

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

KAVITĀ NIKUṆJA

Volume II. **LENDING TEXT BOOK**

SĀHITYA VAIBHAVAM

[Illustrating

The various Angas and Upāngas of Sanskrit Sāhitya
in Hindi Chhandas

and describing alongside

the scientific inventions and the state of modern society etc]

BY

BHATTĀ ŚRĪ MATHURĀNĀTH ŚĪSTRĪ ŚĀHITĀCHĀRYĀ,

PROFESSOR OF HINDI AND SANSKRIT, MAHARAJA COLLEGE, JAIPUR.

CHECKED 1968

PRINTED AT

THE NIRNAYA SAGAR PRESS, BOMBAY.

1930.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya-sagar
Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mathuranath Shastri, Bhatta
Garden, Jaipur.

व्यञ्जद्वत्तपुञ्जे
'मञ्जुकवितानिकुञ्जे'
चित्रचित्रितं

साहित्यवैभवम्

यत्

द्वरिसेवकेन, तैलङ्गान्ववायसुधासागरसमुत्थथील-
श्रीकृष्णाभिधानकविकलानिधिवंशजेन ।

जयपुरराजकीय 'महाराजाकालेजी' यहिन्दीसंस्कृता-
'ध्यापक-मञ्जुनाथनामकेन, साहित्याचार्य-

भट्टश्रीमन्मथुरानाथशब्दशास्त्रिणा कृतम्

प्रकाशितं च जयपुरात्तेन ॥ १ ॥

संयत् १९८७-सन् १९३०.

मोहमयीक्षे 'निर्णयसागर'यस्ये मुद्रितम् ।

पतन्मूल्यम् ६ रु.

→ आवश्यकं निवेदनम् ←

मुनविश्रुते सस्कृतभाषाया महाकविभि साहित्यसचन्धी वर्णनीयविषयो नांशतोऽपि परित्यक्त । अतिप्राचीनकालादारभ्य एतावत्कार्यपर्यन्त सुपरीक्षितसूचीनामेतेषा सर्वेषां तु वा कथा, एतेषु हि कविष्वेकैकस्यापि वर्णनव्यापकतायां सुबहुपाठवमशीरृत सहृदयसमाजेन । 'बाणोच्छ्रितमिदं जगत्' इत्याद्या किंचिदन्ती को वा न जानीयात्? एव सत्यपि सुप्रसिद्धेभ्यः सस्कृतमहाकविभ्यो बहुतरमुत्तरकालभाविभिर्प्रजभाषाकविभिर्वर्णनीयविषये आमनो नवीनता सफुता च समीक्षकसमाजे सम्यग्रूपेण साधिता । राजस्थानेष्वेवविधा बहवो प्रजभाषाकवयोऽद्यावधि सजाता सन्ति, येषां न केवलं प्रजभाषायामेव, अपि तु भाषान्तरेष्वपि पुष्कलं प्रसिद्धिरासीत् । भूषण-मतिरान-पद्माकर-विहारि-मण्डन-प्रभृतीनां सूचीराकर्ष्य को वा सहृदय प्रशंसामुत्तरमुखो न भवेत्?

वर्णनीयविषयस्वावदात्ता दूरे, परं संगीतलयसङ्गी सुमधुरस्वरसुचार्यमाणो एतेषां छन्दप्रबन्ध एव तावन्मनोहारी भवति स्म, येन सहृदय श्रवणमात्रेण मनसि मोदते स्म । एतेषामेकैकपद्यस्योपरि समधिकमभिनन्दनीया श्रामादि संपत्ति प्रादायि रसज्ञैः पूर्वश्रुतिभिः । एकमेव पद्य पुनः पुनर्यावतो वारान् श्रुतवांस्तावन्लेख लक्ष्मि सुश्राणां दत्तान् छत्रपति श्रीशिवाजीमहाभागो महाकवये भूषणायति प्रायः प्रसिद्धमेव सहृदयसमाजे । किंचहुना समर्थनेन, वक्षितसर्वयादिच्छन्दोमयी सेय रचनाशैली लोकानामतीव समाकर्षणी समभवदिति प्रायो निर्विवादम् । एतस्या शैल्यास्तावान् सुस्थिर प्रभावो भाषाया उपरि समभवद्यदस्मिन् युगेऽपि सा शैली निर्निरोधं प्रचरति । सामयिकैर्हिन्दी-साहित्यकर्मचारैर्प्रजभाषासिंहासने नवीनहिन्दी (शहीबोली) यद्यप्यभिपिषा परं छन्दसां राज्ये न किंचित्परिवर्तनम् । नवीनभाषया सह प्रचीनानि कवित्त छप्पय-रोत्रादीनि तान्येव छन्दांसि प्रचरन्त्येषां । समयेन भाषाया स्वरूपपरिवर्तनमक्रियत, परं छन्दसामाकर्षणप्रभावो नोद्बुद्धयितुमपारि । अस्ति हि छन्दसामाकर्षणनेषविषये । इदमताम्-कविमुकुटमणिगोस्वामी तुलसीदासो

रामचरितमानस दोहा-चौपाईछन्दोभिर्निबद्धवानपि पुनः 'कवित्तरामायणम्'
'श्रवैरामायणम्' चोपनिबद्धवान् ।

एवं सर्वप्रियत्वे सत्यपि सोऽय रचनामार्गं संस्कृतकविभिर्नोपाधित इति
लोकाः सप्रति साकूतमुद्धोषयन्ति । चौपाईप्रभृतिलघुच्छन्दासि यद्यपि क्वचित्क-
चित् ससृष्टरचनायामप्यदलोक्तानि, परं नैषा छन्दसां संस्कृते प्रचार इति
स्वीकर्तव्यमेव भवेत् ।

एतस्य कारणान्वेषणविषये साम्प्रतिका साहित्यमहारथिनो नानाविधं मत-
मुपस्थापयन्ति । अक्षराणां लघुगुरुकरणाद्यपभ्रंशप्रकारशून्यायामस्या भाषायाम
भीषा छन्दसा न साक्येण रचना सम्भवतीति काठिन्यवशात्सैषां प्रचारोऽभवदिति
केचिदाचक्षते । मन्मते सर्वेत्प्रगमर्थानामेतेषां कृते तदिदमनुमानमनर्हमेव ।
ततश्च लोकभाषा प्रति ससृष्टपण्डितानां तुच्छतायुद्धिरसीत्, अत एव एतं
क्लिष्ट प्रजभाषाच्छन्दसि नोपात्तानि, प्रजभाषाकविभिस्तूपजाति-भुजङ्गप्रयात-
तोऽकारिच्छन्दसि स्वीकृतानि, इति द्वितीयमनुमानं लोकानां दृश्येषु स्थान
मिदधानि ।

प्रजभाषा प्रति ससृष्टपण्डितानां प्रद्वेषकथा पूर्वमेव प्रसेधिताऽभूदिरानीमेत-
त्वारणं लोकानां सरलतया हृदयगममासीत् । हिन्दीपण्डित पद्मसिंह प्रकाशि
तवानेवविधमेव ससृष्टरत्नेषु आक्षेपपूर्णनात्ममतम् । अस्तु. संस्कृतकविभिर्भाषा-
छन्दसि यत्साधितानि तदुचितमेवेति समर्थनं कर्तुं नाहं प्रयस्यामि । साहित्यवि-
षयाणां परस्परमादानप्रदानान्या सर्वास्वेष भाषासु साहित्याङ्गानां परिपुष्टिर्भव-
तीति को या न जानीयात् ?

संस्कृतकवीनां रचनाप्रचारकाले भाषाच्छन्दसामेतेषां सृष्टिरेव नाभवत्, लोक-
प्रियतय वा नासीदिति तु ग्राम्यमेवोत्तरम् । अन्येषां कवीनां कथा तु दरेऽस्तु.
शाहजहासशाशाब्ध'पण्डितराज'पदकन्य जगन्नाथमहाकवेः समयेऽपि रिमेषा
छन्दगा सृष्टिलोकप्रियता वा नासीत् ? यत्किमप्यस्तु-छन्दसां परस्परमादान
प्रदानमार्गोऽयमुभयभाषानिसं. सूरिभिरवश्य परिष्कृतव्य एवेति माननीयमेव
भवेत् ।

सर्वं स्पष्टम्-यत्किमिदम्, कस्मिन्निधौ कर्तव्यं कर्तव्यं कर्तव्यं अन्येषां छन्दगामपे-

द्वया कवितादिच्छन्दसां मुखे सापत्यमवेक्ष्यते । दृश्यते, राजस्थाने कवीनां
 कवित्वावृत्तिगोष्ठीषु यदा हि 'ऋतुवर्णन' प्रस्तूयते तदा कविमहाभागो यत्किञ्चि-
 द्देक कवित्तं प्रारभ्य तस्य चतुर्यचरणम्, उत्तरोत्तरतारस्वरं यावत्सामापमति ताव-
 त्तद्यापि विभावसामग्री सजीवेषोपतिष्ठते । वर्णनीयस्य तस्य ऋतोर्मूर्तिरिव
 समुत्समुदेति । श्रोतॄणां हृदयमभूतपूर्वेण भावोदयेनानुप्राणित भवति । अत
 एव युगपदेव सर्वेषां मुपात्साधुनादध्वनिराविर्भवति । यथा हि पद्माकरस्येद
 सामान्यपद्यम्—

'कूलनमें बेगिमें बछारनमें कुत्तमें ब्यारित में कतिन कलीन किल्लन ह
 वई 'पद्माकर' परागन में पीन हूमें पानन में पियमें पलासन पगत है ।
 द्वार में दिमानमें दुनीमें देसदेमनमें देसो दीप दीपन दिपन दिगल है
 बीदिन में प्रबमें सवेतिनमें बेलिन में वननमें बागनमें बगन्यो बगन है ॥'

नैवं भाषान्तरच्छन्दसां प्रभावो दृष्ट । महाकवे फाल्गुदासस्य रघुशशम्भ
 वसन्तवर्णनं यो वा जीवितहृदयो न प्रशसेत्^१ परं यावत्सर्गसमाप्तिर्न भवति
 तावद्गमन्तस्य सर्वापि सान्ग्री न मनसाभिर्भवति । एषेन द्वाभ्या वा पद्याभ्यां नेद
 साध्यम् । तच्छन्द एव रिद रिदलायसाशमिति यो वा न जानीयात्^२

एवमेव वीरवर्णनासु अमृतध्वनि-छप्पम-तोमरादिच्छन्दसां यथा प्रभावो
 दृष्टो न तथान्येषाम् । अन्योक्तिविधया नीतिनिर्दिचनेऽपि यथा 'कुण्डलिया' छन्दः
 प्रभवति नैवमन्यत् । अत एव गिरिपरस्य रीनदयालोकां कुण्डलियापद्यानि हिन्दी-
 साहित्येऽद्याप्यमन्वीभूतानि । विरहवर्णने 'बरव'छन्दोऽपि भूयस्तरा हृदयस्पर्शा
 संपद्यते । महाकवेविहारिणो 'दोहा'पद्यानि तु विशिस्तर्वक्ष्य सृष्टान्तीनि केन
 वा न विदितम् । यद्यपि छन्दस्वादुद कविताया चाग्रा सामग्री नाम । प्राधान्येन हि
 येन केनापि रूपेण समर्थवविसघटिता समुचितसच्छन्दस्यैव सहृदयमनस्तो-
 पायाऽलम् । परमस्ति कश्चिच्छन्दसोऽपि स प्रभावो येन स एवार्थः कायिदभूत-
 पूरां मिच्छति पुष्पाति । समुचितमाह क्षेमेन्द्र —

'प्रबन्ध' मुतरां भाति यथास्थान निवेदिनं ।

निदोषं गुणसंयुक्तं मुश्रुतं नोत्तिरिव ॥'

अत एव सेयं छन्दःसामग्री संस्कृततरस्वतीसंधितापि सहृदयानां स्वान्तस्तोषाय संभवेष्ट वेति निजुञ्जेऽस्मिन् समागतैः सूरिभिः समीक्षणीयं स्यात् ।

भवन्ति केचन तथासौन्दर्यवन्तो जना यत्ते कीदृशानपि वेषं धारयेयुस्तथापि तेषां शोभा न हीयते । प्रत्युत तेषां तेनापि सामग्रस्यनावहति । आह कालिदासः—
'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' । उर्दुभाषायामेष गुणो 'जामाङ्गिणी' नाम्ना प्रख्यायते । इदानीं दृश्यताम्—अस्माकं देवभारत्यामयं गुणोऽस्ति न वा, यत् यस्मिन् कस्मिन्नपि छन्दति निगुम्फिता सेयमात्मसौष्टवमभिव्यनक्षीति । नैव यस्यां कस्याचन भाषायां गुणः संभवेत् । अस्मिन् समये सकलसभ्यसना-लेन समाजिता सर्वसौकर्यसंपन्ना सेयमिहिशभापैव शृङ्खताम् । अस्यां यदि कश्चन समर्थोऽपि कविः शिखरिणीप्रभृतिच्छन्दो निबन्धीयात्तर्हि तन्किं तापन्मधुर-शुद्धवेत्, येन हि छन्दस उद्देश्यं पूर्येत ?

त्रिच-संस्कृतभाषायाः सर्वतः प्रचारार्थं प्रयतमानाः समीक्षकनहाभागाः एष्यन्ति यत्संस्कृततरस्वत्यां साहित्यगतं महत्त्वमुचभावावोन्मुपलवं च सर्वतोऽधिकमस्माभिरभिमन्यते, परं सर्वतः प्रचारार्थमावश्यकं लोचानां मनोरञ्जकत्वमस्यामतिन्यूनम् । दुर्लभतमव्याकरणद्वारं षठिनसापनैरदृश्यापि यापत्किल पाव्यनाटकादिमर्मपरियोधे निर्बाधा शक्तिर्न भवति तावन्नवीननवीनस्य जिज्ञासोर्मनोरञ्जनाभावाद्द्वैमुख्यमुद्रवति । अत एव धर्मभाषारूपेण, साहित्यभाषारूपेण, उपभाषारूपेण वा यदि सेयं भाषा पण्डितैर्भूमौ प्रचारयितुं शक्यते तर्हि अन्यान्यभाषावदस्यामपि मनोरञ्जकसाहित्यस्य सृष्टिः कर्तव्या भवेत् ।

पाठकमहाभागा द्रश्यन्ति यदस्मिन्नियुञ्जे प्रारम्भादन्तपर्यन्तं दोहा-चौपाई-छवित्त-सवैयादीनि नवीननवीनच्छन्दानि, ऋतुवर्णनस्य नवीना सामग्री, धारह-न्नाषीप्रभृतयो नवीनप्रकाराः, बहुभाषामिश्रणानि, गजल-डुमरी-प्रभृतयो गीतयः, एषमेव पद्यं हिन्दीसंस्कृतभाषागतं भवतीति चित्रम्, राङ्गबन्ध-पद्म-बन्ध-शिषिकाबन्धाद्यतिरिचानि मोटरशकटिबन्धप्रभृतीनि चित्रकाव्यानि, पिह-रिमहाकव्ये. संस्कृतदोहामयी सूक्तिः, उर्दुहिन्दीभाषाभ्यां सह संस्कृतसूक्ष्मीनां तुलनात्मकं निबन्धनम्, रेडियो-वायुयान-मोटरप्रभृतीनां स्वरूपवर्णनम्, एवमादीनि नानाविधानि मनोरञ्जकसाधनानि संपद्य संस्कृतसाहित्यसेविनां शृते नवीनसेयाप्रचारोऽपलंबितः ।

किञ्च-आरम्भादद्यावधि संसृतपरिच्छिन्नेष्वैरेव शतशः शुष्णैश्छन्दःप्रकारैः समर्थकवीनां मुधास्यन्दिनीरपि सूचीः समाकलयतां सहृदयानां नवीनप्रकारार्थं भवेत्कदाचन भानसमुत्कण्ठितम् । यतो हि स्वभावादेव मनो नवनवानुरागि । अत एव तेषां मुधास्वादपरिवर्तनार्थंमयं प्रयत्नः । मुधामधुरैर्व्यञ्जनैः सुहितेभ्योऽपि सामान्यमपि श्रावणिकं वस्तुभिरचितं भवति ।

‘संसृतभाषापरिच्छिन्नेषु द्रग्धरा-वसन्ततिलकादिच्छन्दस्सु ततादृशं माधुर्य-मनुभूतवज्रो रविकेभ्यः सेयं नवीनच्छन्दोनिबन्धनसरणिर्न महत्त्वमावहेत् । किञ्च संसृतच्छन्दसामियमवहेत् शनैः शनैर्विलोपाय तेषां संभवेत् ।’ एतत्किञ्च विचारसापेक्षम् । एकस्य वस्तुनो माधुर्यानुभवोत्तरं वस्तुन्तरमाधुर्यानुभवाय स्पृहैव नोदयेदेतदि सामान्यतो मानुषनिसर्गतः प्रतीपम् । द्रग्धराप्रभृतेरेकत-मस्य कस्यचिच्छन्दसो माधुर्येऽनुभूते वसन्ततिलका-शिरारिणीप्रभृतीनामन्येषां संसृतच्छन्दसामपि पुनः काऽऽवश्यकता स्यात् ?

पूर्वच्छन्दोविलोपभयमपि न कर्तव्यं भवेत् । नवीनस्य प्रचारे यदि प्राची-नानां विलोप एवाऽभविष्यत्तर्हि संसृत एव एतावतां छन्दसां संकलनं कथमभ-विष्यत् ? नवीने परिच्छिन्ने प्राचीनस्य विलोपेन संप्रहस्याऽनवसरात् । मजभाषया हि दोहा-कवितादिष्यात्मनश्छन्द-मु सत्स्वपि शिरारिणी-भुजङ्गप्रयातादीन्पुष-तान्येव, परं नाऽद्यापि कवितादीनां कृते महाप्रलयोऽभवत् ।

❦ प्रन्थस्य स्वरूपम् ❦

साहित्यमार्मिका विद्वांसो विलोकयेरन् यदस्मिन् सन्दर्भे, छन्दोनिबन्धे यथा नूतनः प्रकारोऽवलम्बितस्तथैव प्रन्थसंघटनायामपि नवीय सरणिः । तत्प्राजा-धिता मजभाषाकरयः साहित्यप्रन्थमपि प्रणयन्तः पूर्वं राजसभा-नगरीवर्णन-राजस्तुति-तदाशीर्षादादिकमावप्य तदनन्तरं वर्णयितुमुपश्रान्तं साहित्यविषयमा-रभन्ते स्म । अत्रापि प्रायः स एव प्रकारोऽवलोक्यते । अस्य हि सन्दर्भस्य द्वौ भागौ । तत्र जयपुरसंभवकथ्यः पूर्वतण्डो राजवंशमभिस्तुवन् जयपुरनगरस्य रोपूर्णां विभूतिमभिव्यनक्ति । द्वितीयथायं ‘साहित्यराण्डः’ । अत एव पूर्वसूचि-सेषु विषयेषु बहुभाषाचित्र-यन्त्रकाव्य-‘चौपाई’वत्प्रभृतयो बहवो विषयाः पूर्वतण्डे प्राप्येरन् ।

ग्रन्थोऽयं संस्कृतप्रजभाषयोर्भयोरपि पदाहानुसृत्य साहित्यतरणावभिप्र-
याति । उभयोरपि भाषयोः साहित्यराजतन्त्रे बहवः समया नियमिताः सन्ति ।
एतेभ्यः कविसमयेभ्यो विरद्धा वर्णना सहृदयानां गोष्ठीषु न गरिष्ठा गण्यते ।
तदनुसारभेदापि नवरसानां परिचयः, शृङ्गारे नायिकानेदस्य दिग्दर्शनम्,
एतदादयो विषया नियन्धनीया अभूवन् ।

युद्धवीरे च समरवर्णनस्य शैली बहुष्वंशेषु हिन्दीसाहित्यसंदर्भानुसारम् । तत्र
हि पूर्व हस्त्यध्वानीनामलङ्कृतं वर्णनम्, अग्रे च दुन्दुभिनादः, शरसंनाहः, रथि-
रप्रवाहः, भूतयोगिन्यादिसंचारश्च वर्णितो भवति । अन्योक्तिदिनोदारिषु बहुषु
विषयेषु तु संस्कृतवर्णनामेव पद्धतिरनुसृत्येति स्यादेव समीक्षणरहाभागानां
विरहितम् ।

इमां सफलं साहित्यसामग्रीमवलोक्यन्तोऽपि समीक्षणविचक्षणाः कथयेदुर्ब-
दयं सर्वोऽपि वर्णनीयविषयो बहुतरं पुरातनः । कामं भवेच्छन्दोनिबन्धे नवी-
नता, परं वर्णनीयविषयाः छठेराभ्यासावधि प्रचलितास्त एव । क्वचित्तु लोदर-
पेर्मुत्तमभूतो भवति । परतो भाविनः साहित्यसेमिनः कवेः कथितमा तात्कालिकं
समयप्रभावं लोचानां च परिस्थितिं परिजानन्ति । उद्देश्यमपि साहित्यस्य बहुष्वं-
शेष्विदमेव । एवं च समये समये समानपरिस्थितौधिग्रनमपि कवेरानन्दम् ।
इमं सामाविकं क्रमं नवयुगवीथ्यानालोकयेयुः सहृदयनहोदयाः ।

→६६ चंद्रावीथी १३←

कवेर्वैश्वर्णनविलारस्तु भारतवर्षभवभूतस्य जयपुरराज्यस्य साहित्यसामग्र्याः
विदतेचित्परिचयाय, न कवेरात्मगौरवख्यापनाय । ध्यानति जयपुरराज्ये
विद्यानां नानाविधरत्नानां च क्लिष्टपि समये भूयसी समुत्तरिभूदिति प्रायो
जानीयुर्बहुश्रुताः । हिन्दीसाहित्यमपि जयपुरराज्यस्य बहुतरगृणं विभर्ति । अनेन
हि राज्येन साक्षाः केचित्कवयः समुत्तरिताः सन्ति, येषां हिन्दीसाहित्ये भूय-
स्तरामुपतं स्थानम् । विद्वारिनहाकविः पञ्चाकरनहोदयश्च प्रायः सर्वेषु लोकेषु
मिथुतावेव, परमितोऽन्वेषि बहवः कवयो प्रजभाषासाहित्ये समधिवां सुपनना-
मिन्युः । तालकविर्हिन्दीसाहित्ये सुप्रसिद्धः । सोऽप्यथैव जन्म तेने ।

हिन्दीसाहित्यस्य ग्रन्थरत्नानां कवेपनं बहोः कालादनुशीलते हिन्दीसाहित्य-
क-

पैधरि, परं जयपुरराज्यविषये तेषां परिज्ञानं न विदित्वायम् । अस्मिन् हि राज्ये सत्तादृशानि ग्रन्थरत्नानि निहितानि सन्ति यत्तानि यदा हिन्दीसाहित्ये प्रकाशमायास्यन्ति तदा तस्य परिस्थितिरेवान्यादृशी भवेत् । साम्प्रत हि दासस्य काव्यनिर्णय विहाय न कश्चित्पाठ्यक्रमोपयोगी प्राचीन साहित्यनिबन्धोऽन्यो दृश्यते हिन्दीसाहित्ये । परमास्मिन् यशे लब्धजन्मभि 'लाल' इति कवितोपनामभि श्रीरृष्णभट्टमहाकविभि सवाईजयसिंहदेवस्य (पुरातनस्य) आगया 'अलङ्कारकलानिधि'नामा हिन्दीसाहित्यस्याग्रग्रन्थो निर्मितो यत्र हि साहित्याज्ञाना साकल्येन निरूपणम् । तदुत्तरं-वाणी-सरस्वती-भारती-उपनामधारि-भिर्द्वारवानाथमहोदयै सवाईमानसिंहदेवस्य (पुरातनस्य) आगया 'सधुकरकलानिधि'नामा साहित्यग्रन्थो निर्मित । एतदुत्तरं सवाईजयसिंहदेवस्य महा-राजप्रतापसिंहदेवस्य च समये जगदीशकवि 'काव्यविनोद' विशोरमुत्सागर'-प्रभृतीन् यदून् साहित्यग्रन्थाभिर्ममे । प्रशिद्ध पद्माकरकविरास्मिन्नेव समये 'जगद्विनोदम्' प्रणिनाय । एतदनन्तरं प्रबलालकविना जयपुरनरेन्द्रस्योपनाम पृला सगीतस्य मुमहान् ग्रन्थो निरमायि ।

एव तस्य तस्य जयपुरधरपिपते समये तत्कालजातैरेतद्वराज कविभिर्-ह्य साहित्यग्रन्था राजनिदेशतो निर्मिता इति तेषां सक्षिप्तपरिचयाय दशरुणने पिस्वार । अत्र हि तेषां तेषां कवीना याग्रन्धो जीवनवृत्तान्त, ग्रन्थाना परिचय, कवितानामादर्शो प्रदत्तोऽस्ति । किं बहुना ग्रन्थेऽस्मिन् तत्कालीना हिन्दीकविताभिर्भेदेन सहृदयानां मनोरपनमेव भवेत्त दानिरिति प्रत्यक्षमालो-कयेतैव, किं नाम मद्भवसा ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सूर्योदयास्तमने, ऋतुवर्णनम्, जलविहार, चन्द्रोदयादय, काव्ये ये ये भावस्यकल्पिषया वर्णनीयास्तैः प्राप्येरन्, इति स्यात्सप्तमेव ।

❖❖❖ चित्राणि ३३❖❖

लोकानां सामयिकरचिनमुत्सृज्य चित्राप्यपि स्थाने २ समावेशितानि । एतानि हि भारते चित्ररमणि मुप्रशिद्धस्य महादेवविद्यनाथपुरन्धरमहोदयस्य सुवर्ण-माग्नतासि चित्रपुष्पके संगृहीतानि । एतेषु वैदभूषादिकमाधुनिकनटदीयसिक्क संगृहीतमिति पुराणानां वैदभूषास्यन्यथाभवं मिलोक्यद्भिर्न विमतामित्यं

सहृदयैः, प्रत्युत धन्यवादाहार्हा साम्प्रतिकलोकरचिरेव प्रशंसनीयेति किमधिकं विचारशीलेषु ।

मान्यमहाभागाः ! निजुञ्जेऽस्मिन् प्रवेशपरिचयाय यत्किञ्चिदिदमावश्यकं निवेदितप्रायम् । कथं छन्दःघट्टिरभवत्, किञ्चित् महत्त्वं प्रजभाषाच्छन्दसाम्, प्रजभाषासंस्कृतभाषयोः कवितातत्त्वस्य विमर्शनम्, शैलीनां विचारः, उर्दूभाषाया इतिहासः, तत्कवितानां गुणागुणविमर्शनम्, एतदादयो विषयाः पूर्वसंख्यस्य भूमिकाभागे विचार्येरन् । अस्मिन् भागे संस्कृत-हिन्दी-उर्दूभाषाणां प्रतिष्ठानि प्रायः समग्राण्येव छन्दांसि संकलितानि, परं विस्तारमनावश्यकत्वं च विचार्य न तेषां लक्षणादीनि क्षीयन्ते । सत्यावश्यकत्वे भूमिकायामेतत्कियेत ।

इतोऽधिकमावश्यकमन्यत्सर्वं यद्यपि भूमिकायामुपादीयेत्, तथापि साम्प्रत-मागराविश्वविद्यालयस्य परीक्षाऽध्यक्ष(रजिस्ट्रार)पदम् अधितिष्ठतः एम्. ए. पदम-ण्डितस्य पण्डित-श्रीश्यामसुन्दरशर्ममहाभागस्योपकारमप्रकाश्य यत्तद्व्यभिदमुप-संहृतो ममाऽवश्यमकृतशक्त्यं स्यात् । निर्मायं गुणप्रणयी एष महाभागो यदा हि जयपुरराज्यस्य शिक्षाविभागाध्यक्ष (Director of Public Instr-uction) पदमलङ्करोति स्म, तस्मिन् समये तदुत्साहसाक्षिणि शिक्षासप्ताहे (Educationweek) जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजान्तस्तदुत्साहेनैव संप्र-तिष्ठितायाः पण्डितसभायाः प्रथमाधिवेशने सर्वतः प्रथमं भग्नेदमेतादृशमङ्ग-योजनमसौ महाभागः श्रोत्राऽतिथीयुर्वन्सुश्रुतमभिरोचयांचकार ।

समये समये समुचितसंमतिप्रदानाऽनिरिक्तमयं स्वयं साहित्यमार्गिकोऽपि निष्पक्षपातपरीक्षानिमित्तं निजुञ्जस्य मुद्रितं भागमिहिशसंस्कृतोभयसाहित्यपारंग-तेभ्यो भारतराजतन्त्रसंमानितेभ्यो विश्वविदितेभ्यः केभ्यश्चित्पण्डितप्रकाण्डेभ्यः प्रहिल्य संमतीः संजग्राह । तस्यैव महाभागस्याऽनुमत्या सहैव मुद्रिता इमाः संमतयः पाठकमहाभागानां दृशोर्गोचरमुपगच्छेयुः ।

एवं मत्प्रोत्साहनाय, निजुञ्जस्याऽस्य परितः परिचयाय च शुभहृत्प्रयतमानस्य निरुपधिगुणपक्षपातिनोऽस्य महाभागस्य समुपचितमुपकारभारमान्तरिकीभिरा-क्षीभिरेव केवलं प्रतिप्रकटयितुं प्रथमप्राह 'जयपुरसंभवे' प्रकाशयिष्यमाणं पचा-त्मना परिणतमिमं सत्यं हृदयोद्धारमयोपस्थापयामि पाठकानां पुरस्तात्—

→ॐ(कवित्त (घनाक्षरी))ॐ←

प्राचीनाः परिष्कृता नवीनाः पुनराविष्कृता
 विद्यालया येन नगरेऽयं प्रामर्शचये
 मापायामभिज्ञो देवभाषाया रसज्ञो गृशम्
 एम्. ए. पदमण्डितोऽपि वैदेशिकवाङ्मये ।
 निःस्वार्थाऽनुरागाद्भूरिचंस्थापरिचालकं यं
 गुणितु विनीतचर्यापालकं विलोकये
 शिक्षणविभागभरितोदये मनोऽयं मुहु-
 र्मोदयेयमस्मिन् श्यामसुन्दरमहोदये ॥*॥

जयपुरराजकीय 'महाराजा कॉलेजस्य' पारसीकभाषाप्यापकः श्रीमान् मौलिवी-
 यकामहाभागोऽपि मे बहु माननीयो येन हि उर्दूच्छन्दसां नामनिर्देशे साहाय्यक-
 मकियत । एवं समयोचितसंमतिदातारो महामहोपाध्याय-धीमद्विरिघरशर्मच-
 तुर्वेदा आयुर्वेदाचार्यधीलक्ष्मीरामस्वामिमहाभागप्रभृतयोऽपि धन्यवादाहाः ।

'सूचना'

अस्मिन् सण्डे प्रायो घनाक्षरी-(कवित्त-)-छन्दांस्त्वेव विशेषतो गृहीतानि ।
 अत एव यत्र नाम न सूचितं तत्र तदेव छन्दो बोद्धव्यम् । स्थाने स्थाने च 'क'
 संकेतेन, कवित्त घनाक्षरी, 'दो' 'सो' इत्येताभ्यां च 'दोहा' 'सोरठा' छन्दसी
 सूचिते स्तः ।

सुगृहमवधानेऽपि कानिचिन्मुद्रणस्त्रुटितानि भवेयुरनिवार्याणि । विशेषतस्तु
 तृतीयादारभ्य दशमपुटकं (फार्म) यावद्विहारिविलासं सन्ति केचित्प्रमादाः ।
 एतेषु स्वतः परिक्षेयान् स्पृष्टान्परित्यजामि । धामकाधैतांस्तु शोधनपत्रेण
 संशोष्य पठेयुर्गुणपरिशीलिनः पाठकमहाभागा इति निवेदनम् ।

पद्यकवितायां विशेषतश्चैवविधे छन्दसि भावपरिवोधविषये भवेत्कदाचन
 काठिन्यमिति निवृत्ते मार्गपरिचयार्थमावश्यकं श्रेयं 'सहचरी' म्याख्यापि सेवायां
 नियोजितास्ति । अस्तु, इतोऽग्रे न महत्प्रसामवकाशः । गुणदोषविवेचका
 रसिद्धाः स्वयमेव निवृत्तेऽस्मिन् प्रविश्य परिचिन्वन्तु तत्त्वमदसीयमिति-

कतिपयपदानां हठादाकर्मकमात्रः-

मञ्जुनाथः ।

FOREWORD

In his "As you like it", Shakespeare makes Touchstone say—"I'll rhyme you so eight years together, dinners and suppers and sleeping—hours excepted"

And it is perhaps no exaggeration to say that amongst the "poets" of the modern days, particularly in the field of Sanskrit poetry, there are more Touchstones than Shakespeares. The "Sakti" or the natural aptitude of the mind, which Mammath calls so essential for the making of a true poet is very rarely found in these days. But it is not to be wondered at. Nature itself ceases to produce a thing which is not in demand. The times of Bhoja are gone and we have long ceased to appreciate Sanskrit poetry, to adore Sanskrit poets and to assign them their proper place in society.

It is all the more pleasing therefore when in a period of decadence of Sanskrit poetry, we come across a person who possesses in so uncommon a measure that "Sakti" of the poet and that command of style, language and metre, which at once distinguish him from the ordinary class of "poets" and assign him a position all his own. That is the reason why I have always loved and admired Pandit Mathura Nath Bhatta, the author of the present book—Manja Kavita Nikunja and have felt so often that if he is given proper encouragement and facilities for work, he should be able to render very good services indeed to the cause of Sanskrit learning in the field of poetry.

The Manju Kavita Nikunja, is the first attempt of the author towards publication of his works and is really the second volume—"The Sāhitya Khanda" of a bigger book, the first Volume under the title of "Jayapura Vaibhava" is now under preparation and its publication will depend largely on the reception which will be accorded by Sanskrit scholars to the present Sāhitya Khanda. The author has explained in the introduction the general scheme of the whole book and has given some account of himself at the end which will be read with interest. The exhaustive list of contents in the beginning will give an idea of the wide range of the subjects covered.

I do not myself feel competent to say any thing about the merits and demerits of the work which has been reviewed by much abler hands than mine, and I am glad to add, has been generally appreciated. Mahamahopadhyaya Dr. Ganga Nath Jha M. A., D. Litt—Vice-chancellor, Allahabad University, Principal A. B. Dhruva, M. A., pro-vice-chancellor, Benares Hindu University, and Pandit Gopinath Navraj M. A. Principal Government Sanskrit college, Benares were kind enough to review the book at my request, while it was in print, and their opinions will be found in the beginning of this volume. I have to record my very grateful thanks to the three learned scholars for all the trouble which they so kindly and so readily undertook in this behalf.

I have, however, to add a word in explanation of the Hindi and Urdu metres which the author has made use of in this book. More than 8 or 9 years ago there was held a Pandit Sabha in Jaipur, and several Sanskrit scholars then expressed

the opinion as Sanskrit scholars may hold that opinion now, that it was not possible to have good Sanskrit poetry in Hindi and Urdu metres Pandit Mathura Nath Bhatta took the other view and maintained that, provided the command of the language was there, a poet could compose just as good Sanskrit verses in Hindi and Urdu metres as in the classical metres. The present work is intended by the author to prove his contention, although he has devoted one chapter entirely to the classical metres as well. It is for Sanskrit scholars to judge as to how far Pandit Mathura Nath Bhatta has been successful in his attempt. But this is of course only one aspect of the book.

University office,
Agra,
5th March 1930 }

Shyamsundar Sharma
Registrar,
Agra University }

I have looked over a few verses in *Manjukavita Nikunjya* and am very pleased to note that even at the present time there are writers who can compose such verses in Sanskrit. The language is mellifluous, and the ideas, though not always original are neatly expressed. The adoption of the "Hindi" metres and the consequent abandonment of the older metres is, in my opinion, not an improvement. It is only when framed in the older metres that Sanskrit poetry appears in its natural setting. If the departure has been made with a view to show that Sanskrit poems could be composed in the new metres a section of the work may have been done on those lines. It is, one misses very much the sweet *Indravajra*, the ele *Malini* and the ennobling *Mandakranta* and the soul

Sragdharā. As the work is still incomplete I hope the poet will compose the rest of the work in the Sanskrit metres.

This however does not detract from the value of the Pandit's work, which will still please many a heart and make one realise that Sanskrit is after all not quite a "dead language" yet.

GANGA NATH JHA,
Vice-chancellor,
University of Allahabad.

"मञ्जुकविता-निकुञ्ज"

I appreciate the poem as a fine specimen of the kind of poetry which our Pandits at present are writing. The Panditji has a good command over the Sanskrit language, and the work is very well done in the traditional style. May I add that this type of poetry we can now enjoy only as classical poetry? May we not expect that modern Sanskrit poets will see new visions and new forms of beauty such as will appeal to the modern world?

A. B. Dhruva,
Principal & Pro-vice-chancellor,
The Benares, Hindu University.

Dated, }
11-11-1929. }

I must heartily congratulate Pandit Mathura Nath Bhatta Sahityacharya on his production of an exquisite collection of Sanskrit poems, called "Kavita—Nikunja" (bowel of poems), through which I have had the pleasure of glancing recently. The book impressed me as a genuine work of poetical art. In

these days of decadence of Sanskrit learning it is refreshing to find a poet of such high accomplishment and with such a command of style, language and metre. The wealth of imagery and artistic colouring displayed in the work is really a rare sight among the poets of the present age. The poem is divided into several sections with verses on different subjects in each. The description of the seasons, the representations of the various moods of the human mind, the delineation with touches of humour at intervals of the darker phases of the modern social life all these have a ring of freshness and spontaneity about them which mark them out as distinctive of true inspiration. The author is at his best in his manipulation of the metres not merely those which are current in the Sanskrit classics but even some new varieties coined by him in imitation of Hindi, Urdu and Persian. This introduction of new metrical standards in Sanskrit poetry may not appeal to the conservative mentality of the orthodox Sanskrit poets steeped in old associations and traditions, but it is certainly a clear sign of life in the poet and should be welcome as such to all lovers of Sanskrit as enriching the rhythmic possibilities of the language.

Gopinath Kaviraj,

Principal,

Govt. Sanskrit College, Banares.

19th Feb 1950

श्रीः

भारतमार्तण्डश्रीमद्गङ्गालालजीमहाभागानां प्रधानशिष्य-
पञ्चदशायधानि-श्रीनाथद्वाराराजधानीविद्याविभागा-
ध्यक्ष-श्रीप्रकवि-विद्याऽलङ्कार-महृश्रीनन्द-
किशोरशास्त्रिणां संमतिः

अन्त सद्रससमृताऽतिमधुरदाशासदशाक्षर

स्कृज्ज्यौडतमार्थगौरवधर श्यारित संशुभैः ।

श्रीमान् फान्यनिबुञ्ज एष स मनोहारी निगुम्फोऽद्भुत-

स्तुत्यो यस्य नवीनरीतिरलितो नाऽद्यावधि प्रेक्षित ॥ १ ॥

इति नन्दकिशोरेण दुष्यता सत्त्ववित्यत ।

माननीया सहृदयै समतिदीयते निजा ॥ २ ॥

कविकौटिलराजस्य मञ्जुनायस्य मञ्जुले ।

सरसे फविताकुञ्जनिबुञ्जे व्यहरे चिरम् ॥ १ ॥

पिपस्वभावमुलमा साले साले क्षणे क्षणे ।

समुत्पत्य कृता गुञ्जा नून रञ्जयते मन ॥ २ ॥

मृत्वा प्रायपदध्वानेऽवधानं यच्छतो मम ।

दिनेवाऽर्थाऽनुसन्धानमुदिता काऽपि निर्यति ॥ ३ ॥

यदत्र किञ्चित्स्वारच्छन्ध यद्य शासनलङ्घनम् ।

कोटिलस्य स्वतन्त्रस्य भूषण तत्र दूषणम् ॥ ४ ॥

हिन्दीवेपविशेषेण सुरसी समलङ्कृता ।

अनभ्यासवशादस्मथेतधिप्रमते क्वचित् ॥ ५ ॥

सयाऽपि नम्यनेपथ्यदर्शनोत्पलरुस्य मे ।

चिरं परिचिता षाणी कर्णा प्रीणयति शणम् ॥ ६ ॥

मञ्जुनायः कविर्नून प्रतासोऽमृतमञ्जुवाक् ।

चिरं जपतु धेतांति रञ्जयन् सरसाननाम् ॥ ७ ॥

सरससीमवनम् । कर्णी

१४१२१२९

इत्यादांति कर्णीस्थ तिलेवशाऽङ्कुरो मुक्ता ।
भारतीमवनाऽप्यक्ष शास्त्री नापरण मुधीः ॥

विषयसूची ।

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
आमुपयीथी—		प्रवरस्यत्पतिका	३६ is
मङ्गलम्—		स्वाधीनपतिकायाः पुष्पशुद्धारः	३७ cts
गणेशः	१	राधाकृष्णयोः पुष्पहर्म्योत्सवः	३७ ons
सरस्वती	३	श्रीभ्मे नायकयोरुपवनविहारः	३८ th
श्रीकृष्णः	४	श्रीभ्मे जलविहारः ...	३९
प्रातःकालः ।	५	प्राशुट	४०-४१ the
प्राकृतिकनोमाया मङ्गलारम्भः ...	६-७	प्राशुपो राशीरूपकम् ...	४२ nd
वनम्	९-१२	सेनारूपकम्	४३ ve
पवृत्तुयीथी—		प्राशुति नायिकाः—	
वसन्तः	१३-१६	प्रोपिनपतिका	४४-४५ the
सरस्य युद्धरूपकम्	१७	प्रवरस्यत्पतिका	४६
शृगयारूपकम्	१८	विरहिणी	४७ on
कामस्य शृगयुरूपकम्	१९	वर्षासु निकुञ्जविहारः ...	४८ on
वसन्तस्य वणिग्गणकम्	२०	जलधरं प्रत्युत्सलम्	४९ al
वसन्ते वनवीथी	२१	श्रीकृष्णं प्रति दूत्या उक्तिः ...	५० ls
वनविहारः	२२	जलधरं प्रत्यभिनन्दनम् ...	५० y
वसन्ते नायिकाः—		शरद	५१ th
मानिनी	२४	शरदो राशीरूपकम्	५२
सिंहावलोकनम्	२५	शरदि चन्द्रोदयः	५४-५५
प्रवरस्यत्पतिका	२५	शरदि नायिकाः—	
गीतगोष्ठी	२६	प्रवरस्यत्पतिका	५६
श्रीभ्मः	२८	वासकसञ्ज्ञा	५७
श्रीभ्मस्य नरेण्डरूपकम्	२९	शरदि वनशोभा	५७
श्रीभ्ममध्याह्नः	३१	हेमन्तः	५९-६०
मध्याह्ने भूमिगर्भः	३१	हेमन्ते प्रवरस्यत्पतिक्र ...	६०
श्रीभ्मरञ्जनी	३३	हेमन्ते विरही	६१
श्रीभ्ममध्याह्ने नायकः	३४	पौषस्य वीमडा	६२
श्रीभ्मे नायिकाः—		हेमन्ते ह्युत्सञ्ज्ञा	६३
मानिनी	३५	हेमन्ते रात्रयः	६४-६५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
शिशिरः	६६-६७	मुग्धाया वयःसन्धिः	१०८-१०९
शिशिरस्य नरेश्वरकम्	६७	अङ्कुरितवीवना ...	११०
शिशिराधिक्यम्	६९	नवागनवीवना मुग्धा	११०-११२
शिशिरे विभोगी	७१	शातवीवना	११२
शीत प्रत्युपास्यः	७२	नवीवना	११३
शीतस्याभिनन्दनम्	७३	सलज्जा मध्या	११४
नवरसयीयी—		समानलज्जा कामा	११४
शुद्धारः	७४	प्रीदा	११५
नायिकाः—		कुलवपुः	११५
पूर्व पूर्वानुरागे मुग्धा	७५	प्रेमगविता परकीया	११६
स्वाधीनपतिका	७६	नदीतटे मेळनम्	११७
वासकसङ्गा	७३	स्वयदूतिका	११७
अभिसारिका	७७	नायकयोर्मियो दर्शनम्	११८-११९
विरहोत्कण्ठिता	७८	दक्षिणानुरागिणी	१२०
कलहान्तरिता	७९	प्रेमगर्विता	१२१
खण्डिता	८०-८१	सञ्चिता	१२२
उत्था	८१	खण्डिता	१२२
वृष्टसुरतगोपना गुप्ता	८२	प्रोविशपतिका	१२२-१२३
प्रोषितपतिका	८३-८६	विरहे वापः	१२३-१२७
प्रवसत्पतिका	८७	प्रेमगविता	१२७
प्रवसत्पतिका	८८	त्रियाविदग्धा	१२८
विश्रम्भसुरता मध्या	८९	अतिरसाविता	१२८
लक्षिता	९०	मुञ्जवर्गेनम्	१२९-१३०
स्वयंदूतिका	९१	नेत्रे	१३०-१३३
विप्रसङ्गा	९२	भूः	१३४
मातिनी	९३-९४	केसाः	१३४
दोहाघरः		मालदिन्दुः	१३५
स्वयन्देशः	९५-१००	चिबुकम्	१३५
विहारविहाराः—मङ्गलम्	१०१-१०३	कुयो	१३६
विहारविहाराः—मङ्गलम्	१०६-१०८	कटिः	१३६
		स्वयर्जनम्	१३७-१३९

विषयः	पृष्ठन्	विषयः	पृष्ठन्
नवोदाया मधुपानम्	२३९	मानिनी ...	२७०
अवलोकनम् ...	२४०-२४२	प्रेमगर्विता ...	२७२
विरहोत्कण्ठिता ...	२४३	प्रेमचेष्टा ...	२७२
प्रवत्स्यत्पतिका ...	२४३	शीतान्योक्तिः ...	२७३
अनुरागः ...	२४४-२४६	जर्मनयुद्धे भारतदेशाशीः	...
दम्पत्योरभिसारः...	२४६	जयपुरपुन्दरायाशीः	...
सुरतम् ...	२४७-२४८	विद्याधरसुन्दरी ...	२७४
नखशतम् ...	२४८	प्रवासिनो दुःखम् ...	२७४
परिहासः ...	२४८-२४९	फेलिसदनामुष्ठी ...	२७५
अनुरागिणी ...	२५०	वीरः ...	२७७
अनुरागी भक्तः ...	२५०-२५१	दयावीरः ...	२७८
वसन्तपवनः ...	२५१	दानवीरः ...	२७९
वसन्तवनम् ...	२५२	धर्मवीरः ...	२८०
प्राकृष्टपयोदः ...	२५२	विद्यावीरः ...	२८१
हेमन्तः ...	२५३	युद्धवीरः ...	२८२-२८३
अमरः ...	२५३-२५४	युद्धवर्णनम्—	
गान्धिकाः ...	२५५	हस्तिनः ...	२८४-२८८
गोपः ...	२५६	अश्याः ...	२८८-२९३
कनकः ...	२५६	अशकुलानां वर्णनम्...	२८९
महत्त्वम् ...	२५७	अशजातीनां वर्णनम्	२९०
आशीः ...	२५७	घोटकानां शृङ्गारः ...	२९२
वेणीबन्धनम् ...	२५८	अशानां चलनप्रकारः	२९२
अलक्षणेन धरणरञ्जनम्	२५८	उद्घाः ...	२९३
केनिवातायनम् ...	२५९	रथाः ...	२९४
दम्पत्योर्मानकलहः ...	२६०	शतश्रीमश्रुतिरन्या सामग्री	२९५
रिद्धम्भशयनम् ...	२६१-२६२	युद्धे दुन्दुभिष्वनिः ...	...
बरवैचखरः ...	२६३-२७३	युद्धारम्भे नानाविधवापानां	२९६-२९७
द्वादशमासी ...	२६३-२६५	युद्धारम्भः ...	२९७-२९९
विरहिणी ...	२६५	शतश्रीचलनम् ...	२९९
विरदी ...	२६६	पोत्युद्धम् ...	२०३-२०४
रुचवर्गना ...	२६७	दोगिन्यादयः ...	२०५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विजयपद्मदंगध्वजः-आशीक्ष	२०५-२०६	मुद्रा ...	२३८
शृगया—		मुद्रा नानाविधा ...	२३९
सिद्धावलोकनम् ...	२०७	सञ्जनमैत्री ...	२४०
सिद्धस्योच्छ्रान्तं शृगया च ...	२०८	दुर्जनमैत्री ...	२४०
करुणः ...	२०९-२११	सन्तवाणी ...	२४
राशो मरणम् ...	२११	साध्वी पत्नी ...	२४१
अद्भुतः ...	२१३-२१४	छात्रा ...	२४
हास्यः—		अभिमानः ...	२४२
अचवरः ...	२१६	सत्कार्यम् ...	२४
* अष्टिभ्रमैतः ...	२१७	दानी ...	२४३
चौबेमहाशयः ...	२१७	कृपणः ...	२४
भयानकः ...	२१९	परनिन्दा ...	२४४
रौद्रः ...	२२०-२२१	पंडितैः सह द्वयः ...	२४
भ्लेच्छसेनापतिं प्रायुक्तिः ...	२२१	कलिमाहात्म्यम् ...	२४५
षीमात्मः ...	२२२-२२३	करीनामुत्कर्षः ...	२४
ज्ञान्तः—		श्वानी ...	२४६
पूर्वं वैराग्यम् ...	२२४-२२५	रात्रा ...	२४
वैराग्यार्थमुत्तेजना ...	२२६	रात्रकर्मचारिणः ...	२४७
लोभायें पिक्कारः ...	२२७	मंत्री ...	२४८
शनैः २ भगवति रतिः ...	२२७-२२८		
भावः—		अन्योक्तिरूपेण नीतिः—	
श्रीकृष्णः-श्रीशिखः ...	२२९	चात्रकः ...	२४
शंकरास्कारण्यप्रार्थना ...	२३०	मेघः ...	२४९
श्रीकृष्णास्कारण्यप्रार्थना ...	२३१	रत्ननिकेतः ...	२५०
अन्तसमये भगवतः प्रार्थना ...	२३२-२३४	सौगन्धिकः ...	२५१
शान्तः ...	२३५	मालाकारः ...	२५१-२५३
नीतिषीधी—		मधुकरः ...	२५३
कुंडलियाघरवरः ...	२३६	बोक्लिः ...	२५४
माया ...	२३७	मठिकाशुभ्य बानरध ...	२५
परसेवा ...	२३७	तस्मीशुभ्य बानरध ...	२५५
विदुर्नं दैवम् ...	२३८	युवा सिंहः ...	२५६
		अपरिग्रहः ...	२५

विषयः	पृष्ठम्
तरुवरः ...	२५७
विशुक्लः ...	३
तरणी ...	२५८
मयूरः ...	३
कुशलः ...	२५९-२६०
दीपकः ...	२६१-२६२
रघोतः ...	२६२
लेखनी ...	२६३
अकीर्णकपल्लवः (नीतिः)	२६४
साधुमंगतिः ...	२६५
सत्कार्येष्वोदार्यम् ...	२६६
परोपकारप्रशंसा ...	२६७
धनादसन्तोषः ...	२६८
पूर्वं नीतिशाः ...	२६९
नवीननीतिः ...	३
अधिकारिणः, नेतारो ब्राह्मिप्रमुखाश्च ,	
शिष्टिताः ...	२७०
नीतिः परिभाषा ...	२७१-२७२
नीतिरेव्यविधेः आदर्शः ...	२७३
नीतिस्तत्रम् ...	२७४-२७५
स्वीय निवेदनम् ..	२७६
विनोदयीणी—	
समीक्षाविनोदः	
वचयः ...	२७७-२८१
पण्डिताः ...	२८१-२८३
वेदाकरणाः ...	२८४-२८५
प्रसंगोन्वोपि विनोदः ...	२८६
उपोपि विद्याः ...	२८७
देषाः ...	२८८
भ्रामुष्टानसिद्धाः ...	२८९
धर्मशास्त्रिनः ...	२९०

विषयः	पृष्ठम्
वेदान्तिनः...	२९१
ताकैवाः ...	२९२
पेरिकाः ...	२९३
साम्प्रदायिकाः ...	२९३
नवसभ्याः (जेण्डिलमैनाः)	२९४-२९६
अधिकारिणः ...	२९७
कनीश्वराः ...	२९८
अन्योक्तिविनोदः—	
अमरः ...	३००
कमलिनीविरही मधुपः ...	३०१
रुक्लः ...	३०२
शुभा ...	३०३
महिम्ना ...	३
वदम्भः ...	३०४
दीना मालती ...	३०५
नाभिनी मालती ...	३०६-३०९
नवमहिम्ना ...	३०९
केतकी ...	३१०
यूपिवत्र ...	३११
तरणी ...	३१२
चान्दा च मधुकरश्च ...	३१३-३१४
नवनायिकः ...	३१४
तात्रितुरंगः ...	३१५
परिवर्तनम्...	३१६
मेघः ...	३
उन्दोयीणी—	
संस्कृतभाषापरिगृहीतानि अउन्दांसि-	
पद्मिः ...	३१७
शक्तिवदना... ..	३१८
नदरेखा ...	३

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
विष्णुमाला...	३१८	तामरसम् ...	३३०
अनुष्टुप ...	३१९	प्रहयिणी ...	३३१
प्रमाणिका ...	३१	मत्तम्भूरम् ...	३३२
माणवकम् ...	३१	चन्द्रिका ...	३३२
शुद्धविराट् ...	३२०	प्रहरणकलिका ...	३३२
चम्पकनाला ...	३१	अलोला ...	३३३
मणिमध्या ...	३२१	वसन्ततिलका ...	३३३
इन्द्रवज्रा ...	३१	सह ...	३३३
खेन्द्रवज्रा ...	३१	कामक्रीडा ...	३३४
उपजातिः ...	३२२	मालिनी ...	३३४
सान्द्रपदम् ...	३१	पद्मचामरम् ...	३३५
सुमुखी ...	३१	शिखरिणी ...	३३५
दोषकम् ...	३२३	पृष्ठी ...	३३५
शास्त्रिणी ...	३१	हरिणी ...	३३५
अनतरिलसिता ...	३२४	मन्दारकान्ता ...	३३६
रथोदगा ...	३१	नकुटकम् ...	३३६
स्वागता ...	३१	शादूलवित्रीकितम् ...	३३७
शृङ्गा ...	३२५	नाराचम् ...	३३७
भद्रिका ...	३१	शम्भरा ...	३३७
बन्धुम्भिलम् ...	३२६	भद्रविराट् ...	३३८
इन्द्रबन्धा ...	३२६	द्वयमध्या ...	३३७
तोटकम् ...	३१	हरिणीशुभा ...	३३९
द्वयविलम्बितम् ...	३२७	अपरवक्रम् ...	३३९
कुसुमविचित्रा ...	३१	पुष्पिताया ...	३३९
जलोद्वतगतिः ...	३१	वासुयानिरी ...	३४०
सुश्रुतव्याजम् ...	३२८	शिररीताह्वयानिरी ...	३४०
राशिनी ...	३१	शिपोमिनी ...	३४१
विषंभरा ...	३२९	मालमारिणी ...	३४१
मणिमाला ...	३१	अशभायी ...	३४१
भक्तिशायरा ...	३१	दण्डकः ...	३४२
मालवी ...	३३०	आर्वा ...	३४२

विषयः	पृष्ठन्	विषयः	पृष्ठन्
चपला ...	३४३	वरखा ...	३५७
मुल्लचपला...	३४४	झलना ...	३५८
जपनचपला	"	वरवै ...	३५९
पय्या ...	३४५	कतिबसै ...	"
आदिबिपुला	"	कुण्डलिपा ...	"
बन्धबिपुला	३४६	अमृतभनिः ...	३६०
गीतिः ...	"	छप्पय ...	३६१
उपगीतिः ...	३४७	मोतियदाम	३६२
उरगीतिः ...	"	सर्वपास्तवकः—	
आसर्गगीतिः	३४८	मदिरा ...	३६२
हिन्दीभाषाप्यवहृतानि छन्दोसि—		सुमुषी ...	३६३
सोरठा ...	३४९	मत्तगपन्द ...	३६४
दोषा ...	"	चकोर ...	३६५
दोही ...	"	दुभिल ...	"
उहाल ...	३५०	मुकहरा ...	३६६
उहाला ...	"	वाम ...	३६७
होमर ...	"	अरसाव ...	३६८
कञ्जल ...	३५१	फिरीट ...	३६९
चौदोला ...	"	सुन्दरी ...	"
चोर्न ...	"	अरविन्द ...	३७०
चोर्नई ...	३५२	एवहलता ...	३७१
अरिहा ...	"	दुख ...	३७२
पन्डरि ...	"	दण्डकेपु-नवनीलचक्रन्	३७३
सुबहम ...	"	अनहशेर	"
रोहा ...	३५३	पनाशरी ...	३७५
रिगनाल ...	"	रुचकपनाशरी	३७६
हरिगोविन्द	३५४	देवपनाशरी	३७७
मरहरा ...	"	उर्दूभाषामुद्रितानि छन्दोसि—	
चरदेवा ...	३५५	१-बहरे हबब मुसरस महजूक...	३७९
आगहा ...	३५६	२-बहरे रनल मुसम्मन महजूक...	३८०
विमही ...	३५७		

विषय	पृष्ठम्	विषय	पृष्ठम्
१-बहरे हज्र मुसम्मन कुदतुर	३८०	१ देशमहाररागेण --	३९७
४-बहरे हज्र मुसम्मन अतरव	३८१	२-महप्रसिद्धमारागेण	३९८
५-बहरे हज्र मुसम्मन सात्तिम	३८२	३-सिधुकापीरागेण	"
६-बहरे हज्र मुसम्मन अतरव मकफूर मकगूर	३८३	४ पुनस्तथा --	३९०
७-बहरे हज्र मुसम्मन मकगूर	"	५-टुमरी	४००
८-बहरे लफीक मुसम्मन मकगूर महजूक	३८४	६-दादरा	"
९-बहरे मुजारे मुसम्मन अल रक मकफूर महजूक --	"	७-लावनी [रासलीबायां मदन विषय]	४०२
१०-बहरे रमल मुसम्मन महजूक	३८५	८-नाटकीयटुमरी --	४०४
११-बहरे मुतकारिक मुसम्मन सा त्तिम	"	९-गालिगीति	"
१२-बहरे मुतकारिक मुसम्मन म कजूक अमलम मुजारेक	३८६	१०-देशमहाररागेण	४०५
१३-बहरे बामिल मुसम्मन सात्तिम	३८७	११ नाटकीयगीति	४०६
१४-बहरे रमल मुसम्मन मकगूर	३८८	१२-प्राचीननाटकीयगीति उदूमापाचत्तर 'गत्रल	
१५-बहरे मुजारे मुसम्मन अतरव	३८९	१-नन्दनन्दन हे मुकुट०	४०८
१६-बहरे मुतकारिक मुसम्मन महजूक	३८९	२-मगवन् दयादृगेण०	४०९
१७-बहरे हज्र मुसम्मन अतरव मकजूक महजूक	३९०	३-प्रपराज गोकुलेन्द्री०	४१०
१८-बहरे हज्र मुसम्मन मकजूक	३९१	४-नरीना वेदना०	४११
१९-बहरे लफीक, भा बहरे मुजारे- रिक मकगूर मुजारेक --	३९२	५-हे चिच चिन्तयैव०	४
शूनिका	३९१-३९६	६-[रुबाई] अये मो भिये ते०	७
मत्रमापाचत्तर		७-मनसो देववशादय०	९८
		८-अये वषट्प्रिय०	५९९
		९ नन्दगुलो किं विपुनो०	६०४
		१०-मो विमो दयादृगिय०	६०८
		११-पीतये काशिन्दि० ..	रिपन् ६१२
		१२	६१५
		राटोडवतित्रम्	६१७
		जयघाहपुत्रसमकाण	६१८
		मत्रमकाण	-- ६१९
		बापूचरित्रम्	"

विषयः	पृष्ठन्	विषयः	पृष्ठन्
१७-न दाहि लक्ष्मण्य० ...	... ४२०	४७-शेष ददाति चैदिभो० ...	... ४६८
१८-दिरहापगतमुत्तर० ...	... ४२१	४८-हरे संतरेज्जाग्य० ...	... ४६९
१९-शोचनीयाय सखे० ...	... ४२२	४९-उपेक्षयाऽन जहाति० ...	... ४७०
२०-अपि चित्त सञ्चल मे० ...	... ४२४	५०-अपि नाथ दयाऽष्टि० ...	... ४७२
२१-चिन्ता निरन्तर सखे० ...	... ४२५	५१-भयनीतनेन० (नवप्रचिन्तनीः)४७३	
२२-अपि मे निरन्तरवेदने० ...	... ४२६	स्वदेशगीतयः	
२३-सन्तन संगविद्वानां० ...	... ४२७	५२-अहो धीभारताभिरयो० ...	... ४७५
२४-अये विद्ययतामीष० ...	... ४२९	५३-कश्चिदिपश्चिदमतो० ...	... ४७८
२५-न ते जानते नेत्रयो० ...	... ४४०	५४-हे गणेशसुगावधे ...	... ४७९
२६-मुनिष्ठासमये समये० ...	... ४४२	५५-माननीयनहोदया ...	... ४८१
२७-वञ्जि कुर्नहे० ...	... ४४४	स्वागतगीतयः	
२८-न विभेदि ते विमुख० ...	... ४४६	५६-स्वागत भवतामुदार० ...	... ४८२
२९-अये लोकये कि० ...	... ४४७	५७-स्वागत सर्वजगन्०..	... ४८४
३०-रतिनिगमोऽप० ...	... ४४८	५८-अये सुनोदार० .	... ४८५
३१-अहो मुष्णाति लोवान्० ...	... ४४९	नवयुगवीथी—	
३२-अये पञ्चालये० ...	... ४५१	१-नहृत्सोरटाहृत्सुन्दः ...	... ४८७
३३- ॥ [दोहाच्छन्दोभिः]	... ४५३	२-अवनरनिकायाऽहृत्सुन्दरपन् ...	... ४८८
३४-भो विभो मन मानसे० ...	... ॥	३-रेलसकटिः ...	... ॥
३५-अपि प्रवराज० ...	... ४५४	४-बासुदानन् ...	... ४९०
३६-अपि हे गजेन्द्रदा०		५-अधिदानन् .	... ॥
१ [गजेन्द्रमोक्ष]	... ४५६	६-दामने . .	... ४९१
आभूयारमभोऽधुना ह्र० ...	... ४५७	७-मोटरन् ...	... ४९२
पदपे यमये नाथ० ...	... ४५८	८-बासुदाहृत्सुन्दन् ...	... ॥
सुहृद्भृद्गृह्णाति न ति० ...	... ४६०	९-दिदु ...	... ४९३
शोक गीरिन्दनन्दिनी० ...	... ४६१	१०-दिदुलप्री... ..	... ॥
रिगाल वो भवेत् कि भो० ...	... ॥	११-भानोचोन ...	... ४९४
हरिगीतीव्य पदसङ्ग० ...	... ४६२	१२-रेडियो ...	... ॥
मरुटा	... ४६३	१३-पञ्चानि ...	... ४९५
षडवेदा	... ४६५	१४-रत्नचिरिता ...	... ४९६
षडहा	... ४६६	१५-रत्नचिरिताः ...	... ४९७
विभङ्गी	... ४६७	१६-चित्रविद्या ...	... ॥

विषयः	पृष्ठम्
१७-फोटोग्राफी ...	४९८
१८-सीनेमा ...	४९९
१९-मोहमयीत्या टड्डशाला ...	५००
२०-विज्ञानवैभवम् ...	५०१
२१-गौराहाणां गौरवम्...	५०१
२२-गौराहाणां स्वजात्यनुपायः ...	५०२
२३-अद्भुतदेवानां नीतिनैपुण्यम् ...	५०४
२४-भारतार्थ विचारः ...	५०५
२५-शुद्धसन्धा ...	५०५
२६-अपेनीतिः ...	५०५
२७-शुद्धनीतिः ...	५०५
२८-नवीना शिक्षापरिपाटी ...	५०६
२९-परीक्षायुगम् ...	५०८
३०-नवीन्या नैपारः ...	५०९
३१-सुधारकः (रिफार्मर) ...	५१०
३२-बाबूमण्डली ...	५११
३३-कालमाहात्म्यम् ...	५१२
३४-भारते गोहिता ...	५१३
३५-गोरक्षा ...	५१४
३६-स्त्रीशिक्षा ...	५१५
३७-नवशिक्षितनारीसमाजः ...	५१५
३८-वृन्दावनस्य हिन्दीसाहित्यसं- मेलनम् ...	५१७
३९-अनसंहारे सौराष्ट्रचन्द्रः ...	५१७
उपसंहारविषयी—	
१-कविताविज्ञानां वैरस्यम् ...	५१९
२-ईर्ष्यायाः परिच्छेदः ...	५२१
३-निर्वेदः ...	५२२
४-जीविता निर्वेदः ...	५२२
५-पुण्यातो निर्वेदः ...	५२३
६-अनसंहारः ...	५२४

विषयः	पृष्ठम्
वंशाश्रीषी—	
[प्राचीनचत्वरः]	
१-भूमिका ...	५२५
२-कुलप्रबन्धः ...	५२६-५३३
३-वंशानुक्रमः ...	५३४-५५४
नवनिर्मितो वंशपरिचयः	
४-दोहाचन्द्रः ...	५५५
५-पुरुषोत्तमगोस्वामी ...	५५५
६-रुद्रमगमट्टः ...	५५६
७-कविकलानिधिः श्रीकृष्णमट्टः ...	५५७
८-चरित्रसंग्रहः ...	५६५
९-तस्य संस्कृतकविताया आदर्शः ...	५६९
१०-तस्य प्राकृतकविताया आदर्शः ...	५७६
११-तस्य हिन्दीकविताया आदर्शः ...	५७७
१२-सुकविः श्रीनारकानायकः (भारती) ...	५८२
१३-चरित्रसंग्रहः ...	५८४
१४-तस्य कविताया आदर्शः ...	५८६
१५-श्रीजगन्नाथमट्टः (जुग्रीबालजी) ...	५९४
१६-चरित्रसंग्रहः ...	५९५
१७-तस्य कविताया आदर्शः ...	५९६
१८-कविचरः श्रीजगदीशमट्टः ...	५९७
१९-चरित्रसंग्रहः ...	५९८
२०-तस्य कविताया आदर्शः ...	५९९
२१-कविचरः श्रीशैवसिंहमट्टनः ...	६०४
२२-चरित्रसंग्रहः ...	६०८
२३-उत्कृष्टप्रवृत्तिचरने-भारतचरित्रम् ...	६१२
राज्यचरित्रम् ...	६१५
राष्ट्रचरित्रम् ...	६१७
अदसाहस्रसप्तकाण्डः ...	६१८
मन्त्रकण्डकाण्डः ...	६१९
बापूचरित्रम् ...	६२०

विषयः	पृष्ठन्	विषयः	पृष्ठन्
सृष्ट्यानुसंगसम्प्रसारः	६२०	२६-सुन्दरलालभट्टः	... ६२९
राजसचन्द्रिका ...	"	२७-मयुरानाथः (एतद्वृत्त्यकर्ता)	... ६३२
नवरसरलाकाः ...	"	लक्ष्मीनाथपितामहाः	... ६३४
रससमुद्रः ...	६२१	तेषां वराक्रमः	... ६३७
श्रीकृष्णप्रवृत्तिहारः	६२२	बदरीनाथपितृव्याः	... ६३८
सुलोचनाचरित्रम्	"	श्रीशारकानाथचरणाः	... "
२४-सस्य कविताया आदर्शः	... "	ज्येष्ठः श्रीरमानाथशास्त्री	... ६३९
ऋतुवर्णनादर्शः	... "	चि. प्रजनाथशर्मा	... ६४०
राहारः ...	... ६२३	ग्रन्थकर्तुर्विद्याऽप्ययन-	
देवविषयो रतिभावः	... "	वृत्तान्तः	... ६४१-६४३
राजवर्णनादर्शः	... ६२४	श्रीनन्दमिशोरदाक्षिणः	... ६४४
गजवर्णनादर्शः	... ६२५	ग्रन्थकर्तुः सम्पद्वृत्तान्तः	... ६४५
अश्ववर्णनादर्शः	... ६२६	ग्रन्थकर्तुर्विद्यापरिचयः	... ६४६
२५-श्रीमान् भट्टलक्ष्मणः (द्वितीयः)	६२७	उपसंहारः	... ६४८

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२	वनस्य २ चित्रे	दिमादैः	दिमादैः
२९	४	भयावहा	भयावहाः
२९	१३	इश्यते	इश्यन्ते
३२	२	द्वयतः	द्वयतः
४२	९	मामगताः	मागताः
५२	२	प्रीणयसे	प्रीण्यसे
७०	६	आषास्यात्	माषास्यात्
७२	२४	पाटन	पाटल
"	२९	प्रासाः	प्रासाः
८४	२	बहुत्वेन	बहुत्वेन
९२	१२	इदानीमिति	इदानीं यदि
९४	९	कान्तो	कान्तो
९५	१३	प्रतिवेदिनी	प्रतिवेदिनी
९८	३	समेवानुयादि	समेवानुमिनुदि
"	२५	निभूत	निभूत
९९	३	अ(ना)स्तरण	अस्तास्तरण
१००	२	तवा	त्वामा-
२०१	१५	जिगमिषति	जिगमिषती
२०१	१६	तनु	तनुं
२०४	३	गतापामिष	गतापामेव
"	९	श्रीकृष्णे	श्रीकृष्णो
"	१८	इति' इत्यइति	इतिः इत्यइतिः
"	"	(निष्कानुष्यम्)	(निष्कानुष्यः)
"	२३	'हा'सा'	'हा'स'
२०५	७	नुमासोऽपि	नुमासोऽपि
"	९	हरणा-	हरण-
१०७	५	पीशाचपे न	पीशाचपेन
"	१३	तस्य	तस्य
"	१९	मिपेदत्वेन	मिपेदत्वेन
"	२४	मुन्निवेति	मुन्निवेति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०८	७	हरितापि	हरिताऽपि
११०	२४	बडी	बदो
१११	६	दधीयते	दधीनेन
"	"	चक्रवर्तिनाधीनेन	चक्रवर्तिनोऽधीनेन
"	१३	मासादितम्	मापादितम्
११६	५	अभीष्यम्	अमरिष्यम्
११६	७	क्षरणे	क्षरणो
११९	२	बलिना	बलेना
"	१६	तप	तप
१२१	१३	मानालीला	मानलीला
"	२४	कंपित करि	कम्पितकर
१२६	३	रुसतिः,	रुसति
"	१४	धीर	नीर
१२७	३	इति नायकं	दूती नायकं
"	१५	निल	नल
१२८	८	ए	एवं
"	९	इमङ्गस्थाने	इमङ्गं स्थाने
१३१	२७	पट कटुं मुकट	पटु कटुं मुकट
१३५	२४	घाट	घाढ
१४३	११	नमकी	नमकी
१४४	८	निबोधः	निरुद्धः
१४६	८	गमिष्यती	गमिष्यती
१५०	८	घा । स	घ । सा
१५७	५	दघतो	घतो
२४०	१	निर्गुण	निर्गुनो
२६३	११	त्वप-	त्वपा
"	२०	रूपोचिता	रूपोचित-
३५९	५	मा	सम्प्रति मा
५८०	२	धीरनिके	धीरनिके
५८६	१४	समानमे	समानमे

शुद्धाद्वैतपुष्टिमात्रप्रवर्तक-श्रीमद्वल्लभाचार्यवंशावतंस-

गोखामिकुलकांस्तुम-श्री ६ गोखामिश्रीगोकुल-
नाथजी महाराज ।

॥ श्रीः ॥

श्री६मद्वल्लभाचार्यचरणप्रचारितशुद्धाद्वैतवैष्णव-
संप्रदायाचार्य-गोस्वामिकुलकौस्तुभ-विद्या-
विलासि-मोहमयीस्यश्रीगोकुलनाथम-
हामहिम्नां सेवायां सविनयं
समर्पणम्

श्रीमन्नाचार्यचूडामणे !

धर्माचार्यसिंहासनमामण्डयमाने त्वयि
संमानेन साकं सता सनतिरनारतम्
विद्या-वंश-वैभव-विवेक-ययो-विश्रुति-मान्
श्रुतिमान् प्रसिद्धो भवान्विदग्गणेप्राततम् ।
एवं सर्वसिद्धिदानसाहित्यं समीक्ष्य मनाक्
सविधे 'साहित्यवैभवं' ते स्वयमानतम्
तदिदमपारशुर्वैभवंमुपास्य शृंगं
शान्तिमुपाधत्तां करकनलमुपागतम् ॥ १ ॥

निवेदकः

प्रण्यक्तां

चित्रसूची.

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
१-षणपतिः ...	२	१८-विरहिणी ...	८६
२-चनम् ...	९	१९-प्रवत्स्यारपतिका ...	८८
३-चनम् ...	१२	२०-लक्षिता ...	९०
४-वसन्तः ...	२३	२१-विमलश्या ...	९२
५-वसन्ते गीतगोष्ठी ...	२६	२२-मानिनी ...	९३
६-श्रीधरे मानिनी ...	३५	२३-वेणीबन्धनम् ...	१५८
७-श्रीधरे जलविहारः ...	३९	२४-केलिवातायनम् ...	१६०
८-वर्षाद्यु विरहिणी ...	४५	२५-विश्वरूपायनम् ...	१६१
९-वर्षाः (वर्षाद्यु निकुञ्जविहारः)...	४८	२६-मानिनी ...	१७०
१०-वर्षाः (जलधरं प्रत्यभिनन्दनम्)	५०	२७-विषाधरमुन्दरी ...	१७४
११-नारण (नारदि बन्तोभा) ...	५८	२८-केलिसदनाभिमुखी ...	१७६
१२-हेमन्तः ...	६५	२९-वीरः ...	२००
१३-मुग्धा (पूर्वानुरागः) ...	७५	३०-मृगया ...	२०८
१४-वासकसञ्जा ...	७७	३१-करणः ...	२१२
१५-कलहान्तरिता ...	७९	३२-दान्तः ...	२३५
१६-उत्का ...	८१	३३-तरुणी ...	३१२
१७-श्रीधरपतिका (विरहिणी) ...	८३		

पुस्तकप्राप्तिस्थानानि—

- १ भद्रमधुरानायशास्त्री भद्रगाढन, रेविडेन्सीरोड, जयपुर.
- २ भद्रधीरमानाथशास्त्री विद्याविभाग, नाथद्वारा.
- ३ पं. गौरगोपालशर्मा वडामन्दिर, अकिञ्चनकुटी, घम्यई २.

साहित्यवैभवम् ।

निकुञ्जनिरीक्षणार्थं निमत्रणम् !!!

कवित्वम् (घनाक्षरी)

भो भोः साधुसेव्यसुरभारतीरसज्ञाः !

सुनिवद्व्रजभापावन्धविज्ञाः शृणुतागमम्
शैलीवरवह्वरीवितानयुतमेतं कवि-

कल्पनासोपानपथमवतरताऽश्रमम् ।

वाञ्छथ सुखेन यदि काममवगाढुमिदं

सूक्तिसरः संमुखे समस्तहृदयंगमम्

उन्मीलन्नवीनपद्यकञ्जमकरन्दमञ्जु-

कवितानिकुञ्जमधिविशत मनोरमम् ॥ १ ॥

सुन्दररीत्या निवद्धा ये व्रजभापाया नियन्पास्तद्विज्ञाः सहृदयाः !! भागमं
मासूपनां शृणुत । नानारचनाशैल्य एव धरवह्वर्यो ललितलतास्तासां विता-
नेन युतम्, कविकल्पनारूपमिमं सोपानपथमधमं यथा स्वात्तया अवतरत ।
सोपानं यथा प्राप्यस्थानं प्रापयति, एवं कविकल्पनापि क्रमक्रमेण पक्ष-
विषयपर्यन्तं नयतीति द्वयोः साम्यम् । संमुखेऽवस्थितं सूक्तिरूपं सरः मुखे-
नावगाढुं ध्यानकेलये प्रयेष्टुं यदि वाञ्छथ, तर्हि उन्मीलन्नि नवीनपद्यान्येव
(कविवेदोहाछप्पयप्रभृतिनवीनछन्दोपटितत्वात्) यानि कञ्जानि तेषां मञ्जु-
रन्देन मञ्जुसमिमं कवितानिकुञ्जं प्रविशत । मञ्जुकवितेत्यनेन मञ्जुनाथकविते-
त्यर्थोऽपि प्रतीयते । साधुसेव्येत्यादिविशेषणदानेन न केवलं संसृष्टशा एव
अपि तु सद्गसज्ञाः, एवं व्रजभापासाहित्ये च ये मामिंकास्त्रेपामेवात्राधिको
मनःप्रसाद इति सूचितम् ।

“ मनुकवितानिकृत्तमभिविज्ञत मनोरमम् ॥ ”

मञ्जुकवितानिकुञ्जः ।

→॥ आमुखवीथी ॥←

तत्र

मङ्गलम् ।

→* गणेशः *←

कञ्चत्कलधौतकलकलितकिरीटधरं
चञ्चत्कर्णतालैर्विभ्रविष्टुनविलायिनम्
माला-वर-पुस्तक-परशु-धरैरद्य करै-
र्जालानीव नीत्वा मिलदेनसां व्यपायिनम् ।
मञ्जुना कृतोपनीतमिह सितकुण्डलिना
मञ्जुनाथ दीनजनकरुणाविधायिनं
लम्बोदरमनिशमनन्तविभ्रदम्भोलिक-
मर्चयामि तं भो यत शम्भोरजुपायिनम् ॥ १ ॥

कञ्चत्कलधौतेन दीप्यमानमुपगैः । 'कपि काचि' दीप्तिदेवनयोः । कलं
शुन्दरं यथा स्वासथा कटितस्य घटितस्य किरीटस्य धरम् । चञ्चत्कर्णतालै-
र्विभ्रविष्टुपं विष्टोपद्वय विष्टापपति विष्टीर्न करोति तच्छीलम् । करद्वारा जा-

लानि इव, भावारकत्वान्मकटिकाजालानीष नीत्वा, मिलतामागच्छताम्, एनसां पापानां व्यपायिनं व्यपोहकम् । वि-अप-पूर्वकाणिजन्तादेतेस्ताच्छीत्ये णिनिः । गम्यादेशभये तु एनसां व्यपायः (कर्तव्यत्वेन) यस्यास्तीति मत्व-र्थाय इनिः । श्वेतसपेण कृतयज्ञोपधीतम् । अनिशं निरन्तरम्, अनन्तानां विघ्नानां कृते दम्भोलिकं वज्रसदृशम् । भो इति सम्बोधने ॥ १ ॥

प्रावारकमङ्गे हेमसूत्रनद्धमुत्सङ्गे तु
 सिद्धिमधिनीय याति मिलनमहोत्सवम्
 संघत्ते मुखाम्बुजमुदस्य करेणैकेन हि
 सुखमपरेण परिरम्भणमहोत्सवम् ।
 मञ्जुना दृगञ्चलेन दृष्ट्वा मञ्जुनाथ मिथ-
 श्चित्रमयमेति पश्य चुम्बनमहोत्सवं
 सुखसदनस्य स्फीतसुन्दरसुमञ्चतले
 करिवदनस्य स्तौमि मदनमहोत्सवम् ॥ २ ॥

यः करिवदनः, अङ्गे हेमसूत्रनद्धम् सुवर्णतन्तुसन्ततं (कलावत्कार्यपु-
 क्तमित्यर्थः) प्रावारकं जानुद्वयमङ्गनिचोढम्, उरसङ्गे तु सिद्धिनाम्नीं प्रिय-
 तमामधिनीय । मिलनमहोत्सवं सङ्गमसुखं याति । मेळनेतिप्रयोक्तव्येपि
 लोके सुयोधत्वाय तथा प्रयुक्तम् । एकेन करेण सिद्धिदेव्यां मुखाम्बुजमुदस्य
 उधमस्य, अपरेण करेण सुखं यथा स्वात्तथा परिरम्भणमहोत्सवं संघत्ते अनु-
 भवति । मञ्जुना दृगञ्चलेन नेत्रप्रान्तेन मिथो दृष्ट्वा । अयं चित्रं गजमुखत्वाद्ग-
 श्रयंकरं चुम्बनमहोत्सवं एति लभते, इति मञ्जुनाथ त्वं पश्य । किञ्च पुराभिर्
 स्थितमिति चित्रपटमयं चुम्बनमहोत्सवं पश्येत्ययमप्यर्थः । सुखसदनस्य
 केटिभवनस्य । स्फीते स्वच्छविशदे । मदनमहोत्सवं कामकेटिम् । शृङ्गार-
 भयेनानेन मतङ्गजमुखसंगममङ्गलेन ग्रन्थेस्मिन् शृङ्गारादिरसप्रभृतयः साहि-
 त्यविषयाः प्रस्तोतव्या इति सूच्यते ॥ २ ॥

→* सरस्वती *←

दीप्यति यदीयपदपङ्कजपरागततां
 सा काचन कौषिदसमाजे प्रतिभा सताम्
 पूर्णकविभारतीप्रभापपरिचेया या च
 वचसामुपेया श्रुतिमौलिषु चक्रामताम् ।
 मञ्जुनाथ कच्छपीनिनादिगुणनादकरी
 मञ्जुलयलहरी किल यस्या याति दासतां
 निर्मितं नवीनामेव दधती कवीनां हृदि
 सकलगनीनामद्य देवी प्रतिभासताम् ॥ ३ ॥

यत् (सरस्वती) सम्बन्धिपदपङ्कजपरागयुक्तानां, शिरसि धारितपदराज-
 साम् । सतां सज्जनानां प्रतिभा, कौषिदसमाजे काचन अन्निर्वचनीया दीप्यति
 दीप्यते । श्रुतिमौलिषु वेदान्तेषु चक्रामता शोभमानानां वचसामुपेया अव-
 गम्या, वेदान्तवेद्येषु । कच्छप्या निनादिनो ये गुणा (सद्यः) तेषाङ्क-
 करी । सरस्वत्या वीणा कच्छपी । मञ्जु पा लयलहरी सा यस्या दासतां याति,
 यदीभूतेत्यर्थः । लय स्वरसाग्यम्, लय इति भाषायामपि प्रसिद्धम् । सकल-
 गवीनां सकलयामाम्, देवी सरस्वती मे प्रतिभासतां हृदि अभिगम्यतास्तु ।
 नवीनां निर्मितमित्यनेन नवीनरचनद्वीभिरे रचना प्रस्तुतेति सूचितम् ॥३॥

→* सोरटाच्छन्दः *←

तुलितेन्द्रीपरदाम, कामदोहदक्षिणतमम् ।
 कुण्डलिमण्डितधाम, मामनिशं गोपायतात् ॥ ४ ॥

तुलिते इन्द्रीपरदाम येन, नीलमित्यर्थः । कामानां दोहे पूरणेऽतिदक्षि-
 णम् । कुण्डलिभिर्मण्डितं धाम तेषां । गोपायतात् रक्षतु ॥ ४ ॥

→* श्रीरुग्णः *←

क०—मूर्द्धनि मनोज्ञमणिमञ्जुलमुकुटधारी
 कुन्तलकलापमनोहारी मुखपद्धतौ
 चञ्चलानुकारी कटिदेशे भाति पीतपटो
 मोदमुपयाति गोपनारीजनसंहतौ ।
 मञ्जुनाथ दारुणदवाँघपरिहारी सतां
 भक्तजनमानसविहारी साधुसंगतौ
 मनसि मुनीनामपि मन्दमन्दचारी चिरात्
 सोयं सुखकारी मे मुरारी रमतां मतौ ॥ ५ ॥

मनोज्ञैः सुन्दरैर्मणिभिर्मञ्जुलं मुकुटं धारयति सः । मुखपद्धतौ मुखदेशे
 कुन्तलसमूहेन मनोहरः । चञ्चलानुकारी विद्युत्सदृशः । सजनानां दारुणदुः-
 रासमूहं परिहरति तच्छीलः । साधुसंगतौ ससङ्गे, सति भक्तजनानां मानसे
 विहरति तच्छीलः । चिरात् अतियत्नोत्तरम् । मन्दमन्दचारी शनैः शनैर्हृदये
 प्राप्तव्य इत्यर्थः । स मुरारिर्मे मतौ रमताम् । मुरारिः रमतामग्र रेफलो-
 पदीर्घौ षोडशौ ॥ ५ ॥

❖(प्रातःकालः ।)❖

करनिकरेण तिग्मतमसां निहन्ता सोय-
 मतुलमनन्तातले तेजः प्रतिदासते
 मोदमुपगन्ता मदमधुरमृणालिनीभि-
 रखिलदिगन्तरेषु गन्ता प्रतिभासते ।
 मञ्जुनाथ निखिलचराचरनियन्ता नित्य-
 मयमनुमन्ता सर्वकार्याणां प्रकाशते
 सपदि समन्तादभिदीपयन्दिगन्तानिमान्
 भानुमाननन्ताङ्गणमयमवगाहते ॥ ६ ॥

सोयं भानुमान् अनन्तातले पृथिवीमण्डले भतुलं तेजः प्रतिदासते द-
 दाति । 'दाद्य दाने' । मदमधुरामिष्टमृणालिनीभिः कमलिनीभिः सह मोदम्
 उपगन्ता, भानन्दं प्राप्नुवन् । मृषन्तत्कारकतां कटानितिवद् द्वितीया ।
 मदमधुराभिरिति विशेषगन्तमृणालिनीषु समासोक्तिविधया नायिकार्यं
 प्रनीयते । निखिलचराचराणां नियन्ता, निवमकर्ता । अत्र प्रथमं निरयं सर्व-
 कार्याणामनुमन्ता ज्ञाता, कर्मसाक्षित्वात् । अयं प्रकाशते दीप्यते । इमान्
 दिगन्तान् समन्तात् अभिदीपयन् प्रकाशयन् । अयं भानुमान्, अनन्ता-
 ङ्गणं गगनाङ्गणमवगाहते, प्रविशतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

वासवदिगङ्गनानिरङ्कमुलमण्डलाय .

कुङ्कुमचहलपङ्कमङ्कयन्नमीयते

तरुणतमिस्रानायदारुगवियोगकृशां

वासुगदिशुमार्घ्यां हन्त धूमरयन्नीयते ।

मञ्जुनाथ मञ्जिष्ठासुरजितमुदयमहे-
 प्वम्बरतलाय नवमम्बरं प्रदीयते
 धरणितलाय साधु सूचयन् सरणिमहो
 सोयं ताम्रतेजोधारि-तरणिरुदीयते ॥ ७ ॥

पूर्वदिग्गनाया निश्चिह्नमुखमण्डलाय केसरधनकदंमम् अङ्गयन्मुद्रप-
 क्षिव, अभीयते अभिगच्छति, अभिपूर्वकादीरुगतौ, अस्माहृद । उदयतः
 सूर्यस्य लोहितप्रकाशात्वादेयमुप्रेक्षा । यदि पूर्वदिग्बधुमुखं विरहवशात्पूर्वं
 निरङ्गरागमासीत्तदयं काश्मीरजेन नण्डयतीति नायकत्वमस्य स्फुटीभवति ।
 तरणो यस्तमिष्टानायश्चन्द्रस्तस्य दारणविरहेण कृतान् । पश्चिमदिगेव सा-
 ध्वी सती, तां चन्द्रतिरोधानाद् भूसरयन् मलिनां कुर्षन् एति । दिग्,
 तरणस्य स्वकान्तस्य अस्मामपियेन तत एव दारणेन वियोनेन पीडिताम्, अ-
 त एव वैराग्यात्साध्वीभूतां चारुणदिशं भूसरयन् धूलियुक्तं सन्पादपङ्क्ति-
 प्यर्थः । प्रतिनायकं सूर्यमुदयारूढमालोक्य वैराग्याद्योगिनीभूता पश्चिना
 अस्माद्गरागरूपिता भवतीत्याशयः । उदयमहेषु उदयोत्सवेषु, 'मह उदय
 उत्सवः ।' गगनतलाय मञ्जिष्ठासुरजितं नवम्, अम्बरं यत्नं प्रदीयते । उत्सव-
 दिने यथा रजितं यत्नं दीयते तथा उदयहर्षे गगनाय अरणप्रकाशरूपं नवं
 यत्नं वितीर्यत इत्युप्रेक्षते, प्रातर्गगनस्वारणत्वात् । मार्गाणां प्रातः प्रकाशित-
 खात्पृथिवीमण्डलाय मार्गं सूचयन् । अरणतेजोधारकः तरणिः सूर्यः ॥ ७ ॥

→* प्राणतिकशोभाया नङ्गलारम्भः *←

मृदुलमनोरमं नदन्तो घृक्षवीथीगता
 मोदमावहन्तो भान्ति विहगा विशङ्खलम्
 सरसि सरोजिनीसमीपे मदमेदुरितं

प्राभातिकमन्दमारुतेन मन्दकम्पचहा
 मञ्जुलमहीरुहाः किरन्ति कुसुमाञ्चलं
 याते घनतमसि, समक्षमुपयाते रवौ,
 भवति विभाते विपिनेषु नवमङ्गलम् ॥ ८ ॥

शुद्धमनोरमं कोमलमधुरं यथा स्वात्तया शृङ्गन्तः । विशुद्धम्, इत-
 स्तत उड्डीयमाना इति भावः । मदमेदुरितं मदीन्मत्तं शृङ्गमण्डलम् । कम-
 लिनीनां समीपे, धीणावगमिव उड्डीति विस्तारयति । प्रातर्पथा धीणाप्य-
 निभिर्नरेणान् जागरयन्ति, तथा शृङ्गाः कमलिनीं गुञ्जाप्यनिभिः पूरयन्तीति
 भावः । मन्दं कम्पं वहन्ति चारुताः । कुसुमाञ्चलं पुष्पसमूहम् । कस्यापि
 नाटकस्यादौ यथा गायनं वाद्यम्, सूत्रधारदिहस्तेन पुष्पाञ्जलिप्रक्षेपादयथा
 मङ्गलसमारम्भा भवन्ति तथा विहगकृतशृङ्गनेन, अमरकृतयीगावाधेन
 वृक्षकृतपुष्पवपंसा च विपिनेषु प्राकृतिकशोभाया नवमङ्गलं प्रारम्भ्यत इति
 प्रस्तुयमानप्रकृतिशोभावर्णनस्याम्भः सूच्यते ॥ ८ ॥

सरसमुगन्धवन्धुफुल्लनवकञ्जमुरसी
 सेयं स्वागताय संमुखीना समवेयते
 प्राभातिकमन्दमरुच्छहरीविकीर्णः पुष्प-
 रेणुरयं मङ्गलचतुष्कमिष चीयते ।
 मञ्जुनाथ मिहिरमवेक्ष्य निजनाथमिव
 मन्दं स्मयमाना मनःप्रमदमुपेयते
 शार्दीमिष शिरसि वहन्ती वृक्षशार्दीमिमां
 वनपरिपार्दीनधूर्मधुरमुदीयते ॥ ९ ॥

सरसमुगन्धो बन्धुपंख, ईदृशं पुच्छं नवकमलमेव मुखं यस्याः । सेयं
 वनधेनीरूपा वधुः सूर्यस्य स्वागताय संमुखावस्थिता समवेयते प्राप्यते ।

प्राभातिकनन्दपवनस्य लहरीभिविकीर्णः कुसुनपरागो मङ्गलमिन्तक-
चतुष्कमिव (चौक, चांदन) चीयते राशीनवति । उत्सवदिने स्त्रीभिः
आतर्पण (पुपन) हरिद्रादिभिरङ्गणे मङ्गलस्वस्तिकादीन्यालेखयामि लिखन्ते
तानि, भाषायां "चौक" नाम्ना प्रसिद्धानि । तथैवेहापि वायुलहरीभिरित-
ल्लतो राशीभूतः पुष्परेणुः शोभत इति भावः । मिहिरं सूर्यनागच्छन्तं नि-
जस्य नाथमिव दयितमिवावेक्ष्य, मनसः प्रमोदं प्राप्नोति, (उपपूर्वकः
इंद्र गतौ,) । वृक्षशीर्षी शिरसि हरितां शाटीमिव धारयन्ती, वनधेणीरूपा
वधूर्मधुरं यथा स्वात्तया उदीयते उत्कर्षं प्राप्नोति । प्रोदितं कान्तं गृहागतं
वीक्ष्य यथा वधूर्मङ्गलचतुष्कनालेख्य तत्स्वागताय फुल्लमुत्सारविन्दा रूप-
माना तदभिमुखं नवशाटीं वहन्ती गच्छति तथैव सूर्यमुदीयनावनालोक्ष्य
वनधेणीवधूः शोभत इति सूर्यस्वाशयः ॥ ९ ॥

वनम्

‘ मघन सुखानां प्रकृतिदेव्या प्रमदवन
मघन विभाति भूरिभूरहामिदं वनम् ॥

→* वनम् *←

अन्योन्यं निपज्य निजशाखाभुजवन्धैरिमे
 भूरुहा निवास्यन्ति भानोरातपं घनम्
 विकचशिरीपमञ्जुगन्धाः पवमाना अमी
 मोदमादधाना इव चान्ति वीतवन्धनम् ।
 मञ्जुनाथ पश्य ! पुनरेकतो निकुञ्जवले
 हंसैर्गुञ्जितासौ सरिद् वहति कलस्वनं
 सवनं मुखानां प्रकृतिदेव्याः प्रमदवनं
 भवनं विभाति भूरिभूरुहामिदं वनम् ॥ १० ॥

निजानां शाखारूपाणां भुजानां वन्धैर्निबिदासद्भैः, परस्परं निपज्य मि-
 लित्वा इमे वृक्षाः, भातपं निवारयन्ति । हर्षाधानं कुर्वन्त इव इमे कुलशि-
 रीपगन्धिनः पवनाः, वीतवन्धनं निष्पतिवन्धं यान्ति । निकुञ्जस्य लतादि-
 विहितगृहस्य शले । हंसैर्नादिता सरिद् कलस्वनं यथा तथा प्रवहति । मुखानां
 सवनम् वापादकम् । प्रकृतिदेव्याः प्रमदवनं श्रीशोभानम् । बहुविधवृक्षाणां
 भवनं गृहभूतमिदं वनं भाति ॥ १० ॥

विकसदशोकतरुविटपविलम्बा क्वचि-
 द्भाति मोदमन्ना नवमालिका नवोन्मदम्
 कुहचन गुच्छभरनम्ना माघवीयं भाति
 यश इव माघवीयं गायन्ती द्विजोन्नदम् ।

मञ्जुनाथ मालतीमुपेतासौ लवङ्गलता
 पश्यतां दधाति मनः प्रमदवशंवदं
 प्रमदभरेण स्थिरपक्ष्मीकृतनेत्रयुगा
 हरति मनांसि वनलक्ष्मीरियमुन्मदम् ॥ ११ ॥

विटपे शाखायां विलम्बा सक्ता । मोदमग्ना उरुहृदा, नवमालिका
 मालती, नवः उन्मदो ह्येषं यस्मिन् धर्मेणि यथा तथा भाति । प्रत्यप्रविक-
 सिता मालती शोभत इत्यर्थः । मोदमग्नेत्यादिचेतनोचितैर्विंशैः कामु-
 कभुजाश्लिष्टाया नवतरण्या भवि प्रतीतिर्भवतीति न सहृदयेषु सूचनीयम् ।
 द्विजानां पक्षिणामुत्तमो यस्मिन्नाथा, माधवीयं (माधवस्येदम्) वसन्तसं-
 वन्धि यशो गायन्ती, सुप्रचित् स्तवकनद्या इयं माधवी भाति । जयपुरे-
 न्द्रस्य माधवस्य सग्यन्धि या यशो गायन्तीत्यप्याकृतम्, तथा च तदिदं
 साहित्यसौन्दर्यवर्णनं जयपुरेन्द्रयशःप्रख्यापनफलकमिति एवमन्यते । भान-
 न्दभरेण स्थिरपक्ष्मीकृतं नेत्रयुगं यथा । शोभामालोकयतो जनस्य नेत्रे प्रमो-
 दवशासिनिर्मेये भवत इत्याशयः । उक्त् उन्मदो यस्मिन्वया तथा मनांसि
 हरति ॥ ११ ॥

केतककदम्बकरमर्दकुन्दकर्णिकार-
 कदलीकुटजकोविदाराः किल भासन्ते
 कुरवकक्रमुककरवीरकलकाञ्चनार-
 किंशुककरञ्जकृतमाला मञ्जु राजन्ते ।
 कर्कन्धूकपित्तकुष्ठकुलकटुरष्टकाग्रे
 कर्पूरककरहाटककेसराः सुरायन्ते
 कञ्जमञ्जुलानने ! कियन्तः कूलकुञ्जे कुटाः
 कानने किलामी कृतकौतुकाः प्रकाशन्ते ॥ १२ ॥

सर्वाण्यपि वृक्षनामानि, निघण्टु-कोषादितो वेदनीयानि । सुरायन्ते
सुस्रकारका इवाचरन्ति, सुरकरार्थेकासुरशब्दात्कथम् । कञ्जमञ्जुलानने !
इति स्त्रियाः संबोधनम् । तथा च कस्यचित्सद्द्वयस्य धनं परिधिन्वर्ती दयितां
प्रत्युक्तिः । कानने वनमप्ये, वृक्षवर्तिनि कुञ्जे । कृतकौतुका भमी क्रियन्तः
कुटा वृक्षाः प्रकाशन्ते । ककाराक्षरसाग्राज्यमशालोक्तनीयम् ॥ १२ ॥

पनसप्रियालपीलुपाटलाप्रियङ्गुपूग-

पाकलपुंनागपुण्ड्रप्रियकाः परीक्ष्यन्ताम्

तिलकतमालतालतिन्त्रिडीतिनिशतुङ्ग-

तापसतरुतिन्दुकतरुण्यस्तावदीक्ष्यन्ताम् ।

शाल्मलिशिरीषाशोकशेफालिकाशालशर्मा-

श्लेष्मातकशोभाञ्जनशिशपाः समीक्ष्यन्तां

निर्भरं विनोद्य रश्मिमालिनो निपक्तकरान्

निविडवनोत्था नव्यशाखिनो निरीक्ष्यन्ताम् ॥१३॥

रश्मिमाटिनः सूर्यस्य निपक्तान् आपनितान् करान् फिरणान् निर्भरं वाटं
विनोद्य यापयित्वा, धनविधिनरूढाः नववृक्षा निरीक्ष्यन्ताम् । अत्र प्रतिपा-
दमेकैकाक्षरस्यानुभासो रसनीयः । चतुर्थे मु-त्रिनो० तिनो० वनो० तिनो०
इत्याद्यन्त्यानुभासोप्यालोक्तनीयः ॥ १३ ॥

दत्तमनोलीभा मञ्जुमेदुरमहीरुहाणां

म्याभाविकशोभा कापि पुरतः प्रकाशते

चकितमितस्ततोऽवपश्यन्तो मनोजमृगाः

सन्तोपाचरन्ति चारुगहनलताशृते ।

स्वच्छे सुखशीततमकच्छे विनिलीनाः सुखं
 निविडनवीनान्यमी यवसान्युपासते
 पवनहिमाद्यैः क्लान्तपान्थानामवनमिह
 जवनमृगाणां केलिवनमुपभासते ॥ १४ ॥

दत्तो मनसः लोभो यथा, ईदृशी घनवृक्षाणां शोभा प्रकाशते । धार-
 गहन-लताभिरावृतेस्त्रिन्वने । चकितं यथा स्वास्रथा द्रुतस्ततः पश्यन्तो मृगाः
 सन्तोपात् धरन्ति भ्राम्यन्ति । सुखकारके अतिशीतले च कच्छे जलप्राय-
 देसो । सुखं विनिलीना गुप्ता भमी मृगाः, सान्द्राणि नदीनानि च वृणानि,
 उपभुञ्जते । क्लान्तानां पथिकानाम्, पवनेन हिमेन (शीतलतया) पृतदा-
 धैरन्यैश्च साधनैः । अवनं रक्षकम्, भवतेत्युः । जवयुक्तानां मृगाणां केलि-
 वनमिदं भासते, तथा चातिविस्तीर्णमिति वच्यते ॥ १४ ॥

पट्टुवीथी

वृत्र

→* वसन्तः *←

ललितलतामिनवनायिकाविलासी वर-
 वारिजविकासी वनवीथीविषदन्तोषम्
 वञ्जुलविपिनमांनहन्ता पिकचिन्ताहरो
 मञ्जुलमलयमन्दमारुतरनन्तोषम् ।
 मञ्जुनाथ महितमीनकेतनमहामञ्जी
 मानिनीमनःस्थमानतञ्चीमिलदन्तोषं
 सन्तोषयदिन्दुकरदीपितदिगन्तो विद्व-
 विरहिदुरन्तो वृत्र वर्धते वसन्तोषम् ॥ १ ॥

ललितलतारूपाणामभिनवनायिकानां कृते विलासी कामुकः । वारिजाति
 विकासमति शष्पीलः, पयन्ताद्रिकमतेर्गिनिः । वरिजनिता या वनवीथ्या
 विषद्वसीत् तस्या भयमन्तोऽस्ति, वसन्ते हि सर्वापि वनवीथी उद्यमतीति-
 भावः । वञ्जुलविपिनस्य भरोकवनस्य, मांनहन्ता विकासकरः । 'वञ्जुलो
 वञ्जुलोऽशोके' इत्यमरः । कोटिलस्य पिन्ताहरः, रसालमञ्जीविकासक-
 र्त्वात् । मलयमारुतरयं वसन्तः, वसन्तः (नास्ति भन्नो यस्य) अनुहंरय
 इति यावत् । भयं पूत्रितः कामदेवस्य मद्यो । मानतञ्जवाः मिलद् संघटमानः
 भन्तः (भवसानम्) यत्र तादृश, मानिनीमानवरिसमावृत् इत्यर्थः । श्लोकं

सन्तोषयद्भिः, इन्दुकैर्दोषितो (प्रकाशितः) दिगन्तो येन सः । कामरार-
विद्धा ये विरहिणस्तेषां कृते दुरन्तः, भयं यसन्तो वर्धते जृम्भते ॥ १ ॥

किंशुकवकुलकलकुरवकसहकार-

मल्लीकर्णिकारतरुतिलकदुरन्तोयम्
उन्मीलन्मृणालनवमाधविकाजालदल-
दमलतमालततिविद्धवियदन्तोयम् ।

मञ्जुनाथकुञ्जगृहगुञ्जद्भृङ्गपुञ्जनव-

निभृतनिकुञ्जपिकपूरितदिगन्तोयम्
उपवन-विपिन-चाट-वल्लीवलय-वीथी-
विटपिवितानेषु हि वर्धते वसन्तोयम् ॥ २ ॥

तिलकादिभिर्वृक्षैः (यं दुरन्तः दुस्तरः । विकसन्ति यानि नृगाछानि, नवानि
यानि माधविकाजाछानि, दलन्तः (विकसन्तः) भमला ये समाछाः, एषां
ततिभिर्विद्धो (ध्यासः) वियदन्तो यत्र तादृशः । कुञ्जगृहे गुञ्जन्तो भृङ्गपुञ्जा
यत्र तादृशश्च, नये निभृते (निःसंकुले) निकुञ्जे ये पिकासैः पूरितो ष्वनितो
दिगन्तो यत्र तादृशश्चेति बहुमोमुत्तरः कमंधारयः । याद्ये मार्गः, प्राकारव-
लमित्तस्यानं (बादा) च ॥ २ ॥

सौरभसुपमकलकुसुमकलापवह-

कोमलललितनवलतिकादुरन्तोयम्
फुल्लहोलपाटलापरागपरिवाही नव-
किंशुककदम्बपरिणाही लसदन्तोयम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जुलरसालपुञ्जपिञ्जरितो
मत्तकलकोकिलसमुन्मिपदुदन्तोयं
वहरीषु वीरुदवनीषु सद्रुपवनीषु
वञ्जुलयनीषु चत वर्द्धते वसन्तोयम् ॥ ३ ॥

सौरभमुपमो (सुन्दर) य कल कुसुमकलापलद्महाभिलंठिकाभिर्दुरन्त
(विरहिणां दुस्तर) । विकसन्तीनां चञ्चलपाटलानां परागवाही । नवकिंशुक
(पलाश) समूहानां परिणाहो विस्तारो यत्र तादृश । छसन् अन्त (दिव
सावसान) यत्र । मञ्जरितराग्रतरुमि पिञ्जरित पिशङ्गीकृत । मत्तै को
किलै समुन्मिपन् विस्तार्यमाण उदन्तो पृत्तान्तो यस्य, (कोटिलकाकली
सूचित) । धीरुदवनीपु गुल्मिलतास्थलेषु वञ्जुलवनीपु भगोरुवनीपु ॥ ३ ॥

कौरकिताः किशुका विकासमुपयातं किल
कर्णिकार-धुरवक्रकानन प्रकाशते
श्रुतसहकाररससीरसुरमिसुखाः
सुमितसमीरभराः सुभगमुपामते ।
मञ्जुनाथ मानय मनोभूमहिमानमिमं
मारशरमुग्धतया मुनय उदामते
वापीतट-चाटिका विहङ्गम विटपि-वीथी-
वारिज वनेषु य वसन्तविभा भासते ॥ ४ ॥

श्रुतो य सहकाररस (मकरन्दः) तस्य सीकरै सुरभय सुराद्य । परि-
मिता पवनमहा, सुभग यथा स्वात्तया उपामते सेवते (धीगपन्ति) ।
कामदारमोहिततया मुनय उदासो तपश्रयांतस्यटग्धा भवन्ति । वापीतटे
कमलादिभि, चाटिकायां रसाद्यादिभि, कोटिलविहङ्ग पद्ममेन, पृथमन्य
प्रापि वसन्तविभा प्रकाशते ॥ ४ ॥

कोमलललितनयपल्लवचयोयं न हि
महितमहार्द्रपटसंस्तरो विराजते
सुगुमममूहवद्वा नो या तटराजिरियं
समितिरर्थया साधुसामाजिरसंहतेः ।

मञ्जुनाथ नेयं कलकण्ठकुलकाकलिका
 विरुदरवोयं मञ्जुमागधसुसन्ततेः
 रोचते नवीनवनी नेयमतिमञ्जुतमा
 सरससमाजोसौ वसन्तवसुधापतेः ॥ ५ ॥

अयं पल्लवधयः किसलयसमूहो नास्ति किन्तु, महितः प्रशस्तो महामूल्यः
 पटसंस्कार आस्तरणम् (विछापत) विराजते । साधुसामाजिकसंहतेः सुभगस-
 न्यसमूहस्य ष्टपा समितिः सभा । कुसुमितेषु तरपु उष्णीष-भूषणादिमण्डित-
 सम्पानां साम्यम् । कलकण्ठः कोकिलः । मागधसमूहस्य विरुदरवः (स्तुति-
 घन्दः) । इयं नवीनवनी न रोचते किन्तु वसन्तवसुधापतेः सोयं सरसः समाजः
 अस्तीति अपह्नुतिः ॥ ५ ॥

सरसवसन्तो नैप सन्तोपितभूमीतलो
 मदनचमूपतिरुदेति सैप सोत्सवम्
 पुष्परागरूपितमहीरुहघटेयं न हि
 घत्ते वीरवेपा चमूरेपा समरोत्सवम् ।
 गुञ्जन्ति न मञ्जुलमधूकमकरन्दभुजो
 मधुकरपुञ्जा मुहुरञ्जितमदोत्सवं
 घोषयन्ति घर्घरमुघोरघनघोषममी
 मनसिजवाणा विश्वविजयमहोत्सवम् ॥ ६ ॥

सैप इत्यत्र सोषि छोप इति मुलोपः । कुसुमरङ्गरञ्जिता महीरुहघटा
 (पादपसमूहः)न, किन्तु ष्टपा वीरवेपा स्मरसेनापतेः सेना, समरोत्सवं
 घत्ते । कुसुमितमौलिषु पद्मिषु देषु पादपेषु, रञ्जितशिरःप्राणधराणां पद्मि-
 न्यानां भटानां साम्यम् । अञ्जितः प्रकटीकृतो महोत्सवो यस्मिन्कर्मणि तथा,
 मधुकरसमूहो न गुञ्जन्ति, किन्तु अमी मनसिजवाणाः, घर्घरः मुघोरो घनः
 (निविडः) घोषो यस्मिन्कर्मणि तथा (मनसिजकर्मणः) विश्वविजयमहोत्सवं

घोषयन्ति । विश्वप्रिजयिनो मनसिजस्य निविदप्रिशिक्षनपांमनुष्य तादशेव
वीरोचिता निविदा वर्णसंघटनोत्तराद्धे ॥ ६ ॥

→* स्मरस्य युद्धरूपकम् *←

कोकिलमिहाग्रेकृत्य कुञ्जालयलेखहर-
मलिकूलगुञ्जा रणघोषणा निरुह्यते
विजयतिलकमिव तिलकं विनीय माल-
मतुलतमालनवकवच उदुह्यते ।

मञ्जुनाथ धुन्वन्मधुशिक्षिनीमनङ्गनृपो
विरहिजनाय परिकुप्यन् भूरि मुह्यते
पद्मजपरागपरिभूलननिरङ्ककरो

धनुरनुविद्धनवकङ्कशरो नद्यते ॥ ७ ॥

कुञ्जालये लेखनादिनं कोकिलमग्रेकृत्य, अन्यत्रापि राजोपुंन्दे पूर्वं लेख-
णाद्ः प्रेष्यते । अग्रेकृत्येति साक्षात्प्रमृत्तित्वाद्गतित्वम् । निरुह्यते प्राप्यते,
निरुह्यतेः कर्मणि लट् । युद्धे किल पूर्वं युद्धघोषणा क्रियते, तथाऽत्र ध्रमरकु-
लगुञ्जा । तिलकं तद्यामकतरं मालं (ललाटे, 'मनमिहितं कर्म,) विनीय,
अनुपमः समाल पृथ नवकवच उदुह्यते धार्यते । मुह्यते मोहं प्राप्नुवते (रात्र-
न्तस्य षण्ठुर्था) विरहिजनाय भूरि कुप्यन्, मनङ्गरूपो नृपो मधुपुत्रो शिक्षिनी
प्रत्यज्ञो धुन्वन् सन्, पद्मजपरागस्य परिभूलनेन भूम्भिर्यानापघ्नीकरणेन निरङ्कः
रुष्टः करो यस्य तादृशाः सन्, धनुरा अनुविद्धः (संक्षिप्तः) नवकङ्कपत्रयुक्तः,
शरो यस्य, हृदनाथ सन् नद्यते, युद्धाय सद्यदो भवति 'नद्य पन्थने' । अयं
भावः—युध्यमानो राजा यथा प्रत्यज्ञो धुन्वन् श्वेदादिभ्रमितामादृतां करस्या-
परिदुःखलनाय भूम्भ्यादिनाऽपनयति तथा कामः करगतां शिक्षिनीज्जातां मधु-
मः समस्तां पद्मजपरागेशपनयति । अन्यद्राज्ञो रूपकं रुष्टमेव । विरहि-
जनायेति रुधुदेति षण्ठुर्था । परिभूलनमित्यत्र भूम्भिर्यानापघ्नीकरोतीति निष्,
ततो ह्यनु ॥ ७ ॥

उन्मीलत्पलाशपुष्पशोणिमा न वनदेशो
 मीलद्विप्रयोगिरत्तरक्तवियदन्तोयम्
 भिद्यते न रक्ताशोककुसुमं समिद्धतमं
 विद्यते कृतान्तशोणदारुणदृगन्तोयम् ।
 मञ्जुनाथ कुन्तानिव हिन्तालान्विलोलयते
 पश्य विप्रयोगिजनदत्तदृढदन्तोयं
 को वाक्कोविदो वा किल कथयति वसन्तोयं ?
 विरहिजनस्य स्फुटमन्तकदिगन्तोयम् ॥ ८ ॥

घनदेशः, उन्मीलन् (प्रसरन्) किञ्चुककुसुमानां शोणिमा यस्मिन्घोदशो
 भास्ति, किन्तु सोयं घनदेशः मीलतामसं गच्छतां वियोगिनां रक्तेन रक्तः
 (रक्षित) वियदन्तो गगनमण्डलो येन सादृशोक्तिः । किञ्चुककुसुमानां रक्ति-
 मा नायं दृश्यते किन्तु प्रियमाणानां विरहिणां रक्तेन रक्षितः सोयं घनदेश
 इति भावः । समिद्धतमम् अतिप्रबुद्धम्, रक्ताशोकपुष्पं न भिद्यते (विक-
 सति), किन्तु कृतान्तस्य शोणवर्णः दारुणः दृगन्तो नेप्रप्रान्तो पतंत इति
 भावः । वियोगिजने दत्तः दृढः (कथलीकरणाय) दन्तो येन सः, अथ घसन्तः
 कुन्तानिव हिन्तालवृक्षान् परिचाष्टयति इति मञ्जुनाथ एवं पश्य । को वा
 वाक्चतुरः । विरहिजनस्य कृते स्फुटमयम् अन्तकदिगन्तः कृतान्तप्रान्तसदृश
 इति भावः ॥ ८ ॥

→* मृगयारूपकम् *←

शस्त्रग्राहियवनीरिवताः संवहन्ते लताः
 पार्थिग्राहभूरुहा रमन्ते कुसुमावहाः
 कोकिला विपिनरोधकोलाहलमारभन्ते
 धीराः संविजृम्भन्ते समीरा मलयावहाः ।

मञ्जुनाथ दीव्यति दिगन्ते पश्य पञ्चशरो
 विरहिमृगाणां रवाः श्रूयन्ते दयावहाः
 पथिक दुरन्ते कुत्र गच्छसि वसन्ते ? पुरो
 दृश्यन्ते न किं ते काममृगया भयानहा ? ॥ ९ ॥

नाटकादिषु राज्ञो मृगयावर्णने शस्त्रप्राहिण्यो यवन्यो भवन्ति । पार्श्व-
 प्राहा धीराश्च सह गच्छन्ति । यत्रप्रहणकोलाहलेन विदूषकः प्रातः प्रतिबुद्धो
 भवति । तथेयात्र पार्श्वप्राहसदृशा मूरुहाः (कर्तृपदम्) रमन्ते, बुद्धसं-
 भारेण प्रीता भवन्ति, किञ्च शस्त्रप्राहिणीर्यवनीरिव पृथाः कुसुमावहा छताः
 (द्वितीयान्तं कर्मपदम्) संवहन्ते प्रापयन्ति । पुष्परूपशस्त्रधारिणीः पृथा
 छतारूपा यवनीः, वृक्षाः कामनरेन्द्रस्य सविधे प्रापयन्ति, छतानां वृक्षाधि-
 तत्वात् । सौरभेण मलयमावहन्त इव इमे समीररूपा धीराः विजृम्भन्ते ।
 दिगन्ते दिशोऽन्ते दूर इति यावत्, पञ्चतरो दीम्पति प्रीडति । पञ्चतरप-
 देन संनद्धता सृज्यते । पुरः, अग्रे भयावहा कामकर्तृका मृगया त्वया किं न
 दृश्यते ? ॥ ९ ॥

→* कामस्य मृगयुरूपकम् *←

विक्रमदशोरुकलकिंशुकुसुमनिमा-
 द्नविनिरोधे वह्निभासमपलम्पते
 अत्रक्षप्यमुद्धोपति कोकिलः सरोपमर्मा
 मधुपनराकः श्रोशङ्कारं विरम्भते ।
 मञ्जुनाथ चक्रीकृतचारुपुष्पचापधरो
 चक्रीकृतपञ्चशरो न किल विलम्पते
 कुसुमाकरजालमनकीर्य कालसंनानी
 विरहिमृगेषु मारमृगयुर्विजृम्भते ॥ १० ॥

व्याधो यदा मृगाणामायेतं कुरुते तदा जालमास्तीर्य घनमार्गनिरोधार्थं
 वह्निं ज्वलयति । एवमत्रापि, विकसन्तो ये भशोकाः (रक्ताशोकाः) कलाः
 (सुन्दराः) किंशुकाश्च तेषां कुसुमव्याजात्, वनरोधे वह्निभासम् अग्निदीप्ति-
 माश्रयति । एवं निर्दयतामालोच्य कोकिलः अग्रहण्यं अवष्यतामुद्रोपति ।
 क्रोशेन धाक्रोशेन हुंकारो यस्मिन्नेयं विरम्भते दुःखशब्दं करोति । 'अभिरमी
 क्वचित्पद्येते' । परं नायं क्वचित्कः, गवो रम्भारवः सर्वत्रैव सुप्रसिद्धः ।
 प्रोधसंरम्भेण वक्रीकृतः कठोरीकृत इत्यर्थः । कुसुमाकररूपं जालं विस्तार्य,
 काले स्वसमये संनाहयुक्तः (अन्तर्भवत् संनाही वा) माररूपो व्याधो
 विरहिमृगेषु विजृम्भते ॥ १० ॥

→* वसन्तस्य वणिम्रूपकम् *←

कुसुममरन्दभारमाविन्दन्ति पुष्पन्धयाः
 शश्वल्लाभतत्पराः परागकणिकाचणे
 मलयसमीरखण्डवाणिज्योपजीवी पश्य
 नीवीं याचतेऽसौ सत्समृद्धलतिकागणे ।
 मञ्जुनाथ नीत्वाऽवधिवेलातुलामुल्ललितं
 विन्यस्यति बन्धुजीवमेतत्परिमाणे
 विरहिजनस्य हन्त जीवनमरणमेव
 सन्ततमुदस्यते वसन्तवणिगापणे ॥ ११ ॥

माविने एतन् सनीश्य समृद्धस्य वणिज् भाषणे अन्धे व्यापारिणः शक-
 टादिषु भारं वहन्ति । अत्र तु परागकणिकाचुम्भे (चणपत्रत्ययः) वसन्तव-
 निगापणे, निरन्तरलामपराः पुष्पन्धया धमररूपा व्यापारिणः पुष्पमकरन्द-
 भारमाविन्दन्ति प्रामुषन्ति । समृद्धेभ्यो व्यापारिभ्यो यथा खण्डवाणिज्योप-
 जीविनो लघुवणिजो मूलधनं याचन्ते, एवं मलयसमीररूपः खण्डवाणिज्यो-
 पजीवी भतिसमृद्धे एतिकागणे मीरीं सौरभरूपं मूलधनं याचते, पश्य !

एतिकाभ्य एव सौमन्ध्यमादाय सर्वत्र प्रसारयतीति भाव । शब्दरत्नया—
नायिकासविधे विनयः कामुको नीवीमघोवधप्रान्थि याचते (रतिप्रार्थनां
कुरते), अयमपि नीवीपद्मप्रकाशयो ध्वनि प्रतीयत इति सद्वदयानां सविधे
पुनरुक्तमेव । वसन्तवणिक् प्रयामिनां गृहायभनावधियेछारपां तुलां उल्ल-
लित यथा तथा नीरथा, पतत्परिमाणे वन्धुजीव तन्नामक कुमुम प्रियत-
मानां जीव च विन्यस्यति स्वापयति । अवधितुलया वलुभजनानां जीवित
तुलित भवति, यदि अवधिद्विषसे समायातास्त्राई जीवितस्थिति, अन्यथा तु
नैराशयेन मरणमेवेति, अवधितुलया जीविततोलनस्वारस्यम् । अत एव—
वसन्तवणिज भाषणे विरहिजनस्य जीवन मरण च निरंतरमुदस्यते उचो
व्यते । जीवनयुक्त मरण जीवनमरणमिति लोकोक्तियाही मध्यमपदलोपित
मास । वणिगापणे यथा विक्रेषवस्तुनि तोल्यन्ते एव वसन्तवणिगापणे
विरहिणां जीवन मरण वा तोल्यत इत्याशय ॥ उद् अस्त्यते अमु क्षेपणे कर्म-
णि एव ॥ ११ ॥

→ वसन्ते वनवीथी ←

सौरभमरससाधुसारससमृद्धिसुखा

सेव्यते सलीलमलिपुञ्जः पद्मवीथीयम्

परिमललोभनीयललितलज्जलता-

लिङ्गिता चशक्ति विल मञ्जुकुञ्जरीथीयम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जुलमहीरहसुलेखा भाति

मन्ये कुमुमाररमुपुष्यपण्यरीथीयं

विन्दति विशासमिह कुमुमविलासयहा

वासरप्रधूरित वसन्तवनवीथीयम् ॥ १२ ॥

सौरभेण सरमागो साधुमारतानामुपमकमलानाम्, समृद्ध्या मुपग्रा
रिणी सेव पद्मवीथी भ्रमरपुञ्ज सेव्यते । एवमेव तामिराडिङ्गिता कुञ्जपट्टि ।
महीरङ्गानां मुन्दरी लेखा पट्टि । सेव पट्टि कुमुमाकरस्य मुमगा पण्य-
वीथी विरहितसीपुष्पेशा । विरहितो यथा मानाविधवस्तुनि संगृह्यन्ते एवं

पुष्प-मकरन्द-परागादयो घसन्तसंबन्धिनः पदार्था मधुकैरनुभूयन्त
इत्यर्थः । वासकसजा वधूरिव कुसुमविलासधारिणी सेयं धनवीथी विक्रासं
विन्दति, वासकसजा यथा कुसुमहारादिकं धत्वा नायकप्रतीक्षया प्रमोदते
तथेयमपि विकसतीत्याशयः ॥ १२ ॥

→* देवघनाक्षरी *←

वनविटपेषु भूरि शोभते कुसुमघटा

रोचते सरोजखण्डसुपमा सरसि सरसि

भाति सहकारे कलकोकिलकुहूनां रवो

मधुकरयूनां स्वनः सरसां पयसि पयसि ।

मञ्जुनाथ रसिकमनस्सु मदलक्ष्मीर्भाति

दशमुपयाति कामचर्चासौ रहसि रहसि

मन्ये मधुपर्वणि मनोभूर्मदजन्मोन्माद-

मङ्कते विशङ्कं निजमुद्रया मनसि मनसि ॥ १३ ॥

कुसुमघटा पुष्पसमूहः । सरसि सरसि प्रतिसरोवरं सरोजरण्डस्य सुपमा
शोभा । कलानां मधुरगभीराणां कोकिलकुहूनां कोकिलशब्दानां पयसिः ।
रहसि रहसि सर्वप्रधान्ते असौ कामचर्चा दशमुपयाति (दृश्यते) । मधुप-
र्वणि घसन्तरूपे पर्वण्तमये मनोभूः कामः निजमुद्रया (मुहर) मनसि मनसि
प्रायेकजनस्य चित्ते निःशङ्कं यथा तथा मदजन्मानमुन्मादमङ्कते मुद्रयती-
त्युपेक्षा । कामकृतां मनोमुद्रां प्राप्य सर्वेपि मदेन उन्मत्ता इव जात-
इत्याशयः । 'अकिं लक्षणं' छन्दः ॥ १३ ॥

→* घसन्ते धनविहारः *←

क०—पिहितपरागपूरपिच्छिलप्रसूनपथा

भृङ्गपानभूरिव विभाति तरुवीथीयम् ।

शोभासुपनीता नवपञ्चवपरीता मही

मन्ये मीनकेतनमहीपपुरवीथीयम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जुलनिकुञ्जनवलेखा भाति

कामिजनरञ्जनसुसौधवरवीथीयं

विलस विलासलोलमलसतमाङ्गलते !

सुविलसदम्बुजा वसन्तवनवीथीयम् ॥ १४ ॥

विहितः पुष्पाणामन्तर्गतो यः परागपूरस्तेन विच्छिद्यो रिज्जितः (विस-
लना, हिन्दी) पुष्पाणां मार्गो यस्यां सा । इयं सरयुद्विः मृदागां कृते पान-
मूर्मधुपानशाखेभ्य भाति । नवपल्लवैः परीता भाच्छादिता । किसलपाच्छा-
दिता मदी कामनरपालस्य पुरथीथीव इत्यत हायुष्येक्षा । कामिजनानां रञ-
नाथ सुभगानां सौधवराणां (उत्तमदृग्ग्याणां) वीथी । अलसतमा अल-
न्तालसा, अङ्गलता यस्यास्तसम्बुदौ । अयि वनविहारेणालसीभूते ! सुवि-
लसन्ति अम्बुजानि यस्यामीदृशीयं वसन्तवनवीथी भक्ति, अत एव विलास-
लोलं यथा स्वात्तया अत्र विलस, स्मरविलासमनुभव । अलसशरीरा रवं
नाम्ने गन्तुं प्रभवसीत्यत्रैव विकसदम्बुजायां वनवीथीयां सविलासं विहरेति
नाथकः शिष्टावष्टे निजोरसद्रमभिरापानां नाथिकां प्राधंपते इति विप्रेदि
प्रेक्षणीयम् ॥ १४ ॥

किंशुकशुभुममिति किं वा भ्रममीरयसे

धमसे पुरस्तार्त्तिकं न पावकं परीक्षितम् ?

मञ्जुनाथ किं जल्पसि कल्पनापिनद्वगिरं

कल्पसे मधुप इति धूममप्युपेक्षितम् ? ।

स्पष्टं पश्य, पुरतो पतारोहति चर्हिंशिखा

पुष्पितपलाशवहं परितोप्यथेक्षितं

कति किल दग्धा हन्त कति वार्द्धदग्धाः, कति

चाधुनाप्यदग्धा इति विधुरानवेक्षितम् ॥ १५ ॥

अममीरयसे प्राप्नोषि । किं पुरस्तात्स्थितं पावकं परीक्षितुं न क्षमसे ? नेदं किञ्चुकपुष्पं किं तु वह्निरयमिति भावः । हे मञ्जुनाथ ! कल्पनयाऽऽच्छादितं गिरं किं जल्पसि । मधुप इति स्थिरीकृत्य किं धूममप्युपेक्षितुं कल्पसे क्षमसे ? नायं मधुपः किन्तु पूर्वं वृक्षशाखायां साधितस्य घट्टेर्धूम इति भावः । स्पष्टं विलोक्य ! परितः ईक्षितुं (विलोकयितुम्) वह्निसिखा यत पुष्पितं पलाशतरमारोहति । किं प्रेक्षितुं वृक्षारोहणम् ? कति वियोगिनो मया दग्धाः, कति च अर्द्धदग्धाः, कति चेदानीमप्यदग्धा इति वियोगिनः प्रेक्षितुमारोहणम् ॥ १५ ॥

→ॐ वसन्ते नायिकाः ॐ←

→* मानिनी *←

विनयवचो मे यदि मानिनि ! न मानयसे
 मानय वयस्यावचो याऽसौ तेऽनुगामिनी
 विन्दति न नाम विधुमुन्दरि किलानुनयं
 पदपतनेपि वद का वा कुलकामिनी ? ।
 मञ्जुनाऽथ रञ्जय विहसितेन मञ्जुमुखं
 घोरघनघटायामियमेतु साँदामिनी
 स्वामिनि ते मानो मयि काममयं भूयो भवेद्
 भामिनि ! न भूयो भवेदेपा मधुयामिनी ॥ १६ ॥

याऽसौ वयस्या तेऽनुगता, तस्या अनुनयवचनं मानय । हे विधुमुन्दरि ! पदपतनेपि चरणप्रणामेषु, का वा कुलकामिनी अनुनयं न विन्दति ? इति वद । अपि तु तस्यां वि कुल्यधुः पदयोः प्रणामे अनुनयं स्वीकुरुत इत्यर्थः । मञ्जुना विहसितेन । घोरघनायामियमं साँदामिनी ष्टु । उन्मुक्तैः केशैराच्छादिते मुखे विहसितं विधुस्वामीयमिति भावः । स्वामिनि मयि ते मानः कामं पुनरपि भवेत् । आशयोः पतिप्रीत्यग्घट्टाया च मद्दिपये

भवत्या मानः पुनरपि संभवेत् । परं हे भामिनि (अयि कोपने ! विचारयेति सूच्यते) एषा भवत्यनी चैत्रराशिः पुनर्न भवेत् ॥ १६ ॥

→ॐ सिंहावलोकनम् ॐ←

यामिनीसुनायकमनोरममरीचिरुचि-
रोचितसकललोकशोकभरशामिनी
शामिनी मनस्विनीसमूहदृढमानरूपां
मादृशां समस्तमुखसम्पदनुगामिनी ।
गामिनी मनोजशरदर्शितनवीनपथे
कामकलनाऽऽकुलनवीनकुलकामिनी
कामिनीतनिर्भरनिरर्गलमुरतरसा
भीरु पश्य सरसासां याति मधुयामिनी ॥ १७ ॥

यामिन्याः सुन्दरनायकस्य (चन्द्रस्य) मनोरमामिर्मरीचिचान्तिभिः
रोचितो (घोनिष्ठः) यः सकललोकस्य शोकभरशमयित्री । शामिनीति
'शाम आलोचने' शौराद्रिक । घातनामनेकाधर्यात् निशामय तदुत्पत्तिभि-
तिषण्डमनार्थव्यम् । भामिनीसमूहस्य दृढानां मानकोपनां यामिनी । माद-
रासिचानां समस्तमुखसंपदनुगघ्नीनि नायकस्त्रोधिः । मनोजशरैः मूर्षिते
मर्याने मार्गे (शूद्राररसानुद्वेले) गामिनी । कामघटनाभिरानुत्था. नवीनायस्याः
कुलवधो यस्यां सा । कामिभिः गीतः (भनुमूतः) पूर्णः, निम्ननिबन्धश्च
मुरतानन्दो यस्यां सा । अयि स्वदृढमद्गतीद ! इयं चैत्रराशिर्षदेति ॥ १७ ॥

→ॐ प्रवत्स्यत्पतिका ॐ←

भूद्वदा वहन्ते मञ्जुमञ्जरीर्मजन्ते चारु-
वहरी रमन्ते मधुपापिनोद्य मानसे
दाम्पामारमन्ते मञ्जुपम्पापृलिनान्तेचराः
सुभगसमीराः, संजुपन्ते रसिका रसे ।

काकलीः श्रयन्ते युवकोकिला विलासभृतो
 बाणाः संरभन्ते कुसुमेपोरपि नीरसे
 प्रणतिरियं ते, वच्मि भूयः कान्त किं ते ?
 ननु विरहिदुरन्ते किं वसन्ते गन्तुमीहसे ॥ १८ ॥

भूहृदा मञ्जुमञ्जरीर्वहन्ते, तथा (ते) चारुवहारीः (लताः) भजन्ते
 आश्लेषेणोपगच्छन्ति । मधुपायिनो मधुपा आसवसेविनश्च, मानसे प्रीयन्ते
 नयमधुनो पाहुल्यात् । मञ्जुपम्पा० दाक्षिणात्याः सुभगसमीरा हम्पामार-
 भन्ते प्रवहन्ति । अन्तेचरा इत्यत्र सत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । संजुपन्ते प्रीयन्ते ।
 काकलीः कुहूरधान् । कामस्य बाणा नीरसेपि जने संरभन्ते संरभेण पतन्ति ।
 वसन्ते किमिति गन्तुं पान्छसि ? ॥ १८ ॥

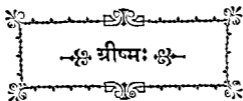
→* चसन्ते गीतगोष्ठी *←

कुसुमसुगन्धजुषो जाता जलयत्रसुरा
 वातायनमध्याद्धान्ति वाता निष्कुटान्तरे
 संमुखे सरोजदशो गायन्त्यमूः साभिनयं
 सरसवसन्तमिह मधुरतरस्वरे ।
 पाटलपरागमिलद्रागमदमेदुरितो
 नायकोनुरागभरान्नन्दति निजान्तरे
 यौवनविलासलसद्विम्बोष्ठीकदम्बभृता
 घन्यानां धिनोति गीतगोष्ठी कुसुमाकरे ॥ १९ ॥

निष्कुटान्तरे अन्त-पुरोपवने, कुसुमसुगन्धजुषा जाताः, सत्पुरुषसुमसौ-
 रमा इति भावः । जलपत्रसंबन्धेन मुरारकारका वाताः, सवासनमध्यात्प्रव-
 हन्ति । अमूः एताः (चित्रे निरीक्ष्यमाणाः) सरोजनपनाः, अतिमधुरस्वरे

सरसं वसन्तरागम्, साभिनयं गायन्ति । मध्येऽवस्थितो नायकः, तरकाल-
माघ्रायमाणपाटलपुष्पस्य मकरन्देन मिलन् (उपचीयमानः) यो रागमद-
स्तेन सान्द्रप्रियः सन्, धनुरागमराक्षिज्ज्ञान्तरे नन्दति (प्रीयते) । तथा
च—धौवनविलासेन छसन्तीनां विम्बोष्ठीनां कदम्बेन (समूहेन) भृता
(संकुला) । धन्यानां धिनोति, भाग्यदाडिनो जनान्प्रीणयति । कर्मणः
शेषस्ये पष्टी । किं वा धन्यानां जनानां कुमुमाकरे (वसन्ते) गीतगोष्ठी,
धिनोति लोकाश्चन्दयति ॥ १९ ॥

मेदुरमिहिरमहामहसां प्रहेता वर-
 वारिजविनेता नवसरसां समेधते
 जाल्यजालजेता धनधर्मपरिचेता तिग्म-
 तापसमुपेतानिलवेगवानुपैधते ।
 मञ्जुनाथ वेपितवियोगिजनचेता मञ्जु-
 मानिनीसमेतारब्धवारिकेलिरेजते
 सरसशिरीपपरितोपितसचेता नव-
 नाविनोदनेतायं निदाघ ऋतुरेधते ॥ २० ॥

मेदुराणां सान्द्राणां सूर्यस्य तिग्मतेजसां प्रहेता प्रेरकः । नवसरोवराणां
 श्रेष्ठकमलपूरकः । समेधते समिद्धो भवति । जाल्यजालस्य शैल्यपटलस्य
 जेता । परिचेता परिषायकः । तीक्ष्णतापसमुपेतस्य अनिलस्य वेगोऽस्ति
 यस्मिन् सः । मञ्जुमानिनीसमेतः (रसिकैः) भारब्धा वारिकेलिजलक्रीडा
 यस्मिन् । पूजते सर्वतः प्रसरतीति भावः, भयया भन्तभङ्गितण्यर्थः । सर-
 सशिरीपपुष्पैः तोपिताः सचेतसो येन । नवस्य शिशिरयसन्तादिव्यपरिचि-
 तस्य नौकाविनोदस्य नेता नायकः ॥ २० ॥

तरणिमयूखैस्तापमयते धरणिरियं
 दत्ते नो सरणिरिह गन्तुं हन्त सेधते ।
 शीतलता सरसि विलीयते सलिलगता
 तिग्मताऽथ मास्तोपि सपदि समेधते ।

मञ्जुनाथ निमृत्तनिकुञ्जनेयमध्यन्दिनो

मञ्जुमदनोदयमनोरतिरुपैधते

रश्मिदामदीपितदिवोमणिरिदानीमल-

मातपनिदानोऽयं निदाय ऋतुरेधते ॥ २१ ॥

पृथ्वी सरणिमधूषैः सूर्यकिरणैः तापमपते । सरणिः प्रामादीनां मार्गः
सेधते गच्छते जनाय (शत्रुन्तः) । गन्तुं न ददाति गन्तुमयसरं न ददा-
तीति भावः । ('जाने नहीं देता' इति हिन्दीपरिपाटी) । निकुञ्जे नेयं
मध्यन्दिनं (मध्यरात्रः) यस्मिन् । मञ्जुमदनोदयेनैव मनोरतिर्यस्मिन्, अम्य-
प्रकारेण मनोरतिनोदाभावात् । रश्मिदाया किरणजालेन दीपितो दिवोमणिः
(सूर्यः) यस्मिन् । अलं यथा स्वात्तया मातपहेतुभूतः ॥ २१ ॥

—ॐ श्रीष्मस्य नरेशरूपकम् ॐ—

जोषमृत्तुराजसन्धिशीमामधिलङ्घ्य धलाद्

रोपरयरोपितप्रचण्डमासनायोयम्

तिग्मकरतापितसमस्तजनताहृदयो

हन्त निर्दोषोचितनिरूढशस्त्रमायोयम् ।

मञ्जुनाथ सौरमसुरञ्जितशिरीषमनु-

गुञ्जदलिपुञ्जचन्दिगीतगुणगाधोयं

ज्येष्ठजवलम्बनतो भूरिमाविठम्बनतो

भासते विजृम्भणतो श्रीष्मनरनायोयम् ॥ २२ ॥

जोषं यथा स्वात्तया ऋतुरात्मस्य (वनन्तस्य) सन्धिशीमां मष्पापकातं
बलाद्गुह्यं, प्रमेयं उपपद्येन रोपिता या प्रचण्डदीप्तिसत्तया युक्तः । अन्पोपि
रात्रा प्रतिपन्थिनो रात्रः सन्धिशीमानं परपररातमयावधिम् (सुष्ठुहतामा)
उह्यं, रोपरयेन रोपिता या प्रचण्डमा (दीप्तिः) तथा युक्तो भवति । वि-
ग्मन्तरेः असत्तुष्टैः (रात्र्येषद्रष्टैः), तीक्ष्णकिरणैश्च । निर्दोषोचितो निरूढः

(निर्वाहितः) शस्त्रस्य क्षेत्रस्थहरितधान्यस्य माषो येन । ग्रीष्मो घोरतापेन
क्षेत्रशस्त्रानि उन्मथति, राजापि प्रतिपन्थिनोऽभियाने सैन्यसंघर्षेण मार्गस्य-
शस्त्रान्युन्मथति । सौरभेण सुरञ्जितं शिरीषवृक्षमनु (समीपे) । गुञ्जन्तो
येऽलिपुञ्जाः (अमरसमूहाः) त एव चन्दिनः तैर्गीता गुणगाया यस्य सः ।
ज्येष्ठमासवेगस्य, पक्षे स्वपक्षीयस्य ध्येष्टस्य राज्ञो धेगस्य चावलम्बनात् । भूरि-
भायाः (अतिशयितदीप्त्याः बहुशोभायाश्च) विदम्बनात् । विजृम्भणतः बहु-
तरवृद्धेः । भासते शोभते । त्रिष्वपि हेतौ पञ्चमी ॥ २२ ॥

प्रचितप्रचण्डतापतापितभुवनभर-

भासुरसुचण्डकरविकलितमम्बरम्

वेदयते वपुषि सुसूक्ष्ममपि खेदभरं

स्वेदजलजालकनिपिक्तमिदमम्बरम् ।

मञ्जुनाथ मञ्जनिलीननवकञ्जदृशां

रोचते सुगन्धि सुखशीतलसुशम्बरं

संभवदतुलतापमार्दवविडम्बनदं

सम्प्रति विजृम्भते निदाघदवडम्बरम् ॥ २३ ॥

अम्बरं आकाशम्, प्रचितेन प्रचण्डतापेन तापितो भुवनभरो येन, इंद्र-
शेन भासुरेण (अतिदीप्तेन) अतिचण्डकरेण (सूर्येण) विकलितं घ्याकुलम्
अस्ति । स्वेदजलजालकेन (पटलेन) निपिक्तमार्दम् । अतिसूक्ष्ममपि इद-
मम्बरं पद्मम् । वपुषि रोदभरं वेदयते प्रत्याययति । अतिदधुनापि वक्ष्येण
घरारे दुःखं प्रतीयत इत्याशयः । मञ्जने घ्याने मिलीनानां (लग्नानां) नवी-
नसरोजदृशां (स्त्रीणाम्) । मुखं शीतलं मुन्दरं शम्बरं (जलम्) रोचते ।
रूप्यधर्मप्रदानस्य शेषाये पृथी । संभवन् यः अनुलतापलेन मार्दवस्य कोम-
लताया विदम्बनकारकम्, संतापकरवादतितीव्रमिति यावत् । निदाघाग्नेः
दम्बरम् आटोपः । विजृम्भते यदंते । ग्रीष्मादम्बरस्य घनघोरतां प्रथयितुं
दीर्घसमासा परपाठ्यतिः ॥ २३ ॥

—ॐ श्रीममध्याह्नः ॐ—

दुःसहदहनधरैर्निस्सहमिहार्रयत-

श्रण्डांशोः प्रचण्डकरैस्तिग्मं तापितेलासौ
वीथी-वेश्म-वाट-गृहतोरण-तलानि भृशं
तापितानि, चेतसो निकाममवहेलासौ ।

मञ्जुनाथ धर्मजलक्लिन्नं वपुरालोठति

नाधुना प्रयाहि चहिः, पश्य परखेलासौ
विकलवियोगिदुःखदुर्गाम्बुधिवेला नेयं

मध्यदिनवेला, किन्तु वध्यदिनवेलासौ ॥ २४ ॥

इह निःसहम् (अत्यन्तम्) अर्दयतः (पीडयतः) चण्डांशोः सूर्यस्य ।
दुःसहदहनधरैः सीङ्गावद्विधारकैः प्रचण्डैः करैः असौ इहा वृषिथी तिर्यग्
सापिता । वाटो मार्गः । गृहस्य तोरणानि उपरिद्वारानि, तलानि (भूतलानि)
अत्यन्तं तापितानि । असौ एषा संतापनक्रिया चेतसो नितान्तमवहेला निर-
दिश्या । प्रत्येदजलेन शिष्यं भार्द्रं वपुः, आ इत्यन्ततो लोटति संतापाभिन्वया-
स्परिपतते । पश्य । इयं रासा सीङ्गा श्रीङ्गा (प्रकृतिदेव्याः) । ऋि वा रासा-
णां रासमानां इयं खेलावेला । वैशाखनन्दनत्वात् । विद्वानां वियोगिनां
दुःखरूपस्य दुर्गाम्बुधेयैलाम्बरूपा (वरमायधिस्यरूपा) । इयं मध्याह्नवेला
वाहि, किन्तु वध्यस्य (वधाहंस्य) दिनवेला । वध्यस्य पुरस्य वपदियस-
काल इवायं मध्याह्न इत्याशयः ॥ २४ ॥

—ॐ मध्याह्ने भूमिगर्भः ॐ—

सुरमिसलिलमरसंततनिपिक्ता भूरि-

भूमिगर्भभुक्ता मही चन्दनैर्विप्यते
परितोऽप्युशीरनवजवनिका निपिच्यन्ते,
यश्नरीरधार्यारमास्तः प्रमूयते ।

मञ्जुनाथ वीजयन्ति व्यजनेन मञ्जुदृशो
 मञ्जुना विलेपनेन शीतमिवाह्वयते
 कथमिव मन्येमहि माधवाय्यमासः सोयं
 माघ एव मासोयं नः स्फुटमनुभूयते ॥ २५ ॥

सुरभिसलिलभरेण निरन्तरमाद्र्णीकृता । भूरिभूमिगर्भं (तहराना) गता । चन्दनैः शोष्यते, आलिप्यत इत्यर्थः । उशीरस्य नवा जवनिकास्त्रि-स्करिण्यः (सप्त के पद्ये) । यधनीरस्य (कुंङाराजलस्य) धारामिर्धोरः पवन उत्पाद्यते । सावता घेगेन जलयघ्राणि चलन्ति यथा तद्देगवन्तापव-नोपि प्रतीयते । ततश्च तादृशेन शीतपवनेन शीतसौख्याधिक्यं सूष्यते । मञ्जुदृशः सुन्दर्यः । विलेपनेन चन्दनकपूरादिजातेन । माधवस्य वैशाखस्य अयः (ज्येष्ठः) सोयं मासः, इति कथं मन्येमहि, नः अस्माकं माघ एव मासोऽनुभूयते । शीतसामग्रीसंघटनं तथा, यथा ज्येष्ठोपि माघ इव प्रतीयत इत्याशयः । नः इति शेषरथे पद्यी ॥ २५ ॥

ज्येष्ठमासमुद्राङ्कितमध्यदिनवेला, पश्य
 भूमिमासमुद्रां परिताप्य तर्पिता सेयम्
 असिन्नपि समये सहस्ररश्मिमासमयेऽ-
 मुष्मिन् हिमगेहे जलधारा चर्पिता सेयम् ।
 मञ्जुनाथ कण्टकियवसमांसलावरणै-
 र्ग्रीष्मरोधमेक्ष्योत्प्रेक्षा मञ्जु मर्शिता सेयं
 मीष्ममिव मीपणगभीरगुरुभावधरं
 ग्रीष्ममिदं नव्या शरशय्या दर्शिता सेयम् ॥ २६ ॥

ज्येष्ठमासस्य शुद्धया अङ्किता सेयं मध्याह्नवेला, आ समस्तात् समुद्रो यस्याः (समुद्रपयन्ताम्, अट्टिलामिति यावत्) भूमिं परिताप्य तर्पिता

(तपोऽस्यास्तीति) तृष्णायुक्तास्ति इति पश्य । समस्तां भूमिं परिताप्यापि न संतोष इति प्रीप्पाधिक्यं ध्वन्यते । सहस्ररसमेः (सूर्यस्य, अतितापकता सूच्यते) भासमये दीप्तमये । अग्निप्रपि मयद्वरे समये भमुष्मिन् हिमगेहे (शोतलमवने) सेयं जलधारा यपिता, जलयन्त्रादिभ्य इत्यर्थः । कण्टकयु-
 चानां पवसानां (जवासा) मांसलैरावरणैः स्थूलानिर्मुक्तिभिः (दृष्टी) प्रीप्पस्य रोधमेइय (भा-ईइय) इष्टा । सेयमुप्रेक्षा मंजु यथा स्वात्तया मर्शिता विधारिता । तामाह—प्रीप्पपितामहमिव भीषणस्य गभीरस्य गुरु-
 भावस्य धारकम्, प्रीप्पन्तु मयीना शरशय्या दाशिता । महाभारते—मुमूर्षते प्रीप्पाय यथा शरशय्याऽनुनादिभिर्दशिता, तथा कण्टकियवासतृतिरूपा शर-
 शय्या प्रीप्पार्थं कल्पिता । शरशय्यामपिशयानो मीप्पो नेतस्ततो विचेष्टते का, तथा यथासदट्टिकाभिर्प्रीप्पोपि न क्रिञ्चिदपि स्वन्दितुं शक इति यथा-
 सावरणानां दीप्तत्वातिशयो ध्वन्यते । अण्यन्तायस्याकनुंप्रीप्पस्य दशेधेत्यनेन कर्मत्वम् ॥ २६ ॥

—१३ प्रीप्परजनी १३—

भृङ्गारकशीतसुरसलिलनिपिक्ता रति-
 रद्वायोपयुक्ता मही तुङ्गालयगामिनी
 इन्दुकरसङ्गादतिशीतलवमासां याति
 सौरभानुपङ्गा मरुल्लहरी सुधामिनी ।
 मञ्जुनाथ मञ्जानसुशृङ्गारितदेहलता
 भाति पुष्पशय्योत्पन्नसङ्गा वरकामिनी
 विहरदनङ्गागममागरवरङ्गा याति
 धृतरतरङ्गामां निदायलघुयामिनी ॥ २७ ॥

भृङ्गारकस्य मलमिच्छायाः ('शारी' रामशारा इति कथावत्य) शीतेन सुरोत्त सट्टिष्टेन भासोऽहना । तुङ्गालयगामिनी उच्चतमवतमंपन्थिनी मही प्रासादशृङ्गनिर्दिशायत् । रतिरद्वाय सुरतरीशयै उपयुक्त । सुधामिनी सुन्दर-
 रथान (गूर) मंषिपत्नी । सौरभमनुपङ्गः अथष्टम्भो यस्याः सा, सौरभयुक्तेति

भावः । असौ पवनलहरी चन्द्रकिरणसंघन्धात् भतिशीतलतमा प्रवहति । मज्जनोत्तरं सुशृङ्गारिता देहलता यया सा । पुष्पशय्याया य उत्सङ्गः मध्य-भागस्त्रस्मिन् सङ्गो यस्याः सेति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । पुष्परचितशय्यास्या सुन्दरकामिनी भाति । विहरन्तः (खेलन्तः) अनङ्गागमरूपसागरस्य तरङ्गा यस्याम्, विजृम्भितकामशासनेति भावः । अत एव घृतः रत्तरङ्गः सुरतानन्दो यस्यां साऽसौ निदाघस्य लघ्वी यामिनी व्यत्येति । भृङ्गा, रङ्गेल्यादि सर्वत्र, चतुर्थे घ तरङ्गा, तरङ्गा इति यमकालङ्कारो लोकनीयः ॥ २७ ॥

→१३० प्रीष्ममध्याह्ने नायकः १३०←

उपरि प्रचण्डकरैस्तपति सहस्रकरो
नीचैरभरोधिसौधपृष्ठतलतापितोसि
वर्द्धिं वहमाना इव वान्ति पवमाना इमे
तदापि विलोकलाभलिप्तया न यापितोसि ।
मञ्जुनाऽनुलापसुखसंगमेन मञ्जुनाथ
न चिरपरिस्थितिपरिश्रममवापितोसि
चञ्चल ! निधेहि क्षणमञ्चलमलिकतटे
तिग्मातपतापमपवञ्च परितापितोसि ॥ २८ ॥

सहस्रकरः सूर्यः (तापकरत्वाधिपत्यं घोष्यते) । नीचैः, अभरोधिनः अभ्रं-टिहस्य सौधपृष्ठस्य भूतलेन तापितोसि । निजहृन्म्यं पृष्ठमारुह्य, सदनान्तरस्य गयाक्षनिविष्टया नायिकया संलपन्तं नायकं प्रति सहस्ररस्योक्तिः । वर्द्धिं वहमानाः भर्त्सि यपन्त इव । पवमानाः पवनाः । न यापितोसि न गमितोसि । दर्शनलाभस्य त्वं सौधपृष्ठाद्य गतोसीत्याशयः । संलापमुत्संभ्राह्या चिर-कालं भवस्थानस्य यः परिध्रमन्नमपि न प्राप्नोति । हे चञ्चल ! अटिकतटे ललाटाग्रभागे क्षणमञ्चलं पद्यप्रान्तं निधेहि । घोरातपस्य तापं भपवञ्च धारय । त्वमनितापितोसि । मुहूर्त्तस्य तापसूचनया नायकस्य दर्शन-संलाप-टीनता स्वभ्यते ॥ २८ ॥

→ॐ श्रीष्मे नायिकाः ॐ←

→ॐ मानिनी ॐ←

• श्रमदवनस्य मञ्जुमर्मरसुवेदिकायां
वाति जलयत्रमरुद्धहरी तरस्विनी
तदपि सखीभिरभितोऽसौ तालघृन्तानिलै-
र्वाज्यते निरस्तपटं खिन्नयनोरस्विनी ।
श्रीष्मपिसरेण मन्युसंतापानलेन चाद्य
शीतलशिलातलेपि ताम्बति तपस्विनी
त्वरितमपेहि, मानशमनं विधेहि सखे !
निश्चितमपेहि मंशु मुद्यति मनस्विनी ॥ २९ ॥

श्रमदवनस्य मन्तःपुरोपवनस्य । मर्मरपापाणिनिर्मितायां वेदिकायाम् (प-
व्तरा) । तरस्विनी वेगवती, जलयत्रोत्पिता पवनलहरी वाति । जलयत्राणां
वेगवशात्पवनोत्पादकत्वेन, स्थातस्य शीतत्वातिशयो भवत्येते । द्विष्टं श्वेदा-
कुलं, घनं निविष्टं उरो यस्याः सा । शूर्पाकृतवक्षं यथा तथा व्यवनपवनै-
र्वाज्यते । श्रीष्मपेणेन, मन्योः क्लोषस्य संतापानलेन च । तपस्विनी हीना ।
मानिनी, सा मंशु क्षरति । मुद्यति मूर्च्छां गच्छतीति निश्चितं जानीहि । सह-
चरस्तोष्टिः ॥ २९ ॥

→१३ प्रवत्स्यत्पतिका १३←

दीपितदिनेशदूरदीधितिविकासमये
 तापोयं समस्तलोकवलयेऽनुलीयते
 रभसरयेद्वा वान्ति तापविधयेऽमी मुहु-
 र्मारुताः, सुपीमताऽधोनिलये निलीयते ।
 मञ्जुनाथ वेपितवियोगिवनिताहृदये
 नित्यनिर्दयेस्मिन् दरदुःस्थितिरुद्गीयते
 भूयो विनये किं दवदारुणदुरासमये
 ग्रीष्मसमये किं कान्तं गन्तुं व्यवसीयते ॥ ३० ॥

दीपितः (ग्रीष्मेणोत्तेजितः) दिनेशस्य सूर्यस्य दूरदीधित्तीनां प्रसरत्किरणानां यो विकासस्तन्मये । समस्तलोकमण्डले, तापः अनुलीयते व्याप्नोति । रभसरयेद्वाः दीप्रतायेगेनोत्तेजिता भमी मारुताः तापविधानाय मुहुर्वान्ति । सुपीमता शीतलता । अधोनिलये नीचैस्तनमृदे । वेपितं वियोगिनीनां वनितानां हृदयं येन हृदये । अस्मिन् ग्रीष्मे । दरदुःस्थितिः मयेन दुरवस्था, ईष-दुरवस्था वा । भूयः किं विनये, अधिकं किं प्रार्थनां करोमि ? दवस्य वन-यद्गैः, दारुणदुःस्थितियुक्ते । अस्मिन् ग्रीष्मसमये गन्तुं किमिति निश्चीयते ? स्वयपूर्वकात् 'पो' धातोः कर्मणि छद् ॥ ३० ॥

→* स्वाधीनपतिकायाः पुष्पशृङ्गारः *←

अथ सायंसमयादेव संभारः समेधते
 प्रियापुष्पशृङ्गारः प्रियेण पर्यवेक्ष्यते

अलिके कुसुमचन्द्रलेखा कर्णपुष्पमथ
 श्रवमोरुरसि चन्द्रहारः सुसमीक्ष्यते ।
 करयोः कुसुमरुङ्गणां तां, कटिदेशे किल
 कुसुमरुलितमञ्जुरशनाप्यपेक्ष्यते
 समधिककुसुमसमनायसमारम्भेऽस्मिन्
 कुसुमितर्यावनासौ कुसुममिवेक्ष्यते ॥ ३१ ॥

संभारः आयोजनम् । समेषते कथंते । पर्यवेक्ष्यते संभाष्यते क्रियत
 इति यावत् । छलाटे कुसुमरचिता चन्द्रलेखा (पैना इति हिन्दी प्रसिद्धः) ।
 श्रवसोः कर्णयोः कर्णपुष्पं कर्णपूरः जातापेक्ष्यम् । समधिकस्य कुसुमसम-
 नायस्य समारम्भे अनुष्ठाने बहुतरकुसुमसंघटने इति यावत् । कुसुमितं कुसु-
 मबद्धिकसितं र्यावतं यस्याः, ईदृशी असौ नाधिका कुसुममिव ईदृश्यते । कुसु-
 मं यथाऽतिक्रमं लं घश.स्थापनोचितं तथेयमपीति मनोभावो ऽप्यन्यते ॥३१॥

❀ राधाशृङ्गयोः पुष्पहर्म्योत्सवः ❀

शोभते चतुर्दिक् चारुपुष्पदामसंघटिता
 शिल्पिशिल्पशोभिता कुसुमहर्म्यमालासौ
 उपरि विमानि पुष्परुलिरावितानपुता
 सद्बन्दनमालाशालिपुष्पचन्द्रशालार्मा ।
 मञ्जुनाय मध्ये सुविशालाद्भ्रजवेदिकायां
 राजने व्रजेशो वृषभानुवृषवालार्मा

तत्र कीर्तिशालातनुकान्तिच्छविच्छुरिता

चम्पापुष्पमालाऽभूत्सुमञ्जुमल्लिमालासौ ॥ ३२ ॥

चारभिः पुष्पदामभिः (कुसुमस्रग्भिः) संघटिता । चतुर्दिग् पर्यन्ततः, चतुर्दिक्ष्वित्यर्थः । कुसुमनिर्मिता हर्म्यमाला (फूलबैंगला; फूडमंडली इति प्रसिद्धा) । उपरि उपरितले, पुष्पकोरकाणां वितानेन (चंदोवा) युता, सुन्दर्या वन्दनमालया (वन्दनवार) शालिनी शोभनाना, पुष्पनिर्मिता चन्द्रमाला (शिरोमूहम्, चांदनी इति भाषाप्रसिद्धा) विभाति । मध्ये अनिविशालायां अङ्गणस्य पेदिकायां (चौतरा) । तत्र कीर्तिशालायाः धीराघायाः तनुकान्तिच्छविभिः (शोभाभिः) विच्छुरिता मिश्रिता, सुमञ्जुला मल्लिमाला, चम्पापुष्पमालाऽभूत् । श्वेतापि मल्लिकामाला काञ्चनवर्णदेहकान्तिभिः पीता चम्पापुष्पाणां मालाऽभवदित्याशयः । तद्गुणः ॥ ३२ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वीथीपथचारिणं निरीक्ष्य चित्तहारिणं तं
जाता कामवीथीपथिकासौ मूढचेतना
समयमविन्दती समागमसुयोग्यमियं
भाग्यमेव निन्दति स रुद्धमीनकेतना ।
अद्य पुरवाटिकायामायातं समेत्य नु तं
नानाव्यपदेशतोऽभूद्दुःखितनिकेतना

१ मोहमर्त्यां श्रेयं समस्ता गोस्त्रानिपुणरीत्युभयोर्गोऽनुत्तनापमहोदधानां
उपेक्षन्तूजैः चि. गो. धोऽष्टपञ्चमीयनमहामार्गवृद्धन्मन्दिरे पुष्पमन्टलेस्योरटस्त्रे
प्रत्यक्षेणै प्रसिद्धं प्रसङ्गवत् ।

वसन्त

“त्वमुग्रसरोजसाधुमुपमामपेक्ष्य मनाद्
सरासि सरोजरागिरेषा मनु वृग्पते ॥”

श्रीप्मघोरमध्याहे समागतयोरद्य तयोः

शीतसुखसायाहे समेति गृहचेतना ॥ ३३ ॥

सं मनोहारिणं नायकं निरीक्ष्य कामपयस्य पयिका काममार्गपरिचिते-
त्यर्थः । अस्मै नायिका मूढचेतना जाता । कामोन्मादेन पूर्वापरज्ञानशून्याम-
चदित्याशयः । समयमग्निन्दनी अलभमाना । रुद्धमीनकेतना अयत्नकाम-
प्रसरा । सं नायकं पुरोपयने आभातं समेत्य ज्ञात्वा । नानाप्यानैर्गृहमुग्धि-
त्वा भागतःऽभवदित्यर्थः । शीते सुखकारके सायंकाले गृहचेतना गृहगमन-
बोधः समेति भागच्छति । यथावत्कालं न तयोर्गृहस्य कारणमप्यभूत्तथा च
द्वयोदयि रसोन्मत्ततया संभोगशुभारपरिपोषो प्नन्वते ॥ ३३ ॥

—* श्रीप्ते जलविहारः *—

वीक्ष्य भुजमञ्जिमां मृणालिनीं निलीना जले

अदिमामुदीक्ष्य पत्रं पदयोर्विलम्बते

चैलाञ्जलाढीक्ष्य तत्र मञ्जुलमुरोजपुगं

गुन्दरि ! मरोजसोपो मानमपलम्बते ।

सम्प्रति मरोजमञ्जुविपिनविहाररत्नं

वीक्षसे न मम्मृगमुरोजपुगसंनते !

त्वन्मृगमरोजमाधुमुपमामवेक्ष्य मनाहू

मरमि मरोजराजिरेषा ननु कम्पते ॥ ३४ ॥

गुजपोमंशुता वीक्ष्य कमण्डिनी जले निलीना । पदयोर्गुन्दुता वीक्ष्य कम-
च्छलासां तत्र अरजयोर्विलम्बते अवनमति । पद्मानां अरजमहासागमने पद्-
प्रनाम एव हेतुदित्यर्थः । चलाञ्जलमप्याह तत्र वसोत्रपुगं वीक्ष्य कमण्डकोपी

मौनमालम्बते । कमलकुञ्जलानां मुद्रणस्य तत्र कुचयुगसकाशात्पराजय एव हेतुरिति भावः । उरोजयुगेन सनते हे सुन्दरि ! कमलैर्मनोहरस्य विपिनस्य विहारैरलम्, जलविहार मा कार्षीरित्यर्थः । अग्रे किं न वीक्षसे ? यद् त्वन्मुखकमलस्य सार्ध्यां शोभामालोक्य सरति एषा कमलराजि वन्दते । मुखसकाशात्पराजितत्वाद्भयेन कम्पत इति भावः । सर्वत्र हेतुप्रेक्षा ॥ ३४ ॥

→* प्राष्ट्ट *←

धाराधरधीरवारिधारामधिगम्य मुहु-
 र्ज्ञान्ज्ञावेगविद्धा गिरिनिर्झरा निरासते
 कूलंकपाः सरितोऽद्य पङ्कजिनीजालमुदो
 रसिकानमन्दमुदो नित्यं समुपासते ।
 मञ्जुनाथ बहुलरुदम्बतरुदोलागता
 नागरनितम्बनतीलेखासौ प्रकाशते
 पर्वतघनेषु पुलिनेषु पार्श्वपत्तनेषु
 पारोपवनेषु पुरः प्राष्ट्ट प्रतिभासते ॥ ३५ ॥

सदृष्टिक्रियायुगेन विद्धा इतन्मतो विधीर्णा । निरासते निष्पतन्ति । पङ्कजिनीजाल मुदन्ति ता, मुदते क्विप् । कमलिनीपटलप्रवाहिष्य सरितो ऽद्य कूलंकपा सटभेदिन्य सन्ति । पर्षांसु कमलानि विटीयन्त इति कवि-समयः । भ्रमन्दा भानन्दा रसिकान् सेवन्ते । नागरनितम्बिनीनां पङ्क्तिः । नितम्बवतीपदेन, हिन्दोलनविलासे तासां विभ्रमविशेषेण शोभातिशयो एव भ्यते । पर्वतघनेषु पर्वतप्रान्तेषु । पत्तनानां पार्श्वभागेषु, राजदन्तादि । अत्र अनुपंचरणस्यै पर्वतघनेषु पुलिनेषु इत्यादिसप्तम्यन्तैषं पाठकम जलधरधारा प्राहया गिरिनिर्झरघणनेन पर्वताद्यटेषु, कूलंकपसरिद्वर्णनेन पुलिनेषु, रसिका-

नामानन्दवर्णनेन नगरोपान्तेषु, स्त्रीणां यकुलकदम्बदोलावर्णनेन पौरोपयनेषु
प्राष्टुष प्रतिभासो वर्णित इति चमत्कारको यथाक्रमो नियोधनीय । अतुयैव
रणस्यो वृष्यनुप्रासश्चापि ऋतुवर्णनानुगुण इत्यलं सद्दपेषु पुनरुक्त्या ॥३५॥

हर्षितकृपीनलकलितभूमिकर्पाः किल
कामिबुललोपितविमर्षाः सुरसंगताः
नमसि निवद्धमेघसंचर्षाः प्रबुद्धनव-
कामशरामर्षाः साधु सर्वजनताऽऽनताः ।
मञ्जुनाथ भानिनीसमूहमानघर्षाः कृत-
शोभाविप्रकर्षाः कामतर्षाधिक्रमामगताः
चलगाद्वारिवर्षा भुग्नभुवनवितर्षाः कृत-
कैकिबुलहर्षाः ससि वर्षाः समुपागताः ॥ ३६ ॥

भूमिकर्पे भूमिकर्पेणम् । कामिबुलेन लोपितो विमर्षा विषादो यामु
ता । प्रबुद्ध (उदीप्त) नव कामशराणां अमर्ष क्रोध (विरहिणु) यामु यथा
तथा सर्पजनतया भानता प्रणता । मान धर्षयन्तिहाः, कर्मण्यम् । विप्रकर्षं
अतिशय । कामतर्षं (गृष्णा) अधिहो यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा,
आगताः सर्वैः स्वीहृता । बलात् प्रमरत् पारिवर्षं यामु ता । भुग्नो यापितो
भुवमस्य वितर्षं (गृष्णा) यामिः ॥ ३६ ॥

चञ्चचारचञ्चलाचरासितरुचिररचि-
सलिलमुचामचारिमञ्चयो विभामते
केकाङ्कलोलाहलकृतुकिरलापिनोऽमी
फलितरुदम्बहृलकाननान्युपामते ।
मञ्जुनाथ मेदुरमहीरुदविमण्डितयं
मोदमानमेदिनी प्रमोदमिह दामते

पुष्कलपयःपूरपीनतमपुष्करिणी

प्रावृषि सपङ्कपथा पृथिवी प्रकाशते ॥ ३७ ॥

चञ्चन्ती धावां या चञ्चला (विपुद) तथा चकासिता रुचिरा रुचिः (कान्तिः) येषामीदृशानां सलिलमुचां मेघानाम् । न चरति चलति ईदृशः संचयः संघट्टः । मेघानां स्थिरनिबिडः संघट्टो भासत इति भावः । केकारूपे मञ्जुकोलाहले कुतुकिनः अमी कलापिनः (नयूराः), कलिताः कदम्बवृक्षा येष्वीदृशानि कूलकाननानि उपासते सेवन्ते । मेदुरः सान्द्रधिग्धैर्मोदुरैर्मण्डिता, मोदमाना वर्षामिदृच्छसन्ती इयं मेदिनी प्रमोदं दासते ददाति 'दाम् दाने' । पुष्कलेन पयःपूरेण पीनतमाः (अतिपूर्णाः) पुष्करिण्यल्लटागा यस्यां सा । सपङ्काः पन्यानो यस्यां सा । प्रकाशते शोभते । चतुर्षु चरणेषु यथाक्रमं चकार-ककार-मकार-पकाराणां प्रासः प्रेक्षणीयः ॥ ३७ ॥

धूसरधवलधूम्रधूपायितधाराधरै-

रन्धकारवन्धकृतमम्बुधररम्बरम्

शम्पाशतशोभाशालि विरहिविकम्पावहं

शोभतेऽद्य शैलशिखरेषु शुचि शम्बरम् ।

मञ्जुनाथ मानिनीमनःसु मोदमावहते

मेदुरलहरिरङ्गमञ्जुतममम्बरं

शम्बरशमनशरडम्बरविकासकरं

वियति विजृम्भते गमीरघनाडम्बरम् ॥ ३८ ॥

धूपायितो धूपाकारः, । अम्बुधरैर्जलधाराकैर्धूमरादिनिधाराधरैर्मयैः । अम्बरं गगनं अन्धकारस्य अन्धुसदृशं कृतम् । रन्धः, मेघांगनमन्धकारितमित्यर्थः । शम्पाशतं त्रिपुष्पकृतम् । विरहिणां विकम्पमावहनि तत् । शुचि मनोहारि शम्बरं जलम् । मेदुरः सान्द्रधिग्धो यो लहरिरङ्गः (लहरिया) तेन मञ्जुतमम्, अम्बरं पद्मम्, स्त्रीणां चेतःसु मोदं ददाति । वर्षासु 'लहरिया'

घस्रस्य स्त्रीणामभिरचितत्वात् । शम्बरशमनस्य कामस्य, शरदम्बरस्य बाणा-
टोपस्य, विकासकम् । गमीरं घनं घनादम्बरम् (मेघसंघटः) विशुम्भते
प्रसरति ॥ ३८ ॥

—१३ प्रावृषो राक्षीरूपकम् १३—

दशसु दिशासु ततं वारिदवितानमिदं
दुन्दुभिरमन्दघनगर्जितं प्रकाशते
इन्द्रगोपविच्छुरिते ह्यास्तरणे हरितेऽस्मिन्
बहुलकदम्बतरुसामाजिका आसते ।
मञ्जुनाथ कैकिनो नदन्ति वरवन्दिनोऽमी
शक्रधनुःकेतुं वायुवीराः समुपासते
पञ्चशरसेनापती ललिते वसन्ते गते
मञ्चगता सेयं पुरः प्रावृष्ट् प्रतिभासते ॥ ३९ ॥

राज्ञां सभायां वितानाः, दुन्दुभयः, महान्तरणे सभासदानां पट्टिः,
संगुरो वन्दिनः, पर्यन्तस्मिता योद्धारः, अग्रे च राजपिद्गाद्वितो ष्वज एत-
दादीन्युपकरणानि भवन्ति । तान्येषु प्रावृष्टराक्षीसभायां वर्णयन्ते । ततं विस्तार-
ितम् । वारिदरूपं वितानम् (घंटीवा) । घनगर्जितं दुन्दुभिः । इन्द्रगोपैः
प्रावृषेष्परक्षीटैर्विच्छुरिते विप्रिते, शक्यमये हरिते भास्तरणे बहुलादप्यो
वृक्षाण्य सामाजिकान्निवृन्ति । वायुरूपा वीराः शक्रधनुर्ष्वजम् उपासते ।
तस्यैव मष्पतः ग्यापनेन तं संमानयन्तीत्यर्थः । वसन्ते प्रहिते सति सिंहा-
सनगता सेयं प्रावृष्ट शोभने । कृत्तिने इति विदोपनेन मध्ये प्रीत्यस्य गम-
नेषु तस्य कृत्तिताभावेन निरागत इति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

→* सेनारूपकम् *←

निर्यन्नीलनीरदनिविडनिकुरम्बमिद-
 मन्वरे विजृम्भते करीन्द्रघटावन्धुरम्
 चञ्चलारुचन्द्रहासवैभवविडम्बिनीयं
 चञ्चला चमत्कुरुतेऽचिरचकितोत्तरम् ।
 मञ्जुनाथ दुन्दुभिनिनादपरिभावी भृशं
 मेघघनघोषो मुहुःरंहते सुनिर्भरं
 मन्ये मीनकेतनमहीपरणचण्डचमूः
 सकलजगज्जयाय सञ्जति मदोदुरम् ॥ ४० ॥

निर्यत् निर्गच्छत् नीलनीरदानां (मेघानां) निविडं निकुरम्बं (वृन्दम्) ।
 हस्तीन्द्रसमूहयत् बन्धुरं (नतोद्यतं) सुन्दरं वा विजृम्भते प्रसरति । चन्द्रहा-
 सस्य रङ्गस्य घोभातिररुकारिणीयं चञ्चला विद्युत् । अचिरं द्रुतं, चकितोत्तरं
 (चकितत्वं उत्तरं भ्रमे यत्र तथा) च चमत्कुरुते दीप्यते । दुन्दुभिनिनाद-
 स्यापि परिभाषको विजेता, मेघानां निविडो घोषः, मुहुः अहते निर्गच्छति
 'अहि गतौ' । स्नामहीपस्य रणचण्डा चमूः (सेना) मदोदुरं मदोच्छ्रं
 यथा तथा सञ्जा भवति । उपमानुप्राणितोत्प्रेक्षा । मेघघनघोष इत्यत्र पुन-
 रच.वदाभासात्कृतिः ॥ ४० ॥

→* प्रावृषि नायिकाः *←

→* श्रोपितपतिषा *←

धाराधरधूसरदिगन्तरं दिवसमेक्ष्य
 मन्देतरमन्युपूरपीडिता विकम्पते

मोदमानवर्हिणसमूहमञ्जुकेकारवे
 पुलकितकपोलपाण्डुपाली पुनरेजते ।
 मञ्जुनाथ निर्भरमनोभृशरज्ज्वरिता
 न सुरमुपैति हन्त चेतसि विशङ्कते
 चिरपरदेशगतदक्षिणदयितपथं
 प्रावृषि पथोजमञ्जुनयना निरीक्षते ॥ ४१ ॥

मेघधूमरो दिगन्तरो पस्विशीरशम् । आ-इन्द्र्य, भ्रमन्देन मन्जुपूरेण
 (शोकभरेण) पीडिता । पुलकिता कपोलयोः पाण्डुवर्णां पाली यस्याः
 पृथग्निधा सती पृजते ऋपते । चिरात्परदेश (भपर प्रदेशं, प्रवासम्) ग-
 तस्य दक्षिणस्य (भनुदूलस्य) अनेन निरहिरिकपंके वर्षासमये त्ववश्य-
 मागमिष्यतीति सूच्यते । दयितस्य पन्थानं, निरीक्षते, दयितं प्रनीक्षत
 इत्यर्थः । अतएव भवने ज्ञापनादि आगत इति शङ्कया मुहुर्मुहुस्तस्मै
 यीक्षत इति चित्रेऽप्यालोचयम् ॥ ४१ ॥

अवधिदिनानि गमितानि मन्जुमीलितानि
 दत्ता नो प्रशुत्तिर्यत् भूरिदिवसा गताः
 तदनु दुरन्तो हन्त यातवान्मन्तोप्यथ
 नीतास्तापन्तो ग्रीष्मयामरा निरायताः ।
 मञ्जुनाथ नागतोऽद्य दयितो विदेशगतो
 वैधत्ता समन्तवोजपि यातना उपाहिताः
 यत्नाद्धारिवर्षा भुम्भुम्भनवितर्षाः कृत-
 केकिल्लहर्षाः सखि वर्षाः समुपागवाः ॥ ४२ ॥

मन्जुना शोचेन मीलितानि आस्तादितानि, नितानन्दानीत्यर्थः । दिवेन

प्रवृत्तिः न दत्ता, आत्मनो घृचान्तो न प्रेषितः । निरायताः नितरामायताः
(दीर्घाः) । यातनाः उपाहिताः सीमवेदना आपतिताः । चतुर्थं पूर्ववत् ॥४२॥

→* प्रवसत्पतिका *←

अम्बुधरदम्बरकरम्बिनि नभसि भृशं
भाति चारुचञ्चला विलासभरभरिता
अतुलजलौघमुपलभ्य वारिवाहकत-
स्तटयुगभेदिनी सुदुस्तराऽथ सरिता ।
मञ्जुनाथ मदनमहीपमहायोगेऽसिन्
किमिति प्रवासिजनचर्या त्वयाऽऽचरिता
इन्द्रगोपमञ्जुला प्रफुल्लनवचञ्जुलासौ
हरति मनांसि वनभूमिरतिहरिता ॥ ४३ ॥

दम्बरेण करम्बिनि ध्यामुपति । सरिता नदी, भागुरेराप् । 'स्तटयुगभेदिनी
सरिता सुदुस्तरा' इत्यनेन उभयबुलमयादोल्लङ्घिनी कागुफी संप्रति काराये-
णेन दुर्निवारित्ययमर्थोपि यदि ध्यन्यते तर्हि बोद्धव्यः । मदनमहीन्द्रस्य महा-
योगे महासमारोहे । त्वया प्रवासिजनोचिता चर्या किमित्याचरिता ? इन्द्र-
गोपमनोहरा, प्रफुल्लाः नूतना यक्षुला घनीरयुक्ता धर्यां सा । (फलिनो
चेतसपृक्षस्य वर्णनम्, अफलपुष्पमप्येकं पदन्ति) । एवंविधे समये प्रवासो
नोपित इति भाषिकापक्षतः सत्या उक्तिः ॥ ४३ ॥

निक्षुते दिगन्तान्तरवारिदपितानभिदं
नन्दति समन्तान्तरलोको निरुपप्लवम्
दोलन्ते कदम्बतरुदोलायां पयोजटशो
गीतयो वहन्ते त्रियमनसि मनोभवम् ।

मञ्जुनाथ निर्यापय यातुं परदेशेऽधुना
 किं बहुना ? साधय समीपगतमुत्सवं
 नमसि पयोदाच्छन्ननमसि नवीनसखे !
 नार्हसि नवीनामेवमुज्झित्तुमनुत्सवम् ॥ ४४ ॥

दिगन्तान् सिद्धते आच्छादयति । निरुपश्रव द्रान्तप्रीप्साद्युपद्रव यथातथा
 नन्दति मोदते । मनोभव वहन्ते आरमुदीपयन्तीत्यर्थं । यातु निर्यापय
 गमनविचारं स्वजेत्यर्थं । यातेः स्वार्थिको णि । बहुना जल्पितेन किम् ?
 समीपगत कञ्जलीनृतीयाशुत्सवम्, साधय अनुभव । पयोदाच्छन्न नम
 आकाशं यत्र ईदृशे नमसि श्रावणे । नवीनावस्थामिमां नाभिकाशेव निर
 रस्य यथातथा लक्षु नार्हसि । त्वयि गते अस्या उरसया न भविष्यन्तीति
 निरुस्यता । त्वमपि नवतदग इयमपि नवोदा, अतएव नवगगतान् नृती
 याशुत्सवान्परिहृत्य गन्तु नार्हमिति सहचरस्योक्ति ॥ ४४ ॥

—१३— विरहिणी —३—

फञ्जलमलिनजलराहकनिविडयटा
 गाहते गगनतटान्तमतिगहना
 पुष्पितकदम्बवनवीथीगन्धनाहिर्नीयं
 याति वायुलहरी समिद्धकामदहना ।
 श्यामलजलदगतचञ्चला चमत्कुरते
 निरुगनिहितहेमरेखारुचिरहना
 नायकविरहपञ्चसायकविरलमना
 नेद्यते नवीनवधूरम्बरममहना ॥ ४५ ॥

कज्जलमलिनानां मेधानां निविडा घटा । गगनतटस्य भ्रन्तपर्यन्तं गाहते
 विलोडयति, सख्यगगने भ्रमतीत्यर्थः । समिद्धः दीप्तः कामानलो यस्यां सा ।
 निकपे स्वर्णपरीक्षणपापाणे निहितायाः स्वर्णरेखायाः कान्तिवाहिनी ।
 चञ्चला विद्युत् । श्यामजलदे पीताया विद्युतो रेखा तथा प्रतीयते यथा
 निकपे (कसौटी) कपितस्य स्वर्णस्वरेखेत्याशयः । खिं यहतीति नन्दनेति
 वह्युः । नायकविरहेण, पद्मसायकेन (कामेन) च विकलं मनो यस्याः सा,
 नयीना वधूः, एतदुद्दीपनमसहमाना सती गगनं न वीक्षते ॥ ४५ ॥

→* वर्षासु निकुञ्जविहारः *←

मेचकमनोज्ञमेघपुञ्जे दिवमावृण्वति
 याता यन्निकुञ्जे तस्य फलमुपधार्यताम्
 सुन्दरि ! निरुन्धि मुक्तं कुन्तलकलापमिमं
 निविडनितम्बे ! तीव्रगतिरपि वार्यताम् ।
 स्रस्तं ते दुकूलमवमुञ्च भूर्ध्नि भामिनि ! हे
 सरभसगामिनि मनागपि विचार्यतां
 प्रेयसि ! पयोदस्तत्र पीवरपयोधरयोः
 प्रवरं पिधत्ते विन्दुहारं न निवार्यताम् ॥ ४६ ॥

मेचके श्यामे मनोज्ञे च मेघपुञ्जे, दिवमावृण्वति गगनं व्यामुषति सति ।
 उपधार्यतां सद्यताम् । मुक्तं रभसगमनाद्विरस्रं कुन्तलकलापं वेदनिषर्षं
 निरुन्धि दम्नतोऽप्यलम्बस्य । हे घनपृथुलनितम्बे ! तीव्रगमनं त्यज्यताम् । घ-
 ननितम्बभारवस्थान्मव त्वरितगमनेन रोदो भयेदित्यर्थः । मन्मथतो विरस्रंते
 दुकूलं (पट्टवसनं) शिरसि भयमुञ्च स्यापय । अयि तीव्रगामिनि क्षणमिदं
 विधार्यतां सद्य-मेघस्य पीनदुष्पयोधरि प्रवरं लोकेऽलम्बं जलविन्दुपरितं

दारं विधत्ते आमुञ्चति । एष घनो न निवार्यतां परिह्रियताम् । तव सेवक-
स्यास्य मेघत्वानुरोधो न परिहृतेष्व इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

❀ जलधरं प्रत्युपालम्भः ❀

प्रारम्भे दिनानि कानिचिद्भै भृशं प्रस्रवता
भूमेरन्तरङ्गे भवताऽऽशावीजमाहितम्
तदनु निरन्तरं त्वद्रागमप्रतीक्षावती
कथमपि नीतवती कालं सेयमायतम् ।
साम्प्रतनुपरि लम्बमानेनापि मञ्जुनाथ
भवता न किञ्चित्फलमधुनाऽप्युपाहितं
हंहो धूर्त धाराधर ! धरणीं विधूनयसे
नयसे न दीनामिमां प्रमदमनारतम् ॥ ४७ ॥

कानिचिदिनानि कतिचिदिनपर्यन्तम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रस्रवता
जलविन्दुविधोतता । अन्तरङ्गे अन्तः, इदि । आशाया मीमं स्थापितम् ।
इदानीं यद्यारम्भ एव एषंक्रमस्तदंग्रे गाढं परिष्पनीनि । सेयं धरणी । कथ-
मपि यथाकथंचि'कालं प्रयापितवती । उपरि लम्बमानेन, केवलं घटादम्बरं
पुराजिनेत्यर्थः । अधुनापि किञ्चित्कालं पर्यगादिकं न दर्शितम् । उपरिलम्ब-
मानस्यापि ते श्लिष्टतैपेत्यर्थः । विधूनयसे हेतुन कम्बयसे । प्रमदं न नयसे
मानन्दयसि । अत्र अत्यन्तप्रसंसाधिवया, स्वराकाशार्थे नायिकां प्रीणितव-
तोऽनन्तरं च पैतृत्ववमल्लम्बमानस्य नायकस्यापि धूर्तं च्यव्यते ॥ ४७ ॥

—❀ सौरठाछन्दः ❀—

जलधाराधर वर्षं, हे धाराधर ! सन्ततम् ।
धरतु धरापि च हर्षं, -नविरतरविकरतापिता ॥ ४८ ॥

जलधाराणां धारक ! नेष ! अद्वितं रमिर्जरलापिता धरा हर्षं धरु
यातु ॥ ४८ ॥

→ ❀ धीरुष्णं प्रति दूत्या उक्तिः ❀ ←

दो०-हरिता सम्प्रति तरलता हरिता भूरपि भाति ।
हरिता तर्हि तु तव हरे ! हरिता सा यदि याति ॥४९॥

सम्प्रति वषांसु तरलता हरिता, जीर्णापि नूतना जाता । सप्रस्त्वं हर्-
सपदस्यार्थः, यथा 'घाय हरे हुए' हिन्दी । भूः हरिता हरितवर्णा । हे हरे !
तव हरिता (हरित्यं, अहं हरिरस्मीति चातुर्थेन) तदैव, यदि सा हरिता,
तव समागमेन प्रसन्नचित्ता याति । हरितपदस्य प्रसन्नत्ववचनार्थः—'दिल्लहा
होगया' हिन्दी । प्रत्येकं हरितपदस्य नवीनोऽर्थेऽभवत्कारः ॥ ४९ ॥

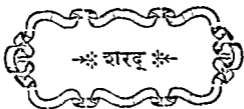
❀ जलधरं प्रत्यभिनन्दनम् ❀

साधुसौधपृष्ठे तव चञ्चलाविलासनेक्ष्य
कङ्कणक्षणल्लृतिभिर्मधुरमुपास्यसे
विलुलितकुन्तलकलापगलत्पुष्पभरं
कागमुत्तरङ्गनयनाभिः परिलास्यसे ।
न्यञ्चत्कञ्चुकीनामुरःसुपनामवेहि मनाक्
भूरिभाग्यशालिन् धन वाग्भिर्न समास्यसे
इन्दुवदनाभिरद्य वन्धुवर धाराधर !
विन्दुचयमाप्य रससिन्धुनिरुपास्यसे ॥ ५० ॥

हे धाराधर ! सुन्दरे सौधपृष्ठे तव विलुलितकलापगलत्पुष्पभरं का-
गमिः (कञ्चुकीनामुरः) नयनसंभ्रमादन्वयायां वदन्त्यकारद्वारा (काले व-
सीया) मधुरं यथा स्वासथा एवं उपास्यसे सोम्यसे । मधुरैः कञ्चुकीना-
मुरैः सुन्दरैरेषां शीघ्रवर्त्याद्यर्थः । तव विलोचनाय उत्तरे (उन्दु-
वदनाभिरद्य)

कदाञ्चै) नयने यासोः क्षामिः । ऊर्ध्वमालोकनसमये पित्तुलितारकुन्तद्रकला-
पात् गलन् सुषुप्तमरो यस्मिन्दर्शने सद्यः परिलास्यते प्रीणयते, निजन्तालु-
सतेः कर्मणि लट् । उपरिपिलोकनावस्थायां, न्यद्यन्ती नीचे प्रसन्ती कञ्चुकी
यासां पृथग्दरीनामासां सुन्दरीणां त्रिविधं यथा शोभामपेहि परिचिनुहि,
पीक्षस्वेत्यर्थः । भतपृथ भाग्यशास्त्रिन् धनवाग्भिर्न समासतो वण्यसे ।
यतो हि-चन्द्रमुष्ठीभिरशक्तकाशाद्दिन्दुसमूहं प्राप्य य रससमुद्रोपायन-
द्वारा नपास्यसे तेव्यते । साभिरुपासकात्तात् रसस्य (जलस्य) विन्द्य
प्राप्ता, तात्परिर्षते सुभ्यं शृङ्गाररसतिन्धयो विर्जाणा इत्याशयः । परि-
पृप्तिः ॥ ५० ॥

दूरीभूतवारिवाहगहनघटाभिभवा
 द्यौरियमतुल्यां नवामाभामवलम्बते
 हर्षभरशंसा भूरि भान्ति राजहंसा अमी
 विकचसरोजे साधुसरसि करम्बिते ।
 हिमभरनीकाशा विजृम्भन्ते वनीकाशा हि
 जलनिधिपायिमुनिर्नूनमयं स्तम्भते
 पुष्यत्पुरुपन्नगा मृगाङ्गकरशोभिनगा
 पञ्चशरशासनगा शरदभिजृम्भते ॥ ५१ ॥

दूरीभूतः वारिवाहनिषिद्धघटानां अभिभयः (आच्छादनम्) यस्याः, इयं
 घाः गगनम् । अनुपनाम्, आभाम् शोभाम् । हर्षभरं शंसन्ति सूचयन्ति
 ते । करम्बिते शोभया व्याप्ते । हिमसमूहसदृशाः वनीनां काशाः (काश-
 स्रग्म्याः) विजृम्भन्ते ऋषुहन्ति । जलनिधिपायी मुनिः अगस्त्यः । स्रग्मते
 वृष्टि रोद्धुमुदेतात्पर्यः, अगस्त्योदयेन शरदः सूचनात् । 'एभि स्कभि' प्रति-
 बन्धे । पुष्यन्तो वृष्टिच्छातोत्तरं पुष्टीभवन्तः पुरयो बहवः पन्नगा यस्यां सा ।
 मृगाङ्गविरणैः शोभिनो नगाः (पर्यताः) यस्याम् । पञ्चशरशासनं गच्छति
 अनुसरति सा, कामकलानुवृत्तेत्यर्थः शरद् पश्यंते । द्विष्यति 'नगा' 'नगा'
 इत्यनुमासः प्रत्येकं पृथक्स्वरूपेण निरुद्धवाद्येक्षणोपः ॥ ५१ ॥

चञ्चति चतुर्दिक् चारु चन्द्रिकावितानमिदं
 मध्ये मध्यमणिरिव विधुरपभासते

कलुपं विहाय हारि हरितो हसन्ति मुदा
 माघन्तीव मेदिनी समन्तात्समुपेयते ।
 मञ्जुनाथ यामिनीयमाश्रुते महत्प्रगुणं
 कामिनीषु कापि मोदलहरी ममेधते
 सरदिननायकस्य हरदिय दैन्यभरं
 शरदि समस्तजगद्वैभवमुदीयते ॥ ५२ ॥

चन्द्रिकारूप वितानम् । वितानस्य मध्यस्थी मन्त्रिण्य चन्द्रो राक्षते ।
 कलुपं मादिन्य विहाय दिश हारि (मनोहर यथा स्वात्तया) हसन्ति
 प्रसन्नमुभगा भवन्तीत्यर्थः । माघन्तीव नन्दनी इय । समुपेयते प्राप्यते ।
 इय यामिनी महत्प्रगुण (दीर्घत्व, कामकलाशुद्धलक्षणेन गौरव च) आश्रुते ।
 शरदि रजतीनां देशात् । शरदपस्य दिननायकस्य (सूर्यस्य) दैन्यभर
 हरदिय, उग्रभण प्रापयदिय । समस्तजगतो वैभव (शोभा) उदीयते
 उदेति ॥ ईद । शरदि हरदि शरदि प्राप्तमपटना प्रेक्षया ॥ ५२ ॥

—ॐ शरदो राक्षीरूपकम्—

गगनविचुम्बिचारचन्द्रिकापिताने लम्-
 च्छत्रमादधानेन हि चन्द्ररुचिरीयते
 विरुचमरोजमञ्जुनयना महाममुत्सी
 दिगललनापद्भिः परिचारिन्नेत्र नीयते ।
 मञ्जुनाथ राजत्वाश्रयामरमनोजविना
 हंमचन्द्रिशमितगभीरगुणा गीयते
 विद्रानितमेधमानमुद्रा महीमण्डलतः
 सैपमानमुद्रान्छद्राती समुदीयते ॥ ५३ ॥

चन्द्रिकारूपे विताने चन्द्रत्व कान्तिं छत्र धारयन्तीव ईयते ज्ञायते ।
 चन्द्रिकारूपं तु परितो वितान (शान्तिमाना) वर्तते, तन्मध्यत पूर्णचन्द्र-
 श्वेतच्छत्रकारो दृश्य इत्याशय । दिक्छत्रोच्चान्येव नयनानि यस्या सा,
 दिग्गुणा स्त्रीणा पङ्क्ति दासीमण्डलीव सह नीयते । राजतां काशरूपानां
 चामराणां मनोज्ञा विभा यस्या सा । हसरूपैर्बन्दिनि प्ररपायिता गमीर
 गुणा (यज्ञ) यस्या सा, दरदु सर्वे ईयते प्ररत्नते । काशाधामरा हस्त
 बन्दिन इति भाव । नहीमण्डलात् विद्राविता निर्यापिता मेघानां नानमुद्रा
 (सनानपरिस्थिति) यथा, सेय दारद्रुपा राशी समुद्रपर्यन्त समुद्रपते
 विजृम्भते । दारद्रुपा मेघरुपा परिपन्थिनो नूतलात्ताडिता, स्वयं च
 सर्वत्र विजृम्भतेति भाव ॥ ५३ ॥

→ " शरदि चन्द्रोदय " ←

प्राचीवरवामा मन्दहसितमुपैति मुखे
 साचीकृता सेयं तमोलहरी निलीयते
 चटुकचकोरवधूरञ्चति मनसि मुदं
 किञ्चन विरञ्चिसर्गचारवं प्रचीयते ।
 मञ्जुनाथ मोदते मनोभूर्मदमेदुरितो
 जगति जयाज्ञा पश्य परितो विनीयते
 सोयं सुविलासिनी विलासरसलीलासखी
 ललितकलायहकलानिधिरुदीयते ॥ ५४ ॥

प्राची पूर्वेदिग्भा नाम सुन्दरी । मुखे मन्दहसितमुपैति । साचीकृता
 निपकृता । निलीयते मुप्यत । चटुका चटुका । मुदमञ्चति मोदते । वि-
 रञ्चिसर्ग प्रसन्नः सृष्टिप्रपञ्चस्य किञ्चित् चारय चारय प्रतीयते, चन्द्रप्रकाशे

सृष्टेः सौन्दर्यमेवान्पादसं भवतीत्यर्थः । मदेन भेदुरितो विजृम्भिनः । जगति परितः कामस्य जयाज्ञा विनीयते प्रचार्यते । सुन्दरविलासिनीनां विलासर-सलीलायाः सरा (सहायकः) । चन्द्रस्य शृङ्गारोदीरकस्यान् । छलितकलाः भावविलासादिकान्, आवहति कामिजने प्रचारयति, सोयं कलानिधिः, उदीयते । प्रथमे प्राचीं सार्ची, द्वितीये चकारवृत्तिः, तृतीये दुरितो-वरितो, चतुर्थे विला-विला-लीले-त्यादयोऽनुशासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ५४ ॥

अमृतशिशिरमस्य भेदुरमरीचिजाल-
मसमं निमालयामि भावपरिवोधेऽहम्
कुमुमशरोपि पुनरन्तिके वितन्वन्निमं
जयति जगन्ति नूनमेतदुपमोदेऽहम् ।
मञ्जुनाथ नाधिकमुदीरयामि चादुवचः
किं वा बहु वर्णयामि वैदुपीचिनोदेऽहं
साम्प्रतमुदयशरमालिमुकुटाङ्गवहं
नयनमनोरममृगाङ्गमनुमोदेऽहम् ॥ ५५ ॥

अमृतशिशिरम्, भेदुरं सान्द्रविग्धमस्य मरीचिजालं किरणपून्दम् । भावोदीरने असममसाधारणं निमालयामि । एदवानि इमं चन्द्रमन्तिके वितन्वन्व्यापयन् । जगन्ति भुवनानि जयति, एतदुपमोदे समर्थये । वैदुष्यस्य चिनोदे श्रीहायाम् । उदयशरमालैः मुकुटपिङ्ग्यापकम्, नयनयोर्मनोहरं शृगाङ्गमनुमोदे भमितग्दामि । उदयन् चन्द्रः उदयपर्वतस्य शिरसि मुकुटा-यित्तो भवतीत्याशयः । चतुर्थे टाङ्ग, गाङ्ग-शासः प्रेक्षः ॥ ५५ ॥

❀ शरदि नायिकाः ❀

→❀ प्रवत्यत्पतिका ❀←

❀ सवैयाच्छन्दः ❀

नवनीरापगा किमु ते प्रमदं
 न वनी नवनीरजिनी तनुते ?
 विकचन्ते वियोगिकृतव्यसना
 असनाः श्वसनाः सुरभिं सुवते ।
 कलितेन्दुकलाकलना रजनी
 वत मञ्जुलनाथ मनो धुनुते
 शरदेपा दशापि दिशा वृणुते
 परदेशाऽग्रहोयमहो ननु ते !! ॥ ५६ ॥

नवनीराः (नवउलभरिताः) आपगाः (नद्यः) यस्यां सा, नवनीरज-
 युंषा वनी, किमु ते प्रमोदं न तनुते (कुरते) ? वियोगिन्यः कृतं व्यसनं
 (दुःखं) दैस्ते, असना असनवृक्षाः विकचन्ते विषसन्ति । श्वसनाः पथगाः
 सुरभिं प्राणतर्पणं गन्धं उत्पादयन्ति । 'शूर' प्राणिगर्भविमोचने । कलिता
 संपदिता इन्दुकलानां कलना रचना यया सा । मनः धुनुते पल्यति, धुन
 कम्पने स्वारिः । एषा शरद् दश अपि दिशा. (भागुरेराप्) वृणुते व्यामुते ।
 महो ननु भयं य ते परदेशगमनाय आग्रहः । अस्वामुदीपितमदनायां शरदि
 ते प्रयासो नोदित इति भावः । सत्येनायिकाया वा उक्तिः । शरदेपाः
 परदेशाः । प्रहोः महोः इति चतुर्थे प्रासः श्रेयः ॥ ५६ ॥

→१० वासकसजा ०३←

मुविहितदिव्यमुधार्घातसौधमालान्तरे
 विशदविशालाऽट्टालिकासौ धरतेऽञ्चलम्
 धेतास्तरणायां भुवि मर्मरनिकरमग्या-
 गेषा शुभ्रमग्या हसतीव चन्द्रकं चलम् ।
 मालतीमुगन्वात्सररंहो वर्धतेऽद्य भूरि
 हंहो शरदेपा मनो रचयति चञ्चलं
 चन्द्रकरनिचयमुचारुचन्द्रशालान्तरे
 चलयति चन्द्रमुरी चञ्चलदृगञ्चलम् ॥ ५७ ॥

मुविहितया दिव्यमुधया उत्तमलटिकया ('सफेदी, कळी' भाषा)
 धीतायाः टिहायाः सौधमालायाः अन्तरे मध्ये । विशदा विशाला च अट्टा-
 टिका उपरिगृहं (भटासी) अग्रं धरते, सोभाविशयात् ग्यातुं मनो वन-
 यतीत्यर्थः । मर्मरपाषाणनिचयनिचयायाम् भुवि, शुभ्रा शरदा चक्रे च-
 न्द्रकं (इन्दुं कपूरं वा) हसति, शरदेन विदम्बयति इव । स्मररंद्ः स्मर-
 वेगः । चन्द्रकरसमूहेन मुधारुणि चन्द्रशालायाः (शिरोगृहम् 'चांदनी'
 हिन्दी) अन्तरे चक्रे दृगञ्चलं चलयति, पारंपारं चकितचकितं त्रियम्ब
 पम्पानं पीडित इत्यर्थः । प्रथमे माता शाला, मरदा शरदा, रंहो हंहो,
 चतुर्थे चक्रवृत्तिः प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

→१० शरदि वनशोभा ०३←

मेदुरमृगाद्मृदुमधुरमरीचिचयैः
 सुपमा समलदिशामेषा विनिधीयते

धान्ति फुल्लसप्तच्छदमञ्जुगन्धवन्तोऽनिलाः
 काशान्कम्पयन्तो विपिनेऽमी नलिनीयुते ।
 मञ्जुनाथ पद्मशालिकेदारैः प्रसन्नमुखी
 सेयं संमुखिनैः शालिगोपी परिपीयते
 विहितवियोगिजनमात्रमनःक्षोभा सेयं
 स्वच्छसरोभासि-शरच्छोभा समुदीयते ॥ ५८ ॥

सान्द्रस्त्रिगन्धस्य सृगाङ्गस्य सृदुनधुरैः किरणनिकरैः । सनद्यदितां शोभा
 निधीयते स्वाप्यते । फुल्लस्य सप्तच्छदस्य मञ्जुगन्धपुच्छाः, काशान् इन्-
 यन्तः विपिने धान्ति । शरदि सप्तच्छदानां विकासत्वात् । पद्मशालीनां केदारैः
 क्षेत्रे । शालिरक्षिका संमुखस्थितै रतिकैः पीयते अतितापेन दृश्यते । वि-
 रितो वियोगिजनमात्रस्य (संपूर्णवियोगिजनस्य) नः क्षोभो (विहारः)
 यथा, स्वच्छसरोभिर्भासिनी (शोभा समुदीयते-कमलशो धर्दते । यन्तो
 यन्तो मुदो मुखी गोपी रिपी क्षोभा रोभा शोभा प्राप्ताः प्रेह्याः ॥ ५८ ॥

शरत्

“ शरत्प्ररोभादिशरत्प्ररोभा समुदायमे ॥ ”

❖ हेमन्तः ❖

मरुवकमञ्जुगन्धवन्तो यवगुल्मगणान्
 वाताः कम्पयन्तो वान्ति नभसि करम्बिते
 कुङ्कुमसुगन्धमधिसन्तोषं विलासिगणो
 मालतीमरन्दगतचिन्तोऽप्यवलम्बते ।
 मञ्जुनाथ निमित्तसरोजसम्पदन्तो दूर-
 दर्शितदिगन्तोऽनङ्गनिगमेऽवलम्बिते
 विकल्पियोगिविद्वपञ्चशरदन्तो हन्त
 कृतशरदन्तो हारिहेमन्तो विजृम्भते ॥ ५९ ॥

यवस्युग्धान् कम्पयन्तः मरुवक (मरुवा) मञ्जुगन्धयुक्ता वाता वान्ति ।
 हेमन्ते मरुवकानां विकासात्, यवगुल्मानां च प्ररोहान् । करम्बिते पूर्वोक्त-
 गन्धेन व्याप्ते । मालत्याः (जाल्याः) मरुदे गता प्रपृता चिन्ता (चरगं)
 यस्य, मालतीसौरभासक्तोपीत्यर्थः । विलासिगणः सन्तोषेण कुङ्कुमस्य केद-
 रस्य सुगन्धं स्वीकरोति । एव हेमन्तः, निमित्तः सरोजसम्पदः कमलधिपः
 अन्तो येनेदतः । (हेमन्ते कमलानां विद्योरात्) । अप्यवलम्बते स्त्रीहृत्ने
 अनङ्गनिगमे कामागमे (मार्गे) दूरं यथा स्वापया दर्शितो दिगन्तः (चर-
 मतीमा) येनेदतश्चाति । हेमन्तः कामकलानां परां कालां दर्शयन्ती-
 त्यर्थः । विकल्पियोगियु विद्वः पञ्चतरेण (कामेन) दन्तो यस्मिन्, विषो-
 गिपीडनाय संनद्धः कामस्यश्रेयर्थः । हन्तः शरदः अन्तः (अयत्नान्)
 येन, ईदन्तो हारि (मनोहरः) हेमन्तो विजृम्भते । अन्तो अन्तो इत्यादि
 सर्वपाद्गोऽनुभासः विद्योरात् च शरदन्तो शरदन्तो इति प्रेक्षनीयः ॥ ५९ ॥

संततसमीरनदनीरशीततायां वर-
 वसननिवीततायामिह परिमेदते
 सुघटितयामिनीगभीरगुरुतायामथ
 दिनलघुतायामयमधिकमुपैधते ।
 मञ्जुनाथ तरुणनितम्बिनीसुपीनकुच-
 सरससुरोष्णतायामतिसुखमेधते
 निर्भरमनङ्गरससङ्गरसुकरतायां
 सुखकरतायां ससि हेमन्तः समेधते ॥ ६० ॥

संततं समीरस्य (पवनस्य) नदनीरस्य च शीततायाम् । हेमन्ते तयो-
 र्शैल्यात् । श्रेष्ठवसनावृततायाम् । परिमेदते छिन्धो भवति । 'यिमिदा खे
 द्दने' । सुघटिताया यामिन्याः गभीरायां (मुनिपुणमालोघनीयायाम्)
 गुरुतायाम्, अयमधिकं यथा तथा कुघानां सरसायां सुखकारिण्यां च उष्ण-
 तायाम् । नितम्बिनीपदेन हेमन्ते मांसलनिषिद्धस्य नितम्बस्य सुखहरणस्या-
 रसमपि न दिग्भरणीयम् । अतिसुखं यथा तथा । निर्भरं यथा स्वात्तथा
 कामानन्दसंगरस्य (सुरतवेदिकलहस्य) सुकरतायाम्, अतएव सुसोश्वा-
 दकतायाम्—(विषये) अन्येषामृतनागपेक्षया हेमन्तर्तुः समेधते वर्धते,
 उत्कृष्टतृप्त्यर्थः । सर्वत्र वैपयिकसप्तमी । भीर नीर नद्ग सद्ग तायां तायां
 प्रातः ॥ ६० ॥

—* हेमन्ते प्रवृत्त्यत्पतिषा *—

शिशिरनमीराः प्रवृत्ते वेगमाद्दिनोऽर्मी,
 मोदमावृत्ते मधु मधुपा निपीय ते

कुन्दा विकचन्ते, मञ्जुमरुवका विजृम्भन्ते,
 रसिका रमन्ते, हन्त नलिनी निलीयते ।
 मञ्जुनाथ मानिनीमनांसि मदयन्ते काम-
 वाणा निर्दयन्ते, धृतिरन्ते परिहीयते,
 हेमन्ते वियोगिजनदारुणदुरन्ते, वद
 दयित कथं ते गन्तुमीहितमुदीयते ॥ ६१ ॥

शीताः पवनाः । मधुपा मधु निवीय मोदन्ते । मधुपा भ्रमरा भासवत्ते-
 विनय । मधु मकरन्दो नयं च । कमलिनी निलीयते उडायते, शीते तस्या-
 स्तथाभावात् । कामवाणा मानिनीनां मनांसि वनमदयन्ति, भक्तपूय वाणा
 निर्दया भवन्ति । भन्ते कामवाणजर्जरीता धृतिः (धैर्यम्) परिहीयते ।
 कथं इहितमिच्छा चेष्टया, उदीयते इति वद ! नोचितोऽस्मिन्समये
 विरह इति भावः ॥ ६१ ॥

—ॐ हेमन्ते विरही ॐ—

वीथिषु गतागतैः, मुहूर्जनस्य संलपितै-
 रेवं चत कष्टादिनं कार्यगतैः पूर्यते
 शीतलसमीरपरिपूरितदिगन्ता सेय-
 मधिकदुरन्ता परं रजनी गुरुयते ।
 मञ्जुनाथ नानाविधचिन्तापरिवर्तगतैः
 गन्तापाकुलोपि चत शीतात्परिभूयते
 पनशिशिरंषु दिवसेषु कथं क्षेमं तस्य
 हन्त यो हि हेमन्तस्य विरही विदूयते ॥ ६२ ॥

संलपितैर्वातांशुभिः । कार्यगतैः पूर्यतिधरेषु चतुभिः कार्यैः पूर्यते सम-
 प्यते । शीतलवायुभिः परिपूरितो दिगन्तो यन्तो सा, रात्रिगुरुयते यादनी

सर्वेषां कृते गुर्वा भवति, तदपेक्षयाप्यधिकगुर्वावापरति अतिदीपां भवतीति भावः । कर्तुः क्यदित्याचारे क्यद् । क्यद्मानिनोधेति पुंयत् । चिन्तानां परिवर्तनातः । संतापेन (मानसिकतापेन) आकुलोपि शीतापरिभूषते आक्रान्तो भवति । तापादुल्लस्यापि शीतेन दुःखमिति विरोधः । घनं रिसिरं (शीतम्) येषु । क्षेमं यल्याणन् । विदूयते हिश्यति । 'दृष्ट परितापे' ॥६२॥

❀ पौषस्य तीव्रता ❀

तलिनतिरस्करिणीमातन्याय तोरणेषु
 सेयं तनुतापिवाततिग्मता विकीर्यते
 तैलं परिमर्द्य; तूलं तनुवसनेषु कृत्वा
 ताम्बूलं प्रयुज्य, तपनीयं परिधीयते ।
 तरणितनूनपात्प्रयोगस्तप्ततोषयोगैः
 तरुणीसुतल्पतूलिज्ञोपभोगैरीर्यते
 तुमुलतकारस्तनुतन्द्रातिरस्काररहो
 ततपिततासां तैपतीव्रताय तीर्यते ॥ ६३ ॥

तलिनानुत्तमां तिरस्करिणीन् (ज्वरिया 'दरदा') । 'तलिनं त्रिलोको' अमरः । आतन्य आनीर्यं । तनु तापिणी (शरीरश्लेष्मकस्य) घनस्य तिग्मता असह्यता । विकीर्यते क्षिप्यते दूरीक्ष्यते इति षाण्ड । तनुवसनेषु शरीरपथेषु अन्नरक्षणादिषु तूलं कृत्वा । तपनीयं परिधीयते सुषणं धार्यते, तस्य शीते मुखदावात् । तरणेः शूष्येन तनूनपातः पक्षेध प्रयोगः सेपनः । तप्ततोषसोपयोगैः । तरुण्याः, शुभ्रदाय (बहुतरणवत्त्वेन उषतमृदुलस्य) तदस्य तपनीयस्य, तृणिकानां तूलभूतान्तरणमापरणादीनां सोपयोगैः । ईर्यते शीघ्रं क्षिप्यते । तनुतन्द्रातिरस्कारैः शरीरग्लानिदूरकारकैः (तिरस्कर-

अण्) तुमुलतकारैः अतिनिठितैस्तकारैः । ततमितता भनि त्रिरगृता (महती), शेषस्य पौपस्य गीमता सीर्यते याप्यते । तकारस्य वृत्ती-तूलं-वृत्तं; योर्गः भोगैः, कारैः कारैः प्राग्यः ॥ ६३ ॥

→* हेमन्ते सुखसञ्जा *←

घोतन्ते समन्ताच्चित्रशोभामनुयाता गृहा
 वातापनगर्भो भूरिकालं विनिमील्यते
 चित्रितमहार्हपटतूलिकामनाया वर-
 शय्या श्रमोन्मूलिका समोदमनुशील्यते ।
 मञ्जुनाय चन्द्रकरजालाध्युपितापि नून-
 मेपा चन्द्रशाला बहुकालात्परिकील्यते
 हेमन्ते समन्तात्सुखमाधनविशाला वर-
 बालारुचिचारुचित्रशाला परिशील्यते ॥ ६४ ॥

चित्रगोभो (सौष्टयम्) अनुयाताः गृहाः (इष्ट्यानि) समन्ताद्घो-
 तन्ते । वातापनगर्भो गवाक्षमगूरः । भूरिकालं षड्विंशत्यादिकालं विद्वान्
 तर्पणकालम् । चित्रितः बहुगुण्यस्य पटो वरनाम्नया हृदिकया (भान्तरणेन,
 प्रापरणेन च) मनाया । अनुशील्यते उपयोगे क्षालीयते । चन्द्रचित्रगनिर्दे-
 र्दध्युपिता मण्डितादि । चन्द्रशाला वस्तुक्त निरोद्गम् (बादनी) । बहु-
 कालम् (गुणवर्तिव्यादेव) प्रियत्यते । सुखमाधनविशाला (पूर्णा) ।
 वाषाण (शुद्धी) हृदिकः चार्वा चित्रशाला (चित्रितैर्नोर्दे क्कटिभय-
 मम्) । परिशील्यते रोष्यते । वाता वाता, हृदिका मूर्च्छिका, जाला जाला-
 दयः प्राग्यः ॥ ६४ ॥

—ॐ हेमन्ते रात्रयः ॐ—

सायमवसाने केलिमन्दिरमुपागतानां
 प्रेमसमालापैर्याति यामः सुखमासिनाम्
 शयनमुदेति मध्ययामसमारम्भ एव
 भुजपरिरम्भभरैर्मनसि विक्रासिनाम् ।
 मञ्जुनाथ यामिनीचरमयामजागरिणा-
 मेति समयोसौ कामकैलिसमुल्लासिनां
 हेमन्तान्तराले काममेधन्तां त्रियामा इमाः
 सपदि समेधन्तां सुसानि सुविलासिनाम् ॥६५॥

सायकालस्यावसाने (अष्टयादनापूर्वम्), केलिभयनागमनोत्तरं सुखं यथास्वात्तथा भासिनां स्थितानाम् (आम्नेजिति) नायकनायिकाणां प्रेमालापैर्यामं प्रहरो याति, (नययादनं भवति) । मध्ययामस्य समारम्भे (एकादशयादनोत्तरम्) । मयति गेदमानानां (नायकनायिकानाम्) शयनं भवति । चरमयामे (पञ्चयादौ) जागरिणां जागृतानाम् । जागर्त-णिनि 'जाग्रोऽविधिणि' ति गुणश्च । अतएव कामप्रेक्षा समुल्लासिनां (प्रसीदतां) समयो गच्छति । इमा रात्रयं कामं पृथन्तां यथन्ताम् । यदि रात्रयो यथन्ते, सपदि (सदि) मुदक्षिणातां विलासिनां सुसान्यपि समेधन्ताम् । अन्येषामगृह्णामपेक्षया यथन्ताम् । अन्येषु पृथावरकालमेतादृशं गुणरसानुपलम्भात् । कामधाराशुशयां (आनन्दे) लोदः । हेमन्तां पृथन्तामादयं प्राप्ता ॥ ६५ ॥

मयनविलम्बिनयजवनिराभिरारद्धा
 वातायनयगे वायुलहरी विरम्पिनी

कोमलयहुलतूलमव्यामिह संमूर्च्छति
 शय्यायाममन्दगन्धलहरी विमोदिनी ।
 अम्बरसुगन्धमयचीनांशुकयुक्ता सेय-
 मुरसि निर्लीना भाति तरुणनिवन्धिनी
 नूनमविरामानन्दमन्दोद्देहः सुपुष्पकृता-
 मविदितयामा याति हेमननिशीथिनी ॥ ६६ ॥

भवन्तिलम्बिनीभिः नयनरन्ध्रिकाभिः, (परदा), विद्धिनिनी लोकान्
 फन्धयन्ती, निजन्तापिगनिः । भादृदा समन्ततो निवारिता । तूडमय्यां
 नाट्यायाम् । विमोदिनी मनःप्रसादिनी निर्भरगन्धलहरी संमूर्च्छति व्या-
 मोति । 'शुष्कं मोहसमुद्गमयोः' । अम्बरं सानुद्रिकमुगन्धपदार्थः, तस्य
 सुन्दरगन्धपुष्पेन चीनांशुकेन शरीरसुखायहेन सुमग्जवधेन युक्ता । नित-
 म्बिनीपदस्य स्वारस्यं न विस्तरणीयम् । 'निर्लीना' पदेन गाडरिरम्भो
 पश्यते । अविरामैः अविधान्तैः आनन्दसमूहैः । गच्छन्तो न विदिता यामाः
 प्रदरा दसाः सा, हेमन्तसम्बन्धिनी रात्रिः अतिरायितपुष्पकृतो उपत्येति ।
 हेमन्तस्वयं हेमनी । 'सर्वत्रान् च तलोपध' । मट्टरा-दाट्टरा, चीना टीना,
 राना-यामा, प्रासाः ॥ ६६ ॥

❁ शिशिरः ❁

महितमहार्हसुखसजा मञ्जुमन्दिरेषु
 तूलगर्भतलिनतिरस्कारिणी लम्बते
 कुहचन कुङ्कुमसुगन्ध उपरुन्धे मनो
 मृगमदगन्धेनापि कुत्रचिद्विनन्दते ।

मञ्जुनाथ जातरूपपद्मरागरत्नचयै-
 र्जातरूपयोगा वधूर्भोगानवलम्बते
 जृम्भमाणमीनकेतुविभ्रमरसानुगमा
 विशदतमासौ शीतसुषमा विजृम्भते ॥ ६७ ॥

महितया प्रशस्तया बहुमूल्यया, सुखसाम्राज्या मञ्जुषु मन्दिरेषु । तूल-
 गर्भां तलिना महामूल्या, तिरस्कारिणी जवनिष्ठा । केदारसुगन्धः, मानसं
 उपरुन्धे वशापति । दधधातोरात्मनेपदे इद । कुत्रचित् (द्वितीये स्थले)
 करहरीगन्धेन (करणे तृतीया) विनन्दते भानन्दः प्राप्यते कर्मणि इद ।
 जातरूपं सुषण्णम्, पद्मरागो मालिरपम्, गन्धे च शीतसुगन्धाः रत्नसमू-
 हास्तैः, जातः रूपयोगः (सौन्दर्यवृद्धिः) यस्याः सा । जृम्भमाणो वृद्धि
 यतः, मीनकेतुविष्ठासानी रसानुगमः (भ्रमन्दानुभवः) यत्र सा, असौ
 विशदतमा अतिरपष्टा प्रसिद्धेति यावत् । शिशिरतोः सुषमा (परमा शो-
 भा) विजृम्भते उत्प्लपति ॥ ६७ ॥

निर्धुनोति नीहारं नयन्निव नमस्वानयं
 निलये निविश्य वातायनमममील्यताम्
 कूर्पासकसंकुलेषु कामकलनाऽऽकृलेषु
 कामिनीकुलेषु कामकेलिरूपकील्यताम् ।
 मञ्जुनाथ मञ्जुलमहार्हमृगनाभियुतं
 मुकुरमनोज्ञमञ्जुमन्दिरमुन्मील्यतां
 शर्वरीषु शीघ्रषु शशाङ्कमुखीशङ्कारेषु
 शुभ्रशयनेषु शीतशोभा परिशील्यताम् ॥ ६८ ॥

नीहारं नयन्निव हिमं वपंन्निव । नमस्वान् एवमः निर्धुनोति कल्पयति ।
 निलये भवने । कूर्पासकसंकुलेषु शिशिरोचितचोदकावृतेषु । 'चोदः कूर्पा-
 सकोऽधिपताम्' अमरः । कामकलास्पमेषु, मुन्दरीशब्देषु, उपकील्यतां
 अतिस्पर्शेण सेव्यताम् । मुकुरैर्दंपणैर्मनोज्ञ मण्डितम्, मुन्दरं मन्दिर-
 शुभ्रीक्यताम् उद्घाटयताम् । शीघ्रेषु भासयेषु । शशाङ्कमुखीषु, मातादि-
 धेषु वज्रादिषु शङ्कारेषु च शशाङ्कमुख्याः विविधेषु शङ्कारेषु च । श्वेतमण्ड-
 पटयुतेषु तृष्णाशरणेषु । शिशिर एव तस्याऽऽसाधारणमुपगतत्वात् । परिशील्य-
 ताम् अनुभूयताम् ॥ ६८ ॥

→* शिशिरस्य नरेशरूपकम् *←

मेचरुघनलतपतुरगमधिष्ठितोयं
 सार्द्धं नसमाना सरसेना संनिवेशिता
 बुद्धिभरकुञ्जटिका कटुभो विलोपयते
 मन्ये रंशुरूपितो न दीप्यति दिनेशिव ।

मञ्जुनाथ नानारणसेनाजयशालिनोपि
 वेपन्ते सुवीराः, जाताऽऽत्मसुरगवेपिता
 शीतलसमीरवीरसेनापतिसंमिलितो
 जगति विजृम्भितोऽद्य शिशिरनरेशिता ॥ ६९ ॥

मेघकधवलः कृष्णगुरुपक्षानको यल्लैप. पौषः स एव सुरगलामधिष्ठितः,
 अन्योपि राजा गुरुकृष्णोभयवर्ण सुरगमारुढो भवति । नद्यमाना सञ्जा ।
 'गङ्गा बन्धने' । साद्यं संनिवेशिता, सद्यं नीतेत्यर्थः । दुक्षिम्भरा सर्वत्र व्याप्ता,
 कुञ्जटिका ('कुहासा') दिना आच्छादयति । तत्रोत्प्रेक्षते—रेणुस्फितः
 क्षभियानोत्थितधूलिभिः स्वगितो दिननापको न दीप्यते । नरेन्द्रस्य यात्रायां
 धूलिमियंथा रविरप्याच्छादितो भवति, तथा कुञ्जटिकया सूर्यस्पर्शनमिति
 नायः । नरेन्द्रयात्रायां षट्सेनादिजयिनोपि वीरा भयारकम्पन्ते, अत्रापि
 दौरेभ्योऽपि वीरा महाशैत्याकम्पन्ते । प्रचण्डनरपालसद्वानाङ्गयमादाङ्ग,
 अपररक्षो विहाय, आत्मनो हितं (स्वरक्षणार्थकम्) गदपयन्ति, तेषां
 भाय. सत्ता । अत्रापि आत्मसुरगवेपिता ('आत्मसुर' दृष्टमृतसुररि
 प्रावारकमद्रक्षकं प्रनिद्रम्) जाता । शीतलसमीर एव वीरसेनापतिस्त्रेण
 संमिलितः ॥ ६९ ॥

प्राकृतस्वलानि परिमुच्योन्मुक्तमास्त्वानि
 सैरपि भूरिभयान्तर्विनीयते
 वसननिर्वीतर्मनुजैरिय महीजैरपि
 पिण्डीकृतभावेनैव भूयः परिस्थीयते
 मञ्जुनाथ किं बहुना, भूमाऽसौ न विद्यते? यद्
 धूमायितभायो बहिर्योराणां विनीयते
 सर्वेषामृतनामघ विपमहिमागमेन
 शिशिरनरेश ! तत्र महिमा महीयते ॥ ७० ॥

उन्मुक्तः (अत्रारितः) वायुयेंतु शान्ति । माहृतम्यलानि उद्यानतडागा-
दीनि, परिमुष्य विहाय । प्रघण्टं राजानमागतं धीक्ष्य यथा लोका निटी-
यन्ते, तथेहापि सर्वे शृष्टे गुप्ता भवन्ति । शीतोचितरखायेष्टितैर्नरैरिष, मदी-
जैर्दृक्षैरपि पिण्डीकृतभावेनैर (भाकुञ्जितसर्वावयवत्वेन) भूयः अधिकं
स्वीयते । शीते वृक्षाणां प्याकोषात् । भूमा महेश्वम् । किं न विद्यते, अपि
गु विद्यत एव । कावुः । यद् धीराणां भूमायितभाषः (पराश्रमगर्षः) ।
यद्दिर्निस्सार्यते । शीतेऽपि, पञ्चशाठिनां गुग्गाद्भ्रमो यद्दिर्निस्सरति । (गर्षस्य
भूमस्येनोत्प्रेक्षणं भाषाद्यामपि प्रसिद्धं 'कुट्ट भूमां हो हो निकाल दूं') । सर्वेषां
ऋतूनां मध्ये (निर्धारणे) । त्रिपमहिभागमतः तत्र महिमा मर्हायते
स्थाप्यत इत्यर्थः । ऋतूनां मध्ये तत्रैव साहाय्यमधिकमित्यर्थः । अथ वा
सर्वेषां ऋतूनामद्य स्वदमे हिभागभो जातः ('पाला मार गथा') परानिताः
सर्वे इत्यर्थः । तेन तत्र महिमा स्थाप्यते । महिमा-महिमा-प्राप्ताः ॥ ७० ॥

ॐ शीताधिक्यम् ॐ

हिमकणवाहा वेगवन्तो गन्धवाहा यान्ति,
व्यासा वारिवाहावलिरातपनिरासिनी
वग्नननिर्गीता परं कम्पते विनीता प्रजा
हिमभयभीता भूरि भवननिवासिनी ।
मञ्जुनाथ मन्दीपितमद्दिमन्निधाने क्षणं
मन्दीभूतजाट्याऽपति विहृतिन्द्रासिनी
स्वार्तिक शीतवाथा लोरुनाधारणसक्षा, ? न चै-
त्संगमगुमाथा फलमायास्वद्विलासिनी ॥ ७१ ॥

हिमकणवाहिन गन्धदाहा (वायव 'स्वर्षिणोपाहारिणी') । धात-
पतिरोधापिनी धारिवाहावलि मेघमाला । भूरि यथा स्वात्तया हिमभव-
नीता । विनीता दीना । नन्दीभूत जाश्य (अङ्गानां जडता) यस्या सा ।
उदासयति तदस्यान्करोति तीमेत्यर्थं । निजन्तादाक्षेर्णिनि । विकृति शीत-
बाधा क्षणमपैते । सगमे सुसाधा सुलभा । विलासिनी यदि यत् न
आधास्यात् उष्णतासपादनेन यत् न भस्यापयिष्यत् तर्हि किं शीतबाधा
साधारणलोकसङ्गा स्वात्, अपि तु नेत्यर्थं । 'वोताप्यो'रिति लृङ्विक्कृत्-
त्तिद् । किं वा 'आदप्यात्' इति लिङ्स्थाने त्रियातिपत्तिविषयया लृङ् ।
सर्वथा विवक्षामाभित्य लिङ्लृटौ स्वयस्थापनीयाविति तावरमिकेप्पल
मुक्त्वा ॥ ७१ ॥

भूमिर्भाति भूरितरशीता, न्योमस्रण्डमिदं
शीतातिशयेन हिमवर्षामयलम्बते
यान्ति कम्पयन्तो भूरिशीता मस्तोऽमी भृशं
शीताधिकरुद्ध्या वारि दंष्ट्रुमयष्टम्भते ।
हुञ्ज्जटिराज्याजादिक्षु शीतस्यैव भूतिर्भाति
किं बहुना वहावपि शैत्यं जातु जम्भते
शिशिरवशेन यान्ति परिभवमन्ये गुणा
मन्ये शीतमाप्रस्यंरराज्यं परिजृम्भते ॥ ७२ ॥

लोकान् कम्पयन्त दष्टमयष्टम्भते दशने प्रतिघातार्तात्यर्थं ('पाणि काटने
दौडना हे' एव भावः ।) कुञ्जटिद्यायाः (कुङ्गासा-बोहरा) क्वाञ्जत् ।
भूतिर्भवम् । शैत्यं जम्भते सानिद्वयमुदेति, यद्विपि तपोऽग्नौ न प्रयायते ।
अतएव इत्येन त गृह्णन्ति भावः । अन्धे तापग-घादयो गुण परिभव
मन्दता यान्ति । परिजृम्भते उरुर्भ एभते ॥ ७२ ॥

—ॐ शिशिरे वियोगी ॐ—

चारं चारमुल्लोलति हृदयविकम्पकरी
 शीतानिललहरी हि तुहिनपुरस्मरी
 उष्णोच्छ्वासकोष्णीकृततूलिकातलेपि नैति
 निद्रा चत विद्राणव संगममुखाकरी ।
 मञ्जुनाथ चञ्चति न चिन्तावतिरन्तरतो
 दृश्यते समन्ततोपि सैव भावनाचरी
 पार्श्वपरिवर्तननिवर्तनविवर्तशतै-
 र्ययति वियोगिनोऽद्य शिशिरविमावरी ॥७३॥

हृदयकम्पकरीति, 'कृचो हेमि' ति टः । तुहिनस्य (हिमस्य) पुरस्मरी अग्रतो
 गामिनी । हिमसदृशतेत्यपः । 'पुरोप्रतोप्रेषु सर्ते'रिति टः । शीतपवनलहरी
 मुहुमुहुः उल्लोलति उद्रेलं चलति । चञ्चतीभावापं हो छोटधानुपैवाकरनेभ्यो-
 देहाकृतिगणपादुप्रेषः । छोट्ट उन्मादे, अग्रव वा दृष्टपोरेक्यस्मरणासंनोष्ट-
 स्यम् । उल्लोका इवाचरतीति आचारक्रियया वा कार्यं निबोधस्यम् । उष्ण निः-
 श्वासेन ईषदुष्णीकृतायाः तूलिकायाः (तूल्युनं प्रावानम् 'रुवाई') तलेपि
 निद्रा न परि । स्वप्नद्वारकसंगमेन, मुग्धाकरी (अनुदृष्टस्मरणानन्दकरी)
 'मुग्धप्रियादानुल्लोभ्ये' वाप । निद्रा विद्राणव, निद्रिद्विचिषया पलायिनैव ।
 'द्रा मुग्धायां गौ' । 'संयोगादेराठ' इति निदानशब्दम् । अग्रतो दृष्ट्यात् ।
 न चञ्चति (न अग्रतरति) । भावनायां सतिदिनत्रिषारे, चरति हृदये आ-
 स्यति सा । चरेष्टः । सा भाषिष्य ममस्ततो दृश्यते । पार्श्वं च परिवर्तनम्
 ('दापट' इत्यन्म्) पुनस्तत्र निवर्तनम् (त्यागः), पृथग्भिर्दिव्यैः
 आकृतिभिः । स्वपरि स्वयेति ॥ ७३ ॥

→ ❁ शीतं प्रत्युपालम्भः ❁ ←

सहजसुगन्धगुणसिन्धुं पद्ममर्दयसे
 सौरभसुवन्धुं किञ्च पाटलां दलयसे
 शीतलसमीरैर्मञ्जुमल्लीमवमर्दयसे
 गूधिकामतल्लीमपि निःसहं व्यथयसे ।
 मञ्जुनाथ सेयं गुणवैरिताऽपि मर्पिता ते
 क्षुद्रतामथापि यत दारुण ! कलयसे
 हंहो दुर्विनीत कथमेतत्सहनीयं शीत !
 यत्त्वं वीतगन्धानपि कुन्दान् कन्दलयसे ॥७४॥

हे शीत ! त्वं, सहजस्य सुगन्धगुणस्य सिन्धुम् (भावरम्) कमलम्, अर्द-
 यसे मशामि । शीते कमलमिलोपान् । 'वा पुंसि पद्म'मिति यदि पद्मस्य पुंसस्य
 कदाचिदाज्ञातमनि, तर्हि तस्यैवंविधोऽवकाशः (सिन्धुं यन्पुम् इत्यनुप्रास-
 पूरकः) अन्यत्र कुत्र स्वादित्याग्रहतः प्रायोजि । सौरभस्य सुवन्धुं मुह्यदम् ।
 पाटलां दक्षिणदिशि प्रसिद्धं काचस्वालीपुष्पम् (पामरेषु पाटननाम्नेन प्रसिद्धं
 'गुलाब' पुष्पं य) । मल्ली मल्लिका ('मैला'), नामैव तस्याः 'शीतमीर'-
 रिति । गूधिकामतल्लीम्-प्रदाम्नां गूधीम् । तव गुणवैरिताऽपि मर्पिता, गुण-
 विद्वेषोऽपि सोऽहः । क्षुद्रताम् मुष्णताम् । वीतगन्धान् । कन्दलयसे प्रकास-
 यमि । अविश्वेतिनोऽद्भुतपुद्गेः स्वामिनोऽन्योतिविधया ध्वम्यनामो वृत्तान्तरु
 मारिभिकेषु पुनरुक्तिमाय इत्यलम् । सर्वेति प्राप्ताः अनुपमन्याताः ॥ ७४ ॥

❀ शीतस्वाभिनन्दनम् ❀

निभृतनिःशुद्धकेलिसदने समिद्धसुखं
 स्वीयते निचद्वरमालापमतिनिर्भरे
 केसरसुगन्धमतिमादकममन्दमाप्य
 शयनमुद्रेति मृदुतूलसुरसंस्तरे ।
 नूनमृतुराजमपि निर्भरमतीतमहो
 प्रियवर शीत ! गुणमेतं समुदाहरे
 पीवरमुरोजपुगमुरसि निधाय मम
 सुन्दरसरोजमुरसी शैते भुजपञ्जरे ॥ ७५ ॥

अनिर्भरे त्रिलामरस्तुभिः पूर्णं, निभृतनिःशुद्धकेलिसदने । समिद्ध-
 सुराम् (उदीयमानानि सुखानि यस्मिन्कर्मणि यथा तथा) निचद्वो रमण्यं-
 आलापो यस्मिन्कर्मणि यथा स्वात्तया च स्वीयते । अन्येषु क्रतुषु रसालापो-
 पिता ईदृशी निभृतपरिस्वितिर्न भवतीति भावः । काश्मीरजस्य अनिमादकं
 गन्धम्, अमन्दं यथा तथा भा-भाष्य ! मृदुले तूलस्य सुरकारणं आनन्दने
 शयनं भवति । अन्येषु तेषु यद्दृष्टत्वं तादृग्निपादं न भवति । क्रतूनां
 राजानं वसन्तमपि निर्भरमस्वन्तं अतीतम् उपायितवन्तम्, वसन्ततोऽप्यति-
 शयितम् । समुदाहरे उदाहरणरूपेण वक्ष्यामि । चतुर्थे-पीवर सुन्दर उरोज
 सरोज, प्राप्ताः ॥ ७५ ॥

नवरसवीथी

—ॐ मङ्गलसोरठा छन्दः ॐ—

अकलितकलनाकारु, कुण्डलिमण्डनमण्डितम् ।
दलदिन्दीवरचारु, चरणशुभं मुसयतु सदा ॥ १ ॥

अन्यैरेवैः भकलितायाः घटनायाः कार, सिल्वि । अन्यकविलोडेरसु-
पणाया रचनायाः परिषयोपि तघरणयुगस्वैवानुभाव इति अत्रेतनी रचना-
मारम्भमाणामप्यनेन प्रनयति ॥ १ ॥

—ॐ शृङ्गारः ॐ—

—ॐ सोरठाछन्दः ॐ—

रतिस्यापिशोऽगापि, नापिकादिजनितः शुचिः ।
दृक्शेषाद्यनुयापि, चिन्तादिकसंचारिकः ॥ २ ॥

रतिः स्थादिमाषो पद्य, नापिका (नापक)दिभिः (विभावैः) भाउ-
गित, नापिकादात्मनक इत्यर्थः । दृक्शेषादयः (कटाक्षादयः) अनु-
भाषा पद्य इत्यर्थ, चिन्तादिक. संचारी यत्रैवंविधमेति कर्मधारयः । शुचिः
शृङ्गारः अगापि प्रोक्त. ॥ २ ॥

❀ तत्र पूर्वं नायिकाः ❀

तत्रापि पूर्वं पूर्वानुरागे-

→❀ मुग्धा ❀←

नयनविलोक एव हृदयनिलीनं प्रियं
 जानती न माग्ध्याद् हृदयं च कुचवन्दुरम्
 ताम्यति नवीनरोमरेखया सहैव जात-
 भेषा चिदती न मानसस्य महदन्तरम् ।
 सपदि मुमञ्जसुरसदनेऽपि मञ्जगता
 मानसिकभावः श्रिता पञ्चशरपञ्जरं
 अधुनाऽनर्धाननयनायके निलीनमना
 द्यते नवीनमीननयना निरन्तरम् ॥ ३ ॥

मयनाभ्यां विलोके दर्शनमात्रे एव हृदये निलीनं प्रियतमम्, मयोद्गा-
 ताम्यं कुचाम्यं वन्दुरं मनोप्रत न्यस्य हृदयं च मुग्धतावशात् न जानती ।
 तथा नवीनोद्भिप्रया रोमापल्या सहैव उत्पद्यते, मानसस्य महदन्तरं न
 विदती, एषा ताम्यति शिदति । पूर्वं पुष्पटिकादीनि विपद्यमानात्,
 इदानीं तु प्रियविषयकपातोऽनु मनो रमणे इति । महदन्तरं रोमापस्तुभेदेन
 [योवमोद्गमेन] सहैवाऽऽपद्यते भावः । मुमञ्जे भास्तरजसुप्रापादि-
 मन्दिने सुखसदने मञ्जगताऽपि । मनोविचारैः कामचानुरशरे स्थिता ।
 प्रियतमविश्रया क्षरेण पीडितेति भावः । अनर्धाने विश्रादीनां पतापीने,
 नरे नापद्ये भामन्मनाः । मयोना मीननयना ॥ ३ ॥

❀ स्वाधीनपतिका ❀

मामेवाऽनुमोदयन् करोति वेपभूपादिकं
 मामेवाऽनुमान्य वस्तु किञ्चिदुपनीयते
 मामिह विहाय न प्रयाति बहुकालं वहि-
 र्मामेवावलम्ब्य तेन दिनमतिनीयते ।
 मञ्जुनाथ तिर्यगवलोकनतोऽप्युद्विजते
 किञ्चिद्भ्रुविभङ्गतोऽपि काममनुनीयते
 प्रेयसोमिमाने सखि ! कथमु वसन्ति स्त्रियो ?
 हन्त मम मानेऽप्यवकाशो नाभ्युदीयते ॥ ४ ॥

अनुमोदयन् अनुसरन् । मन्मनोऽनुसारमेव आत्मनोपि शृङ्गारादिकं रप-
 यतीति भावः । मामेव अनुमान्य मामेव अनुगतां कृत्वा । किञ्चिदस्तु आनी-
 यते । अतिनीयते याप्यते । भ्रूयस्त्रीकरणेपि तेन कामं यथेष्टम् । अनुनीयते
 अनुनयः क्रियते, भावे प्रत्ययः । प्रेयसा कृतेऽमिमाने, प्रेयसि रष्टे इत्यर्थः ।
 प्रेयान् मत्तो रष्टो भवेदिति तु का कथा, परं ममापि मानस्वायकाशो न
 अभ्युदीयते भाग्येति । तथाऽयं ममानुवर्तते, यथा मम अन्यमागयती-
 र्दानेन मानेच्छायां सत्यानप्यवकाशो न मामोतीति भावः ॥ ४ ॥

❀ वासकस्तत्रा ❀

विरचितकृगुमहारसौरभसुभगतमे
 ताम्बूलोपहारमर्सा सदने समीक्षते
 पातायनसन्निधां च तल्पं कल्पयित्वा स्वयं
 निद्रयमनल्पं सरसीलोकात्परीक्षते ।

मञ्जुनाथ सामोदं विरच्य वरवेपथियं
 द्वारदेशमानतितनयनमुदीक्षते
 अवसितमण्डनापि रतिसदनाभिमुखी
 काचिच्चारुचन्द्रमुखी मृदुरमवेक्षते ॥ ५ ॥

विरचितानां ह्यमुमदारणां सौंदर्येण सुमगधमे यतिमनोहरे । दयित्वाप
 देयं ताग्रूढोपायनं समीक्षते पश्यति । स्वयं तद्वरं कल्पविरवेत्यनेन परिज-
 नादपि गोपनं धरन्तम् । सखीजनात् भगवन् न निह्वयं भनिगुप्ततां सुपरीक्षते ।
 सख्यः पश्यन्ति तु नेति तासां सकाशात्सर्वं गोपायनीत्यर्थः, पश्चान्मामेतदर्थं
 परिदसेयुम्ना इति भावः । वरम् उरुदृष्टमं वेपथम् । विरच्य कृत्वा । निघः
 पाक्षिकतया न भव । भानादितनयनं यथा तथा त्रिपमतीक्षायां द्वारदेशमु-
 दीक्षते । अवसितमण्डना समापितशृङ्गारा भव एव केलिभवनाभिमुखी अपि
 काचिच्चन्द्रमुखी दर्पणमवेक्षते । शृङ्गारे काचि बुद्धिस्तु नास्ति किंवा, भव कथं
 वा त्रिपमनोमोहकं मे शृङ्गारमञ्जीनि भनापश्यकथेपि सौन्दर्यगवांस्दर्पणं
 रीक्षण इति भावः । मन्दा च सेपथम् ॥ ५ ॥

❦ अभिसारिका ❦

❦ रूपकघनाक्षरीच्छन्दः ❦

दूरममोचितमनोऽमणिमञ्जीरक-
 मय परिमोचितमुरुरमेखलं प्रयानि
 चकितं चतुर्दिक् परिपश्यन्ती विनम्रमुखं
 चाप्यसमयन्ती जने दृष्टिपथमुपयाति ।

मञ्जुनाथ संकोचं वहन्ती पदशब्देनापि
 प्रीतिमिथमङ्गीकृत्य साहसे पदं दधाति
 मेचकनिचोलगुरुगोपितकपोलयुगा
 सेयं नीलचोलवृता तन्वङ्गी तिरोदधाति ॥ ६ ॥

दूरम् अवमोचिता मनोशौ मणिमञ्जीरकौ (नूपुरौ) यस्मिन् कर्मणि यथा
 तथा, परिमोचिता मुखरा (किङ्किणीशब्दकारिणी) मेखला यस्मिन्कर्मणि
 तथा च । प्रयाति भमिसरति । विनम्रं मुञ्जं यस्मिन्कर्मणि तथा । जने दृष्टि-
 पथम् भागच्छत्येव सात्वसम् भयन्ती, भयं प्राप्नुवती सती । 'दृष्ट किट कटी'
 इति प्रकृष्टात् सता । निजपदशब्देनापि संकोचं वहन्ती, सेयं नीलः, मेम-
 पथमङ्गीकृत्य, घनतमसि भमिसरणरूपे साहसे पदं स्थापयति । मेचकनिचोले
 इयामे प्रकृष्टपटे, भतिगोपितं कपोलयुगं यथा । कपोलपोक्षन्द्रपदपदात्तात्वात्
 स्पष्टता भवेदिति नायिकायाः सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । नीलचोलवृता
 तिरोदधाति निलीयते । पशुयें चोल चोल चोल प्राप्ताः मेदयाः ॥ ६ ॥

—ॐ विरहोत्कण्ठिता ॐ—

प्रायः पूर्वयाम एव रात्रेरयमेति गृहा-
 नद्य दुःसहाऽसावर्द्धरजनी व्यतीयते
 म्लानः पुष्पहार एष, भूषा भूरिभार इयं
 नानाविधचिन्ता मे समन्तादुपचीयते ।
 मञ्जुनाथ कञ्जदृशा दत्तदीर्घनिघ्नसितं
 द्यमानयैवं सरस्वी दैन्यादमिधीयते
 दृष्टिं विनिधाय मार्गयातायने निम्नमुखं
 नयने प्रमृज्य हन्त शयने निलीयते ॥ ७ ॥

मञ्जुनाथ संमुखागतेऽपि मन्दपदं
 दयिते, न किञ्चिदपि वाचमियं संजहौ
 सलिलभरेण रुद्धनयनसरोजयुगा
 मञ्जुलमृगाक्षी दीर्घनिःश्वासं शनैर्जहौ ॥ १० ॥

अलसा अद्भुतता यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा, मन्दमन्दं चलनमसह-
 मानो पादौ भुवि निदधानः, रात्रिजागरणेन वपरक्ते नेत्रे, सपद्यथा अद्भुतागेण
 अरुणौ, अतप्य मञ्जिमाऽऽरहौ याहू च, सविलक्षणं सललं घटन् प्रेयान्
 (प्रियः) प्रातः पासभयतं निजकेलिगृहमयासीत् । संकोचेन मन्दपदं यथा
 पथा, संमुखागतेपि दयिते किञ्चिदपि वाचम्, इयं (नायिका) न संजहौ,
 किञ्चिद्भिन्नोवाचेत्यर्थः । किन्तु—॥ १० ॥

—१३ उत्का १३—

भवदुपगृह्यमानसंकेतं समधिगम्य
 नियतनिकेतं नीयमाना सा प्रसीदति
 एवं व्याहरेयं पुनरेवमाचरेयं चेति
 प्रचुरं मनसि चिन्तयन्ती हन्त सीदति ।
 मञ्जुनाथ समथविलङ्घनेन सिद्धा चिरा-
 त्कामं मन्नेन दूयमाना सा विपीदति ।
 पर्यङ्के प्रसन्नपरिरचितेऽनुवक्ता मृशं
 शङ्के फुल्लपङ्केरुद्धनयना निर्पीदति ॥ ११ ॥

भाष्यं यत्र दृष्टा इति । भवता गृह्यमानं संकेतं ज्ञात्वा, नियतं निकेतं
 (स्वानम्) मन्नेन दूयमाना सा भवत्परागमात्तथा मूर्च्छी इति । अहं विप-

तमे समागते एवं संलपेयम्, एवं च संगमचातुर्यं दर्शयेयम् इति षड्
विचारयन्ती सीदति, परिधान्ता भयति । कामपीडिता सा पापाणकलके
कुसुमै रचिते पर्यङ्के भृशमनुत्ता सती सांप्रतं तिष्ठतीति अहं शङ्के । अत
एव न तस्या औत्कण्ठ्यं विफलनीयमिति भावः ॥ ११ ॥

→* वृत्तसुरतगोपना गुप्ता *←

सायमवकाशमुपलभ्य गृहकार्यभरा-
त्कुसुमचयार्थमुपयाता भयभ्रमाऽहम्
परिमृदिता मे तरुलम्ना पश्य शाटिकाऽसौ-
वृक्षवाटिकायां घनतमसि यदुनाऽहम् ।
मञ्जुनाथ कुसुमनिलीनैरनुयाताऽलिभिः
सरभसमायाताऽपि विटपविल्हनाऽहं
शङ्कतामलीकं नर्मशाली काममालीजनो
हन्त मधुपालीदक्षदंशा दृढदूनाऽहम् ॥ १२ ॥

गृहकार्यभारात्, सायमवकाशं प्राप्य । भारपदेन वौटुग्मिककार्यस्य बा-
हुस्यं स्वकृतव्यतां च सूचयति, अतएव कार्योत्तरं सायमेवावकाश इति पार-
तन्त्र्येण निर्दोषता प्यन्यते । भयेन भ्रमा संतुषिताऽहं कुसुमचयार्थं वाटिका-
मुपयाता । पल्लवितेषु तरुषु एता मे शाटिका, परिमृदिता बलीविस्तृता
जाता, न तु लिपेति भावः । कथं वृक्षवाटिकायां शाटिका विलोतेति चेत्—
यत् पतः, अहं घनतमसि ऊना एवाविनी । एकाविन्याः अन्धकारे भय-
दाए शीघ्रं शीघ्रं पुष्पिततरुसमीपगमनेन अनवधानवशाद्विलोभेत्वादायः ।
कथं स्थाने स्थाने क्षतार्तास्याह—कुसुमेषु निलीनैः रात्रिकारणाद्विषयं स्थितैः
अमरैः अनुयाता । विधग्मास्थितार्तां भ्रमराणां सहसा स्थानशिरुटेद्वातो-

पातिशय इति सुदूरमनुसरणम् । अतएव तेषां भयान्तरभसं घटितापि अहं
 तरुणास्वामिर्विद्वता विक्षता । अमरभयवशाद्दमार्गेण पलायनाद्विद्वैः शरीरो-
 छेद इति भावः । नर्मशाली परिहासशीलः सखीजनः कामं (यथेष्टम्
 अनेन निर्दोषाया मे न भयमिति सूच्यते) अलीकं निष्पा यत्किञ्चित् परिहास-
 ताम्, मधुरानाम् आस्या दसो दसो यस्याः साऽहं एदं दूना पीडिता । एद-
 पीडाप्रदर्शनासाहमधिककालं वक्तुं वा श्यातुं वा शक्तेति गोपनघातुर्ये प्रच्यते ।
 नर्मशालीत्युक्त्वा यदि सखीजनः द्विष्टिः कल्पयेत्तदपि परिहासमात्रं परिगणये-
 तेति सूच्यते । किञ्च अलीकं नर्मशाली सखीजनः प्रायो अकाण्डमेव परि-
 हासं करोति, अत एव न तत्परिहासे विषसनीयमिति प्रच्यते ॥ १२ ॥

—ॐ प्रोषितपतिका (विरहिणी)—

पञ्जरशकुन्तर्नाधिगच्छन्ती प्रमोदं मनाम्
 विरहविनोदं वीणयाऽऽप्तुं मा प्रसीदति
 प्रियगतचित्ता पुनस्तामपि निधाय पृथक्
 कामं चिन्तयन्ती हन्त विरहाद्विपीदति ।
 पाण्डुरकपोलपरिचुम्बिनश्चिह्नरभरान्
 पृष्ठे विनिधाय मद्रापृष्ठे गता सीदति
 ध्यानमप्रचिन्तयमानरहितेयं हन्त
 भृशमुपधानतले विवशं निपीदति ॥ १३ ॥

पञ्जरस्थितैः पक्षिभिः प्रमोदं न प्राप्तुवती, ततः पराहमुष्णीभूता, दीना-
 द्वारा मनाह (द्विष्टिः) विरहे विनोदं न्नुपुं मा प्रसीदति । सखीप्रापेनवा
 वीणाद्वारा विरहं विस्तुं साःनुमता भवतीत्याशयः । तथापि विनोदमख-
 माता तां निहित्य कामं यथेष्टं ददितं विवशपत्नीं सा तस्य विरहाद् हन्त

विषाद प्राप्नोति । चिह्नभरान् देशनिघण्टुम् । अनेन घनानामपि तेषां भार-
यित्तैपेति सूच्यते । 'भरम्' इत्यनुश्रुत्वा 'भरान्' इति षट्श्लेषेण, अप्रसाधन
वशात्केशानां घण्टो जातास्ताश्च बहुशो विकीर्णा इति समूहस्यापि षट्श्लेषेण
विहातिरयो ध्वन्यते । मञ्जोपरिस्थिता सीदति (छिद्यति) । घ्यानमम
चित्तं यस्मिन्कर्मणि यथा भवति तथा, शृगान् भवधानरहिता, मीलितनयन
तथा वैचित्त्यमवाप्ता इयं चित्राता विदो गिनी हन्त विषयम्, उपधानोपरि
निपीदति-सर्पभर तस्मिन्नेव स्थापयतीत्यादाय ॥ १३ ॥

कृशकरकञ्जशायिकोमलरूपोलतला
मुकुटमनञ्जनदङ् मन्थरमवेक्षते
सदयसखीभिरुपनीतं वेपथुपादिक-
मुष्णमुच्छ्वसन्ती विपरीतं पर्यवेक्षते ।
मञ्जुनाथ काञ्चनपिशङ्गदूनदेहलता
मनुजगतागतेषु तमिन् प्रतीक्षते
निविडनिघट्टामेऽपेणीमियमन्यमना
वारं वारमेणीचलनयना निरीक्षते ॥ १४ ॥

हृदो क्कामले शेते तच्छील कोमल रूपोलतल यस्या सा, कृशोदित
भरे करे स्थापितमुरगमुखा इत्यर्थे । 'शायि'पदेन मुरगकमलस्य निधेयता
ध्वन्यते । अनादितशृङ्गारवाद् भनञ्जने हृदो (नेत्रे) यस्या, अथवा सखी
नामाप्रदाक्षेत्रपीडाशान्त्यर्थं दत्तकजलापि रोदनादनञ्जनदङ् । सखीनामाप्र-
दात् हृत्सारीरायधोऽनार्थमानीत दंपण मन्द यथा स्यात्तथाऽवेक्षते । निर-
त्साहयया नेत्रयाऽस्यापयमेन विरहातिशयो ध्वन्यते । कदापिदत्तसाधनारिषु
घ्यासत्तमानसाया क्षण विनोद् स्यादिति सदयामि सखीभिरानीतवेपथु
पादिक पूर्वात्कोष्णोष्णासा विपरीत (अमण्डनकरम्) पर्यवेक्षते जानाति ।
अथवा, सदयसखीमिषेवमुपादिक समुद्ये जानीतम्, इयं तु उष्ण निःसन्धी

धृणावसान् विपरीतं (ततो विरुद्धं वृष्टभागे) भवेक्षते । काञ्चनयत् पिशाङ्ग
 (पीता) घृणा च देहलता यस्याः सा । अनेन स्वामात्रिकशोभाशाङ्कित
 प्यनिता । गृहवर्तिनां लोकानां गमनाऽऽगमनेषु तं प्रतीक्षत इव । पृथग्मास-
 क्षमनाः प्रियतमः कथमप्यपि कालं लक्ष्म्येदिति असमयेपि तं प्रतीक्षत इति
 प्रेमानिदयो प्यन्यते । गात्रं परिजडिताम् पृष्ठां घेणीम् (सर्वेषां केतानामेकं
 घनोत्करम्) अन्यत्र मन्व्यरर्थाक्षणापि, घेणीमितीक्षणे गृभीषणप्रलनघना
 सर्वा सुदुःसुहृर्दीक्षते । घेणीं पश्यन्ती पुनः प्रियतमसनागमसुखं स्मरतीत्य-
 न्यमनाः । प्रियं पृथं गमनसमयप्रतिशानुसारं घेणीमवमोचयिष्यति, अथवा
 हृदयतां कृदेयं घेणीं सुन्दरधमिलुम्बरूपे परिणमते इति सुदुर्वेणीथीक्षगस्वा-
 क्षयः ॥ १४ ॥

→* देवघनाक्षरीच्छन्दः *←

विश्रम्भं प्रयातयति परिजनवर्गे भूरि-
 संरम्भं दधाति परिचरणं चरति चरति
 विरहदृताशनाभितान्तमेव तान्ति गता
 गान्ति नोपयाति हृदि पङ्कजं हरति हरति ।
 मञ्जुनाथ मन्पुममारोहं चर्णयामि किमु
 संमोहं नमेति जने सविधे सरति सरति
 विपममर्धर्ममहो वर्द्धते ययस्वागणे
 धर्ममद्य तस्या मनोघरणां धरति धरति ॥ १५ ॥

विश्रम्भं विधामं गतवती, अन्विषिषसे इत्यर्थः । अनेन परिजनस्य हृदया-
 मित्यता प्यन्यते । तथा परिचरणां कुर्वन्ति कुर्वन्ति, परिजनवर्गे भूरिमंरम्भं
 दधाति । (अन्विषोऽर्धमं गच्छति, 'दुःसहती हे' भाष्य) । कुर्वन्ति कुर्व-
 नीति दिदृशवा परिचर्यायाः कृत्स्नतायामेव कृत्स्नतामयत्रीद्वैव परिचर्या-

विषये क्रोधं गच्छतीति च्यव्यते । [“परिचर्षा करते करतेभी झुंझलाती है”
 एष भावः ।] एयं सर्वत्र द्विरर्त्तौ बोध्यम् । परिजनवर्गे शीतलत्वानिमित्तं
 हृदये फमलं स्थापयति स्थापयत्येव । तान्ति रोदम् । मन्नुसमारोहं शोको-
 पचयम् । किं वर्णयामि, आश्वासननिमित्तं लोके समीपमागच्छत्येव संमोहं
 समेति, मूर्च्छां गच्छति । तस्या (विरहिण्या) मनोधरणौ हृदयस्थले
 धैर्यं (आश्वासनम्) धरति धरत्येव सप्यीगणे, विषममवर्णनीयमधैर्यम्
 (खेदकृता अधीरता) अहो वर्द्धते । असंगतिः । अत एव, एवमयस्या सा
 नः सप्यी त्वरितमाश्वासनीयेति दूयितदेशगामिन पान्थं प्रति सत्याः
 सन्देशः ॥ १५ ॥

क०—विरहविनोदनाय सेयमुपवीणयन्ती

वह्निं विचिन्तयन्ती मोहमुपवहते

कृशकरकञ्जपरिकीलितकपोलतला

विदुलितकुन्तला विलोकमपहरते ।

मञ्जुनाथ रशनाफलापेनोपमान्ती भृशं

शिथिलदुकूलं भुजमूलं मञ्जु वहते

वीणामियमङ्गे विनिधाय हन्त पर्यङ्केऽपि

भीलत्रेवपङ्केरुहा प्रीतिं नोपलभते ॥ १६ ॥

उपवीणयन्ती वीणया उपगायन्ती सेयं (नायिका), दयितुं स्मरन्ती,
 मोहं गच्छति । विदुलिता इत्येतौ विहीर्णाः केशा यस्याः सा, विलोकमप-
 हरते अवलोकनं संहरते, नेत्रे निमील्यतीत्यर्थः । ‘परिकीलित’ पदेन यत्र
 सत्यपि सुगन्ध इत्यादनपसरणेन मनोमालिन्यातिशयो च्यव्यते । मनोहरेण
 (रसाच्छलितेन) काशीकलापेन भृशं शोभमाना, शिथिलनाटिकाग्रलं मुन्द्रा
 भुजमूलं (कुपतटम्) वहते, संभ्रमवशाद्दुःखग्रलं वक्षन्पलाद् गच्छति, अत
 एव कुपतटमालोचयत इत्याशयः । अतएव नायनपर्यङ्केषु, मुद्रवमाणनेप्र-
 कम्पना प्रीतिं नोपगच्छति । वीणावादनादयः सर्वेपि विनोदाः विषयकारणका-

लिक्रिपादस्याग्ने परात्रिता भवन्तीति परमधैभवशास्त्रिन्याः पदेपदे सखीमी
राजोचितैरुपकरणैः सेव्यमानाया विरहिण्याः हेःशायस्या सूच्यते । विरहिण्याः
शुद्धारमालोक्य न समालोककैर्विभ्रनायितव्यम्, अपि तु बलासखीसिर्विनो-
दाय भूष्यमाणापि न मनागपि मनःसन्तोषं प्रयाति, प्रयुत मनोपेगो पर्वत
पुयेत्यान्तरिकी भवस्या सुहममालोकनीयेत्यलम् ॥ १६ ॥

—१७— प्रवसत्पतिका —

दयितेऽतिदूरदेशयात्राकथामातन्वति
ग्लानिमुपयाति घत पट्टवाप्पमोचना
उपसि विदेशनेयवस्तु विनयन्ती भृशं
ताम्यति वहन्ती मोहमत्ताऽभूत्प्ररोचना ।
मञ्जुनाथ मन्दिरसमीपादुपयान्तमिमं
पश्यन्ती प्रकामं हन्त वाप्पभृतलोचना
यातायनदेहलीविलम्बिदूनदेहलता
जाता प्रतिमेव धरयारिजविलोचना ॥ १७ ॥

दयिते (मनु स्वामिनि, भक्तिमगपो चोत्पत्ते) करिष्यमाणाया अतिदूरदे-
शायात्रायाः कथां कुर्याति सति, घटं पट्टं भूषणविशेषं कथा, (बलाद्वर-
चरोदना) (सा ह्यं नायिका) ग्लानिमुपयाति । प्रयागकथाप्रवगमात्रेण,
पादसी प्रयुक्तता पूर्व मुधे भगतीम्ना सुष्यत इति भावः । पुनः प्रातः, विदेशे
मेघं स्वामिनो वस्तु विनयन्ती संगृह्णाति, भगपुत्र विपादवशात् भृशं मोहं
(विद्वलता) वहन्ती, ताम्यति क्लिप्तपति । प्ररोचना (प्रोस्ताहनादिकम्)
भयःऽभूद्गुण्यत । 'एवं तु विप्रेक्षिणी, न भव गमते मनःशेदं धारयिष्यमी'-
स्तादि स्वामिदत्तमापासनादिं कं तस्मिन् क्षणे सखेमन्त्रंगतन्निधि भावः । अथ

निजगृहसकाशाद् गच्छन्तमिमं (दयितम्) पश्यन्ती, मृदां अमुभृतलोचना-
ऽमृत् । किं च तस्मिन् क्षणे प्रवसतो यद्गमस्य विलोकनाय, अट्टालिकाया
चातायनस्य ('सिद्धकी') देहत्यां विलम्बिनी (दूरंगतस्यापि प्रियस्य भृश-
मानम्य विलोकनात्) दूना म्लाना देहलता यस्याः सा । उतापदेन गच्छतो
दयितस्य दर्शनात्तात्कालिकोऽवसादः सूच्यते । अथवा लता, यथा घृक्षायाधि-
सैव तिष्ठति, तथाऽयं देहोमे (विरहे) किमाद्यो भवेदिति भावो ध्वन्यते ।
फमलनयना (नायिका) प्रतिमा इव, मूर्तिरिय जाता । चारिजपदेन ताश्चलं
निर्गलघनवारि स्मर्यते । पतुर्थे-याता जाता प्रासो बन्धानुगुणः ॥ १० ॥

—१०— प्रवत्स्यत्पतिफा १०—

दयिते विदेशगमनानुमतिमाकाङ्क्षति
गलितदुकूलमर्सा सीदति ससंभ्रमम्
नेत्राभ्यां समीपजलयश्रमनुकुर्वतीव
कान्तहृदयेपि सृजतीह मौनविभ्रमम् ।
मञ्जुनाथ वपुषि निपक्तवाहुवल्लीभरा
मारुतमथितमञ्जुमल्लीवैति विश्रमं
कीलितकुचाग्रमवमीलितनयनमियं
शीलितविनयमवरुन्धे गमनोद्यमम् ॥ १८ ॥

आकाङ्क्षति याचति सति, विपादकृतेन वैचित्र्येण गलितं दुकूलं यस्मि-
न्मूर्तिनि तथा, ससंभ्रमं सीदति भवसन्ना भवति । समीपस्थं जलपत्रम्
(पुंद्गारा) अनुकुर्वतीव, नेत्राभ्यां बहुलमगु विसृजन्तीत्यर्थः । दयिताहृदयेपि
मौनभाषमुत्पादयति, नायिकाया इमानवम्पामवलोचय दयितोपि न किञ्चि-
द्भक्तं प्रामवदिति भावः । कान्तस्य वपुषि स्थापितमुत्कलताभारा । मारुतोऽम्बु-

द्विषमहितकालतेय (कान्तवपुषि) विश्रमम् एति, कान्तदारीरभवलम्बते इति भावः । अत एव, कीलितं कुचाग्रं यथा स्यात्तथा (अनेन कुचयोः कठोरता, यक्षः कान्तवपुषि दिशुज्य निश्चलाऽभवदित्यपि च ध्वन्यते ।) निमीलितनयनम्, क्षीलितपिनयं (स्योक्तनम्रतावचनं) च यथा स्यात्तथा दयितस्य गमनोद्यमं धारयति । मया राजकुलनभूनांयिका ॥ १८ ॥

→* विश्वव्यसुरता मध्या *←

नानाविधव्याजैः केलिमवनविनीताप्यसौ
 भूरिभयभीता द्वार एव स्थितिमावनोति
 मातृगृहवार्ताभिर्निकाममवरुद्धाप्यहो
 संनिर्घा समेतुं हन्त भूयः करं संधुनोति ।
 एवमतिमुग्धमतिमञ्जुलमतीता वयो
 नैपुणेन नीताऽनङ्गोचरं मनो विनोति
 या वै स्पर्श एव चटुचील्लवानि चक्रे चिरं
 सैव सील्लवानि मुखसदने समावनोति ॥ १९ ॥

केलिसवनं विनीता प्राणितानि । केलिसवनस्य द्वारे एव निष्ठति । यदा च भयद्वारादपि गन्तुं प्रयतते, तदा मातृगृहस्य पातांसिः अनिप्रपन्नैश्च अवरुद्धाणि, शिष्यस्य संनिर्घा आगन्तुं तु पुनः करं धुनोति । करं चक्रविक्रा आगन्तुं निषिध्यतीत्यर्थः, निगूढस्य गगने मातृगृहपदेन मातृपुंस्तान्ताद् मनोविमोदेन निमग्नो मातुः प्रेम तस्याः सूच्यते । एवं शनैः शनैः अति-मुग्धम्, अतिमनोहरं च शिष्यवचनं अनीता, (उद्धृष्टवती) शिष्यमेव अतिनैपुणपूर्वकं शनैः शनैरनङ्गोचरं कामरश्चिरं नीता गती, इदानीं स्वये-

एभिः प्रियस्य मनः प्रीणयति । अतएव सख्यंसारमाह—पूर्वं या स्पर्शमात्रे कृते एव निजमोचनाय प्रियचाटुपूर्वकाणि चीकृतानि चक्रे । अथवा घटुलानि चञ्चलानि चीकृतानि चक्रे, सा एव संप्रति सुप्तसदने सीकृतानि करोति । पूर्वं नाममाप्रतः फेलिभवनमासीदिदानीं तु सख्यं तस्सुप्तसदनमभूदिति सुप्तसदनपदेन ध्वन्यते ॥ १९ ॥

—* लक्षिता *—

निभृतमुपागतेन नक्तं दयितेन रतिं
 समधिकलजा सा सखीतो यत्तिरोदधौ
 तदिदं निवुष्य सखी प्रातः कुसुमोपवने
 व्यङ्गवचनेन तामजस्रं लजितां दधौ ।
 विदलितकङ्कणं छलेन गोपयन्ती सा तु
 दक्षिणं कराज्जमवकुश्लय मौनमायया
 लुम्पन्ती कपोलमवमर्शमुद्रयैव सखी-
 संमुखे शशाङ्कमुखी नम्रमुखी संवर्भा ॥ २० ॥

नक्तं रात्रौ गुप्तमागतेन दयितेन साकं संजातां रतिम्, अतिलज्जायन्ती सा नायिका सखीसकारे, एव (यस्मात् कारणात्) गोपयाचकार । तदिदं गोपितं वृषं निवुष्य (ज्ञात्वा), सखी प्रातः कुसुमोपवने तां नायिकां व्यङ्गवचनैः अतिलज्जितां चकार । रात्रौ रतिसंभवे, विदलितः कङ्कणः (कापव-
 लयः) यस्य ईदृशं दक्षिणं करकमलं मियेग, अवकुश्लय गृहदेरी मंदस्य गोप-
 यन्ती सा (नायिका) मौनमायया, लुम्पन्ती—भवमभंगमुद्रयैव
 पिच्छारमुद्रयैव शिरःशाब्दा (त्रिपदानाहितं) करोलं गोपयन्ती वानाह-

लक्ष्मि

" सुप्रसन्ना वसोममवमर्गमुद्रयैव मथोममुने
मार्गावमुनी मप्रमुनी संवर्मा ॥ "

मुषी, सप्याः संमुखे नग्नमुषी सती शुशुमे । नायिक्या एवं मुखमुद्रा
कृता मया किञ्चिदियं विचारयति, सतश्च तादृशे व्यापारे मुखमवनमयन्ती,
सा युक्त्या गुणाद्येन कपोलमाच्छाद्य नग्नमुषी सती तस्यामित्याशयः २०

—ॐ स्वयंदूतिका (वचनविदग्धा) ॐ—

याता निजजनकनिकेतमुपयाता पति-
रूपसि विदेशान्प्रति याता शयितोऽधुना
श्चश्रूरियमन्धा, निशि शय्यायां निमग्रा भवे-
द्देवरोपि कार्यप्रतिबन्धादयितोऽधुना ।
मञ्जुनाथ मेघमण्डलेन मेचकामं नमो
मयनेऽहमेका न मोः सुस्या मयतोऽधुना
क्षम्यतां दिनान्तसमयागत चतुरस्रान्य !
विद्यशा नितान्तमहमावासे यतोऽधुना ॥ २१ ॥

कारितमिति यावत् । मञ्जुनेत्यनेन मम मनो न हस्तगतमत एवास्तिग्रन्थ-
 कारितदिगन्ते समयेऽघटयं स्यात्तद्व्यमिति गुह्यं सूच्यते । भोः (पान्थ)
 भवने अहम् एका, अत एव भयात् अधुना सुस्था सुचित्ता नास्ति । भयाद्
 अधुना सुस्था नेत्यनेन, एवं दशायां त्वां विना मन सुस्थितिनं भवेदिति
 सूच्यते । 'अधुना' पदेनाग्र 'इदानीमसुस्थापि त्वासमागमे' सुखिनी भये-
 यमिति पान्थानुकूल्यं चोच्यते । एवं दिनान्ते सायमागत इति एकाकिनी स्त्री
 अहं त्वां कथं आवासयामीति याच्योऽर्थः । वास्तये तु सायंकाले आगतः
 पान्थः वान्यग्र प्रदीयेतेति तय स्थितिरग्रैव समुचितेति व्यज्यते । 'धनुर'
 पदेन एवं धनुर इति मद्दिवदातां ज्ञात्वा क्षमापूर्वकमन्यग्र गमिष्यसीति
 याच्योऽर्थः । वास्तये तु एवं व्यङ्ग्यार्थबोधविदग्धाय किं तेऽधिकं वदामीति
 स्वाभिप्रायो चोच्यते । अधुना आवासे (निवासं कारयितुम्) विवशास्तीनि
 'अधुना' पदेन यदि आवयोः संपादं शृण्वतां लोढानां भवेन, इदानीमिति
 गच्छति, तदा किञ्चिद्विदग्धस्य पुनरागतव्यमिति मार्गो दर्श्यते ॥ २१ ॥

→* विप्रलम्बा *←

कञ्चिन्मिपमाप्य मञ्जु विरचितवेपा पूर्व-
 संकेतितमेपा केलियनमपि संयया
 तत्र चिरचिन्वितमनागतं दयितमेक्ष्य
 दूनहृदयाऽसां दीर्घनिःश्वासान्मुहुर्जहौ ।
 श्राम्यन्नेत्रकञ्जमतिताम्यत्तुङ्गवक्षोरुहं
 श्राम्यद्भुजलतिकं विमोहमियमायया
 रामेतामवस्थामवलोचय सरणी स्तम्भितेव,
 मोहमागतेव, चित्रलिङ्गितेव, निर्भर्मा ॥ २२ ॥

‘ मानिनी ’

“ मन्दीभूतमानापि च किं दीनं न मोक्षये
आलिन्दीगुलिजगतमिन्दीवरनयने ! ”

मञ्जु मनोहरं यथा स्वात्तया विरचितवेया कृतशुद्धारा एषा (नायिका)
 पूर्वतः संप्रैतिसं केलिवनं क्वचिद् प्रियम् आ-भाष्य ययौ । तत्र केलिवने
 चिरकाळात् हृदये चिन्तितं दयितम् भनागतम्, आ-इहय (दृष्ट्वा) ।
 ततश्च प्रियमार्गेविहोक्तेन धाम्यन्ती तिष्ठमाने नेत्रकमले यस्मिन्कर्मणि
 तथा, निःश्वासप्रधासैर्गांढाश्रितकञ्जुहया भन्तिताम्यन्तौ (किंश्यन्तौ) वृक्षौ
 यक्षौदृष्टौ यस्मिन् कर्मणि तथा, धाम्यन्त्यौ भुज्जलते यस्मिन् कर्मणि तथा,
 इयम् नायिका विमोहम् भाषयौ, मुमोह । निकटे स्थिता सखी, सामेतौ
 मोहावस्थां विहोष्य, मोहन् भागतेव वैचिर्यं प्राप्तेव, स्वर्गं गतेव चित्राङ्कि-
 तेव, निवर्ता वर्मा शुशुभे ॥ २२ ॥

—*—
 →* मानिनी *←
 —*—

निपुणपुलिन्दीगणसेवितसमीपभुवि
 सरसि न सङ्गताऽसि तं दीनं मुवदने !
 पाठं दीर्घदाही कामचन्दीकुस्तेयं घत
 मोहमदस्यन्दी ते विलासो मञ्जुनयने ! ।
 मञ्जुनाथ सन्दीपितविरहदुताश्रमिमं
 दयितममन्दीभूततापं कञ्जुशयने
 मन्दीभूतमानापि च किं दीनं न मोदयसे
 कालिन्दीपुलिनगतमिन्दीपरनयने ! ॥ २३ ॥

दे मुवदने ! (हरतीं चोरप्रभावने मुग्धत् तत् इति एष्यते) निपुणेन
 रहस्यगौरवचतुरेन पुटिन्दीगणेन सेविता (रक्षिता) समीपभूः (प्रान्त-
 देन) यस्य इहते सरोवरे, तं दीनं नापकं त्वं न संगतासि न भमिष्ट्यासि ।
 नापकेन यस्मिन् सारस्ये संदेवो वृत्तस्यं तत्र तेन साकं न मिटितासि । न

च तत्र रहस्यभेदशङ्का कार्या, यतस्तत्र निपुणो भिल्लोगणः समन्ताद्गङ्गादे-
 क्षणं करोतीत्याशयः । हे मञ्जुनयने ! तव वियोगे अतिदीर्घं (अत्यन्तम्)
 दाहकरः, मोहं मदं च स्पन्दते प्रसूते ईदृशस्तेष्यं विलासस्तं जनं कामस्य
 यन्दिनं कुरते । दयितस्ते विलासैरतिवशीभूतस्तथा च कामबन्दीकृतः सोऽ-
 वश्यं रक्षणीय इत्याशयः । सन्दीपितो विरदयद्विर्यस्य तम्, अत एव कमलमि-
 मिते शयने शयनीयेपि, न मन्दीभूतः (प्रशान्तः) तापो यस्येदृशमिमम् ।
 अत एव दीनं दयायोग्यम्, एवप्रतीक्षायां कालिन्दीपुलिने स्थितमिमं
 दयितम्, मन्दीभूतमानापि हे इन्दीपरनेत्रे त्वं विमिति न प्रीणयसि । तप
 मानोपि शान्तः, सोपि त्वाप्रतीक्षया अतिशान्तो दयामोग्योऽस्मीति साम्प्रत-
 मपि तं विमिति नाभिसरसीति नायिकां प्रति सख्या दूत्या या उक्तिः ।
 पुलिन्दी तं दीत्यादयः सर्वचरणगताः प्रासाः प्रेक्षया ॥ २३ ॥

कलहान्तरिता

“ एवं द्वागमन्दीहततापं पारितप्यतेऽथ
मन्दीपितकामपेगमिन्दीवरनेत्रया ॥ ”

→ ❁ दोहा चत्वरः ❁ →

तत्र पृवं

→ ❁ स्वयं सन्देशः ❁ ←

काचित्कुवलयलोचना निजभवनान्तिकमेव ।

दिनावसाने समचरत्सायंसमयरमेव ॥ १ ॥

प्रतिवेशिन्यपि निजभवनमेका समधिरोह ।

पथि पथिकः कश्चन तदा पूर्वां वीक्ष्य मुमोह ॥२॥

निशि निवासमयमभिलपन् साकृतं समुवाच ।

संचोष्य प्रतिवेशिनीं सरसं शंसति सा च ॥ ३ ॥

काचिमुन्दरी दिनस्यावसानकाले सायंकाळस्य रमा (लक्ष्मीः शोभा)
 इष, निजगृहस्य समीपे एष भंगपरति का विहरति कोत्सर्पः ॥ १ ॥ तस्मिन्
 समये तस्याः मुन्दर्याः एका प्रतिवेशिनी भवि ('पद्मिनि') निजभवनम्,
 आदरोह, गृहगृहे आगतपत्नीत्सर्पः । तदा मार्गे गच्छन् कोपि पथिकः पूर्वांम्
 (पूर्वांम् मुन्दरीम्) इष्टु मोहितोऽभूत् ॥ २ ॥ अत एव, अयं मुन्दर्यां
 गृहे शशी निवासं जानन् सन् साकृतं (सामिनायम्) उवाच । सा
 (मुन्दरी भवि) प्रदोषेतिनी संशोष्य मधुरं शंसति प्रत्युत्तरपति । सा साहा-
 त्र्यविहाय उत्तरं न ददाति, तस्मिन् मधुरे प्रतिवेशिनी संशोषयति, उत्तरं
 तु तत् पथिकार्थंमष्टीयात्सर्पः ॥ ३ ॥ (भूमिका ।)

पथिकः—नभसि जृम्भते घनघटा, तमसि लुप्यतेऽध्वापि ।

वदसि वसतिमुपयामि यदि, भवसि पथिकसदयापि ॥४॥

जृम्भते क्रमक्रमेण वद्धंते मेघघटायाः पर्यन्तो न दृश्यते, अग्रे किं भवे-
दिति मयेन अग्रेय निवासस्थावश्यकता द्योत्यते । अध्वा मार्गोपि अन्धकारे न
दृश्यते । अग्रे कथं गम्येत । यदि त्वं वदसि, तर्हि वसति (निवासम्)
प्राप्नोमि अत्र निवसामीत्यर्थः । 'यदि' काकाक्षिगोलकन्यायेनाग्रेपि संयज्यते ।
यदि त्वं पथिके (मार्गलङ्घनपरिश्रमाह्वयनीये) सदयापि भवसि, तर्हि अत्र
निवासं प्राप्नोमि । अनेन केवलं निवास एव नाभीष्टः किन्तु अहं ते दया-
मपि वाञ्छामीति निगूढमभिप्रायो ध्वन्यते चतुर्थापि चरणेषु 'नभसि, त-
मसि' इत्यादयः प्राप्ताः प्रेक्ष्याः ॥ ४ ॥

सुन्दरी—भवनमपरिजनमिदमियं विजनविनेयनिशासि ।

वसतिमभ्युपेतुं पुरः प्रतिवेशिनि ! विवशासि ॥ ५ ॥

इदं भवनम् परिजनघन्यमस्ति । इयम् अहम्, विजने विनेया (पाप-
नीया) निजा यस्या इन्द्री, अस्ति । अपरिजनेस्तिन्मयने अहमेकाकिनी
रात्रिं यापयिष्यामि । अत एव हे पुरः प्रतिवेशिनि ! मम गृहाग्रे निवा-
सिनि ! निवासं स्वीकर्तुं विवशासि । एवं मम सपेदा गृहे दृष्टिं स्थापयसि,
यतस्त्वं मम गृहाप्रभागे वससि अतएवैकाकिनी रात्रौ कथं निवासं स्वीक-
रोमीति वाच्योऽर्थः । ध्वन्यर्थस्तु—पुरः अग्रे (अस्याः प्रतिवेशिन्याः
संमुखे) तव रात्रिनिवासं स्वीकर्तुं कथं शक्नोमि । अतएवाहमुपरिताः प्रत्रि-
पिष्यामि, अस्मां गतायां तव निवासो ममावश्यकः, यतोहं 'वितनविनेय-
निशासि ।' इति ॥ ५ ॥

पथिकः—न परिजनापेक्षा मुमुक्षि ! पथिकजनाय निशेति ।

दूरपरिश्रान्तोऽधुना पान्यो वसतिमवति ॥ ६ ॥

गृहे परिजनो नास्ति, अतएवागन्तु इत्यावश्यककार्यं कः पुपांदिमर्थं
ज्ञाया, पथिकः प्रत्याह—हे मुमुक्षि ! (पदवपि स्वमुच्यं विद्योक्तिं तत्र पद

एवदायतोस्त्रीति ध्वन्यते ।) निशा रात्रिरस्त्रीति, पयिकजनाय परिजनस्या-
पेक्षा नास्ति रात्रौ शयनं विहाय नान्यत्कार्यम्, अतएव परिजनो नापेक्ष्यत
इत्यर्थः । अतिपरिधान्तः पयिकः साम्प्रतं निवासमेव अवैति ज्ञानाति ।
अहं न कालविलम्बं सहे, अत एव निवासस्वीकार एवावश्यक इति
सूच्यते ॥ ६ ॥

सुन्द०—संनिहितो न हि गृहपतिश्चलितोऽथ परिजनोपि ।
भवतो भवतु कथं स्थितिर्न पुनरितोऽन्यः कोपि ॥ ७ ॥

गृहस्य पतिः भर्ता अत्र नास्ति । अनेन 'गृहमात्रस्य स स्वामी न मम
दृश्यते' इति सूच्यते । परिजनोपि गतः । इतः अस्मिन् स्थाने । संनिहितो
चलितो' इत्यादिपद्युत्पत्ति पादेषु प्राप्ताः ॥ ७ ॥

पयि०—उपनतघनजाले जलदकाले कोपि न याति ।
जनरहिता शालेयमिति बाले ! नवमिव भाति ॥ ८ ॥

उपनतं घनजालं यस्मिन् घनघटाऽऽच्छद्ये इत्यर्थः । प्रायः ईदृशे समये
यात्रा निषिद्धा, अतएव ईदृशे समये इयं शाला (भवनम्) जनरहितेति मे
मनसि नवीनमिष भाति प्रतीयते : बाले ! इति संबुद्ध्या बालां भवात्सी
विहाय सोऽस्मिन्समये प्रोषित इति सत्यं स केषलं गृहपतिरेवेति ध्वन्यते ।
घातायत्तद्वं सारमं विषयमुपकान्तुं तदिदमारब्धं पयिकेनेति बोद्धव्यम् ॥ ८ ॥

सुन्द०—चिरतीर्थव्यसनी पतिर्जरती परमबुधेति ।
पुपती त्यहमेकाकिनी कियतीर्थं विपदेति ॥ ९ ॥

अपयिःसमये स प्रोषित इति तदुच्यते सपेदमाह—पतिः स चिरात्
तीर्थेवाश्रयसनी । पतिर्जरेण स केषलं मां रक्षत्येव न पुनर्मोक्षणीति
चेदो त्यजितः । जरती बुद्धा अयम्, परम् अत्यन्तं अबुधा भग्ना इति । सा
बुद्धा सत्यपि नानुभवतादिनी, अतएवास्मिन्समये स्वमुक्तं प्रवासयति । अ-
नेन, इमां बुद्धां बुद्धा न संबुधितव्यम्—अत इयं महामूदेति स्पष्टमभिप्य-
कं नि० ७

एम् । जरतीपदेन तस्यानवास्या घ घ्यमिता । युवती अहम् एकादिनी अस्मि
इयं विपद् विपती किं परिमाणा एति भाग्यजनि । तीर्थेयात्रया घीरदपाप-
सिपुंयत्या मम मेघकालेऽस्मिन्समुपस्थितेति तमेवानुपाहि । चिरती जरती-
त्यादयः पशुर्पि घलेषु प्रासाः ॥ ९ ॥

पथि०—हन्त न किल सन्ततमहं मुदति ! वसतिमिच्छामि ।

निशि निवासमपि नो दिशसि निभृतमुपसि गच्छामि ॥१०॥

पतिमीधं गतः, जरती अशेति दीर्घां गृहकथा त्वयारब्धेत्याह—अहं
सन्ततं सपेदा निवासं नेच्छामि । अपि तु केवलमेकस्यां रात्रौ नो दिशामि, न
ददासि । उपसि प्रातः निभृतं निःशब्दं गच्छामि गमिष्यामि, न पुनरपि
निवासं पाश्चिप्ये इति पाश्चोर्धं । प्यन्वर्थेषु, रात्रौ मम निवासो न फल-
षिद्दिदितो भवेद्यतः, अतिप्रातःकाले नि शब्दं पास्यामीति न त्वया भेतत्प-
मिति ॥ १० ॥

मुन्द०—जाने पथि ससि ! संक्रटान् स्थितिदानेपि विभेमि ।

निशि निवानयामे जने प्रतिवेशिनि ! किमुर्पमि ॥ ११ ॥

मार्गे यथाकालेरिमन् संक्रटान् श्रेयानहं जानामि, परं ससि ! स्थितेनि-
वासस्य दानेपि विभेमि । मार्गश्रेयान् पुञ्जापि निवासदाने लोकेभ्योहं
विभेमीति सूच्यते । निशि रात्रौ निवासात् (हेतोः) घामे घये लोकेऽहं
दिमुपैमि, किं करोमि ? यदि रात्रौ पासयामि, तर्हि लोकाः सपैपि (प्रतिदे-
श्यादयः) यत्र भविष्यन्तीत्याशयः ॥ ११ ॥

पथि०—इममलिन्दमरविन्दमुसि ! यदि सहसेऽधिरसामि ।

यामलोकलोचनविषयमपि यद् कवमुपयामि ॥ १२ ॥

एषा लोका यथाः भविष्यन्तीत्यसोत्तरे आह—हे कमलमुसि ! यदि
सहसे मपंदते, तर्हि इमम् अहुरस्या निर्दिश्य अटिन्दम् हारसमीपवर्तिबो-
धम्, ('पौडी') अधियामि । ण्यंशृते—यामस्य लोकास्य लोचनविषयं
कथं गच्छामि, यदस्मिन् निभृतप्रसोदके पासयामि तर्हि लोकाः कथं पश्ये-

सुरित्वाज्ञायो व्यङ्ग्यः । वाच्यस्तु—अट्टिन्दे जयानं मां हृष्टा लोकाः कथं यत्र
भवेयुषंतो ह्यहं यद्विद्वांसमीपे स्थाम्यामीति ॥ १२ ॥

मुन्द०—अ(ना)न्तरणमलिन्दतलमन्धकारवहुलं तु ।

सखि ! मुखमन्या वमतयः पथिरुमुखाय मनन्तु ॥ १३ ॥

अलिन्दतलम् आस्ताणरहितम्, बहुलान्धकारम् । अन्ति भत एव तव
ष्टेनो भवेदिति वाच्योऽर्थः । अन्धकारे लोकादहितो निर्भयस्यमनाम्नाणे
किं करिष्यामीति पूर्वत एव विचारयेति व्यङ्ग्योऽर्थः । अन्या वमतयः
अन्यानि निवासस्थानानि, पथिरुमुखाय मुख यथा तथा जायन्ताम् । तव
मुखं मेऽभिप्रेतं, यदीदृशे अट्टिन्दे तव मुख संभवति तद्विं समनिदम्,
अन्यथा एव द्विपदेशात्तयः ॥ १३ ॥

पथि०—वियति विस्त्रुताऽभ्युदयता, वहति पूर्वपवनोऽपि ।

महति विप्रकर्षे भवेत्सुदति ! मुखदचामोऽपि ॥ १४ ॥

मुखं मे भवेदिति एवं वाच्येति, तद्विं पश्य, वियति आकाशे मेघपटा स-
र्यंतः प्रगता । मुखदो निवासो महति विप्रकर्षे अन्तिकूरे भवेत् । यदि मम
मुखं पृच्छति, तद्विं प्रवासाद्विहृत्य गृहं गतरथैव मम प्रियतमासमागमा-
। मुखदो वासो भवेत् । अत एवातिदूरात्प्रस्तास्यै घनपटाच्छितायामस्यै
रजनी, अत्रैव मुखदो वासोऽस्त्वित्यात्तयः । वियति वहतीत्यादपप्रतुष्यंति
पादेषु नियमनोऽमुनाया ॥ १४ ॥

मुन्द०—त्यज निरामनिर्बन्धमपि ब्रज निपुणं किमु शामि ।

अजनि पयोधरमन्त्रता रजनिरियं वियशामि ॥ १५ ॥

एतावदुपेति न विद्यामाप्रहाशिरमतीति टिडिशकृष्यन्तीय प्रतिवेशिनी-
मनुष्या साक्षात्पथिकमेवाह—अथि ! निवातस्य इमं निर्बन्धमाप्रह त्यज ।
इदानीं ब्रज, गच्छ । निपुणं स्वामहं किं वदामि । अहं सुवतिरेकाटिनी
इयं च हाविरिति लोकास्योदामिपुणं एव टिडिमहं वदामीति वाच्योऽर्थः ।
एतावदुपेति निपुणं व्यङ्ग्यवशोपपन्नं किं वक्ष्यामि व्याजः । इयं रजनिः

पयोधरैः मेघैः संनता इषासा अञ्जनि जाता । अतप्यास्त्रिदन्धकारे तथा-
गन्तुकं पुरूपं द्विमधिकं संलपामि । अत एव निवासने अहं विवशास्मि ।
तत्रवत्सु-पयोधरयोः सद्यता रोमाञ्चकम्पादिबन्दादसहनता अञ्जनि जाता ।
सद्+क्त+ता । अहनुरीपितमदनतया पुष्पकितस्त्रिदन्धपयोधरा जाता । इयं च
रञ्जनिः (अर्थात् अनितरां कामं प्रदीपयति ।) अत एवाहं विवशास्मि, मादिकं
सोदुं पारयामीत्याशयः । सञ्जनि अञ्जनि प्रञ्जनि इत्यादयश्चतुर्षु प्रासाः ॥ १५ ॥

* * * *

इति संलपतीरेतयोस्त्वरितो वारिधरोऽपि ।

ज्वतो वरिपितुमापत्परितो धरणिरलोपि ॥ १६ ॥

एवं तयोः (सुन्दरीपथिकयोः) संलपं कुर्वतोरेव त्वरायुक्तो मेघः,
वेगात् वरिपितुमापत्त्वं, सहसाभ्रमत् । तथा च मेघो वरिपितुमारब्धः यथा
वायुमिधितज्जलेन पर्यन्ततः पृथिवीं लुप्ता । एव च, न कोवि द्रष्टुं पारये-
दिति पथिकनिवासमौहर्षं सूचितम् ॥ १६ ॥

प्रतिवेशनमनुपदमियं प्रतिवेशिन्ययति स ।

युवतिरसायविशद् गृहं पथिकोपि च विशति स ॥ १७ ॥

पृथिव्यात् इयं प्रतिवेशिनी, प्रतिवेशनं गृहम्, भवति गच्छति स ।
इयं युवतिरपि निजगृहमविशत् । अस्मिन्पथिकरे पथिकोरि पूर्वोक्तमुन्दरां
गृहं विशति स ॥ १७ ॥

सौ०—युवतिविलासमवेक्ष्य, द्रवति घनोपि मनो विना ।

चलति ललितमनवेक्ष्य, तदतिरसिकपथिकः कथम् ॥ १८ ॥

मनो विना, मनसा शून्यः, अपेक्षन इति यावत् । मेघोरि युवत्या
विद्यामं दृष्ट्वा द्रवति दुःखदयो भवति अतएव तदेवापत्त्वं वाक्ये तु
वर्षति । एताःपेक्षनस्वदेवं दत्ता, तद् तदा अनिरमिहः पथिकः, ललितं
(युवत्या विद्यासम्) मनवेक्ष्य अत्रनुमूष कथं चलति ? अरि तु न पश्यति ।
विद्यामानुमवापमेव स सुन्दरीसदनं प्रापित्वादित्ययं ॥ १८ ॥

विहारिविलासः

[मञ्जभाषासर्वम्वमिपं विहारिसृष्टिः, सुरसरिर्ममिडिता मूरतनयेव (पमुना), सुरसरस्वती समाश्रितापि सुपीभिः ममधिकं समादरणीया स्वादिति सेयं सुबहोः समयात्पूर्वमेव मया संसृष्टसरस्वत्यां सुषुहृतरमव-
 कारिताऽभूत् । दोहासरदो स्वरायकादो छन्दसि, विहारिमहाकविरेतादना-
 मसीमध्यज्ञापार्थमशुद्धमपूर्व कवयामासेति को वः मञ्जभाषापे विहारिणे च
 मनांसामुगागुप्तो हृदि स्थानं न दद्यात् ।

यद्यपि मञ्जभाषापामक्षराणां लघुगुरूकरणम्, रूपान्तरकरणमित्यारिरप-
 भंगप्रकार एव तत्र सुषुहृ सहायकः, परमेयं सौकर्याभावेति, प्रयुक्त सन्धि-
 संयुक्तक्षर-द्विवचनमेशादि-संकटसहस्रांशुवयेति सेयं विहारिसुभाषित-
 नीर्षी संसृष्टेऽप्यानेषु दावया न वेति चेत.प्रत्यय एव चापेक्षाय प्रचोदितवान् ।

अमराकं सत्रासीपः कथंपिासःहृपी च मुन्देखरगृहाभिजनो हलोपना-
 मकः परमानन्दपण्डितोपि भारतेन्दुहरिप्रसन्नस्य समये विहारि-सप्तशती
 संसृष्टेऽनूदितवान् । परमशिक्षमुपादे भूषाम्त्रिवाद एव । ध्याकरणनिय-
 मानां तु सोयं प्रत्यक्षमपवाद इव । विहारिसूत्रेऽर्थसंवादेति (मंगनी), प्रायः

१ त्रिगन्धिपडि विभुमदनमारिरन्ध्रिनी पतिमेव ।

॥ एतन्वी स्वत्रिडि तनु दुर्बोधनगममेव ॥ १ ॥

उभयत्र त्रिगन्धिरन्ध्रिनिगुन् स्वात् धारिरन्ध्रिनिगुन्नुदम्, सकर्मक-
 मपि न । उक्तार्थेऽपरनिवेशं विना छन्दोमङ्गः । 'मंगच्छः एदेव (१९१)' 'ए
 जत्रम्म भेने पुनः' (२२९) 'रगन्धि सुप्यन्ति वेव' (७८५) 'पुनर्मिमिलतुः
 तिरपतुः पुनःपुतुः एवेति' (२०४) 'एतन्निन्वा सकृदरिगनं विन्दुमिषेन ववन्द'
 (८९) 'विरहामिता वभाष' एवंविधा परमौदस्ताःहृदिर्बुध् ।

प्रतिपाद इय दश्यते । स्थाने स्थाने च चपलविप्र-याद् इय भाषानुगः प्रवाद एव बाहुल्येनावलोक्यते । अस्तु संस्कृतसरस्वत्यालामिनमपयाद्-मुन्नाष्टुमेवास्तिन्विपयेऽपतीर्णोऽभवमित्याद्याननिवादः । एष विपयो भूमि-काभागे विरादीकृतः ।

इदानीं यानि नयाऽक्षरानि योजितानि, तानि धीमतां पुरतः समयङ्ग-मुपस्थाप्यन्ते । संपूर्णायाः सप्तशत्याः प्रकाशनस्यावसरो भवेद्येति 'दोहा-

'चरणां विपमगतीव' (१९७) सन्मन्त्राद्विरेवंपिथा बहुः । 'गगनमंगुमाजीकरैः' (१४९) शीर्षांशुभिः । 'वानुरतया (१४१) भावस्य मायः । करारुढिना पत्तरां' (२८१) त्रिभुवलयः । 'चित्तं चकित्तनिकासते' (१८०) आस्ते इति स्यात् ।

एवकारः स्थाने स्थानेऽनावरयक्तः यथा-'प्रीतिः कृष्ण तर्कव । (३०१) 'कपेति मनो ममैव' (३०७) इत्यादि ।

एक बह्वारिष्यचनान्यनापरदकानि यथा—'न चतसि हितमिदनाय किं सति सन्म्यासमयेषु' (१५५) इत्यादि ।

'दृष्टति उत्तमान' सट्टममिति स्यात् (४)

'दृष्टी धोई धोवती चट्टीली मुसजोति । ससति रसोईके पगर जगनर दुति होति (२३४) अस्तानुवादः 'विदलीकृतसूपस्य सा परिमार्जनं करोति ।' स्यमार्जनं कृत आदातम् !

सट्टपटाति सी सतिमुषी मुसपुंफट पट टाकि । पाचक शरत्ती शमरिकं गर्ह योचको हं कि (४८०) 'द्वं पन्द्रवदना च सा यचनाहावदनय । प्रदर्शयित्वा ! निजतनुं दहनलतेव गटेव ।' एवसारस्य सारस्यं तु गच्छु परं क. विहारिणोऽर्षः !

'त्रिय त्रिपि तरनि क्रियोखय पुन्यद्यल समदान ।

कृद् पुन्यन पाह्यत शैलसन्धि संकैत ॥'

'शैलसतसदृशीतिधौ यदा मदनरधिरैति ।

शादनसंक्रमकालमत्रिपन्यः श्येपि तमेति ॥'

अलिपुत्रादे केशोरं गच्छस्यदिता मदनः कपं रथिजागः । शैलावादेमे सह-शैव तारुण्यस्योदयः ! केशोरानार्थचन्द्रः ! अपेसंगमोपि विहारिणाभिप्रेतः कपम् ! समदपरणयोः 'एति' 'एति', पौनरुप्यहेति वाचकेषु प्रक्षिपति ।

पावर' प्रसङ्गादुपसत्तानि पद्यानि, उपहितान्ते तावत् । भाषानुश्लो भाव ,
 उभयार्थयोरन्त्यानुप्रास (तुकान्त), सप्ततभाषार्थमेतावच्छन्द , इत्यादि
 सर्वे सकटज्ञातमवधार्यैव समीक्षणायं भवोत्सहृद्दैरिति स्वनाथशकमेव
 निवेदन निपुणेषु ।

→ॐ मङ्गलम् ॐ←

भयबाधामपनयतु मे, राधा सा मतिधाम ।

श्यामो हरितद्युतिमयति, यत्तनुमान्त्या नाम ॥ १ ॥

१—मतिधाम, बुद्धेयधामस्थानम् (अत्रदृष्टिदम्), अर्थात् भयबा-
 धाहरणे अनिद्वयीणा (नागरी) सा राधा, मे भयबाधां जन्ममरणरीडाम्

अपनयगु नाम (पादपूरणार्थकम्) यस्याः (राधायाः) तनुकान्त्या शरीरस्य तुल्या । इयामः धीकृष्णः (मञ्जभाषोचिता संज्ञा) । हरितपुतिः प्रसन्नमुखसोभापुष्टो भवति । यस्यां धीराधायां समीपमागतायानिष धीकृष्णो ग्लानिं विहाय पुनर्नयतां धारयति, सा राधा अस्माकं (मच्छनाम्) सांसारिकदुःखमपनयत्विति भावः । अथ 'हरित'पदम् भाषाप्रयोगानुसारं ['हरा भरा'] इत्याद्यप्यमादाय अनिप्रसन्नताार्थकम् । यथा—“मित्रं दृष्ट्वा तापसस्तेपि नरो हरितो ('हरा') भवति ।”

२—'हरित'पदस्य हरितरङ्गमादाय द्विर्नीयोऽप्यर्थो भवति । यस्या राधायाश्चम्पकपत्नीत्ववर्णना तनुकान्त्या इयामः, कृष्णवर्णोपि धीकृष्णे हरितां हरिद्राभां पुतिं धारयति, सा राधा । इयामपीतपोः संभेदेन हरितो वर्ण उत्पद्यते इति सुप्रसिद्धम् । एवं च—पीतश्यामयोः संयोगेन यथा अपूर्वो हरितो वर्ण उत्पद्यते, एवम् दक्षिणप्रहलगोहमयोरनयोः परस्परसहभावमयत्वेन उपासनया चित्तमलं शोधयतां साधकानामपि अपूर्वा काचिच्छान्तिरूपमिति व्यन्यते ।

३—यस्यास्तनुकान्त्या शरीररूपानेन कान्तिरिच्छा (अतएव उपासनम्), अर्थात् यस्या राधायाः स्वहृदयमन्दिरे प्यानोपासनया इयामवर्णः कल्पनपरातकाद्दृष्टाममपदायः (पातकस्य वर्णः इयामः), भाषासत्यनुसारं 'हरितपुति' कृतपुति (निष्कामुत्पन्नम्) भवति, सा राधेत्यम्योप्यर्थः कैश्चिद्दृष्टादृष्टिः दृष्टः, परं सोयं केवलं विहारिणि अनिमलिसुषुप्तमात्रं दृष्टादाकर्षणं सिद्धायति ।

अस्मिन् हिन्दापये 'शांङ्' 'हरित' दान्दावनेकार्थकौ । 'शांङ्' परांही (१) शांतिं जलक । (२) प्यामपदस्यापभ्रंशेन 'शांसा' स्वरूपमापाद्य अमरकणे 'शांङ्' इति निष्पन्नस्य 'प्यानम्' इति तृतीयोऽर्थः कष्टकल्पनया व्यन्यते ।

अस्मिन्नुवाचपये तु 'यत्तनुकान्त्या' अत्र कान्तिपदस्य कान्तिः' इतिः प्रकाशः, 'कान्तिः' घोभा, 'कान्तिः' इच्छा, इत्यर्थप्रयं सर्वत्र सुप्रसिद्धमनायातोऽस्मिन् सारयते । तथा च—यस्या राधायास्तनुकान्त्या शरीरसोभया कृष्णो हरितः प्रसन्नो भवति । (१)

२—यस्या राधापालनुकान्त्या शरीरदीप्त्या (प्रकाशेन) इयामवर्णः श्रीकृष्णः, हरितो हरितवर्णमिश्रितो भवति ।

३—यस्यास्तनुकान्त्या शरीरस्य कामनया 'मम हृदयरूपमहृद्यारकमले श्रीराधामूर्तिराविर्भवतु' इति ध्यानेन इयामवर्णः पातकादिरपवर्गप्रतिबुद्धः प्रसूहः 'भाषाशस्यनुसारम्' हतद्युतिर्भवति ।

यावद्भिलषितः (कृष्टोऽकृष्टश्च) अर्घ्यः सर्वोऽप्यक्षरेभ्यो निःसरतीति स्वात्मस्वसं प्रेक्षावताम् । किञ्च 'बाधा' 'राधा' इति पूर्वाभंगतोऽनुप्रासोपि यथावदाविर्भूय 'मतिधाम' इत्यक्षरैः साकमधिकी रचि पुराणि ।

कश्चिदस्य पद्यस्य शिवपरम्, कश्चिच्च मुसपिटक ('मुहासे') हरणा-योग ('गुरुरा') परम्, अर्घ्यमुक्तावयति, तदेतत्कौतुकमात्रमेवेति को न जानीयात् ।

'अवलय भवबाधाभयं शपे त्वं कुमालामि ।

हरिरपि धरति हरियुतिं यदि माधवमुपयामि ॥'

इत्यन्तमंबधिषनः परमानन्दपण्डितस्यानुवादे तु क्वानुग्रामः? दिगर्षस्य 'हरित्' पदस्य 'हरितवर्णं' स्तोऽर्घ्यः क्व प्रसिद्धः? एकमिधेयस्य 'हरि' 'माधव' पदद्वयस्य, एकत्र समायेदो को गुणः? इत्यादि बहु विचारणीयम् । निम्न—प्रथमप्रास एव अधिकारागतानु सोपम्, यत्—'राधा नागरिसोह' सा राधा नागरी । इति प्रथमपुण्यस्य 'हे राधे!' इति मध्यमपुण्यरुचरानं परमानन्दस्तोत्रमपुण्यतां न गृह्यति ।

नवीनटीकाकारः, 'श्री-म्' उपाधिबारी राधाशरीरनामा जगन्नाथदासोपि अस्य पद्यस्य हिन्दी टीकायां "(हे बही राधा नागरी! मेरी भवबाधा हरो ।) इत्यर्थे मुहुर्दित्तन् सहृदयैः प्रष्टव्यः 'राधा नागरी सोह' (सा नागरी राधा ।) मे भवबाधा 'हरो' (हातु) इत्यर्थे प्रत्ययं रूपमाने (हे सा राधानागरी!) इति चतुर्दशानुबनेषु कस्य अनुबन्धस्य प्रयोगः? लोके वेदे, हिन्दीमहाकाव्येषु च प्रायः 'स्वदादेः संबोधनं नाम्नी'ति प्रसिद्धम् ।

हरिप्रकाशादिषु वेनुविहाराख्यानेषु प्रौढिवादेन हृतोऽप्ययमर्घ्यः ('स्तोय' को अर्घ्यं, वेद पुराण तुमारी स्तुति की है) इति जगत्प्रसिद्धरूपार्थेन वाक्यं

लियाऽतिशयेन साध्यते । पर "हे पद्मी राधा नागरी" इति प्रयोगस्तु
नाद्यावधि ध्रुत । अस्तु रसाऽपि क्षारतां युगचित्प्रकटयारयेव ।

आनायमाप्रकाशकेऽस्मिन्व्याख्यानेऽलङ्कारादिविचारस्तु न प्रस्तुयेतेति
तदेतास्यमन्यतोऽप्येयम् ।

→ श्रीरुष्णशोभाचर्णनम् ५ ←

शिरसि मुकुटमधिकटि ललितपटो, वेणुरधिपाणि ।

मालोरसि, तावकमिदं रूप हृदि करवाणि ॥ २ ॥

हे हरे! शिरसि मुकुटम्, अधिकटि कटिदेशे ललित पट, नटधरणीय
यन्मिलित्यथ । अधिपाणि पाणां वेणु (पद्मी), उरसि माला (वैजयन्ती) ।
सर्वत्र 'अस्त्री'त्वप्याहार्यम् । इद एतदुपरिवर्णित तावक रूप हृदये धार-
याणि । एतत्तव रूप सदा मन हृदये यसेदिति आशास्ते । आशिवि लोद ॥२॥

राजति गुञ्जामालिका यदसि मुरमयनस्य ।

लमति निःसरन्ती वह्निःशिखेव दग्दहनस्य ॥ ३ ॥

मन्वास्तिनां रक्षणसमये पीतस्य दायालहर वह्निं सरन्ती शिरसा ह्य
न्याला ह्य लसति । गुञ्जामाला यथा श्यामलोहिता भवति । एवम्, अग्ने-
रपि न्याला रक्षा, धूमसङ्घेन शृङ्गा च भवतीति द्वयो साम्यम् ॥ ३ ॥

श्याममधुरमूर्तिर्हरिः पीतपटेन विभाति ।

उपसि नीलमणिर्शल इव चालातपेऽभियाति ॥ ४ ॥

'पीत मुकुट कटि बाण्णी, कर मुरली, उर माल ।

ये बाणिक मो मन यज्ञो रदा विहासि लाल ॥ २ ॥'

'शिवि । स ह्य गेवाल्के उर मुञ्जने माल ।

एदिर एगत मनो पदे दायाल ही जगत् ॥ ३ ॥'

'ए ह्य ओटे पीत पट स्वाम लोने म् ।

मनो नीलमणिर्शल इव चालातपेऽभियाति ॥ ४ ॥'

उपसि बाळातपे, उद्यतः सूर्यस्य ग्रहणे प्रकाशे अभियाति भागच्छति
 (प्रामुषति सति) नीलमणिरौल इव श्यामो हरिः पीताम्बरेण विभाति ।
 'भातपपन्थो प्रभात' इत्यस्य 'उष्णकरकोमलकरनिचयेन' इति परमानन्दा-
 नुयादे तु उद्यति सूर्ये उष्णकरता, भातपस्य करनिचय इति कदरनमुभयमपि
 द्यूळम् । पीतातपे न यथा पीताम्बरसाम्यम्, तथा रत्नूपमितैः किरणैर्न
 परितः परिहितस्य पीतपटस्य साम्यम् ॥ ४ ॥

श्रवसि हरेः कृण्डलमिदं दीव्यति मकराकारि ।

हृदयसदनमपिशुत्मारो लसति केतनं द्वारि ॥ ५ ॥

हरेः श्रवसि कर्णे, मकरपद्म आकारो यस्य तादृगमिदं कृण्डलं शोभते ।
 अत्र गम्यामुपदेशो युक्तिः—स्वरः कामः कृष्णस्य हृदयस्वरं सदनं प्रविशत्
 प्रवेशस्य द्वारे च स्वस्य विद्वभूतं केतनं (ध्वजः) लसति । कामस्य मकर
 पद्म ध्वजः । श्रीकृष्णस्य शोभां वर्णयित्वा कृती कृष्णेन सह कांचन नायिकां
 संगमयितुमिच्छति । तथा च कर्णद्वारा तस्य स्वरगुणादिशोभासादृश्यं सोपं
 हृदये कामाय स्थानं दत्तवानत एव एतदतोऽनुदूले नायके तव कृपा उपि-
 तैवेति व्यङ्ग्यम् । अत्र 'गुरनिमिधम्' अनुमरन्प्रसिद्धः—मनोगृहस्थाधि-
 कारी राजा स्वरः सांप्रतं स्वदुर्गंतीति सूचकं विद्वभूतं केतनं द्वारि लसति ।
 (जब राजा किलेके अन्दर होता है तो हम बातची सूचनाके लिये, बाहर
 झंडा लहराता रहता है) इत्यादि अर्थ प्राधान्येन—आह । परं नेदं विहारिणोऽ-
 धोनुगुणम् । 'ध्वजो' इति पदेन हृदये कामस्य प्रवेशो निषेधयेन व्यङ्ग्यंते,
 नागीण्ये स तत्र भूत एव हृदये सती प्रति—स्वदुर्गमध्वजेन सांप्रतमर्थं
 स्वदुर्गानी जातः, कामध्वजोत्पन्न इति व्यङ्ग्ये । पूर्वमेव कामस्थाधिकारे
 तु किं प्यारणम्? उच्यते—पूर्वांनुयादे—“अवनारतंताद्वारि मियः संसृ-
 रागयोः” इत्यादि । नायिकां प्रामुख्यमहं नायिकाया एव हृदयेऽधिकारो
 पनेपितुमुचिनेऽपि कामानु तत्र सहायक एव । हृदयाधिकारिणी तु नायि-
 केव स्वने स्थाने किरिता कविमिरित्यहम् ॥ ५ ॥

'मकरपट्टि' शोभाके कुंडल शोभन कान ।

ध्वजो मनो दिग्बर मकर पट्टेही लयड निगन ॥ ५ ॥

वर्हिमुकुटचन्द्रकचयैर्मधुरिपुरिति परिभाति ।

शशिशेखरविजिगीपया शशिशतमिव निदधाति ॥ ६ ॥

यहं(मयूरविच्छ)मुफमुकुटस्य चन्द्रकचयै (चन्द्राकारैः पिच्छशिरोदेशैः)
मधुरिपु कृष्ण, इति इत्थ शोभते । शशिशेखरस्य (शिवस्य) विजयेष्टया
शेखरे चन्द्रशत निदधाति इय । शिवेन केवलमेकचन्द्र (सोपि खण्डितः)
शिरसि धारितः, कृष्णस्तु चन्द्रशतमिव धारयतीति भावः ॥ ६ ॥

पीतपटाधरद्वडटाविच्छुरिता हरिताऽपि ।

अधरधृता हरिमुखलिका मुखपतिधनुरिव भाति ॥ ७ ॥

पीताम्बरस्य, अधरस्य, हनोः (नेत्रयोः)श्च, छट्या कामत्या विच्छुरिता
मिलिता; स्वयंच पूर्वंत एव हरितवर्णनिमितावात् हरितवर्णा हरेः अधर-
धृता, हरेमुखलिका । पूर्वोक्तवर्णैः, इन्द्रस्य धनुरिव भाति । धोःकृष्णे मुखलि-
कामधरे धारयति मति, कृष्णधारितस्य पीताम्बरस्य पीता, अधरस्य शोणा,
हसोश्च पाटला इयामा वा, कान्तिमग्न परिपतति । स्वयं हरितवर्णस्तु मुख-
लिकायामरशेषेति नामावर्णः सा इन्द्रधनुरिव शोभते । नन्दाद्वारो भाषा-
यामग्न च, बन्ध विक्षेपतो बन्धुरयति ॥ ७ ॥

→* मुग्धाया पयःसन्धिः *←

गता न शिशुताद्युतिरितो यान्नमद्गमुपैति ।

द्विविधरङ्गकांशेयमिव तनुराभ्यां रुचिमेति ॥ ८ ॥

'मोर मुकुटकी चन्द्रिकनि यो राजत नन्दनन्द ।

मनु शशिसेखरकी अक्षय मिय सेखर सतचन्द्र ॥ ६ ॥'

'अधर धरत हरिके परत ओट-खेठि पट-ओति ।

हरित बांशकी बँगुरी इन्द्रधनुसकी होति ॥ ७ ॥'

'गुटी न शिशुतादी काण्ड काण्डयो जोवन अत्र ।

खेपस्य देह दुट्टी मिति शिवति टाफना रज ॥ ८ ॥'

दौशवस्य सुतिः न गता । दौशवं तु समाप्तम्, परं तस्यानियंघनीया
काचिद् सुतिरवशिष्यत एव, पूर्णतया न गतमित्यर्थः । इतः (पक्षान्तरे),
यौवनम्, भङ्गम् (कर्मकारकम्) उप एति । समीपे आगच्छति स्पृशती-
त्यर्थः । पूर्णतया यौवनस्यागमनं न किञ्चु तस्य स्पर्श एव जातः । पूर्णतया
वास्यमपि न गतम्, यौवनमपि स्पृशतया भङ्गेषु नोद्भूतमिति सोपं वयसोः
सन्धिः । अतएव—द्विविधरङ्गयुक्तं दौशोपमिव भूपलांहरङ्गयुक्तं 'रिशमीव-
खम्' (१५) आम्नां दौशवयौवनस्पर्शाभ्यां तनुः मुग्धायाः शरीरं श्विमम्,
अनियंघनीयां शोभामेति । 'भूपलायां' नाश्रया प्रमिद्वे कौशोपवधे द्वाभ्यां
रद्वाभ्यां यथा शोभा, तथा मुग्धाया भङ्गे दौशवयौवनाभ्यां शोभा भवती-
त्याशयः । 'द्विविधरागमम्वरमिव द्वैरूप्यं च दद्याति ।' इति परमानन्दस्तु
वैरूप्यमेव प्रकाशितवान् । 'हुहून मिच्छि, साकतारङ्ग दिपति' इति विहारि-
णोःशरीरं द्वावपि रङ्गौ एकत्र मिच्छिताविति भावः । न तु तत्र द्वैरूपता । यथा
'भूपलाया' वधे द्वयोर्वर्णयोरेकीभाषः ॥ ८ ॥

सुतनुतिर्था केशोररविरुदयति शुभपर्वेति ।

वयःसन्धिसंक्रान्तिरतिपुण्यैः कस्यचिदेति ॥ ९ ॥

मुन्दरवनुपुष्पा मुग्धा भाषिका एव त्रिविधस्याम् । केशोरं कित्तोराव-
स्वारूपो रविरुदेति, आगच्छति । दौशवविगच्छति । इति; अस्मादेव हेतो-
रिदं शुभपर्वं । द्वादशसु मासेषु, द्वादशनामभेदा द्वादश रवयश्चरन्ति ।
एकस्य मासस्य समाप्ता, एको रविगच्छति द्वितीयमौदेति । एवं सुतनु-
(श्री) रूपायां तिर्था दौशवनामको रविगच्छति केशोरनामकश्च रविरुदेति,
अथं द्वयोर्गमनागमनकाष्ठः अनियुष्यः, अत एवेदं शुभपर्वं । सोपं द्वयोर्व-
यसोः सन्धिः कस्यचिद्भाग्यवतः अनियुष्यैरेति प्राप्स्यते । 'वयःसन्धि' यदा-
मुरोपादेवंकारेण ययोद्वयस्य समागम आवश्यकः । अतएवायमर्थ इति
'हरिप्रकाशः' । 'विहारिराकार'श्चु 'त्रिविधि तरुन-किमोर-वय' इति

'त्रिवि विधि तरुनि-किमोरवय पुण्यकान गम दौन ।

एव पुण्यन पाहन्त वैय संधि संधेन ॥ ९ ॥'

पाठमाह । परं पदा 'तिथ-तिथि' इति द्विषां तिथित्वमारोपितम्, एवं
 वयसि सूर्यत्वारोपं विना संक्रान्तिः न घटत इति ऐन एव ।

→१० अद्भुतयौवना मुग्धा १०←

वालाञ्छाङ्किकशैशवं वीक्ष्य सखी सुखमेति ।

एषु दिनेषु निरीक्ष्यतेऽद्भुतमुरसि समुदेति ॥ १० ॥

षालायाः अर्लाङ्किकम् अप्संम् (केशोरस्य+संभेदेनानुपनम) शैशवं वीक्ष्य
 सखी प्रसन्ना भवति । जातापेक्षामिव, उपलक्षणे एवम् । सर्वा एषु
 सख्यः सुरां प्राप्नुवन्ति । एषु दिनेषु तस्या उरसि, अद्भुतं पक्षोजयोरमुर-
 णम्, उदेति उन्नयानि दृश्यते ॥ १० ॥

→११ नयानतयौवना मुग्धा ११←

निजाङ्गानि मत्वाभिनययौवननृपतिवरेण ।

स्तन-नितम्बदृष्टचेतसां रचितोन्नतिरचिरेण ॥ ११ ॥

अभिनयागतेन यौवनाभिधेन नृपतिवरेण, स्तननितम्बादीनि निजस्य अङ्गानि
 मत्वा, स्तनयोः नितम्बस्य दृष्टोः, चेतसश्च, अचिरेण उन्नतिः रचिता कृता ।
 यौवनस्याविर्भाषः ननादिष्वेव भवन्तीति कृतानि ग्वशीयानि मत्वा, यौवन-
 नरेदोः स्तनयोरनुद्गतारूपा, नितम्बस्य धनविज्ञात्तरूपा, नयनयोश्चाञ्च-
 ल्यव्यवहाररूपा, मनसः दृष्टारकामनासु प्रचलनरूपा उन्नतिः कृता इति
 भावः । मयीनमधिकारं प्राप्य यथा कश्चिद्भाना स्वररहायकानां पददृष्टौ
 करोत्येवं यौवननृपेण रयीयाद्भानामुन्नतिः कृतेत्यादायः । अत्र 'नयन-नितम्ब-
 स्तन-दृष्टानामभिधेयं स दिदेन' इति परमाणन्दानुपादे नयने अधिके जाते,

'स्तन । अर्लाङ्किक लरुई रति रगि रयी रिदौति ।

अत्र कश्चिदेन देसिदत उर दृष्टोर्ही भौति ॥ १० ॥'

'धरने धेगके जानिके जौवन-नृपति प्रवीन ।

स्तनगतयैननितम्बयो मदी द्यारा धीन ॥ ११ ॥'

प्रीणि नयनानि जातानि ? नितम्बयोराभिव्ययम् ? त्रयश्चत्वारो वा नितम्बा
जाताः ? कोऽर्थः ? आभिव्ययस्य तथैवार्थद्रव्यात् ॥ ११ ॥

नवललनातनुजनपदे यौवनसामन्तेन ।

कृतं वस्तु लघु गुरुतरम्, गुरु लघु कृतं बलेन ॥ १२ ॥

नवललनायाः तनुरूपे जनपदे देशे, यौवनरूपेण सामन्तेन प्रान्ताधिप-
तित्वादर्पीयते राज्ञा, (कामचक्रवर्तिनाधीनेन) बलेन बह्वाकारेण (अत्या-
चारेणेति वाच्यम्) यदस्तु लघु तद् गुरुतरं कृतम् । यद् गुरु वस्तु भासीत्,
तन् लघु कृतमिति सर्वत्र विशृङ्खला कृता । नवीनः कश्चित् शासको यदि
देशोऽधिकारं प्राप्नोति, स च यदि बह्वाकारे प्रवृत्तो भवति तदा, येषां
भूम्यधिकारिणां देयः करो न्यूनो भवति सं परंदिग्धा तानपः करोति येषां
च देयोऽधिको भवति तम् (उदाहोर्षं गृहीत्वा) न्यूनं करोति । तथा च तान्
भूम्यधिकृतानुपमयति एवं यौवनेन स्तननितम्बादीनां लघुत्वेपि गौरवमा-
सादितम् । कटिप्रभृतेः पूर्वं गौरवेपि, मुष्ट्यां लघुत्वं सम्पादितमित्याशयः ।
अत्रापि परमानन्दः 'यदि यौवनदेशाधिपश्चरणीपुरं जज्ञास । तत्र गौरवं
लापयं रुचिरं रचयामास ।' यदि चेदेवं स्यादिति संभावनास्ति, उत यौवन-
सामन्त भागतः ? तत्र चरणीपुरे गौरवं रचय रचयामास । अर्थात् लघुन-
दनीपुरं गुरु चकार, गुरु चरणीपुरं लघु चकार ! सम्भव चरणीपुरस्य मन्व-
वरीशको भवान् ॥ १२ ॥

यथा यथा स्तनपरिमितिर्यांवनशुचिदिवसेजति ।

शृद्धिमयति, कटिरजनिरपि तथा तथा क्षयमेति ॥ १३ ॥

यौवनरूपस्य सुषेणैष्टमासस्य दिवसे । "ग्वेष्टे शुक्रः शुचिस्तपम्"
अमरः । यथा यथा स्तनरूपा परिमितिरिदंनमानम्, अति अन्यन्तं शृद्धिम्,

'नर मन्वरीतन-मुल्लुह लडि जोवन-शान्तिउ जौर ।

पटि बडिँ बडि पटि रडम बरी शेरडी शोर ॥ १२ ॥'

'उनी उनी प्रेवन-जेठदिन कुय मिति अति शपिछल ।

हो हो छनछन बटि छना छोन परम गित जन ॥ १३ ॥'

भवति (याति), तथा तथा कटिरूपा रात्रिः क्षयं गच्छति । ज्येष्ठमासे प्रतिदिनं दिनमानं षण्ति सर्पतोषिके च वृद्धिं याति, रात्रिस्तु प्रतिदिनं क्षीयते । एवमेव यौवनरूपे ज्येष्ठमासे पुचरूपस्य दिनस्य मानं (परिमाणम् आकारः) क्षमनो घटन्ते । रात्रिष्वत् कटिस्तु भ्रत्यन्तं क्षीयते । अहो ! मदनोष्ममयेन यौवनेन सह प्रचण्डज्येष्ठस्य रूपणं सम्यगेव ॥ १३ ॥

उरसिजभारो भवदुरसि यौवनभरतो भाति ।

सरति सपत्नीहृदि, भराच्छ्वासः कठिनतयाऽति ॥ १४ ॥

हे सति ! भवत्याः उरसि, यौवनभरात् (पूर्णयौवनात्) उरसिजयो-
भारः (पूर्णता) भाति, तस्य भारात् सपत्नीनां हृदये, श्वासः अतिकठिन-
तया सरति भागच्छति । मांसलयोः कुचयोर्भरत्वात् हृदये भाति । परं तद्भ्रा-
रस्य खेदात् सपत्नीनां हृदये श्वासः, अनिष्टेनात् प्रतिक्षणं हृष्यमानं हृष्याग-
च्छतीत्यसहनिः । मूढे यथा शब्दालङ्कारस्यैवेहाप्यलोक्यः । नायिकां प्रति
सतया उक्तिः ॥ १४ ॥

ॐ हातयौवना मुग्धा ॐ

मांसलतामनुगतमिदं किञ्चिद्भुरितकेन ।

निभालयति बालाऽविरतमुरो हारकपटेन ॥ १५ ॥

किञ्चिद्भुरितकेन किञ्चिन् कुचयोरद्वारेण, अन्तर्गते कन् । मांसलतामनु-
गतम्, किञ्चिन्मांसलतां प्रति भवतीर्णम् । स्वयं कुचयोरद्वारं न जातं किन्तु
उरसि किञ्चिन्मांसलता भारन्धेत्याशयः । एतद्वनम् उरः (वक्षःस्थलम्)
सा बाला, शुक्तिनिर्मितस्य द्वारस्य दर्शनव्याजेन अविरतं पश्यति । अद्वुरित-
कुचं स्वयं वक्षःस्थलं नायिका पश्यति, परं किं पश्यसीति सपत्नीभिः पृष्टे सति,
द्वारदर्शनेन, तदपहृते हृष्याशयः । लोभयितुं नायकं प्रति सतया उक्तिः ॥ १५ ॥

‘वादनं लो वर उरज्ज्वरं मत्तदनं विद्याय ।

येतन्नि गोनिके द्विजे आवनं मपि उतास ॥ १४ ॥’

‘मासकं उभयं हीं गयो, वदुह पन्मो मदनय ।

दीनहृष्टे निष्ठे द्विजे निष्ठदिनं निरताय जाय ॥ १५ ॥’

ॐ नवोदा मुग्धा ॐ

वधूवपुपि यौवनविभा यथा यथा सम्पुदेति ।

सकलसपत्नीमुखविभा तथा तथा क्षतिमेति ॥ १६ ॥

नवयस्याः शरीरे यौवनस्य क्षतिः यथा यथा सम्पुह उदेति, यथेति । तथा तथा सकलसपत्नीनां मुखकान्तिः क्षीणा भवति । पताहरीं नवयौवनां विहाय, भस्मान्कणं ददितः प्रणयेतेति सपत्नयो विपीडन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

नवयधु ! तव मुखदर्शने श्वश्र्वा गृहमचिरेण ।

सपत्नीमिरपि सौभागं दत्तं मनः प्रियेण ॥ १७ ॥

मायिकां प्रति सख्याः सपरिहासमुक्तिः—हे नवोदे ! तव मुखदर्शनोप-
लक्ष्ये, श्वश्र्वा (प्रियतममन्नस्या), गृहम्, प्रियतमेन मनः, सपत्नीभिः
आत्मनः सौभाग्यम् दत्तम् । नवयधूपेदा प्रतिगृहे प्रथमप्रथममापानि, तदा
श्वश्र्वाभृतपः प्रथममुत्तर्शने नवयध्वे किञ्चिदुपहारं ददति ('मुख दिशा-
यनी') । तदेवाह—यद् त्वां रूपगुणशास्त्रिणीं विलोक्यैव श्वश्र्वाभृतं सर्वं
गृहकर्मणं समर्पितवती । प्रियस्तु मुखदर्शनं एव सर्वस्वं स्वमनस्तुभ्यं दत्त-
वान् । सपत्नीनां सन्निधे न गृहभार भासीत् । मायि मनः, तत्तु प्रियतमसा-
हासीत् । अत एव प्रियतमहृतं सौमीभाग्यं (परिप्रेम) आमीक्ष्यदेव दत्तम् ।
अर्थात् अग्रे प्रियतमस्यभावेव दयिता कलदिय्यति, यथेति दर्शनमाग्रेति
कदापिदेवाधिकारिण्यो मन्विष्याम इति । सख्याः सतीं प्रायुषी तु—'नव-
यस्या मुखदर्शने' इति पाठः । नवयस्या इति पद्यी ॥ १७ ॥

देहदुर्लभितादी बदे उनी उनी जेहन जोति ।

स्त्री स्त्री मयि शरीरे एवै बदन मन्दिनदुति होति ॥ १६ ॥'

'मनहु मुष्ःखातनी दुर्लभिता बदि भद्रुणम् ।

समु गदन मन सल्लन ह छेतिनि दिवो मुद्गम् ॥ १७ ॥'

→* सलज्जा मध्या *←

रते हरति वसनं प्रिये, दीपे ज्वलति पुरोऽपि ।

उदितदेहदीप्तित्विषा, शीरियमतुलमगोपि ॥ १८ ॥

मुरते, प्रियतमे वसनमपनयति सति, पुरः संपुरो दीपे ज्वलति अपि । दीपस्य प्रकाशोऽपीत्यर्थः । वस्त्रापनयनेन उदितया, सम्यक् प्रसृतया देह-दीप्तेः देहसोभायाः, त्विषा प्रसरणशीलेन प्रकाशेन, वस्त्रावहरणसमये गच्छन्ती इयं शीः छज्जा, अतुलम् अनुपमम् (सम्यक् यथा स्वात्तया) अगोपि रक्षिता । यस्मै शरीरादपसरत्येव नायिकायाः शरीरकान्तरेक ईदृशः प्रकाशस्तस्याः शरीरमाच्छादयामास, येन नायकस्य दृष्टिस्त्रिभु न सम्यक्प्रतिभुं शक्नुवत् । अत एव छज्जा सुरक्षिताऽभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

ॐ समानलज्जाकामा मध्या ॐ

त्यजति न लज्जां लालसां पितृसदने प्रियमेक्ष्य ।

ससंकोचरति लोचनं ताम्पति रीतिमपेक्ष्य ॥ १९ ॥

पितृगृहे प्राप्तम्, प्रियम् आ—इक्ष्य, छज्जामपि न त्यजति, लालसामपि न मुञ्चति । जनकगृहे स्थिता कथं छज्जां विहाय प्रियं पश्येदिति छज्जा । रात्रिदिवा यस्य हृदि ध्यानमासीत्स एव प्राणपशुभः समापात इति दर्शन-छाटसा । उभयमपि समानवदत्वाच्च त्यक्तुं शक्यत इत्यर्थः । अतएव—संकोचः, रतिः (प्रेमः) आम्पति सहितं लोचनम्, पितृगृहनिवासस्य सज्जनां रीतिं अपेक्ष्य अनुरूप्य, ताम्पति व्याकुलं भवति । पृथग्व्यमुपलक्षणप्राप्तम् । इपोर्भेदयोर्हमिप्रायः ॥ १९ ॥

'दीप उज्जैरेट् पडिदिं हरत वसन रतिबाज ।

रती मरुटि छपिदी छटनि, नैद्यो सुटी न क्कज ॥ १८ ॥'

'सुट्टे न सत्र न छटयो प्यो सति नैहर गेट् ।

छटपटात लोचन रते, भरे संकोच छनेट् ॥ १९ ॥'

→* समदनोन्मादा प्रौढा *←

वीक्ष्य मानशयितां प्रियो दयितामनु सुप्याप ।

स्वप्नमिलनमिपतः प्रियाहृदयालिङ्गनमाप ॥ २० ॥

प्रियः, प्रियां मानशोपात् शयितां वीक्ष्य, दयितामनु दयितायाः समीपे सुप्त-
यान् । अनुनयं स्वीकुर्याच्च या इति विचार्य तस्याः समीपे प्रियः सुप्नापेत्यप्येः ।
प्रिया, स्वप्ने यन्मिळनम् (अर्थात् शयानया नायिकया कश्चिस्वप्ने दृष्टोक्ति,
समिप्रेष सा मिळतीति) मिळनस्य मिषात्, प्रियतमस्य हृदयालिङ्गनं प्राप ।
'पुनरपि मिळनं तथा कदाचिदितिपत्, गाहृदयादिरितिपूत्रे कुटुम्बादिः कुटु-
म्बिरिति कृत्वा मिळनमिति भाषामापुर्णानुरोधस्तस्वीकार्यम् । दयितोपि नानु-
र्मातवान् । इयमपि 'विनाऽनुनयं मानस्यक्त' इति स्वलाप्यं माद्रीपचार,
सुवत्या सर्वं कार्यं साधितवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

→* कुलवधूः *←

पदति न देवरदुर्मतिं कुलजा कलहमयेन ।

मार्जारान्तिकपञ्जरे शुफीन शुष्यति तेन ॥ २१ ॥

प्रियोपरि आलक्ष्यो देवरः कामाकुष्ठतया वा दुर्मतिं धत्ते, तां कुष्ठोत्पन्ना
सा, ह्योर्मांशोर्मये कलहो भवेदिति भयेन न कपयति । तेन, एतेन हृदय-
मप्य एव सहनरूपेण, हृदयस्य पुटवाचेन । मार्जारस्य अन्तिके स्थापितो यः
पञ्जरात्मिन् स्थिता शुफी इव, प्रतिदिनं शुष्यति कृशा भवति ॥ २१ ॥

'शोदय कश्चि धन मान धरि, दिग लोषो प्यं आय ।

एही गुणदी नित्य निशि दिव द्विषी कटाप ॥ २० ॥'

'बहति न देवकी दुर्मति कुलजिय कलह कटाप ।

पञ्जरात् संशर दिग शुफी शुष्यति प्राप ॥ २१ ॥'

→* प्रेमगर्विता परकीया *←

पदलभं कण्टकमिदं प्रियमाणामवति स्म ।

प्रीतिमञ्जयन् मीतितः प्रियो यदपनयति स्म ॥ २२ ॥

पदे कण्टकमिदं कण्टकम्, प्रियमाणां माम् रक्षितयत् । यदीदं पदे नाल-
गिष्यत् तर्हि विरहकलाहं भगीरथम् । यस्मादि प्रीतिं प्रकाशयन्, मी-
तितः मयपूर्वकं प्रियतमो यत् कण्टकं अपनीतवान् । कण्टकोद्धारस्याजेन
अङ्गे नायिकायाश्चरणे नायकेन समारोपितः, सा च प्रियाङ्गसंस्पर्शमवाप्स्य
विरहकण्टकं विशोधितयती । अत एव कण्टकं प्रियमाणां नायिका जीवया-
मारोत्याशयः । अहो पृथादयाः शिरीषकोमलाङ्गयाः कण्टकस्यया जाता
इत्यादि प्रेमप्रकाशनम् । कण्टकोद्धारसमये—कण्टकाद्यं पदे न पुट्येत्-निः-
सारणे च कोमलाङ्गाम्नास्या व्यथा न भवेदिति मयप्रकाशनम् ॥ २२ ॥

यदति निषिध्यति रज्यति, द्वेष्टि मिलति जिज्ञेति ।

सदने बहुलजनेपि सा, नयनेनाऽऽलपतीव ॥ २३ ॥

मयनद्वारा किञ्चिद्वचयति, किञ्चिद्विष्यति । प्रेमाणं प्रकाशयति । द्वेष्टि,
कटा भूया प्रेमप्रतिपादं करोतीत्यर्थः । एवं जनसंकुलेपि मयने, युवत्या सा
मयनद्वारा घातालापमिव करोति । इयं नायिकायाश्चेष्टा, एवमेव नायकोपि
यदति निषिध्यति । इति द्वावपि नयनेनालपतः, इति द्विवचनाभिप्रायो
विहारिणः एकवचनेन प्रदर्शितः ॥ २३ ॥

‘इदि कटे मो पाव छनि लीनी गरति जिवाय ।

प्रीति जनावत मीतिष्ठो मीनजु काज्जो भाय ॥ २२ ॥’

‘यदति नयन रीक्षण शिञ्जत मिलत लज्जिमान् ।

मरे मीनमे परत द्वै नैननिही छय वात ॥ २३ ॥’

—१३— नदीतटे नायिकाया मेलनम् ॐ—

स्नात्वा सा परिधाय पटमनमत्तिलकमिषेण ।

प्रियमाज्ञाप्य गृहानगाच्चञ्चलद्वक्सरेण ॥ २४ ॥

पदा नायिका यमुनायां घ्राति आ, तदैव रमिकवरः श्रीकृष्णस्तत्रागतः ।
 क्रियाविदग्धा सापि घ्रात्वा, वस्त्रं परिधाय, तिलकरचनस्य मिषेण, हस्तयो-
 र्दयापनद्वारा प्रियम् अनमत् । अथवा, यमुनातटे घटोपरि देवमूर्तीनामप्रतः
 तिलकसामग्रीमादशौचिकं च नीत्वा बहयो देवद्वकालिष्ठन्ति । ते कृतघ्रा-
 नेभ्यो जनेभ्यस्तिलकं ददति, तद्वत् ताम्रघण्टादिकं च गृह्णन्ति । तथा च
 नायिका गृहदेवद्वकसकाशात् भवन्ता भूत्वा तिलकप्रदण्ड्याजेन नायकं
 प्रणामेति भावः । चञ्चलेन द्वक्सरेण (कटाक्षेण) गन्तुं प्रियमाज्ञाप्य
 अनुमतिं दाया, निजगृहानगमत् । इह सर्वजनसंकुले कालिन्दीशूले तु कृपां
 कुट । इदानीं गृहमेव पदि, अहं तत्रैवागच्छामीति नायकमाज्ञापितवतीत्या-
 क्षयः ॥ २४ ॥

—१४— याग्विदग्धा स्वयंदूतिका ॐ—

क्षणमातपमपनय पथिक ! मिलदलिपृष्ठमवेहि ।

यमुनार्तीरतमालगतमालतिकृष्णमुपेहि ॥ २५ ॥

पथिक ! मार्गच्छन्नास्तरिभ्रान्त ! क्षणकालम् आतपं निवारय । अवेहि
 जानीहि, किं ते दितकरमिति विचारय । किं तत्, तदाह—यमुनार्तीरे यस्त-
 माच्छब्दिन् गता (अर्थात् समाच्छूरेण सहाक्षिप्त या मालतीकता कस्याः
 बुभुक्षु, गीतभरणात् मिलन्तः अलिपुत्रा यस्मिन्नीलामिमं संमुखस्यमुपेहि

‘न्दान परिधि पट, उठि कियो बैठी निग परनाम ।

एग बखस परधी बडी विदा किये पनम्पाम ॥ २४ ॥’

‘पन्न परीह निहारिये कठिन छतित भरीपुत्र ।

यमुनारीर लनस लह मिलित भतत्री कुंठ ॥ २५ ॥’

आगच्छ । आतपह्यन्तस्त्वं यदि शीतलं सुगन्धं तमालमालतीभ्यामाच्छा-
दित्वात्प्रच्छन्नं स्थानं सांप्रतं गमिष्यति, तर्हि न कोप्यन्वया ज्ञास्यति । अह-
मपि च तत्रायास्यामीति व्यङ्ग्यम् । किञ्च यथा तमालेन सह मालत्वादिष्टा
एवमावयोरपि सङ्गो भवेदिति 'तमालगतमालती'पदेन स्वाभिप्रायो ध्वनितः ।
मूले ऐक्य-वृत्त्यनुप्रास एव इदोत्तराद्धं—'तमाल' 'त-माल'ति कुञ्जेति यम-
कोपि ॥ २५ ॥

—* नायिकानायकयोर्मिथो दर्शनम् *—

अधिगृहमावद्वामचलदृष्टिरञ्जुमारुह्य ।

इतस्ततश्चेतो द्वयोरटति नट इवागृह्य ॥ २६ ॥

नायिकानायकौ स्वन्वसौधोपरि श्वितौ मिथः पश्यतस्तदाह—अधिगृहम्
गृहे (गृहोपरि) आवद्वाम्—अचलाम् दृष्टिरूपी रञ्जुमारुह्य, द्वयोरपि चेतः,
आगृह्य आग्रहपुरस्सरं निर्भयमित्यर्थः । नट इव इतस्ततः भटति । नटो यथा
निर्भयः सन् रञ्जुपर्वादिभ्यः भ्रमति, एवं द्वयोरपि मानसं परस्परामर्शं दृष्टि-
पलम्प्य इतस्ततो गच्छति । न भयं करोति । इतस्तत इत्यस्वाभिप्रायः—
नायकस्य मनो नायिकापर्यन्तं गच्छति पुनर्लोकसंकोचापरतपर्वते, एवं
नायिकाया अपि मनो नायकपर्यन्तं याति, पुनः संकोचापरतपृथ्वायातीति
वटसाम्प्राय ॥ २६ ॥

द्वयोरमिलतां लोचने न निरुद्धे वसनेन ।

सैन्यवृन्दमभिभूयते लघुनासीरपलेन ॥ २७ ॥

नायिकानायकयोर्द्वयोः लोचने सरभमम् अमिलताम् परस्परमगुञ्जयेताम् ।
सुरमेण वसनेन न निरुद्धं अमृताम् । नायिकायाः मुग्धापगुण्टनमतिरुद्धम-

* शीठि वरत वापी भटति यदि दीरत न टरात ।

इत उत सै चित्त दुहुंनके नट सै भावत जात ॥ २६ ॥

* उरे दुहुनिके एग इमकि दके न इनि पीर ।

इलपी पीर दरेल जपी परत मोलनर गीर ॥ २७ ॥

मासीत्, अत एव सूक्ष्मपटं भित्वा नायिकाया नेत्रे, नायकनेत्राभ्यां सह-
 बलिनायुज्येताम्, इत्याशयः । इष्टान्तमाह—उद्युता स्वल्पशक्तिना नासीर-
 बलेन अग्रसरसैन्येन (हेतुभूतेन), प्रधानं सैन्यवृन्दम् अस्मिभूयते आक-
 म्यते । यदि अग्रे यत्मानं रक्षकसैन्यं न्यूनं निर्वलं च भवेत्तर्हि, वृष्टस्थितं
 प्रधानसैन्यं प्रनिपत्तेन पराभूयते । अत्रापि नायिकायाः अवगुण्ठनवस्त्ररूपं
 रक्षकसैन्यमतिमूक्ष्ममासीदत एव, वृष्टस्थिते प्रधानसैन्यमूले लोचने युद्ध-
 संरम्भः समापतित इत्याशयः । 'भित्वा पटमपि हृद्योरलभत यद्नसु-
 चानि' । इति परमानन्दः । यद्नसुचानि, यदनावलोकनसुधानीति कष-
 क्षिदर्थे कृतेषु—परस्परं युद्धघटनायसरे सुखपदेन कथनं प्रकृतानुपयोगि ।
 यदि सुखमेयासीत् तर्हि—पटद्वारा रक्षणस्य काऽयदयकताभूत् ? ॥ २७ ॥

अभयमयति रणसुभट इव, कोपि न तद्वद्भाति ।

स्यले लक्षजनसंकुलेऽप्यस्ति लक्ष्यमुपयाति ॥ २८ ॥

रणसूत्र इव नेत्रं निर्भयं यथा स्वात्तया, अपनि गच्छति । तत् (नेत्रम्) कोपि
 जनो न निरोद्धुं शक्नोति । लक्षजनसंकुलेऽपि स्यले, अक्षि (नेत्रम्) लक्ष्यं (यद्
 आत्मनो निरीक्षणीयं भवति, तत्) उपयाति प्राप्नोति । नायिकानायकयो-
 र्दमपोर्नेत्रयोः परस्परमपसंस्व संकयेयम् । 'अक्षियुगं हरिणाक्षि तप गच्छति
 मधुपतिमेव' इति केवलं नायिकानेत्रमेव परस्परं परमानन्दः ॥ २८ ॥

सलज्जेव सा शशिमुखी मुखमवगुण्ठ्य पटेन ।

दहनलतेव गता द्रुतं मामपेक्ष्य चकितेन ॥ २९ ॥

वास्तवे तारह लज्जा (दर्शनलालसावशात्) नासीत्तयापि सलज्जा इव
 सा चन्द्रगुप्ती, पटेन मुखं क्षिप्रिदपिघाय, चकितेन (सहसा, अतर्हितं

'पटुंषती वटि रन-सुभट मी रोच यके सब नादि ।

वास्तव हूं बी मीरिने आंगि बरी चन्दि जादि ॥ २८ ॥'

'घटपदाति पी गतिमुगी मुत पूषटपट हादि ।

पारह तरणी प्रमदिदे रई ओबरी शादि ॥ २९ ॥'

किञ्चिद्भावोसेजकं वस्तु दृष्ट्वा य उद्भवति तेन भावेन) नामवेद्य, अयु-
ज्वलायास् अग्नेर्ज्वाला इय द्रुत गता ! उज्वलावेपि, अग्निज्वालायाः साम्यं
नामिकायां प्रबभापानुरोधादेव । यास्वे तु 'ज्वाला' पदं हृदयज्वालायैव ।
अत एव किञ्चि'सरसतामाकहुंम् ज्वलतो यद्वेलेताकारा इय, दृश्यमाना दहन-
ज्वाला, दहनलता इति प्रायोवि । यदि महापण्डिता निरूप्येरन्, तर्हि
'अग्निदियोष गता द्रुतम्' इति पठेयुः । मूले 'सटपटानि सी शरिमुष्ठी'-
त्येतरपदं 'छटपटातीसी (मानो ग्वाकुल)' इति व्याख्यातवान्महापण्डितः
पद्मसिंहः । परमानन्दस्वानन्दस्तु भूमिकायां प्रदर्शित एव ॥ २९ ॥

—ॐ दयितानुरागिणी ॐ—

त्वमपि वदसि सखि, सुपदुतां स्वयमहमपि जानामि ।
मोहनमेक्ष्य मनो वसेत्तदा मानमुपयामि ॥ ३० ॥

हे सखि ! त्वमपि सुपाठवार्थं बहु वदसि । स्वयम् अहमपि 'दयितेन साकं
सगौरवं कथं व्यवहर्तव्यम्' इत्यादि सुपदुतां जानामि । परं मोहनं मोहका-
रकं तं मायकम्—आ-ईहय, यदि मनो मद्गते वसेत्तदा मानं प्राप्नोमि, मानं
सुयानित्यर्थः । मायकायलोकन एव नाहमात्मनः प्रभवामि, कथं मानं धार-
येयमिति भावः ॥ ३० ॥

सततमीप्स्यमानोपि हृदि मानो न निपुणमेति ।
यायानवगुण ईक्ष्यते, मनसि गुणः समुद्रेति ॥३१॥

हे सखि ! मम हृदि मानस्त सदा दृष्ट्वा भवति । परं सततम् ईप्स्य-
मान, दृष्ट्यमानोपि माम हृदि निपुण यथा साक्षात् न ष्टि । मानस्त
साधनाभावात् सम्यक् मानो मम हृदि भवत्यसं न लभते इत्यर्थः । यतो हि—

'यु हृददि हो अत्र हृदमसति बहुत संज्ञान ।

एसि मोहन जो मन रदे तो मन एतौ मन ॥ ३० ॥'

'एतदित्यस्य शौरी रदे मन न जिहृददराय ।

जे तो अयमुन हं ईये मुने दाय परि जाय ॥ ३१ ॥'

मानकरणार्थं यावान् दोषः (नायकस्य) ईदृश्यते अन्विष्यते, मनसि गुण एव भाग्यच्छति । दोषान्वेषणार्थं यावन्नायकचरित्रं विचारयामि तावदेव तस्य प्रत्येकयातांस्तु गुणमेव पश्यामीत्याशयः ॥ परमानन्दस्तु-‘मानसवधि रत्न-नीदिनं न हि निश्चलतामेति । प्रिये विचिन्वति तेऽगुणे तदस्ते गुण पति ॥’ इति प्रहेलिकामाह । यदि सख्या नायकं प्रत्युक्तिरपि स्यात्तर्हि ‘तव अगुणे दुर्वाङ्मयादिके विचिन्वति सति’ इति स्पास्यायां अन्वेषकं दुर्वाङ्मयमस्ति, उत नायिकादिश्वेतनपदार्थः । अगुणे इति सप्तम्याः स्थाने द्वितीयां कृत्वा यस्मिन् कामाक्ष्येन अने तव ‘अवगुणं विचिन्वति सति’ इत्यर्थः कियते, तर्हि प्रिये इत्यस्य कथं संगतिः । सर्वो जनः ‘प्रिय’ इति स्वपदेन कथं कुर्यात् । नायिकायाः प्रियः सर्वस्य प्रियो भवेदिति बलात्कारो भास्ति । यदि नायिका अन्वेषणस्य कर्त्री तदा ‘विचिन्वति सति’ इति पुस्वं कथं घटेत् ? ‘प्रिये नायके, तव अगुणं विचिन्वति’ इति द्वितीयपदार्थस्य स्पास्यापि न संगच्छते, मान-स्पेष्टा नापकस्यास्ति उत नायिकायाः । यदि नायकदेव एव मानालीलां कर्तुंमुश्नुवोति, तर्हि विहारी चभ्राम, येन हि नायिकाया एव मानमुद्दिश्य पथमिदं प्रोक्तमित्यलम् ॥ ३१ ॥

—ॐ प्रेमगर्विता ॐ—

तिलकमकृत कम्पितकरः प्रियश्चिबुकमृत्याप्य ।

कुटिलमटति साऽलिकतटे कुटिलतिलकमेवाप्य ॥ ३२ ॥

नारिचकोदपाकम्पितः करो यस्य ईदृशः प्रियः, नायिकायाश्चिबुकमुद्र-मप्य, तिलकम् अकृत, अकार्षीत् । सा गर्विता नायिका, अलिके लकाटे कुटिलं वदं ज्ञातमीदृशं तिलकमेव भा-भाप्य गर्वेण वदं यथा स्वात्तया धर्मि । परमानन्दस्य ‘विहारतं कुटिलकृत्येव ।’ इति ‘कुटिलीकृता’ इत्यर्थे अनापकतापम् ॥ ३२ ॥

‘शिवो तु चिबुक टटय करि वंपिन करि भरतार ।

टोरो पै टोरो डिरे टेटे तिलक टिठार ॥ ३२ ॥’

❀ लक्षिता ❀

गतिरपरा, द्युतिरपि परा मुखे, चोक्तिरपरैव ।

प्रियहृदयारूढां वदति रूढा भ्रुकुटिलतैव ॥ ३३ ॥

मुखे द्युतिरपि परा । पूर्वं या नासीत्सा । उक्तिरपि अपरैव । पद्यनाम्न्यपि शर्षपशकान्यन्यान्पेय वदसि । हे सति ! ते अभिमानेन रूढा भ्रुकुटिल-
तैव, स्वाम्-पुपु दिनेषु प्रियहृदये आरूढां वदति । नायिकीं प्रति सप्या
उक्तिः ॥ ३३ ॥

→❀ सण्डिता ❀←

पक्ष्मसु वीटिरसोऽधरेऽञ्जनमलक्तमलिकेऽस्ति ।

रुचिररङ्गतः सद्गतः मुखागतमिह तेऽस्ति ॥ ३४ ॥

नायिकाकर्तृकनेत्रपुष्पनाम्पक्ष्मसु ताम्बूलरसः, स्वकृतनेत्रपुष्पनात् अ-
धरे कज्जलम्, छछाटे अलक्तकम्, अस्ति । यद् अधररङ्गकं तत्रेत्रयोः, यत्रे-
त्ररङ्गकं तदधरे, यत्पादरङ्गकं तद्विद्यति, एवं विचित्ररम्यतया रुचिरेण वने-
षु भग्य संगतो भवान् । तेषुच मुखागतम् अस्ति । रुचिरेति विपरीतलक्ष-
णया नायकं प्रत्याहोषाम । स्वागतमपि साकृतम् ॥ ३४ ॥

→❀ प्रोपितपतिका ❀←

परपरिमर्दितकुसुममिव विह्वलिता विरहेण ।

सततसमीपसखीभिरपि परिचीयेत चिरेण ॥ ३५ ॥

‘औरे गति औरे बचन भयो वदन रंग भौर ।

दौसकतै पिय पित घरी कटै घरी हे खौर ॥ ३३ ॥’

‘पसन पीह अंजन लघर, धरै महावर भास ।

आत्र निटेषु भती बरी, भठे बने हो खाल ॥ ३४ ॥’

‘करके भीडे पुमुम सौ गरं विरह पुग्गिहताय ।

सदा एमीनिनि सयिनि हू, नीठि पिछनी जय ॥ ३५ ॥’

करेण परिमादितं बलपदुन्मथितं कुमुममिय, विरहेण उन्मथिता सा ।
सततं समीपस्यापिनीभिः सखीभिरपि, सैवेयमिति विरेण (कपमपि)
प्रत्यभिज्ञायेत् । उन्मथिततया पिण्डताकारं कुमुमं यथा धतुरोरि जनः
अमुकमिति प्रत्यभिज्ञातुं न पारयेत् । एवं कुमुमदोमला सापि, व्यापिदशया
पृथमुन्मथिता, यथा सहस्रवर्षि न तसै महसा परिपिन्वन्तीत्याशयः ॥ ३५ ॥

अवधिदिने व्यतियति विकलहृदया त्वासीदेव ।

कुमुमितमेक्ष्य रसालमियमुन्ममाद् भृशमेव ॥ ३६ ॥

अवधिदिने अपतिगच्छति सति, इयं विकलहृदया तु आसीदेव, इरा-
मीम् रसालम् (आश्रम्) कुमुमितम् भा-ईक्ष्य, भृशमेव उन्ममाद् ।
साम्रतं यत्तन्तागमनेनोद्दीपितविरहा भनीय विकलतया उन्मत्ता जातेत्या-
शयः । अत्र 'अवधिदिनेऽपीतेष सा कृतातरतनुरपरेव । कृता पृतकटिका-
भिरपि विष्टसति विकलतरेव ॥' इति परमानन्दः । 'टीर्षी भौषिटे नाम'
'अवधिद्वितीत इति नाम भुवैवे'त ताकाटिटेऽप्ये 'अवधिदिने भनीते'
इति भूतकालप्रयोगः स्पष्टः । 'द्विष्य भौरेऽसीद्वैगई' इत्यस्य 'हृदये अम्प-
विधैव (अस्वाभाविकविषयवृत्तियुक्त) जाता' इत्यर्थेपि 'कृतातरतनुः अररा
इव जाता' इति यद्नु काश्यंकारणात् शरीरेणापरिषेया जाता' इति
हृदयस्थाने शरीररूपा प्रकीर्ति । किञ्च, ततोपि 'विकलतरा इव' न विक-
लतरा किन्तु विकलतरा इव दृश्यमाना इति इवञ्चन्देन सर्वे उपपन्नोति ।
त्रिपमाणाया अपि 'विष्टसति' सम्पत् विष्टसति ॥ ३६ ॥

—१३— विरहे तापः —१३—

अमहत तनुतापम्, यद्दन् शिशिरे शिशिरं यन्तु ।

पापमभूत्प्रविवेशिनो ग्रीष्मदिवसनासन्तु ॥ ३७ ॥

'द्विष्य भौरे टी डे गई टीर्षी भौषिटे नाम ।

द्वै कर काली काली काली काली अम् ॥ ३६ ॥'

'टीर्षी अन्मनि शिशिर शिशु, यदि शिशिन-जन-जन ।

वृषवेधे श्रीरमरिननि परतो परेशिन पत्र ॥ ३७ ॥'

विरहिण्याः प्रतिवेशी जनः, शिशिरतां हिमरूपं प्रादिशीतलं वस्तु, पद्म-
उपयोगे नयन् सन्, समीपे वसन्त्याः तस्या विरहिण्याः तनुतापं (बला-
त्पवनद्वारा प्राप्यमाणं शरीरोत्तापम्) कथञ्चित् असह्यत् सोढवान् । शीष्म-
द्विषसानो (न रात्रीणामपि । तत्र कदाचित् शीतत्वमपि स्यात्) पासस्तु
[अस्या विरहिण्याः प्रतिवेशे निवासस्तु] प्रतिवेशिनो जनस्य पक्षे पापमे-
याऽभूत् । इदानीं प्रतिवेशिनोपि तत्र वस्तुं न शक्नुवन्तीति विरहसंतापस्य
पराकाष्ठा । नायकं प्रति सखीकृतं नायिकाविरहनिषेदनमिदम् । “हिमरजनी
हिमजलकणरूपवसतामपयाति । अधुना तपनदिनेषु तस्काटिन्यं प्रतिभाति ।”
इति परमानन्दः । हिमजलकणद्वारा उपयमतां (उपवासं कुर्यताम्) कष्टाद्यदा
हिमरात्रिर्ष्यतीता, तदा शीष्मदिनेषु काटिन्यं सम्यगेव । ‘तस्काटिन्यम्’,
तस्य कस्य काटिन्यम् ? अपोष एवाप्यस्य । उपवासी ‘प्रतिवेशी’ इति तु निह-
तार्थमेव ॥ ३७ ॥

घनतरशीतनिशास्यपि च वसनमार्द्रमपिधाय ।

साहसेन संनिधिमयति सखीजनः स्नेहाय ॥ ३८ ॥

घनतरं शीतं यामु, एवप्रिधामु शीतमुनिशास्यपि, ज्वालाया निवारण-
थंम् भ्रमे भार्द्रं वसनम् भाष्याद्य, स्नेहाय (स्नेहकारणात्) सखीजनः, सा-
हसं कृत्वा तस्याः विरहिण्याः संनिधौ गच्छति । तस्याः शरीरात्तथा ज्वाला
निःसरति यथाद्रूपधममे कृत्वा भनिसाहसं कृत्वा सद्यो गच्छति, भग्यया
यो वा गन्तुं पार्योदिति सद्यो नायकं प्रयुक्तिः । ‘हिमतम्पामपि मधुपते !
सगाहमस्नेहायि । तदुपम्यातुं न शक्नोति सखी मज्जलवसनादि ॥’ इति पर-
मानन्दानुवादः शिष्यामुन्दर इति दृश्यतां सद्दर्परेव । ‘तत् ताम उपस्था-
मुमिति’ सटीका ॥ ३८ ॥

प्रवसन्ननयत्प्रियतमः सर्वगुरुरानि सहैव ।

शिशिरनिशां नैदाद्यदिनमदधान्मां समर्यय ॥ ३९ ॥

‘आटे दे आटे बगन, बाहे हृदी राति ।

गाहग के के नेह दस राती गर्ब दिग जति ॥ ३८ ॥’

‘बला वरन ली ले बटे, तब गुग संग लगाय ।

श्रीधम बाहर शिशिर निशि, पिय मो पाय बगाय ॥ ३९ ॥’

विरहिणी सरसीं प्रति वक्ति—प्रयासार्थं गच्छन् प्रियममः सर्वाणि जीव-
नस्य सुखानि सद्यैव नीतवान् । तिसिरतोंः रात्रिम्, नैदाघं दिनं च, मां
समया पृथ मासमीप पृथ, अद्घात् अन्धापयन् । तिसिरतोंः रात्रौ प्रीष्मदि-
नमस्यापयस्, अर्थात् शीतरात्रिरपि विरहोत्तापाद् प्रीष्मतोंदिवस इय संता-
पकरी दीर्घां च प्रतीयते । निदाघदिने शीतरात्रिम् अद्घात् । अर्थात् प्रीष्मेदि
कामवशात्कन्दमुपयामि इत्याह्वनम् । अथवा—इदानीं मम रात्रयः तिसि-
रतोंः सन्ति (अतिदीर्घां) दिवसाश्च निदाघस्य सन्ति, (विरहोत्तापाद्दि-
दीर्घां उष्णाश्च) इति सामान्यार्थः । 'नीत्या सर्वसुखानि वै गच्छन्ति रमणस-
ह्ये । तिसिरनिदाघनिदादिने स्वप्नेः कथमत्रैव ।' इति परमानन्दः । गमि-
ष्यन्तं नापकं प्रति नायिकाया वक्तिः । यावच्छान्तं रात्रिदिने न याविते
तापत्, रात्रिः तिसिरस्य, दिनं निदाघस्येति अनुभवः कविप्रसिद्धिरह्य-
र्थनानुकारितयाऽभ्यामारिक्त एव । 'स्वप्ने' इति गूढकालोपि विरहः । पदा
गमिष्यन्तं प्रति 'गच्छन्ति' इत्युच्यते तदा रात्रिदिने स्वप्ने इति कथं ज्ञातम् ?
परमानन्दानुवादे विहारिस्वारस्यसिद्ध रात्रिदिनमुक्तमपि शरुषेयेर्न को
जानीयात् ॥ ३९ ॥

अहमेवोन्मादं गता ग्रामो वा नु जगाम ।

किमप्युच्य सोयं दिशति शशिनि शीतररनाम ॥ ४० ॥

विरहपशात् अहमेव उन्मादं गता, किंवा सर्वो ग्रामो नु उन्मादं जगाम ?
शोऽयं ग्रामः, किं ज्ञात्वा अन्धे शीतररेति ग्राम दिशति प्रसुक्ते । प्रलभं
तापकारहेऽस्मिन्कथं शीतररात्रिमित्याशयः । 'दिशु मत्ता ग्रामे जना मत्ता
किं त्वहमेव । ये वदन्ति सर्वे तानि मुखा तिसिरहरमेव ॥' इति परमानन्दः
मत्ता किं त्वहमेवेत्यनेन, अहं मत्ता अस्मीत्येव अज्ञातापमनुमशसि इत्यर्थो
निधीयते । न तथा विहारी वाञ्छति । 'गमिम्' इत्यपि रूपं धोदोत्तरात्-
कारणमाशयम् ॥ ४० ॥

'हीही वंती विरह वग, के वीरो गव गम ।

वहा न्नि ये वहा दे वीहि दी ही उहर नम ॥ ४० ॥'

→* सोरठा *←

विरहे गुप्यति देह, इतः स्नेह उपचयमयति ।

वर्षति यदि मघवेह, यासो हसतिः, यवाः स्थिराः ॥४१॥

विरहे देहः गुप्यति, परम् अपरतः स्नेहो वृद्धिम् याति । यदि इह (जगति) मघवा मेघो वर्षति तर्हि यथासः ('जयासा') हसति गुप्यति । यवाः स्थिराः सुरता भवन्ति ॥ ४१ ॥

दो०-विरहपायके पुप्यते, वहति विलोचनवारि ।

श्वासमरुति चोद्वीयते चित्तमहर्निशचारि ॥ ४२ ॥

अहर्निशं चरति वैदस्याद् भ्रमति इन्द्रामिदमेकं मे हृदयम्, विरहाग्री पृच्छते ज्जलति । विलोचनयोः वारि वारिणि जले । 'वार' शब्दस्य सप्तमी । वहति, घटात् प्रवाह्य मियज्ञमन्त्र्य नीपते । श्वासपवने च उद्वीयते । अहो अस्य हृदयस्योपरि क्रियतो विपत्तयः । अग्निना उवाहयते । वारिणा प्रवाहयते । मारुतेन चोद्वीयते । इत्याशयः । सर्वाः सप्तम्यः । 'तप्तं तद्विरहानलैः त्रिषं प्रीतिरसेन । त्विषं वहन्ति हृदये किं पीरं नपनपधेन ॥' इति परमानन्दः 'उदयो उस्तास सनीर' इति तु प्रथममेवोद्गापयामास । टीकायाम्-"हृदा त्रिषं शान्प्रधवनरूपं वारि क्रिमिति वहसि" इति प्रथममुपाय्य पुनः 'वीर्यं वारि, विरहानलेन तप्तम्, प्रीतिरसेन जलेन त्रिषम् भार्द्वतर-मित्यादि विविधं वहति । जलमप्यनाद् नवति क्रिम् । यस्य भार्द्वतरता अत्र विधीयते ॥ ४२ ॥

१ दवा नपाः ॥ पाठान्तरम् ।

'विरह गुप्यति देह, नेह द्वयो अतिदृग्दहो ।

जेषे वरसे मेह, जरे जवातो जो जमे ॥ ४१ ॥'

'पत्ररुते भागविद्योवदी, बद्धो विलोचन नीर ।

आद्ये जान द्विपो रद्वे, उच्छे उवाय सनीर ॥ ४२ ॥'

चेदवलोकितुमभिलषसि देहदशामस्या हि ।

तर्हि निमृत्नीरवमिमामवलोकय ननु याहि ॥ ४३ ॥

इति नायकं वक्ति—अस्या विरहिण्याः देहदशां स्वयं स्वनेत्राभ्यामवलोकितुं चाच्छसि । अस्मद्दशने तत्रान्विधासो नास्ति । तर्हि निमृत्तं गुप्तम्, नीरवं निःशब्दं यथा स्याद्यथा, (येन सा न विज्ञानीयात्) याहि, तां च अवलोकय । तत्रागमनस्य इषेण तस्या दशा परितोष, परं गुप्तं यदि तां द्रक्ष्यसि, तदा मया यादनी तस्या दशा वर्जिता सा ते प्रत्यक्षं अभिष्यन्तीत्याशयः ॥ ४३ ॥

कति वाराञ्च जगाद् सा सद्योतानमिदृश्य ।

अङ्गारा वर्षन्ति सखि ! तिष्ठ गृहानधिविद्य ॥ ४४ ॥

विरहतापेन व्याकुला सा सद्योतान् अभिरक्ष इष्टा—“दे सखि ! अद्य अङ्गारा वर्षन्ति : एहि, गृहान् प्रविश्य, तिष्ठ” इति कतिवारान् न जगाद् । अपि तु बहून् वारान् कथयामास । विरहवद्विग्रहिकायाः यमकुर्वानु सद्यो-तेष्वपि अङ्गारवृद्धिरेवामूर्धित्वात्तपः । नायकं प्रति नायिकाया दशां सखी वक्ति । कतिवारं न जगाद् सा इष्टा सद्योतानि । वर्षन्ति नमसोमिच्छमिति प्रविश प्रविश सद्गतामि ॥ इति परमानन्दस्य सद्योतानरूपोद्गमवोरपि ह्रीयतामादिदेश । सखी प्रति नायिकाया वक्तिरिति विदमरि शोर-यामास ॥ ४४ ॥

→॥ प्रेमगर्विता ॥←

धुणमनन्ति धुपति धुणं धुणमाधुपुते सेति ।

सुदुरे प्रियसुण्डितमधरमीधन्त्या दिनमेति ॥ ४५ ॥

‘जो बाके तन ही रचा देही पदत आर ।

तो बडि मेरु पिछोदिये बडि अचडां पुरवत ॥ ४३ ॥’

‘विरह जयि सखि रीगननुं कसो न उदि के वार ।

अपि आउ मत्रि नीतरो, वरपत आउ अंगार ॥ ४४ ॥’

‘धिनक उफाल धिन सुवडि सपत धिनक सुनय ।

उदरिन निरधंकिउ अपर दरन देवत अय ॥ ४५ ॥’

क्षणं, प्रियस्रण्डितम् अधरम् भनक्ति उद्व्याव्य प्रकाशयति । क्षणं तं
 सुपति सृष्टानि । क्षणं सा तमधरम् आवृणुते भाष्ठादयति । इति मुकुरे
 प्रियदृष्टमधरं वीक्षमाणायाः सधं दिनं व्याप्येति । सती प्रति सखी नायि-
 काया लीलां वक्ति । अनुदात्तावलक्षणमात्मनेपदं क्षणमित्यं स्वीदुर्वन्तु
 पैषाकरणाः, येन ईक्षन्त्या इति स्यात् । यदि तु सर्वथैव वक्षीभावसहि 'अव-
 यस्याः (जानन्त्याः, पश्यन्त्या इति भायः) दिनमेति ।' इति योजयित-
 व्यम् । परमानन्दस्तु—'क्षणं क्षणं प्रियस्रण्डितं सृष्टानि विधत्ते करेण । दर्श-
 यति कदाचिद्व्याधरं स्रं पश्यति मुकुरेण ।' इति क्षणपदं प्रायेकमसंबध्यापि
 छन्दसोद्भमद्भस्याने स्थाने चकार ॥ ४५ ॥

—ॐ प्रियाविदग्धा ॐ—

न समलपजनमध्यगा पुरतः प्रियमधिगम्य ।

उरसि शिरसि ससितमसावधरत्करमवनम्य ॥ ४६ ॥

जनस्य बहिरङ्गलोकस्य मध्यगता, असा नायिका पुरतः संमुष्टे प्रियं
 प्राप्य, संलपं न अकरोत् । ससितमवनम्य (प्रणम्य) उरसि शिरसि च
 करं पृथवती । कृष्णवर्णं केशपादो हस्तविन्द्यासाद्गात्रौ भावयोः समागमः,
 उरसि, कुचयोः संभुजा साम्यात्परस्परौ तच्छुभपपूर्वकं सत्यता सूचितेत्यादि
 बहवोऽप्याः परिशेषाः ॥ ४६ ॥

—ॐ अतिरसाविष्टा ॐ—

क्षणं चलेत्तिष्ठेत्क्षणं चाहौ प्रियमासाद्य ।

हर्म्यतटात् पश्यति घटामबला तडिच्छटाऽद्य ॥ ४७ ॥

'हरपि न बोद्धौ रमि ललन निरसि अमित संगताय ।

अंयिन हीमं हंनि धरयो लीग हिये पर हाय ॥ ४६ ॥'

'तिनक चाली तिष्ठति तिनक भुवप्रीतम गत दारि ।

वशी अटा देरति घटा बिदुत्ता ही नारि ॥ ४७ ॥'

क्षणं चलेत् । क्षणं चादौ त्रिषं प्राप्य, अर्षात् पादुना कन्धरायां त्रियन्म-
माडिन्न निष्ठेत् । अथ पूर्वप्रकारेण, तद्विदुषोऽत्र च्छटा यस्या हृदयी
अचला, हर्म्यतटात् मेघानां पश्यामन्लोकपति । त्रिषुदनि क्षणं चत्त्रि क्षणं
मेघे निष्ठानि चाग्रदयात् वर्षंशीक्षिभ्यां च तद्विषुष्या । मूढवदत्रापि तथैव
नान्दालंकारः ॥ ३० ॥

→* नायिकाया रूपवर्णनम् *←

→* सुर्यं चन्द्रः *←

तद्गृहमभितस्तिथिमहो पश्चाद्भादवयाति ।

यदनविभाप्रतिमासतः प्रतितिथि पूर्णा भाति ॥ ४८ ॥

अहो जनः, तस्या नायिकाया गृहम् अभितः, गृहस्य समीपे । पश्चात्
(तिथिप्रश्नम्,) तद्गृहात् तिथिं जानाति । तस्या यदनविभायाः प्रतिमासतः
(प्रकाशात्), प्रत्येकीया पूर्णमैव भाति । तस्याः गृहस्य समीपे प्रकाश-
द्वारा तिथिज्ञानस्यावकाशो नास्ति । यतः प्रकाशद्वारा तु सर्वेऽपि तिथिः
पूर्णमा प्रतीपत इत्यानापः । 'तय गृहमभि नागुन्तकतिथिं कोनि जानाति ।'
इत्यादि अहोमेवाद परमानन्दः । पुनश्चरदस्य पञ्चद्वार्येषोपकृता रूपम् ।
यन्मे इटाकरणं प्रत्यक्षं श्रेष्ठतीत्येव परमार्थः ॥ ४८ ॥

निष्ठ, शुभिनमीक्षेऽमहमुपरि न घाले यादि ।

शममयमर्घ्यमरीक्ष्य चिधुमग्निन्ना दसुरिमा हि ॥४९॥

दे घाले ! एवं तिष्ठ, उपरि (अहाडिकायाः उपरि) न गच्छ । अहमेव

'पत्र' ही तिथि पत्रवे व परके चतुंगण ।

निष्ठ प्रति पूर्वा ही रहत अन्नन भोग उरग ॥ ४८ ॥

'तु' रदि, र ही गणित मर्घ्य, चदि न अट, चदि वान ।

गवदि तु विन ही गणित तथै रैरे अरप अहान ॥ ४९ ॥

४०. नि. ९

शशिनं पश्यामि । इमाः (चतुर्धावते चन्द्रायार्घ्यं दिशसन्त्यः) भरिलाः,
समयं विनैव विधुम् अदृष्टैव अर्घ्यं दद्युः । यदि चन्द्रोदयो जातो न येति ते
ज्ञानुमिच्छा, तर्हि अहमेव तत्पश्यामि । तव मुखं दृष्ट्वा सर्वासां चन्द्रग्रमो
भवेदित्याशयः ॥ ४९ ॥

राजति नीलपटान्तरितमेतन्मुखमवधेहि ।

कलितकलानिधिरुल्लसति कालिन्दी सलिले हि ॥५०॥

अवधेहि अवहितो भव । सावधानं पश्येत्सर्पः । सूक्ष्मेण नीलपटेन अन्त-
रितम्—अर्थात् दृश्यमानमपि नीलवसनेन (सूक्ष्मेण) किञ्चित्सष्यवधानम्
इदं नायिकायाः सुरम्, राजति । तत्र गम्यामुखेक्षामाह—कालिन्दी-
(यमुना) सलिले पूर्णः कलानिधिः शोभते । श्यामे यमुनाजले यथा चन्द्रः
शोभते, तथा सूक्ष्मेण नीलपटेनान्तरितमिदं मुखं शोभत इत्याशयः । 'मुखं
नीलवसनापृतं लसति मिये तवैव । एतु कलिन्दकन्याजले धन्या चन्द्ररू-
ढैव ॥' इति परमानन्दः । नीलवसनेनापृतमित्यथाशकं विहारिवाभिठता-
शेख । मुखेन साकं चन्द्रकलाया उपमा, परमाण्दादेव मुता । पृष्ठाका-
रस्य, पूर्णचन्द्रेण साकं तुलना स्यात् कलया । तवैव कलैवेत्येवकारसाप्पना-
वश्यकता । आरम्भे एव 'एतु' पदमपि शोभां सिद्धीकरोति ॥ ५० ॥

✽(नेत्रे)✽

सूक्ष्मपटे चञ्चलनयनयुगं कान्तिमुपयाति ।

मन्ये सुरसरिताजले मीनमिधुनमाभाति ॥ ५१ ॥

कान्तिमुपयानि प्रकाशते । सुरसरितायाः गङ्गायाः । भागुरेतात् । मीन-
योमिधुनं युगम् । उच्छलनेनाभाति 'उच्छलद्मलसरिताजले मीनद्रूपमिष-
याति' इत्यादि परमानन्दः । सुरसरित्पदं छोवितम् । उच्छलन्मीनद्रूपं

'टिप्पौ उषीत्ते मुंर लौ, नीळे भाँवरचीर ।

मनौ कलानिधि शलमठे काळिन्दीके नीर ॥ ५० ॥

'यन चमात चंचल नयन, विच गुंपट पट शीन ।

मानौ सुरसरिताधिमलजट उच्छलन जगमीन ॥ ५१ ॥

यानीत्येतदपि 'तुळ'पूरणशायम् । भीनद्रूपं यदा याति, तदा उपमार्थं कथं
 घृतम् । अत एव विहार्यपि 'धमधमात' इत्येषाह न 'गच्छत्' इति ॥ ५१ ॥

नयनं रसमग्नं प्रिये, लज्जाकृत्कञ्जाय ।

तदनञ्जनमपि संभवति, खञ्जनमदगञ्जाय ॥ ५२ ॥

हे प्रिये ! रसे (प्रकरणात् शृङ्गाररसे) मग्नम् शृङ्गाररसोपितेषु हास-
 भावादिषु निपुणमित्याशयः । ते नयनं कमलाय लज्जाकारकम् । कमलं
 सदैव रसे (जले) मग्नं स्वप्नं भवति परं तव नयनं म्याभाविद्व्यच्छतया
 तस्यापि लज्जां फोणीत्याशयः । तद् ते नेत्रम्—अञ्जनरहितमपि, कृष्णतया
 खञ्जनपक्षिणो मदगञ्जाय मदमर्दनाय संभवति प्रभवति । गञ्जनं गञ्जः
 भाये घनम् । नयनयोः प्रसाधनं कुर्वती नादिकां प्रति नापकम्प्योक्तिः ।
 "नयनयुगं हृत्तमञ्जने ! सखं शृङ्गाराय । तदनञ्जनमपि संभवति गञ्जनम-
 दमशाय ।" इति परमानन्दः । विहारी 'रस निगौर मञ्जन टिये' इति
 कनकाधरीकरणाय नयने योजयामास परमानन्दस्तु नादिकामेव गञ्जपा-
 मास । विशेषस्तु भूमिकायां द्रष्टव्यः ॥ ५२ ॥

कथयः कमलसमं जगुर्वेधि नयनमदमेति ।

कथमनयोयोगे द्वयोर्विरहकृशानुरुदेति ॥ ५३ ॥

सर्वे कथयः नयनं कमलतरयां कथयामाशुः । अहं नयनम्, अश्ना
 (पापानः) भक्ति, इति वेधि । अन्वया द्वयोः अनयोर्नेत्रयोः (नादिकाना-
 पकसखभिषयोः) योगे विरहवृद्धिः कथमुत्पद्यते । द्वयोः पापानयोरेव पर-
 स्परसंघर्षे वृद्धिरुदेति—अतएव अत्रेदुपान् नेत्रं पापानं जाने इत्याशयः ।

'रसनिगौर मञ्जने टिये, खञ्जन भञ्जन देन ।

अञ्जन रञ्जन हृ विना खञ्जन मञ्जन नैन ॥ ५२ ॥'

'कदल तरे कपि कमलभे, मो मन नैन परान ।

न तरह का इन रिप सगः उन्नत विरह हृष्टन ॥ ५३ ॥'

१ विहारीशङ्करे तु 'मञ्जनु, खञ्जनु मञ्जनु' इत्येव सर्वत्र पाठः, । 'ठ'
 कदलतः शयः प्राचीनदिग्दी ररदते । परं विहारिगनये नादीयोगे प्रष्टारः ।
 तरतन् 'कदुं मुली कदुं पीत पद, कदुं मुष्ट कदलत'

‘नयनकमलमिति यन्मुधा नयनोपलमिदमेव । अनघोरपि योगे विरहदहनं
नयति यदेव ॥’ इति परमानन्दः । विधेयं किम्—अस्य स्वष्टोऽग्र अविमर्शः ।
लिङ्गशानेपि परमानन्दः, परमानन्द एव । अत्रोपलदहनयोस्परि ह्रीषता-
कृपा प्रदर्शिता एवकारोपि यलाकारं सूचयति ॥ ५३ ॥

विषमशीलदग्भ्यामहो कां गतिमयमारोपि ।

कचिद्वेषुमाले कचित्पटः कचिन्मुकुटोपि ॥ ५४ ॥

नेत्रयोः कृते सखी, नायिकागुणालभते—विषमशीलाभ्याम् (युद्धारा
अपरलोकं विकलीकुर्वन्नाम्) ते दग्भ्यां अयं धीकृष्णः कां दशाम् आरोपि
(प्रापितः) । यत् वेषु—माला—पट—मुकुटादयः कचिदपि विप्रस्थाः सन्तीति
स न जानाति । अनिविकलः स भारमने न प्रभवतीति भावः । ‘लट्टैते’
पदस्य युद्धशीले इत्यर्थे स्वीकृत्यायमर्थः । ‘लाट’युक्ते (लालिते) इत्यर्थोपि
कैभिरम्बोक्तः । परमानन्दस्तु ‘भुवि शेते संसितवसनमुकुटलकुटकलयैष’
स्रजस्य स्थाने संसितप्रयोगो निरर्थकः । विहारी कथयति—‘कटुं गुरली
कटुं पीतपट’ अर्थात् ते स्वस्थानारपतिताः सन्ति अयं तु व्याख्याति ‘शिधि-
लीभूता पतनार्दीना कला, तया’ । माला परमानन्दमहाशयेन तुकायिता !
अथ य केयं कला ? ॥ ५४ ॥

मुसनिर्गतवचनान्यभून्यनृतायन्त इतीव ।

संलापाय विलोचने रचयति विधिरकृतीव ॥ ५५ ॥

संकेतम्यले आगमनादिविषये, प्रेमिणां वचनानि प्रायो मिथ्या भवन्ति । अत एव वचनानि लोकेषु अविश्वसनीयानि संजातानि । विद्याया वचनानि मनोभायसूचनाय, विश्वासाय च रचितान्यासन् । एवं स्थितौ अकृतार्थे इव विधिर्लोचने विरचयामास । तथा च चतुराणां लोचनान्येव वचनानां कार्यं साधयन्ति । एवं च नायिकादेः परमदाक्षिण्यं व्यज्यते । एष एव भावोऽस्मिन् पद्ये । अस्मिन् वचनानि अनृतानि भवन्ति एतदर्थमेव अकृतार्थे इव विधिः संलापाय लोचने रचयामास । परमानन्दोक्तिस्त्वग्रत्या भूमिकायां द्रष्टव्या ॥ ५५ ॥

मृगनयने ! मृगयाविधिं मदनो मञ्जुमुवाच ।

वनचरनयनमृगाविमो नागरनरमृगया च ॥ ५६ ॥

वनविहारं कुर्वतीं नायिकां प्रति सद्यः परिहासोक्तिः—हे मृगनयने ! मदनो (मृगयासिद्धकः) तुभ्यं मृगयाप्रकारं मिलक्षणं प्रोवाच (लक्षणाया उपदिदेश)—यत् इमौ वनचरौ नयनमृगौ स्त, अनयोः कर्तव्या च नागरनराणां मृगया । अभ्यग्र मृगयायां नगरनिवासिनो जना वनचरणां मृगाणां मृगयां कुर्वन्ति । अत्र तु वनचरौ इमौ (नयन) मृगावेव नागराणां नराणां मृगयां कुरुतः यं नरं एवं नेत्राभ्यां पश्यन्ति स एव कामविद्वान्ने भयत्रीत्यादायः । मूढे तु 'काननचारी नैन मृग' इत्यस्य 'कर्णपर्यन्तविभ्रान्ते नयने' इत्यस्यार्थः संवेग भवति, न सोऽत्र साध्यः । 'अद्भुत इति मृगलोचने मृगयाविधिर्भावैव । यतोचनमृगमृगचतुरनरहिंसनमपुनैव ॥' इति परमानन्दः । वनचर-नगानिवासिपदयोः परस्परपरिपश्यसूचको भावोऽत्रासं गतः । हिंसनपदमपि मापुर्वहिंसनमुदोपपत्ति । अपुनैव हिंसनम् ? पश्चाद्यदि हिंसनं भवेद्यदि वैदिवी हिंसा हिंसा न भवति' इतिवत् सप्रमपि भवेत् ! अपुनैव !! कठिचर्यप्रकरणे पाठस्य नास्ति !!! ॥ ५६ ॥

'येन निराये अति मते चतुर अहेरी मार ।

काननचारी नैन मृग नागर नरन विद्वर ॥ ५६ ॥'

→* चू: *←

कुञ्चितनासिकमुद्धमितनयनं शपथमियाय ।

कण्ठक इव हृदि पीडयति कुटिला भ्रूः सुचिराय ॥५७॥

कुञ्चिता नासिका यस्मिन् कर्मणि तथा, उद्धमिते (नर्तिते) नयने यस्मि-
 स्तथा सा । अनभिमतो विषये शपथं इयाय (चकार) । शपथसमये कुटिली-
 कृता भ्रुवुटिः, कण्ठक इव हृदि विद्धा चिराय मां पीडयति । न तां भ्रुवुटिं
 विस्मर्तुं प्रभवामीत्याशयः । 'किञ्चिकुञ्चितनासिकं नर्तितरुतं तथापि । कण्ठक-
 मिव तद्भ्रुतटं विष्यति मामघापि ॥' परमानन्दः । प्रकृतविषयस्य मूलोच्छेद-
 प्य । क्रिया लुप्ता, क्रियाविशेषणे रोद्धतः । 'तथापि' कण्ठकस्य हृद्यायं विशेष-
 पतो विष्यति ॥ ५७ ॥

ॐ केनाः ॐ

सहजमसृणुशुचिमेचकं कचकुलमेक्ष्य मुगन्धि ।

गणयति मार्गममार्गमपि मनो न रत्यनुबन्धि ॥ ५८ ॥

स्वभावतश्चिह्नम्, स्वच्छम्, इयामकान्ति, गुरमितम् कचकुलम्, भा-
 इक्ष्य, रत्यनुबन्धि प्रीतिपरपदं मनः, मार्गममार्गमपि न गणयति, बल्यद्वन्द्वो
 भयतीत्याशयः । 'गुरमितश्चिह्नमिदममसृणुशुचितरच्छरिरेषोपु । कापयेषु
 गत्या मनो मुह्यति मुहुरपि तेषु ॥' परमानन्दः । 'कापयतुष्वेषु केने-
 ष्वि'ति ध्यादया । 'गनत न मन पय अपय, छरि त्रिपुरे मुपरे वार'
 इति विहारी केनान्द्रुा मनः कापयं न गणयतीत्याह । परमानन्दः केना-
 नेय कापधाक्षकार । 'किं च चिह्नं मसृणं चिह्नम्' इत्येव षोषे सुतम् ।

'नासा, मोरि, नचाय रग करी कचर की सौह ।

काटेकी कण्ठक द्विये, गरी कटीली गौह ॥ ५७ ॥'

'सहजमसृणुशुचितरस्वामरधि मुधि मुगन्धगुरुमार ।

गनत न मन पय वनय छरि त्रिपुरे मुपरे वार ॥ ५८ ॥

'सपिच्छं' तु भाष्याणि सुतम् । न कोपि समुन्द्रमित्याह । यत्रभाषामात्र-
पंडितास्तु 'पिच्छं' सपिच्छं यदन्ति । आमूढपूर्वं समुद्राद्यनुवादं ब्रूया
मया तु ज्ञातं यत्परमानन्दमहाशयस्य संस्कृतभाषायां परिमितं प्रवाचिकार
भासीत् । अस्तु ह्यप्यर्था विचक्षणैः 'तरल' विज्ञेयं पुत्र भागतम् ? अत्रि
तरलताप्यायदयवी ? ॥ ५८ ॥

→* मालविन्दुः *←

अङ्गो दशगुणितो भवति विन्दां निकटे याति ।

तदलिकमिह विन्दां घृते षड्गुणितं प्रतिभाति ॥५९॥

विन्दां निकटे याति (विन्दां एते सति) एव-दशादिशो दशगुणितो
भवति । परं तस्या नाधिक्यायाः अतिकं विन्दां (मालनिकटे) एते सति
षड्गुणितं भवति न दशगुणमेव । यद्युत्तरतु षड्गुः गुणः (सौम्यगुणः)
यस्य तादृशं सोमते । गुणपदे शेषः । गूढे—“कहत सर्वं वेदी दिव्ये भौक्त
दशगुणो होत । निबडितार वेदी दिव्ये भगमित बद्ध उदोत ॥” यथा
विन्दुः दशगुणो भवतीत्युच्यते, तथा 'डितार' यद्यपि शेषेण समार्थं कर्त-
व्याःशीत् । 'भौक्त दस गुणो होत—भगमित बद्ध उदोत' अत्र 'भौक्त' 'उ-
दोत' योर्न साम्यं संपदितम् । संगृह्ये तु शेषेण तन्मन्त्रम् । 'लोकेऽदो
एतद्विन्दुः किल दशगुणतामुत्पत्ति ।' इति परमानन्दस्य उन्मन्त्रेवापो-
गुणः यथाक, विमले ॥ ५९ ॥

→* चिबुकम् *←

रिन्ना कुचगिरिरोहणान्मुसुमनुदृष्टिरिषाय ।

पुनरग्रे चलिता न मा, चिबुकगना तु चिराय ॥ ६० ॥

'कहत सर्वं वेदी दिव्ये भौक्त दशगुणो होत ।

दिन लण्ट वेदी दिव्ये भगमित बद्ध उदोत ॥ ५९ ॥'

'पुत्र गिरि चदि, अति बहिन हे, यदी कीठि मुष पांठ ।

रिदि न दृषी, एदीदे र्ही, निपि चिबुकदी मः ॥ ६० ॥'

उद्ययो. कुचपर्वतयोरारोहणात् सिद्धा (कामाद्रिकलिता ध्रान्ता च)
(मे) दृष्टि, सुखसोभालोभात् सुखम् अनु इयाय जगाम । परमप्रे न
चलिता, क्षारम एव चिबुकस्य रन्ध्र एव विराय पतिता । ध्रान्तोपि न
चलति, एव मे दृष्टिश्चिबुकसौन्दर्यमुग्धा तत्रैव षीलिताभूदित्याशय ॥ ६० ॥

❀ कुचौ ❀

कुचयुगमधिकञ्चुकि सिते वसने संव्रियते न ।

सुकविगिरामर्धोपमं प्रकटभीयतेऽनेन ॥ ६१ ॥

अधिकञ्चुकि कञ्चुक्या मध्ये, सिते वसने श्वेतायां दाटवाम्, तस्या कुच
युग न तिरोपीयते । सुकविवाणीनां यथा अर्धोपमा, अनेन (कञ्चुकेन)
(तत्) प्रकटम्, ईयते प्रतीयते । उपरि श्वेता सूक्ष्मशाटी परिहिता, अन्त
कणुलिका धारिता तथापि कुचौ दृश्येते एव । यथा सुकवीनां वर्णा, आवा-
सतो गुप्तार्था अपि किञ्चिदवधाने एव ररष्टार्था भवन्ति तपेत्याशय । अ-
नेन प्रकाशयोरपि किञ्चिद् गुप्तयोरेव कुचयो दोभेति ध्वनितम् । यथा क-
श्चित्—“कवि अष्टर तियके सु कुच अध उपरे सुखदेत ॥” (अर्धो गिराम-
पिहित पिहितश्च कश्चित्सौभाग्यमेति मरहट्टवभूकुचाम्) ‘अत्रापि—‘सक-
विवृतवर्गाधेनिय चपटमुहस्रायेव ।’ इति अर्धस्य णीयतां चकार परमा
नन्द ॥ ६१ ॥

❀ कटिः ❀

लसति वपुषि नवयौवनं दसति चलग्रमनेन ।

वशयति नयनमिदं यदा नमति मन्दगमनेन ॥ ६२ ॥

‘दुरत म पुच, विच वचुद्धी पुपरी, छारी सेत ।

कवि अष्टनके अर्धे ली प्रगट दिराई देत ॥ ६१ ॥’

‘दृष्टदात्रि तन तदनई दधि लग ली दधि जय ।

लगी हांक लोदनभरी लोदन डेठ लगय ॥ ६२ ॥’

अनेन (नवयौवनेन) अथलभम् कटिः (भागुरेस्कारलोपः), हसति । इदम् अथलभम् मन्देनापि चञ्चनेन यदा नमति, कृशतायदात्कम्पते इत्यर्थः । तदा येप्रयष्टेरिय शोभां प्राप्य, पश्यतो जनस्य नेत्रं पश्यति । (हरिप्रकाशटीकामतेन) । रसाकराद्यास्तु अन्यत्रिधमर्षे श्लिष्टप्रत्यमात्रि-मांशयन्ति । मूले 'छ'स्य शृणुनुश्रासः । इह चतुर्थ्यपि धरणेषु 'लसति हसति' इत्यादि अनुश्रास इति शब्दात्तद्वारस्य न न्यूनतेति बोध्यम् ॥ ६२ ॥

—* रूपवर्णनम् *—

यत्तशते विहितेऽप्यहो, साहसशते कृतेऽति ।

यपुपि रूपरत्नाकरे दृष्ट् नहि पारमुपति ॥ ६३ ॥

नायिकास्वरूपस्य नायकस्योक्तिः, (नायिकोक्तिरपि संभवति) । तस्या रूपमालोचय, कदाचिन्मनः नाभ्याघ्रायत्तं एव भ्रान्त्या विपशं भवति, कदापिच जाद्वरकम्पादिसारीयकवियशं माधे प्रसरति । एवं दर्शनमनिश्चये सत्यपि पश्यन्ते कृते, साहसशते अत्यर्थे निर्मितेपि । रूपसागरे तस्याः शरीरे मे दृष्ट् (दृष्टिः) पारं न उपति रूपं त्रिलोक्यन्ती दृष्टिर्न मृष्यतीति भाषः) । शतपदमनन्तार्थकम् । (हरिप्रकाशः) । रसाकरस्तु—पूर्वांशुरा-गिण्या नायिकाया दक्षिं स्त्रीहृत्—लोकपवादाश्रमरक्षणाय यत्ने कृतेपि, विरोधिलोकानां दृष्टेर्भये सत्यपि, साहसे कृते छावण्यमये (समुद्रः, शरीर-भेदमयमपि छावण्यमयम्) तनु-सागरे दृष्टिः पारं न पर्यात्यर्थेमाह ॥ ६३ ॥

दृशमुपति कनकं न यपुराप्य कनकसमकान्ति ।

भूषणानि करकर्कशस्पर्शतया प्रतिमान्ति ॥ ६४ ॥

'लीने दृं साहस सदृश, बीने जनन हमार ।

लोचन लोचन-स्निग्ध तन पैरि न पश्य पार ॥ ६३ ॥'

'दृष्टि न परत समानदुष्टि कनक, कनकये गत ।

भूषण करकादय एतान परत सिद्धने जात ॥ ६४ ॥'

कनकसमा सुवर्णसदृशी कान्तियंस्व ईदृशं तस्याः पपुः, आ-भाप्य । कनकं सुवर्णं दशं नोपैति । न दृश्यते इत्यर्थः । करयोः कर्कशः स्पर्शो येषां सत्तया भूषणानि प्रतिभान्ति प्रतीयन्ते । कनकसदृशो तस्याः शरीरे सुवर्ण-भूषणानि वर्णतो न प्रतीयन्ते । किन्तु स्पर्शो कृते, यदा करयोः कर्कशता प्रतीयते तदा भूषणानि प्रत्यभिज्ञायन्त इत्याशयः । “किमद्भानि किं कनकम-यभूषणानि विलसन्ति । इति तद्भ्रसङ्गं विना सहचरिजना न यन्ति ।” इति परमानन्दः । ‘हे सहचरिजनाः तस्याः भ्रसङ्गं विना केपि जनाः पृतस्र जानन्ति यद् भूषणानि उत भद्रानि’ इत्यादि, तटीका । अत्र बहुवचनमनौ-चित्यमाकर्षति । किं सर्वेषामेव भ्रसङ्गस्याधिकारः ? इन्तं धिक् ! भूषणानि कर्कशानीति प्रत्यभिज्ञायन्ते इत्यर्थेलाभः कथम् ? आलिङ्गने कृते भूषणानि धारितानीत्येव बोधः, तानि कर्कशानीति तु शब्दतो न प्रतीयन्ते ॥ ६४ ॥

किं कुसुमं का कौमुदी, कियती मुकुरविभाऽपि ।

यस्या उज्वलतावशाद् द्विगम्यामुज्वलताऽऽपि ॥ ६५ ॥

यस्या नायिकायाः उज्वलतावशात् (गौरतावैभवात्) दर्शकानां नेत्रा-भ्यामपि उज्वलता (विलक्षणज्योतिःसंपन्नता) भाषि प्राषि । भाष् धातोः कर्मणि लुट् । तस्याः समीपे कुसुमार्दुनि कानि । तस्या उज्वलतां विलोक्य कुसुम-कौमुदी-मुकुरादयो मलिनी इव प्रतीयन्त इत्याशयः । अस्वानुवा-देपि परमानन्दः पपात् । ‘यद्विलोक्य विमलानि सन्तु’ । यत् किम् ? यत्प-देन ‘याम्’ इत्यर्थस्तु न संभवेत् । उज्वलतार्थे विमलमपि मार्धतन्परं कम् । विमलपदं मलराहित्यमेवाह, न गौरतामपि । ‘जाकी उजराहं लरं भाषि उजरी होति ।’ इति ‘उजराहं उजरी’ति विहारिनिहितः शब्दालङ्कारोपि नात्र निरुच्यते ॥ ६५ ॥

‘कदा कुसुमं कदा कौमुदी, कितिक आरणी ज्योति ।

जाकी उजराहं लरी भाषि उजरी होति ॥ ६५ ॥’

ॐ महानसे विटसन्त्या रूपशोभा ॐ

रुचिरा मुखरुचिरालसति विशदा शार्दी भाति ।

महाकान्तिराभावहा महानसे प्रतिभाति ॥ ६६ ॥

विशदा, सरकाळघौततया स्वच्छा शार्दी घोमते, तदन्तः रुचिरा, अति-
दीप्तिशालिनी मुखरुचिः मुखशोभा, आलसति । अथ पृथ—आभावहा पर्य-
न्ततः प्रकाशं प्रसारयन्ती, काचिदतिर्यचनीया अतिशोभा, महानसे पाकशा-
लायां प्रतिभाति । नापिहाया मुखदीप्त्या सर्वमपि महानसं चोतत इत्याशयः ।
'टटपी' 'घटपी' नि मूले शब्दाच्छारस्वयेह 'रुचिरा रुचिरा' इति । 'बगर
जगर मगर' श्यानेपि—'महा-वहा-महा-' इत्यनुप्रास इति प्रेक्षयतां सद्दयैः ।
परमानन्दस्तु 'सूपविदलीकरणस्य' स्वप्नमत्र ददर्शति पूर्वमुक्तम् ॥ ६६ ॥

→ॐ नयोढाया मधुपानम् ॐ←

समधिकलजा नववधूर्मधु निपेय्य मदमेति ।

तथा तथा प्रियतामयति यथा यथोन्मदमेति ॥ ६७ ॥

अनिलमावती अपि नववधूर्मधु पीत्वा मत्ततां याति । यथा यथा च
उन्मदं गच्छति । अयोत् उन्मत्ततया यथा यथा अविनयमाचरति, तथा
तथा प्रियतामस्य अधिकाधिकं प्रियतां याति । परमानन्दस्तु—'मधुपसपीज-
नमंगतः सा मधु पपी यधेय । सलजापि लजां विना गिहसति तथा तथे-
य ॥' इति सर्वतः प्रथमं 'लजां विना' इति श्रवणेऽनुधितमेव भाति । तथा
तथेवेत्यनेन सह यथेवेत्यस्य न योगः । तथा तथेत्त्वत्र तु धमः प्रतीयते,
यधेत्त्वत्र न । विहारी तु "सौं सौं अति मीटी लगति ज्यौं ज्यौं दीश्री
देह ।" इति यद् न मधुनिषेवणकृतया—एतथा प्रियोऽत्यर्थं प्रीयत इति न-

'टटपी धोई धोइटी, घटपीटी मुखयेति ।

रुचि रचोई के बगर जगर मगर इति होति ॥ ६६ ॥

'निपट लजीली नयत प्रिय बहकि यादनी सेह ।

सौं सौं अति मीटी लगति ज्यौं ज्यौं दीश्री देह ॥ ६७ ॥

धुरमाह । परमानन्दस्तु-लज्जां परित्यज्य हसतीत्येवाह । लज्जारित्वागोत्तरं
हसनेन माधुर्यमुतानौचित्यम् ? मधुपसखीजनेत्यप्यमधुरम् । भक्त्यु सह-
दयाः स्वतः परिचेप्यन्ति माधुर्यं काट्यं वा । मद, उन्मद इत्यन्तानुप्रासः
(तुकान्त) । 'मेति मेति' इति यामकं 'तुकान्त'मेव ॥ ६७ ॥

→* अचलोकनम् *←

कलयति वेणीं सुनयना कलितमञ्जना, पश्य ।

अङ्गुलिकुन्तलमध्यतः पश्यति हरिसुहृद्दृश्य ॥ ६८ ॥

हृत्सखाना एषा सुनयना, परस्परं संलभ्यान् केशान्निमोच्य वेणीं रच-
यति । अङ्गुलीनां कुन्तलानां च मध्यतः हरिसुहृद्दृश्य पश्यति इति त्वं पश्य ।
सखीं प्रति सख्या उक्तिः ॥ ६८ ॥

निशितविशालविलोचनाः कति न हि ललनाः सन्ति ।

अन्यास्तास्तव दृष्टयो याः सुधियो वशयन्ति ॥ ६९ ॥

निशिते तीक्ष्णे विशाले च लोचने यासां ताः, कति स्त्रियो न सन्ति ।
यया तव तीक्ष्णे विशाले च लोचने पृथं यदृश्यां रमणीनां नेत्रे स्त्रः । किन्तु
तव ता दृष्टयः त्रिविदनिर्वचनीया एव यान्तिदृष्टिभिः प्रवीणा अपि धरो
भवन्तीत्याशयः । त्वयाऽनुपमेन विलोकनेन स प्रवीणोपि नायज्ञो पशोदृश
इति सखी मायिकां स्मौति ॥ ६९ ॥

गुरुजनपरिजनपरिवृता स्थिता मुखं परिवर्त्य ।

तदापि ससिता पतति दृक् सहजसलज्जाऽऽदृत्य ॥७०॥

'कंजनयनि मंजन क्रिये बंठी व्यौरति यार ।

कच अंगुरिन मिच दीठिदै निरसत नन्दप्रुमार ॥ ६८ ॥'

'अगियारे दीरप हगनि क्रिती न तरनि समान ।

यद चितवन आरे कटु, जिहि बस होत मुजान ॥ ६९ ॥'

'गदी कुट्टन धी नीरमे रही बैठि दै पीठि ।

तक पलक पर जात इत घलज हँसोही दीठि ॥ ७० ॥'

सा गुदजनपरिजनादिबुद्बुधमध्ये मां प्रति मुग्धं पतावयं स्थिता ।
 तदपि सन्निता, स्वभागतः सलज्जा, तस्याः दृष्टिः, भाव्य (मां प्रति भा-
 द्दं प्रयुज्य) इतो मां प्रति, पतति । यद्यपि बुद्बुधमध्ये स्थिता, पृष्ठं दृष्ट्वा
 धायस्थिता, तदपि मन प्रेमानुबन्धात्तस्या दृष्टिः क्षणं मनुपरि पतायेदेति
 भावकः क्षमनसि नायिकाप्रेमाणं विचारयति । 'सदसि बुद्बुधजनस्य सा
 निष्ठति पृष्ठकृतैव । कापि क्षणमपि सञ्चितं पश्यति मामुदितैव ॥' इति
 परमानन्दः । 'पृष्ठं दृष्ट्वा' इत्यर्थे पृष्ठकृता इत्यनेन कोऽर्थः ? 'कापि' पश्यति
 तर्हि नायकस्य को लाभः ? 'कापि समये' इति तु 'कापि' मात्रेण कापि न
 प्रतीतं भवति । 'सदसी' स्वप्ननायकम् । यदि समा घटते नायकस्यापि
 तत्राधिकारोऽस्त्येव, पुनः 'समामध्ये स्थिता तदपि पश्यती'त्यत्र को वा
 विशेषः ? ॥ ७० ॥

सङ्गो दृशि मङ्गो जने रतिरनुपद्गमुपति ।

अन्यिर्दुर्जनहृदि पतति चित्रमिदं समुदेति ॥ ७१ ॥

दृशि दृष्ट्वा मङ्गः । अर्थात् नायिकानायकयोर्नेत्रे परस्परं प्रथिते भवतः
 (भोक्षणने ह्ये) । नेत्रे प्रथिते भवतः, परं जने बुद्बुधजने, मङ्गो विस्तेदः
 उपैति । बुद्बुधजनैः साकं प्रीतिगम्बन्धो विविष्टो भवतीत्यर्थः । बुद्बुधे
 विस्तेदः पतति परं रतिः उभयोः प्रेमिनोपिपत्नीतिः अनुबद्धं योगं प्राप्नो-
 ति । परस्परं तयोः प्रीतिबन्धा भवतीत्याशयः । प्रीतियोगं प्राप्नोति, परं
 प्रथिर्दुर्जनहृदये पतति । इदमस्याभयंमुदेति । यद्गन्तु परस्परमतिगाहं
 प्रथितं भवति तदेव विविष्टाकारणे मङ्गं प्राप्नोति । यत्र च मङ्गो भवति
 तत्रैव पुनर्योजनस्यावश्यकता । यत्र च पुटितस्य पुनर्योगः सम्पाद्यते, तत्रैव
 प्रथिः पतति इति शेषं जगद्भवहारः । प्रीत्यो तु विविष्टा हीला, नेत्रयो-
 र्योगः, बुद्बुधे मङ्गः, पुनानुपद्गस्तु विपत्नीत्याम् । प्रथिर्दुर्जनहृदये इति
 परमसङ्गतिः । परमानन्दस्तु—'मिच्छति हतोदिह तनुगं तादृशं कुलं ज-

'एग टागाउ दूटग बुद्बुध जुरग पद्म विग प्रीति ।

पाउ मंड दुरजन दिने दई नई यद हीति ॥ ७१ ॥'

इति । अग्निदुर्जनमानसे प्रीतिरद्भुता भाति ॥' इत्याह । दशोः स्युमं
मिलति ? कोऽर्थः ? 'नेत्राभ्यां नेत्रे मिलतः' इत्यर्थेऽप्येदमिमेतस्माद् 'स्युमान्'
इति तृतीयां विना सोऽयं दुःसाधः । हे सहचरि ! कुलं नो जडाति ?
पुक्तमेव । अन्यत्र नेत्रपरिचालने कृते कुटुम्बजना यहिष्कुर्वन्त्येव । काऽस्त-
द्भ्रतिः ? अग्निदुर्जनहृदये पतिता ! कीदृशी अग्निः ? कुटुम्बत्यागोत्तरं याव-
त्कालं पुनर्योगो न भवेत्तावत्कालं अग्निः कथमुद्भवत् ! अस्तु-विहारिणा
कृत्रिमरूपेण अस्तद्भ्रतिः (सलङ्कारः) परिहृताऽभूत् । परमानन्दमहाभागेन
तु स्पष्टमसद्भ्रतिः पुरतः स्थापिता ॥ ७१ ॥

लोचनयोरनयोरभूत्किमिति मतौ नायाति ।

नीरभरितयोरपि चिरानृष्णा किमपि न याति ॥ ७२ ॥

अनयोर्नेत्रयोः का विपदुपस्थिता इति बुद्धौ नायाति । सर्वदा (नायक-
विरहे) अश्रुजलपूर्णयोरस्पनयोः किञ्चिदपि नृषा न निवर्तते । यद्य सन्निधे
जलं भवति न स नृषितो भवति । परं सर्वदा जलपूर्णयोरस्पनयोः नृष्णा न
पातीत्यानायः । परमानन्दस्तु—'निष्प्रेहं नयनद्वयं नेदं सति विपदेव ।' इत्याह ।
प्रेहेन (विषयतया,) शुन्ये नृष्णा भवत्येवेति विहारिणाऽऽतममर्षमुन्मूल-
यामासैव । अत्र 'विहारि रयाकर'कारो जगन्नायदासोऽपि नेह न, 'नैननिको
कष्ट' इति पाठं स्वीकृत्य विचित्रमाह—'यद् प्रेमरूपी तेल नहीं है, मेरे
छिये बलाय है इत्यादि.' । अत्र प्रेहपदस्य तैलार्थेऽपि को लाभः ? किमु
तैलेन नृषा निवर्तते । प्रत्युत तैलवस्त्वानामुपयोगे नृषा विशेषतो वायते ।
न धार्यं तैलरूपोऽर्थो 'हरिमकारा'दि प्राचीनटीकासु दृष्टः । आयुर्वेदीयपत्र-
कर्मसु' प्रेहनरूपे कर्मणि, तैलं पानाय दीयते, तेन प्रेहेन प्यतिश्रमाद्
प्याधिरभूदिति तु 'नेह न नैननिको कस्तु' पदेन स्पष्टं न प्रतीयते इदं हि
आकल्पमात्रम् । पुनर्यथा रोषते ॥ ७२ ॥

१ इति वा 'नृषा कथमपि ययोर्न याति'

'अति इत स्येदनयो कष्ट उपजी वसी बन्धन ।

नीर भरे गित प्रति रहै तऊ न प्यस्य बुलान ॥ ७२ ॥

→* विरहोत्कण्ठिता *←

समरुणमालीना निशा चटकालीध्वनिरेति ।

रतिपाली परया समं वनमाली न समेति ॥ ७३ ॥

सं गगनम्, उप-प्रादुर्भावाद्दृशं जातम् । निशा वा (इषत्) लीना,
नाममात्रतो निशा भवतिष्यते इत्यर्थः । चटकपङ्कीनां ध्वनिः कर्णयोरग-
च्छति । प्रियतमं प्रतीक्षमाणाया मे प्राप्त-काष्ठो जात इत्याशयः । परम्पु-
परया अन्यथा कथापिचापिकथा सह, रतिपाली (रतिं प्रीतिं पाळयति
स, जिनि) प्रेमकारकः स वनमाली मायुनापि समेति सगच्छते । मूले
'नमःशाली चाली निशा' इत्यादिषोऽनुपासः, सोऽप्रापि निवांहित इति
मेक्ष्यम् । 'चलीनिशा' इत्यस्य सर्वत्रापि टीकावृद्धिः 'निशा चटिता' इत्येवार्थः
वृत्तः । समाकरसु- 'गगनादग्निशा निशा सखिउद्रा वृता ('नमःशाली चालीने
रापि चालु चाली') इत्यर्थमाह । परमानन्द- "गगनमंशुमाली चरैरुगतरं
प्रतिभाति । ज्ञातश्चटिकालीध्वनिर्वनमाली जायति ॥" इत्यनुवादे 'चाली निशा'
पञ्चु नाम । परं 'रतिपाली चाली अनत' इति पद्यस्य मेददण्डम्बरो
मुषयोऽना पृथ लीनः । केवलं भाषकस्य अनापमनेन, सावान् न शेषे
सावान् सपठया सह समागमानुमानेन । अग पृथ हि सा शोचति । 'अंशु
मालीचरैः' इति तु पूर्वं परिरहमेव धीमतिः ॥ ७३ ॥

→* प्रयत्न्यत्पतिका *←

विरहतनुमनुरिदमपि न सहजैरङ्गमियाय ।

किमपुनैव संसृण्वते क्वमन ! गमनमहाय ॥ ७४ ॥

'नमःशाली चाली निशा चटिका लीनिरेति ।

लीनिरेति चाली अनत आदे वनमाली न ॥ ७३ ॥

'अंशु न आदे सहजैरङ्गमियाय ।

विरहोत्कण्ठिता चाली निशा चटिका लीनिरेति ॥ ७४ ॥

अस्या नायिकायाः; विरहेण तनुः कृशा, तनुः (शरीरम्), इदमवधि (अयमवधिर्षय) पृतरपर्यन्तमपि, स्वाभाविकं रक्तम् (शरीरस्य यः पूर्वं स्वाभाविको घणं भासीत्) न ह्याय न प्राप । हे कमन ! हे प्रणयिन् ! अधुनेय अद्याय (क्षतिति) गमनं किं प्रस्तूयते, त्वमात्मानमस्याः कामयितारं मन्यसे, पृथमवस्थायाम्, पूर्वप्रवासहेतादेव नाद्याप्यस्याः शरीरं सुखमभवत् । अधापि पुनः प्रवासस्य प्रस्तापं करोषीति नायिकायाः सखी प्रवस्यन्तं नायकमाह । मूले 'ललन चलनयी घात' अत्र योऽनुप्रासः सोऽप्यत्र निर्वोदः । 'कग्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । रसाकरस्तु सर्वतो भयीनम् 'विरह दूषरे गात' पदेन नायिकानायकयोर्दमयो- 'गात्र'रूपमर्थमाह ॥ ७४ ॥

—३३— अनुरागः —

रमण रम्यरूपस्य ते केयं रीतिरुदेति ।

क्षणमपि लग्ना यत्र दृक् क्षणमपि न क्षणमेति ॥ ७५ ॥

हे सुन्दर ! तव रमणीयस्य रूपस्य केयं रीतिरस्ति । यत्र रूपे क्षणकालमपि लग्ना पतिता दृष्टिः, क्षणकालार्थमपि क्षणं मुखं (निद्रादिजनितम्) न प्राप्नोति । त्वयि विलोचिते सति, तव सम्बन्धिनानुरागेण विवशीष्ट-दृश्या सा न क्षणमपि निद्रां भजते इति नायिकासखी नायकं वक्ति ॥ ७५ ॥

गोकुलकुलनायौ न कति, कति न शिक्षिताः सन्ति ।

गुरलीस्वरलीना न कति, कुलरीतिं व्यपयन्ति ॥ ७६ ॥

गोकुले कति या कुलनायौ न सन्ति । अपि तु सर्वां पृष । कति च ताः कुलनायः काभिनं शिक्षिताः सन्ति । अपि तु सर्वां पृष सर्वाभिः कुलमयां-

'लाल तुशारे रूपधी कही रीति यह फोन ।

जासीं लागत पलक हम लागत पलक पलोन ॥ ७५ ॥'

'रिती न गोकुल कुलनायू काहि न वेहि गिरा हीन ।

धीने तत्री न कुलनायी हे गुरली-गुर-हीन ॥ ७६ ॥'

दापाठनार्थं शिक्षिता । प्यसितावपि तस्य धीरुत्तमस्य मुगलीस्यरे लीना
 वशीकृतचित्ता, कति वा ता कुलनारवं कुलीति न प्यपगच्छन्ति, भवि
 तु सर्वं एव कुलमर्षां विहाय वृष्णाऽनुगा भवन्तीत्याशयः । परमानन्दस्तु
 —“का न गोदुटे कुलपधू का धर्मं न जहाति । का निपीय हरिमुखिकाऽ
 सृत न त प्रतिपाति ॥” ‘किन्ती न गोकुलकुलपधू,’ इति षड्वचने धाम्या-
 रस्य सद्पद्महार । भक्तिशिक्षिता अपि सर्वथा मर्षांशानुगा भवि, मुगलीम्यरली
 नवपा कुलपद्वी परिवर्तनीति शिक्षाविषयमेव निरक्षकार, प्रयुग लम्प्याने
 ‘का धर्मं न जहाति ।’ इति धवणे कटुकमित्येव स्थापयामास । ‘काने तर्त्री न
 कुलगली’ इति स्थाने धर्मपरित्यागरूपोऽर्थो रूक्षोऽनुविनद्य । भागवतादि-
 भक्तिसंहिताप्रमाणे साध्यतां नाम, परं परमौचित्यविचारे तादृशकारे
 तत्र सपटो । अन्ये क्लिष्ट कविसमय, भव्यश्च भक्तानां हृदयोद्धार इत्यलम् ।

प्रैरि तेन सम्मितमितः, सम्मितमदादियं च ।

द्वयोरभूद् गोमेलने मिलितं ह्यनयनं च ॥ ७७ ॥

धारयितु गोधन नयन्त नायक प्रणि, नाविका स्त्री धेनु चारणाव सर्वांगु
 नायकधेनुषु मेलयितु प्राप्तयेषी । नायक परिहासमकरोदियमपि तदुत्तरम-
 दादेव द्वयोरनुरागोऽभवदिति कृत सखी मर्षी वदि—तेन नावटेन हनः
 (नाविका प्रणि) सम्मित गौ प्रैरि प्रदिता । [नादिकया स्वर्षीया गौः
 मर्षांगु गोषु योजिता, परं नावटेन परिहासापे गा गौः नादिकागर्भये
 पताप-यं प्रैरिनेत्याशय] इय नादिकादि हास्यस्य कथरे हास्यमेव कुर्वन्ती
 (सम्मितम्), तां गाम् भदात् । भर्षांगु नायक प्रणि प्रैरितवती । एव
 गोमेलने द्वयोर्नाविकानायकयोः पूर्व नयन पद्यस्य हृदय मिलितमममम् ।
 द्वयोरनुरागो भवदित्याशयः ॥ ७७ ॥

‘उत हारी ह्रीके इति इत गौरी मुगलम् ।

तेन ह्रीके मन मित्र तदे लोक मिलितम् ॥ ७७ ॥’

६० वि० १०

दत्तं मे, मामकमभूच्चिवसति सह जीवेन ।

दयित ! सपत्नीकर इदं मनो देहि न बलेन ॥ ७८ ॥

हे दयित ! त्वया स्वस्व मनो मह्यं दत्तम् । त्वया यदा मनो मह्यं दत्तं तर्हि तत्, मदीयमेवाऽभवत् । इदानीं तस्योपरि ममैवाधिकारः । तत् मनः, साम्प्रतं मम जीवेन सह नियसति । अहं तस्मै मनः स्वजीवितसमं प्रति-पालयामीत्यर्थः । इदानीं तदिदं मनः, यथात् (अर्थात् मञ्जीवितेन सह यद्मपि, यत्पूर्वकं आहृष्य) सपत्न्या इस्ते न देहि । यदि तत् यथादा-कुर्यसि, तदा मम जीवितमपि गमिष्यसीति ध्वन्यते । अत्र 'उपपत्तीभ्यो हासि ताश्चमुचितमधुनैव' इति परमानन्दः । उन्दोभङ्गस्तु प्रत्यक्ष एव- 'हासि' इति कियन्मधुरो धातुः ! अधुनैव इति एवकारस्य किं स्वार्थम् ? अत्र यदि मनोऽन्याभ्यो दीयेत तर्हि किं नायिका प्रसीदेत् ? विद्वारी तु अत्र दानस्य पाददानं न करोति । आह स — "सो मन बाँधि न सौपियै पिय सौतिन के हाथ ।" उपपत्तीभ्य इत्यपि सपत्न्या उपपत्तय एव ॥ ७८ ॥

ॐ दम्पत्योरभिसारः ॐ

मिलितमभूदङ्गं द्वयोश्छायाचन्द्ररूपीषु ।

निर्वाधे सह गच्छतो हरिराधे वीथीषु ॥ ७९ ॥

हरिः राधायाश्चेति द्वयोरङ्गम्, छायायां चन्द्रकान्तिषु च मिलितमभूत् । वृष्णात्पदात् हरेरङ्गं छायायां मिलितम्, गौरत्वाद् राधाया अङ्गं चन्द्ररूपिषु मिलितम् । पयासंगमम् । अत्र एव येनाप्यलक्षिते, इति निर्वाधे नि.नाद्रे हरिराधे, वीथीषु ('गली') सह गच्छतः । हरिः राधा च वीथीषु वृष्णा-

'मोहि दियो, मेरो भयो, रहत जु मिल जिय साथ ।

सो मन बाँधि न सौपियै पिय सौतिनके हाथ ॥ ७८ ॥

'मि' परछाँटी औन्दगी रहे दुहुनके गात ।

हरि राधा इव संग ही चले गली मदि जान ॥ ७९ ॥

द्विह्नौ सह सह गच्छताः, परं तौ कोपि न पश्यति । इतिः इयामवर्णाया-
 ष्टायांभानो मिथितः, तथा च अन्दिवायांमेकीभूतः इति मिःनाडौ सह
 गच्छत इत्याशयः । मीथितम् । कपीयु, यीयीथिविनि 'शुद्धिवाताइतिनः'
 इति हीप् । शपे, शपे इति प्रासः । परमानन्दसु "बभूवगुने च छक्षिणे
 संगच्छतः सहैव ।" इत्याद्याह । संगच्छत इति द्योकाग्वारव्याकरणसंज्ञत
 इत्याद्युक्तम् ॥ ७९ ॥

—१९ सुरसंभू १९—

पावकशिखेव सा यथा यथा हृदयमुपयाति ।

वक्षत्तारुणीस्पृष्टमिव तथा तथा निर्गति ॥ ८० ॥

अग्निशाला इव उज्वलमान्तिः सा गाविद्या, यथा यथा हृदयमुपयाति,
 वक्षःस्पृष्टमाग्निइति । तथा तथा तरुणी—('गुलाब') उज्वलमिव हृदयं
 निर्गति शीतलं भवति । अग्निशालासाहृदयं सायावेत्यनुरोधेनेति पूर्व-
 मुक्तम् । अग्निशालोपमाया आदिइनेति निर्गुतिर्गति पश्यतीति शिवायना,
 विद्युमे (द्वितीयः) वा ॥ ८० ॥

सपद्विनति विपरीतरतमर्धितमय रमणेन ।

दीपमिह्वयन्ती जगौ सा सस्मितमानेन ॥ ८१ ॥

सपद्विनायपूर्वकं रमणेन विपरीतरतं वादिगम् । अथ सा गाविद्या दीपम्
 हृदयर्मां स्पृष्टयन्ती । 'दीपो उज्वलति । अथ प्रकाशो मेरुं क्षमयति ।' इति दीपं
 मयि इति कर्त्तव्यं । सस्मितेन मानेनेव जगौ उज्वलमदरात् । प्रार्थनाया
 वपरे डिग्गव मोक्षम्, अति तु क्षिप्तं हृदयमेनेव अचचनमुत्तं स्पृष्टिवा-

शयः । परमानन्दस्तु—‘सुरतविपर्ययवाञ्छया पत्नौ प्रणमति सैव । ददानुत्तरं
 भामिनी सस्मितमौनेनैव ॥’ इति दीपं प्रति इद्वितस्य कथामेवापल्लाप ।
 ‘सैव उत्तरं ददौ’ ? तर्हि अन्यः कश्चन बाह्योऽप्यप्यपेक्षते ? सुरतविपर्य-
 यपदेन विपरीतरतस्य ग्रहणमपि न बुद्ध्यच्छिदृष्टम् ॥ ८१ ॥

→❁ नररक्षतम् ❁←

भरकतभाजनसलिलगा मृगाङ्गनवलेखेव ।

सूक्ष्मपटान्तरिता लसति हरितनुनखरेखेह ॥ ८२ ॥

सूक्ष्मवस्त्रेण भन्तरिता, सूक्ष्मवस्त्रमध्याद् दृश्यमाना इत्यर्थः । हरेः,
 श्यामवर्णायाः तनोः (शरीरस्य) नखरेखा । भरकतभाजने भरिते सलिले
 गता (प्रतिबिम्बिता), चन्द्रस्य नदीना कला इव, इदं लसति । श्वेतवर्ण-
 सूक्ष्मपटान्तरिते श्यामशरीरे नखरेखा, नीलमणिभाजनमध्ये जलं भृतं
 भयेद्यत्र द्वितीयावृत्तीयाचन्द्रस्य कला प्रतिबिम्बिता भवेत्, तादृशी शोभत
 इत्याशयः । सपत्न्याः सविधे कृतकेशिरागतोसीति सूक्ष्मिभुं नादिहासरूपाः
 नायकं प्रदुष्टिः । अन्यटीकामु नादिहाया प्योषिः । परमानन्दस्तु—“नर-
 रेखा मेघकृतनी तनुपसनावृत पृथ ।” इत्यादि । ‘सूक्ष्मं पद्मसनं तेनावृते
 तय मेघकृतनी’ इति टीका । तनुशब्दस्य स्त्रीपमेव प्रसिद्धम्, अन्यदिग्गं तु
 परमानन्द पृथ जानीयात् ॥ ८२ ॥

→❁ परिहासः ❁←

हरिरवददिनमणिमिमं प्रणमत करद्वयेन ।

श्रुत्वाऽऽसां सलितमभून्नयनं सेर्ष्यमनेन ॥ ८३ ॥

‘भरकत-भाजन-सलिल-गत इन्दुकला कै नेर ।

शेन श्यामै शतमलन म्याम गात नखरेख ॥ ८२ ॥’

‘रवि बंदो हर जोरि, ए गुनठ म्यामके धेन ।

मये हंगौ दे’ एबनके धाति अनखौदे’ नेन ॥ ८१ ॥’

धीरहरजलीलाया प्रसन्नोदम् । यदा जना गोपिका , एक इना कुचपोर-
 परं च जयने विन्यस्त ह्यसौ गोपयम्यो निजवद्वानि श्रीकृष्णायाचमो स्त,
 तदा हरिः भवदत्-‘इम दिनमणि सूर्य करदयेन करदयास अजाले बहू
 प्रगमत्’ इति । परतद्वचन श्रुत्वा, ईष्यांशोपनुत्तमदि आसा नयनम्, अनेन
 परिहासेन सन्मितमभूत् । अनया युक्त्या, द्वायनि ह्यसौ कूरदिप्या नमानाम
 म्नाक दशनं वाग्दनीति ज्ञाया, शोषेति सहसैषा इममिति भाव । परमा
 नन्दरु-‘सर्वा प्रगमत् पश्चिनीयन्तु करदयेन । सेष्यंसहास ताहृत ताभिहं
 रियघनेन ॥’ पूर्वं सेष्यंसमि नयत् सहाममभूदिति यातेष मानि । विहारी
 तु यति ‘मये ईगोहं नैन’ नेत्र सन्मितमभूष तु, श्रुत्वा तामित्यत् इतम् ।
 तथा रमाऽनुदयात्, प्रायुत् प्राग्दयात् । परमानन्दरु-‘कथां याचयति
 यत्-‘तामि सूर्यप्रगमन इतम् ।’ इति ॥ ८३ ॥

श्रुत्वा परवनिताकलं सन्मितमक्षि कयापि ।

सितमगोपि कथमपि तदा कथावाचनेनापि ॥ ८४ ॥

पौराणिक परचीतामनशेष पुराणकथायां वाचयन्त्यासीत् । तत्र तस्य
 कथाविविधतयाप्यासीत् । परवनितानाम् (गमनस्य) कथम् (कथम्) श्रुत्वा,
 कयापि (पौराणिकमुगमदया) अथ कथावाचक सन्मितम्, वेति इह ।
 तां अयमानां ह्युक्ता कथावाचनेनापि, अतिहृष्टान् सितम् गोपितम् ।
 अथवा सर्वेषु शोभन्तु तद्वदस्य विदितममविष्यत् । परमानन्दरु-‘परवनि
 ताहृष्टकथक कथयन् सुप्रसन्नान् । यदा कयापि विदितमो मद् तदा
 जहास ॥’ विहारी यति ‘कथि हरि तापी मिथ ह, मुग अर्द्ध मुगवामि ।’
 यद्वाचितमगोपयदिति । परमानन्दो यति-‘माद् तदा जहास ।’ ‘यति
 मुकही मुगवामि’ इति च प्रथमांशः स यत् पूर्णहृत । प्रायुत् विहारी
 ‘कथयन् सुप्रसन्नान् ।’ इत्य महाशय । प्रथमैव कृतवानिति ॥ ८४ ॥

‘यतीन रोग सुन्दर इति, सति सुन्दरी मुगवामि ।

इति हरि रीतिं निजत् सुप्र अर्द्ध मुगवामि ॥ ८४ ॥’

→ॐ अनुरागिणी ॐ←

गुरुर्गुरुजनापत्रपा मनो मनोहरवर्ति ।

हिन्दोलितहृदयापि सा गृहकार्याणि विभर्ति ॥ ८५ ॥

गुरुजनानाम् अप्रया (लज्जा) गुर्वी, 'बेतो गुणे'ति वा टीप् । मनस्तु मनोहारके तस्मिन् नापके षतंभावम् । अत एव, हिन्दोलाधिरुद्धं हृदयं यस्याः ईदृश्यपि सा, बलात् गृहकार्याणि करोत्येव । मूले 'उर उरहरो' 'गुरु गुरुवन' इति षः शब्दालंकारः सोऽत्रापि निर्वोढ इति प्रेक्ष्यम् । परमानन्दस्तु—“द्वेदेष्य इरते हरिगुर्वी गुरुप्रया चा । स दोलाधिगतेषु निज-गृहकर्मसु विरराच ।” 'एकतः' इति भाष्यम् । अत्र सार्धविभक्तिर्न । दोलाधिरुद्धे मनसि वास्त्यारसं तच्छरीरदोहने न । पैरुत्स्विकनिष्माषनेपि 'विरराच' 'गृहकर्मसु चकार' इत्यस्य कोऽर्थः स्यात् ? 'विरराच' अत्र मापुषं-मपि मुष्टया लोहनीयम् ॥ ८५ ॥

→ॐ अनुरागी भक्तः ॐ←

मनसो गतिमनुरागिणो मम न कश्चिदवयाति ।

श्यामरङ्गममं क्रमादिदमुज्ज्वलमामाति ॥ ८६ ॥

मनोपय अनुरागिणो मनसो गतिं कोपि न जानाति । यथा यथा श्याम-रङ्गे वृष्णीहारकारणे ममं भवति, तथा तथा ('क्रमात्' पदलक्ष्यम्) उज्ज्वलं श्येतं भवति । श्यामरङ्गे रक्तं वस्तु, श्याममेव भवति न उज्ज्वलम् । अत्र तु श्यामस्य व्रीहृष्णस्य क्रमुरागे नम्रम् एवान्ततो लीनं हृदयं वासनाविरहा-दुज्ज्वलं निर्मलं भवतीत्याशयः । अत्रापि परमानन्दो यथा यथेत्यादि स्वारसं वयम् ॥ ८६ ॥

'उर उरहरो चित्तपोरसो गुरु गुरुवनकी छात्र ।

यदी द्विदोरे से द्विदे द्विदे' वने गृहकार ॥ ८५ ॥'

'या अनुरागी चित्तधी मति यनुर्गं नदि कोर ।

गदी गदी वृटे स्मन एव लौ लौ वमन होर ॥ ८६ ॥'

अमसि गृहं गृहमर्थयसि जनं जनं दययाऽति ।

सृहोपनेत्रे दशि घृते लघुरपि महान् विभाति ॥ ८७ ॥

गृहं गृहम् भटमि । जनं जनम् (सामान्यमपि जनम्) अनिदपया
याचमि । प्राथंयन्ति शयनोरियतमितिवदधंयसि । नेदं पश्यमि, पदयं जनो
महान् (याचनाहोक्ति) भयया, अनिलयुद्धंरतः परिहरणीय इत्याशयः ।
मन्ये—सृष्टा (छाष्टता-)-रूपे उपनेत्रे, (दशि) नेत्रोपरि एते सति, लघु-
रपि जनो महान् प्रतीयते । एव लोभादेय लघुमपि महान्त इष्टा याचमि ।
अहो! कीदृशी शक्तिः । धन्यो विहारी । परमानन्दानु—'एतलोमोपदतो
मृदां लघ्वपि महद्विभाति ।' उपरक्षपदमप्रमिदं प्रयुज्य सर्वमेवास्पष्टं
तिरोक्षं ॥ ८७ ॥

→❀ यसन्तपयनः ❀←

रणद्गृह्यण्टावलिः सवन् दानमधु भाति ।

कुञ्जमरुकुञ्जर इतो मन्दमन्दमायाति ॥ ८८ ॥

रणतो भृङ्गा पृष पण्टावटिपंस्य, दान (मद-)-सत्तं मधु पुष्परसं
यवन् वपंन् असौ भाति । सोपं कुञ्जरवनरूपः कुञ्जरः, इतः अस्माकमभि-
मुखं मन्दमन्दं तानैः तानैर्गतोषितया गत्या आगच्छति । अहो कीदृशं गत्र-
रूपकम् । 'कुञ्जमरुकुञ्जर' पदे कीदृशं शब्दाटिस्यम् । परमानन्दानु
शब्दस्वारस्यादिभ्यत्रापि पूर्णवामात् ॥ ८८ ॥

'पर पर दोळ्य रीन है जन जन आचय आर ।

दिसे सोमबगमा यदनि मधु पुनि बहो लघार ॥ ८७ ॥'

'रमित मूंग पंटावणी, सरत दान मधुनीर ।

मन्द मन्द आरत बरतो कुंजर कुंजर-एतौर ॥ ८८ ॥'

—ॐ वसन्तघनम् ॐ—

चकितचेतसा गृहमगुर्नवपथिकाः पुनरेव ।

कुमुभितकिंशुककाननं वनवाहिं ज्ञात्वेव ॥ ८९ ॥

नदीनपथिकाः, यैर्यसन्ते घनवात्रा न पूर्वं कृताऽभूत् । गृहाद् वने गत्वा, पुष्टितं किंशुकवनं (पलाशवनम्) दृष्टान्निव ज्ञात्वा, पश्चिनेन चेतसा पुनरेव स्वगृहमपात्सिपुः । किंशुकवनं यसन्ते साक्षाद्वाग्निरिव दृश्यते इति अनुभविभिः प्रत्यक्षीकृतम् । परमानन्दः—'नयपदिष्टः कथमपि निजं यदा सदनमुपयानि । नेदं विरुचपपलाशमिति दावानलो विमानि ॥' मत्तप्रथापं चकार । द्वयोरदंभोः कः संबन्धः? किं विरुचपपलाशम्? वनम्? तत्तु दूर-दूरमपि न दृश्यते । विहारी, गृहाद्दहिगौरया पुनर्गृहागमनं यकि । परमान-न्दस्तु—'यदा निजमदनं कथमपि उपयानि, तदा इदमुपेक्षते' इति स्वप्नं पीडते । इन्त सर्वं पद्यमेव मृत्तिरूपान्नास ॥ ८९ ॥

ॐ प्रावृट्प्रथमोदः ॐ

धूमभैरर्धरणी भृता, सखि ! जलदा न कदापि ।

प्रावृट्प्रथमपयोर्धैर्यज्वलयद्भिर्जगदापि ॥ ९० ॥

हे मरि ! इमे कदापि मेघा न सन्ति । जगत् ज्वलयद्भिः प्रावृट्काष्ठस्य प्रथमः पयोर्धैः भाषि, प्राप्तम् । भाषे प्रत्ययः । प्रावृट्काष्ठस्य पारिदाः प्राप्ता इति भाषः । ते जगत् ज्वलयन्तीत्यस्य प्रमाणमाह—पावश्य ! इमे शगनमूले मेघा न सन्ति, किन्तु धूमभैरर्धरणी व्याप्तान्ति । यदि ते शुषणं न ददन्ति, तर्हि धूमः कथमुत्पद्यते । निरहिष्या उक्तिः ॥ ९० ॥

'धिरं परधे' मूलन पदिष्ट पठे पश्चित-चित भाषि ।

दूस्वो देधि पटाखवन समुही समुक्षि दशमि ॥ ८९ ॥

'पुरता होरि न अडि, उठे पुरां धरनि पदुं कोद ।

पारत भावत जगलको पावय-प्रथमपयोद ॥ ९० ॥

ॐ हेमन्तः ॐ

न प्रतिभाति गतागतम्, शाम्यति तेजो न्यस्य ।
गृहजामातुरियाऽऽसन्मानं पौषदिनस्य ॥ ९१ ॥

अशुरगृहनिवासिनो जामातु समानो यथा, तथा पौषदिनस्य मानं (प्रमाणम्) अहसत् अदीपत् । दिवस कदा उदेति कदा च अस्तमेति इति दिनस्य, कदा जामाता गृहे आयातः, कदा च बहिर्गेत इति जामातु, द्वयोरपि गतागत न मनीयते, इत्याशय । उग्रस्य भावोपि जामाता अशुरगृहे निजस्य तेज न्यस्य मुह्यथा, शाम्यति शान्तो भवति । एव पौषदिनस्योपि रत्रितेजो दूरयित्वा क्षीतस्थे जात । जामातृपक्षे मानस्य पुत्रवमायश्चकम्, परम् एकस्यैव 'मान'स्य ('मा' धातुनिष्पन्नस्य) धातुनामनेकाभं तथा कार्यं साधनीयम् । परमानन्दस्तु—'दिन दिन दिनमानमिह पौषे परं क्षिणोति । अशुरगृहे जामातुरिष मान स्य मिनोति ।' इति सर्वं भावमेव भस्मीयकार । इ 'भाषत जात न जानिये' इ च 'तेन हि तत्रि मियतान' । दिन दिनमिनि आशुपाप्यगृह पुनर्दिनमानमित्यघ्नहयति । 'क्षिणोति' 'मिनोति' पदयो, क्षीण करोति इति, इत्येपाथः । क्षीयन्, क्षीयन् इत्यर्थेस्तु स्वर्गायस्याकारणसाध्य । हन्त सत्प पद्यमानन्दमेव कथलीयकार । इति पद्य-मनुवादेन ॥ ९१ ॥

—ॐ अन्योनयः ॐ—

—ॐ ध्रुवः ॐ—

न परागो न हि मधुरमधु, न च विदाममियमेति ।
फलिकर्यय यदोऽस्त्यलिः, किमपरतो भवितेति ॥ ९२ ॥

'भाषत जात न जानियत, तेन हि तत्रि मियतान ।
परं यमाई ही यलो तयो दू-दिन-मान ॥ ९१ ॥'
'न हि पराग न हि मधुर मधु, न हि विदाम इति वाच ।
अदी कही ही धी ब्रह्म, भागे धीन इत्यत ॥ ९२ ॥'

अस्यां पुष्पकलिकायां न परागोच्छि, मधुरं मधु (यदि पूर्णविकसितेषु कुसुमेषु छम्पते, तदपि) नास्ति । न च इयं विकासं प्राप्नोति, (पूर्णं पुष्पे यो विकासः, पक्षान्तरे च यौवनजनिता अङ्गानां प्रफुल्लता, अस्यां नास्ति) अलिङ्गमरः कलिकया एव बद्धः (सर्वं कार्पण्यं विस्मयं) वशीकृतः । अपरतः अग्रतः, किं भविता भविष्यतीति विचार्यम् । यदा इयं कलिका विकसिष्यति तदा अमरस्य का दशा स्यादित्याशयः । अतिमुग्धासक्तं नाचकु-
त्रुपदेष्टुं सरसादिब्रह्मोक्तिः । इन्त इन्त परमानन्दः सप्तशतीसारभूतनिर्दं-
पयं कथं कथयामास—‘मधुरं न मधुरपरागोपि, न विकासः कलिकामु ।
सपदि राग ईदृशोहो भवे कीदृश आमु ॥’ कश्चिन् उन्दसि, कां गापी
प्रहपति इति स्वर्गतः स एव जानीयात् । बहुबचनं विना परमानन्दस्य
वृत्तिर्नाभवत्किं चेन्न सयौवि भावो निर्मूलितः । ‘ईदृशो हो’ तु नाधुयंस्व परी-
सीमानं दर्शयामास । नेदं मुद्रणाशुदिहृतं बोद्धव्यम् । टीकायामपि स्पष्ट-
निर्दमेव व्याख्याति । भाग्यं सप्तशत्याः !! ॥ ९२ ॥

अमति सरसकुमुमेप्यलिङ्गितिति नमन्न समेति ।

अतिमृदुतनुमवलोकयन् स्पृशन्न हृदि प्रत्येति ॥ ९३ ॥

सरसेपि कुमुमे अतिरपातो भ्राम्यति, ममन् सन् हृदिति तत् न
समेति नातिहृति । पुष्पस्य अतिमृदुं तनुमवलोकयन्, तापुष्पं हृदयान्
हृदये न विधत्सिति । इदं पुष्पं मम भारं सहेतु न वा इति हृदये संदिश्य,
पूर्वं भ्रमद्येष रसं गृह्णाति, न सहसाऽतिहृतीति भावः । अत्रापि पूर्वं एव
प्रसन्नः । अत्रापि परमानन्दः ‘परसत् मन न पत्यात्’ इति भावश्चदहमंशं
सर्षया तत्प्राप्तम् । बहुबचनस्य तु रोग एव । अथवा ‘तुह्यन्त’मित्येवं निपत्सति
तत्र—‘खिन्न निरीपकुमुमेषु’ इत्याह । किञ्चिदपि प्रायः कमल एव
पुत्रः ॥ ९३ ॥

‘सरसं पुष्पं मेरुगतं अति, न हृदि हृदिति छन्दसात् ।

दरपेन अति मुकुमारं तनुं परात्त मन न पत्यात् ॥ ९३ ॥’

→ॐ गान्धिकः ॐ←

करे गृहीत्वा सस्तयं घ्रात्वा, मौनमयन्ति ।

गान्धिक मूढ ! मुगन्धि ते के ग्राम्याः क्रीणन्ति ॥९४॥

सर्षे ग्रामीणाः मुगन्धि (पुष्पसारम्) इन्धे गृहीत्वा, जपममस्तीति प्रशंसापूर्वकं घ्रात्वापि, हृष्णीमेव स्विताः । न केनचिन्मूढमपि वृष्टम्, ऋषणस्य तु का कथा ? अत एव हे मूढ गान्धिक ! ते पुष्पसारं के क्रीणन्ति ? केपि ग्राम्या न क्रीणन्ति, व्यर्थेन परिधम इति भाषः । अत्र हि ग्रामीणानामधिकं श्रेष्ठं वर्णितवान् विहारी—तैः स्वकीयं बुद्धिमायं प्रकाशयितुं इन्धे गृहीत्वम्, मुगन्धि प्रायते इति तैराघ्रातमपि, परं गुणशत्याभावात्ऋषणं क्रासीत् ? परमानन्दस्तु सर्वमिदं परित्यज्य गान्धिककथां वाचितवान्—'हे सौरभ्ययजिगृष्या ग्रामे ग्राम्यजनेषु । सौरभ्यं त्रिषु इतंपसि तदादरारसिकेषु ॥' इति । सुरमेभांषः सौरभ्यम्, न पुनः सुरमि वस्तु सौरभ्यम् ॥ ९५ ॥

सुरमितैलमाचम्य ये मधुरमतीव वदन्ति ।

सौगन्धिक मत्यन्ध ! ते गन्धं के जानन्ति ॥ ९५ ॥

अस्या अन्ध ! निवृद्धे ! इति भाषः । अत्रापि परमानन्दः 'इह मा इतंपसि सौरभ्ययजिगृष्येति भवन्ति' इति वक्ति । इवाकरेण पचमिदं सहासार्तीतो वदिभूतं परिगमितम् ॥ ९५ ॥

'करलै संपि सगदि ह रदे सरे गदि मौन ।

गन्धी अन्ध, मुगन्धो गैरहे कारक क्षेत्र ॥ ९४ ॥

'इति पुष्टेऽहो भाषमन मीठे करत सगदि ।

ये गन्धी मति अन्ध ह अतद दिखराज गदि ॥ ९५ ॥

❀ गोपः ❀

त्वं गायन गायननिपुण ! किं गायसि गोपेषु ।

करवीणां कलयसि कथं 'करवी'णां रसिकेषु ॥ ९६ ॥

गायननिपुण गायक ! गोपालनचतुरेषु गोपेषु किं गायसि । 'करवी'णां ('कदवी' इति भाषाप्रसिद्धं कदङ्गरवाचकम्) रसिकेषु येषु, करे वीणां (बलुकीम्) कथं कलयसि । महिष्याः पुरतो धादने यो लाभः स पृथात्रेति भावः । इदमपि सप्तशत्यां न परिगणितम् ॥ ९६ ॥

❀ कनकः ❀

कनकाद्बहुगुणितं मतं कनकं मदजनकं तु ।

तद्भुक्तं मदयति मनाद् मदयति तद्भुक्तं तु ॥ ९७ ॥

कनकं सुवर्णम्, कनकाद् घत्तूराद् बहुगुणितं मदकारकं मतम् । तद्घत्तूरचूर्णम् (द्वितीयकनकसोनिध्यादसिन्कनकेषु स्त्रीबन्धं सद्यम्) भुक्तं सत् मदमुत्पादयति । इदं कनकं तु युक्तं सत् (योगे सति 'शुद्धनेपर') मदयति ॥ ९७ ॥

विरुदभैररपि गुणमृते न हि महत्त्वमुपयाति ।

कनकमाह घत्तूरकं भूषां न हि विदधाति ॥ ९८ ॥

प्रशंसोपपदसमूहैरपि गुणं विना कोपि जनो महत्त्वं न प्राप्नोति । जनो घत्तूरं कनकमित्याह (कथयति), परं स कनको भूषणानि न निर्माति । परमानन्दस्तु कथान्तरमेवाह—'कनक लज कनकभिधां किमु नाद्या प्रभु-तापि । भूषानिर्मितिशाशिनी शक्तिस्त्वयि न तथापि ॥' 'गुनन विन विरद

'तू गायन गायनचतुर ये गायन परवीन ।

ये गाहक करवीनके लै बैथ्यो कर वीन ॥ ९६ ॥'

'कनक कनकर्तं सौगुनो मादकृता अधिकाय ।

यह तार्यै बीरात नर वह पार्यै बीराय ॥ ९७ ॥'

'बडे न हूजे गुनन विन विरद—बडाई पाह ।

कहत धतूरे सौ कनक गहनो गठ्यौ न जाह ॥ ९८ ॥'

षटाहं पाय ।' इति यन्मर्मै तदस्मिन् श्लोशेष्वपि न । उभयाद्धयोः परस्परं सम्बन्धोपि 'वादरायण' इव ॥ ९८ ॥

✽(महत्त्वम्)✽

न हि लघवो गुरुतां दधति, कामं व्योम लिहन्तु ।

दृशौ न दधतो दीर्घताम्, बहून्मील्य पश्यन्तु ॥ ९९ ॥

कामं यथेच्छं ते शरीरमुच्छ्राय्य (उन्नतं कृत्वा), गगनमपि स्पृशन्तु, परं तुच्छाः कदापि गौरवं न गच्छन्ति । अत्यन्तम् उन्मील्य विस्फार्य, पश्यन्तु परं दृशौ (नयने) कदापि दीर्घतां न धारयतः । अत्रापि परमानन्दः स्वबुद्धिं दर्शितवान्—'धिकृतोपि लघुरिह पुनर्न महत्त्वं प्रतियाति । विस्फारितमपि दृग्युगं न दीर्घत्वमनुल्लाति ।' 'लग्नौ सतरहै गैन (गगन)' इति जीवभूतमेव पश्यत्वं नीतवान् । किञ्च, यो धिकृतः स महत्त्वं गच्छेदेव केन मार्गेण ? किं नु धिकारो महत्त्वस्य कारणम् ? प्रतिविम्बकोटी विस्फारण-मक्ष्णोर्धिकारो नाम ? ॥ ९९ ॥

✽(आशीः)✽

हिन्दुयवनयोपागणः सस्तुति साशीराह ।

पतीनवन्नददाद्भवान् सौभाग्यं 'जयशाह' ॥ १०० ॥

'बल्लभ'नगराज्जगतेशसैन्याऽऽनयनेन, सैनिकपदयो वैधव्यदुःखाद्रक्षिताः । अतएव गृहे गृहे हिन्दुयवनमहिलानां समूहः प्रशंसापूर्वकम् आशीवांदप्रदानपुरस्सरं चेदमाह—हे जयशाह ! (आम्बेरपते !) अस्माकं पतीन् भवन् (रक्षन्) भवानेव सौभाग्यमददात् । हिन्दुस्त्रीणां करकंकणाः ('चूडी'), धवतीनां चावगुण्ठनम् ('चादर') स्वयैव रक्षितानीत्याशयः ॥ १०० ॥

'ओछे बटे न हूँ सकै लगौ सतर है गैन ।

धीरप होहिँ न नैकहूँ फारि निहारै नैन ॥ ९९ ॥'

'पर पर हिन्दुन तुरकिनी देत असीस सराहि ।

पशिनु राखि चादर चुरी तै राखी 'जयसाहि' ॥ १०० ॥'

→ॐ वेणीयन्धनम् ॐ←

→ॐ घनाक्षरी ॐ←

मर्मरशिलातले निपण्णवामजानुभरं
काममुत्तरङ्गनयनाऽसौ बहिरीक्षते
पार्श्वतो निरीक्ष्य तुङ्गमेतद्भुजमूलं मनाक्
कामसुखमूलं मनो मोदमवपद्यते ।

रशानानिवद्ध-पृथु-निविद्ध-नितम्बमेक्ष्य
गृहशिखिनापि नृत्यविवशं निपद्यते
मन्थरमवाप्य जालवातायनश्रेणीमिमा-

मेणीदृशा पुष्पैरियं वेणी विनिवध्यते ॥ २४ ॥

मर्मरशिलायाः [सफ्रेमरमर] उपरि, स्थितः घामजानुनः भारो यस्मिन्-
न्कर्मणि यथा स्यात्तथा । अत्यन्तम्, चंचलनयनाऽसौ, बहिः, गवाक्षादहिःस्थं
जलानपादिदृश्यम्, ईक्षते । घामपार्श्वतः, तुङ्गम्, एतद् भुजमूलं धीद्वय ।
पश्यतो जनस्य चित्तम्, कामसुखमूलम् (सरयिलाससंबन्धिनम्) मोदम्,
प्राप्नोति । रशानया (रसादिजटितया कटिमेखलया) निबद्धम्, विशालम्,
घनम्, नितम्बम् (पृष्ठभागतः) धा-ईद्वय । पालितमयूरेणापि हृषंनृत्य-
यशाद्विवशं यथा स्यात्तथा निपद्यते (स्वीयते), रसिकस्य मनुष्यस्य तु का
कयः ई एवं मनोहरप्रकारेण, इमां जालवातायनस्य श्रेणीम् मन्थरम् उपेत्य,
धनया संमुखे दृश्यमानया मृगलोचनया पुष्पैरियं वेणी विरध्यते । प्रति-
चरणं प्राप्ताः ॥ २४ ॥

→* अलक्तकेन चरणरक्षणम् *←

चम्पकसमानरुचि कम्पकरमम्बुरुहां
सम्पन्नवपल्लवेऽपि सुपट्टु पराहता

वेणीबन्धनम्

‘मणीदशा पुष्पैरिय वेणी विविष्यत ॥’

मञ्जुलममलमवधीरिताऽऽभरणभवे
 शोभते ते चरणमलभ्या तत्समानता ।
 मञ्जुनाथ शिञ्जारवमुखरमनोश्चकरं
 किं पश्यसि दासीदत्तरङ्गमिदमानता
 लाक्षा नेयमिन्दुमुखि ! चरणतलोपगता
 साक्षादियमम्भोरुहलक्ष्मीः समुपागता ॥ २५ ॥

दासी नायिकाश्चरणौ लाक्षारामेण रक्षयति । सा च निजचरणं धारं वार-
 मीक्षते, तत्राह—इदं ते चरणं चम्पकपुष्पसदृशकान्ति । कमलानामपि
 शोभातिशयेन चम्पकरम् । नवीने पल्लवेपि शोभा, अत्यन्तं तिरस्कृता ।
 किसलयतोपि तदिदं कोमलमित्याशयः । अये ! (सुन्दरि !) मञ्जुलम्,
 स्वच्छम्, अवधीरिताभरणम्, अभूषणमपि ते चरण शोभते । तस्य (चर-
 णस्य) समानता अलभ्या अप्राप्या । चम्पककमलकिसलयादयश्चरणोपमान-
 भूता आसंक्षे सर्वेष्वनेन पराजिता इति, इदानीं चरणसमानता अप्राप्यै-
 धेति भावः । हे सुन्दरि ! शिञ्जारवेण (भूषणशब्देन) मुखरो मनोश्चः करो
 यस्मिन्तया त्वम्, दासीदत्तरङ्गम् इदं चरणम्, आनता सती किं पश्यसि ?
 हे इन्दुमुखि ! इयं लाक्षा नास्ति, चरणतलोपगता इयं साक्षात् कमल-
 लक्ष्मीः (शोभा) समागताऽस्ति । सर्वतः सुन्दरं तव चरणं प्रसादयितुमियं
 कमलशोभा (रक्तवर्णां) आगतेत्याशयः ॥ २५ ॥

—१५९—केलिवातायनम्—१५९—

मर्मरनिषद्धचन्द्रशालाजालवातायने
 काचिद्वरबाला सुस्थिताऽभून्मदमन्धरम्
 तावन्मन्दमन्दमुपयातो दधितोऽभूत्सुखं
 तदिदमुदीक्ष्य सखी निर्गता मिषोत्तरम् ।

मुखरितकङ्कणं करेण करं कर्पन्नसौ
 शृष्टतः समेत्य भुजमूलमनयत्करं
 स्पर्शपुलकेन काममुच्छसदुरोजयुगा
 सापि च सरोजमुखी लीनाऽभून्निरन्तरम् ॥ २६ ॥

मर्मरपापाणनिर्मिते चन्द्रशालायाः (उपरिगृहस्य) जालावातायने ।
 काचिद् परा सुन्दरी, मदमन्धरं सुस्थिताऽभूत् । तावत् (अस्मिन्नन्तरे)
 प्रियतमो मन्दमन्दं यथा स्यात्तथा सुखमुपागतोऽभवत् । तत् इदम् (नायि-
 कानायकयोः एकप्रायस्थानम्) निरीक्ष्य सखी, मिषोत्तरं व्याजं कृत्वा,
 घातायनाद्दहिनिर्गता । असौ नायको विविकं धीक्ष्य, शृष्टतः समागत्य,
 घामेन निजकरेण मुखरकङ्कणं नायिकाकरमाकर्षन्, दक्षिणं निजकरं नायि-
 काया भुजमूलं प्रति अनयत् । नायकस्पर्शजातेन पुलकेन, कामम्, उन्नम-
 स्कुचयुगला, सापि प्रेमपरवशा निरन्तरं लीनाऽभूत् । नायकस्पर्शसुखं प्राप्य,
 पुलकितकम्प्रतनुलता सा तूर्णो भूत्वा, घातायनमाधित्य षडिः प्रेक्षाचक्रे,
 न प्रतिवादमकार्षीदिति भावः । प्रतिपादमनुप्रासाः ॥ २६ ॥

—* दम्पत्योर्मोनकलहः *—

किञ्चिन्मात्रमेव मनोऽभीष्टे प्रतिरुद्धे सति
 मानविनिवद्धे हृदि कोपः समुपेयते
 अन्येभ्यो निगूढे गाढकलहेऽतियाति दिनं
 वाञ्छन्नपि कोपि नापि संमुखमवेक्षते ।
 'नाऽहं वच्मि पूर्वमि'ति सायं मन्दमानौ, निशि
 निभृतं शयानौ ततस्तुप्यतोऽक्षिण संगते
 मानालीढमत्योरहो ! दम्पत्योर्विचित्रः कलि-
 श्राद्भुतचरित्रश्लोपसंहारः समेधते ॥ २७ ॥

किञ्चिन्मात्रमेव, मनोऽभीष्टे विषये प्रतिरुद्धे सति (भाङ्गाने आगमनम्, स्पर्शे आनुकूल्यम् इत्यादौ निजमनोरये किञ्चिदपि रुद्धे सति) । मानयुक्ते मनसि (नायकस्य, नायिकायाश्च) । क्रोधः भागच्छति । ईरु गतौ । अन्येभ्यो गृहजनेभ्यो गृहे (कस्याप्यविदिते) गाढे कलहे दिनं व्यरयेति । शनैः शनैः क्रोपमन्दीभावेन चाञ्छन्नपि, नायिकानायकयोर्मध्ये क्रोपि, क्रोधमग्निनेतुं संमुखमपि न वीक्षते, संलापादिकस्य तु का कथा । सायंकाले जाते द्वावपि मन्दमानौ । इदानीम्, “अहं पूर्वं न संलपामि, यदि द्वितीयपक्षतः प्रथमं संलापो भवेत्तर्हि सम्यग् भवेत्” इति विचारयन्तावेव रात्रौ तूष्णीमेव शयोनौ अभूताम् । मानस्तु पूर्वमेव निःशेष आसीत् । केवलमनुनयप्रतीक्षाऽसीत्, अत एव नेत्रे संगते एव, द्वावपि तुप्यतः । अहो ! मानयुक्तचेतसोर्दम्पत्योः कलहोऽपि विचित्रः, कलहस्योपसंहारोपि विचित्रचरित्रयुक्तोऽस्ति ॥ २७ ॥

→* विश्रब्धशयनम् *←

पाण्डुविमलेऽस्मिन् किल कोमलोपधानतले
 मञ्जु मुखमावहन्ती विलुलितकुन्तलम्
 मदनमहीपस्येव मञ्जुलेऽत्र छत्रतले
 न्यञ्चति निधानमिव कुचयुगमुज्वलम् ।
 स्वप्ने संगताय परिरम्भं दयिताय सुखं
 ददतीव बाहुलतां चलयति चञ्चलं
 मञ्जु युगमेषा दशोरीपदवमील्य मनाङ्
 नृपतिकिशोरी कापि शेते मदविह्वलम् ॥ २८ ॥

पाण्डुरे विमलेऽस्मिन्, कोमले उपधानपृष्ठे । शयनवशात् विलुलितकेशं सुन्दरं मुखम् आवहन्ती । कामनरपतेरिव मञ्जुले छत्रतले । कामसर्यस्वनि-
 क० नि० ११

धिरिव, उज्वलं कुचयुगलं न्यस्यति नीचैर्मुचं तिष्ठति । स्वप्ने संगताय प्रियत-
माय सुखपूर्पकमालिङ्गनं ददतीव, याहुं प्रसारयति । भुजस्तया प्रसारितो
यथा कश्चन आलिङ्गितुं प्रसारितो भवेदित्याशयः । स्वप्नसमागमसूचकं दयि-
तस्य मन्दच्छायं चित्रमप्यवलोकयताम् । मञ्जुलं दशोः (नयनयोः) शुग्मम्
ईपदवमीत्य (संपूर्णं न मीलयित्वा, भाग्ययतां शयनेपि अर्द्धमीलितं ने-
त्रयुगलं भवतीति सामुद्रिकम्) काचित् नृपतिकिशोरी । यौवनयशात्, मद-
विह्वलं शेते । अगुर्धे-दशोरी किशोरी इति अनुप्रासः ॥ २८ ॥

‘वरवै’ चत्वरः ।

→* द्वादशमासी *←

मम सखि ! चैत्रे चन्दननिचयचरेण ।

चित्रं विचलति चेतः पवनभरेण ॥ १ ॥

हे सखि ! चैत्रे चन्दनतटखण्डचारिणा, मलयागतेन पवनभरेण अपि, मम चेतः खिद्यते । चन्दनवायुः शीतलस्वारसर्वानानन्दयति । मां तु पृषोपि दहतीति चित्रम् ॥ १ ॥

वैशाखे स्मरविशिखा विक्रवयन्ति ।

विषमचिरहविषचर्हिं वपुषि वमन्ति ॥ २ ॥

विह्वलयन्ति, मां विह्वलां कुर्वन्ति । यतो हि शरीरे विषमं चिरहविषाग्निं ते वमन्ति । अत एवाहं संतप्ये इति भावः ॥ २ ॥

ज्येष्ठे ज्वरमिव जनयति जलजसखोपि ।

जिह्वं जीवति जीवनधनरहितोऽपि ॥ ३ ॥

ज्येष्ठमासे कमलिनीयन्धुरपि सूर्यस्तापवशात्, ज्वरमिव उत्पादयति । जीवनधनेन श्रियतमेन रहितः सन्नपि मादृशो जनः, जिह्वं कुटिलं जीवति । प्राणवह्नभरहितस्य मादृशस्य जीवनं निरर्थकमेवेत्याशयः ॥ ३ ॥

१ अजभाषायाम् ‘वारहमासी’ नाम्ना, नायिकाया विरहावस्थावर्णनपुरस्सरं द्वादशमासकार्याणि वर्ण्यन्ते । संस्कृतेऽपि तदिदं संभवतीति दर्शयतेऽयम् । द्वादश-मासानां समाहारः ।

आपाठे मुहुराशा घनैरपूरि ।

प्रियसखि ! मम पुनराशा भ्रमयति भूरि ॥ ४ ॥

मेधैः भाशा (दिक्) मुहुः पूर्णा भक्रियत । मम भाशा (मनोरथः) तु मां भ्रमयति, षड्भाशाहं भूरि दुःखं प्राप्नोमीत्याशयः ॥ ४ ॥

नभसि नभसि नवजलदैर्घृष्टिरकारि ।

चित्रं सखि ! मम दृग्भ्यां प्रवहति वारि ॥ ५ ॥

नभसि (धावणे) मेधैः, नभसि (आकाशे) घृष्टिः कृता । मम दृग्भ्यां तु जलं प्रवहति । यत्र घृष्टिर्भवति तत्रैव जलं प्रवहति । अत्र तु घृष्टिराकाशे, जलप्रवाहो नेत्रयोरित्यसङ्गतिरलङ्कारः ॥ ५ ॥

भाद्रे घनजलभरिताः सरिता भान्ति ।

आशाः पश्य ! कदा मे हरिता भान्ति ॥ ६ ॥

मेघजलपूर्णाः नद्यो भान्ति (भागुरेराप्) । पश्य ! मम आशाः (मनोरथाः) कदा हरिताः सख्यो भान्ति । कदा पूर्णा भवन्तीत्याशयः ॥ ६ ॥

आश्विनमासि मृगाङ्को मृदितमुपैति ।

सखि मम मानससदने तिमिरमिवैति ॥ ७ ॥

मृगाङ्कः (चन्द्रः) मोदं प्राप्नोति, मृगं दीप्यते इत्यर्थः । परं हे सखि ! मम मानसगृहे, तथापि अन्धकार इव आगच्छति । विरहवशान्मम चित्तं तिमिरावृतमिवास्तीत्याशयः ॥ ७ ॥

कार्तिकिके किल कमलामर्चति को न ? ।

किञ्चयति मादृक् कृपणः क्रीडति यो न ॥ ८ ॥

कार्तिके लक्ष्मीं को वा न अर्चति, सर्वं एव पूजयतीत्यर्थः । यो विरह-
दुःखात् न क्रीडति, स मादृक् कृपणः किञ्चयति ॥ ८ ॥

· मार्गे हैमनपवनो जवनो याति ।
न मनो मदनोद्रेकाद्धृतिमिह याति ॥ ९ ॥

मार्गशीर्षे हैमन्तसम्बन्धी (शिशिरः) जवयुक्तः पवनो याति । मम मनः, मदनवेगवृद्धेर्वशात् धृतिं न गच्छति ॥ ९ ॥

पौपेऽपरिमितशीतं वपुरुपहन्ति ।
प्रियतमविरहः प्रियसखि ! तदपि निहन्ति ॥ १० ॥

अपरिमितं शीतं मम शरीरं पूर्वमेव क्लेशयति, तदुपरि प्रियविरहो निहन्तीत्याशयः ॥ १० ॥

माघे मञ्जुदृशोऽमूर्मुदमुपयान्ति ।
सयि सखि ! सन्सिञ्जवाणा मुहुरभियान्ति ॥ ११ ॥

इमाः सुदृशः(स्त्रियः) दयितसमागमरूपमानन्दं गच्छन्ति । अभियान्ति आपतन्ति ॥ ११ ॥

फाल्गुन ! फलयसि कामांस्तदिह नमामि ।
प्रियतमसंगमसुखिनी मनसि न मामि ॥ १२ ॥

हे फाल्गुन ! त्वं मम मनोरथान् फलितान्करोषि, अतस्त्वां नमामि । प्रियसमागमसुखिताऽहं संप्रति हृदये न मामि । ममानन्दो हृदये न मातीत्यर्थः । नमामि, न मामीति समकः ॥ १२ ॥

→* विरहिणी *←

बाला बह्वभिविरहाद्विपिनगतेव ।
निर्यन्नीरं शोचति पटलिखितेव ॥ १३ ॥

विपिनं गता इव, शून्ये स्थिता इवेत्यर्थः । विग्रपटेऽङ्कितेव निर्यद्वाप्यं
यथा स्यात्तथा शोचति ॥ १३ ॥

ताम्यति शेते श्राम्यति शुचमुपयाति ।

सा विरहे तव, मुह्यति लुठति जहाति ॥ १४ ॥

तव वियोगे सा (नायिका) ताम्यति व्यथते । मुह्यति मोहं प्राप्नोति,
भ्रमौ लुठति, पुनस्तहोठन जहाति ॥ १४ ॥

करधृतपाण्डुकपोला नयनजलेन ।

सिञ्चति हृदयं तप्तं स्मरदहनेन ॥ १५ ॥

स्मरदहनेन तप्तं हृदयं नयनजलेन सिञ्चति ॥ १५ ॥

विरहवह्निरयमद्भुतमिह समुदेति ।

नयनजलैः परिपेकादुपचयमेति ॥ १६ ॥

वह्निजलस्य सेकात् शाम्यति, परं विरहवह्निरयम्, अद्भुतं यथा स्यात्तथा
उन्नवति, यत् नयनजलसेकादुपचीयते ॥ १६ ॥

शयने लोठति शोचति विपिनगतेव ।

सा परिताम्यति शफरी स्थलनिहितेव ॥ १७ ॥

शयनीये लोठति । स्थले निहिता नस्तीव, सा परिताम्यति दूयते ॥ १७ ॥

—१७— विरही —

विकचकदम्बविडम्बकपुलकयुतेन ।

गगनमुदीक्ष्य विहसितं विरहिगणेन ॥ १८ ॥

विकचकदम्बपुष्पवत् रोमाञ्चकण्टकयुक्तेन विरहिगणेन वर्षासु गगनं
दृष्ट्वा इतितम् । भाकाशे मेघागमनेन प्रावृट् प्रारब्धा । इदानीमेव रोमा-

आदेरियं दशा तर्हि अग्रे न जीविष्यामस्तथा च विरहदुःखान्मुक्ता इत्या-
शयः ॥ १८ ॥

विधुरोऽनिन्ददगस्त्यं विधुमभिवीक्ष्य ।

अस्तावीत्पितृलोकान् सपदि समीक्ष्य ॥ १९ ॥

विधुरो विरही । चन्द्रोऽपत्तेः पूर्वमेव किमिति न पीतोऽन्धिरित्यनिन्दत् ।
एते चन्द्रकलानाममृतं निषीय कृष्णपक्षं सम्पादयन्तीति पितृनस्तायीत् ॥ १९ ॥

—१३— रूपवर्णना —१३—

त्रिललितकुन्तलमेतन्न मुखमवेहि ।

सरसि सशैवलमभ्युजमिदमवधेहि ॥ २० ॥

त्रिललिताः केशा यशोपरि ईदृशमिदं सुखं नास्ति, किन्तु शैवलसहितं
कमलं जानीहि ॥ २० ॥

अलिके रचयसि तिलकं सिन्दूरेण ।

अदिशसि सुन्दरि मयि किमसि दूरेण ? ॥ २१ ॥

ललाटे सिन्दूरेण भालबिन्दुं न रचयसि, अपि तु मयि दूरेणैव भासि
(खङ्गम्) क्षिपसि । कामाकुले मधेतसि असेरिवाघातो भवतीत्याशयः २१

कनकमालिका कुचयोर्धुतिमुपयाति ।

कमलकोपयोरुपरि स्रगिव विभाति ॥ २२ ॥

कुचयोरुपरि सुवर्णरचिता माला, कमलकुट्टमलयोरुपरि परिधारिता
पीतयूषीमालिकेव भाति ॥ २२ ॥

सरसि सरसिरुहनयना विहरति भूरि ।

सलिले मज्जति कमलं कुतुकविदूरि ॥ २३ ॥

निष्कौतुकं (वैचित्र्यपरहितम्) कमलं लज्जितत्वाज्जले मज्जति, नयनाभ्यां पराङ्कितत्वात् ॥ २३ ॥

वदने मेचकमधुराश्रिकुरा भान्ति ।

विकचकमलमिव मधुपा भृशमनुयान्ति ॥ २४ ॥

श्यामा सुन्दराश्च केशा सुखे तथा भान्ति, यथा फुल्ल कमलं श्यामा मधुकरा अनुसरन्ति ॥ २४ ॥

कुचयुगमुरसि विनिहितं द्युतिमुपयाति ।

सुरतसरितमुपगन्तुं तरिरिव भाति ॥ २५ ॥

सुरते, वक्षसि योजित कुचयुगम्, सुरतनदीं तरीतु परिष्टता घटनौवेव भाति । 'घटनाव' अधोमुखघटाभ्या निर्मिता । स्नयो कृशाकारत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ २५ ॥

सुन्दरि! केयं सरणिस्तव नयनस्य ।

सकृदवलोके हृदयं विशति जनस्य ॥ २६ ॥

सरणि रीति । एकवारमेव दर्शने जनस्य हृदये प्रविशति, वशायतीत्यर्थः २६

महति नितम्बे विलसति रशनादाम ।

स्रगिव मतङ्गजकुम्भे विलुठति नाम ॥ २७ ॥

गजकुम्भे परिधापिता कनकमालेव, नितम्बे सुवर्णरशना भाति ॥ २७ ॥

घातायनगा पश्यसि किं कुतुकेन ।

सुन्दरि! दीनान्पथिकान् विध्यसि केन ? ॥ २८ ॥

तव नयनशरेण मार्गं गच्छन्त पथिका विद्धा भवन्ति । नयनयो. शरो-पमत्वं व्यङ्ग्यम् ॥ २८ ॥

विनदत्कटितटकिङ्किणि! किं किल नैपि ?

तव तनुसुपमाडिण्डिममपि नावैपि ! ॥ २९ ॥

विनदन्ती कटितटे किङ्किणी (रशनागता) यस्यास्तसंबुद्धौ, हे शान्दायमानकटिरशने ! किमिति समीपे नागच्छसि । आगमने इच्छा न भवेत्तथापि तव तनुशोभादिदिग्भ्रममपि न जानासि ? इयं किङ्किणी शोभाया दिण्डिम इवेत्याशयः ॥ २९ ॥

वितरसि झङ्कतिमुखरं करवलयेन ।

औदार्यं तव वदता रणितं येन ॥ ३० ॥

किञ्चिद्दस्तु समर्पयन्ती प्रयुक्तिः । झङ्कतिमुखरं यथा स्यात्तथा करवलयेनोपलक्षिता एवं वितरसि । येन करवलयेन तव औदार्यं घोषयता इव रणितम् । करवलयः शिञ्जितं न करोति किन्तु तव दाने औदार्यं घोषयतीत्याशयः ॥ ३० ॥

सुन्दरि ! दधती दीपं भूरि विभासि ।

विनिहितसुन्दरताऽऽपणदीपविभाऽसि ॥ ३१ ॥

सुन्दरतायाः आपणे, स्थापिता दीपविभा (प्रकाशः) यथा सा इव एवं हस्ते दीपं दधती शोभसे । आपणस्य शोभां द्विगुणयितुं यथा जनैर्विद्युःप्रदीपो द्वारि प्रज्वाल्यते, तथा एवं सौन्दर्यापणं द्विगुणं शोभयितुं दीपं दधासीत्याशयः । विभासि विभासीति यमकः ॥ ३१ ॥

रशनाऽऽलम्बितकुञ्चिकमञ्चसि केन ।

पथि चलतो यत पथिकान् वञ्चसि केन ॥ ३२ ॥

रशनायाम् लम्बिताः कुञ्चिकाः ('तालियोका गुच्छा') यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात्तथा किमिति चलसि । मार्गे गच्छतः पथिकान् किमिति लुण्ठसि (प्रतारयसि) ['शस्ते चलते हुण्' स भावः] । इदानीं ते पथिकाः सन्मार्गे चलन्ति तव प्रतादृशी कामोद्दीपिनी शोभामालोक्य सत्पथाद्विच्युता भूत्वा त्वदनुगा भविष्यन्तीति ध्वन्यते ॥ ३२ ॥

हृदयमितः प्रपलायितमातिरभसेन ।

उचितं रचयसि दमयसि दृढनिगडेन ॥ ३३ ॥

नायकः कथयति-मत्सकाशात्प्रपलायितं मम मनस्त्वं दृढनिगडेन दमयसि, तद् उचितं करोषि । पलायितः किल बन्दी पुनर्दंडेन निगडेन (कारा-
गन्धेन) दम्यते । एवं मम हृदयं मच्छरीरे निगडितमपि, पलाय्य गतं
त्वयका तु तस्मिन्निगडितम्, पूर्वतोपि सुदृढं निगडितं चेत्युचितमित्याशयः । पला-
यितमित्यनेन—'मम हृदयं त्वद्दृशनादारभ्यैव स्मरविद्यासलालसारूपं दोषं
घृतवत् । मया तु तदिदं बलास्मिन्निगडितमिव भवद्दृढम्-अथ तु विवशत्वादिदं
पलाय्य गतमेव, त्वया तु इदं निगडितं यन्मत्समीपेपि नायातुं 'शक्नोति'
इति स्वमनोभावो ध्वन्यते । अतिरभसेनेति पदेन 'यदा इदं हृदयं त्वां प्रति
गतम्, तस्मिन् काले लोकमयांदादिकं किमपि न विचारितम्' इति धोत्यते ।
हृदयं दमयन्तीं प्रति उचितं रचयसीति विपरीतलक्षणया, "उचितं न करोषि,
यत्त्वदनुषरस्य मम हृदयं गृहीत्वा, इदानीं सुखस्य परिवर्ते विरहदुःखमनुभा-
वयसि ।" इति लक्ष्यते । लक्षणाप्रयोजनं चाग्रे 'इदानीं संगमसुखमेव
मम दातुमुचितम्' इति स्वप्रार्थना व्यज्यते । यथा प्रियः शिशुः स्वल्पेऽ-
प्यपराधे यदि केनचन भृशं दण्डितस्वात्तर्हि—दण्डदातारं प्रति महति क्रोधे-
ऽपि, प्रियं पुत्रं प्रति अतिवात्सल्येपि, उपरितो मुखात् प्रकाशमिदमेवोच्यते
यत् 'सम्यक् कृतम् ! अयमधिनीत एतादृशस्य दण्डस्यैवाधिकारी' अनेन हि
पुत्रः शिष्यते, यदग्रे तादृशमुपद्रवं न कुर्यात् । एवमिहापि 'उचितं रचयसि,
यद्दृढनिगडेन दमयसि' इत्यनेन 'हंहो ! हृदय ! वारितमपि यत्त्वं बलाद् गत-
मसि, सुहृद् फलमिति' हृदयं प्रति अवशतासूचिका भरतना, नायिकां प्रति तु
'विरहेण यादं मे हृदयं पीडयसीति' उपालम्भश्च ध्वन्यते । भूयान् ध्वन्यमा-
नोऽग्रार्थ इति सहृदयाः स्वयमेव विचारेण जानीयुरित्यलम् ॥ ३३ ॥

→*॥ मानिनी *॥←

दयितविमानिनि मानिनि ! मञ्जुपेहि ।

व्रजति रजनिरयि कठिने ! क्षणमचधेहि ॥ ३४ ॥

दयितस्य तिरस्कारिणि ! समीपे स्थित पल्यङ्गम् एहि । अयि कठिने, इय रजनी व्यस्येति, इति तु बुध्यस्व । कठिने ! इत्यनेन नायकस्य व्याकुलता सूच्यते । यदेतादृशीं नायकस्य व्याकुलता दृष्ट्वापि त्वमनुनय न गृह्णासि, अतिकठोरासीति उपालम्भो ध्वन्यते । मानिनीं प्रति 'मानिनि !' इति संबोधनेन 'त्वमेव अपूर्वा मानिनी अद्योत्पन्नासि, या दयितसमागमाय कृतप्रसाधनापि स्वल्पघटनायामेव एतादृशमाप्रहिल मान नैदानीमपि त्यजसीति सरया प्रेमगर्भां भर्सना ध्वन्यते ॥ ३४ ॥

अजनीयं सुखरजनी नभसि धनेन ।

मानिनि ! मानेनालं सुखविमुखेन ॥ ३५ ॥

नभसि श्रावणे । मेघाढम्बरेण इय रजनी सुखकारिका रजनी, अजनी जाता । 'मानिनि' पदेन 'अयि अपूर्वे मानिनि ! भाग्यवैभवात्सुसमये मेघाढम्बरेण मनोहरामिमा रजनीमपि मानकेशे थापयितुमिच्छसि, धन्यासि' इति उपालम्भो व्यज्यते । सुखविमुखेनेत्यनेन 'सुख यदि वाञ्छसि, तर्हि तु एतादृक्समये मानो नोचित अ यथा तु तु स्वमेव माने' इति सूच्यते । अजनी, रजनीत्यनुप्रास कविता 'सजनीं' प्रसाधयति ॥ ३५ ॥

दयिते कुप्यसि दयिते ! पदपतितेपि ।

संनह्यन्ते शूरा किमग्रनतेपि ॥ ३६ ॥

अहो ! पदपतितेपि प्रिये कुप्यसि इति काकु । पदपतिते कोपो नोचित । किं शूरा प्रणतेपि प्रतिपक्षे सन्नाह (युद्धसभारम्) कुर्वन्ति ? अपि तु न । दयिते इति सप्तम्यन्तेन दयितपदेन, यस्त्व हृदयदयितस्त्रापि क्रोध इत्युपालम्भो ध्वन्यते । दयिते ! इति संबोधनेन 'त्व तस्य दयिताऽसि, दयिता भूत्वापि अनुनयाय प्रणतेष्यसिन्नानुरुम्पसे इति भर्सनाऽभिध्यज्यते । नायिका प्रति सरया उक्ति ॥ ३६ ॥

अपराधिनि मयि विहससि किमिति मृपैत्र ।

अदयं विध्यसि हृदयं सुदति ! रूपैव ॥ ३७ ॥

अनुनयतो नायकस्योक्तिः । 'अहमपराधी अस्मि' इति अहं स्वयं स्वीकरोमि, पुनर्मयि उपहासं किं करोषि । हे सुदति ! एवं रोपेणैव निर्दयं यथा स्यात्तथा मद्दहदयं विष्पत्ति । तवाप्युपहासः शोधतोपि चित्तह्लेशावहृत्यर्थः ॥ ३७ ॥

→* प्रेमगर्विता *←

सखिनिकरो गजमौक्तिकदर्पमुपैति ।

शबरी कवरीकुसुमे गर्वमवैति ॥ ३८ ॥

भिह्ववश्वाः सखीनिकरः, (रुपापोरिति ह्रस्वः ।) अस्माभिः गजमौक्तिकानां भूषणानि धारितानीति गर्वं याति । किन्तु सा शबरी (मिथी) केशपाशस्य कुसुमे गर्वं दुष्यते । यदि कुसुममतिप्रणयेन दयितः स्वहस्ततो भूपितवान्, तत्पुष्पं निजकराम्बां केवलं दयितव्यामोहनाय धारितेभ्यो मौक्तिकेभ्यो बहुतरमधिकमिति सा दृश्यति । गजमौक्तिकं धारयित्वा ययं दयितं पदायितुमिदानीमिच्छय । मम तु दयितोऽनुचरः, अत एव मम शृंगारादिर्षी सेवां रचयति, पश्य, तदिदं पुष्पं तेनैव धम्मिहो निहितमिति तन्मनोभाषः ॥ ३८ ॥

→* प्रेमचेष्टा *←

विवलितवारिजवदनं वीक्ष्य विहस्य ।

सरभसमविशदलिन्दे निजसदनस्य ॥ ३९ ॥

काचिन्नायिका निजगृहद्वारे स्थिताऽभूत् । तां दृष्ट्वा नायकः स्मरपरवतोऽभवत् । साऽपि च तं (नायकम्) विवळितं (स्मरावर्तितम्) कमलसदरं सुरं यस्मिन्कर्मणि तथा वीक्ष्य, विहस्य, त्वरितं निजगृहस्य द्वारप्रकोष्ठकं शविशत् ॥ ३९ ॥

तरुणि ! तरुणिमनि विलसति किमिति कृशाऽसि ।

अविनयनयने नयने न किमघयासि ? ॥ ४० ॥

काचिच्छ्रौटा सखी नायिकां पृच्छति—“तारुण्येयि [शरीरस्वोपचयसमयेषु] किं कृताऽसि ?” सा उत्तरमददात्—“अविनयस्य नेतृणी इमे नेत्रे

स्वं न जानासि किम् ?” आभ्यां नेत्राभ्यामेव भविनयं कृत्वा अहं कृशोक-
तासि । यावरकालं स दृष्टद्वारभ्यैव अहं देहाहुर्बलास्मीति भावः । ‘तरुणि’
इति आमघ्रणेन ‘त्वं मरसंमुखे पृथु बाल्यात्तारुण्यमुपगतासि, मत्तः अति-
स्वल्पावस्था त्वमसीति’ सहानुभूतिः सूच्यते । तरुणि तरुणि, नयने नयने ।
यमकः ॥ ४० ॥

—ॐ शीतान्योक्तिः ॐ—

मूर्छां दलयसि सौरभगुणविपरीत !

नन्दयसे वत कुन्दान् प्रियसख ! शीत ॥ ४१ ॥

हे सौरभगुणस्य विरोधिन् ! मूर्छां क्षपयसि, या अतिसुरभितासि ।
कुन्दान् धर्द्वयसे, ये निगन्धाः । प्रियसखेत्याक्षेपः ॥ ४१ ॥

—* जर्मनयुद्धकालिकी भारतेशाशीः *—

दृष्यजर्मनजयकर जॉर्जनरेन्द्र !

भारतभ्रुवमनुरञ्जय जय वृटिशेन्द्र ! ॥ ४२ ॥

निजौदार्येण भारतभूमिमनुरक्तां कुरु । यथा त्वयि वीरवशीकरणसामर्थ्य-
भक्ति, तथा उदारनीत्या प्रजावशीकरणसामर्थ्यं दर्शय । न तत्रापि बलस्या-
वश्यकतेति ध्वन्यते । वृटिशेन्द्रेत्यनेन, सिंहस्य ते, अनुगतेषु उदारनीतिरे-
वोचितेति घोष्यते ॥ ४२ ॥

ॐ जयपुरपुरन्दरायाशीः ॐ

भानुवंशमणिमण्डन ! तुलितमहेन्द्र !

प्रकृतीश्विरमनुरञ्जय जघनगरेन्द्र ॥ ४३ ॥

भानुवंशस्य मणिभूषणायित ! प्रकृतीः प्रजाः । तुलितः साम्यं नीतो
महेन्द्रो येन सह, तादृश ! त्वामुपमानं कृत्वा कवयो महेन्द्रं त्वया सह
मुलयन्तीति वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः ॥ ४३ ॥

→* विद्याधरसुन्दरी *←

अस्तमिते चन्द्रे तस्य कान्तिरिव मूर्तिमती
 तारकिते नभसि नितान्तमवमासते
 गमनजवेन मिलन्मारुतविलोलपटा
 कामवैजयन्तीच्छटामेषा संविगाहते ।
 सूक्ष्मतमचेलाञ्चलक्ष्यकुचकञ्चुकीय—
 मुत्तरङ्गकुन्तलकलापमाधिराजते
 गगनचरीव रसनिर्झरी विनीलं नभो
 विद्याधरसुन्दरी सलीलमवगाहते ॥ २९* ॥

चन्द्रे अस्तमिते सति, तस्य (चन्द्रस्य) मूर्तिधारिणी कान्तिरिव नभसि शोभते । आकाशे गमनस्य वेगेन, मिलन् यो नादतस्तेन विलोलपरिधान-
 वस्त्रा एषा (विद्याधरी) कामस्य वैजयन्त्याच्छटाम् गाहते (भवत्यभते) ।
 आकाशे, देहलतायाः पश्चात्, पवनदोधूयमानशादिकाञ्चला सेयं कामवैज-
 यन्तीव राजत इत्याशयः । अतिसूक्ष्मात् वस्त्राञ्चलात् दृष्ट्वा कुचकञ्चुकी
 यस्याः सा इषन्, उत्तरङ्गापितः (पवनेन व्याक्षीर्यमाणः) केराकलापो
 यस्मिन् तथा, अतिशोभते । आकाशाद्विष्यतन्ती रसस्य निर्झरीव सेयं सुन्दरी
 नभः (आकाशम्) अवगाहते उहहयति ॥ २९ ॥

→* प्रवासिनो दुःखम् *←

यांमि परदेशमिति मानसे विचारो भवे-
 त्को वा निर्विकारोऽमुं प्रियायै कथयिष्यति ?

* 'बरवै चत्वरत्' पूर्वतोऽनुवृत्ता संख्या ।

१ व्याकरणाचार्यराजगुरुचन्द्रदत्तनैपिठनहामागेन प्राचीनं पद्यं प्रदाय, कवि-
 स्वच्छन्दसि परिवर्तयितुमादिष्टोऽभवत् । मन्यच्छु ।

मोहकमरीचिकानिपतितेन कामं मया
 कथितं प्रियाग्रे तत्, यदन्यो न वदिष्यति ।
 मञ्जुनाथ निर्यन्नेत्रनीरं दयिताया मुखं
 स्मृत्वापि च धीरं मां विना को बहिरेष्यति ।
 सेयं धनलाभलवलसापिशाची हन्त
 सङ्गसुखात्साचीकृत्य किं किं दर्शयिष्यति ? ॥३०॥

‘धनोपाजैनार्थं परदेशं यामि’ इति मनोविचारो भवेत्परम्, ईदृशः को वा निर्विकारः (वशीकृतचित्तः) अस्ति यः, इमं विचारं प्रियां प्रति कथयेत् । मनोरथे सत्यपि प्रियां प्रति कठोरमिदं कथं वक्तुं शक्येतेति भावः । अन्यो जनो यद् न कथयितुं शक्यति, तत् मया प्रियाया अग्रेपि मरीचिकावशात्कथितम् । निर्यद्वाप्यं प्रियाया मुखं स्मृत्वापि धैर्ययुक्तं मरं विहाय अन्यो जनः को वा बहिःप्रवासं करिष्यति । अहमेवेदृशो धीरोऽस्ति यः प्रियाया अश्रुद्वयापि यात्रामङ्गीकृतवानित्याशयः । हन्त ! धनलाभस्य (लवसापि) लालसारूपा सेयं पिशाची, प्रियासंगमसुखात् तिर्यक् कृत्वा, न जाने किं किं दर्शयिष्यति ? अनया लिप्सापिशाच्यैवाहं प्रवासदुःखं भापितोऽसीत्याशयः ॥ ३० ॥

—ॐ केलिसदनाभिमुखी ॐ—

—* देववनाक्षरीच्छन्दः *—

दासीपरिसेवितेयमासीदति सोपानाग्र—
 माभरणैश्चञ्चलेव चञ्चन्ती चमिति चमिति
 निमृतमयन्त्या अपि रशना खनति मुहु—
 ध्वनतः सुमञ्जु मणिमञ्जीरौ छमिति छमिति ।

मञ्जुनाथ निर्जनेपि परितोऽवलोकयन्त्या
 रणतो मनोज्ञकरकङ्कणौ झमिति झमिति
 मन्येऽहं मनोजरङ्गशालामुपयान्त्यामद्य
 बालायां भवन्ति मेरिझङ्कारा झणिति झणिति ॥३१॥

दास्या अनुगता इपम्, भूपणैः विपुदिव चमिति चमिति चञ्चन्ती 'धम-
 व्कुर्वती' सती, केलिमवनं गन्तुं सोपानस्याप्रभागम् भासीदति आप्नोति ।
 'धम् चम् धमकना' इति भाषाशैली । चमिति, छमिति प्रभृतयः सर्वे ध्वने-
 रनुकरणशब्दाः । अतिमन्दं गच्छन्त्या अपि मेखला सुहुः शब्दायते । मणि-
 मञ्जीरौ नूपरौ सुमञ्जु यथा स्यात्तथा 'छमिति छमिति' ध्वनतः शब्दं कुरुतः ।
 'छम् छम्' इति मञ्जीरशब्दः प्रसिद्धः । निर्जनेष्वन्तर्भषणे, लज्जापशात्
 परितो विलोकयन्त्याः अस्याः, सुन्दरौ करवलयौ झमिति झमिति स्वगतः ।
 एवं च मेखला-कङ्कणादीनां शब्दात्, अहं मन्ये, यदस्यां बालायां कामरङ्ग-
 शालाम् गच्छन्त्यां मेरिझङ्कारा भवन्ति । धीरा यदा रङ्गशालायामवतरन्ति
 तर्हि मङ्गलमेरीष्वनिर्भवति । तथापि कामरङ्गशालागमने सोपं मेरीष्वनि-
 रित्याशयः । प्रतिपादमनुमासाः ॥ ३१ ॥

दूयमानया कञ्जदशा, दत्तो दीर्घां निःश्वासो यस्मिन्कर्मण्येवम् । सहचरी
 दैन्याद् एवं (वक्ष्यमाणप्रकारेण) उच्यते—“रात्रेः प्रथमप्रहरे एव अयं
 (नायकः) गृह्णानेति । दुःसहा, असी । नानाविधा चिन्ता किं सपत्न्या
 विलम्बितः, उत किञ्चिदनिष्टं जातमित्यादि ।” सखीसंलापोत्तरम्—निम्नगुलं
 यथा स्यात्तथा मार्गावातायने प्रियप्रतीक्षया दृष्टिं स्थापयित्वा, ततोपि सुख-
 मलभमाना, साश्रुणी मयने प्रसृज्य, शय्यायां निलीयते, तन्वह्नीत्वादास्त्रणे
 लीनेव भवति । ‘निलीयते’ पदेन भवमूर्द्धंशयथाया आस्त्ररणे सातिशयनिलय-
 नेन विमनस्करवाधिक्यं ध्वन्यते ॥ ७ ॥

—* कलहान्तरिता *—

केलिगृहमध्यं मन्दमन्दमुपयातोऽप्यसौ
 दृष्टिविनिपाततोऽपि नाभिनन्दितो मया
 भृशमपराधलोकलज्जाऽऽनतनयनमयं
 बाढमनुनयन्नपि नेक्षितोऽसहनया ।
 मञ्जुनाथ नूनं बाहुपाशेनोपबध्नन्नपि
 दयितोऽवधीरितोऽभूत्काममकरुणया
 एवं द्रागमन्दीकृततापं परितप्यतेऽद्य
 सन्दीपितकामवेगमिन्दीवरनेत्रया ॥ ८ ॥

“मन्दमन्दम्, सद्योपवादतिमन्यरमित्यर्थः । असी नायकः । दृष्टिविनि-
 पातात् अवलोकनादपि । अभिनन्दितः सस्कृतः प्रीणितो वा । भृशमपराधेन,
 लोकलज्जया च (‘पुनर्नैवं भावि’ इति कारितप्रतिज्ञाः सप्तयो मां किं वदि-
 प्यन्तीति) आनतनयनं यथा स्यात्तथा । अनुनयन्नपि दयितो नेक्षितः । अने-
 नाप्युपायेन कदाचिदप्रसीदेदिति, बाहुपाशेन परिरभमाणोपि दयितः, भति-
 निर्दयया मया तिरस्कृतः ।” इति, द्राक् इदिति । अमन्दीकृततापं सन्दीपित-
 कामवेगं च यथा स्यात्तथा । कञ्जदशा अनुवर्त्यते ॥ ८ ॥

→* खण्डिता *←

अविरतजागरादलसतमलोचनेऽथ
 दयिते भवनमुपयाति मौनवहना
 व्रीडादैन्यचिन्तानतनयनमुपागतेऽथ
 तस्मिन् फिल संमुखम्, तदासीन्नतवदना ।
 मञ्जुनाथ निर्भरनिरुद्धवाप्यसन्नमुखी
 नेत्रे संमुखीकर्तुं न शेकेऽस्तावसहना-
 श्रयनादुपेत्य कोपचिन्तादैन्यदूनमना
 भवनादयासीन्नतनीररुहनयना ॥ ९ ॥

निरन्तरजागरणात् अत्यलसलोचने दयिते गृहमागच्छति सति मौनव-
 हना तूर्णोभूता । कर्तुरि द्युः । दीप्या, दैन्येन चिन्तया च नते नयने
 यस्मिन्कर्मणि तथा, तस्मिन् (दयिते) संमुखमागते सति, तदा नतवदना
 आसीत् । निर्भरं निरुद्धेन वाप्येण सन्नं (विपणनम्) मुखं यस्याः सा अत-
 द्य असहना (प्रियकर्तृकं सपत्नीसंगमं सोढुमसहमाना) असीत् नायिका ।
 कोपेन, समस्तरात्रिपर्यन्तं मां विहाय अन्यप्रायस्याने प्रसीदति, ततश्चाग्रे
 ऋनशो मयि विरागो भवेदिति चिन्तया, वियोगकृतेन दैन्येन, च दूनमनाः
 सा, नते नीररुहयत् नयने यस्या एयंभूता सती, किञ्चिदनुक्त्वा भवनाद-
 यासीत् ॥ ९ ॥

प्रातर्वासभवनमयासीदलसाङ्गलतं
 पादौ निदधानो मन्दमन्दं चलनासहौ
 नेत्रे रात्रिजागरोपरक्ते सविलक्षं वहन्
 प्रेमानङ्गरागारुणौ वाहू मञ्जिमावहौ ।

❀ छप्पय ❀

जेतव्याद्यालम्ब्य दीपितस्तचेष्टाद्यैः

पुनरनुभावैर्भृतः सहायाश्रयण-नयाद्यैः ।

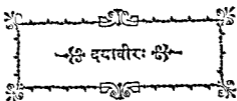
धृतिगर्वस्मृतिमतिप्रभृतिसंचार्यनुयायी

यत्र भवेत्सकलस्य मूलमुत्साहः स्थायी ।

सोयं वीररसो, दया-दान-धर्म-युद्धाह्वयैः

चतुरभिधोऽप्युपवर्द्धितो विद्यादिः परतो नवैः ॥ १ ॥

विजेतव्यादिः आलम्बनविभावो यस्मिन्, विजेतव्यचेष्टादियंत्र उद्दीपन-
विभावः, सहायाश्रयण-नीति-प्रभृतिभिरनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतः, धृति-
गर्वादि-संचारिभावैः परिपोषितः स्थायी भावः (उत्साहः) एव वीररसता-
सापद्यते । सोयं वीररसः साहित्यदर्पणकारपर्यन्तं 'दयावीर-दानवीर-धर्म-
वीर-युद्धवीरेति' नामभिश्चतुर्विधोपि नवैः पण्डितराजादिभिः, परतः अग्रे
सत्यवीरविद्यावीरादिभिः नामभिः परिवर्द्धितः ॥ १ ॥

[भगवद्गौतमबुद्धगोत्रजः धीमान् शक्तिधरः कुमारो पनविहारायाग-
तोस्ति । स हि पुष्पितेषु लताकुञ्जेष्वितस्ततो विधरन् संप्रति सरस्वीरमधि-
तिष्ठति । एतस्मिन्नेव समये वृक्षगुल्मेऽवन्तर्हितो व्याधः सरभसमेकं हंसं
षाणेनाजघान । षाणपेदनाविफलः स पक्षी करुणमाश्रन्ध, भूमौ पतितः
परितो विलोडति । तस्य तादृशी दयनीयां दशामालोक्य, कुमारस्य
हृदयमकस्माद्भूतपूर्वया दयया विगलितमिवाभवत् । स हि सरभसं प्रधाव्य
भूलिभूसरं हंसमतिनिभृतमुत्थापितवान् । महार्हकोमलकौशेयवसनाऽऽवृत्ते
निजोत्सङ्गे निधाय उत्तरीयाञ्जलेन धीजयामास । शरीराद्वाणमपनेतुमुषो-
गमकार्षीत् । मीतो व्याधो राजकुमारमप्रतो दृष्ट्वा संकुचितोऽभवत् । ममे-
दमाजीवनमिति मन्दमन्दाक्षरं कुमाराय निवेदयामास । प्रोहीसदयाभावः
कुमारः सोऽसाहं प्रोवाच—]

→* चनाक्षरी *←

परितः प्रयच्छन्दशमुग्रशरवेदनया

मोहमुपगच्छन्नेप पक्षी परिहीयताम् ।

हंहो मांसवृत्ते न विपीद मनाग् व्याध सखे !

एतत्परिवर्ते भूरि मांसमुपादीयताम् ।

आबाल्यात् सयत्नं परिपोषितानि मांसलानि

छिन्धि ममाङ्गानि, काममेतैरति प्रीयतां

विहगदयापरस्य सौहृदोदयादनल्प-

माहो ! हृदयाग्रमांसमेवन्मम नीयताम् ॥ २ ॥

। दम्प्रसरपीडया परितो दृष्टिं क्षिपन्, मूर्छां प्राप्नुवन्नेप पक्षी स्वयताम् ।
 मांसं वृत्तिः (जीविका) यस्य तरसंबुद्धौ । एतत्परिवर्ते (एतस्य विनिमये)
 अधिकं मांसं गृह्यताम् । ममाङ्गानि राजकुमारभावादतिथयेन पोषितानि
 पुष्टानि सन्ति । (अतिमांसलाभः सूच्यते) । एतैः अङ्गैः कामं यथा
 स्वात्तथा प्रीयताम् ! हंसस्य मांसं मनुष्यापेक्षया कोमलं भवति, तथा
 च तदुपायमाह—विहगोपरि दयायुक्तस्य मम, सौहार्दभावत्वोदयात्
 (हृदये सौहार्दादयकृतेन उच्छ्वासेन) उपचितम्, एतत् हृदयस्य अग्रमांसं
 नीयताम्, एतद्दि हंसमांसतो नातिकठिनमिति भावः । भूपतितो हंस
 आलम्बनम्, तद्विलोठनादिकमुदीपनम् । अश्रु, व्याधनिवेदनादिकमनुभावः ।
 घृतिप्रमृतयः संचारिणः । कुमारनिष्ठश्रोत्रसाहस्य परिणामे दयावीरतामुप-
 गतः । दयाभावानुकूला स्वल्पसमासा प्रसन्नमधुरा वृत्तिः । प्रतिपादं प्रासाः ।
 चतुर्थे—दया० उदया० हृदया० इत्युच्यन्वितानां यमनम् ॥ २ ॥

→* दानवीरः *←

[बलिराजेन भगवते वामनाय त्रिपादपरिमिता भूदातुं प्रतिज्ञाता ।
 गुरुः शुक्राचार्यः 'देवकार्यसाधको विष्णुरयम्' इति बहुतमं निवारयामास ।
 एतत्सर्वं विदित्वापि दानवीरो बलिः प्रोवाच—]

सादरं प्रवर्तन्तां सपर्याः सुखमर्थिनोऽद्य
 भो भो विप्रवर्याः ! प्रणिधानं घत्त सुस्थितम् ।
 जायन्तां प्रदानसमयोचितानि मङ्गलानि
 नूनमहमर्थिने ददानि निजमर्थितम् ।
 भार्गवमहर्षे ! संभ्रमोऽयमवमुच्यतां ते
 विफलविमर्शे कालयापनमनर्हितं
 प्राज्यमिदं त्रैलोक्यस्य राज्यमेव किं नु मुने !
 दद्यामहमर्थिने निजासनपि निश्चितम् ॥ ३ ॥

भार्गवः (याचकस्य) सपर्याः (पूजाः) सादरं सुखं च जायन्ताम् ।
 मम त्रैलोक्याधिपत्यं गच्छतीति विपादकृतः संकोचो मास्तु तत्रेति भावः ।
 हे यशस्या माह्वणाः ! दृढमवधानं दत्त ! दानकालिकानि मङ्गलकार्यानि
 प्रवर्तन्ताम् । ददानि 'लोद्' । हे भार्गवमहर्षे ! ते भयं संभ्रमः (राज्यगमन-
 कृतश्चित्तावेगः) त्यज्यताम् । इदानीं निरर्थके पूर्वापरविचारे कालयापनम-
 योग्यम् ! निजासूनु निजप्राणान् अपि याचकाय निश्चितं दद्याम् ॥ ३ ॥

—१३३ धर्मवीरः १३३—

[गुरगोविन्दसिंहस्य द्वापपि बालकौ माहम्मदभूमिपालस्य संमुखे बन्दी-
 कृतौ तिष्ठतः । शासनयलोद्दीप्तौ यवनाधिपतिमाहम्मदधर्मं स्वीकर्तुं वारं
 वारं राज्यस्य प्रलोभनानि, शासनपदस्य मरीचिकाश्च प्रदर्शयति । वीरबालकौ
 साभिमानगाम्भीर्यं सर्वं प्रतिविष्यतः । क्रोधेन जाज्वल्यमानो यवनेन्द्रो
 जीयतोरपि द्वयोर्बालकयोर्भित्तौ प्रोथनस्य घोराभाज्ञां प्रचारयामास । पुन-
 रप्येकवारं मृत्युं संसृजे प्रदर्श्य, सक्रोधाभिमानं बालौ प्रत्याह—“यदि
 माहम्मदधर्मो च स्वीक्रियते तर्हि भयं वां मृत्युः !”

धर्मवीरौ बालकौ सोऽसाहाभिमानं कथयतः—]

आस्तामुदयाद्रेस्तावदस्तावधि राज्यमिदं
 तिष्ठतु परस्ताद्राजलक्ष्मीरविचलिता
 किं बहुना, त्रैलोक्यस्य राज्यमपि प्राज्यमहो
 धर्मपालनार्थं परित्याज्यमेव भविता ।
 बालावबलौ स्वः परं धर्मरतिरावयोः सा
 कालानलतुल्यभवत्कोपात्त विगलिता
 यवननरेश ! कामं मर्माण्यवपाटय नौ
 किन्तु निजधर्मादिदं चित्तं न विचलिता ॥ ४ ॥

उदयाचलादारभ्य भस्त्राचलावधि, इदं राज्यम् भास्त्राम्, दूरे तिष्ठतु इति भावः । अविचलिता भक्षया राजलक्ष्मीरपि परस्त्रात्तिष्ठतु । बहुना किम्, प्राज्यं प्रैलोक्ष्यराज्यमपि धर्मपालनार्थं परित्याज्यमेव, भविता भविष्यति । 'लुट्' । भावां बालौ, तदुपरि वन्दीकरणाद् अयलौ स्वः । परम्, भावयोः सा (सिक्खजगतौ या प्रसिद्धा) धर्मप्रीतिः कालानलतुल्याद् भवत्कोपात् न विगलिता, न विगलिष्यति (गमिष्यति) 'लुट्' । नौ (भावयोः) शरीरस्य मर्मस्थलानि, कामम् भवपाटय छेदय । परं धर्मात् चित्तं न विचलिष्यति । अनद्यतनभविष्यत्प्रयोगेण 'अद्य तु मरणस्य भयमेवास्ति, परमत्रेपि कदाचिन्न विचलेत्' इति दाढ्यातिशयो ध्वन्यते । प्रतिपादमुत्साहसं-वर्द्धकोऽनुप्रासः । चतुर्थे मर्मा धर्मा इति ॥ ४ ॥

—१३३ विद्यावीरः १३३—

[राजसभायां शास्त्रविचारे सर्वान् पण्डितान् कवीन्द्रो मूकीचकार । पण्डितान्विलक्षान्विलोक्य राजा राजगौरवतः कवीन्द्रमानमपितुं काञ्चिद्भयङ्गवार्तां प्रोवाच । तारकालिकशास्त्रविचारात्प्रदीप्तसारस्वतवैभवः कवीन्द्रः सोलुण्ठनमाह—]

स्यात्ते राज्यशासनमखण्डं शब्दशासनं मे
 सिंहासनगस्त्वं हृदयासनसभाजाः सः
 परहृदि लग्नास्तव मौलिं दोलयन्ते शराः
 सूक्तिभिः समासु समान्दोलितसभाजाः सः ।
 मञ्जुनाथ जाने कोपसञ्चयमचिन्त्यं तव
 वाङ्मयमनन्तमुपजीव्य राजराजाः सः
 का जाता तवेयं गर्वघटना मनसि मुधा ?
 यूयं महाराजास्तर्हि वयं कविराजाः सः ॥ ५ ॥

अष्टमम् साहम् । शब्दशास्त्रम् (व्याकरणादिकम्) । एवं सिंहासनस्य, चयं लोकानाम् हृदयरूपम् भासनं ये सभाजयन्ति अलंकुर्वन्ति तादृशाः स्तः । सभाजयतेः कर्मण्यण् । रसिकैः स्वहृदयेऽस्मभ्यं स्थानं दत्तमित्याशयः । ततश्च हिंसालभ्य-काष्ठादिसिंहासनापेक्षया हृदयासनम् (तदपि च ससमानम्) कियदन्यहितमिति साधूतं सूच्यते । तथा च प्रजाप्रियस्त्वं नासीति व्यज्यते । एवं तु एकदारेण एकस्य मन्त्रकं भ्रमयसि । चयं तु एकयैव सूक्तया संपूर्णं समाजमेव भान्दोलयामः । अस्माकमेकां नदीनां सूक्तिमाकर्ण्ये संपूर्णोपि समाजः प्रशंसापरवशो भवतीत्याशयः । यदि भवतः समीपे अचिन्त्यः (चिन्तायाः यत्रावश्यकता नास्ति, पूर्णः) कोपसंचयः (द्रव्यसंग्रहः) भवेत्त-मपि अहं जाने । वये हि अनन्तं बाह्मयरूपं निर्धिं प्राप्य राज्ञामपि राजानः कुवेरसमाः स्तः । वयं 'महाराजाः' इति तव मनसि मुधा गर्वघटना केयं जाता ? स्थाने स्थाने राजान प्रति एकवचनप्रयोगेण, आत्मनि च बहुत्व-प्रयोगेण गर्वसंचारिणा परिपुष्टो धीरः सुतरां विद्मभते । किञ्च बहुवचनेन, 'अहमेव किम्, अस्मादृशाः सर्वेपि विद्योपजीविनः, स्वामेव किं सर्वानपि नरेशान् यावत्कालं मयादां नोहृषयन्ति तावदेव संमानयामः, अन्यथा तु स्पष्टं तत्स्वरूपज्ञानं कारयाम, इति घोस्यते । चतुर्थे, काजा राजा राजा इति प्रासाः ॥ ५ ॥

→* युद्धवीरः *←

[आम्बेराधिपतिः प्राक्तनः श्रीमन्मानसिंहमहाराजो दिहीशसैन्यप्रमुखो भूत्वा पठानदमनाय कन्योजम् (काबुल) अभिययाविति जयपुरप्रान्ते प्रसिद्धिः । तद्युद्धस्पैवाऽग्रे विस्तृत्य वर्णनम् ।]

सज्जवशालि-तुङ्गतरलतुरङ्गभृता

सेना पञ्चरङ्गयुता सजा हेतिमालाभिः

दन्ध्वन्यस्त एतद्योम वीरसिंहनादैर्भृशं

वीरवर्णागताभिर्व्याप्तं देववालाभिः ।

मञ्जुनाथ दिङ्मण्डलमखिलं विमण्डयता—
 त्कीर्तिभिः प्रभूतभवज्योत्स्नाऽजिह्वजालाभिः
 त्रस्यद्दस्युमण्डले प्रचण्डबाहुदण्डसखः
 श्रीमन्मानसिंहखड्ग ! खेल मुण्डमालाभिः ॥ ६ ॥

युद्धसज्जया सज्जन्तो जवशालिनः, तुङ्गाः (उन्नताः), चञ्चलाश्च ये तुर-
 ङ्गास्तैः पूर्णा । 'पञ्जरङ्गेण' आम्बेरराज्यध्वजेन युता, सेधं सेना हेतिमालाभिः
 (आयुधसमूहैः) सज्जाऽस्ति । वीराणां वरणाय आगताभिर्देवबालामिथ्या-
 समिदं गगनं वीराणां सिंहनादैर्भृश दन्ध्वन्यते । दन्ध्वनीति, इति यद्गुणान्ता-
 र्कर्मणि लट् । अतितमां ध्वनितं क्रियते इत्याशयः । हे मञ्जुनाथ ! (श्रेष्ठस्वा-
 मिन् !) भवान्, प्रभूतं यथा स्यात्तथा भवन्ति (शत्रु) ज्योत्स्नायाः अजिह्वानि
 (सत्यानि) जालानि यासां ताभिः । ज्योत्स्नासदृशं विमलप्रकाशमुत्पादय-
 न्तीभिरित्याशयः । कीर्तिभिः अखिलं दिङ्मण्डलं मण्डयतात् । किञ्च हे
 मानसिंहख खड्ग ! प्रचण्डो (माननरेन्द्रस्य) बाहुदण्डः सखा (सहायकः)
 यस्य इन्द्रशस्त्रं त्रस्यतां शत्रूणां मण्डले मुण्डमालाभिः क्रीड ! शत्रूणां मुण्डानि
 छिन्वीत्याशयः । कवेरुक्तिः ॥ ६ ॥

अम्बरनरेशचमूः कम्बोजे प्रयाता यदा
 म्लेच्छदृगम्भोजे हिमपुञ्जोऽभ्युदयांचक्रे
 तरलतुरङ्ग—तुङ्गदन्तावलधूलिभरा—
 द्धन्ताखिलदेशमन्धकारैः पूरयांचक्रे ।
 मञ्जुनाथ मान्यो मानसिंहनरनाथमणि-
 र्यः स्वसैन्यचक्रे म्लेच्छचक्रं चूर्णयांचक्रे
 किञ्च हठावेशात्परिखण्डितविद्युधमठान्
 संग्रामे पठानशठान् दैन्यं शिक्षयांचक्रे ॥ ७ ॥

श्लेच्छानां पठानामां नयनकमले तुपारपुञ्जः उदितः । हिमाद् यथा
 कमलानि श्लानानि भवन्ति तथा नेत्राणि हृतप्रभाण्यभवन् । अथवा कमले
 तुपार हव, नेत्रेऽधूप्यभवन् । भय गती लिद । तरलानां तुरङ्गाणां, तुङ्गानां
 हस्तिनां च पदभूतिभरात् हन्त अखिलं देशमेव सा घमूरन्धकारितमकरोत् ।
 हठात् परिपण्डिताः देवमठाः यैस्तान् पठानशठान् दैन्यं (दीनताम्) अशि-
 क्षयत् । पतावरकालं घृष्टतामकुर्यन्, इदानीं दीनतायाः शिक्षा मानभूषालेन
 सेभ्यो वृत्तेत्याप्तयः । युद्धवीरोचिता समासबहुका संयुक्ताक्षर-द्वयर्गादि-
 प्रचुरा संघटना ॥ ७ ॥

—ॐ युद्धवर्णनम् ॐ—

[सर्वापि सेना, रणसामग्री च युद्धस्थले प्रयाति । अत्रैव प्रसङ्गतो हस्त्य-
 आदिसेनाङ्गानां वर्णनमारभ्यते ।]

→ॐ हस्तिनः ॐ←

→ॐ छप्पय ॐ←

—~~~~—

ज्ञणिति ज्ञणिति रघमुखर-हेमकिङ्किणीर्वहन्ती

चञ्चलनजवेन घोरघण्टां ध्वनयन्ती ।

कर्णतालनिनदेषु मधुपझङ्कारमुखरिता

दिग्दिगन्तसंचारिमदोचितचीत्कृतिभरिता ।

मदधारादुर्दिनभरैर्दुर्निरीक्ष्यतमकटतटा

विजयाङ्गणसंमुखमगादम्बरेशरणगजघटा ॥ ८ ॥

ज्ञण् ज्ञण् इति रयेण मुखरा। सुवर्णकिङ्किणीः (घण्टिकाः) धारयन्ती ।
 चञ्चलं यत् चञ्चलं तस्य जवेन । घृष्टलम्बितां महाघण्टां भादयन्ती । दिग्-
 दिगन्तसंचारिणी मदोचिता या चीत्कृतिः (हस्तिनाम्, घृष्टा) तथा भरिता ।

मदधाराभिर्यहुर्दिनं (धर्षाढम्बरः) तद्भरैः, भवीक्षणीयगण्डस्थला । भम्बरे-
शस्य रणराजानां घटा, विजयाङ्गणस्य संमुखं प्रतिष्ठते स्म ॥ ८ ॥

→* रूपकघनाक्षरी *←

अञ्जनगिरीन्द्रसमभेचकशरीररुचो
वैरिगर्वगञ्जनगरिष्ठवीर्यसारा भान्ति
कुण्डलितचारु-घन-शुण्डादण्डशोभाभृतो
मण्डितकपोलयुगे दानवारिधूरैः स्नान्ति ।
मञ्जुनाथ येषां मञ्जिमानमवलोक्य मनाग्
दिक्कुञ्जरपुञ्जरुचः पिञ्जरिता नोपभान्ति
भूमिधरतुङ्गतमा वारिदविभङ्गसमा
भ्राम्यद्भूरिभृङ्गरमाः स्तम्बेरमा मञ्जु यान्ति ॥ ९ ॥

कञ्जलपर्वतसमानश्यामशरीरकान्तयः । वैरिगर्वगञ्जनो गरिष्ठो वीर्यसारो
येषां ते । कुण्डलाकृतिः कृतः, चारुः निविडो यः शुण्डादण्डः तच्छोभाधार-
रिणः । वैरिकादिचित्रैर्मण्डिते कपोलयुगे मदजलभरैः स्नान्ति । मञ्जिमानं
मञ्जुताम् । दिक्कुञ्जरसमूहत्वापि रुचः कान्तयः, पिञ्जरिता नैबल्यारिपङ्का
इव न शोभन्ते । दिग्गजानामपि शरीरकान्तिर्येषामग्रे रोगपिङ्गा इव दृश्यत
इत्याशयः । पर्वतवत् अतितुङ्गाः । वारिदविभङ्गस्य (घनखण्डस्य) समाः ।
भ्राम्यतो भूरीन् भृङ्गान् रमयन्ति तादृशाः । स्तम्बेरमा गजाः, मनोरमं
यथा स्यात्तथा गच्छन्ति ॥ ९ ॥

प्राप्ता द्वारसीम्नि भक्ता भौलिमवघूर्णयन्ति
चूर्णयन्ति चक्रमरेः संगरे यदि व्रजन्ति
दिग्वारणदर्पविनिवारणप्रसक्ता इति
वारणाय शृङ्खलिता मर्यादाहमाचरन्ति ।

शुण्डावारिपूरैः पूरयन्त इव वारिनिधिं
वारिधेरधीनघनगर्व ये समाहरन्ति
ऊढपञ्चरङ्गा गाढघृतरणरङ्गा अमी

मानमेदिनीशमत्तमातङ्गाः पुरस्सरन्ति ॥ १० ॥

राजद्वारे प्राप्ता ये मदात् मस्तकं घूर्णयन्ति । युद्धे यदि गच्छन्ति तर्हि
धैरिणो ध्यूहं भिन्दन्ति । दिग्गजानां गर्वदूरीकरणाय प्रवृत्ताः, इति तद्विवार-
णाय रक्षकैः शङ्खलायदा इमे मर्यादां रक्षन्ति । इमे गजा दिग्गजानां गर्व
दूरीकर्तुं धावन्ति तदा आधोरणास्तान् शङ्खलाया धमन्ति, इमेऽपि मर्यादां
शाखा शङ्खलाबन्धसद्वनं आचरन्ति, अन्यथा तु पृथाममे का वराकी शङ्ख-
लेत्याशयः । निजशुण्डाफूरकारजलैः समुद्रं पूरयन्त इव, समुद्राधीनानां
घनानां गर्वं हरन्ति । घनास्तु समुद्राज्जलं यदा गृह्णन्ति तदैव वर्षन्ति, इमे
तु समुद्रमपि शुण्डाजलेन भरन्तीति ततो ह्यतिरेकः । ऊढः (धारितः)
पञ्चरङ्गः (पंचरंग) अम्बरराज्यध्वजो वैस्ते । गाढं घृतो रणस्य रङ्गः
अनुरागो वैस्ते ॥ १० ॥

कावि०-गर्वभराच्छुण्डादण्डमुपरि नयन्तो मुहु-

श्रण्डकरमण्डलविभासं स्थगयन्तेऽमी

नानावर्णचित्रगण्डमण्डलविकासवहा

घातुरङ्गशालिशङ्खशोभां दर्शयन्तेऽमी ।

मञ्जुनाथ मञ्जुमदनिर्झरं क्षरन्तो मुहुः

संमुखे विशालं कर्णतालं दौलयन्तेऽमी

मन्ये पक्षशातकपुरन्दरविपक्षधराः

पक्षधराः पर्वता इतीव सूचयन्तेऽमी ॥ ११ ॥

गर्वभरात् शुण्डादण्डम् उपरि नयन्तः, इमे. (गजाः) सूर्यमण्डलस्य
भासम् (प्रकाशम्) आच्छादयन्ति । नानावर्णैश्चित्रितं यत्कपोलमण्डलं

तद्विकासवहा (शोभाधारिण) इमे गैरिकादिधातूनां रङ्गे शोभमानानां
 शृङ्गाणां शोभा प्रकटयन्ति । अग्रे हि इमे पर्वता इत्युत्प्रेक्षयते । तथा च,
 यथा पर्वतानां शृङ्गेषु गैरिकादिधातुशोभा, एवमेपां गण्डेषु नानारङ्गाणां
 चित्राणां शोभेत्यानाय । पर्वता निश्चरं क्षरति । इमे मदनिश्चरं क्षरन्तो
 विशाल कर्णतालं दोलयन्ते । तत्रोत्प्रेक्षते—पक्षच्छेदकस्य पुरन्दरस्य विरुद्ध-
 पक्षधारिण 'पक्षधारिणो वयं पर्वता स्म' इतीव इमे सूचयन्ति । कर्ण-
 तालं न दोलयन्ति, किन्तु पक्षौ द्वौ प्रकम्प्य 'वयं पक्षधारका पर्वता स्म'
 इत्येव सूचयन्ति । इन्द्राणं तु पक्षा सर्वेषां लिङ्गा, परं वयं तु तस्यापि
 विपक्षा स्मो यतो ह्यस्माकं पक्षौ न छेत्तुमशकदिन्द्र इति भावः ॥ ११ ॥

काञ्चनकलिततन्तुसन्ततवसनधराः

कन्धरास्वमन्दहेमशृङ्खला विभासन्ते

चारुदन्तमण्डले विभासितवलयभरा

शङ्कतिकरा ये हेमकिङ्किणीभिरायन्ते ।

मञ्जुनाथ लम्बमानमुक्तामणिनिकरधरा-

मलिके सुवर्णाश्रिय दधतः प्रकाशन्ते

तुलितधरित्रीधरा गण्डमदवारिधरा

अम्बरधराधिपतिकुञ्जरा विराजन्ते ॥ १२ ॥

ये कुञ्जरा, काञ्चनकलितै तन्तुभिः ('कलावत्सू') सततानां (व्याप्तानाम्)
 वसनानां धारका । सौवर्णसूत्रव्याप्त (-'कारचोबी'कार्यं-) वस्त्रधारका
 इत्यर्थः । येषां कन्धरासु भ्रमन्दा (अनल्पा) सुवर्णशृङ्खला भासन्ते ।
 दन्तमण्डले शोभितं सुवर्णवलयभरो येषां ते । हस्तिना दीर्घेषु दन्तेषु, मध्ये
 मध्ये सुवर्णवलयया परिधाप्यन्ते, तैर्युक्ता इत्यर्थः । सुवर्णघण्टिकाभिः श्लाङ्का-
 रधारिण ये आयन्ते आगच्छन्ति । आरूप्यं अयुधात् । अलिके ललाटे,
 लम्बितमुक्तामणिसुक्ता सुवर्णस्य श्रियम् ('सिरी' हस्तिन शिरोभूषणम्)

धारयन्तो ये शोभन्ते । मुलितः समीकृतो धरित्रीधरः पर्यतो यैस्ते । गण्डयोः
मदवारिणो धारकाः । सर्पपादेषु धरा भरा इत्यादयः प्राप्ताः ॥ १२ ॥

→* छप्पय *←

फुङ्कतिधारिभरेण गगनतलमुद्गरयन्ती
चरणधरणवलभराद्भरणितलमानमयन्ती ।
सरभसयीत्कृतिचयाचकितभावं विदधाना
घोरघृंहितारवैर्वैरिहृदि भयं ददाना ।
तुङ्गतया तारापथं तरलयितुं जनितोद्यमा
मानमेदिनीसुरपतेर्भाति गजघटा घनसमा ॥ १३ ॥

उद्गरयन्ती । पूरयन्ती पादस्थापनस्य बलभावात् भूतलं नमयन्ती । घोरकृ-
तिमिलोकानां चकितभावं कुर्वन्ती । घृंहितारवैः । 'घृंहितं करिगर्जितम्' ।
निजस्य तुङ्गतया (उद्यतया) गगनमपि चलयितुं कृतोद्यमा । घनसदृशी,
मानस्य भूमेरिन्द्रस्य गजघटा ॥ १३ ॥

❀ अश्याः ❀

→❀ रूपकघनाक्षरी ❀←

चञ्चलमुदस्य मुहुर्ग्रीवामवकुञ्चयन्तो
वदनमुदञ्चयन्तो लोचनमिहाहरन्ति
मुखरं वहन्तो मुहुः प्रोथपुटमुन्नमय्य
सपदि समन्ततोऽथ फेनभरैरुद्गरन्ति ।
मञ्जुनाथ कर्णयुगमुत्तरङ्गयन्तो मुहु-
श्चञ्चलदृगञ्चलेन वञ्चनमिवाचरन्ति

गमनजवेन जातु विजितविहङ्गाः, पुरः

कीलितकुरङ्गास्ते तुरङ्गाः सुखं संचरन्ति ॥ १४ ॥

चञ्चलं यथा स्यात्तथा उल्लिख्य सुहृर्ग्रीवाम् अवकुञ्चयन्ति (मोटयन्ति),
वारं वारं ग्रीवावमोटनं तुरगस्वभावः । मुखम् उदञ्चयन्तः (उच्चमयन्तः)
पश्यतां लोचनं वशयन्ति । 'कुर कुर' इति शब्देन मुखरं प्रोधपुटं (नासा-
पुटम्) वहन्तः ये अश्वाः परितो मुखफेनैः पूरयन्ति । सुहृः कर्णयुगम् उत्त-
रङ्गयन्तः (प्रकारविशेषेण चञ्चयन्तः) ये, सुहृः चञ्चलेन नेत्रप्रान्तेन लोकानां
प्रतारणमिवाचरन्ति । वारंवारं नेत्रपरिचालनं तुरगस्वभावः । गमनवेगेन
जितविहङ्गाः, कीलितकुरङ्गाः (स्तब्धीकृतहरिणाः) ते तुरङ्गाः पुरः (अग्रे)
सुखं संचरन्ति । स्वभावोक्तिः । प्रतिपदं प्रासाः ॥ १४ ॥

→* अश्वकुलानां वर्णनम् *←

क०—काम्बोजीपकुलजकलिङ्गकाननेयावन्त्य-
काश्मीरककैवर्तककुलजा विराजन्ते
वाह्मीकार्जुनेययावनेयवङ्गचासन्तक-
क्रन्थिनोपवन्तकवनायुजाः सुखायन्ते ।
मञ्जुनाथ मेर्चकाष्मकेयलघुयावनेय-
मालविकमौघरसुमौलिकाः प्रकाशन्ते
नानाकुलसंभवाश्च नानादूरदेशोद्भवा
नानाविधसैन्धवाः समन्तादुपभासन्ते ॥ १५ ॥

अश्वकुलानां भेदाः इमे । एतेषां रूप-गुणादिपरिज्ञानं तु त्रुष्ट्यास्वाद्यवग-
न्तव्यम् । ओदछानरेशार्थं साग्रप्रतमेयास्वरासजातीयधीरामनेतमहोदयसंग्र-
हीताद् भमुद्रितात् 'अश्वकुलसंस्थान'नामकात् (हिन्दी) पुस्तकादिरोपोत्र
परिगृहीतः ॥ १५ ॥

→*(अश्वजातीनां वर्णनम्)*(←

→* रूपकघनाक्षरी *←

श्यामकर्णताजिततुपारचक्रवाककर्क-

ताडजकल्याणपञ्चकास्ते द्युतिं यान्ति भूरि

मिश्रवर्णमल्लिकारुख्यमालवाष्टमङ्गलाख्या

मेचकसारङ्गनीललोहिता न मान्ति भूरि ।

पाण्डुरपिशङ्गपीतपाटलकपिशरङ्ग-

धूसरधवलधूम्रधूपायिता यान्ति भूरि

चित्रीकृतवासवाः समीकृतसमीरजवा

अम्बरनरेशवाजिपुङ्गवा विभान्ति भूरि ॥ १६ ॥

सपंश्वेतो हयो यस्तु श्यामैकधवणो भवेत् । स वाजी घाजिमेघार्हः श्याम-
कर्णः सुदुर्लभः ॥ ताजिताः खुरशालाश्च तुपाराश्वोत्तमा हयाः । गोजिका-
णाश्च फेकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥ ताडजा उत्तमाशाश्च घाजशूलाश्च
मध्यमाः ॥* पीताङ्गः श्वेतपादो यो यस्य स्यारिसतलोचनः । चक्रवाकः स
विश्वेयो राजार्हः प्रियसत्तमः ॥ 'पृष्ट्यः स्यौरी सितः कर्कः' अमरः । यस्य
पादाः सिताः सर्वे, चन्द्रकं च ललाटके । कल्याणपञ्चकः प्रोक्तो भर्तुः कल्या-
णकारकः ॥* विमिधवर्णकाः सर्वे प्रसह्या घाजिनो मत्ताः ।* मुखे चन्द्रक-
संवीतः पङ्कजम्बूफलाकृतिः । श्वेतपादः स विश्वेयो मल्लिकारुख्यः सुपूजितः ॥*
मालवदेशोद्भवत्वान्मालवः ।* यस्य पादाः सिताः सर्वे पुच्छो मुष्को मुखं
तया । मूर्द्धजास्तु सिता यस्य तं विघादष्टमङ्गलम् ॥* मेचक—सारङ्गाद्या
रङ्गेण घोटकभेदाः । यथा—सितो रक्तस्तथा पीतः सारङ्गः पिङ्ग एव च । नीलः
कृष्णोऽथ सर्वेषां श्वेतः श्रेष्ठतमो मतः ॥* धूसर—धूम्रादयस्तु, सप्तवर्णभ्योऽ-
यान्तरवर्णां अनेके उपसंज्ञास्तुक्ताः । यथा—'सप्तवर्णा भयन्तीह सर्वेषां
घाजिनां ध्रुवम् । तानहं कीर्तयिष्यामि भेदैर्जाताननेकधा ॥' इत्यादि खुरग-

परीक्षाविज्ञानं भोजराजकृत 'युक्तिकल्पतरु' तोऽवाप्तव्यम् ।* वासवः इन्द्रः ।
स किल उचैःश्रवःपतिरपि यान् हयान् दृष्ट्वा चित्रीभूतः । समीरस्य पवन-
स्यापि, जवः समानः कृतो यैस्ते ॥ १६ ॥

चञ्चति सुचारु वपुश्चिकणचमत्कृतिदं
मन्ये वेगवीचयोऽङ्गसीम्नि मुहुः संचरन्ति
चञ्चलितकर्णास्ताक्षर्यवेगकथामाकलय्य
तमिव निरोद्धुमग्रपादाभ्यां समुच्छलन्ति ।
मञ्जुनाथ घोरतरवल्गापरिणद्धा अपि
पवनविरुद्धाहवलालसां न संत्यजन्ति
अर्वन्तोऽस्मदग्रे के जरन्तो दिनमर्तुरिति
कोपं कलयन्तो मुखे लोहं मुहुश्चर्वयन्ति ॥ १७ ॥

चिकणं क्षिप्यम् भत एव चमत्कृतियुक्तम्, सुन्दरं येषां हयानां वपुः
चञ्चति शोभते । तत्रोष्प्रेक्षते—मन्ये, अङ्गेषु वेगस्य तरङ्गाः वारं वारं संच-
रन्ति । ताःक्षर्यस्य गरुडस्य, वेगकथां श्रुत्वा इव चञ्चलितकर्णाः ये घोटकाः तं
(गरुडम्) पराजैतुमिव अग्रपादाभ्यां समुच्छलन्ति । अग्रवर्तिपादद्वयेन
उच्छलने गरुडनिरोधरूपो हेतुरुष्प्रेक्ष्यते । ये अथाः घोरतरया वल्गाया
('लगाम') बद्धा अपि, पवनविरुद्धस्य युद्धस्य लालसां न त्यजन्ति । द्विगु-
णवल्गानिरुद्धा अपि वेगविषये पवनेन साकं योद्धुमिच्छन्तीत्याशयः । दिन-
मर्तुः (सूर्यस्य) वृद्धाः, अर्वन्तः (घोटकाः), अस्माकमग्रे के सन्ति ? न
किमपि वस्तु, इति कोपं कुर्वन्तः सन्तः श्लोघेन मुखे वारं वारं लोहं चर्व-
यन्ति । लोह 'कविका' चर्वणे कोपो हेतुरुष्प्रेक्ष्यते । 'दिनमर्तु' पदेन 'दिन-
पूरणं तस्य कर्तव्यम् । भत एव निरन्तरमविधम्य घोटकान् परिचालयति,
'पूर्वविधस्य आपद्गतस्य ('वेगारी') धमकर्षिता वृद्धा घोटकाः के' इति
अवधीरणातिशयो ध्वन्यते ॥ १७ ॥

→❀ घोटकानां शृङ्गारः ❀←

क०—चारुचरणेषु हेमहंसका विभान्ति भूरि
 जानुयुगमध्ये रणद्वलया विराजन्ते
 हेममणिहारावलिरुद्धोठति कन्धरायां
 पुच्छे वन्धुराणि रम्यरत्नान्यवलम्बन्ते ।
 मञ्जुनाथ मौलौ मञ्जुलोचंसो विभाति चल-
 न्सोपरि तन्तुस्यूतमणयः प्रकाशन्ते
 संसूचयमानानीव रत्नाकरजन्म निजं
 रत्नालङ्कृतानि ह्यरत्नान्यवभासन्ते ॥ १८ ॥

सुवर्णस्य हंसकाः 'हंसकः पादकटकः' अमरा । अग्रधातिनोः जानुनोर्मध्ये
 रणद्वलयाः 'नेवरी' । हेमो मणीनां च हारावलिः, श्रीवायाम् गमनसंरंभेण
 इतस्ततः उद्धोठति (परिचलति) । पुच्छे तनूरहेषु प्रयितानि सुन्दरानि
 रत्नानि लम्बन्ते । तिरसि (कर्णयुगल पश्चात्) चलन् गमनसंरंभेण कम्प-
 मानः, रचिरः उचंसः (कल्लमी) भाति । स्कन्धलोपरि (कन्धरायाम्
 'भयाल') मूर्द्धजेषु स्यूताः मणयः शोभन्ते । अतएव निजं जन्म रत्नाकरात्
 (समुद्रात्) जातम् इति संसूचयन्ति इव रत्नमंडितानि ह्यरत्नानि (अश्व-
 श्रेष्ठाः) भासन्ते । रत्नालङ्कारधारणेन धर्मं रत्नाकराज्जाताः (उच्चैःश्रवसः
 सहोदराः) सः इति सूचयन्त इव अद्याः शोभन्त इत्याशयः ॥ १८ ॥

→❀ अश्वानां चलनप्रकारः ❀←

→❀ छप्पय ❀←

क्षमिति क्षमिति रवमुखर—समरभरधरणधुरीणाः
 कथमपि रोधमयन्ति हन्त मुखलीन-खलीनाः ।

उच्छलन्ति नृत्यन्ति तिर्यगुपयन्ति रमन्ते
 मुद्गरिह फ्लकुर्वन्ति शीघ्रगतये त्वरयन्ते ।
 कविकामनिशमुदस्य ये कविकामितसुपमाऽऽवहाः
 संचरन्ति चपलक्रमं ते किल वाजिकुलोद्बहाः ॥ १९ ॥

‘क्षम् क्षम्’ इति रवेण मुखराः । संग्रामभरधारणे निपुणाः, संग्रामस्य सर्वस्वमित्याशयः । मुखे लीनः लघ्नः खलीनः कविका (लोहनिर्मितः छया-ममध्यभागः) येषां ते । अर्थात् खलीनेन नियमिता अपि कष्टेन रुष्यन्ते । तिर्यगुपयन्ति, सरलं गच्छन्तः सहसा तिर्यक् परिचलन्ति । रमन्ते क्रीडन्ति । ये अर्थाः कविकाम् खलीनम् अनिशं सदा उदस्य (उच्चैःकृत्य) कविवा-न्धितशोभावहाः (भवन्ति) । ते वाजिकुलश्रेष्ठाः चपलक्रमं गच्छन्ति । कविका—कविका—यमकः ॥ १९ ॥

❀ उट्टाः ❀

क०—सुन्दरसुवर्णसूचिकार्यैश्चित्रशोभावहान्
 मञ्जुमखमल्लपरितोमान् ये समावहन्
 भूषणसमिद्धा भृशमग्रपटबन्धभृतो
 लम्बितगुलच्छाः पार्श्वतो ये द्रुतमभ्रमन् ।
 पात्रान्नोत्किरन्तो निजगत्या जलविन्दुमपि
 शब्दसिन्धुमेते जानुवल्यैरिवाऽवमन्
 क्रोशशतमार्गस्यावहेलका मुदैव, मञ्जु-
 मेलकाभिनन्धास्ते क्रमेलकाः समागमन् ॥२०॥

सुन्दरैः सुवर्णसूचिकार्यैः (‘जरदोजीकाम कसीदा’) विचित्रशोभाधार-कान् मनोहरमखमल्लस्य (‘मखमल’) परिखोमान् कुयान् (पृष्ठाक्षर-णानि) ये अधारयन् । ये भूषणैः भृशं दीप्यमानाः, अग्रपटबन्धं (मुख-क० ति० १३

मारभ्य वक्षःपर्यन्तलग्नितम्) धारयन्तः । पार्श्वतः उभयपार्श्वयोः, लम्ब-
मानकौशोपगुच्छकाः (उद्ग्राणां पृष्ठे उभयतो मानावर्णां गुच्छका लम्बन्ते,
यथा हस्तिनां घण्टाः) ये एवरितमन्नमन् । निजगतिलाघवेन जलभृतपात्रात्
जलस्य सिन्धुमपि न पातयन्तः (जलपूर्णं पात्रमादाय पृष्ठे स्पीयते, तथापि
जलविन्दुरेकोपि न पततीत्युद्ग्राणां गतिकौशलम्) जानुपतैः षष्ठ्यैः
('नेवरी') शब्दस्य सिन्धुमिवाश्वमन्, जानुपल्यैरतिशब्दमकुर्वन्तित्याशयः ।
शतकोशात्मकमार्गस्य छीलपैव अवहेलका उल्लङ्घकाः, मञ्जुमेलके ('मेला')
मनांसनीयास्ते उद्ग्राः समागच्छन् ॥ २० ॥

→* रथाः *←

मृदुलमहार्हमखमल्लमञ्जुलावरणा
हारिहेमवल्लरीविताना गुल्मकान्तरे
सर्वरणसजासंविधानाः सोपधानाः पुनः
काञ्चनकलशशोभमाना मौलिशिखरे ।
मुष्णन्तो मनांसि चित्ररचनाचमत्कृतिभि-
र्भूषणज्ञणत्कृतिभिर्भान्तो भूरि संगरे
संपूरितसंपरायसंपत्सुमनोरथास्ते
मानमेदिनीशरथा निर्ययुरथान्तरे ॥ २१ ॥

येषां रथानामुपरि, मृदुलस्य महार्हमखमल्लस्वावरणमस्ति । गुल्मकस्य
'उत्तरी'तिख्यातस्य अन्तः, मनोहरसौवर्णवल्लरीणां वितानोस्ति ('मुनहरी-
झाङ्गर' युक्ताः) । सर्वस्याः रणसजायाः (शस्त्रादिसमरसामग्र्याः) संवि-
धानं येषु ते । उपधानयुक्ताः, मौलिदेशे सुवर्णकलशेन शोभमानाः । चित्र-
रचनाभिः पद्मपतां मनो हरन्तः । भूषणानां ज्ञणकारैः संग्रामे शोभमानाः ।
संपूरितः संग्रामाधिक्यो मनोरथो यैः, (यैः रथैः आवश्यकसामग्रीद्वारा
योद्धानां युद्धमनोरथाः पूरिता इत्याशयः ।) अथ, पृथदन्तरे मानभूषस्य रथा
निर्ययुः । चतुर्थे रथा-रथा-इति त्रिर्यमकम् ॥ २१ ॥

→ॐ शतघ्नीप्रभृतिरन्य सामग्री ॐ←

एकगोलकेन निजनिघ्नीकृतसर्वरणो
 निशितशतघ्नीगणो मन्थरमुपासरत्
 नानाविधशस्त्रवस्त्रसामग्रीसमेधितानि
 शकटशतानि वत सेयं सार्द्धमावहत् ।
 वैतालिक-धन्दि-चार-परिचर-चक्रं याति
 विपुलपदातिसैन्यमेतन्मध्यमामिलत्
 सर्वा रणसज्जामुपसज्य निजसार्द्धमिय-
 मेवं रणसज्जा मानसेना संयुगेऽचलत् ॥ २२ ॥

निजनिघ्नीकृतः स्वाधीनीकृतः सर्वो रणो येन सः । एकगोलकमात्रेण
 विजितसंग्राम इत्याशयः । 'शतघ्नी', 'तोप' इति भाषा । अतिगुरु-विशाखवा-
 न्मन्दमचलत् । सामग्रीसमेधितानि, सामग्रीपूरितानि । सेयं सेना अनन्त-
 शकटान् सह, अनयत् । चाराः, गुप्तचराः । परिचराः, सेवकाः । एतन्मध्यम्,
 एतस्याः सेनाया मध्ये, विपुलं पदातिसैन्यमपि अमिलदित्यर्थः । एवं स्वेन
 सह रणसज्जां रणसामग्रीम्, उपसज्य संभृत्य । रणाय सज्जा संनद्धा, मान-
 सेना समरेऽचलत् ॥ २२ ॥

→ॐ अथ युद्धदुन्दुभिध्वनिः ॐ←

नन्दयन्नमन्द-वीरमोदोन्मत्तमानसानि
 वाढष्टुपविन्दन्निह बहलबलोत्करे
 नीरन्ध्रं निरुन्धन्द्रुमगहन-वनान्तराणि
 घोरं ध्वनिमासुवन् सुघोरगिरिगह्वरे ।

भिन्दन्नरिवक्षो भूरि निन्दन्कान्दिशीकगणा-
 न्व्यामुवन् वसुन्धरां समिन्धन्नयमन्धरे
 सन्धिमुपरुन्धन् ध्वनिसिन्धुभिरशेषदिशां
 दुन्दुभिरनादीद्गन्धसिन्धुरशिरोऽजिरे ॥ २३ ॥

अमन्दानां धीराणां हर्षोन्मत्तानि मानसानि नन्दयन् (हर्षयन्) । यहले
 विस्तृते सैन्यसमूहे उपविन्दन् (प्रामुवन्) । द्रुमैर्गहनानि (निविडानि)
 धनान्तराणि, नीरन्ध्रं (अत्यन्तम्) निरुन्धन् । भतिघोरे गिरिगह्वरे (गुहा-
 याम्) घोरं ध्वनिम् आमुवन् उत्पादयन् । घनेषु गुहासु च गमनेन प्रति-
 ध्वनिद्वारा दुन्दुमिष्वनेर्घोरतरता सूच्यते । कांदिशीकगणान् भयद्रुतान्
 लोकान्, निन्दन् । अन्धरे समिन्धन् समिक्षो भवन् (अत्यन्तं घर्दमानः) ।
 ध्वनिसिन्धुभिः ध्वनिपूरैः, अशेषदिशाम् सन्धिम् अन्तरालमुपरुन्धन् । अयं
 दुन्दुभिः गन्धसिन्धुरस्य शिरोरूपेऽङ्गणे अनादीत् नादमकार्पोत् । यस्य गन्ध-
 माघ्राय निर्बला अन्ये गजाः पलायन्ते स गन्धगजः । दुन्दुभेर्ध्वन्यनुकरणं कुर्व-
 क्षिव नन्द-विन्द-रन्ध इत्यादिः प्रासः । सर्वत्र क्षतुर्निर्वाहरूपः समाधिः ॥ २३ ॥

→* अथ युद्धारम्भे नानाविधवाद्यानां ध्वनिः *←

→* पद्धरीच्छन्दः *←

अथ समरमाप्य कोणाः कणन्ति । वाद्यानि वीररागं रणन्ति ॥
 मन्ये समीकसजां भणन्ति । शूराय शौर्यगाथां गृणन्ति ॥ २४ ॥
 पटुपटहघोरघोषा भवन्ति । उत्साहमखिलसैन्ये स्रवन्ति ॥
 करिपृष्ठगता ढक्का नदन्ति । क्षत्रियकुलस्य विजयं वदन्ति ॥ २५ ॥
 पुनरुपगताः पटहा ध्वनन्ति । वीराय समरसुखमामनन्ति ॥
 हयदुन्दुभयः सरसं खनन्ति । वीरव्रजेषु घोरं ध्वनन्ति ॥ २६ ॥

कोणा मेरीयादनदण्डाः । 'नगारेकी घोष' । 'कोणाघातेषु गर्जदिति' येणी ।
 वीररागो 'मारु' 'शुसाऊ' प्रमृतिः । समीकं युद्धम् ॥ २४ ॥ ध्वनन्ति मेघा
 इष भाषरन्ति ॥ २६ ॥

रणडमरुवा घोरं भवन्ति । उत्साहनृत्यसमयं वदन्ति ॥
 उन्मादिमड्डुनादा मिलन्ति । भटमानसेषु मदमासुवन्ति ॥२७॥
 अपि समरडिण्डिमाः संचरन्ति । धीरेषु धैर्यधारां धरन्ति ॥
 मदमत्तमर्दलाः संनदन्ति । प्रतिपन्थिमानमिव मर्दयन्ति ॥२८॥
 रणशृङ्गरवाः परितो विभान्ति । अपि दिग्दिगन्तमपि संप्रयान्ति ॥
 अपि वक्रशृङ्गनादान्निशम्य । वीराश्चलन्ति हेतीर्नियम्य ॥२९॥
 ध्वनिमात्तनोति रणतूर्यकापि । रणरतिरुदेति वीरेषु कापि ॥
 तारं नदन्ति पट्टु वादितानि । अपि चर्मभस्त्रिकावाद्यकानि ॥३०॥
 सह घनाऽऽतोद्यमपि पट्टु रवीति । वीरस्य समरचर्यां ब्रवीति ॥
 सहनायिकापि नदतीह भूरि । कौतुकमुदेति हृदयाऽवभूरि ॥३१॥
 पट्टुमारवरागध्वनिरुदेति । वरवीरमनः प्रोन्मादमेति ॥
 एवं रणमङ्गलसमुचितानि । हृदि वीरभावसंवर्धकानि ॥ ३२ ॥
 भृशमम्बरेशसेनोचितानि । वाद्यानि सैनिकैर्वादितानि ॥ ३३ ॥

✽६ युद्धारम्भः ✽७

अपि विस्तृतरङ्गस्थलमवाप्य । नवनान्दीरीतिं परिसमाप्य ॥
 वरवीरभुजाऽऽलम्ब्यं दधार । असिलतानटी नृत्यं चकार ॥३४॥

मर्दलो वाद्यविशेषः ॥ २८ ॥ वक्रशृङ्गरणशृङ्गे क्रमशो 'वांकटा-रण-
 सींगा' इति प्रसिद्धे । हेतीः आयुधानि, नियम्य बद्धा ॥ २९ ॥ रणतूर्यका
 'रणतुरही' । चर्मभस्त्रिकावाद्यानि 'मसकके वाजे' ॥ ३० ॥ 'कास्यताला-
 दिकं घनम् ।' आतोद्यं वाद्यम् । रवीति ध्वनति । सहनायिका 'सहनाई',
 द्वे सह वाद्येते इति । हृदयम् अवपूरयति तादृशं कौतुकम् ॥ ३१ ॥ गीत-
 वाद्यादिद्वारा पूर्वं नान्दी जाता । असिलत्तारूपामा नट्या नृत्यमिदानीं
 रूपकरूपेण वर्णयते—विस्तृतं रङ्गस्थलं युद्धस्य नाट्यस्य चोभयमपि । नटी-

नवकोप-निकायाद्बहिरुपेत्य । वीरोग्रबाहुसख्या समेत्य ॥
 निजचमत्कारकृतमीलनानि । परिमुष्णन्ती जनलोचनानि ३५
 पदुङ्गणत्कारमुखरिततमानि । वत कुर्वतीह रङ्गे पदानि ॥
 निजधारा-गतिपरिशीलनेन । विशदीकृतमार्गाऽसौ जवेन ॥३६॥
 बहुभूपणोग्ररुचिवन्धुरासु । श्यामा ननर्त रिपुकन्धरासु ॥
 यत एषा सरभसमुज्जगाम । तत एव धरणितलमाननाम ॥३७॥
 वत यस्यापा कण्ठे ससज्ज । स हि चिरकालार्थं संममज्ज ॥
 निजगतिमात्राद्रक्तं चकार । चपलक्रमेण सेयं चचार ॥ ३८ ॥
 यथा भारम्भे अपरस्याः हस्तं गृहीत्वा विलासान् दर्शयति, एवं असिलता-
 रूपा नदी, श्रेष्ठवीराणां भुजस्त्रऽऽलम्बं दधार ॥३४॥ नवीनकोप-(ग्यान-)
 रूपात् निकायाद् गृहाद् । घीराणाम् उग्र-बाहुरूपया सख्या समेत्य
 मिलित्वा । निजेन चमत्कारेण 'चमक,' निमीलितानि, जनानां लोचनानि
 शीघ्रतावशाद्दृश्यन्ती । नदी यथा भूपणचमत्कृत्या लोकानां लोचनानि
 हरति एवमियमपि ॥ ३५ ॥ नदी भूपणक्षणकारमुखराणि पदानि (पाद-
 न्यासान्) रङ्गे करोति, एवं खड्गलतानदी क्षणकार'क्षणक्षणाहट' मुखराणि
 पदानि युद्धरङ्गे कुर्वती सती । नृत्ये यथा धारागत्याः (इतस्ततः अगत्वा,
 संमुखं गमनस्य) परिशीलनेन शीघ्रं नृत्योपयुक्तं मार्गं नदी करोति, एवं
 निरन्तरपरिचलनरूपया गत्या इयं (खड्गनदी) येनो विशदीकृतमार्गाऽभव-
 वत् । अर्थात् संमुखमस्तां परिचलन्त्यां युद्धस्थलं विविक्तमिवाभवादित्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ श्यामा षोडशवार्षिकी यथा नदी नृत्यति । एवं वीरोचितभूपणा-
 नाम् उग्रया रूप्या सुन्दरासु, वैरिणां प्रीवासु, श्यामवर्णा असिलतानदी
 ननर्त । यत्र इयं खड्गनदी त्वरितं जगाम, तत्रैव भूतलं भयेन आनतमिवा-
 भवत् ॥ ३७ ॥ नदी कस्यचिदकण्ठेऽनुरागादाच्छिप्यति चेत् स चिरं प्रेममग्नो
 भवति । एवं यस्य कण्ठे इयं (खड्गनदी) ससज्ज, स एव० । नदी यथा निज-
 गतिमात्रेण जनं रक्तम् (अनुरक्तम्) करोति, एवं इयं निजगत्या रक्तं चकार,
 रधिरं प्रवाहयामास ॥ ३८ ॥

→* शतघ्नीचलनम् *←

ॐ छण्णय ॐ

तडिदिव तीघ्रं त्वरितमेव तेजस्त्वरयन्ती

धूमधोरणीधारणेन धाराधरयन्ती ।

घोरघोरनिर्घोषभरैः कर्णौ विधमन्ती

कडुकरका इव घोरलोहगोलकान्वमन्ती ।

धुंधुंधमाकधारारवैरन्धकारसन्धायिनी

व्योम धरणिमन्तर्दधेऽधृष्य'तोप' कादम्बिनी ॥ ३९ ॥

कादम्बिन्यां (मेघमालायाम्) व्याप्तायाम् तडिद् यथा तीघ्रं तेजः स्वरयति, एवमश्रियोजनसमकालम् तीघ्रं तेजः, गमनाय स्वरायुक्तं कुर्वती । धूमसमूहधारणेन धाराधरमुत्पादयन्ती, तत्करोतीति गिच् । कठिनाः करकाः (धृष्टिपापाणान्) इव घोरान् लोहगोलकान् वमन्ती । 'धुम् धुम् धमाक्' इत्याकारैः धारावद्धैः शब्दैः (उपलक्षिता), धूमद्वारा भन्धकारकारिणी । अधर्षणीया 'तोप' रूपा मेघमाला गगनं च भूमिं च तिरोदधौ ॥ ३९ ॥

ॐ सवैया ॐ

इन्द्रधनुःप्रतिमां कलयन्

ध्वजयष्टिमिमां कृतवैरिविधर्षाम्

व्याकुलतामसजद्विपता-

मुपयातवतामयमुधदमर्षाम् ।

मञ्जुलनाथ नरेन्द्रमणि-

र्दधदद्य सुरेन्द्ररुचं धृतहर्षां

मत्तगजेन्द्रगतोयमधत्त

वियत्तलतो विशिखाशनिवर्षाम् ॥ ४० ॥

मत्तवृक्षरस्यो मानसिंहनरेन्द्रः इन्द्रस्येव रुचं कान्तिं हर्षयुक्ताम्
 दधत् धारयन्, अत एव वियत्तलतः आकाशात् (उद्यततमहस्तिपृष्ठावस्था-
 नात्), विशिख-(बाण-) रूपाणां अशानीनां चर्पाम् अधत्त अकरोत् । इन्द्र-
 साम्याय आह—इन्द्रस्य सविधे पद्भारद्भविशिष्टमिन्द्रधनुर्भवति । अयं मान-
 मूपस्तु पद्भारद्भत्वादिन्द्रधनुःसदृशीं वैरिलोकधर्षिणीं इमां ध्वजयाष्टिं (पञ्च-
 रंगध्वजम्) कलयन् स्वहस्त्याधोरणहस्ते नयन् । अयं माननरेन्द्रः उपया-
 तवतां द्विपतां (वैरिणाम्), उद्यत्कोपां ध्याकुलतामुपादयामास । ते
 ध्याकुलाः सन्तो मनसि महान्तं कोपं चक्षुरित्याशयः । इन्द्रोपीदं 'मत्तग-
 यन्द' नामकमिति मुद्रा ॥ ४० ॥

क०—धुन्वन्तो धनूपि विधमन्ति भूतधात्रीतलं
 रुन्धन्तोऽन्तरिक्षतलं जहति शरोत्करम्
 पट्टिश-परिघ-पाश-परशु-प्रचण्डप्रास-
 परुपपतत्रिभैरैः प्रोन्मथन्ति निर्भरम् ।
 मिन्दन्तो भुशुण्डी-भूरिभिन्दिपाल-भल्ल-भैरैः
 कुन्त-करवालकुलैराप्तते निरन्तरं
 कुद्वयोधमण्डलविशुद्धरणदीप्तिधरं
 धराणिमरुद्ध युद्धमखिलभयङ्करम् ॥ ४१ ॥

धुन्वन्तः टट्टारयन्तः । भूतधात्रीतलं भूतलं विधमन्ति कम्पयन्ति ।
 शरसमूहं जहति मुञ्चन्ति । प्रासो भल्लः । पतत्रिभैरैः बाणसमूहैः । निरन्त-
 रम् आप्रते आघातं धुयन्ति । आद्यो यमदनेत्यारमनेपदम् । कुद्वे योधमण्डले
 योद्धसमूहे विबुद्धा या रणार्थं दीप्तिः (उत्तेजना) तद्वारकम् । अखिलभयङ्करं
 युद्धं धराणि दरोध । योद्धृणां परस्परसंघर्षेण पृथिवीमाच्छादयामासे-
 त्याशयः । पीरानुपूला धकारभकारादियहुला संयुक्ताक्षरदीर्घसमासयुक्ता
 संघटना ॥ ४१ ॥

वीर-

“ धरणिमरुद्ध युद्धमखिलमयंकरम् ॥ ”

—११३ दोहा ॥३॥—

रणोन्मादमत्ता यतो यवनभटाः प्रसरन्ति ।
 राजपुत्रशूरास्ततो विशिखानभिवर्षन्ति ॥ ४२ ॥
 शरवर्षं शरवर्षणैः खड्गमपि च खड्गेन ।
 उभयभटाः प्रतिकुर्वन्ते निजभुजभूरिवलेन ॥ ४३ ॥

राजपुत्राः यवनाश्चेत्युभये भटाः, निजभुजवलेन शरवर्षां शरवर्षणैः,
 खड्गं च खड्गेन प्रतिकुर्वन्ते रन्धन्तीत्याशयः ॥ ४३ ॥

—११४ तोमरच्छन्दः ॥३॥—

खड्गाधिराय चलन्ति । चटुलोचने चलयन्ति ॥
 चर्मणि परे रुन्धन्ति । प्रतिघातमावध्नन्ति ॥ ४४ ॥
 कवचे शराः प्रपतन्ति । कटुशब्दमारचयन्ति ॥
 अर्चिः स्फुटं घटयन्ति । चक्षुःप्रभां स्थगयन्ति ॥ ४५ ॥
 अपि भिन्दिपालमुदस्य । प्रहरन्ति सपदि परस्य ॥
 अतियाति सौपि समीक्ष्य । पुनराहते तमुदीक्ष्य ॥ ४६ ॥
 खड्गेन कथन हन्ति । अन्योपि तं प्रतिहन्ति ॥
 खड्गध्वनिः समुदेति । अर्चिश्चमत्कृतिरेति ॥ ४७ ॥
 पुनरेव खड्गमपास्य । बाहू पटादुपवास्य ॥
 प्रहतो मिथो मुष्ट्यैव । दहतो द्रुतं दृष्ट्यैव ॥ ४८ ॥
 कूर्चेणु चटुलमुदस्य । घति मस्तकं यवनस्य ॥
 अपरोऽसिधेनुमुदस्य । हृदये निहन्ति परस्य ॥ ४९ ॥

चटु चञ्चलं यथा स्यात्तथा लोचने चलयन्ति (चमत्कृत्वा चञ्चले कुर्वन्ती-
 स्यर्थः) । चर्मणि ('हाल') रुद्धा प्रतिघातं प्रत्युत्तरे आघातं कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

अर्चिः (प्रकाशं) प्रकटं कुर्यन्ति ॥ ४५ ॥ अतियाति भिन्दिपालगोलकना-
यान्तं दृष्ट्वा तं वक्ष्यतीत्यर्थः । तं दृष्ट्वा पुनः आहते, आघातं करोति । आहो
यमहनेत्यात्मनेपदम् ॥ ४६ ॥ अर्चिश्चमरकृतिः उभयखङ्गयोगेन प्वनिः, अर्चिपः
चमरकारखोदेति ॥ ४७ ॥ खङ्गम् अपास्य क्षिप्त्वा । भुजौ पटात् उपवास्य
बहिर्निष्कास्य । प्रहतः आघातं कुरुतः । हन्तेः रुद्रप्रथमपुरूपस्य द्विवचनम्
॥ ४८ ॥ चटुलं यथा स्वात्तया कूर्चेषु ('दाढी') उल्लिख्य, मस्तकं घति
ठिनति । असिधेनुः 'हुरिका' ॥ ४९ ॥

विसृजन्ति भ्रष्टान्केपि । रुन्धन्ति तानन्येऽपि ॥
पुनरुन्नदन्ति बलेन । अन्ये क्षिपन्ति जवेन ॥ ५० ॥
नलिकास्त्रनिर्दलितानि । लोठन्ति संहननानि ॥
धूमो नभः पिदधाति । चक्षुश्चलं विदधाति ॥ ५१ ॥
वीरा धनुर्धुन्वान्ति । शरवर्षणं तन्वन्ति ॥
भटजलधिरुन्मदमेति । रणभूमितलमत्येति ॥ ५२ ॥
कुन्ता वपुः कृन्तन्ति । तांश्चर्मणा रुन्धन्ति ॥
परिधैः परे प्रग्नन्ति । अन्ये शरानुद्गन्ति ॥ ५३ ॥
चञ्चन्ति चलचक्राणि । भिन्दन्ति रिपुचक्राणि ॥
घनमुद्गराः प्रसरन्ति । धंघमिति वपुषि लगन्ति ॥ ५४ ॥
नलिकास्त्रधूम उदेति । घनडम्बरत्वमुपैति ॥
तोमरविभा परिभाति । चपलेव रुचिमुपयाति ॥ ५५ ॥

नलिकास्त्रैः ('बन्दूक' इति यथातैः) निर्दलितानि आहतानि । संहननानि,
'गात्रं वपुः संहननम्' ॥ ५१ ॥ भटरूपो जलधिः, उन्मदं रणोन्मत्तताम्
एति । समुद्रो यथा उन्मदो भूमिसुलहयति, एवं भटजलधिः रणभूमिसुल-
हयति ॥ ५२ ॥ चलानि चक्राणि (आयुधानि) चलन्ति । रिपुम्पूहान्
भिन्दन्ति । घनाः मुद्गराः (आयुधानि) ॥ ५३ ॥ घनडम्बरत्वं मेघाड-

म्बरतां धारयति । तोमराणाम् (भायुधानाम्) विभा दीप्तिः । चपला इव विद्युदिव । किञ्च तोमराणां छन्दोविशेषाणां विभा शोभा, इति मुद्रा ॥५५॥

—ॐ छप्पय ॐ—

कुपितचण्डवेतण्डमण्डलान्यरिदलमचलन् ।
 शुण्डादण्डवितण्डनेन शात्रवदलमदलन् ।
 त्वरिततुरङ्गस्थितास्तरुणवीरा द्रुतमविशन् ।
 तरलतुरुष्कान्कुन्ततोमराद्यैर्भृशमपिपन् ।
 क्रुध्यद्वयगजधावनैर्धूलिधराधर उद्भ्रमौ ।
 द्विपद्दाम धूसरविमं रणधरणौ नु तिरोदधौ ॥ ५६ ॥

कुपितानि चण्डानि च वेतण्डमण्डलानि (इत्तिसमूहाः) अरिदलं शत्रु-
 न्यूहम् भगच्छन् । शुण्डादण्डद्वारा वितण्डनेन ताडनेन । 'तडि ताडने'
 भ्वादिः । शत्रुदलम् अदलन् अचूर्णयन् । दलिरत्र भन्तर्भावितण्यर्थः ।
 तरुणाः राजपुत्रवीराः, अविशन् शत्रुन्यूहे प्राविशन् । मयेन तरलान् चण्ड-
 लान् तुरुष्कान् यवनान्, अपिपन् अचूर्णयन् । क्रुध्यतां हयानां गजानां च
 धावनैः पलायनैः । धूलिपवंतः उद्भ्रमौ इत्यते स्म । अत एव धूसरकान्ति
 द्विपदां (शत्रूणाम्) धाम तेजः, तिरोदधौ तिरोहितमभवत् । शत्रूणां तेजः
 शान्यति स्म, ते पराजयोन्मुखा भमवन्नित्याशयः ॥ ५६ ॥

—ॐ घोरयुद्धम् ॐ—

क०—धावद्वय—सिन्धुर—पदातिपदविद्धा वृह-
 ङ्गलिरुपविद्धा मुहुर्व्यवदधते भुवम्
 क्रुध्यद्योधमण्डलविसर्पद्वैतिरुद्धा क्षणं
 वेगतः समिद्धा पुनर्धावति मदोद्धवम् । .

ऋष्यद्धान्तधूसरनिरुद्धहरिद्रामधरा
 पवनैः प्रवृद्धाऽम्बरमेति तद्भुवे ध्रुवं
 वद्धा घोरघोरतरयुद्धारम्भदम्भैर्धरा
 वैधसे निवेदयितुं कुद्धा लुवते दिवम् ॥ ५७ ॥

धावतां हयानां सिन्धुराणाम् (गजानाम्) पदातीनां च, पदैः विद्धा क्षुण्णा,
 उपविद्धा राशीभूता, बृहती धूलिः भूमिम् व्यवदधते आच्छादयति । 'दध
 धारणे' भ्वादिः । कुष्यतां योधमण्डलानां विसर्पन्तीभिः हेतिभिः (आयुधैः)
 क्षणं रद्धा, पुनः वेगात् समिद्धा वर्धमाना, सा (धूलिः) मदोत्कटं धावति ।
 क्षणमायुधेषु रद्धापि धूलिः पुनः सर्वतः प्रसरतीत्याशयः । ऋष्यता (वर्ध-
 मानेन) ध्वान्तेन (अन्धकारेण) धूसरानि, अत एव निरुद्धानि (विलोकने
 अदृश्यानि), यानि हरिद्रामानि (दिगन्तरालानि) तद्भरा तद्भसासा । पवनैः
 प्रवृद्धा (धूलिः) आकाशम् एति । तद् अहं भुवे कथयामि—अतिघोरैः
 युद्धारम्भाडम्बरैः वद्धा, अत एव पीडया वृद्धा सती धरा (पृथिवी) प्रहणे
 स्वपीडां निवेदयितुं दिवम् (आकाशम् स्वर्गं वा) लुवते गच्छति । आकाशं
 गच्छन्तीं धूलिं दृष्ट्वा 'ध्रुवम्' इति पदेन कविरल्पेक्षते यद् युद्धोपद्रवेण कुद्धा
 इयं धरा विधातार प्रति स्वोपरोधं यत्कुम् अन्तरिक्षं गच्छतीत्याशयः । पृथि-
 वीत्वोप्रेक्षया धूलिस्तरस्य घनावम्, तेन च युद्धस्य घोरत्वं ध्वन्यते । विद्धा-
 रद्धा—इत्यादि सर्वपादगाः प्रासाः । महाप्राणाक्षरसंयोगवाहुरयेन धीरोचिता
 संघटना ॥ ५७ ॥

—ॐ छप्पय ॐ—

खजति खङ्गखडखडारवैः क्षितिखण्डमखण्डम्
 पद्भुपट्टिशपटपटारवैर्ध्वनितं बहुचण्डम् ।
 खणिति खणिति कङ्कटकरवाः कटु कर्णामुपेयुः
 कुहचन कठिनकुठारघोरघाताः श्रुतिमीयुः ।
 भिन्दिपालतोमर—भरैर्भूरि भयङ्करनादिनी
 क्ष्वेडाभिर्ध्वनयति धरामम्बरेशरणवाहिनी ॥ ५८ ॥

अम्बरेशस्य रणवाहिनी (सेना), खड्गानां परस्परसंबन्धिना 'खड् खड्' इत्यारथैः (शब्दैः) संपूर्ण क्षितिषण्डं (भूभागम्) खजति मञ्जाति । 'खज मन्ये' भ्वादिः । कीदृशं भूखण्डं तदाह—पट्टिशानाम् (आयुधानाम्) 'पट्ट पट्ट' इत्यारथैर्धनितम्, बहुभयङ्करं च । कङ्कटकानां कवचानां रवाः । कट्ट यथा स्वात्तया, श्रुतिमीयुः ध्रुपन्ते स्म । क्ष्वेडाभिः वीराणां सिंहनादैः । 'क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्वात्' अमरः ॥ ५८ ॥

क०—भीषणमनृत्यद्रुणमत्ता योगिनीनां घटा

पदपरिलोठन्नरमुण्डचयचालिका

रक्तपानमाद्यन्महाभैरवः प्रहृष्टोऽभ्रम-

ञ्चूरिभूतमण्डली ननर्तं दत्ततालिका ।

मञ्जुनाथ मन्ये महाकालेनाद्य मूर्तिरियं

धारितास्ति वक्षोलुठन्मर्त्यमुण्डमालिका

तिग्मकरवालेन प्रलूय गलद्रक्तमुखी

शात्रवान् कपालेऽकृत कुप्यद्रुणकालिका ॥ ५९ ॥

पदेयु (चरणेषु) परिलोठन्तो ये नरमुण्डचयास्तेषां चालिका प्रेरयित्री योगिनीनां घटा (समूहः) । रक्तपानेन माद्यन् उन्मत्तो भवन् । रणे मुण्डानि लुठन्ति इष्ट्वा आह—इयं महाकालेन (शिवेन, अथवा अन्तकरेण कालम-गवता) अद्य, वक्षसि लुठन्ती मर्त्यमुण्डानां मालिका यस्याम् ईदृशी मय-ङ्करी मूर्तिर्धारितास्ति । गलत् क्षरत् रक्तं मुष्णाद् यस्याः ईदृशी रणकालिका । शात्रवान् दाशून् तिग्मेन करवालेन (खड्गेन) छिन्वा, निजकपाले अकृत अकार्षात् । सर्वेपि दाशूवो रणचण्ड्याः कपालपात्रेऽगच्छन्, समाप्त अभवद्विस्तारायः ॥ ५९ ॥

—ॐ विजयपञ्चरङ्गध्वजः, आशीश्च ॐ—

चञ्चद्रुधनमण्डले प्रवीक्ष्य पञ्चरङ्गच्छटा-

मिन्द्रधनुरञ्चले प्रयाति मनो मानिनाम्

दर्पमादधाना, द्योतमाना दूरदेशेष्वपि,
संमर्दितमाना भूरि-भूरि-भूपमानिनाम् ।

सूरिगणगीर्भिरभिगीतगुणगाथ विभो
हंहो नरनाथ ! मन्यिनीयं मदमन्यिनां
संमदमयन्ती दमयन्ती दिक्षु संस्फुरता-

त्सेयं वैजयन्ती वै जयन्ती परिपन्थिनाम् ॥ ६० ॥

आम्बेरराज्यस्य पञ्चरङ्गध्वजं घर्णयति—शोभमाने मेघमण्डले (भाकारे इति यावत्) । अस्याः वैजयन्त्याः पद्मानां रङ्गाणां शोभां वीक्ष्य मानिनां मनः, इन्द्रधनुःमान्ते याति । 'पञ्चरङ्गं' इष्ट्वा इन्द्रध्वजं लोकाः स्मरन्तीत्याशयः । दर्पम् स्थापयन्ती, दूरदूरतोपि शोभमाना । बहूनां राजमानिनां लोकानां मर्दितमाना । लोकमदमन्यिनामपि राज्ञां मन्यिनी दर्पनाशिनी । संमदम् अयन्ती प्राप्नुवती, सयंदा हृष्टेत्यर्थः । दमयन्ती शत्रुलोकानां दमनं कुर्वती । वै निश्चयेन परिपन्थिनां (शत्रून्) जयन्ती वशेकुर्वती । कर्मणः शेषरथे पथी । अत एव 'न लोकेति' पथीनिषेधोपि न । 'सर्वोयं कारकपथ्याः प्रतिषेधः' इत्याद्युक्तत्वात् । सेयं वैजयन्ती (पताका) पण्डितैर्गीतगुणगाथ हे नरेन्द्र ! सर्वासु दिक्षु स्फुरतात् । सयंत्र ते विजयोस्तु इत्याशयः । मर्दितमाना, दमयन्ती इत्यादिषु सयंत्र पताकापदेन तरस्वामित्यसंबन्धादग्न्यरनरेन्द्रो लक्ष्यते । तथा च 'एवं किम्, तव पताकापि यत्र गच्छति, तत्र तत्रैव लोकानां मानमर्हनम्, शत्रूणां च दमनं भवतीत्याद्यतिशयो ध्यज्यते । प्रथमे चञ्च-पञ्च-रञ्ज, द्वितीये धाना मानेत्यादि, तृतीये गाथ नाथ इति प्राप्ताः । चतुर्थे दमयन्ती दमयन्ती वैजयन्ती वैजयन्तीति यमकः ॥ ६० ॥

* * * * *

❀(मृगया)❀

तत्र पूर्वम्

❀ सिंहावलोकने सिंहावलोकनम् ❀

❀ सवैया (उपजातिः) ❀

क्रियतां किल केलीमृगैर्गमनं
 विपिनं वृकवृन्दैरिहाऽऽत्रियताम्
 त्रियतां शरणं नु करेणुकुलै-
 विकलैर्गवयैर्गतिरुद्रियताम् ।
 ध्रियतां धृतिराशु नरेन्द्रचरै-
 नरवीरै रसो हृदि संभ्रियतां
 भ्रियतां गहनं गजघृंहाऽऽरवै-
 रिह सिंहावलोकनमाः क्रियताम् ॥ ६१ ॥

सिंहावलोकने कृते सति, मृगैर्गमनं क्रियताम् । वृकसमूहैर्वनमाविय-
 ताम् । भयेन वृकाः वनस्यैकस्मिन् स्थाने आवृता भवन्निवत्याशयः । गजघ्नी-
 समूहैर्भयाकुलावात् शरणं रक्षावलम्बनम् त्रियतां आश्रीयताम् । गतिः
 (मार्गः उपायो वा) उद्रियताम् अन्विष्यताम् । नरेन्द्रस्य चरैः दूतैः
 (सिंहाभ्येषणार्थमागतैः) आशु शीघ्रं धैर्यं ध्रियताम् । सिंहः संमुखे दृश्यते
 इति अन्वेषणकृतास्तेषां न भविष्यतीत्याशयः । नरवीरैः मृगयात्रिलासिभिः
 यीरैः हृदि रसः (मृगयाकौतुकं धीररसो वा) संभ्रियताम् आपूर्यताम् ।
 गजानां घृंहाऽऽरवैः रहनं वनं भ्रियतां पूर्यताम् । आः ! (सरभससंबोधने)
 सिंहस्याऽवलोकनं क्रियताम् । चित्रे सिंहावलोकनम् चण्यं च सिंहावलोक-
 नम्, मलंकारश्च सिंहावलोकनमित्यहो त्रिधा सिंहावलोकनम् ॥ ६१ ॥

→* सिंहस्योच्छलनं मृगया च *←

क०—निविडवनेऽसिन् द्यसिंहो राजसिंहं वीक्ष्य
 बाहं चोपलक्ष्य घोरघर्घररवोऽनदत्
 निष्कोपितखड्गे स्फुरत्स्तब्धपुच्छगुच्छो
 ज्वलच्छोण-पिङ्ग-चक्षुर्निजवासाद्विद्रुतोऽद्रवत् ।
 घोरतरदंष्ट्राजालविकट-करालमुखो
 निशितनखोऽसौ द्रुतमस्य संमुखोऽभवत्
 केसरसटाभिर्व्याप्तविक्रमोत्कटांसतटो
 विकटां विधाय वीरक्षम्पां क्लुपितोऽपतत् ॥ ६२ ॥

दसः सिंहः । राजसु सिंहम् (धेष्टम्) । द्ययोः सिंहयोरेकत्र समागमे
 बुद्धसंरम्भः सूचितः । बाहं घोटकं च लक्षयित्वा । घोरः घर्घराकारश्च रघो
 यस्य सः (सिंहः) । पंथिपुत्रुं दृष्ट्वा घर्घरनादः ('गुरांसा') सिंहस्य प्रतिद्वन्द्वः ।
 नादं क्षुरा कोपाद्विष्कासितः खड्गो येन ईदरो राजनि जाते, स्फुरन् दन्धे
 पुच्छे लोमगुच्छो यस्य ईदराः, ज्वलन्ती शोणे पिङ्गे च चक्षुषी यस्य ईदराः,
 निजनिवासस्थानात्पलायितः सन् राजानं प्रति अद्रवत् अथावत् । केसरस-
 टामिः स्कन्धस्पर्दीर्घलोमभिर्व्याप्तः, पराक्रमसुट्टः, स्कन्धतटो यस्य सः ।
 वीरक्षम्पान् वीरस्यैव वल्कालम् । अत्य राज उपरि अपतत् । स्फुरत्पुच्छावा-
 दिना सिंहस्यभावो मृगयाकालिकोऽविकलं वर्णितः ॥ ६२ ॥

करुणः

[लोकान्तरमुपगतस्य मित्रस्य वियोगदुःखं (पूर्वानुभूतम्) वर्णयति कश्चित् ।]

कण्ठविनिरुद्धैरश्रुपूरैर्विनिरुध्यतेऽसौ

वाणी, कथमुद्धिरामि दुःखं यन्ममाभवत्
करुणविलापानवधार्यं गतधैर्यगुणः

पापाणोपि तस्मिन्दुःखसमये ममाद्रवत् ।

हन्त हन्त ! दुःखकथामेतां हा निश्म्य तदा

कठिनतमानामपि कैपामश्रु नास्रवत्

“शय्यातः शशाकं नैकपदमपि गन्तुं यो हि

लोकान्तरमेव उपगन्तुं कथं प्राभवत्” ॥ १ ॥

इयं मम वाणी अश्रुपूरैः रुध्यते, अत एव मित्रमरणसमये यदुःखं ममा-
ऽभवत् तत्कथं कथयामि ? मम करुणविलापान् श्रुत्वा । पापाणोपि अद्र-
वत्, अतिक्रूरोपि दयादोऽभवदित्याशयः । पृता (वक्ष्यमाणाम्) कर्था श्रुत्वा-
का सा तदाह—“यो जनो व्याधिदशायां शय्यातः०” । सर्वत्रास्मिन्प्रकरणे
प्रसादः, अतिविरलसमासा वृत्तिश्च ॥ १ ॥

अन्तरनिलीनगुरुसन्तापैः प्रमाथिनी सा

चिन्ता हृदयेन या स्वहस्तेनोपपादिता

तामेतां निरन्तरहृदयरसशोषकरीं

कथमिव पश्येजनो गूढं या समाहिता ।

मञ्जुनाथ को वा दग्धहृदयरहस्यसखो
 यो वा पुटपाकमेतमान्तरमवेक्षिता
 वेदनां मदीयामविलोकितविरामामये
 जानीते त्रियामा दीर्घयामा याऽतिवाहिता ॥ २ ॥

अन्तरमिलीनैः सन्तापैः प्रमाथिनी (निरन्तरव्यथाकारिणी) या चिन्ता
 हृदयेन, स्वहस्तेन (निरन्तरभावनां कृत्वा स्वत एव) उपादिता । स्वहस्तेनेति
 लोकोक्तेरनुकरणम् । हृदयरसस्य शोषिणीं तामेतां चिन्तां जनः कथं
 पश्येत् ? आन्तरम् (अन्तः एव जायमानम्) पुटपाकम् [अहिरप्रकाश्य
 अन्तरेव जायमानो दाहः पुटपाको यथा वैद्यके] यः अवेक्षिता अवेक्षिष्यते,
 'लुप्त' । ईदृशः को वा हृदयस्य सखा ? न विलोकितो विरामः (अघ-
 सानम्) यस्याः । अये इति संबोधनम् । शोकवशात् दीर्घाः यामाः
 (प्रहराः) यस्याः सा ॥ २ ॥

जाने तव दारुणा हृदयरक्तशोषिणीयं
 वेदना, ययाऽद्य तव हृदयं विभिद्यते
 करुणकथाऽपि तव तादृशी सुदैन्यभृता
 यामेतां विशृण्वतोऽपि चेतः परिखिद्यते ।
 मञ्जुनाथ किन्तु विनिरुन्धि हृदयस्य मुखं
 किं वा सकलाभिमुखं दैन्याद्दुपपद्यते
 चिन्ताघोरसन्तापः सखेदमपि सखः सखे !
 यो वै विनिगूढस्तव हृदयेऽद्य विद्यते ॥ ३ ॥

यया तव हृदयं भिद्यते, सा ते वेदना दारुणा इति जाने । हृदयस्य
 मुखं रुन्धि, हृदयकथां मा प्रकाशयेत्याशयः । दैन्यात् किम् उपपद्यते
 भाष्यते ? चिन्तायाः घोरः सन्तापः ॥ ३ ॥

कोमल-ललित-पल्लवाग्रैर्वीजयन्ती स्वय-
 मातपं सहन्ती त्वं सिपेविपे ह्युदङ्घ्र्य माम्
 साधुसुधाशीतैर्मृदुस्पर्शैः सुखयन्ती सदा
 पुष्पैर्मोदमावहन्ती पर्यचरः किं च माम् ।
 हन्त हन्त दारुण-दुरन्त-दवदग्धास्यद्य
 लतिकेऽभिरक्षन्ती निजाङ्गेष्ववकुञ्च्य माम्
 अमुना नृशंसेनैव नीतास्ययि दीनां दशा-
 मधुना दुरन्तमेतमपि नाम मुञ्च माम् ॥ ४ ॥

माम् उदङ्घ्र्य (संमान्य) त्वं सिपेविपे सेवितवती । 'लिटो' मध्यमपु-
 र्यैकवचनम् । माम् पर्यचरः मम परिचर्यां कृतवतीत्यर्थः । निजाङ्गेषु अव-
 कुञ्च्य (आच्छाद्य) माम् रक्षन्ती स्वम् हे लतिके ! दारुण-दुरन्तेन दवेन
 (वनवह्निना) अद्य दग्धाऽसि । अयि (लतिके !) अमुना नृशंसेनैव
 (मया इत्यर्थः) दीनां दशां (दाहरूपाम्) नीतासि । अधुनाऽपि दुर-
 न्तम् (अतिनृशंसम्) माम् मुञ्च । अन्योक्तिविधया, पतिसेवायामेव
 प्राणविसर्जनं कृतवती काचिदेवमनुशोच्यते । चतुर्थे अमुना-अधुना-
 अपिना-प्राप्ताः ॥ ४ ॥

→* कस्यचिद्राशो मरणम् *←

रात्रिदिवमासीद्यस्य मौलौ कनकावपत्र-
 मधिकमिहासीद्यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरात्
 दृश्यतां स एव गलत्फेनं व्याददानो मुखं
 लोठतीह मञ्चे व्यथमानो यमसंज्वरात् ।

दीनं विलपन्त्यो हन्त लोठन्ते समन्तादिमा
महिला विलम्बा यस्य देहान्मृत्युपिञ्जरात्
कीलितकुबेरोपि प्रसार्यमाणरिक्तकरो

हन्त हन्त सोयं नरो निष्कामति पञ्जरात् ॥ ५ ॥

यस्य शौर्यं मत्तकुञ्जरादपि अधिकमासीत् । यमसंज्वरात् (अन्तकाल-
पीडातः) व्यथमानः मध्ये लोठति इतस्ततः परिवर्तते । मृत्युना पिञ्जरात्
पिङ्गलवर्णाकृताद् यस्य देहात् विलम्बाः । निजवैभवात् कीलितः स्रग्धीकृतः
कुबेरोपि येन सोपि, प्रसार्यमाणौ रिक्तौ परौ यस्य ईदृशः सन् । पञ्जरात्
(देहात्) निर्गच्छति । धनकुबेरतायामपि अन्ते रिक्तकर एव परलोकं
प्रतिष्ठत इति प्रत्यक्षमवलोकयतामित्याशयः ॥ ५ ॥

कथमिव धैर्यादहं हृदयं निरुन्धे सखे !

सर्वे प्रतीकारा मम निष्फला निवर्तन्ते

सहते कथञ्चिद्यदि घोरा वेदनापि हृदः,

कष्टमवरुद्धा अपि निःश्वासा विवर्धन्ते ।

मञ्जुनाथ केपां पुरो वाच्या दयनीया दशा

के वा हृदयस्य भ्रमघोद्वारोऽत्र वर्तन्ते

विकलदशां मे वीक्ष्य दययाऽधिवाप्या इव

लोचनयोर्वाप्या अपि संकुलं प्रवर्तन्ते ॥ ६ ॥

निरुन्धे रणधिग । छट आत्मनेपद्मोत्तमपुरुरस्यैकवचनम् । प्रतीकाराः
हृदयदाढ्यस्योपायाः । हृदः हृदयस्य घोरापि वेदना यदि कथञ्चित्सहते,
तदा धैर्येण अवरुद्धा अपि निःश्वासा विवर्धन्ते । इन्त कष्टम् ! दयावशेन
अधिगतवाप्या इव वाप्या अपि लोचनयोर्मध्ये संकुलं यथा स्यात्तथा प्रव-
र्तन्ते । नेत्रयोर्वाप्याधिष्यं वीक्ष्य उपप्रेक्षते यत् दयावशेन वाप्याणा-
मपि वाप्या उपपन्नाः, अतएव एते वाप्या नेत्रयोर्मध्ये न मान्तीत्या-
शयः । एवंविधेषु पूर्वोक्तवधेषु अनुभावव्यभिचारिभ्यां विभावादेराक्षे-
पेण प्रतीतिर्बोद्धव्या ॥ ६ ॥

करुणः

“ कलितकृपेरोपि प्रसायमानरिक्तकरो
इन्त इन्त सोयं नरो निर्गच्छति पक्षरात् ॥ ”

दिङ्घीपतिरेकदा ददर्श बल्लभार्यविभुं
 यमुनातटे स यत्र सन्ध्यामुपसंदधे
 हीरकममूल्यमेकमुपहृतं नु सम्राजा,
 बल्लभविभुस्तज्जलमध्ये सहसा दधे ।
 मञ्जुनाथ सम्राजं विषण्णमिव वीक्ष्य हसन्
 यमुनाजलान्तर्निजमञ्जलिं समादधे
 हीरकनिकरपूर्णमञ्जलिमुदीक्ष्य ततो
 रोधसि गतोऽसौ चित्रलेखास्थितिमादधे ॥ १ ॥

यमुनातटे यत्र (यस्मिन् स्थाने) सन्ध्याम् उपसंदधे चकार, तत्रैव
 दिङ्घीपतिः (अकबरसम्राट्) एकदा श्रीवल्लभाचार्यमहाप्रभुं ददर्श (सस्य
 दर्शनार्थं गतवान्) । आचार्यस्य महाप्रभावत्वं श्रुतवता सम्राजा, अमूल्यम्
 (अत्यन्तबहुमूल्यमिति भावः) पूर्णं हीरकमाचार्योप उपहृतम् ('नजर'
 स्वरूपेण दत्तम्) । आचार्यस्तत्र (हीरकम्) यमुनाया जलमध्ये सहसा
 निर्विचारमेव दधे पातयामास । महामूल्यहीरकस्य एवं जलक्षेपेण सम्राजं
 विषण्णमिव दृष्ट्वा, हसन् (आचार्यः) यमुनाजलान्तः स्वस्वामञ्जलिं चिक्षेप ।
 जलाद्गहिर्निष्कासने, तद्विधैरेव अमूल्यैर्हीरकनिकरैः पूर्णम् आचार्यप्रभो-
 रञ्जलिं दृष्ट्वा, यमुनाया रोधसि (तटे) गतोऽसौ (सम्राट्) चित्रलिखि-
 तोऽभवदित्याशयः ॥ १ ॥

कस्यांचित्पुराणवापिकायामवमग्नः कोपि
 वीचिवेगलग्नः प्रतियातो गह्वरान्तरे
 सोपानं विलोक्य तत्र कौतुकयुतोऽयं गतो
 नीचैर्हर्म्यमालां वीक्षतेसौ निष्कुटान्तरे ।
 आरामे विहारगृहान् पश्यन् भूरिशोभावहान्
 स्वच्छजलं चैकं सरोऽपश्यत्पादपान्तरे
 स्नानेच्छया सरसि निमज्ज्य वेगलग्नः पुन-
 स्तस्यामेव वापिकायामुन्मग्नः क्षणान्तरे ॥ २ ॥

पुरातनस्य कस्यचिन्नगरस्य प्राचीनायां कस्यांचिद्वापिकायां (तस्या जल-
 मध्ये) खानार्थमवमग्नः, ततश्च तरङ्गवेगलग्नः कोपि जनस्तस्या वापिकायाः
 एकस्मिन् गह्वरे (भित्तिगतं) प्रतियातः । तत्र (गह्वरे) सोपानं विलोक्य,
 सोपानेन नीचैर्गतस्तत्र निष्कुटस्य गृहारामस्य मध्ये हर्म्यमालां ददर्श । आरामे
 पादपानां मध्यभागे स्वच्छजलयुक्तं सरोऽपश्यत् । तस्यामेव (यस्यां निमज्ज्य
 गह्वरं दृष्टवान्) वापिकायाम्, क्षणान्तर एव उन्मग्नः बहिर्निष्क्रान्तः ॥ २ ॥

हास्यः

[अस्मिन् प्रकरणे किञ्चिदुत्पीठार्थं क्षमां याचे । अस्ति साहित्यनिबन्धेषु हास्यार्थं प्रायः क्षमा ।]

✽(मिथः)✽

अपकारककुङ्कुरनियत्रणाय यन्नयुतं

मिश्रः प्रविवेश गृहं तद्दृत्तेऽवधीयतां

यावत्पदं भूमौ निदधाति तावदेव द्रुतं

शून्ये लम्बितोऽभूलम्बशिखामवनीय ताम् ।

मञ्जुनाथ चर्मपाशवन्धान्नद्रकण्ठतटोऽ-

प्युच्चैर्यजमानमाजुहाव—“अये नीयतां

त्वरितं प्रघ्नाव्य गलपाशमेव मोचय मे

प्राणानेव देहि तात ! दक्षिणा न दीयताम्” ॥ १ ॥

प्रतिदिनं गेहे क्षतिकारकस्य एकस्य कुङ्कुरस्य दण्डनाय, अङ्गणभृत्तिकायां गोपितेन एकेन यन्त्रेण युक्तं यजमानगृहं दक्षिणालोलुपो मिथः सहसा प्रवि-
वेश, तद्दृत्तान्तेऽवधीयताम् । यावदयं भूमौ (अङ्गणभृत्तिकायाम्) पदं
स्थापयति, तावदेव पृथः (मिथः) लम्बां (दीर्घाम्) शिखामवनीय
(शिखायामाकृष्येत्यर्थः) शून्ये गगने लम्बितः अभूत् । [यद्ये आसीदेवं
युक्तिर्यथा हि तत्र किञ्चिद्गते दत्ते एव, यद्यत्र विलग्नो भारः उपरि उत्तोल्यते
स्य ।] यद्यस्य चर्मनिर्मितपाशात् बद्धकण्ठोऽपि वेदनावशाद्दुच्चैराचक्रन्द—
“अये इदं पदं निगृह्यताम् । इत्यादि” ॥ १ ॥

→* भक्तवरः *←

धर्मव्यवसाये लाभमधिकमुदीक्ष्य कोपि
 चतुरो बभूव भक्तियज्ञे निपुणो होता
 शीर्षे वहिंपिच्छं चारुचन्दनं ललाटे वहन्
 पीताम्बरधारी हरिरासीद्रूपसंस्तोता ।
 मञ्जुनाथ स्वप्नं वीक्षतेऽसौ—“विष्णुरस्मि, करे
 चक्रं भ्रमयन्वै भूवतीर्णः क्रीडनं सोता”
 प्रातः प्रतिबुद्ध्य चकितोऽसौ किन्तु पश्यति यद्
 “भूमौ पतितोस्मि, पुनरङ्गुलिर्गुदप्रोता” ॥ २ ॥

कोपि चतुरो जनो भक्तिरूपे यज्ञे होताऽभवत्, अर्थाद् भक्तिमार्गे प्रति-
 द्विमास्ये प्रविष्टः । रूपसंस्तोता, रूपं प्रस्तुतं करोति, रूपधारक इत्यर्थः ।
 वहिंपिच्छादिकं धारयित्वा भक्तानां व्यामोहनाथं भूम्भवावशाद् अहमेव
 हरिर्जातोऽस्मि' इति हरिर्बभूव । शनैः शनैः, निरयं भक्तवृन्दानां संघटने
 तेषाम् “भवान् साक्षाद् हरिः” इत्यादरश्लाघया दत्तः सोऽपि (चतुरः)
 रात्रौ स्वप्नं वीक्षते । वीक्षतां स्वप्नं तदाह—“अहं साक्षाद्विष्णुरस्मि । करे
 (हस्तेनेति यावत्) चक्रं भ्रमयन्, क्रीडनं सोता (कर्ता) अर्थात् भक्तेषु
 क्रीडार्थमेव भूवतीर्णः, भुवि भवतीर्णः अस्मि” [अव उपसर्गाकारस्य भागुरे-
 र्भन्ते लोपः] । गुदप्रोता निजस्य गुदे प्रविष्टा । यदा भूमौ अवतारस्य अर्थात्
 बभूव, तदैव स्वप्ने पट्टातो भूमौ पातो बभूव, अङ्गुलिप्रवेशानन्तरं यो हि
 चक्रभ्रमणस्यार्थात् सोऽपि च चक्रं चक्रायामुपनीयेतैव ॥ २ ॥

→* जैण्टिलमैनमदाभागः *←

गौराङ्गानुकारी मञ्जु‘मिस्टरचपेटामैन’
 आखेटाय पक्षिणां खितोऽभूत्तरुसंहतौ
 तावत्पण्टलूनविवरेण कृकलासः कोपि
 रिङ्गन् रिङ्गन् निभूतमयासीत्कटिपद्मवौ ।

‘अरेरे किमेतदिति’ यावद्वीक्षतेऽधो घला-
 तावत्कलामुण्डौ प्राप्य पादावूर्ध्वमुत्थितौ
 ‘वैट वैट’ जल्पन् पैण्टलूनपरतत्रपदो
 जैनटिलमैनमहाभागः पतितः क्षितौ ॥ ३ ॥

गौराङ्गणाम् अंग्रेजानाम् (वेपाचरणादिषु) अनुकरणं कुर्वन् । तस्मिन्-
 मूढे, गुलिकासन्धानार्थं ततोः शास्त्रायां स्थितोऽभूत् । रिङ्गन् गनैर्गच्छन् ।
 पैण्टलून इति प्रथितस्य अधोवस्त्रस्य छिद्रेण । कृकलासस्पश्विकलोऽन्वेषणार्थं
 यावद्वीचैः पश्यति, तावत् पैण्टलूनस्य अतिनिविडत्वात् उपरितमस्य शरीर-
 भागस्य आनमन्तं भारं यथावदधारयन्तौ संभ्रमात् द्वौ अपि पादौ, अधो-
 मुखपतनानन्तरम् उपरि उत्थितौ । पतने विचित्र-कलायुक्तं मुण्डं यस्यां सा
 पतनक्रिया कलामुण्डी । Went ‘इत्थात् पक्षी गतः’, अथवा ‘अहमेव
 गतः’ इति अधःपातेषु इंग्लिशमेव जल्पन् क्षितौ (गूमौ) पतितः ॥ ३ ॥

—४३— ‘चात्रे’महाशयः ४३—

भुक्त्वा यजमानगृहे कुम्भसमतुन्दयाही
 भङ्गास्खलन्मन्दयायी चात्रे गृहशौचनः
 प्रापतन्मदातिरेकतोऽसौ वीथिनालिकायां
 पतितोऽभूत्तत्र खरोऽप्येकः प्राणमोचनः ।
 फुछोदरमस्य करेणामृशन्नुवाच—“सखे !
 भुक्तं भूरि, धन्योऽसी” त्यथाग्रे कृतालोचनः
 आहृतं च मोदकयुगलमिति सोचधोप-
 मण्डकोपमाकर्षति चात्रे लुप्तलोचनः ॥ ४ ॥

भङ्गापानेन स्खलत् मन्दं च यथा स्वासथा याति, तच्छीलः । फुहम् उदरं तुन्दः, 'तौद' । गृहशोचनः गृहं गन्तव्यमिति अनुशोचनयुक्तः, अन्यथा भङ्गापानेन गमनस्येच्छापि नासीदिति भावः । मदातिरेकतः भङ्गामदाधिक्यात् रष्याया जलनालिकायां प्रापतत् पतितोऽभूत् । तत्र (नालिकायाम्) प्राणं मुञ्चति, गतप्राणः एको रासभोपि पतितः आसीत् । भङ्गोष्मणा विकलो निमीलितलोचनः शीतस्पर्शायां नालिकायां पाते किञ्चित्सुखित ह्य, समीपपतितस्य अस्य (गर्दभस्य) मरणानन्तरं फुहम् उदरं करेण पराशु-
 शस्त्रेण निमीलितनेत्रोपम् उवाच—“त्वमपि भोजनार्थं गतोऽभूः ? उदरं बहु फुहमिति मन्ये भूरि भुक्तम् ।” अथ उदरस्य अग्रेपि कृतम् आलोचनं येन [अर्थात् उदरस्य निम्नभागेपि हस्तं पराशुशान्] असौ “भूरिभोजनातिरिक्तं गृहार्थं मोदकद्वयमपि भाङ्गतम्” इति उद्यद्योषेण यदन् भङ्गामदमीलित-
 लोचनः चौमेमहाशयः अण्डकोपद्वयम् आकर्षति ॥ ४ ॥

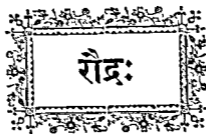
भयानकः

—१७— रूपकघनाक्षरी ७१—

घोरतरारण्ये पथिभ्रान्तो दीनपान्थो जातु
भृशभयभीतो निपसाद दृपदेहोपरि
तावत्तरुमह्वरान्निरागाल्लोलजिह्वो भृशं
व्यात्तमुखः सिंहो भूरिलुब्धो रक्तलेहोपरि ।
वह्निज्वलनेत्रं वीक्ष्य तं प्रोन्नतपुच्छं रयाद्
यावद्वेपमानः अरुरोह तरुगेहोपरि
श्मश्रुभरभैरवमुखाग्रो घोरफुङ्कतिकृद्
भीषणभुजङ्गोऽपतत्तावदस्य देहोपरि ॥ १ ॥

पथिभ्रान्तः मार्गभ्रमे पतितः । दृपदः शिलायाः देहोपरि, अर्थात्
शृङ्गस्याः शिलाया उपरि निपसाद तस्यै । तावत् रक्तलेहनोपरि लुब्धः,
प्रासल्लोहितपानाऽऽस्तादः सिंहसल्लुग्णमात् निरागात् निष्क्रान्तः । वह्निवद्
ज्वलन्ती नेत्रे यस्य, प्रोन्नतं पुच्छं यस्य तादृशं तं (सिंहम्) वीक्ष्य तरुगेहो-
परि अतिगहनवाद् गेहाकारस्य तरोरुपरि रयाद् आरोह । श्मश्रुभरेण
मुसुरोमसमूहेन भीषणमुखाग्रः ॥ १ ॥

[महाराष्ट्रकेसरी धीनान् शिवाजीवीरो ग्लेच्छानामुपद्रवैरतिक्रुद्धः
संमुखयुद्धे भाह—]

आर्यजातिदीनानद्य भूरिपराधीनान्वीक्ष्य
 ये विक्रमहीना हन्त हिंसां विदधुः परां
 देवमन्दिराणि पुनः पूज्यतमपुस्तकानि
 निर्हेतुकमेव वह्निसाद्येऽरचयन्तराम् ।
 खड्गेन प्रचण्डबाहुदण्डविधृतेनैवाऽद्य
 तेषामेव युद्धे क्रियां कुर्वे कदनोचरां
 छिन्नदेहनिष्क्रोपितमांसवसापृक्तां भूरि
 कृत्तकण्ठनिर्यद्रक्तरक्तां विदधे धराम् ॥ १ ॥

आर्यजातेः दीनान् लोकान् अद्य अतिपराधीनान् वीक्ष्य पौरुषहीनाः [यदि
 पौरुषमभविष्यत्तर्हि वीरैः साकमयोऽस्यन्त, न तु दीनानमारयिष्यन् ।]
 ये ग्लेच्छाः परां हिंसां विदधुः (चक्रुः) । अग्निसाद् अरचयन् तराम् ।
 अतिशयेन दग्धवन्तः । एषोहम् तेषाम् (यवनानाम्) प्रचण्डबाहुएतेव
 खड्गेन कदनप्रधानां क्रियां कुर्वे, मारयित्वा तेषां कर्धनां कुर्वे इत्यानायः ।
 घरां छिन्नात् देहाद् निष्क्रोपिताम्याम् निष्पीडिताम्याम् मांसवसाभ्यां
 पृक्तां श्यासाम् । कृत्तेभ्यः कण्ठेभ्यो निर्गच्छता रक्तेन रञ्जितां कुर्वे । निष्क्रो-
 पितेत्यग्र 'कुप निष्कृष्ये' प्रयादिः । अग्र दीनानां देवमन्दिर-पुस्तकानां च
 कथने तरपूज्यतया मृदुला वृत्तिः । तेषां वह्निसात्करणादारभ्यैव क्रमशा
 उद्गीसा भवन्ती, अन्ते तु अतिपरुषा संघटना जातेत्यालोच्यम् ॥ १ ॥

❀ म्लेच्छसेनापतिं प्रत्युक्तिः ❀

पातिव्रत्यमूर्तिं वेपमानां तव शौर्यभया-

हीनं याचमानां हंसि नारीं परिवेष्ट्य ताम्

सर्वलोककल्याणार्थमाहितप्रयासान्पुन-

स्तापसान्निहंसि हन्त कोपादुपचेष्ट्य तान् ।

हंहो स्वप्रभुत्वशौर्यदर्पित ! कृपाणमुखे

प्राप्तः संमुखेऽसि, सर्वसैन्यैः परिवेष्ट्यतां

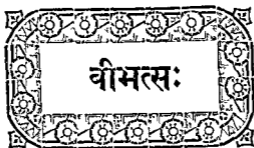
रे रे म्लेच्छबन्धो ! तव कर्तितकबन्धोपरि

बध्यतेऽद्य वामपदबन्धो भूरि चेष्ट्यताम् ॥ २ ॥

दीनं यथा स्वात्तथा प्राणभिक्षां याचमानां ताम् (तत्समये म्लेच्छेहंताम्)
नारीं परिवेष्ट्य परितः आवृत्य हंसि नाशयति । सर्वेषां जनानां कल्याणा-
र्थमेव, आहितः स्वीकृतः प्रयासः तपःपरिधमो वैश्वान् तापसान् कोपवशात्
उपचेष्ट्य संप्रेष्य, हन्त हन्त निहंसि पशुमारं मारयति । हंहो दर्पित !
संमुखे, एवं मम कृपाणस्य मुखे प्राप्सोसि ! इदानीं तव सर्वसैन्यैः, कामम्
अस्य स्थानस्य परिवेष्टनं क्रियतां नाम । भावे प्रत्ययः । परं रे म्लेच्छबन्धो !
म्लेच्छाधम ! कृपाणेन छिन्नस्य तव कबन्धस्य (मस्तकनून्यदेहस्य) उपरि
मया वामपदस्य वीरो बन्धः बध्यते । अहं वामपादं स्थापयामीत्याशयः ।
त्वया यावद्दलं भूरि चेष्ट्यताम्, तद्विवारणाय उद्योगः क्रियताम् । अत्रापि
पतिप्रताया दैन्यस्तरणान्मृदुला वृत्तिः, पुनस्तापसानां हिंसायां किञ्चिदुमा,
ततोप्रे च क्रमशः पदपा वृत्तिरिति समीक्ष्यम् ॥ २ ॥

पीत्वा हन्त दूरतोपि दुःसहविगर्ह्यगन्धि
 मद्यं मदमत्तो वत वीक्षते न तत्क्षणम्
 क्रियत्क्रिमिलालाकफविष्ठापङ्किलासु मुद्द-
 लुठति विसंज्ञो विशिखासु कलितकणम् ।
 यत्किञ्चिन्मुख्यागतं प्रभक्ष्य विस्रगन्धभृतं
 गाढमलग्नन्थियुतं स्वमति विपोल्वणं
 आम्यद्भूरिमक्षिकाभिभरितं नितान्तमेव
 पूतिगन्धि खादति स वान्तमेव तत्क्षणम् ॥ १ ॥

दुःसहो विगर्ह्यश्च (निवृष्टः) गन्धो यस्य तत् । मद्यं पीत्वा । क्रियन्तः
 क्रिमयो (मलकीराः) यामु ताः, छाछा-(मुखच्छेदः) कफ-विष्ठाभिः पङ्कि-
 लाश्चेति द्वयोः कर्मधारयः । तामु विशिखासु कलितकणं यथा तथा किञ्चन
 शब्दं कुर्यन्, चेतनारहितो लुठति । 'कण' पदेन अद्यत्तत्ता सूचिता । कफ-
 विष्ठादिभृतासु विशिखासु 'गली' । मुखे भागतं परिक्रियत् (शविष्ठा-
 घमनादिकम्) भक्षयित्वा, आमगन्धभृतं गाढाभिर्मलप्रंथिमियुतं विषय-
 उद्वेषणं स (मद्यम्) घमति । अग्रे च मक्षिकाभरितं दुर्गन्धि तद् वान्तमेव
 खादति । अतुर्थं नितान्तं वान्तं प्राप्तः ॥ १ ॥

प्रत्नमृतमार्जारस्य चर्म परिपाद्य क्षुरैः
 पापाणैः प्रकुट्ट्य मांसमस्य विनिधीयते
 तस्मिन्मिश्रयित्वा वसां मृद्गाण्डे निधत्ते क्षितौ
 कतिपयमासान्तेऽवघाद्य समानीयते ।
 पूतिगन्धजुष्टं क्रिमिपुञ्जपरिपुष्टं भूरि-
 मादकं विशिष्टं चीनदेशीयैर्विधीयते
 सद्योजातमूषकार्भकाणांमुपदंशं कृत्वा
 सत्पानकमेतत्सप्रशंसं परिपीयते ॥ २ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्य । क्षुर 'छुरा' द्वारा चर्म उत्पाद्य । अस्य (विट्वालय)
 मांसं पापाणैः कुट्टयित्वा स्थाप्यते । तस्मिन् (मांसे) वसां 'चर्बी' मिश्र-
 यित्वा, मृत्तिकाभाजनान्तः भूम्यां (निखाय) निधत्ते (स्थापयति) । अव-
 घाद्य भूमिम् उत्खाय । क्रिमिपुञ्जैः परिपुष्टं बह्वलीकृतम् । विशिष्टं (तेषां
 मतानुसारमत्युत्तमम्) पूतक्षुरिमादकं मदकारकम् । चीनदेशीयैर्निर्मयते ।
 सद्योजातानां मूषकशिञ्जुनाम् उपदंशम् (मध्ये मध्ये मध्यम्) कृत्वा,
 एतत् सत् (उत्तमम्) पानकं प्रशंसापूर्वकं वाटं पीयते ॥ २ ॥

→* पूर्वं वैराग्यम् *←

आसँस्तेपि पार्थिवाः पृथिव्यां बलभारभृतो
 व्याप्तुते स येषामनुभावतो भयं न किम् ?
 श्रेष्ठिनो वदान्या भूरि जाता लोकमान्याः पुन-
 र्याता रूपशालिनो धरायामुदयं न किम् ? ।
 मञ्जुनाथ पुंसां हन्त कोऽयमभिमानोऽधुना
 नश्वरे शरीरे, वेत्सि विधिसमयं न किम् ?
 आयाता धरायामद्ययावद्भूरिसंख्या नरा-
 स्ते किल धरायामेव याता विलयं न किम् ? ॥१॥

येषां (पार्थिवानाम्) अनुभावतः प्रभावात् भयं किं न व्याप्तुते स ?
 अपि तु व्याप्तमभूत् । बलभारभृतः (बलभरं विभ्रति, क्लिप्, महाबलिनः)
 से पार्थिवाः (राजानः) अपि पृथिव्यामासन् उत्पद्यन्ते स । वदान्याः
 (दानवीराः) श्रेष्ठिनः 'सेठ' । लोकैर्मान्याः (विद्वज्जनाः) । रूपशालिनश्च
 (सुरूपाः) जनाः, धरायाम् किम् उदयं न याताः ? अपि तु उत्पन्ना एव ।
 हन्त ! मञ्जुनाथ ! शरीरे पुंसां अधुना एषु दिनेषु कोऽयम् अभि-
 मानः । हे मञ्जुनाथ ! विधेः (नियतेः 'दैवस्य') समयं मर्यादां किं न
 वेत्सि ? 'सर्वेषामपि शरीराणि नियतसमये प्राप्ते, गच्छन्तीति विधिनियमं न

जानाति किम्' इति भावः । अद्ययावत् अद्यपर्यन्तं ये मूरिसंख्या नराः धरायाम् आगताः, ते किल धरायामेव (पृथिव्यामेव) किं विलयं न याताः ? अपि तु अस्यां पृथिव्यामेव निलीनाः इत्याशयः । प्रथमे भृतो वतो, वदान्या मान्या, जाता याता, आया राया, धरा नरा, याता याता प्रासाः ॥ १ ॥

पाल्यादेव विषयमरीचिकासु संरमसे
पाल्याऽभूत्प्रणाली कर्मगहनाऽप्यमुष्य ते
दारा धन-धाम-परिवारास्तव चन्धकरा
हन्त तदमीभिस्तव समयो विमुष्यते ।
मञ्जुनाथ मन्ये उपदेशास्तव सर्वे वृथा
यद्वै कामलामलयलेशात्परितुष्यते
कामनामजस्रमयि ! धेहि सखे ! तावत्सुखं
'रामनाम सत्य'मिति यावन्न विघुष्यते ॥ २ ॥

पाल्याकालादारभ्यैव विषयाणां मरीचिकासु (मृगतृष्णामु) रमसे । नानाविधकर्मभिः गहना (चन्धनकारिणी) प्रणाली अपि अमुष्य (अस्व) ते पाळनीयाऽभूत् । पूर्वं विषयासक्तः आसीरेव तदुपरि (विषयासक्तस्याप्यस्य से) कर्मभिरन्धकः प्रवृत्तिमार्गः सेवनीयोऽभूदित्याशयः । दाराः पत्नी । समयो विमुष्यते वद्ध्यते (याप्यते इति यावत्) । कामनालाभस्य छवले-शात् (छवस्यापि लेशात्) अतिसूक्ष्मकामलाभादपि यच्चया परितुष्यते प्रीयते, तस्मात् हे मञ्जुनाथ ! तुभ्यं सर्वे उपदेशाः वृथा इति मन्ये । 'राम-नाम सत्यम्' इति यावत् शषवाहिमिर्न विघुष्यते तावत्पर्यन्तं हे सखे ! सुखम्, अन्नम् (निरन्तरम्) कामनाम् (विषयेष्टाम्) धेहि धारय । यदा प्राणापगमौ भविष्यति तदा, ते कामना किंप्रयोजना भविष्यति ? तत्रश्च स्वल्पसमयार्थं किमिति कामनाभिः कदर्थितो भवसीति त्वन्यते । चतुर्ये कामनाम रामनाम इति प्रासः ॥ २ ॥

→ॐ वैराग्यार्थमुत्तेजना ॐ←

दृष्ट्वा भूमिदेवान्मुखमेव परावर्तयसे
 देवानभिनन्दति न जिह्वा नटिता स्फुटम्
 खल्पमधिकारं प्राप्य दृष्यसि बुधेषु वृथा
 तृप्यति मनीषाऽनृतजालैर्जटिता स्फुटम् ।
 मञ्जुनाथ गर्वोच्छ्रानवदनो विभासि सदा
 वेधसा कदाऽसौ तव मूर्तिर्घटिता स्फुटं ?
 वायुव्यूढघोटकनिपण्णो दलयाऽद्य जना-
 नायुःपरिशेषे तव पायुः स्फुटिता स्फुटम् ॥ ३ ॥

एष त्वं भूमिदेवान् (माह्वानान्) दृष्ट्वा गर्वात् मुखं परावर्तयसे । स्फुटं यथा स्वात्तया नटिता नटायिता, 'नटी' इत्याशयः । नट इवाचरति नटति, ततः क्तप्रत्ययेन नटिता । नटवद्धानारूपेण विचरन्ती ते विद्वा, देवावपि न अभिनन्दति अनुमोदयति । देवेष्वपि ते धृदा नास्ति, यतस्ते विद्वा तानपि निन्दतीत्याशयः । दृष्यसि गर्वं करोषि । स्फुटं मिथ्याजालैर्जटिता (प्पासा) से मनीषा (बुद्धिः) तृप्यति तुप्यति । मिथ्याव्यवहारं विवा ते बुद्धेः संतोषो न भवतीत्याशयः । गर्वेण उरुकुलमुखः सदा विभासि । सवाऽसौ (अलौकिकी) मूर्तिः ब्रह्मणा कदा घटिता ? अदृष्टपूर्वा इयं मूर्तिरित्याशयः । अस्तु, अद्य वायुरूपे व्यूढे (दृढे) घोटके निपण्णः ('हवाई घोडेपर सवार' इति भावः) त्वं जनान् दलय पीडय । आयुःपरिशेषे (मरणोत्तरम्) तव पायुः (गुदम्) स्फुटिता विकसिष्यति 'लुट' । लोकोत्तेरनुकरणम् । परलोके अस्व गर्वस्य ते प्रतिफलं मिलिष्यतीत्याशयः । सर्वत्र प्रासाः, विक्षेपतः बुद्धे पायु आयु पायु इति ॥ ३ ॥

—ॐ लोभार्थं धिक्कारः ॐ—

सकृदुपमन्त्रितो गृहाय क्षम्पामारभसे
 किम्पाकः प्रयासि गृहादारामं हि यत्सखे
 गुल्फदम्पङ्कं मार्गमुल्लङ्घ्यापि पादचरो
 गेहं पुनरारामादुपैपि धिगियत्सखे ।
 मञ्जुनाथ शून्यं तव यातायातमालोक्यैव
 गर्जनमिषेण घोरं हसति वियत्सखे
 हन्त मनःक्षोभादपि नासि यन्निरस्तो मना-
 गन्नलवलोभादहो धावसि कियत्सखे ? ॥ ४ ॥

एकवारमात्रं निमन्त्रितो यजमानस्य गृहार्थं क्षम्पां (उल्फालम्) करोषि ।
 ततश्च 'अत्र निमन्त्रणं नास्ति, आरामे भोजनं भविष्यति' इति किंपाकः
 (किंपचानः दरिद्रः) एवं यजमानस्य गृहात् यत् हे सखे ! आरामं प्रयासि ।
 पादचरः त्वं गुल्फपर्यन्तकदम्पङ्कं मार्गमुल्लङ्घ्यापि 'अत्र भोजनं न, गृहे एव
 भोजनं भविष्यति' इति आरामापुनः यजमानगृहम् उपैषि । सखे ! इयत्
 ते भोजनलौढ्यं धिक् । तव निरर्थकं यातायातं इष्टैव मेघगर्जनमिषेण वियत्
 (भाकाशम्) घोरं हसति । तस्मिन् समये मेघगर्जनाप्यात्तोदिति तत्रोप्रेक्षा ।
 हन्त एवं मनःक्षोभादपि निरस्तो नासि । भोजनविडम्बनया मनःक्षोभं
 प्राप्यापि ते वैराग्यं न भवतीत्याशयः । हन्त ! अल्लवस्य लोभात् हे सखे !
 कियद्धावसि ॥ ४ ॥

—ॐ शनैः शनैर्भगवति रतिः ॐ—

कुटिलकुतर्कभरकर्कशनिशितशरै-
 निर्दय भवसि यदि हृदयविदारी मे
 दुर्भरकुटुम्बभरजर्जरशरीरभृतोऽ-
 प्यहह निरर्थमसि तात ! तापकारी मे ।

मञ्जुनाथ नापरो विलोक्यते नृलोकतले
 तापं यो विलोपयन् भवेद्धि भयहारी मे
 केवलमखिललोकचित्तान्तरचारी सैप
 वहिंपक्षधारी ननु तर्हि पक्षधारी मे ॥ ५ ॥

अपि निर्दय ! बुटिलकुतर्कसमूहरूपैः कर्कशैः निश्चितैः (तीक्ष्णैः) शरैः,
 यदि मे हृदयविदारको भवसि । दुर्भरेण कुटुम्बभारेण जर्जरशरीरयुक्तस्वपि
 [शरीरं विभर्तीति क्विप्] मे निरर्थकं तापकारकोऽसि । तदा तापं लोपयन्
 यो मे भयहारको भवेदीदृशो नृलोकतले (मर्त्यलोके) अपरो नालोपयते ।
 तर्हि (किन्तु) अखिललोकहृदयस्थः, स एष वहिंपक्षधारी (शिखिपिच्छा-
 घतंसः श्रीकृष्णः) केवलं मे पक्षधारी पक्षपोषकः भवति । 'सोचि लोप' इति
 पादपूरणसुलोपात् 'सैप' इति । सर्वत्र भासोऽनुपमः ॥ ५ ॥

सेवसे रसेन किमु सम्पदभिमानिनोऽमून्
 स्वामी किल निखिलनृलोकभयहारी मे
 भ्रमसि विलासिनीविलासरसलालसया
 नन्दति हृदन्तरेऽत्र नन्दधेनुचारी मे ।
 मञ्जुनाथ नाथसि किमन्यमपि ! दीनगिरा
 सकलसुराधिपतिरस्ति सुखकारी मे
 शरणमुपैपि यदि धरणिधुरीणमये
 वहिंपक्षधारी ननु तर्हि पक्षधारी मे ॥ ६ ॥

संपत्तेः अभिमानयुक्तान् अमून् (लोकान्) प्रेम्णा किं सेवसे ? सकल-
 मर्त्यलोकभयहारकः (हरिः) मे स्वामी । एवं विलासरसलालसया
 (इच्छया) भ्रमसि । परं मे अत्र (अस्मिन्) हृदन्तरे हृदयमप्यभागे
 नन्दराजस्य धेनुधारयति सः (कृष्णः) नन्दति श्रीरति । मम हृदये भगव-

द्रुतिजांतेत्याशयः । अयि मञ्जुनाथ ! अन्यं जनं दीनवाण्या किं नाथस्ते
(याचसि), सकलदेवेशः (मगवान्) मे सुखकारकोस्ति । यदि त्वं घरणै
धुरीणं श्रेष्ठं (राजादिकम्) शरणं यासि तर्हि० ॥ ६ ॥

❀ भावः ❀

❀ देवविषयकरतिभावः ❀

—❀ श्रीकृष्णः ❀—

मुक्ता-मणि-मण्डितमुकुटमधिमौलि भाति
श्रियमुपयाति कर्णकुण्डलमनायतं
कण्ठे हीरहारावलिराविन्दति शोभामहो
सुपमाऽऽवहोऽयं भाति पीतपटोऽव्याहृतम् ।
मञ्जुनाथ मञ्जुमिमां मूर्तिमवलोक्यतो
हृदि समुदेति परितोषः कोप्यनाहतं
मन्देतरशोभाशालि-सुखद-पदारविन्दे
राधिकागोचिन्दे मनो रमतामनारतम् ॥ ७ ॥

मुक्ता-मणिभिर्मण्डितं मुकुटम् । मौली भाति । अनायतं नातिदीर्घम्
कर्णविष्टं कुण्डलं शोभां गच्छति । सुपमाऽऽवहः (शोभाकारकः) अयं
पीतपटः अव्याहृतं [अवारितं यथा स्यात्तथा आदामिति यावत्] भाति ।
इमां मूर्तिम् अवलोक्यतो (मम) परितोषः अनाहतं [निरन्तरम् यथा
स्यात्तथा] उदेति । अमन्दशोभाशालिनी सुखद पदारविन्दे यस्य तस्मिन् ।
श्रीराधिकायुक्ते गोविन्दे मे मनः अनारतम् अजलं रमताम् ॥ ७ ॥

❀ श्रीशिवः ❀

अयि भ्रुवनानां सकलानामभयङ्कर हे
करुणां कुरुष्व मयि शङ्कर जगत्पते

नानाविधतापपरितापितं नु दीनतमं
 विभवविहीनमिममुद्धर जगत्पते ।
 वैभवं ते मञ्जुनाथ वाचामपि दूरे भवं
 नश्वरं न याचाम्यविनश्वर जगत्पते
 विषमयमेतदुरिताऽऽमयमखिलमेव
 शमय शशाङ्कशोभिसेखर जगत्पते ॥ ८ ॥

हे समस्तानां भुवनानाम् भयं करोति तच्छील ! इमं दीनतमम्
 (माम्) । हे मञ्जुनाथ (शिव !) ते वैभवम् (महिमा) वाचामपि दूरेभवम्,
 यागपि तत्र गन्तुं न प्रभवतीत्याशयः । मञ्जुनाथस्य वाचां दूरगतम् । अयं
 मञ्जुनाथस्ते महिमानं वक्तुं न शक्नोतीत्यपि अर्थः । अविनश्वर [अण्यय शा-
 श्वत !] अहं स्वतो नश्वरं न याचामि, सांसारिकं पुत्रकलत्रादिकं नान्यथये
 इत्याशयः । किं वाचामि ? तदाह—“ हे चन्द्रशेखर ! विषयदतिभयङ्करम्,
 यत्तं दुरितरूपम् (विषयेभ्यो जातं बश्मलरूपम्) भयं रोगम् अखिल-
 मेव शमय ! विषमय-भयमय-शमय इति त्रिमय-मय इति प्रासः चतुर्थे ।
 खन्यत्र प्रतिचरणं प्रासाः ॥ ८ ॥

→ॐ शङ्करात्कारुण्यप्रार्थना ॐ←

केन पथा यामि तद्धि जाने वत नाद्यावधि
 हे गिरिजाजाने ! सानुकम्पमुपयाहि माम्
 त्वयि दयमाने दीनलोकोपि प्रयाति सुख-
 मेतावता ज्ञानेनैव हृष्टमवयाहि माम् ।
 किं मे विनिवेदयाम्यवस्थां त्रिपुरान्तक ते
 तापयते दुःखं हन्त गुरुपरिणाहि मां
 विषयविलासरसरङ्गाकुलं नित्यमेव
 दुरितानुपद्गादपि गङ्गाधर पाहि माम् ॥ ९ ॥

‘केन मार्गेण अहं गच्छामि’ तद्धि अद्यावधि न जाने । हे गिरिजापते !
मां सदयम् उपदाहि, मम कारुण्यार्थमागच्छेत्प्राशयः । अवयाहि जानीहि ।
गुरु गभीरं परिणाहि विशालम् दुःखं मां तापयते । ‘परिणाहो विशा-
लता’ । नित्यमेव विषयाणां विलासरसरङ्गैराकुलं माम् दुरितस्य अनुप-
ङ्गात् (पापसंबन्धात्) पाहि । सर्वत्र प्रासाः ॥ ९ ॥

→ॐ श्रीकृष्णात्कारुण्यप्रार्थना ॐ←

विषयविलासलवलालसमिदं मे मनो

मीलति प्रमोदं नाथ नैतन्नयसे न किम् ?

दारुणदुरन्ता पश्य चिन्ता परिपीडयते

सन्तापितमेनं दीनमलमवसे न किम् ? ।

मञ्जुनाथ किं वा बहुविकलविलापशतै-

र्मञ्जुना दृगन्तेनानुकम्पामयसे न किं ?

गिरिवरधारण समस्तसुखकारण हे

दीनदुःखदारण दयालो ! दयसे न किम् ? ॥ १० ॥

विषयविलासाना लवेपि (लेशेपि) लाळसा यस्य तत् इदं मे मनः
मीलति सम्प्रति खेदान्मुकुलित भवति । हे नाथ एतत् (मे चित्तम्) प्र-
मोदं किं न नयसे ? एतदित्यनभिहितं कर्म । एतस्मै चित्ताय भानन्दं किं
न ददासीत्याशयः । संतापितम् एनं दीनम् (माम्) अलं यथा स्यात्तथा
किं न अवसे (रक्षसि) । हे मञ्जुनाथ ! बहुविकलैः विलापशतैः किं वा
(किं फलम्) ? मञ्जुना तव दृगन्तेन (नेत्रप्राग्नेन) अनुकम्पां किं न
अवसे ? नेत्रप्राग्नेन पश्यन् मयि कृपां किं न करोषीत्याशयः । समस्तसु-
खानां कारण ! (हेतुभूत) । दीनानां दुःखानि दारयति तच्छील ! किं न
दयसे ? दयां करोषि ॥ १० ॥

लोकाः कलयन्ति वैरमनिशमहेतु मया

शोकाकुलमेतं मुधा रुजसि दयानिधे

रोगदिग्धदेहो नाहमाविन्दामि विषयसुखं
 मुक्त्वा दुःखगेहोपितं व्रजसि दयानिधे ।
 पश्यसि न मञ्जुनाथ किं वा मम दीनदशाम्
 मादृशां सुखाशां वत भजसि दयानिधे
 चिन्ता-व्याधि-वेदनाः समन्ताद्ग्रथयन्ति विभो !
 किं तावद्दयार्हमिमं त्यजसि दयानिधे ॥ ११ ॥

लोकाः मया सह भनिशम् अहेतु (निष्कारणम्) वैरं कुर्वन्ति । शोका-
 कुलम् एतं (माम्) मुधा व्रजसि पीडयसि । ममोपरि कृपाकटाक्षस्याऽ-
 करणाद्ग्रथमेव मां तापयसीत्याशयः । विषयाणां सुखमपि रोगाणां कार-
 णात् नाहं विन्दामि । दुःखरूपे गेहे (स्थाने) उपितं पतितं मां त्यक्त्वा,
 हे दयानिधे ! व्रजसि ? यदा एवं दयाया निधानमसि, तदा दुःखितस्य मम
 परित्यागः किं ते उचितः ? अपि तु नेति काष्ठा आह । मादृशाम् मादृशा-
 नाम् लोकानाम् (किप्), सुखानामाशां हे दयानिधे ! एवं भजसि । मत्स-
 दृशलोकानां सुखस्याशा त्वदधीनैवास्तीत्याशयः । दयानिधे ! इत्यामघ्णेन
 पापिनो मम रक्षामन्यो देवः कः कुर्यात् । किं तु दयासागरस्वारवमेव रक्षितुं
 प्रभुरित्यभिव्यज्यते । चिन्तादयो मां सर्वतः पीडयन्ति, अत एव दयापार्थं
 मां किं त्यजसि ? दयानिधे ! इत्यनेन 'दयार्णवस्य, दयनीयजनस्य परि-
 त्यागो नोचितः' इति सूच्यते । चिन्ता-व्याधि-वेदनाः येन क्रमेण चतुर्प-
 चरणे घर्णितास्तेन क्रमेणैव प्रत्येकचरणे तासां घर्णनम् । लोकाः वैरं कल-
 यन्तीति प्रथमे चिन्ता । रोगकारणासुखं नामोमीति व्याधिः । मम दीन-
 दशां किं न पश्यसीत्यादिना वेदना । इति यथासंख्यमपि सूचितम् । सर्वत्र
 मनोज्ञाः प्राप्ताः । लोकाः शोकाः, देहो गेहो, दशां दशाम्, चिन्ता,
 मन्त्रा किं ता, ॥ ११ ॥

→* अन्तसमये भगवतः प्रार्थना *←

लीना देहशक्तिरपि हीना सुखवासना मे
 तनुरनर्घीना पश्य कियदिव नीयतां

चक्षुरूपैति घनतिमिरमिवाऽद्य नाथ
 श्रवसोरपैति शक्तिरलमवधीयताम् ।
 मञ्जुना त्वदङ्घ्रिकञ्जलम्बनेन मञ्जुनाथ
 घृतिरूपयाति हृदि, करुणा विधीयताम्
 एतस्मिन्नमन्द-पुण्यसमयेऽरविन्दसम-
 लोचन ! मुकुन्द ! नेत्रगोचरमुदीयताम् ॥ १२ ॥

अस्मिन् समये मम देहशक्तिः लीना (नष्टा) । मम सुखवाञ्छापि
 हीना (नष्टा) । मम सुखेष्वपि मनो न गच्छति । साम्प्रतम् एषा तनुः
 (शरीरम्) अनधीना मम वशे नास्ति । यथाहं वाञ्छामि तथा ममाङ्गानि
 कार्यं न कुर्यन्तीत्याशयः । अतएव एषा तनुः क्रियस्पर्यन्तं नीयताम् आकृ-
 प्यताम् ? नाधुना शरीरस्थितिः, साम्प्रतं शरीरपरित्यागस्य समय इत्या-
 शयः । तदेवाह—चक्षुषोः (नेत्रयोर्मध्ये) घनं तिमिरमिव (अन्धकारः)
 उपैति । श्रवसोः श्रवणयोः शक्तिः अपैति (गच्छति) । अलं यथा स्यात्तथा
 अवधीयताम्, इदानीं मम गमने विलम्बो नास्ति । अत एव सावधानं
 स्थीयतामित्याशयः । हे मञ्जुनाथ ! मञ्जुना (सर्वैभ्यः उत्कृष्टेन) स्वचर-
 णारविन्दाद्ययणेन हृदि घृतिः (धैर्यम्) उपयाति । सुखादीनां वाञ्छा
 गता । शरीरशक्तिरपि क्रमशो मां त्यजति । इदानीं केवलं स्वचरणध्याने-
 नैव हृदये शान्तिर्भवतीत्याशयः । अत एव दया क्रियताम् । का सा दया,
 तदाह—“हे अरविन्दसमलोचन मुकुन्द ! एतस्मिन् अमन्दे पुण्यसमये
 मम नेत्रयोः समक्षे उदीयताम् आगम्यताम् !” “स्वया आगम्यताम्” इत्य-
 नेन ‘अहं तु उत्क्रमणसमयस्य निकटत्वाद्गुह्यदृष्टिशक्तिर्न सम्यग् द्रष्टुं श-
 क्रामि । अत एव स्वयैव यथाहं पश्यामि तथा महृशोर्गोचरे आगम्यताम् ।
 इति आत्मध्यापारं त्यक्त्वा भगवदालम्बनमाद्यमभिष्यज्यते । पुण्यसमयो-
 प्यस्मादधिकः कीदृशो भविष्यति, यन्मम आत्मन उत्क्रमणं भवति । अहं
 च एवां दिग्भ्यः सम्बन्धिभिर्भूमाववतारितः निःस्पन्दं पतितोऽसि । इदानीं

केवलं स्वदर्शनमात्रादेव मम उद्धारः । एवंविधादपि अनुग्रहसमयादन
 कश्चन समयः पुण्यो भवेत् ? यत्र भवदर्शनस्य बलवत्युत्कण्ठा भवेदीदृशाः
 उत्क्रमणसमयः 'काहू पुन्यन पाइये बैससन्धिसंकौन' इति विहारिषट्
 अतिपुण्यैः कस्यपिदेवोदेति । अरविन्दलोचनेति विशेषणेन 'मम दृष्टि-
 चिन्तांस्ति तथापि त्वं तु कमलवदायतलोचनात्वादवश्यं दीनं मां द्रष्टयसीति
 श्वन्यते । सर्वत्र सुगधुराः प्राप्ताः । चतुर्थे मन्द-विन्द-कुन्द-इति, लोच-
 गोच इति च प्राप्ते दयां मूर्तिमतीमिवोपस्थापयति ॥ १२ ॥

—ॐ सवैया (दुर्मिल) ॐ—

जननावधिलौकिकसंघटना-

गतचित्तमनामयहीनमिमम्

सदनावनि-वित्त-यशो-ललना-

दिसमानयनाऽनिशलीनमिमम् ।

अयि मञ्जुलनाथ दयाविधिना

कुरु ते चरणाभिमुखीनमिमम्

अधुना दयदुःखघनाऽऽकुलितं

यदुनाथ सनाथय दीनमिमम् ॥ १३ ॥

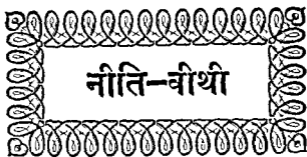
जननावधि जन्मन आरभ्यैव । लौकिकसंघटनासु गतं चित्तं यस्य तम् ।
 अत एव अनामयहीनम्, आमयाभावेन (रोगाद्युपद्रवाभावेन) रहितम्,
 आमयसहितमिति यावत् । इमम् (माम्) । गृहम्-भूमिः, धनम्-कीर्तिः
 स्त्री-मृतप्रभृतीनां समानयने (संग्रहे) अनिशं लीनम् । इमं (माम्) हे
 मञ्जुनाथ ! दयाविधानेन तव चरणयोरभिमुखं कुरु । हे यदुनाथ ! घनवह्नि-
 षत् यद् दुःखघनं (दुःखसंभारः) तेनाकुलितं दीनम् इमम् (माम्)
 सनाथय । सर्वापन्नो रक्षेति यावत् । जनना-घटना-इत्यादिसर्वपादगताः
 प्राप्ताः ॥ १३ ॥

—ॐ शान्तः ॐ—

भूमिः स्रस्तरोऽस्ति, महदम्बरं वितानमिद-
मेता मदयन्ति दिशा नन्दितनिशाकराः
पर इव कोपि न प्रतीयतेऽद्य पर्यन्तेपि
दृश्यन्ते प्रमोदकराः सकलचराचराः ।
मञ्जुनाथ चित्तमपि प्रीयते प्रसादोदया-
दन्तः प्रवहन्ति पुनरात्मरसनिर्झराः
निर्भरप्रमोदानात्मजन्याननुशीलयतो
ध्यानधियाऽनन्या यान्तु धन्या मम वासराः ॥१४॥

स्रस्तरः आस्तरणम् । इदम् अम्बरम् (आकाशम्) महद् वितानम्
'वैदोवा' । नन्दितः [पूर्णं इति यावत्] निशाकरः चन्द्रो यासु ताः । सूर्य-
स्याप्युपलक्षणमेतद् । एता दिशो मदयन्ति हर्षयन्ति । कोऽपि जनः पर
इव न प्रतीयते, सर्वेष्वामबुद्धिर्जातेत्याशयः । प्रसादस्य (नैर्मल्यस्य, प्रसन्न-
ताया वा) उदयात् । अन्तः (हृदये) आत्मनो रसस्य (आनन्दस्य)
निर्झराः प्रवहन्ति । अत एव, आत्मजन्यान् (आत्मनि उद्भूतान्) निर्भर-
प्रमोदान् अनिर्वचनीयानन्दान् अनुशीलयतः (अनुभवतः) मम । प्रतिब-
न्धकोपशमेन 'सर्वप्रकाशानन्दचिन्मयम्' आत्मनः स्वाभाविकं रसमनु-
भवत इत्याशयः । ध्यानधिया अनन्याः (नास्ति कोप्यन्यो येषु ते) । पर-
मार्थविचारेण द्वैतबुद्धिर्यत्र तिरोधीयते तादृशाः । अतएव धन्याः मम दिव-
सा गच्छन्तु । पूर्णचन्द्रप्रकाशे प्राकृतिकदृश्यावलोकनेनारमानन्दमग्नस्य
योगिनः कल्पचिदुक्तिः । शान्तानुकूला प्रसन्ना मृदुलवर्णमयी अत्यन्तविरल-
समासा वृत्तिः । स्वयमुपस्थिताः सर्वत्र प्रासाः ॥ १४ ॥

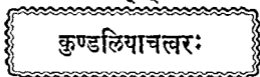
नीति-वीथी

—ॐ मङ्गलसोरठच्छन्दः ॐ—

त्रिभुवनमन्दिरकारु, वन्दितमिन्दिरयाऽसमम् ।
दलदिन्दीवरचारु, चरणं संदधतां सुखम् ॥ १ ॥

त्रिभुवनरूपमन्दिरस्य कारु । इन्दिरया लक्ष्म्या शोभया या वन्दितम् ।
अन्यत्किञ्च चरणं लक्ष्म्या शोभया या सह पर्णनीयं भवति, इदं तु स्वयं प-
राक्या इन्दिरया नमस्कृतमस्ति । अत एव अनुपमं चरणं सुखं वितरति ॥ १ ॥

तत्र पूर्वम्—

कुण्डलियाचत्वरः

कविस्मृतिं नवनिर्गतां श्रवसि कुरुत कुतुकेन ।
कवितारसविज्ञान् विना साऽऽद्रियतां किल केन ? ॥
साद्रियतां किल केन, येन विज्ञो गुणवेदी
अपदुजनः कुटिलाशयेन कविमानसमेदी ।
भवदभिमुखमुपदौकितां नु परिमृशत मद्भक्तिम्
नूनं क्षणमवधाय बुधाः शृणुयुः कविस्मृतिम् ॥ २ ॥

ग्रवसि कर्णे कुहत । सा (सूक्तिः) केन घाऽन्येन आद्रियताम्; कवि
मानसस्य मेदी विदारकः । भिद् धातुना 'दिल्ल तोडना'नुकूलो भावोऽ-
मीष्टः । उपडौकिताम् उपस्थापिताम् । परिमृशत विचारयत । (अनेन
सूक्ष्मविचारपूर्वकमेतस्या आकलनमभ्यर्धयते, न हटात्) ॥ २ ॥

→* माया *←

माया मित्रमहीपयतिगुरुजनगुरुवनितासु ।

भिषगनुगतभृत्येषु न हि कार्या शिष्यसभासु ॥

कार्या शिष्यसभासु नैव मायाऽतिथिलोके ।

विश्वस्ते पुरुषे च मायया क्षयमवलोके ॥

कवयो हृदयमयन्ति तेषु माया विच्छाया ।

मञ्जुनाथ तदमीषु मित्र ! न विधेया माया ॥ ३ ॥

माया कपटव्यवहारः । यतयः संसारत्यागिनः संन्यासिप्रभृतयः ।
अनुगते स्वोपजीविनि, अनुगतभृत्ये वा । शिष्येषु शिक्षणीयेषु छात्रादिषु,
सभासु चेति द्वन्द्वः । सभायामनेकविधलोकसत्तया कः कीदृशभवेदिति तत्र
कपटाचरणं स्पष्टं दृष्टान्तिकारकम् । अवलोके पश्यामि । भयन्ति जा-
नन्ति, 'कटीति' प्रच्छिद्यन्ते । विच्छाया अशोभना । कृतापि माया तेषां
चातुर्यवशात् स्फुटमनुभवा प्रतीयत इति भावः । तस्मात्कारणात् भमीषु
मित्र-महीपप्रभृतिषु ॥ ३ ॥

→* परसेवा *←

सेवा सहजमनस्विनामपि मौलिं नमयेत ।

निर्वेदं ददती कचिन्मानसमुपरमयेत ॥

मानसमुपरमयेत लोककार्येभ्यो नूनम् ।

परवशतामानीय, रचयते चेतो दूनम् ॥

सेवां रचयन्तोऽपि हन्त निःशुद्धाः के वा ?

असिधारातुलितैव सखे कष्टा परसेवा ॥ ४ ॥

निसंगतो मानसालिनाम् । क्वचित् क्वसिद्धपि विषये । त्रिवेदं विरागता
दिसान्ती, सांसारिककार्येभ्यो मानसम् ध्यायतयेत् । उभयत्र निचधेत्यामने-
पदम् । दूनं दुःखितम् । सेवोपजीविनः के वा निःशङ्काः ? न केपीत्यर्थः ॥१॥

—ॐ विगुणं दैवम् ॐ—

वामे वत विलसति विधौ वामं सर्वमुदेति ।

सुखमयमपि साधनमखिलमिह संकटमयमेति ॥

इह संकटमयमेति, जनो जनयति विपरीतम् ।

मधुरमुक्तमपि सृजति जनं वत कोपपरीतम् ॥

सरलमनुष्ठितमपि हि भवति वामं परिणामे ।

धैर्यमेव चलमादधाति दैवे किल वामे ॥ ५ ॥

विधौ दैवे, वामे प्रतिकूले सति । सर्वं वामम् उदेति, आरम्भत एव
वामं प्राप्यत इति भाषः । अखिलं साधनम् उपकरणम् । संकटमयं विपद्-
प्रसूतम् सत् एति संमुखमागच्छति । मधुरं भाषितमपि, लोकं कुदं जनयति ।
सरलमनुष्ठितम्, अनुकूलमाचरितमपि । वामं प्रतिकूलम् ॥ ५ ॥

ॐ मुद्रा (घनम्) ॐ

मुद्रा यदि करगा भवेन्नर ! गाहस्व मुदैव ।

संसारम्, यदि न करगा, हर गार्हस्थ्यमिहैव ॥

हर गार्हस्थ्यमिहैव, कैव लोके तव गणना ?

गुणशतगुर्वी भाति रजतमुद्राणां रणना ॥

मञ्जुनाथ ! निश्चितं सर्वसामग्री क्षुद्रा ।

दूरे सकलमपास्य मित्र ! सम्पाद्या मुद्रा ॥ ६ ॥

मुद्रा (रूप्यकम्) यदि इक्षयता भवेच्चार्हि आनन्देन संसारं गाहस्व,
सुखं संसारे श्वबहुरेति भाषः । यदि च मुद्रा करगता न, तर्हि इहैव (अ-
ग्निन् अमायपरिशानक्षणे एव) गृहस्थभावं त्यज । तव लोके कः संमानः !

शतेभ्यो गुणेभ्योपि गुर्वा (आदरणीया) । रणना झणस्कारः । अपास्य
स्यन्त्वा । दोहान्तः, करगा-नरगा-हरगादयः प्रासाः प्रेक्षणीयाः ॥ ६ ॥

—ॐ नानाविधा मुद्रा ॐ—

मुद्रामधिगत्यैव, कवि-वणिजो नृप-यतयोपि ।
प्रणयी देवगणोपि मुदमेति, न कुप्यति कोपि ॥
मेति न कुप्यति कोपि, कविः काव्येष्यादत्ते ।
वैश्यो वर्द्धयतेऽथ, नृपः पत्रे विनिधत्ते ॥
यतयः कर्णे दधति, कामिनो भजते निद्रा ।
देवाः सेवां मानयन्ति, धन्यैषा मुद्रा !! ॥ ७ ॥

कवयः, वणिजः, नृपाः, यतयः (योगिनः), प्रणयी (प्रेमिकः), देव-
तासमूहश्च मुद्राम् प्राप्यैव आनन्दं लभते । मा इति (न क्षीयतामित्यु-
क्त्वा) कोपि अप्रसन्नो न भवति । इदानीं मुद्राशब्दार्थः प्रत्येकं भिन्न
इत्याह कविः—काव्येषु मुद्राम् (अलङ्कारम्) निबध्नाति—“सूच्यार्थसूचनं
मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः । नितम्बगुर्वा तरुणी हरगुग्मविपुला च सा ।”
(कुवलयानन्दः) । वैश्यो व्यापारद्वारा मुद्राम् (रूप्यकम्) वर्द्धयति ।
नृपः शासनपत्रे मुद्राम् (राजमुहर) अङ्कयति । योगिनः (पाशुपताः)
कर्णे मुद्राम् (गुरुदत्तं काचवलयम्) धारयन्ति । मुद्रां (मुद्रिकाम्-प्रेमि-
कस्वाङ्गुलीयाद्यभिज्ञानम्) प्राप्य निद्रा कामुकान् भजते (आद्यति),
प्रेमी प्रेमिकस्वाङ्गुलीयकं प्राप्य सुरेण निद्रातीत्यर्थः । देवाः मुद्रया (धेनु-
प्रमृत्तिकया) उपासनां स्वीकुर्वन्ति । अहो ! एषा मुद्राऽऽहृता स्पृहणी-
यास्ति !! ॥ ७ ॥

—ॐ सज्जनमैत्री ॐ—

सज्जनमैत्री सन्ततं स्नेहभरं पुष्पाति ।
क्रमशो वृद्धिमुपागता दोषानपि मुष्पाति ॥

दोषानपि मुष्णाति निर्गुण गुणमावृत्ते ।
निर्वेदं निर्वास्य मनसि संमोदं दत्ते ॥
सत्कार्येपृत्ताहवर्द्धिनी जडताजैत्री ।
लेहसारविश्रम्भसन्तता सज्जनमैत्री ॥ ८ ॥

मुष्णाति दूरीकरोति । मैत्रीवशाद् गुणग्रन्थो गुणी भवति । मैत्री विरागं दूरीकृत्य, आनन्दयति । जैत्री (भवनेत्री) 'जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यर्थं विद्विषतः प्रति ।' लेहसारेण विधम्भेण (विधात्सेन) च अनुत्पृता ॥ ८ ॥

→ ❁ दुर्जनमैत्री ❁ ←

दुर्जनमैत्री पूर्वतः प्रीतिं प्रकटयतीव ।
स्वार्थविभङ्गे कुत्रचित्त्वेहं विषटयतीव ॥
त्वेहं विषटयतीव बहिः सद्भावं भजते ।
मुखमात्रे मधुरत्वमेति हृदि कल्मषमयते ॥
असमक्षे मित्रस्य गुप्तमपवादानेत्री ।
स्वार्थमात्रसाराऽस्ति सखेऽसौ दुर्जनमैत्री ॥ ९ ॥

प्रकटयतीवेत्यनेन वास्तवं सा प्रीतिर्नास्ति किन्तु प्रीत्याभास इति सूच्यते । कुत्रचित्स्थले, स्वार्थविभङ्गे सति । विषटयति दूरीकरोति । मित्रस्य परोक्षे, गुप्तं यथा स्वाक्षया अपवादस्य स्वानेत्री, तिन्दाप्रधारिणीत्यर्थः । स्वार्थमात्रं सारो यस्यां सा ॥ ९ ॥

→ ❁ सन्नृतवाणी ❁ ←

सन्नृतवाचा सुचतुरा मनसि मुदं जनयन्ति ।
दत्त्वा हितपरमव्रणां जगदेतद्वशयन्ति ॥
जगदेतद्वशयन्ति लोककार्यं कलयित्वा ।
मधुरगिरा प्रशमय्य कोपमुचितं रचयित्वा ॥

शक्तिभृतोऽपि न साधयन्ति यद्वलभृतवाचा ।
तत्कार्यं कलयन्ति पण्डिताः स्मृतवाचा ॥ १० ॥

प्रिययापि, सत्यया वाचा, सुचतुरा लोकस्य चित्तं भ्रामन्दयन्ति । हित-
परौ मन्त्रणाम् । लोकानां कार्यं साधयित्वा । मधुरवाण्या क्रुद्धस्य कोपं
शमयित्वा, तस्योपयुक्तं कार्यं कृत्वा च । शक्तिधारिणो लोकाः बलोद्धिक्तया
वाण्या यत्कार्यं न साधयन्ति, तत्कार्यम् ॥ १० ॥

→* साध्वी पत्नी *←

नारी निर्धनतादिने निजदयितं प्रीणाति ।
सुखयन्ती निजसेवया पतिहृदयं क्रीणाति ॥
पतिहृदयं क्रीणाति, याति तस्यैव च वचसा ।
गृहसंकटमपनीय रमयति प्रमुदितमनसा ॥
मञ्जुनाऽथ चरितेन भवेत्प्रियसुहृदुपकारी ।
गृह्यार्णवनौकेव भाति वत् साध्वी नारी ॥ ११ ॥

निर्धनतायाः क्षमये निजया सेवया सुखयन्ती, नारी निजस्वामिनम्
भ्रामन्दयति । तस्य (पत्युः) वचनानुसारमेवाचरति । गृहस्य संवटावस्थां
दूरीकृत्य हृद्येन चित्तेन सर्वान् प्रीणयति । मञ्जुना निर्दोषेण चरितेन, उप-
कारीकः प्रियसुहृदसंपद्यते । गृहस्थाश्रमरूपस्य सागरस्य नौकेव । अपाररवाद्
गभीररवाद्यं सागरसाम्भम् ॥ ११ ॥

→* लज्जा *←

लज्जा कुलललनाजने मण्डनतामुपयाति ।
सैव वारवनिताजने दूषणतामुपयाति ॥
दूषणतामुपयाति बुधानां वादावसरे ।
वणिजां विक्रयणेषु नृपाणां युद्धावसरे ॥

आहारव्यवहारनर्मसुरतं सुरसजा ।

मञ्जुनाथ नैतेषु बुधैः श्लाघ्या किल लजा ॥ १२ ॥

पादायसरे शास्त्रपरामर्शसमये । आहारव्यवहारनर्मसुरतम् (समाहा-
रद्वन्द्वः) । नर्म (परस्परं परिहासः) तथा सुरसजा, देवसाधना देवपूजे-
त्यर्थः । एहयो हि षडिदंयप्रणामकीर्तनादिकं बुधैर्न्तो लज्जन्ते, विशेषतस्तु
कुटुम्बेन साद्धम् । एतेषु पादादिषु, लज्जा पण्डितैः श्लाघ्या न ॥ १२ ॥

❧ अभिमानः ❧

विद्युद्विलसितमिव सखे सुखसौभाग्यमघेहि ।

चञ्चलमिदमधिगम्य किल मामिमानमदमेहि ॥

माऽभिमानमदमेहि, देहि दीनेषु हि दृष्टिम् ।

प्रतिदिवसं परिवृत्तिशालिनीं वेत्ति न सृष्टिम् ? ॥

क्षणमधुरं परिविद्धि सौख्यसंघटनं यद्यत् ।

सुचिरमवस्थितिमेति किं नु गगने यत विद्युत् ? ॥१३॥

सुखं च सौभाग्यं (समृद्धिः) च । चञ्चलं भवामि इत्थं सुखं सौभाग्यं
च प्राप्य । अभिमानेन यो मदश्चित्तोद्रेकः सं मा गच्छ । दीनाः कथं हेतात्र
प्राप्नुवन्तीति दृष्टिं देहि, भूतदयामप्यलमस्वेत्यर्थः । ब्रह्मणः सृष्टिं प्रतिदिनप-
रिषर्तनशालिनीं किं न जानासि ? सौख्यसंघटनं सुखप्राप्तिः ॥ १३ ॥

❧ सत्कार्यम् ❧

गन्तारो यौवनभवनजीवनतुजनधनानि ।

जगति चले विचिनुत चिरं सकलान्यपि हि चलानि ॥

सकलान्यपि हि चलानि जगद्व्यवहारः सोपम् ।

अमति मन्दमतिरत्र, नूनमविचारः कोयम् ? ॥

सकल एव किल वस्तुचयः परिणतिमनुयन्ता ।

सुकृतमेव परलोकपथे सततं सह गन्ता ॥ १४ ॥

सुजनाः स्वस्य संबन्धिनः प्रियजनाः । गन्तारो गमिष्यन्ति [अनद्यतन-
अविष्यत्, लुद] अस्थिराणीति भावः । अनद्यतनप्रयोगेण 'अद्य न, तर्हि
श्रो गमिष्यन्ति, एवंविधैर्यौवनादिभिः को दर्पः' इत्यस्थिरतातिशयो ध्वन्यते ।
अस्थिरे जगति चिरं नितान्तं विचिनुत (अन्विष्यत !), सकलान्यपि
वस्तूनि अस्थिराणि सन्ति । गच्छतीति जगद् इति जगतोऽर्थं स्वाभाविको
धर्मः । अत्र जगति (अस्मिन्विषये वा) मन्दबुद्धिरेव मुह्यति । हन्त !
कोयमविचारः (अस्थिराणां कृतेऽभिभावः) । परिणतिमनुयन्ता परिणामं
गमिष्यति, अन्तं यास्यतीति भावः । सह गन्ता गमिष्यति । यन्ता, गन्ता,
उभयत्र लुद । अत्राप्यनद्यतनप्रयोगेण—अद्य (संसारलिसतादशायाम्)
न प्रतीयतां नाम परन्वभ्रे सुहृतमेव सहगामीति घोष्यते ॥ १४ ॥

→* दानी *←

दाता निजधनसंचयं पात्रेषु प्रददाति ।

पश्यन् परकार्यक्षतिं द्रवीभावमुपयाति ॥

द्रवीभावमुपयाति, नम्रतामयमवधरते ।

निजमिव परमनुमाय सौमनस्याद्भवहरते ॥

नित्यमुभयभुवनाभिनन्द्ययशसामादाता ।

मञ्जुनाथ विनयेन संनतो धन्यो दाता ॥ १५ ॥

परस्य कार्यहानिं पश्यन्, अतिशयं द्रवभावम् (दयया आर्द्रहृदयताम्) ।
द्रुतस्य मनुष्यस्य द्रवरूपधर्मत्वारोपेण स्वयं द्रवरूपतां धारयतीत्यतिशयो
ध्वन्यते । अयं दाता । नम्रताम् अवधरते, धारयति । अपरं जनम्, आत्मो-
नमिव दृष्ट्वा, सौमनस्याद् सहृदयतया । उभयमुभययोः एतल्लोकपरलोकयोः
प्रसंखनीयानां यत्तसाम्, आदाता अर्जयिता । मञ्जुना विनयेन नम्रः ॥ १५ ॥

❀ कृपणः ❀

कृपणः कपटकथानकैर्हरति दिनानि यहूनि ।

हितकार्यं जानन्नपि हि न दिशति हन्त यस्मिन् ॥

न दिशति हन्त वसूनि, वहून् संलापान्कुरुते ।
 कार्ये शुटिसुपदर्श्य मृषा ह्यपलापान्कुरुते ॥
 यत्किञ्चित्प्रददाति कृच्छ्रतः कालक्षपणः ।
 प्रायः परपरिभोग्यधनोऽयं धन्यः कृपणः ॥ १६ ॥

कपटकथानकैः कपटमृताभिलोकोक्तिभिः । वसूनि धनानि । अस्यां संस्था-
 याम्, अथवा अस्मिन्कार्ये, एषैषा शुटिरस्तीति मिथ्या, अपलापाविह्ववान् ।
 कृच्छ्रतः कालक्षपणः, कष्टात् समययापकः । भरणोत्तरं परैः (जामातृप्रमृ-
 त्तिभिः) परिभोग्यधनः अयमवश्यं धन्यः !! साधारणलोकानां धनं स्वोप-
 भोगे आयाति, अस्व तु परोपभोगे इति ॥ १६ ॥

→* परनिन्दा *←

निन्दां नीतिविदां पुरः कस्यचिदपि न विधेहि ।
 यदपि निन्दनीयो भवेदिह सन्ततमवधेहि ॥
 इह सन्ततमवधेहि, देहि कर्णं मम वचने ।
 विश्वासः सुजनेषु याति निन्दापरिरचने ॥
 ते हृदयं लघु विद्युरपि प्रकृतिं तव मन्दाम् ।
 हृदयतुच्छताव्यक्तिकरीं सुजन त्यज निन्दाम् ॥१७॥

नीतिज्ञानामग्रे कस्यचिदपि निन्दां न कुरु । अवधेहि अवहितो भव ।
 सुजनानां मध्ये विश्वासो याति । ते (सुजनाः) तव हृदयं लघु, तथा तव
 प्रकृतिं च मन्दां विद्युः जानीयुः । हृदयस्य तुच्छतायाः (लघुतायाः) प्रका-
 शनकरीम् ॥ १७ ॥

→* पण्डितैः सह दर्पः *←

मिथ्यागर्वभरेण ये वित्तु मानमिच्छन्ति ।
 सुहृदः शत्रुकृत्य ते पदमहिते यच्छन्ति ॥

पदमहिते यच्छन्ति सन्ति तुच्छाशयकलुषाः ।

गुणगणमहिता अपि भवन्ति नम्राः सत्पुरुषाः ॥

यैः सुजनैः सह कपटरहितचर्या किल पथ्या ।

तैः सह सहृदय ! गर्वरीतिरतुलं वत मिथ्या ॥१८॥

विद्वसु विद्वसु । मित्राणि शत्रून् कृत्वा (चिवः) अहिते (अकल्याणं) यच्छन्ति (स्थापयन्ति) । तुच्छाशयाः कलुषाश्च (कपटिनश्च) । महिताः (आदृताः) । पथ्या हितकारिणी । तैः सह अभिमानपद्धतिः (अभिमानाचरणम्) अनुलम् अत्यन्तम्, मिथ्या अनुचितेत्यर्थः ॥ १८ ॥

→* कलिमाहात्म्यम् *←

लोके लम्पटलोभिनो विप्रलम्भ्य लुण्ठन्ति ।

सत्यपराः सरला नराः परिभवमुपगच्छन्ति ॥

परिभवमुपगच्छन्ति पथ्यवचनेपि च गदिते ।

जनविद्वेषमयन्ति हन्त विमलेपि च चरिते ॥

चाटुभिरुपगच्छन्ति खलाः संमानं लोके ।

साधून् सरलतयापि कष्टपतितानवलोके ॥ १९ ॥

लम्पटाः (पारदारिकाः) लोभिनश्च । विप्रलम्भ्य लुण्ठन्ति, प्रतारणां कृत्वा धनमपहरन्ति । परिभवम्, अवज्ञाम् । जनानां विद्वेषम् (द्रोहकृताम्, अरुचिम्) प्राप्नुयन्ति । चाटुभिः मिथ्याप्रशंसाभिः ('तुशामद') ॥ १९ ॥

→* कवीनामुत्कर्षः *←

के वा कविचरितानि वत परिचेतुं प्रभवन्ति ?

ये चरितैः साधारणैस्तुलयितुमेव विदन्ति ॥

तुलयितुमेव विदन्ति लोकघटनाभिनिंसिलान् ।

ते वोढुं प्रभवन्तु कथं वा लोकान्विरलान् ? ॥

मञ्जुनाथ ! विनिकारवहा धिग् धिक् परसेवा ।
हन्तेतरथा सन्ति कवीनामग्रे के वा ? ॥ २० ॥

ये जनाः, साधारणैः चरितैः, साधारणलोकानामाचरणैः तुलनां कर्तुं नैव
शक्नुवन्ति, तेषां मध्ये के वा कविचरितानि श्रुतुं प्रभवन्ति ! न केपि । ये
लोकानां घटनाभिर्निखिलांस्तुल्यन्ति, ते विरलान् (दुर्लभान्)
लोकान् श्रुतुं कथं शक्नुयुः ? विनिकारवद्वा तिरस्कारकारिणी । अन्यथा कवी-
नामग्रे (कविसमानाः) हन्त के सन्ति ॥ २० ॥

—*— स्वामी *—

स्वामी सहृदयसेवके स्वयमभिरुचिमभियाति ।

सावधानसेवामुखी संमानं प्रददाति ॥

संमानं प्रददाति नातिदर्पाद्व्यवहरते ।

अवशतयाऽऽगसि संनतेऽपि मधुरं व्याहरते ॥

सहृदयता-प्रभुताद्व्यरम्यरीतेरनुगामी ।

अचलः स्ववचसि, निर्मलस्तु हृदि, विरलः स्वामी २१

सहृदये सेवके । स्वयम् अभिरुचिं (प्रसन्नताम्) याति । सावधानया
सेवया सुखी संतुष्टः । अवशतया (पारवश्येन) आगसि अपराधे संजातेषु ।
व्याहरते भाषते । मधुरवचनैरुपदिशतीत्यर्थः । सहृदयतया, प्रभुत्वेन चेति
प्रायो विसंवादिभ्यां गुणाभ्यामाद्यज, भवत्येव रम्या या रीतिश्चसा अनुगामी ।
विरलो दुर्लभः ॥ २१ ॥

—*— राजा *—

राजा निजजनरञ्जनाद्वशयति सकलजगन्ति ।

इह नयनानि नवोदिते शशधर इव नन्दन्ति ॥

शशधर इव नन्दन्ति यन्ति शासनमनुरक्ताः ।

प्राणानापि वितरन्ति, विषमसमये नृपभक्ताः ॥

बलतो न नियम्येत प्रजा चिरमपि सम्राजा ।

जाने, निर्मलशासनेन हृदि रमयति राजा ॥ २२ ॥

निजप्रजाजनानामनुरक्षणात् । इह अस्मिन् राजनि । नवोदिते शाश्वरे इव, द्वितीयाचन्द्रे इव प्रजानां नयनानि मन्दन्ति हृष्यन्ति । अनुरक्ताः प्रजा-स्तस्य शासनमनुसरन्ति । विषमे समये [आपत्काले] । महता सम्राजा चक्रवर्तिनापि, बलात् प्रजा, चिरकालपर्यन्तं न नियम्येत (शास्येत) । रम-यति सुखयति ॥ २२ ॥

→* राजकर्मचारिणः ७३-

भाव्यं भूपतिसेवकैर्दूरदर्शिभिर्भूरि ।

राजप्रजयोर्यद्भवेत्कार्यं सुखभरपूरि ॥

कार्यं सुखभरपूरि भवेदुत्साहो लोके ।

बलमात्रात्प्रभवन्ति दमयितुं लोकमहो के ?

जयपुरदण्डविभागभूतवृत्तं नः श्राव्यम् ।

भूपसेवकैः कार्यविधौ बत भूरि विभाव्यम् ॥ २३ ॥

भूपतिसेवकैः राजकर्मचारिभिः । अतिपरिणामदर्शिभिर्भाव्यम् । भावे प्रत्ययः । राजा च प्रजा च, तयोहभयोः । यत् यस्मात् । सुखभरम् आनन्द-भरं पूरयति, आनन्दसन्दोहकारकं सवेदित्यर्थः । पूरयतेर्णितिः । बलप्रयोग-मात्रेण प्रजाजनं दमयितुम् अहो के प्रभवन्ति ? जयपुरराज्यस्य दण्डविभागे (कोतवालीविभागे) संजातं वृत्तम्, अस्माकं श्राव्यं श्रवणीयम् ।

संवत् १९८४ तमस्य वरसरस्य भाद्रपदशुक्लपक्षम्यामकस्मात् कंचित् शक-टिचालकमवलम्ब्य दण्डविभागीयाः पुरुषा उद्रिक्ता अभवन् । एतस्मिन् विषये पौरैर्व्यापारिभिः सह दण्डविभागीयानां घोरो विसंवादः समघटत । बलप्रयो-गेण दण्डविभागीयास्तमिममभियोगं शमयितुमैच्छन् । परं सोयमसज्जोऽभू-त्प्रजायाः । साधारणोपि विषयोपमेतावतीमतिभूमिं गतो येन हि दण्ड-विभागात्मध्येराजमार्गं प्रजाजनोपरि नलिकास्र(वःदूक-)प्रयोगोऽभवत् ।

व्यापारिप्रमुखैर्नागरिकैर्नगरस्य सर्वे व्यापणा निषेधाः । नगरे भयङ्करी अमृत-
पूर्वां शून्यता, दिनपञ्चकं यावद्विहोष्यते स्म । दीना अज्ञायावश्यकवस्तुनि-
मित्तमितस्सतोऽभ्राम्यन् । दण्डाधिकृता बलप्रयोगेण, कूटनीत्या चापणानुदा-
टयितुं मुहुर्वाध्यानकुर्वन्होफान् । अहर्निशं राजमार्गेषु राजास्त्रसञ्जा पदातिसे-
नाऽश्वारोहसेना च चङ्गमणनकरोत् । नानोपायैः प्रजामभीषयत् । परं
सरलापि जयपुरप्रजा आपणोद्घाटने न संमता, अभयत् । अन्ततस्तु जय-
पुराभिजनैरचैर्न्यायाधिकारिभिः प्रजां सान्त्वैराशास्य, तदुक्तीः स्वीकृत्य,
'आपणा उद्घाटिताः । अत एवोच्यते—“राजकर्मचारिभिः परिणामे दृष्टि-
निधेया । न केवलेन बलेन प्रजा निषघ्रिता भवतीति ।” ॥ २३ ॥

→❀(मन्त्री)❀←

मन्त्री हितकरमन्त्रणाप्रगुणो निपुणो भाति ।
विद्वानपि मन्त्री स किं यो न हितं विदधाति ॥
यो न हितं विदधाति प्रजानां दमनाऽऽशंसी ।
केवलबलपरवशो निन्दयति नगरध्वंसी ॥
यस्य मतिर्जनताहिताय नृपमतानुमन्त्री ।
मान्यो मौलिक एव मह्यते स हि नृपमन्त्री ॥२४॥

प्रगुणः अनुकूलः । स किं मन्त्री? अपि तु नास्ति । दमनम् भाशंसति
(कथयति भाशास्ते या) । केवलबलप्रयोगस्य अधीनः । नगरविनाशकला-
दृक् मन्त्री राजानं निन्दयति । प्रजासु राज्ञो निन्दां कारयतीत्यर्थः । जनताया
हितार्थं नृपमतं अनुमन्यते या । अर्थात् हितमनुसंधाय राज्ञः प्रजायाद्बोम-
योर्मतानुसारिणी । मन्यते: शतृ हीप् । मौलिकः परम्परातो राज्ञः सेवक-
स्तद्देशयासी । मह्यते प्रशस्यते ॥ २४ ॥

→❀ अन्योक्तिरूपेण नीतिः ❀←

चातकः ।

चातक चतुरम्भोधयः परितः सरितः सन्ति ।
कति कति वा जगतीतले जलाशया न लसन्ति ॥

जलाशया न लसन्ति, निःस्पृहो नयसे कालम् ।

हन्त महान्तो हृदा अपीमे तृप्त्यै नालम् ॥

मेघमेकमवलम्ब्य दूरिताभ्यर्थनपातक ।

महतामपि शिक्षाप्रदास्ति दृढता तव चातक ॥ २५ ॥

चत्वारः अम्भोधयः (समुद्राः) । कति जलाशया न सन्ति ? अपि तु बहवः सन्ति । इमे हृदा अपि ते तृप्त्यै अलं न (पर्याप्ताः न) । दूरीकृतम् अभ्यर्थनस्य (याचनस्य) पातकं येन, तत्संबुद्धिः ॥ २५ ॥

→* मेघः *←

जलधर धावसि दूरतो वहसि भूरितरवारि ।

केन नाभिनन्दिष्यते कार्यमेतदुपकारि ॥

कार्यमेतदुपकारि वारि यत्परितो वर्षसि ।

श्राम्यसि लोकहिताय, तेन भूमाबुत्कर्षसि ॥

किं बहुना, त्वदधीनमेव जीवनमित्यवधर ।

भूमेर्भर्ता सत्यमेव धन्यस्त्वं जलधर ॥ २६ ॥

भूरितरं (बहुलम्) वारि । इदम् उपकारकं कार्यं केन जनेन न अभिनन्दिष्यते (अनुमोदयिष्यते) । अपि तु सर्वैः । ठाकुरंति, ठाकुरो भवति । जीवनं, जलं जीवितं च । अवधर, अवधेहि, जानीहीत्यर्थः । सत्यं एवं भूमेर्भर्ता, (भरणकरः, स्वामी च) ॥ २६ ॥

धाराधर धरणीमिमां चारिभरेण धिनोपि ।

किमत एव गर्जेसि सखे ? गर्वमितीव तनोपि ? ॥

गर्वमितीव तनोपि, मौलिमारूढो दृष्यसि ।

भूमिर्हरितीकृत्वा तावता किं वत तृप्यसि ?

दूरे सरितां पूर्तिरस्तु, वापीरपि परिहर ।

चातकशिशुरपि नो ततर्प किं बहु धाराधर ! ॥२७॥

धिनोपि प्रीणयति । इतीव (भस्मादेव कारणात्) गर्वं करोषि ? मल-
कमारुह्य, गर्वं करोषि ('सिर चढा हे' भावः) । नदीनां पूर्तिः दूरेऽस्तु, वापीः
अपि त्यज, वापीनामपि यातां दूरेऽस्तु, इति भावः । बहु किम्, अधिकं
किम् ! चातकस्य शिशुरपि (न चातकः, अपि तु तस्यापि शिशुः !) न
रुसोऽभवत् ॥ २७ ॥

वारिद् वारि ददासि वत लोकानुत कुश्रासि ।

यत्प्रचण्डधराभरैर्जगदेतन्मश्रासि ॥

जगदेतन्मश्रासि, अलमलं तव वर्षाभिः ।

विरम सखे ! विरमाऽद्य कृतं करकावर्षाभिः ॥

प्रकृतिनिर्दयस्त्वमसि विरहिणीजनतरवारिद् ।

सुखकरवर्षणपरो भवेर्भोः प्रियतर वारिद् ॥ २८ ॥

यत (भहो !) जलं ददासि । उत (भभया) लोकान् कुश्रासि पूर्णपसि
('कथय्या निकालना' जयपुरीयभाषा) । प्रचण्डधारासारैः । करकाः वर्षा-
पापाणाः तेषां वर्षाभिः कृतम् (अलम्) ! विरहिणीजने तरवारिं खड्गं ददाति
आदौ-वारिद् वारिदेति, अन्ते तरवारिद्, तरवारिदेति यमकः । मश्रासि,
अलमिति संहिताऽभावोऽविवक्षया ॥ २८ ॥

→* रत्नविक्रेता *←

श्राम्यति मणिमयमाभरणसमुदयमिह विनिधाय ।

ग्रामीणकचहुले वहिर्ग्रामेऽसिन् सुचिराय ॥

ग्रामेऽसिन् सुचिराय केनचित्पृष्टो नायम् ।

प्रमाभासुरो रत्नचयोपि च दृष्टो नायम् ॥

काचकण्ठिकाप्रश्नभरैर्भूयः परिताम्यति ।

ग्राहकजनविरहेण रत्नविक्रेता श्राम्यति ॥ २९ ॥

भ्रामीणकाः (निन्दायां कन्) बहवो वस्त्रिणीदृशोऽस्मिन् वस्त्रिणांमे (नगरतोऽतिदूरे, 'बाहरला गाँव') मणिमयं भूषणसमूहमिह (अस्मिन् स्थाने इति अङ्गुल्यां निर्देशः) । विनिधाय स्थापयित्वा सुचिरम्, अतिभारवहन-परिश्रमात् चिरकालपर्यन्तं श्राम्यति खिद्यते । प्रभया भासुरः (दीप्यमानः) अयं रत्नसमूहः । भूयः पुनः (रत्नानामविक्रयणसत्तायामपि) काचनिर्मितानां कण्ठिकाणां कण्ठमालानाम् ('जङ्गीरा' 'कण्ठी' भाषा) प्रभसमूहैः परितप्यते ॥ २९ ॥

❀ सौगन्धिकः ❀

सौगन्धिक ! पामरपुरीमुपगतवानसि केन ?

बकुलकुसुमसारं सखे प्रकटितवानसि केन ?

प्रकटितवानसि केन, केन तव वार्ता पृष्टा ?

सुरभितसकलदिशापि केन सामग्री दृष्टा ?

मञ्जुनास्थ गन्धेन नेह फलमलमभिसन्धिक ।

व्यर्थं ताम्यसि, विरम सखे हंहो सौगन्धिक ! ॥३०॥

पामराणां दालिकप्रायाणां पुरीम् । केनोपगतवानसि, किमर्थमागतोऽसि ? बकुलस्य (मौलिधी-) कुसुमानां सारम् ('इत्र') किमिति उद्भावितवानसि, अथवा भ्रामीणानां संमुखे दर्शितवानसि । सुरभिताः सकलाः दिशा यथा सा । अलम् अभिसन्धिर्यस्य वत्सम्युद्धिः । पर्याप्तविचारशालिष्विद्या-क्षेपः । अलम् (न) अभिसन्धिर्विचारो यस्येति धा । सुमनोहरेण गन्धेन इह न फलम् ॥ ३० ॥

→❀ मालाकारः ❀←

मालाकारक हे सखे ! तरुपरिचयचतुरोसि ।

किं त्वामहमवबोधये स्वयमवधानपरोऽसि ॥

स्वयमवधानपरोऽसि, ततः किं मोहं तनुपे ?
 बकुलकुन्दकरवीरतस्स्तुल्यानिव मनुपे ?
 आद्यः सौरभभरैर्दिगन्तान् भरिता नायक !
 अन्ये दर्शनसुखाः, सखे मे मालाकारक ! ॥३१ ॥

तरुणां परिचये गुणागुणपरीक्षणे चतुरः । त्वाम्, अहं किम् अवबोधये ?
 स्वदोधनस्वावश्यकता चास्तीत्यर्थः । मोहम् प्रगादम् । आद्यः बकुल,
 दिगन्तान् (दिग्विभागान्) भरिता प्ररिप्यति । नायकेति आदरार्थं संबो-
 धनम्—(यथा जयपुरे 'पटैल' इति) । अन्ये कुन्दकरवीरादयो दर्शनमात्रे
 सुखकारकाः ॥ ३१ ॥

मालाकार ! महीरुहामारोपणचतुरेण ।
 ये वृक्षा निचितास्त्वया भृशमभिलापभरेण ॥
 भृशमभिलापभरेण रोपिता रम्यारामे ।
 वृद्धिं नीता यत्नशतैः, फलिताः परिणामे ॥
 मृदहस्तमुपगता इदानीमपि सुविचारक !
 तरवस्ते म्लायन्ति हन्त हे मालाकारक ॥ ३२ ॥

महीरुहं वृक्षाणाम् । क्षिपन्तम् । आरोपणचतुरेण स्वया, मृदम् (जल-
 न्तम्) अभिलापभरेण (पूर्णभिरक्षिपूषेकम्) ये वृक्षा निचिताः परीक्षण-
 पूर्वकं स्थानस्थानेभ्यः अवचित्य संगृहीताः । परिणामे भन्ते (स्वफलोद्भूतकाले)
 फलिताः । ते वृक्षा मृदहस्तपतितः सन्तः, इदानीं म्लायन्ति । सुविचार-
 केत्यनेन एवं सुविचारकोत्ति, अतः स्वयं संवर्द्धितानां फलितवृक्षाणामेवमव-
 दृष्ट्यादनादरणं नोपितं मंस्यते इति सूच्यते ॥ ३२ ॥

मालाकारक ! कण्टकैर्मा किल कोपमुपेहि ।
 गन्वगुरोः पाटलतरोर्गुणमनु द्योष्ट देहि ॥

गुणमनु दृष्टिं देहि, ते हि दक्षिणता विदिता ।
त्यजसि बहु स्वल्पार्थमहो ! धन्या ते कृतिता ॥

अङ्कगतोपि मृगाङ्कपतेरङ्कः सुविचारक !

किं किरणेषु न लोपमेति भो मालाकारक ? ॥३३॥

गन्धेन गुरोः पूजनीयस्य पाटलवृक्षस्य (प्रसिद्ध्यनुसारं 'गुलाब' वृक्षस्य)
सुगन्धगुणं प्रति दृष्टिं देहि ! ते तव दक्षिणता (चतुरता) सर्वत्र प्रथिता ।
स्वल्पस्य कृते बहु त्यजसि ! अहो ते कृतिता पटुता, धन्या (काका आक्षेपः) !
मृगाङ्कपतेः चन्द्रस्य अङ्कगतः (मध्यगतः) अपि अङ्कः कलङ्कः, किं किरणेषु
लोपं न ष्टि ? अपि तु लुप्यत एव ॥ ३३ ॥

→ मधुकरः ←

मधुकर ! मोदय मानसं मधुरमरन्दधरासु ।

माधविकाऽऽकलितासु सुखमृपवनसुखदधरासु ॥

उपवनसुखदधरासु मालती विकसति कामम् ।

मल्ली विलसति, पाटलापि मुदमयति निकामम् ॥

मा मा मुद्रितमुखो मुञ्जकान्तारं संचर ।

सरसिजगन्धोन्मादमत्त वरवन्धो मधुकर ! ॥ ३४ ॥

मधुरमकरन्दधारिणीषु, माधविकाकलताभिः आकलितासु (व्यासासु),
उपवनस्य सुखदासु धरासु (भूमिषु), सुखं यथा स्यात्तथा मानसं मोदय
प्रीणय । निकामं वादम् । मुदम् भयति, फुलतीत्यर्थः । मुद्रितमुखः, निर्वेद-
विषादान्यामाकुञ्चितवदनः । ('मुंह बांधे हुए !' अयं भावः) मुञ्जघने न
संचर (घाम्य) । निषेधायैको मा न तु माह । कमलगन्धवशात्प्रातो यः
प्रमोदोन्मादस्तेन मत्त ! ॥ ३४ ॥

→* कोकिलः →*

कोकिल ! पञ्चममञ्चयेरञ्चितकुसुमभरेषु ।
मधुमकरन्दधरेषु सुखमुपवनतरुनिकरेषु ॥
उपवनतरुनिकरेषु येषु सौरभमुपघत्ते ।
तेषु हि ते कलकूजितं नु शोभामुपदत्ते ॥
कडुकरीरविपिनेऽत्र काककलितेऽयमहो किल ।
को वा कलरवसदवसरो वद बन्धो कोकिल ! ३५

अञ्चिताः (उरुकृष्टाः) कुसुमभराः येषु, मधुरमकरन्दधारकेषु, उपवन-
तरुसमूहेषु, सुखं यथा स्वात्तया पञ्चमस्वरम् अञ्चयेः प्रचारयेः, गत्यर्थाग्नि-
जन्तादञ्चतेर्लिङ् । कोकिलस्य पञ्चमस्वरेण काकली प्रसिद्धा । उपघत्ते
(संनिघत्ते भाक्षिष्यतीत्यर्थः) । ते तय । अहो ! काकैः कलिते व्याप्ते, कट्टनी
(निकृष्टानामित्यर्थः) करीरवृक्षाणां घनेऽत्र, (अस्मिन्) । ते कलरवस्य
सन् (उत्तमः) भवसरो कः (फीटतः) ? अपि तु नास्तीत्यर्थः । हे
कोकिल ! वद ॥ ३५ ॥

→* मल्लिकावृक्षश्च वानरश्च *←

वानर ! या नरमण्डलीमण्डनमवनौ भाति ।
सा खरनखरैस्तावकैर्मल्ली क्षयमुपयाति ॥
मल्ली क्षयमुपयाति, याऽतिरम्या रमणीनाम् ।
कुचकलशे द्युतिमेति हन्त नवहारमणीनाम् ॥
सौरभमस्याः सौकुमार्यमविदन् रभसाकर !
पाटितवानसि निर्दयं नु किमु हे हतवानर ! ॥३६॥

या मल्ली ('बेला' इति हिन्दी) अवनौ पृथिव्यां नरमण्डल्याः मनुष्य-
समाजस्य, मण्डनं हारादिनिर्माणद्वारा भूषणं भाति, सा तावकैस्त्वदीयैः खरैः

(तीक्ष्णैः) नखैः क्षयं याति । या मल्ली, रमणीनां स्त्रीणाम् भक्तिप्रिया । रमणीयदेन, 'याः स्त्रियो रमणघतुरास्ता एव मल्लिकामभृतिपुष्पाणि परिचि-
न्वत' इति द्योत्यते । या च रमणीनां कुचकण्ठो, हन्त (प्रमोदे) । नवानां
हारमणीनाम् (भौक्तिकनिर्मितहारस्य रत्नानाम्) द्युति शोभाम् एति । स्त्रीणां
स्वनतटे भौक्तिकमालेव, प्रथितकलिका या मल्ली शोभत इति भावः । हे
रमसस्य भाकर ! (स्यान् !) भविचारितकारक ! इत्यर्थः । हे वानर ! अस्याः
(महयाः) सौकुमार्यं कोमलतां सौगन्ध्यं च, भविद्भू भजानन् सन् । निर्दयं
यथा स्यात्तथा किमिति पाटितवानसि विलूनवानस्ति, ? एवंविधेषु मृदुल-
स्तुपु ये एवमकाण्डवीरायितेन निजदाक्षिण्यं प्रकटयन्ति, तेऽपि वानरसमाना
एवेति ध्वनिः स्पष्ट एव सद्ददयेषु । वानर वानरेति प्रासः । याति याति,
रमणीनां रमणीनामिति यमकश्च ॥ ३६ ॥

—३३— तरुणीवृक्षश्च वानरश्च ३३—

उपवनवीथी मुदमयति यत्परागविसरेण ।

रूपे गन्धे चाऽसमा याऽखिलकुसुमभरेण ॥

याऽखिलकुसुमभरेण नापि वत तुलयितुमुचिता ।

यत्कुमुमावलिरखिलसहृदयैर्वक्षसि निहिता ॥

सेयं छिन्ना वानरेण तरुणीघनवीथी ।

शून्या हन्त विभातु तथा कथमुपवनवीथी ? ॥३७॥

यस्याः परागपूरेण उपवनवीथी, मोदं प्राप्नोति शोभते इत्यर्थः । रूपे गन्धे
च संपूर्णकुसुमसमूहेन असमा असाधारणा (अतुलनीया) । तुलयितुमु-
चिताऽपि न, अनया सह अन्येषां पुष्पाणां तुलनाकरणमप्यपमानोऽस्या इति
भावः । तरुण्याः ('गुल्मादस्य') निविद्धा वीथी (पंक्तिः) । तथा शून्या
उपवनवीथी कथं विभातु । न शोभेतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

→* युवा सिंहः *←

एकाकी वत निर्भयं नदति शैलशिखरेषु ।

सिंहयुवा करिशावकेष्वपि चीत्कारपरेषु ॥

अपि चीत्कारपरेषु, नास्य संभ्रममवलोकै ।

कः सहेलमवधीरयेत कुपितं किल लोके ? ॥

पञ्चाननसंचारपथे कः शौर्यविपाकी ?

बहुलेष्वपि वल्गत्सु मृगेष्वयमस्त्येकाकी ॥ ३८ ॥

करिकलभेषु चीत्कारं कुर्वन्त्यपि निर्भयं नदति गजंति । अस्य सिंहस्य संभ्रमम् (चाकित्यम् 'धमराहट') । कुपितनेनं सिंहं लोके कः पुरुषः देहया अवधीरयेत तिरस्कुर्यात् ? न कोपीत्यर्थः । पञ्चाननस्य सिंहस्य संचारमार्गं को जनः (शौर्यस्य विपाकः प्रौढिः पूर्णता या बल्येदनाः) अस्ति ? न कोपि । बहुषु अपि मृगेषु पक्ष्यांस्तु इतत्ततो प्रायनेन चापत्यं दर्शयस्तु ॥ ३८ ॥

→* जरास्तिदः *←

शेते शैलशिलातले वृत्तस्तरुगहनेषु ।

सिंहयुवा मदमन्थरः पुरा निविडविपिनेषु ॥

पुरा निविडविपिनेषु यस्य परितो भयमासीत् ।

मदमलिनापि हि दन्तिघटा सविधे नाऽऽयासीत् ॥

पश्यत ! हन्त स एव जरासमये समुपेते ।

पङ्के नतमुखमेवमद्य हा ! क्षुधितः शेते ॥ ३९ ॥

निविडविपिनेषु अतिघनानां घनानां मध्ये तरुगहनेषु घनवृक्षेषु ('वृक्षोका दुरमुट') वृत्तः अतप्य मदेन अलसः सन् यो युवसिंहः शैल-शिलाफलके पुरा शेते । 'पुरि लुद्ध चास्मे' इति लट् । परितो दूर-रपर्यन्तम् यस्य सिंहस्य भयमासीत् । एकस्य दन्तिघनः का कथा इस्तिनां

घटा (समूहोपि) सविधे, तस्य निवासस्य समीपे । नायासीत् नाग-
च्छति स्म । स एव नतमुद्यं यथा स्यात्तथा (दुःखक्षोभेण मस्तकमवनमय्य)
हा हन्त ! अद्य क्षुधितः पङ्के (बलाभावेन स्वच्छस्थानपरिवर्तनाभावात्)
शेते ॥ ३९ ॥

—* तरुवरः *—

बन्धो तरुवर ! तावकान् गुणान् के न जानन्ति ?

श्रान्ताः पान्थास्तावकीं छायामुपजीवन्ति ॥

छायामुपजीवन्ति तदपि तव कायं लुनते ।

पापाणैरुपहत्य हन्त पीडां परिसुवते ॥

दिशसि मधुरफलमेव तदपि हंहो गुणसिन्धो !

परहितदत्तशरीर ! धन्यधन्यस्त्वं बन्धो ! ॥ ४० ॥

हे उत्तमवृक्ष ! तावकान् स्वदीयान् । श्रान्ताः मार्गपरिश्रमेण खिन्नाः
पान्थाः पथिकाः ते छायामुपजीवन्ति छायामाश्रित्य जीवन्तीत्यर्थः । कायं
लुनते, शरीरं पाटयन्ति । लूपातोरात्मनेपदे लट् । पापाणैस्साहयित्वा
तव पीडामुत्पादयन्ति । पूह प्राणिगर्भविमोचने, छटो बहुवचनम् । तदपि
(तदपि) मधुरमेव फलं दिशसि । शब्दशक्त्या, अपकृतोपि त्वं तेभ्य
उत्तमं परिणाममेव प्रत्यर्पयसीत्यपि ध्वन्यते । परस्य हितार्थं दत्तं शरीरं
येन । बन्धो ! त्वं धन्येभ्यो धन्यः, अतिधन्योऽसि ॥ ४० ॥

—* किंशुकः *—

किंशुक ! किं शुकचञ्चुतः साम्ये मोदमवैपि ?

किमु सौरभगुणतः सखे संमानं समुपैपि ?

संमानं समुपैपि बन्धुवर ! कथमिव लोके ?

दर्शनसुखमवमुच्य नापि ते फलमवलोके ॥

रङ्गमात्रमुपदर्श्य दूरतो मोहितबहुशुक !

वक्रो विलससि विटपशिरसि तच्चित्रं किंशुक ॥४१॥

शुकचञ्चुतः (घट्टा सद) साम्ये मोहं किमनुभवसि ? न योग्यस्ते ह्यं
इत्यर्थः । सौगन्ध्यगुणद्वारा किं संनानं प्राप्नोषि ? अपि तु न । दर्शने सुखमात्रं
विहाय । नयनविमोहकं वर्णमात्रं दूरतः प्रदर्श्य मोहं प्रापिताः बहवः शुक
येन । रङ्गमात्रेयुक्त्या होलिकादिपूरयुज्यमाने रङ्गमात्रे ते उपयोग इति
स्मार्यते । एवं सत्तायामपि—शाखाशिरसि गर्वाद् वक्रो राजसि, तदाश्रयंति-
स्वयं । पलाशपुष्पाणि स्वभावतो वक्राणि ॥ ४१ ॥

—१३ तरुणी १३—

तरुणीतरुवरमयि सखे सावहेलमवयासि ।

कण्टककलित इतीव चेतसोत्प्रासं विजहासि ॥

सोत्प्रासं विजहासि न हानिं तस्य विलोके ।

को वा सौरभगुणात्त मुग्धो भविता लोके ?

किं तु सखे तद्गन्धरङ्गरहिता वनधरणी ।

कां सुपमामुपयातु ? यदि च्छिन्ना वरतरुणी ॥४२॥

अयि सखे सावहेलं सतिरस्कारम्, भवयासि जानासि । कण्टकैर्निद्रित
इत्येव कृत्या यदि सोलुण्ठनं (सतिरस्कारम्) त्यजसि, लोके सुगन्धगु-
णात्को वा जनो मुग्धो न भविता ? (भविष्यति) । किं तु तस्याः (तरुण्याः)
गन्धेन, रामेण (वर्णेन) च रहिता वनभूनिः कां शोभां प्राप्नोतु ? न
चया विना शोभेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

—१३ मयूरः १३—

वर्हो वर्हभरोन्मदो नन्दति विटपघनेषु ।

निजशिखण्डमुल्लासयन् नृत्यति नीपवनेषु ॥

नृत्यति नीपवनेषु बहुलमामोदं घत्ते ।

केकाभिर्विपिनानि मुहुर्मुपराणि विधत्ते ॥

चित्ररुचिरमुपमामुदीक्ष्य कः स्याद्गुणगर्ही ?

यदि भुजङ्गभोजी न भवेत्सोयं वत वर्ही ॥ ४३ ॥

विष्टभारेण उन्मदो बहुलमदो मधूरः । शायानां घनगुच्छकेषु मोदते
नीपवनेषु कदम्बवनेषु । चित्रां रुचिरां च शोभाम्, चित्रे रुचिरां वा,
उदीक्ष्य को जनः तस्य चित्रगुणस्य गर्ही निन्दको भवेत् कोपि । गहंतेजिनिः ।
सर्पभोक्ता, भुजङ्गानां पिटानाम् उपयोक्ता च ॥ ४३ ॥

—१० कुञ्जरः १०—

कुञ्जर ! किं जरया कृशः क्लिश्यसि कदर्थनेन ।

पूर्वं तव मानोऽनिशं न कृतः केन जनेन ?

न कृतः केन जनेन विस्मयो वीक्ष्य भवन्तम् ?

समरशिरसि विजयोऽप्यत्तेलदुपलक्ष्य भवन्तम् ॥

मनसि धैर्यमाधेहि पुरा निर्यन्मदनिर्जर !

दैवदुर्विलासं सहस्र हंहो नृपकुञ्जर ! ॥ ४४ ॥

जरया कृशस्त्वं लोकानां कदर्थनेन 'अतोभनोयमनुपपुणोऽयम्' इत्याद्य-
नादरेण किमिति हेरामनुभवसि ? पूर्वं नवयौवने । भवन्त वीक्ष्य विस्मयः
'भदो कियद्विशालमुत्तुहं चास्य शरीरम्' इत्याश्रयम् । समरशिरसि युद्धस्य
अतिप्रधानेऽयसरे, भवन्तमुपलक्ष्य भवदुपलक्ष्येणैव (स्वदुपलक्ष्यनेनैवैत्यर्थः)
विजयोऽप्यत्तेलत् । भवदाश्रयेण युद्धे विजयः क्रीडातुहयोऽभवदिति
सूच्यते । पुरासमयस्य हे निर्यन्मदधारक ! (निर्यन्तो मदनिर्जरा यस्य)
सम्प्रति दैवस्य दुर्विलासं सदस्य ॥ ४४ ॥

करिणः किल भूपालकुलभवने द्युतिमुपयन्ति ।

तत्र निर्विशङ्कं श्विताः संमोदं कलयन्ति ॥

संमोदं कलयन्ति, यन्ति कठिने किल कार्ये ।

तत्र हि निजबलमर्पयन्ति नान्वैर्निर्धार्ये ॥

कृतिघटिकागणनापरस्तु कश्चिद्गत कृपणः ।

कथमिव भवने स्थापयेत महतः किल करिणः ॥ ४५ ॥

गजाः राज्ञां पारम्परिकस्थाने, (परम्परातो ये गजान् स्थापितवन्तस्व
एव तत्कर्मणि समर्थाः, नाधुनिकाः इति ध्वन्यते) अथवा राजकुलस्य
प्रासादे । शोभाम् उपयन्ति लभन्ते । इण् गतौ । अन्यैः निर्धारयितुं विधा-
रयितुमपि दुष्करे, कठिने कार्ये यन्ति (गच्छन्ति) । तत्र निजबलं धार्य-
यन्ति । कृतिघटिकानाम्, 'अथ पतुघटिकानाम्, अथ च द्वे घटिके याव-
दिति' कार्यकालघटिकानां गणनात्परः कश्चिद्द्विदस्तु महतो गजान् भवने
कथं स्थापयेत ॥ ४५ ॥

मत्तमतङ्गज ! मदभरान्मा फुङ्गतिमादेहि !

आधोरणपददलनमनु किञ्चिद्दृशमाधेहि ॥

किञ्चिद्दृशमाधेहि, कथं त्वां पञ्चां दलयति ।

अङ्कुशसंकपणेन शिरसि, वत विकलं कलयति ॥

गिरिसमानगुरुगात्रतोऽपि फलमीप्ससि किं गज ?

यत्तव खेलति शिरसि खलः किल मत्तमतङ्गज ! ॥४६॥

हे मत्तगज ! मदभरात् (मदोद्रेकात्) फूङ्कारं मा कुर ! आधोरणस्य
(हस्तिपङ्कस्य) पञ्चां दलनं प्रति किञ्चित् दृष्टे स्थापय । शिरसि अङ्कुशद्वारा
संकपणेन क्षोदनेन, त्वां विकलं करोति । पर्यंतसमानेन गुरणा (दीर्घेन
ससारेण च) गात्रेण किं फलं प्राप्तुं याच्छसि ? आप्रोतेः सन् । यत्तव मल्लके
दुर्जनो विशृम्भते खेहतीत्यनेन, दुर्जनोपि न रीत्यनुसारं व्यवहरति, अपि तु
सोपि ट्रेलया श्रीहतीति ध्वन्यते ॥ ४६ ॥

❦ दीपकः ❦

हंहो दीपक ! दीप्यसे कनककृताघारेषु ।

मदालस्यघूर्णिततनुर्नृपशयनागारेषु ॥

नृपशयनागारेषु नीयसे नलिनमुखीभिः ।

पटगुण्ठनमनुरच्य चकितमवनमितमुखीभिः ॥

एवमादृतोऽप्येपि यथोन्नतिमसितसमीपक !

तथा स्नेहमपि समापयसि वत हंहो दीपक ! ॥ ४७ ॥

हे दीपक ! त्वम् नृपाणा शयनागारेषु, (राज्ञा शयनागारमित्युक्त्वा स्थानस्य रसपूर्णता, सुरक्षितता च च्वन्यते ।) कनकरचितेषु दीपाघारेषु ('दीपट'), मदालस्येन घूर्णिततनु सन् । मन्दवायुना घूर्णमानशिखस्य दीपस्य शिखाकम्पन मदालस्यहेतुकमुप्रेक्ष्यते । अतिविलासभोगि व व्यङ्ग्यम् । वायुतो रक्षार्थं वखावगुण्ठन विरच्य, चकित यथा स्यात्तथा नमितमुखीनि । उन्मुक्तस्थाने वायुतो दीपक रक्षन्तीनां भवत् पत्र स्वदुकुलाञ्चलेन पटगुण्ठनमारचय्य पदे पदे वायुलहरीभिः कम्पमानशिखस्य दीपस्य रक्षानिमित्त चकित यथा तथा दीप प्रति नमितवदनानां नलिनमुखीना दीपनयनसामयिक स्वभाव प्रोच्यते । नीयमानस्य दीपस्य महाभाग्य द्योत्यते । एवमादृत अपि यथा यथा उन्नतिम् (शिखाया उच्चतया प्रचुरप्रकाशत्वम् टर्करपञ्च) पृथि, हे असितसमीपक ! (असित वृष्ण समीप यस्य, स्थानवृष्णीकारक !) तथा तथा त्व स्नेहम् (तैल प्रेमाण च) समापयसि । एव रसिकहृदयैरादृतस्य, रसमये स्थाने नियततोऽपि तव, कोय स्वायानुगुण स्वभावा इत्याक्षेप । विरच्येति तु निघ पाक्षिकरचन योष्यम् ॥ ४७ ॥

दीपक ! दीप्यसे समं राजरङ्गभवनानि ।

न च कञ्चिद्रेदं वहसि, किं त्वामभिनन्दानि ? ॥

किं त्वामभिनन्दानि, निश्चलः पश्यसि सर्वम् ।
 लोके सकलविभासकोऽहमिति न वहसि गर्वम् ॥
 किं तु वसति तव तले तिमिरमयि तमःप्रतीपक !
 सेयमकीर्तिः केन लङ्घनीया वद दीपक ! ॥ ४८ ॥

राज्ञां रङ्गानाम् (दरिद्राणाम्) च भवनानि समं तुल्यभावेन दीपयसे प्रकाशयसि । अहं त्वां किम् अभिनन्दानि प्रशंसानि । छोट उत्तमपुरुषः । अयि तमसः प्रतीपक ! प्रतिच्छूल ! तमोनाशकेत्यर्थः । 'दीपकस्य तले अन्धकारः' इति प्रसिद्धा लोकोक्तिः । स एवालङ्कारश्च । केनोपायेन लङ्घनीया मार्जनीया ॥ ४८ ॥

→ॐ खद्योतः ॐ←

खद्योतक ! विद्योतसे तरुपोतकनिकरेषु ।
 दृष्येस्तात ! न तावता तिमिरविनाशकरेषु ॥
 तिमिरविनाशकरेषु तेषु का वा गणना ते ?
 एतावद्बहु विद्धि ! भवति तिमिरे शोभा ते ॥
 यदि तु दर्पितो यासि तपति सूर्ये, प्रद्योतक !
 दूरे द्युतिस्वहीयसेऽपि वपुषा खद्योतक ! ॥ ४९ ॥

हे प्रद्योतक ! स्वल्पार्थं कन् । तरुपोतकानां लघुवृक्षाणां निकरेषु समूहेषु विद्योतसे प्रकाशसे । पोतकेत्यत्राप्यल्पार्थं कन् । तथा च महारसु वृक्षेष्वपि ते गन्तुं शक्तिर्नास्ति, अपि तु लघुलघुवृक्षेषु भाग्यसीत्यशक्तयतिशयो घोष्यते । हे तात ! (श्वामहं दयनीयं मत्वा, उपदिशामीति संबोधनेन ध्वन्यते ।) तावन्मात्रेण अन्धकारविनाशकारकेषु सूर्यचन्द्रादिषु न दृष्येः न गर्वं वदेः । तेषु तव का गणना ? एतावदेव पर्याप्तं जानीहि, यदन्धकारे ते शोभा भवति । हे प्रद्योतक ! (अहं प्रद्योतकारकोऽस्मीति भाव-दिरवा) दर्पितः सन् सूर्यं तपति सति यद्वियांसि ! तर्हि द्युतिर्दूरे तिष्ठतु !

स्वयंपुपा (शरीरेण) अपि अवहीयसे वियुज्यसे । सूर्यातपेन शीतस्वभाव-
स्वमेव प्राणैर्वियुज्यसे इति भावः ॥ ४९ ॥

→* लेखिनी *←

लेखिनि ! तव मुखनिःसृता मसीविन्दवोऽप्यद्य ।

दैववशाद्दधते द्युतिं मौक्तिकतामवपद्य ॥

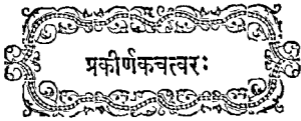
मौक्तिकतामवपद्य चकासति चित्रं लोके ।

सत्यरुचिं प्रथयन्ति सर्वतो ज्ञानाऽऽलोके ॥

तदिह तथा ह्यवितथा चलेरपि रोचितरेखिनि !

मसिमुखलेपं कोपि नाक्षिपति ते सखि लेखिनि ! ॥५०॥

हे लेखिनि ! दैववशात्, (एषु दिनेषु दैवं तेऽनुकूलं तस्मात्) । अद्य तव
मुखनिःसृताः मसीविन्दवोऽपि मौक्तिकतां प्राप्य शोभां दधते । त्वय-
लिखितं यद्विद्विःमहामूढ्यमिव छोकैराद्रियते, सर्वत्र च शोभा प्रसरतीत्या-
नयः । यदा तु दैवं प्रतिकूलं भवति, तदा 'यथा लेखन्या आत्मनो मुखं
कृष्णीकृतं तथैव लेखकस्याप्याक्षिपतीति' अर्थोपतितम् । कृष्णाः मसीविन्द-
वोऽपि लोके मौक्तिकतां प्राप्य चकासति, दीप्न्वन्, इति चित्रम् । ज्ञानस्य
आलोके प्रकाशे (ते मसीविन्दवः) 'सत्यां रुचिम् कान्तिम्, मत्स्यस्य रुचिं
च । सर्वतः प्रख्यापयन्ति । रोचिताः अभिनन्दिताः प्रदीप्ताश्च रेखाः लेख-
पद्मयो यस्यास्तःसम्बुद्धौ । अयि लेखिनि ! इह (जगति) अवितथा सत्या
सती, तथा प्रचलेः, लिह् । तथाक्षराणि लिखेत्यर्थः । हे सखि ! यथा कोपि ते
मस्या मुखलेपं नाक्षिपति । मसीलेपेन कृष्णमुखया लेखन्या स्वस्वरूपोचिता
मेव लिखितमिति कोपि त्वां नाक्षिपतीत्यानयः । अत एव कुण्डलिया-
प्रकरणे इहैव विरता भवेरिति ध्वनिः ॥ ५० ॥

प्रकीर्णकचत्वरः

→* घनाक्षरीच्छन्दः *←

शास्त्रचयमार्मिकेषु मानमावहन्ते सदा
 धार्मिकेषु धारयन्ते गौरवं निरेनसाम्
 निष्छलं भजन्ते प्रेम मित्रेष्वथ, दीनेष्वपि
 साम्यं दर्शयन्ते, निःस्पृहायन्ते सतेजसाम् ।
 स्नेहं स्वजनेषु, दुर्जनेषु मौनमीयन्तेऽथ,
 प्रीयन्ते रसज्ञेष्वथवायन्ते सुमेधसां
 सकलजनेषु स्नेहसामञ्जस्यजन्या भाति

धन्या चारुचर्या काचिदन्या सा सचेतसाम् ॥५१॥

शास्त्रसमूहे शास्त्रविषये वा मार्मिकेषु (विद्वत्सु) सदा संज्ञानम् भाव-
 हन्ते भजन्ते । धर्मानुष्ठानपरेषु लोकेषु निरेनसाम् निष्कल्मषाणां गौरवं
 संज्ञानं (मुहूर्तिसमुचितं संज्ञानम्) धारयन्तीत्यर्थः । आरमापेक्षया दीनेषु
 छोकेष्वपि समभावं प्रकाशयन्ति । निरभिमानतया तथा व्यवहरन्ति, यथा
 तेऽपि तेष्वनुरज्यन्तीति भावः । सतेजसाम् धनसम्पत्त्याचभिमानेन प्रदीप्त-
 स्वभाषाणां लोकानां विषये, निःस्पृह्यदापरन्ति । तेषां धनसम्पत्त्याचभि-
 मानकृतं गौरवं कृपायाप्यपरिगणय, अन्यलोकवशेषभावेन व्यवहरन्ती-
 त्याशयः । स्वजनेषु सुदुग्धिसन्धवादिसु श्रेष्ठम्, दुर्जनेषु मौनम् इत्यन्ते
 गच्छन्ति । ईदृ गता । रतिकेषु प्रीतिं कुर्वन्ति । सुमेधसाम् विचक्षणपुत्रि-
 मतां लोकानां यदागा भवन्ति । 'वचने स्थित आश्रयः ।' भत एव गाना-

विधलोकेषु, स्नेहस्य यत् सामञ्जस्यम् औचित्यम् तस्मात्प्रमेया । यस्मिन्
यादृश स्नेह समुचितस्तस्मिन् तादृश एव निबद्ध इति सामञ्जस्यतो जन्यम् ।
सचेतसां सहृदयानां धन्या चर्या, काचिद्वन्यैव भाति । न ता सहृदयेसरे
ज्ञातुमपि प्रभवन्तीत्यर्थे ॥ ५१ ॥

→* साधुसंगतिः *←

पूर्वं प्रेममन्धान्मतिमात्मवशामातनोति
मानसं धिनोति धीरभावाद्भृशमाहिता
तदनु शनैः शनैः प्रदर्श्य हितमार्गं मनाः
मोहमममूलयते स्वयमातता ।
मञ्जुनाथ मूढजनसङ्गलममाविधूय
मङ्गलमिहातनोति मानसमुपागता
तापं व्यपनीय पूर्वपुण्यपरिपूते हृदि
सन्मतिं प्रसूते साधुसंगतिरुपासिता ॥ ५२ ॥

सरसगति केन क्रमेण सद्बुद्धिमुत्पादयति त यथावदाह—साधुसंगति,
प्रेम्णो मन्धात् (प्रेमप्रकाशनात्) पूर्वं बुद्धिमात्मवशगा करोति । प्रेम्ण
कारणान्मनुष्य स्वयमेव तद्भ्रमो भवतीत्यर्थः । अत एव भृश यथा
स्वात्तथा आहिता स्थिरीकृता सा संगति, धीरभावाद् धैर्याद्धेतोर्मनुष्यस्य
मानसं प्रीणयति । समये समये साधोर्धरतां विलोक्य स प्रीतो भवती-
त्यर्थे । एवमारमवशगे सति—स्वयमातता विस्तीर्णा (इय सज्जनमैत्री) ।
एवमुपायेन मनुष्यस्य वशीकारे कृत, संगति स्वयमेव उपचिता भवती-
त्याशय । शनैः शनैर्हितमार्गं सूचयित्वा जनस्य मोहं निमूलयति । तदन-
न्तरम्—पूर्वपरिचितं मूढं सद्द संगतेल्लेशमपि आनिधूय दूरीकृत्य, (आ-
धि पूर्वको धू धातु), मानसं प्राप्ता, मनसि दृढसंस्कारा सा संगतिमङ्गलम्
इह आतनोति । अत एव तापं मानसिकशरीरादिसतापं व्यपनीय, पूर्व-

कृतपुण्यैः पवित्रे हृदये सन्मतिमुत्पादयति । यथा सर्वविधपुरुषार्थसिद्धिरि-
त्याशयः । एवंविधा साधुजनमैत्री पूर्वसुकृतैर्विना न भवतीत्यस्या भतिशयः
सूच्यते । तृतीये-सहज-मद्भलेति प्राप्तः प्रेक्ष्यः ॥ ५२ ॥

—ॐ सत्कार्येष्वौदार्यम् ॐ—

नानाविधोपायैर्लोकसंग्रहनिमग्ना भृशं
परपरिभवलग्नाः के न मग्ना धनवैभवे ?
जातिव्यवहारशोधनाय धनराशिव्ययं
कुर्वते न के वा, वद, वैवाहिकाद्युत्सवे ? ।
आत्मसुखसेवासावधानाः सन्ति के वा न वै ?
मे वाक्ये न कुप्यसि चेत्स्पष्टमहमाद्युवे
दीनानां हिताय यस्य लक्ष्मीविनियोगो भवे—
लक्ष्मीवान् स एव पुण्यलक्ष्मीभाजनं भवे ॥५३॥

धनिकानां चाटु, नृपाणामनुवर्तनप्रभृतिभिर्नानाविधैरुपायैः लोकसंग्रहे
(लोकानामात्मपक्षकरणे) निमग्नास्तपराः, तथा अन्येषां परिभवे लग्नाः
जनाः धनवैभवे के वा न मग्नाः ? एवंविधैरुपायैरात्मपक्षवर्धने अन्येषां च
दमने तपराः के वा जनाः, धनिका भूत्वा तत्र निमग्ना न भवन्ति ? अपि तु
सर्वे एव तत्रासक्ता भवन्ति । वैवाहिकः (विवाहसम्पन्नी) एतदादिषु
उत्सवेषु, विवाहाद्युत्सवेष्वित्यर्थः । जातिव्यवहारस्य शोधनाय पूरणाय
घनसमूहव्ययं के वा न कुर्वते इति वद । सर्वे एव कुर्वन्तीत्यर्थः । जातेर्व्य-
वहारः ऋणसदृशोऽस्ति, 'अन्यस्य गृहे वयं भोक्तुं, व्यवहारं प्रदातुं च गता-
स्तर्हि, सोऽप्यस्मान्निर्भोक्तुमाह्वयस्य' इति, शोधनपदेन ध्वन्यते । आत्मना
सुखसेवने (स्वयं सुखोपभोगे) सावधानाः अप्रमत्ताः के न सन्ति ? सर्वे
एव स्वयं सुखभोगे लग्नाः सन्ति । स्पष्टम् आद्युवे, कथयामि । लक्ष्म्या
धनस्य विनियोगो व्ययः । पुण्यलक्ष्मीभाजनं पुण्यसम्पदां पात्रम् । भवे
अस्मिन् जन्मनि, संसारे वा । अस्य गतिपार्दं प्राप्ताः प्रेक्षणीयाः ॥ ५३ ॥

→॥ परोपकारप्रशंसा (प्राह्वतेन) ॥←

स्वार्थं परिहाय ये परार्थं साधयन्ति सदा
 सन्तस्ते सुदुर्लभसमीक्षाः कलेरन्तरे
 स्वार्थं साधयन्तो ये परार्थमुपपादयन्ति
 सामान्या अपीमे मम मान्या मनोऽभ्यन्तरे ।
 मञ्जुनाथ नूनं नरराक्षसा हि साक्षादिमे
 स्वार्थवशाद् घ्नन्ति ये परार्थं संसदन्तरे
 निष्कारणमेव ये परार्थं परिमर्दयन्ति

ते के हन्त सन्ति ? तन्न जाने जगदन्तरे ॥ ५४ ॥

स्वार्थं त्यक्त्वा ये परस्य कार्यं साधयन्ति, ते सज्जनाः, कलेमध्ये, सुदु-
 लभा समीक्षा (दर्शनम्) येषाम्, अतिदुर्लभदर्शनाः सन्ति । स्वार्थं साध-
 यन्तोपि ये परार्थं साधयन्ति, सामान्यशब्देन भर्तृहरिणा प्रोक्ता अपि इमे
 मम मान्याः । ये स्वार्थस्य कारणात्परार्थं नाशयन्ति । संसदः (समाजस्य)
 अन्तरे बहिर्भूताः । अन्तरं बहिर्योगेति सर्वनामतया शी । इमे साक्षात्पर-
 राक्षसाः ॥ ५४ ॥

गुणगणगौरवं विजानन्नभिमानवशाद्
 गुणिनोऽपमन्यते यो धिग् धिग्गुणवन्तं तम्
 तीक्ष्णमतिमाप्य योऽपरस्य परिहासकृते
 प्रचुरं प्रयस्यति चेद्धिग् धिङ् मतिमन्तं तम् ।
 निःसहायनिर्बलनिराश्रयान् निभृतमाप्य
 निर्मूलयते यो बलाद्धिग् धिग् बलवन्तं तं

१ एतत्पद्यम्-जयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः पूर्वाध्यक्षैः महामहोपाध्याय-
 पं. श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदैर्भर्तृहरैः पद्योपरि, निर्मातृमादिष्टम् ।

किञ्चिन्मात्रमन्नवस्त्रहीनेभ्योऽपि येन धनं

दीनेभ्यो न दत्तं तर्हि धिग् धिग् धनवन्तं तम् ५५

स्वयं गुणी सन्, गुणगणस्य महत्त्वं जानन् अपि, अभिमानादेतोः यः
गुणिनो जनान् अपमन्यते तिरस्करोति, तर्हि तं गुणवन्तं धिक् धिक् । धिग्
योगे द्वितीया । तीक्ष्णां मतिम् आ-आप्य, अपरस्य परिहासाय, प्रचुरं
अत्यन्तं, प्रयस्यति प्रयासं करोति । निःसहायः पुकाकी, निराश्रयः पक्ष-
पोषकरहितः । निभृतं गुप्तम् । किञ्चिन्मात्रं धनम्, अद्यादिहीनेभ्यो दीनेभ्यो
न दत्तम् ॥ ५५ ॥

❀ धनात् असन्तोषः ❀

आसाद्याऽधिकारान् पुरा दीनान्परितर्जितवा-

नर्जितवान् द्रव्यमपि शासनबलोपरि

ग्रामान् धनलालसो गृहारामान् सुसंचितवा-

न्निर्मितवान् तुङ्गतमं गेहमचलोपरि ।

मञ्जुनाथ जायतामिदानीमपि लोभशमो

ऽवधिनियमोस्ति सखे ! सोयं सकलोपरि

प्रीयसे न तुलितपरार्धकेपि लब्धे धने

वार्धके विधेया तर्हि धूर्लिर्धवलोपरि ॥ ५६ ॥

अधिकारान् राज्यतोऽधिकारान् (पदानि), आसाद्य । शासनबलस्यो-
परि द्रव्यमपि त्यमुपार्जितवान् । एवं शासक इति शासनबलाद् भयभीता-
स्तुभ्यं लोका द्रव्यं प्रसूयन्त इत्याशयः । धनलालसत्त्वं ग्रामान्, गृहान्,
स्वाम्याद्य सुष्ठु संचितवान् । अचलोपरि पर्वतोपरि अतितुङ्गं गेहं निर्मित-
धनस्य विनिर्दिमपि लोभप्रशमो जायताम् ! हे सखे ! अयम् अवधिनियमः
अस्तिन् जन्मनि, सति । त्वयिपयस्य परा क्वाष्टास्तीति, अतोऽधिकं लोभो

न कर्तव्य इति भावः । परार्थसंरयया तुलितेषु धने लब्धे सति, यदि त्वं न प्रीयसे, तर्हि चार्धके (बृद्धावस्थायाम्) धवलानाम् (केशानाम्) उपरि धूलिविधेया । सर्वेषु लुब्धतमस्य तव शिरसि धूलिं क्षेप्यन्तीति भावः । 'घोशोर्धूल' इति लोकोक्त्या तन्नामालंकारः ॥ ५६ ॥

→ॐ पूर्वे नीतिज्ञाः ॐ←

→ॐ छप्पयच्छन्दः ॐ←

विलसन्तो विनयेन, पूर्वमन्तो विजयन्ते ।

ये मृदुवचनचयेन लोकहृदयानि नयन्ते ॥

सदासि समञ्जसगिरो, गुरुषु विपयेष्वनिरुद्धाः ।

सकलहितावहकार्यविधौ सभ्यैरविरुद्धाः ॥

अधि मञ्जुनाथ ! नानागुणैर्विमलीकृतजनचेतसाम् ।

निर्दोषनीतिनिहतैः नसां पूजय पूर्वसचेतसाम् ॥ ५७ ॥

विनयेन शोभमानाः । पूर्वे सन्तः, सज्जनाः । हृदयानि नयन्ते, स्वशोचुषन्तीत्यर्थः । सभायां युक्तरूपवचनाः, महत्सु अपि विपयेषु अनिरुद्धा अप्रतिहताः । सकललोकानां हितकार्ये सभ्यैः सह अविरुद्धाः (एकमतयः), गुणद्वारा विमलीकृतं जनानां चेतः यैस्तेषाम्, निर्दोषया नीत्या, (न तु कपटभरितया कूटनीत्या वा,) निहतं शमितं पुनः पापं यैस्तेषाम्, उदारनीतिप्रयोगेण यैः सकलान्यपि दूरितानि दूरितानि, तेषां पूर्वतनानां सचेतसां (सज्जनान्) पूजय संमानयस्व । सचेतसामिति मातुः स्मरतीति च-
रुर्कर्मत्वाविवक्षया पठ्यते ॥ ५७ ॥

→ॐ नधीननीतिः ॐ←

→ॐ अधिरारिणः नेतारो जातिप्रमुखाश्च ॐ←

क०—यत्किञ्चिद्ब्रह्मामस्तत्प्रकारान्तरतो लिपन्ति

स्वमतं क्षिपन्ति वञ्चयन्तो मानुषीं दृशम्

गुप्ते किञ्चिदन्यथा प्रतिज्ञायाऽपि सर्वाग्रतः
 स्पष्टं मृपयन्ति, विस्सरन्ति 'यद्धि कीदृशम् ?' ।
 वैमत्यं विधाय मिथो लोकान् भेदयन्ति, बहिः—
 स्नेहं दर्शयन्ति, संलपन्ति पुराऽऽनीदृशं
 पूर्वं किं किमासीदिति प्रत्यक्षं न जाने सखे !
 अद्यत्वे तु जाने नीतिकौतूहलमीदृशम् ॥ ५८ ॥

वयमस्माकं घाचिकं यत् किञ्चिद्व दामस्तत् भात्मपक्षानुकूलेन प्रकारेण
 लिखन्ति । येन प्रकारेण लेखननियुक्तानां तेषां नवीननीतिज्ञानां पक्षपरि-
 पुष्टिर्भवति तेनैव प्रकारेण लेखनमारभन्ते इत्याशयः । लेखने च मनुष्याणां
 सम्बन्धिनीं दृष्टिं प्रतारयन्तः स्वमतं तत्र क्षिपन्ति मिथयन्ति । मानुषीमि-
 त्युक्त्या अस्माकं दृष्टिं कामं ते वञ्चयन्तु, परं सर्वसाक्षिणः परमेश्वरस्य दृष्टिं
 न परिहरेयुरिति तेषां सदोषः ध्वन्यते । रहसि अन्यप्रकारेण फस्यचित्
 कार्यस्य प्रतिज्ञां कृत्याऽपि, सर्वेषां जनानां समक्षे तु तां प्रतिज्ञां सृपा
 पुर्षन्ति । वरकरोतीति सृपाशब्दाणि । पूर्वप्रतिज्ञासमेवं विस्सरन्ति 'यद्धि
 कीदृशमासीत् ?' नाहं स्मरामीत्युक्त्या सर्वं तन्मृपा कुर्षन्तीत्यर्थः । विरद-
 पक्षावलम्बिषु लोकेषु परस्परं मतभेदं विधाय, लोकानां मध्ये भेदमुत्पाद-
 यन्ति । किन्तु प्रकाशं चेहं प्रकटयन्ति, तथा च संलपन्ति यत्पुरा ईदृशं न
 आसीत्, अतिमधुरमित्यर्थः । पुरा न ईदृशं यथा स्मृत्येति क्रियाविशेष-
 षम् । पूर्वं पुरातनानां नीतिज्ञानां काले, किं किमभूदिति प्रत्यक्षं न
 जानामि, केनेदं प्रत्यक्षं दृष्टमिति भावः । अद्यत्वे तु (अस्मिन्समये) स्पष्टं
 जाने—यत् 'नीतिकौतुकम् एवंविधमस्तीति' । कौतूहलमित्युक्त्या एवंविधा
 नीतिः केवलं कौतुकमस्तीति धोत्यते ॥ ५८ ॥

ॐ शिक्षिताः ॐ

अस्माभिर्गृहीतं ज्ञानमूलधनं यत्किञ्चन
 वागाडम्बरेण तद्धि भृशमुपचीयते

विज्ञेभ्योऽपि साभिमानहुङ्कारं प्रगीयतेऽथ
 सदसि सदैव वरस्थाने स्वतः स्वीयते ।
 उन्नताधिकारिजनैः साकं कर्णवार्ताविधिः
 समितौ, समन्द्रस्वर किञ्चिदभिधीयते
 इत्थं शीघ्रमुन्नतये लोकमतसंनतये
 सेयं नवनीतिर्नवसभ्यैरभिनीयते ॥ ५९ ॥

अस्माभि पूर्वं यत्किञ्चित्, ज्ञानरूप मूलधनमुपाजितम्, तत् क्लिष्ट
 गण्डम्बरेण वाक्चापल्येन विकथनादिना, भायतायताभिर्यकृताभिश्च
 त्यन्त वर्धयन्ते । विज्ञेभ्य विज्ञजनार्थमपि [विद्वद्भि साकमपीति यावत् ।]
 भिमानकृतै हुकारशब्दै सह किञ्चित् प्रगीयते उच्यते । स्वतः (अन्यैर-
 क्तेपि, स्वयमेव) श्रेष्ठस्थाने स्वीयते । समितौ समायाम्, उन्नतै राजकी-
 अधिकारिभिः साकं कर्ण वार्ताकरणम्, [येन सर्वेषु स्वस्य गौरव प्रसरेत् ।],
 किञ्चिदपि मन्त्रेण(गभीरेण)स्वरेण सह उच्यते । लोकमतस्य सनतये
 सये, लोकमतमात्मपक्षे कर्तुम् । नवीनाया नीतेरभिनयं द्रियते ॥ ५९ ॥

→६८ नीते. परिभाषा ३→

→६९ रूपकघनाक्षरी ६→

चेतसि सुदृढमङ्गीकुर्वन्तोऽपि संसद्गता
 अन्योन्यं विपश्यन्तो न चात्ममतं संगृणन्ति
 लोकसभामश्चे यत्प्रपश्यतेऽति विस्तरेण
 स्वगृहप्रपञ्चे तत्समग्रमन्यथाऽऽश्रयन्ति ।
 मञ्जुनाथ कार्ये नाग्रतो भवन्ति भीतिशीला
 लीलामिमामद्य गुधा नीतिरिति व्याहरन्ति

मन्येऽहं नवीनरीतिभरिते नवीनयुगे

भीतिमिमामद्य नीतिनाम्ना बुधाः संलपन्ति ॥६०॥

ससद्गता सभास्थिता । परस्परस्य मुख पश्यन्त आत्मनो मतं न कथयन्ति । लोकसभाया मद्य वेधाम् । प्रपद्यते, प्रपद्य क्रियते विस्तारपुरस्सर प्रकाशयत इत्यर्थं । निजगृहस्य प्रशब्दे तत् पूर्वोक्त समग्रमन्यथा(रूपेण) आधयन्ति स्वीकुर्वन्ति । सभाया यदुक्तम् तत्स्वगृहकार्यवेलायामन्यरूपेण स्वीक्रियत इत्यर्थं । भीतिशीला भयस्यभावा । भयभेतेषां स्वाभाविको भवतीति सूच्यते । इमा पूर्वोक्ता भीतिलीलाम्, जना 'इय तेषां नीतिरस्तीति' कथयन्ति । तस्माद्दह मन्ये, यत् नवीनामी रीतिभिर्भरितेऽस्मिन्नवीनयुगे, कदाचिदिमे बुधा, बुध्यन्ते इति बुधा अपूर्वबोधशालिन सन्नीति इमां पूर्वोक्तां भीतिम् अद्य नीतिनाम्ना व्यपदिशन्ति । भीते नीतिरिति नामकरण नवीनयुगस्य नवीना रीतिभवेदित्याशय ॥ ६० ॥

मान्यजनमध्ये येषां निर्भरः प्रभावो भाति

श्रेष्ठिजना येषां चरणेषु शिरः संवहन्ति

शासनाधिकारिणोऽपि येषां कथनानुचराः

स्वयमपि धनिकवरा निःस्पृहाः परानयन्ति ।

तेऽपि परकार्ये वाणीमात्रमपि नो दिशन्ति

मनसि स्वनीतिमिमां मत्ना किन्तु संतुष्यन्ति

मन्येहं नवीनरीतिभरिते नवीनयुगे

भीतिमिमामद्य नीतिनाम्ना बुधाः संलपन्ति ॥६१॥

मान्याना जनानाम् सामन्तादिभूग्यधिकारिणां मध्ये । संवहन्ति स्थापयन्ति । प्रजाशासनेऽधिकृता राज्याधिकारिण येषां वाण्या अनुचरा, वशीभूता इत्यर्थं । तत्र कारणमाह—यास्वय ते (नीतिज्ञा) धनिकवरा. पूणतमधनिका सन्ति । अत एव धनादिविषये गौरवविषये वा तेषां

पूर्वाक्तानामपेक्षां न रक्षन्ति । किञ्च सर्वतोषिकं कारणं गौरवस्येदम् यत्—
परान् अबन्ति (रक्षन्ति), लोकानां संकटसमये रक्षां कुर्वन्ति । परकार्ये,
परस्य आवश्यके उपकारकार्ये । वाणीमात्रमपि न दिशन्ति, उन्नतजनानुक्त्वा
तस्य कार्ये साहाय्यरूपमुपकारं न साधयन्तीत्यर्थं ॥ ६१ ॥

→* नीतेरन्यविध आदर्शः *←

❧ सधैयाच्छन्दः ❧

परमादरणीयपुराणजने

द्रढयन्ति मृपेति धियं कुधियं वा
सुचिरंतनशास्त्रचयाचलयन्ति

जनस्य रुचिं जनयन्ति भियं वा ।

प्रजनय्य जनेषु मिथः कलहं

दमयन्ति गुणाढ्यजनं सुधियं वा

अपि सभ्यजना विमृशन्तु मना-

गपि नीतिरियं ह्यविनीतिरियं वा ॥ ६२ ॥

परमम् आदरणीये संमाननीये, अस्माकमैतिहासिके पूर्वजगणे, 'इदं सर्वं
मृषा' इति धियम्, अथवा श्रद्धाविधातिनीं कुरिसतां धियं द्रढयन्ति ।
वेदादिपुरातनशास्त्रसमूहात् जनस्य रुचिं दूरे कुर्वन्ति, अथवा तत्र "एवं
सति लौकिकाधिकारहान्या भूयानुपकार, जीवनसंप्रामे पराजयश्च स्या-
दिति" भयं वा उत्पद्यन्ति । यत्र धार्मिकयुक्त्या कार्यं न सिध्यति तत्र—
जनेषु मिथो भेदं जनयित्वा, गुणधनादिभिराढ्यं प्रमुखजनं, सुधियं प्रसिद्धं
प्रतिभाशालिनं जनं वा दमयन्ति, येन स्वप्रतिपक्षाणां पक्षविघात एव स्यात् ।
इदानीं विचारयन्तु—इयं नीतिः, उत अविनीतिः (एष्टता) भवति ॥ ६२ ॥

दो०—आत्मपक्षपरिपोषणं परकृशता स्वगलेन ।

राजनीतिरेतावती विदिता विज्ञजनेन ॥ ६३ ॥

आत्मनः पक्षस्य प्रयत्नीकरणम्, स्वपक्षद्वारा परपक्षस्य ह्युदात्ता, एतावती राजनीतिर्विज्ञानेन विदिता । उक्तं हि माघेनापि—“आत्मोदयः परत्या-
निर्द्वयं नीतिरितीयती ॥” ॥ ६३ ॥

→* नीतेस्तरुदम् *←

सो०—सत्तमवितथाचार, रुचिरा सा नीतिर्जयति ।

याऽपि च परोपकार, निरता निजमर्थं सृजति ॥ ६४ ॥

कपटनीतिं परिहृष्य, भवितघेन सायेनाचरणेन रुचिरा सा काचिद्धीति-
र्जयति । रुचिरपदेन सत्र सौष्ठवमपेक्ष्यत इति सूचितम् । परेषामुपकारे
निरतापि च या स्वमर्थं सृजति (साधयति) । तथा च कपटं विनैय, चातु-
र्येण तथा विचेष्टयते यथा परोपकारेण सह स्वार्थस्याप्यवश्यं सिद्धिर्भवति,
सा किञ्च नीतिरेत्याशयः ॥ ६४ ॥

क०—चाल्ये विनयेन परमार्थलौकिकार्थकरां

विधां प्राप्य, कुर्यान्मनो राजलोकमानेहम्

भृशतरमुन्नतोऽपि नाभिमानमेयात् कचि-

ल्लोकहिते दद्यादानमेतदनुजानेऽहम् ।

भावयेद्दुर्दकं न च कंचिज्जनं द्रुह्यादथ

द्रुह्यन्तं तु दुष्टं दलयेतेत्यभिजानेहं

सकलसुदक्षलोकलक्षणीयरीतिपथां

नीतिशास्त्रसंमतसुनीतिमिमां जानेऽहम् ॥ ६५ ॥

यास्यायस्यायाम्, पारलौकिकस्य गृहलौकिकस्य च पुरुषार्थस्य साधिकां
विधां विनयपुरस्तरं प्राप्य, तदनन्तरं यावने, राजः लोकानां च माने
इंहा (इष्ट्या) यस्य, इष्ट्यां मनः कुर्यात् । विद्योपाजंनोत्तरं राजसंमानं
लोकसंमानं प्राप्तुं च मनः कुर्यादित्याशयः । मास्तराजादिसंमानः, अत एव
अत्यन्तमुन्नतोऽपि अभिमानं न एयात् (भा-इयात्), अभिमानं नापहेदि-

त्यर्थः । लोकहिते दानं दद्यादेतत् अहम् अनुजाने, अनुमन्ये । उदकं परिणामम् विचारयेत्, अग्रे किं भविष्यतीति सर्वदा दृष्टिं दद्यात् । किं च—असादनु-
ष्ठितैः कर्मभिरग्रे शरीरावसाने किं फलं भवेदिति पारलौकिकसुकृतसूचनापि
ध्वन्यते । प्रवृत्तिमार्गानुसारमाह—स्वतः केनचित्साह द्रोहं न कुर्यात्,
दुष्टान्तं तु दलयेत्, बाहं दमयेदेतत् अहं सम्यग् जाने । सकलेभ्यः सुच-
तुरेभ्यो लोकेभ्यः सकाशात्, लक्षणीयः परिचयनीयो रीतिमार्गो यस्याः
इदृशीम्, पुरातननीतिज्ञानामादर्शतः परिलक्षितामित्यर्थः । नीतिशास्त्राणां
संमतां सुनीतिम्, अहम् इमाम् (पूर्वैश्वरगैरुक्ताम्) जाने । अस्मिन्नर्थे
नीतिशास्त्राणां संमतिस्तु कृतबुद्धीनां कृते विस्तरमात्रमिति तत्तद्वन्येभ्य
एवावसेया ॥ ६५ ॥

भुवनमिदं हि भोगभूमिरिति भावनया
भूयो भव्यकर्म भजेदेतत्स्फुटमाप्यते
प्रायः प्रतिकूलैः परिदूयतेऽन्तरात्माऽस्माक-
मेवमपरोऽपि पुमान् प्रायो नोपताप्यते ।
एवं मन्यमानैरपि विज्ञैर्यया मञ्जुतया
प्रायः परमार्थो लौकिकार्थोपि न हाप्यते
चास्तवे तु विमलविवेकिवृन्दवन्द्या, नीति-
निष्णाताभिनन्द्या नीतिरियता समाप्यते ॥ ६६ ॥

एषा भूमिः, पूर्वकृतकर्मणां भोगस्य स्थलमिति विचारेण 'कुर्वन्नेवेह
कमाणि जिजीविषेच्छतं समाः ।' एतदनुसारं भव्यं (इह परत्र च शुभम्)
कर्म कुर्यादेतत् स्फुटम्, आप्यते प्राप्यते । एतदवश्यप्राप्तमिति भावः ।
यदि वयमिदानीं शुभं कर्म करिष्यामस्मिह पुनरग्रे शुभोदकंमनुभविष्याम
इति । अस्माकमन्तरात्मा प्रतिकूलैः (आत्मनः श्रेयसावहैः) कार्यैः, परि-
दूयते ध्वयते, एवं विचार्य भव्यो जनोपि न पीडयते । प्रायःपदेन, नीति-

मार्गे स्वार्थविघाते सति कुत्रचिपरपीडापि भवतीति दृश्यते । एवम्
(पूर्वोक्तानुसारम्) स्वीकृत्यैन्द्रिण्यपि नीतिविज्ञं, यथा (नीत्या) मञ्जुतया
सौष्ठवेन साकम्, पारलौकिक, ऐहलौकिकश्च अर्थो न हाप्यते (न विना-
श्यते), यद्द्वारा दाक्षिण्येन सह पारलौकिकसुखप्राप्तेरप्रतियन्धकः ऐह-
लौकिकः स्वार्थः सिध्यति सा इत्याशयः । विमलविवेकिजनैः वन्द्या
प्रदास्या, नीतिनिष्णातैर्जनैरनुमोदनीया च सा (उदारनीतिः) यस्तुतस्तु
इयता उपसंहारेण परिसमाप्यते ॥ ६६ ॥

→* स्वीयं निवेदनम् *←

वाचां मर्म विज्ञायैव वाचां विसृजन्ति सदा
ये केचिद्, वयं वै तेषां गृह्यका गुणज्ञानाम् ।
सुहृदां सहायाः, पुनः प्रणताः प्रसन्नहृदाम्,
चाराधतुराणां वयं वन्धवो बहुज्ञानाम् ।
मञ्जुनाथ मिथ्यैवाभिमानभरात्फुल्लमुखाः
केचिद्दुर्मुखा ये, तेषां भेत्तारोऽनभिज्ञानाम्
अज्ञानां सपत्नाः, शास्त्रविज्ञानां कृतज्ञाः, पुन-
र्निश्चलप्रतिज्ञा वयं सेवका रसज्ञानाम् ॥ ६७ ॥

वाचां वाणीनां तत्त्वं, यथायद् अवबुध्य, ये केचित् जनाः, वाचां
[वाणीम्, भागुरेराप] विसृजन्ति, ये तत्त्वं परिज्ञायैव किञ्चिद्दन्तीत्यर्थः ।
तेषां गुणज्ञानानां वयं गृह्यकाः पश्याः । सर्वदा प्रसन्नचित्तानां वयं
प्रणताः, सान् संमानयाम इत्यर्थः । धतुरलोकानां चाराः प्रेष्याः, अनुचरा
इति यावत् । तेषामनभिज्ञानां भेत्तारः, दण्डयितारः । सपत्नाः दास्यवः ।
निश्चलप्रतिज्ञाः सत्यप्रतिज्ञाः । वयं रसज्ञानां सेवका इत्यस्ताकं प्रतिज्ञा
सरयेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

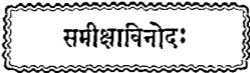
विनोदवीथी ।

→* मङ्गलसोरठाच्छन्दः *←

दुर्दमदुर्मतिदारु, -दारुणदावानलसमम् ।

चरणमुदञ्चतु चारु, चञ्चरीकसञ्चयवहम् ॥ १ ॥

विपमदुर्भेतिरूपं घृहारु (काष्ठम्), तदर्थं दावानलसदृशम् । चञ्चरीकाणां
 भ्रमराणां सञ्चयं वहति तादृशम्, भ्रमरैः सेवितमिायुक्त्या महानुभावाना-
 माश्रयणीयमिति ध्वन्यते । एतादृशं चारु चरण (मानसे) उदञ्चतु
 उदेतु ॥ १ ॥

समीक्षाविनोदः

ॐ कवयः ॐ

→* घनाक्षरी *←

शब्दा न स्फुरन्ति रचनासु, नापि भाषा वशे,

न पुनरशेषवृत्तवन्धे प्रभविष्यामः

दासा इव नानुयान्ति वाचमनुप्राप्ता अपि

भावमनायासादभिव्यङ्क्तुं नोल्लसिष्यामः ।

मञ्जुनाथ मानसिकमोदोद्गारमेतं मञ्जु-
 कवितानिकेतं कृच्छ्रभावेर्भरयिष्यामः
 प्रस्थयवयोग एव विकलं व्ययतु वयो
 निनिरोधवाचो वयं कवयो भविष्यामः ॥ २ ॥

भाषाऽपि वशे न, भाषायामपि अधिकारो नास्तीत्यर्थः । अशेषवृत्तानाम्, संपूर्णानां छन्दसां नियन्धे न प्रभविष्यामः, नानाविधच्छन्दोदन्धतस्तिरपि नास्तीत्यर्थः । अथवा एकमेवारब्धं वृत्तं पूरयितुमपि न प्रभविष्यामः, वृत्त-
 स्वारंभः कृतो वियोगिन्याम्, अग्रे गश्वा तु मालभारिणी संपन्ना इत्यादि ।
 अनुप्रासाः दासा इय पशोभूता इय (स्वतः) वाणीम् नानुगच्छन्ति ।
 अनापासात् (स्वाभाविकरूपेण) आत्मनो भाषमपि प्रकटयितुं नोच्छति-
 ष्यामः न दाश्यामः । मानसिकमोदस्य उद्गारभूतमेतं कवितारूपं निकेतम्
 (स्थानम्) कष्टैर्भाषैः पूरयिष्यामः । कविता हि हृदये उच्छलतः प्रमोदस्य
 हृदयस्तीमनि अमान् पूरयिष्ये, यदा तु उदात्तारम्भे न तदा स उदकं
 इति सकलकषिडुलस्यैकमत्यम् । प्रस्थपरिमितानां वचानां योगे प्राप्ता एव
 विकलं वयः (अवस्था) व्ययतु गच्छतु नाग । उदरपूर्तिहेतु एव जीयते
 व्यत्येतु नाम, परं निरगलपाचो वयं कवयः संपत्स्यामहे । अस्माकं वाक् न
 निरुद्धा, अत एव वयं स्वमुरत एव कविरिति प्रत्तेषयिष्याम इति भावः ।
 चतुर्थे—वययो वयो कवयो इति वयोप्रासः प्रेक्ष्यः ॥ २ ॥

जन्मजातमेतत्काव्यवीजमुपलब्धं न वै
 विश्रब्धं न सिद्धकविसेवामाचरिष्यामः
 शब्दशास्त्रदिव्यसाधभागान् कोणकोणावधि
 भृशमनुरागान्नापि निर्भरं चरिष्यामः ।
 मञ्जुनाथ मोदोन्मदममृतपयस्रतीपु
 सुरुविसरस्रतीपु न स्वं विसरिष्यामः

मार्जनमवापि नापि प्रतिभाऽपि भावशतै-

रहह ! तथापि वयं कवयो भविष्यामः ॥ ३ ॥

जन्मजातं नैसर्गिकं काव्यरचनावीजम् (ईश्वरगृहात्) न लब्धम् । तदनन्तरं सिद्धानां कवीनां परिचर्यामपि विश्रब्धं यथा स्यात्तथा नाचरिष्यामः । एवं च ईश्वरदत्तप्रतिभा, सिद्धसारस्वतानां कवीनां सविधतोऽभ्यासश्च, कवितां प्रति प्रधानहेतुरिति दर्शितम् । शब्दशास्त्ररूपस्य दिव्यसौधस्य, संपूर्णान् भागान्, कोणकोणपर्यन्तं अत्यन्तानुरागात् निर्भरं न विचरिष्यामः । तथा च चाचरकालं व्याकरणस्य सुवाख्यातप्रभृतिषु संपूर्णभागेषु प्रेमवशात्कवेः परिचयो न भवति, ताचरकालं कवेः श्रुतरूपमङ्गं विकलमेवेत्यर्थः । अनुरागादित्यनेन “केवलं परीक्षासंरम्भेन व्याकरणपरिचयो नापेक्ष्यते, अपि तु तत्र स्वाभाविकप्रेमवशात् । येन हि साधारणविनोदसमयेपि शब्दशास्त्रमर्मविचारेण विमर्शयोग्यता सिध्येत्” इति सूच्यते । निर्भरमित्यनेन साधारणतोऽपेक्षिता शब्दशास्त्रयोग्यता व्यादस्यते, पूर्णपाण्डित्यं चापेक्ष्यते । किञ्च—अमृतसरसशालिनीषु सुकविसूक्तिष्वपि मोदेनोन्मदं यथा स्यात्तथा आत्मानं न विस्मरिष्यामः । अर्थात् महाकविसूक्तिषु तथास्माकं प्रवृत्तिर्भवेद्यथा, तासां रसानुभवसमये विगलितवेद्यान्तरतया आत्मनोपि आनं न भवेत् । ये तु एवं काव्येषु न व्यासक्तधियस्तेषां तत्तत्त्विकलतया कविरिति व्यपदेशो विदम्बनैवेत्याशयः । भावनातैः नानाविधैरुन्नतैर्भावैः, प्रतिभाऽपि मार्जनं शोधनं न अवापि न प्रापिता । उन्नतभावद्वारा प्रतिभाया अपि शुद्धिर्न जाःता । तथापि वयं कवयो भविष्याम इत्याश्चर्यम् ‘अहह’ इत्यनेन घोष्यते ॥ ३ ॥

प्रारम्भे प्रभिद्यमानकविताप्ररोहमाप्य

कविरिति मोहवशादर्पमुपयामः किम् ?

कुहचन गीतिभिः क्वचिच्च हिन्दीवृत्तमरैः

सततममन्दीभूतभाग्याः संभ्रामः किम् ? ।

मञ्जुनाथ नैसर्गिकसारस्वतसारजुषां

विदुषामुपेक्षयैव धृष्टाः संभवामः किम् ?

चापलचरित्रच्छटाऽऽच्छन्नच्छवयोऽपि भूरि-

भारतीविभवयोगिकवयो भवामः किम् ? ॥ ४ ॥

प्रारम्भे काव्यग्रन्थपठनसमय एव प्रभिद्यमानं (स्फुटन्तम्) कविताङ्कान्
 आ-भाष्य, 'अहं कविरस्मि' इति नोद्वेषशाद्वयं दर्पं किमित्युपयामः ।
 कविताङ्करोद्भेदमात्रेण कविरिति गर्वो गोचित इत्यर्थः । कुहचन, कस्यांचन
 सभायां गीतिरचनया, क्वचिच्च हिन्दीभाषामयवृत्तभारैः पद्यममन्दभाग्याः
 (महाभाग्याः) किं संभवामः ? अपि तु न । 'अर' पदेन, तानि हिन्दीवृ-
 त्तान्यपि न कवितापरिपाकपिशुनानि, अपि तु देवलं भारभूतानीति द्योत्यते ।
 स्वाभाविको यः सारस्वततारः (सुरसरस्वतीनिःश्वन्दः) तच्छालिनां विदु-
 षामुपेक्षामात्रेण । तिस्रसारस्वताः कवयः अस्मासु उपेक्षायशादस्मन्मुस-
 दंनं न कुर्वते, तावता वयं किं धृष्टाः संभवामः ? अपि तु एतादृशी धृष्टता
 नोचितेति भावः । अस्तु एवंपरीत्या चापलचरित्रच्छटया, आच्छटा स्वाभा-
 विकी च्छविः (प्रकृता दत्ता) चेष्टाम्, ईदृशा अपि वयं किं भारतीवैभव-
 युक्ताः कवयो भवामः ? अपि तु न । चापल्यचेष्टाभिः स्वस्य घातपीमयोग्य-
 तामाच्छादयन्तोपि वयं सरस्वतीवैभवशालिनः कवयो भवितुमर्हामः ?
 अपि तु नेत्याशयः । अत्रापि चतुर्थे षयो षयो इति त्रिः प्रासः पूर्वतो
 नवीनः प्रेक्ष्यः ॥ ४ ॥

वचनविदग्धा परसक्तिदोषदर्शनेषु

मुग्धा निजकाव्यदोषमार्गणे समीक्ष्यते

गुप्ता किल सकलसभासु विस्खलन्ती मुहु-

; र्वासकसञ्जा तु पुनरेषा सुपरीक्ष्यते ।

खण्डिता रसज्ञैः, कलहान्तरिता सज्जनेषु
 प्रायः कुटिलेषु सेयमुत्का समुदीक्ष्यते
 हंहो दुःप्रसाद कविपुङ्गव सरस्वती ते
 जरती तथापि नव्यनायिकावदीक्ष्यते ॥ ५ ॥

दर्शनेषु प्रकाशनेषु । दर्शयतेत्युंठ । वचनद्वारा निदग्धा चतुरा । निजक-
 वितायाः, अपुष्टार्थता; असमर्थतादिदोषदर्शने मुग्धा अचतुरा । भयवशात्
 खलितमवलम्बमाना सकलास्वेव सभासु गुप्ता भट्ट्या । घासके गृहे सजा,
 सर्वदा स्वगृह एव निजपाटवं दर्शयितुं सन्नद्धेत्यर्थः । सुपरीक्ष्यते इत्यनेन
 बहुधा गेहेनर्दिवं सुपरीक्षितमिति धोत्यते । रसवेदिभिर्विसंगुलपदयन्धेन
 खण्डिताऽवधीरिता । कलहान्तरिता, मध्ये मध्ये सज्जनैः सह कलहमाचर-
 न्तीत्यर्थः । उक्ता उक्कण्डिता, कुटिलनीतिकलोकेषु प्रेमवतीत्यर्थः । अत एव
 दुष्करः प्रसादः (प्रसन्नता) यस्य, एवंभूत हे कविश्रेष्ठ ! ते पुरातन्यपि
 वाणी नवीननायिकावदालोचयते । वचननिदग्धा—मुग्धाप्रभृतयो नायिकास्तु
 प्रसिद्धा एव ॥ ५ ॥

ॐ पण्डिताः ॐ

योजितावधानास्तत्परीक्षासरिदुत्तरणे
 प्रष्टव्यानुसन्धानादमुष्मिन्नपि सिध्यामः
 ज्ञात्वा राजभाषां व्यवहारनैपुणाय, ततो-
 ध्यापनप्रसक्ताः क्रमवृद्ध्या सुसमृद्ध्यामः ।
 समितौ नदन्तो गुरुगाम्भीर्याभिमानभरा-
 द्यत्किञ्चिददन्तो युधहृदयानि विध्यामः
 मान्यताऽभिमानमदमण्डितास्त्वरितमेव
 संसदि समन्तान्महापण्डिताः प्रसिध्यामः ॥ ६ ॥

परीक्षारूपायाः सरितः उत्तरणे दत्तावधानाः । सरितमुल्लङ्घयन्पुरयो
यथा तद्गाम्भीर्यं न जानाति, एवं केवलं परीक्षोत्तरणमात्रं तत्र प्रयोजनं न
ग्रन्थतरवावबोध इति उत्तरणवृत्तान्तेन ध्वन्यते । प्रष्टव्यविषयागमनुस-
न्धानात् क्षनुमानात् । अस्मिन्ग्रन्थे एते प्रष्टव्यविषया इति पूर्वतनपरीक्षाप्र-
सपत्रादिद्वारा अनुसन्धानादित्यर्थः । अनुष्मिन् परीक्षाया उत्तरणे । अस्म-
वृत्त्या नियमानुसारिण्या अस्मिकया चेतनवृत्त्या (प्रेड) सुसहदा भवामः ।
वयं नान्या इति सोऽभिमानत्वेन जनितो यो मदत्वेन मण्डिताः । मण्डितप-
देन सोऽभिमान एव तेषां मण्डनम्, यदि परमार्थविचारो भवति तदा ते
पण्डिता न सिध्यन्तीति घोष्यते । संसदि सभायां सर्वत्र महापण्डिता इति
प्रसिद्धा भवामः । स्वैरितमित्यनेन स्वैरितं पण्डितताप्रतिद्वेषमेवानुभूतो
योग इति सूच्यते ॥ ६ ॥

पाठ्यक्रमभुक्तान्यपहाय तानि पुस्तकानि

भवनेऽतिरिक्तान्यवगन्तुं न विगृह्यामः

व्युत्पत्तिप्रकर्षप्रतिभाऽनुसारमुक्तिक्रमे

मार्मिकविचारमभिपद्य वयं कुह्यामः ।

यावद्वयं जानीमो नितान्तं तावदेव साधु

सिद्धान्तं तमेतमवधार्य हृदि सिध्यामः ।

मानसे प्रमादमोहमण्डितास्तथापि वयं

जगति समन्तान्महापण्डिताः प्रसिध्यामः ॥ ७ ॥

विचारवेषु पाठ्यक्रमभुक्तानि तानि पुस्तकानि विहाय, सदतिरिक्तानि
पुस्तकानि भवने अवगन्तुं विचारयितुं वयं न विगृह्यामः अस्मिकाङ्गमानः ।
व्युत्पत्तेयः प्रकर्षः अतिरायः, प्रतिभा (ईश्वरदत्ता बुद्धिः) च तयोरेनुसारम्,
उक्तिग्रमे । मार्मिकं विचारं प्राप्य वयं कुह्या भवामः । यदि कश्चिद् व्युत्पत्ति-
प्रतिभातिरायेन अतिमार्मिकं कञ्चन शब्दादिविचारमुपस्थापयति, तदा 'नेदं
कुप्रसिद्धम्' इत्युद्धोषयन्तः पर्यन्ते स्वैरुद्धोषणाय कुह्या भवाम

इत्याशयः । सिद्धान्तः सिद्धाः भवामः । स्वहृदये प्रमादेन मोहेन च मण्डिताः, तथापि सर्वत्र जगति महापण्डिता इति प्रसिद्धा भवामः ॥ ७ ॥

सविधे विमृष्यसे चेच्छेपनागमूर्तिधरो
 दृश्यसे तु दूरादसौ मूर्तिमान् शमो दमः
 श्लोकतत्रवार्तिकादिचर्चा मुद्गरारभ्यते
 तत्रमुपलभ्यते चेद् घोरं ते तमो भ्रमः ।
 मञ्जुनाथ वचसि च वेपे त्वं महर्षिसमो
 मर्मपरिपेपे मुहुर्मनसि यमोपमः
 पूजागृहगुप्तीकृतगिरिजागिरीश !
 सर्वपण्डितपुरीश वरपण्डित ! नमो नमः ॥ ८ ॥

सविधे निकटे यदि विचारस्ते क्रियते, तर्हि एवं शेपनागमूर्तिधारी । सर्वं इव महाभयङ्कर इत्यर्थः । शेपपदेन महासर्पत्वं गौरत्वं च घोष्यते । असी एवं, दूरात्तु मूर्तेः शमो वा दमो वा दृश्यसे । बहिस्त्वां सर्वेपि दान्तं दान्तं च जानन्तीति भावः । पाण्डित्यप्ररोधनाय श्लोकवार्तिकतत्रवार्तिकादि-
 राहनग्रन्थानां चर्चा, द्रुपदीकादीनां च अन्तःकरणिको विचारो मुद्गरारभ्यते । यदि तत्रोपलब्धिः क्रियते, तर्हि तव घोरं तमः (अज्ञानम्), अयधार्थज्ञानं वा । सर्वविचारे, सावान् मामिकस्त्वं न सिध्यसीति भावः । मर्मपरिपेपे, कुटिलचेष्टया अपरेषां मर्मघाते, तथा मनसि च एवं क्रूरपातकतान्तसमः । यचने वेपे च ऋषिवदादन्त्यरधार्षेपि एवं मनसि परपीडायां च यमवाक्कूर इत्याशयः । पूजागृहे गुप्तीकृतौ उमादिबौ येन तत्संबुद्धिः । सर्वस्याः पण्डितपुर्याः सर्वपण्डितसमाजस्य, ईश श्रेष्ठ !! । पुरीसमुदायवाचको लोके-
 यथाह 'ब्रह्मपुरी भोजिता' इति । सर्वपण्डितानां पुरीप मल ! इति स्वयं नान्धि, मूर्धन्यपकाराभावात् ॥ ८ ॥

→५३ वैयाकरणाः ६३←

प्रारम्भात्कणेनिहत्य व्याकृतावधीती भवान्
 नध्यर्द्धं व्यतीतीकृताऽवस्था सर्वकर्माणा
 सूत्रवृत्तिघोषणेषु सांराविणमारचय्य
 पुस्तकस्थविद्या कृता सम्यक् सर्वपत्रीणा ।
 अद्यत्वे तु मञ्जुनाथाऽन्वक्षं नेह सम्यचिचः
 प्रौढवचःशक्तिरपि नास्ति तेऽभ्यमित्रीणा
 बहुलमुपाजेकृत्य वैयाजिकचर्याचणा
 वैयाकरणेन्द्र ! भवचेष्टाऽऽवारपारीणा ॥ ९ ॥

वैयाकरणानां योष्यश्चादिह वैयाकरणवेद्यप्रयोगपाटवं परिदश्यन्ते—प्रार-
 म्भत एव, कणेनिहत्य पूर्णाभिलाषं यथा स्यात्तथा, भवान् व्याकृतौ (शब्द-
 शास्त्रे) अधीती अध्ययनशीलः । भवता एतावदवधि उदरं पूरयित्वा व्याक-
 रणमधीतमित्याशयः । 'कणेमनसी धृद्धाप्रतीघाते' । 'शस्त्रेण्विषयस्वेति
 कर्मणि सप्तमी । भवता सर्वकर्माणा, सर्वकर्माणि व्याप्नोति ईदृशी, स्वस्था-
 वस्था अध्यर्द्धं व्यतीतीकृता । भवस्यार्द्धं व्यतीतं कृतमित्यर्थः । व्यतीतीकृतेति
 त्विप्रत्ययेन 'न व्यतियती अपि भवस्था भवता बलाद् व्यतिगमिता' इति
 स्वययःकर्मोपरि अत्याचरणं भवन्त्ये । शब्दशास्त्रस्य सूत्राणां सङ्गृहीनां च
 घोषणेषु रटनेषु सांराविणं अभिव्यापकं शब्दं अतिकोलाहलमित्यर्थः । भार-
 चय्य कृत्या, पुस्तकस्था विद्या सम्यक् यथातथा, सर्वपत्राणि व्याप्नोति एवं-
 विद्या कृता । सूत्रवृत्तिघोषणपुरस्सरं पुस्तकस्य सर्वाणि पत्राणि व्याप्नोत्येवं-
 विद्या पुस्तकस्था एव विद्या उपार्जिता न तु तत्तत्रयमासादितमित्याशयः ।
 सांराविणमित्यत्र संपूर्वकाद्रातेरभिविधौ भाषे इनुण् । ततश्चाण् स्वार्थे ।
 सांराविणमित्यस्य च महासंराय एवार्थः । 'हाका' इति जयपुरभाषायाम् ।
 यथानर्घराषवे—“संतेने दशभिर्निर्भैरपि मुञ्जेः सांराविणं रावणः ।” सर्व-
 कर्माणा, सर्वपत्रीणा उभयत्रापि 'सप्तर्षादेः पथ्यङ्कर्मत्वादिना एः । अद्य

तु मञ्जुनाथस्य अन्वक्षं समक्षं इह त्वं न सम्यचिचः, न सम्यञ्चं विषयमा-
ख्यातवान् । मञ्जुनाथसंमुखे सम्यक् न आख्यातुं अशकः इत्यर्थः । सम्यञ्च-
माचष्टे समीचयति (नामधातुः) तस्माद्बुद्ध, सम्यचिचत् समिभचिचत्
इति । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनम् । ततश्च अभ्यमित्रीणां, अभिप्राभिसुखं
(प्रतिवादिसंमुखम्) सम्यग् गच्छति तादृशी ते प्रौढवचनशक्तिरपि नास्ति ।
प्रतिवादिनः संमुखे त्वं सम्यग् वक्तुं न शक्नोषीत्यर्थः । अभ्यमित्रीणेत्यत्र
'अभ्यमित्राच्छ चेति चात्त्वः' । बहुलम् उपाजेदृत्त्य (दुर्बलस्यापि बलाधा-
नपूर्वकम्) वैयाजिकधर्यायुक्तापि भवतश्चेष्टा अवारपारगामिनी, विविधा-
स्ति । एवं व्याजाचरणेन, आत्मनः कृत्रिमोपायैः प्रबलीकरणेनापि ते चेष्टा
न लोकेषु सफलाऽभवत्, प्रत्युत सा उपहास्यवामवदित्यर्थः । "उपाजे-
ऽम्वाजे" 'अवारपाराऽत्यन्तानुकाममि'त्यादि वैयाकरणैः स्वरणीयम् ॥ ९ ॥

चित्रमहंयोगे भवेदुत्तमः पुरुष एष

प्राप्ते बहुव्रीहौ स्त्रियाः पुंवद्भावनेपा ते

लौकिकमलौकिकं ते विग्रहं विलोके द्विधा

वचनं त्रिधा ते हन्त वृत्तिः पञ्चमेदा ते ।

वैयाकरणेन्द्र ! धातुसम्बन्धे हि प्रत्ययास्तै

भूते तत्र निष्ठा, जातिराकृतितो गृह्या ते

संबोधने प्रथमाऽथ, कर्मणि द्वितीया, ततः

करणे तृतीया चेति पद्धतिर्नवीना ते ॥ १० ॥

'अहम्' इति महंकारयोगे एष जनः उत्तमः श्रेष्ठो न भवेत्, अहमह-
मिति सर्वप्राप्तमानो पुरुषः उत्तमो न परिगण्यत इत्याशयः । परंतु वैयाकर-
णानां नये अहमृशब्दस्य योगे उत्तमः पुरुषो भवेदिति चित्रम् । गृहे, बहु-
व्रीहौ बहुधा न्ये प्राप्ते, ते तत्र स्त्रियाः एषा पुरुषवत्स्वातन्त्र्यभावना विचारः ।
स्वल्पेनापि लाभेन, स्वमेव किं, तत्र स्त्रीपर्यन्ता अपि गर्वापन्त इत्याशयः ।
द्विस्तवे तु बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गशब्दस्य "स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंसकादि-

त्यादिसूत्रैः पुंलिङ्गवद्भूतसंपत्तिर्भवति । तत्र विग्रहम् शरीरम् लौकिकमलौ-
किकमिति मनुष्यसीमातिगं द्विधा पश्यामि । समासादिवृत्त्यर्थावबोधकं
पाक्यं विग्रहो द्विधा । सर्वेषां सज्जनानां यद्यनम् 'रामो द्विनांभिभापते'
इति नयेन एकमेव । परं वैयाकरणानाम् एक्यचनद्विषचनबहुवचनमिति
त्रिधा । वृत्तिराचरणं जीविका या सताम्, एकविधा । परम् वैयाकरणानाम्
कृतद्वितसमासाद्याः पञ्च वृत्तयः । हे वैयाकरणेन्द्र ! तत्र धातुसम्बन्धे
(स्वर्णरूप्यादिधातुसुद्रासंयोगे सति) प्रथया विश्वासाः । रूप्यकाण्या-
लोक्यैव "धां दी देखे चेतना, मुख देखे व्यवहार" इति भाषाप्रसिद्धिष्व-
तत्र विश्वास उत्पद्यते, नान्यथेत्याशयः । पास्तये तु 'धातुसम्बन्धे प्रथयाः
(लकारार्थप्रक्रिया)' । भूते प्राचीनघटनासु, प्रेते वा तत्र धृदा । [निष्ठा
(क्तवद्), भूतकाले] । आकृतितः आकारमालोक्यैव ते उत्तममभ्यमा-
दिजातिर्वेद्या । तत्र मूर्ते दृष्टैव एवं कीदृश इति भस्माभिर्बुध्यते इति परिहा-
सानायः । [आकृतिग्रहणा जातिः] । यस्यचिरपुरपस्य संशोधने उपदेशे
एका, कार्यविषये (कार्यमेवंविधं स्यादिति तत्सिर्वचने) द्वितीया पद्धतिः,
स्वयं तत्कार्यस्य करणे तु तृतीया रीतिर्भवतीति, हे वैयाकरणेन्द्र तत्र रीतिर-
न्यसमनेभ्यो नवीनैव ! ॥ १० ॥

-* प्रसङ्गतोऽन्योपि विनोदः *-

प्रिय ! परदेशमुपयासि तर्हि का वा मया
पाणिनीयपण्डिताय पद्धतिरुदीर्या स्यात् ?
किन्तु विरहे ते हन्त गेहे कः प्रमोदो भवेत् ?
मदोऽनुपसर्गे सक्तिरेषा मननीया स्यात् ।
मञ्जुनाथ ! नातिवाहनीयो मधुकालोऽधुना
यात्रा दूरमध्वनापि चाल्पं कल्पनीया स्यात्
प्रायः पाणिनीयागमरीत्या मानवीया दशा
कालाध्वनोरत्यन्तकसंयोगे द्वितीया स्यात् ॥ ११ ॥

कश्चिद्वैयाकरणः परदेशं गच्छति । पण्डिता तस्मिन् तस्माद्—“हे प्रिय ! यदि परदेशं गच्छसि, तर्हि पाणिनीयशास्त्रपण्डिताय ते (अतिविज्ञाय इत्यर्थः) मया स्त्रिया नाम का पद्धतिः (परदेशगमनस्य रीतिः) कथनीया स्यात् ? ‘का वा मया’ इत्यत्र, धामया (धामस्वभावया स्त्रिया) इत्यप्यर्थः । तथा च भवादृशं विज्ञतमं मादृशी धामा किमुपदिशेदित्यर्थः । किन्तु ते वियोगे गृहे फीटन आनन्दो भवेत् ? यतो हि अनुपसर्गं (उपसर्गस्य दुःखप्रतिबन्धस्य अभावे) मदो हर्षो भवेदिति सूक्तिः ‘मदोऽनुपसर्गं’ इति ‘गोहे कः’ इति पाणिनीयसूत्ररूपा भवतैव मननीया, अहं किं स्मारयेयमिति भावः । किन्तु हे स्वामिन् ! वसन्तकालो न विदेशोऽतिवाहनीयः । मार्गं दूरं यात्रापि न्यूनं करणीया, एकस्मिन्नेव दिने अतिदूरं मार्गं नोत्सृजनीय इत्याशयः । कुत इत्याह—“भवदधीतपाणिनीयशास्त्रस्य रीत्या, कालस्य अध्वनो(मार्गस्य)च अत्यन्तसंयोगे (अधिककालयापने दूरमार्गगमने च), मानवीया दशा द्वितीयैव स्यात्, (प्रकृतदशातो द्वितीया अस्वस्थदशा भवेत्) । अतएव ताधिकदूरं यात्रा कर्तव्या, शीघ्रं चागन्तव्यमिति प्रणयपरवशा प्रियतमं प्रार्थयते । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।’ इति पाणिनीयसूत्रं तु प्रसिद्धमेव । चतुर्थे-नीया. धीया. तीया. प्रासः ॥ ११ ॥

—११— ज्यौतिषिकाः —११—

कल्पयन् ककारादेव कन्यां वा कुमारं वापि

गर्भगतस्यैव भावि भणसि मिलत्फलम्

पत्रीमवलोक्य, द्वयोर्मैत्रीमवगम्य, मिथः

स्त्रीपुंसौ प्रयोज्य सखे मानयसि मङ्गलम् ।

आचंभोराजीत्यादि गणयन् स्वकरस्यां दशां

संकटं प्रदर्श्य धनमाहरसि पुष्कलं

विविधप्रकारैर्धनलाभलग्नेन्द्रगतं

गणकवरेन्द्र ! ते ग्रहाणां फलमुज्ज्वलम् ॥ १२ ॥

गर्भे, 'कन्या भवेदधया पुत्रः' इति पृष्टे सति, ककारं लिखित्वा ददासि, यदि कन्या जाता तदापि ककारमात्रेण सिद्धिर्यदि तु कुमारस्तर्ह्यपि भाषायां प्रसिद्धः (कँवरः) संपृक्षत एव । अत एव मनुष्यस्य जन्मतः पूर्वमेव, गर्भगतस्यैव एवं भाषि (भविष्यत्) मिलत् संवादि फलं भणसि । मनुजः पश्चादुरपद्यते, भवास्तु स्वस्य लाभलभकेन्द्रगतं फलम् ! (लाभम्) पूर्वत एवारभते । पत्नीम् (अन्नपत्नीम्, प्रेमपत्निकां च) द्वयोः स्त्रीपुंसयोर्मै- श्रीम् (मेलापकं ? परस्परप्रणयं च) अवगम्य, द्वावपि मिथः संयोज्य, मङ्गलं मानयसि ('मौज मनातेदो' भावः !) । आचंभोराजीत्यादि (आदित्यच-न्द्रेत्यादिः ज्यौतिषिकाणां गणनासंकेतः) स्वकरस्थिताम् स्वाङ्गुलिषु (अर्थात् यथा स्वकराधीनैव भवेत्तथा) दशां गणयन् सन् । अग्रे घोरमरिष्टमिति भीषयित्वा । विविधप्रकारैः (सपुरुषैरभिनन्दितैः !!) । ते प्रहाणां फलमु-त्खलम् उत्तमम् !! । यस्य एवं पत्निकां पश्यसि, तस्य प्रहा उत्तमा भवन्तु मा वा । परं ते प्रहाणां फलं प्रत्यक्षमुत्तममित्याशयः ॥ १२ ॥

→ॐ वैद्याः ॐ←

वैद्यगणकानां किं विशेषशास्त्रभारेणे' ति

शीघ्रमेव साधारणज्ञानमिहोन्मील्यताम्

रेचनेन सर्वमनस्तोषकरप्रायमिद-

मौषधं प्रदाय सर्ववाञ्छा विनिमील्यताम् ।

त्वरितं प्रसिद्धैर्धनिलोकाद्वनमाहरद्भि-

रेकद्वो विरुद्धोऽमूल्यमौषधैः प्रकील्यतां

सर्वतः सदैव सुविधेयघनाऽऽदित्सासखी

वीतविचिकित्साऽसौ चिकित्सा परिशील्यताम् १३

'वैद्यानां ज्यौतिषिकाणां च विशेषेण शास्त्रभारेण किम्' अधिकशास्त्राप्य-यसायस्तेषां प्रकृतविषयमाच्छादयतीति प्रसिध्यनुसारं साधारणसंस्कृतादि-

ज्ञानमात्रम् इह उन्मील्यतां प्रकाशयताम् (सम्पाद्यतामिति यावत्) ।
 रेचनगुणात् सर्वेषां मनसः शीघ्रमेव प्रायस्तोषकरं औषधं दत्त्वा, सर्वेषां
 वाञ्छा (आवश्यकता) अपनीयताम् । किञ्चिदीदृशमौषधम् एकद्विप्रकारक-
 माविष्कृतं यत्र रेचनगुणात् सर्वविधरोगिभिरुत्कालं स्वास्थ्यं प्रतीयेत,
 एवं युक्त्या सर्वेषां लोकानामावश्यकता पूरणीयेति भावः । ततश्च एवंविधा-
 म्भिर्युक्तिभिस्त्वरितं प्रसिद्धैः, धनमुपाजयन्निरस्त्राभिः, एको वा द्वौ वा विरु-
 द्धो दुर्दुरुद्धो जनः, विना मूल्यमौषधैः प्रकील्यतां वशीक्रियताम् । सर्वतः
 समन्तात्, सुखेन विधातुं शक्या या धनादिरसा (धनाऽऽदानेच्छा) तस-
 इचरी, पर्यन्ततो धनलाभसङ्कृतेति भावः । अत एव धीतविचिकिरसा,
 द्रव्योपाजर्जनविषये गतसन्देहा, असौ चिकिरसा (वैद्यव्यवसायः) परिशील्य-
 ताम् सेव्यताम् । अस्माभिवैद्यैर्भाष्यमित्यर्थः । एको वा द्वौ वा इति बहुव्री-
 हिसमासे एकत्वं लोकात् । यदि तु सर्वथा दुर्दुरुद्धता तर्हि 'एकको विरुद्धः'
 इति पाठ्यम् ॥ १३ ॥

→* मन्त्रानुष्ठानसिद्धाः *←

सार्थं प्रातराह्निकं विधीयतेऽतिसंभारेण
 पर्वसमारम्भाद् व्रतचर्योदेति संयतम्
 सिद्धजनवेपेणैव पारिपदवर्गे स्थिति-
 न्यस्यते निसर्गेणैव वाक्यं द्व्यर्थसंमतम् ।
 मञ्जुनाथ नित्यं बहिः सिद्धजनचर्या सेय-
 मन्तर्या परिस्थितिस्तयोच्येताद्य संगतं
 मानसे कुतर्ककुविचारैः परिभूयामहे
 स्तूयामहेऽथापि महासिद्धा इति सन्ततम् ॥ १४ ॥

आह्निकं दैनिकहृत्यम् । अतिसंभारेण अत्याढम्बरेण । कस्यचित् पर्वणः-
 प्रसिद्धस्य नवरात्रादेः (भारम्भाद्), संयतं यथा स्वात्तया व्रतचर्या उदेति ।
 क० नि० १९

षर्वोपरि संयमपूर्वकं व्रतानि चरन्त इति भावः । स्वस्य शिष्य-अनुगतादि-
संसर्त्सेवकवर्गं, स्फटिकरुद्राक्षादिमाह्वयम्-पञ्चकेतवृद्धिः, अस्यूतप्रायं वसु-
मित्यादिसिद्धजनवेपेण स्थितिरुपवेशनम् । स्वभावतः (तयैवाम्यासात्)
द्वयर्थसंमतं अर्धद्वययुक्तं वाषयं प्रयुज्यते, [येन द्वितीयं प्रति शापानुग्रहा-
दिकमपि सिष्येत्, स्वयं च सत्यावश्यके वाग्वद्धो न भवेत् ।] एवं किञ्च,
बहिः (प्रकाशम्), सेयं सिद्धजनचर्या, किन्तु अन्तः (हृदये) या परि-
स्थितिः (घोरकौटिल्यदशा) तथा (तापरिस्थितिकारणात्, हेतौ तृतीया)
संगतं उच्येत, समुचितमिदं वक्तुं शक्येतेत्यर्थः । किं वक्तुं शक्येत, तदाह—
“मनसि कुविचारैः आक्रम्यामहे (अस्माकं मनसि कुतर्ककुविचारा अस्मान्
परिभवन्ति), परं बहिः समन्तात् (सिद्धाः) इति जनद्वारा स्तूपामहे
स्तुता नवामः ।” अतुष्येपि चरणेषु-कृमात्-संभा-रंभा-, वर्ग-सर्ग-, चर्या-
न्तर्या, यामहे इत्यादयः प्रासाः ॥ १४ ॥

➤ धर्मशास्त्रिणः ➤

घृत्तयेऽद्य लोकव्यवहारपराधीनान् सदा
साधारणदीनान्वीक्ष्य बहुशो विनिन्दामः
सामान्यतया मान्यवर्णचर्यामपि त्यक्तवतः -
किन्तु धनिवर्यान् श्लाघमानान् ननु नन्दामः ।
मञ्जुनाथ मध्येसभमुच्चैः स्मृतिव्याख्याशतं
प्रख्यापितवन्तो धर्मदार्यमभिनन्दामः
मर्मपरिशोधे कर्मशास्त्रयहिर्भूता वयं
धर्मशास्त्रशैल्या कथं श्रद्धामधिविन्दामः ? ॥ १५ ॥

घृत्तये आजीवनाय, लोकव्यवहारस्य अधीनान् साधारणदीनान् इष्ट्वा
“अयं माह्वयानान्हाया जीविकया जीवति,” ‘अयं स्वस्य धर्मानुष्ठानविद्वैर्नाडितो
‘नयति’ इत्यादि दीनान्वयं निन्दामः । सामान्यतया माननीया या वर्णचर्या,

प्राह्मणक्षत्रियादीनामाचरणम्, तदपि त्यक्तवतो धनिकान् वयं प्रशंसन्तः प्रसन्ना भवामः । ये सामन्ताद्याष्टकुराः, क्षत्रियाः सन्तोपि प्रत्यक्षयवनेः पाचितान्यन्नानि भुञ्जते, चर्मभस्त्रिकाजलं यवनैरानीतं विवन्ति, अस्ति किमयं क्षत्रियवर्णव्यवहारः शास्त्रे ? परं तेषां वयं धनिकत्वात्प्रशंसां कुर्मः । केनचिदपि धर्मशास्त्रिणाद्यावधि उक्तमस्ति, यत्तु धूमं क्षत्रियाः ? । एवं हि मध्येसभम्, सभाया मध्ये उच्चैः स्वरेण स्मृतिव्याख्यानां शतं प्रसेधयन्तो वयम्, धर्मस्य दाढ्यम् 'धर्म एव इतो हन्ति, न जानु कामादि' त्यादि धर्म-दृढतां वयं पोषयामः । मर्मणः परिशोधे (भग्नेपणे) कर्मशास्त्रतो बहि-भृताः, धर्म-ज्ञात्वा तदनुसारेण कर्मानुष्ठानरहिता वयमित्याशयः । धर्म-शास्त्रदौल्या श्रद्धां कथं प्राप्नुमः ? वयं धर्मशास्त्रिणः स्त इति लोककृतां श्रद्धां कथं प्राप्नुमः । सुखादुल्लापन्तोपि कर्मादर्शं लोकानां संमुत्ते अनुपस्थापयन्तो धर्मशास्त्रद्वारा लोकेषु श्रद्धां केन प्रकारेण प्राप्नुम इत्याशयः । सर्वचरणेषु-विशेषतश्च मर्म-कर्म-धर्मंति चतुर्थे प्राप्ताः ॥ १५ ॥

❀(वेदान्तिनः)❀

सर्वदा विशुद्ध-मुक्तबन्धो ब्रह्मरूप एव
जीव,स्त्वत्र बन्धो ! मुधा संशयोऽवलम्ब्यते
रज्जुषु भुजङ्ग इव सर्वोयं प्रपञ्चो मृपे-
त्यादिवाक्प्रपञ्चो मुखमात्रे समालम्ब्यते ।
विषयकपायैरवकीर्णचित्तवृत्तिर्भृशं
अमति समन्तादहो दम्भान्नोपरम्यते
आन्तिमुपयान्तीं मतिमाप्य मुधा श्रान्तीभवन्
भूरि भुवनेऽसिन् षट्त्वेदान्ती विडम्ब्यते ॥ १६ ॥

'सर्वदा विशुद्धः मुक्तबन्धश्च जीवो ब्रह्मरूप एव, हेबन्धो ! अस्मिन्विषये मुधा संशयोऽवलम्ब्यते।' मुखमात्रे गृह्यते, नतु हृदये एदीक्रियत इत्याशयः ।

सांसारिकविषयवासनाभिर्भृशाम्, अवकीर्णां इतस्ततो व्याक्षिप्ता चित्तवृत्तिः
 र्यस्य सोऽयं समन्ताद् भ्राम्यति । अनेन दम्भाद् आढम्बरादुपरामो न
 क्रियते । अत एव-आन्ति गच्छन्तीम् [भ्रान्तामित्याशयः] बुद्धिं भा-भाष्य,
 मुघा ध्रान्तो भवन् (द्विः) केवलमवस्थया वृद्धो वेदान्ती, अस्मिन्मुवने
 भूरि विद्वन्व्यते ॥ १६ ॥

→* तार्किकाः *←

शब्दशास्त्रशेवधिखिडकिकामवीक्ष्य मनाद्
 नव्यतर्कफक्किसु झम्पाः प्रतिदीयन्ते
 बाह्यज्ञानसम्पादकसामयिकचर्चा नास्ति
 व्युत्पादककाव्यकथाः कर्णे नोपनीयन्ते ।
 अश्रुतान्यवाक्यं घोरनिर्घोषाः क्रियन्तेत्तमां
 मञ्जुनाथ सत्यं वच्मि, चेन्मे क्षमा दीयन्ते
 विपमविवादोदकदत्तास्तर्कमात्रपराः
 केवलमलर्कसमाः साम्प्रतं प्रतीयन्ते ॥ १७ ॥

व्याकरणशास्त्ररूपस्य शेषधेः निधेः, खिडकिकां लघुद्वारम् अदृष्ट्वा । यस्य
 गृहे निधिर्भवति स गुप्तीकरणाय तस्य द्वारं लघु निर्माति ['खिडकी'ति
 भाषाप्रसिद्धम् ।] केवलतार्किकैश्च तस्य निधेः खिडकिकां मनागपि अदृष्ट्वा
 व्याकरणशास्त्रमपठित्वैपेत्यथः । नव्यन्यायस्य फक्किसु (लब्धगद्येषु)
 झम्पाः ('झांप' इति जयपुरभाषाप्रसिद्धम्) दीयन्ते, नव्यन्याये सहसा
 कूर्तनं क्रियत इत्याशयः । बाह्यज्ञानसम्पादिका सामयिकी चर्चा—'एषु दिनेषु
 राजतप्त्रे का नीतिः, प्रजासु किमान्दोलनम्,' इत्यादि विचारो मास्तीत्यर्थः ।
 व्युत्पत्तिकारकाणां काव्यानां कथाः कर्णे न क्रियन्ते । न श्रुतम् अन्यजनस्य
 वाक्यम् यस्मिन् कर्मणि यथा तथा, घोराः फोलाहलाः (शास्त्रविचारव्याजेन)
 अतिशयेन क्रियन्ते । क्षमाः, (प्रकारबहुत्याद्गुपधनम्)! भयङ्करविवाद

एव उदकः (उत्तरं फलं, परिणामः) येषां ते, तादृशाश्च दृष्टाश्चेति कर्मधारयः । केवलतर्कं निविष्टाः, साम्प्रतम् (वादावश्यकताशून्ये समये) अलकं-सदृशाः विषोन्मादिसारमेयोपमाः (हृदयया) शायन्ते । चतुर्थे दुर्कं-तर्कं-लकाः, प्रासाः ॥ १७ ॥

→११ वैदिकाः ←

संहिताः समग्राः सहब्राह्मणाः सुधोपन्तोपि
तत्रपरिज्ञाने मौनवन्तोऽमी निबोध्यन्ताम्
एकैकपदस्य पुनरावृत्तिप्रकाशपराः
पद-क्रम-जटा-घन-विस्तराः प्रयोज्यन्ताम् ।
कर्मकाण्डमात्रेणैव कष्टान्निर्वहन्तोऽधुना
वेदानावदन्तो यत्र कुत्रचिन्निरोध्यन्तां
प्रचुरपरिश्रमात्प्रकामं पूजनीया इमे
मौग्ध्यादयनीया वीरवैदिका विलोक्यन्ताम् ॥१८॥

तासां वेदभ्रष्टां सत्त्वस्य गूढरहस्यस्य, परिज्ञाने तूष्णीकाः, निबोध्यन्तां शायन्ताम् । प्रयोज्यन्ताम् तद्वारा पदभ्रमादीनां प्रयोगः कार्यताम्, शून्यन्तामित्याशयः । यत्र कुत्रचित् म्लेच्छादिवेदोपहासकबहुलेपि स्थाने वेदान् श्रावयन्तः भमी निवारयन्ताम्, येन हि वेदानामनादरो न प्रसज्येत । वीराः वैदिकाः ॥ १८ ॥

→१२ साम्प्रदायिकाः ←

अशुचिर्भवसि भृशमन्यदृष्टिमायातोऽपि
छायातोप्यशुद्धिमभिश्ङ्कसेऽतिचञ्चलम्
गोमुखीनिविष्टकरो घत्से मञ्जुमालां गले
वहसि विशालान्यथ तिलकान्यनर्गलम् ।

एतान् दमयामि, दलयाम्यमून्, भिनभि च तान्,
 एष नरकामिर्हन्त हृदये ज्वलत्पलं
 रीतौ सावधान सम्प्रदायिक सुविज्ञ सखे !
 धर्मतत्त्वनीतौ किञ्चिदञ्चय दृगञ्चलम् ॥ १९ ॥

साम्प्रदायिकेतरस्य दृष्टिं गतोपि अपवित्रो भवति, अत एव मोजपादिषु प्रच्छद्यस्तिष्ठति । किं बहुना, स्वस्य धन्यजनस्य च छायातोपि, अपवित्रताम् अतिचञ्चलं यथा तथा दाहसे । गोमुर्यां जपमालाप्रावरणे निविष्टहृद्यः, सदा जपाम्भिनयं कुपंभित्यर्थः । गले मञ्जुमालाम्, सुवर्णादिषु प्रोताम् (कंठीम्) धस्ते धारयति । एतान् जनान् दमयामि, अमून् (स्वहृदये मनीषितान्) दलयामि वन्मूलपामि, तान् (परोक्षस्थितान्) भिनभि उपजापद्मारा परस्परभेदमुत्पादयामि । रीतौ सम्प्रदायमयांदायाम् । धर्मवत्त्वस्य नीतौ आचरणे, किञ्चित् दृग्प्रान्तम् अञ्चय पातय । रीतिनिर्णहे तु अतिसावधानोसि परं किञ्चित् सम्प्रदायसाधनीयस्य धर्मरहस्यस्योपर्यपि दृष्टिं पातयेत्वादायः । चतुर्थे रीतौ नीतौ आद्याः प्रासाः ॥ १९ ॥

❀❀ नवसभ्याः (जैण्टिलमैनाः) ❀❀

साम्यवादसिद्धान्तं नदन्तः सभामञ्चे भूरि
 लौकिकप्रपञ्चे दीनदमना महीतले
 भारतीयकाव्ये शूरदृष्टयः शृङ्गाररसा-
 न्नप्राङ्गानि वीक्षन्तेऽथ नृत्यद्रमणीकुले ।
 गगनं भरन्तो मुखवर्तिधूमधोरणीभि-
 श्चदुलं चलन्तो वूट्स्टैरवनीतले
 विमलविचारैर्भुवमन्यायादवन्तः सदा
 सम्यतममन्या अमी धन्या धरणीतले ॥ २० ॥

सभायां साम्यवादस्य सिद्धान्तं घोषयन्तः, सर्वेपि जना इक्ष्वरस्यै
समानाः सन्ति, अत एव समानोऽधिकारः सर्वेषामिति । लौकिके कार्यप्रपञ्चे
तु पृथिव्यां दीनलोकानां दमनाः । शृङ्गाररसात् (हेतौ पञ्चमी) शृङ्गार-
सस्रत्र नवसम्यतातो विरुद्धोऽस्तीति भारतीयप्राचीनकाव्ये क्रूरदृष्टयः, किन्तु
नृत्यन्तीनां रमणीनां युरोपीयस्त्रीणां गणे (मैदमनाच) नृत्यहावभावभङ्गायां
नशानि गोप्याङ्गानि वीक्षन्ते, न तदा तेषां सम्यतास्मरणं भवति । सुख-
वर्तिनीभिः 'सिगार' 'सिगरेट' धूमपरम्पराभिर्गगनं व्याप्नुवन्तः । 'बूट'
(नव्योपानत्), 'सूट' कोटपैण्टादिपरिधानीयकदम्बम्, एतदादिभिः, अर्थात्
एतानि धारयित्वा गवेषं चटुलं (गवोंफुल्लुचडलम्) चलन्तः । पूर्वेषां
भारतीयानां विचाराः धर्मसंप्रदायादिपक्षपातेन निर्मलाः नासन् । अत एव
एते विमलैर्विचारैः भुवम् अन्यायाः सदा अधन्तः, सम्यतमं मन्याः धरणीतले
धन्याः सन्ति ! चतुर्थे मन्याः मन्याः धन्याः प्रासाः ॥ २० ॥

पश्चिमदिगाविभूतभूरिज्ञानभानुभवै-
र्नूतनविचारप्रभाविभवैः शुभावहे
अद्यतने सत्यपि पुरातनेतिवृत्तवदे
सम्यतासमाजे दृढदीक्षान् सेवितासहे ।
करधृतवेत्रानपि वेत्रासनासीनान् सदा
नेत्रप्लुगनिष्ठितोपनेत्रान् चन्दितासहे
पत्राचितशौचानपि परमपवित्रानमू-
नद्भुतचरित्रान्नवसम्यान् समृपासहे ॥ २१ ॥

सम्यतासमाजे दृढदीक्षान् (दृढाऽऽस्थान्), नवसम्यान् सेवितासहे,
प्रसादनाय तान् सेविष्यामहे इत्यर्थः । क्षीरशे सम्यतासमाजे तदाह—
पश्चिमदिशि (युरोपादिदेशेषु) भाविभूतो यो भूरिज्ञानरूपो भानुः (सूर्यः)
तद्भवैः, नवीनविचाररूपाः ये प्रभाविभवाः तैः शुभावहे । लोके सूर्यः

पूर्वसां दिशि उदेति, अद्भुतचरित्रवादेयां भानुः पश्चिमदिशि उदेति
 तादृग्ज्ञानभानुप्रभावैभ्येन शुभकारिणि (सभ्यतासमाजे) । पुनः कथं-
 भूते सभ्यतासमाजे—अद्यत्ने अधोपक्षे सत्यपि पुरातनमितिष्ठत्तं यदति
 तादृशे, 'पूर्वं नासीत्सभ्यता जनसमाजे, क्रमक्रमेण शुद्धिविकासो जातः,
 आसन् पूर्वं धानरास्ततः क्रमेण अङ्गसंस्थानसंघटनेन मनुष्याः परिणता
 इत्यादिविकासवाद् अधोपयमाणे सभ्यतासमाजे दृढदीक्षान् । करे एतं
 घेत्रम् (घेत्रयष्टिः) यैस्तान्, तथापि घेत्रासने (कुरसी) आसीनान्, घेत्रं
 यदा करे एतं तदा घेत्ररूपे आसने कथमुपवेशनं स्यादिति विरोधः ।
 घेत्रनिर्मिते आसने इति तत्परिहारः । अथवा घेत्तुज्ञापुरासने आसीनान्
 (भाष्यमतेऽनिदको विन्दधातुस्तस्यानेकार्थः प्रयोगः) । नेत्रेत्यादिः स्पष्टः ।
 उपनेत्रम् (चश्मा) । पत्रेण (कागज) आचितं कृतं शौचं (अधोमल-
 शुद्धिः) यैस्तान् । नवीनसभ्या जलस्पर्शमकृत्वा कोमलपत्रेण पुरीषं प्रोञ्च-
 न्तीति नग्यसंप्रदायः । एवं सत्यपि परमपवित्रान्, पूर्ववृत्तान्तैः अद्भुतचरि-
 त्वाद्यवसभ्यान् उपासहे, पोद्बोधोपचारैः पूजयामहे । तृतीयपदार्थयोः, घेत्राः
 -नेत्रादि, पत्रा-वित्रा-रित्राद्याः प्राप्ताः ॥ २१ ॥

अर्द्धश्मश्रु धारयन्तो नासासंनिवेशतले

पौरुषभग्नावशेषमिव महिमावहे

नैवेद्यं जुपन्तो हन्त द्वाभ्यां स्वकराभ्यां सदा

धूममुद्गिरन्तो भान्ति वदने मदावहे ।

ये दण्डायमाना एव मूत्रमुत्सृजन्तोऽप्यलं

द्वाभ्यामश्वतुल्याभ्यां पदाभ्यां यान्ति, ब्रूमहे

चकितं चतुर्दिक् चारुचित्रचमत्कारानिमा-

नद्भुतावतारान् नवसभ्यान् समुपासहे ॥ २२ ॥

महिमावहे गर्वोक्फुल्लयान्महर्षयुक्ते, नासासंनिवेशतले (नासिकाया
 अधोभागे) पौरुषस्य भग्नावशेषम् इव अर्द्धश्मश्रु धारयन्तः (भान्ति) ।

‘इमंश्च पुंसुखे’ इति परिभाषितत्वात् इमंश्च पौरुषस्य चिह्नम् । नवीन ‘फैशने’ नासिकाया अघोभागे अर्द्धमात्रं इमंश्च धार्यते, अत एव पूर्वपौरुषस्य सांप्रतं भग्नावशेष इव स्थित इत्याशयः । द्वाभ्यां इस्ताभ्यां नैवेद्यं भोज्यं जुपन्तः स्वीकुर्वन्तः । नैवेद्यपदेन देवत्वं ध्वन्यते । अन्ये देवतावताराश्चतुर्गुणाः सन्तोपि एकेनैव करेण नैवेद्यं भुङ्गते । अङ्गुतावतारा इमे ‘छुरी कांटा’ इत्यादिधारणात् द्वाभ्यां कराभ्यां नैवेद्यं जुपन्तीत्याशयः । मदावहे नधीना-सवसेवनान्मदधारिणि वदने, ‘सिगार’ धूमम् उद्गिरन्तः भान्ति । दण्डाय-मानाः दण्डवत् उच्चैः स्थिता एव मूत्रयन्तोपि द्वाभ्यामङ्गुल्याभ्याम् (वृटाग्रं अश्वसुराकारं भवतीति) पदाभ्यां यान्ति । ये तिष्ठन्मूत्रस्वधर्मयु-क्तास्ते चतुर्भिश्चरणैश्चलन्ति, इमे तिष्ठन्मूत्रा अपि द्वाभ्याम् अश्वसुराकारान्यां पदाभ्यां चलन्तीति अपि पदस्याशयः । अत एव ब्रूमहे—“चकितं यथास्वा-त्तया चतुर्दिक्षु चारुः चित्रश्च समत्कारो येषां तान्, अङ्गुतावतारान् इमान् नवसभ्यानुपास्यहे ।” प्रथमे—वेश-शेष, एवं सर्वत्र विशिष्टाः प्रासाः ॥२२॥

→१३॥ अधिकारिणः ॥३॥←

स्वल्पसमयार्थं निजकार्यस्थले गत्वाऽप्यत्र

स्वामिमङ्गलार्थं नैव कार्यं परितन्यते

न्यायं याचमाना नाभिवीक्ष्यन्ते दृशाऽपि जनाः

किं बहुना, मान्यजनोऽप्यलमवमन्यते ।

मञ्जुनाथ सर्वतः समाहरणान्नानाविध-

दारधनधामभरैर्धन्यं जन्म लन्यते

याऽसौ पदवृद्धिरभूत्सा किं सर्वदैव भवेत् ?

हा किं मम लोकैरिति ‘हाकिम्’ बहु मन्यते ॥२३॥

स्वल्पसमयाय निजकार्यस्थाने (अदालतादिषु) गत्वापि, अत्र स्वामिनो-मङ्गलं भवेदेतदर्थं शुभं न्यायकार्यं न क्रियते । अस्माकं न्यायो भवेदिति

वृक्षतलादियु प्रणमन्तो भागो स्थिताः प्रजाजनाः दृष्ट्यापि न धीक्ष्यन्ते, अन्यत् किम्, मान्यः पूज्यः गुणादिजनोपि तस्मिन् शासनमदे अलं तिरस्क्रियते । स्वयं शासनाधिकारीति, सर्वस्थानेभ्यो राशीकरणात्—नानाविधस्त्री-द्रव्य-गृहादिसमूहैः स्वकीयं जन्म धन्यं क्रियते । गिजन्ताजनघातोः कर्मणि लड । नानाविधरुपादिभिर्जन्म धन्यं क्रियते इति विपरीतलक्षणयाऽऽक्षेपः । या भाग्यवशादसौ पदवृद्धिरभूत् । हा ! (भाः धिक्) लोकैर्मम किं प्रयोजनम् ? लोकाः किमपि वदन्तु नाम । 'हाकिम्' (शासनाधिकारी) ॥२३॥

❀ कवीश्वराः ❀

पञ्चदशमुद्रामात्रवेतनविहारिणोऽपि
 कर्मचारिणोऽद्य स्थिता वेत्रासने सुन्दरे
 स्तुत्युच्चारिणोपि राजकविनामधारिणोऽमी
 पृच्छन्ते न कैश्चित्स्थिताः कस्मिन्कोणकन्दरे ।
 तदपि महोच्चस्वरैर्देहलीनिविष्टा एव
 कवितागवीभिर्नृपपुङ्गव ममन्दिरे
 कीलितकपीश्वरा इवारादुत्प्लवन्ते भूरि
 भूपतिकवीश्वरा वराका राजमन्दिरे ॥ २४ ॥

पञ्चदशरूप्यकमात्रवेतनेन विहरणशीलाः कर्मचारिणोपि अद्य (दरबारदिने) सुन्दरे वेत्रासने स्थिताः । पञ्चदशमुद्रावेतनमित्युपलक्षणम् । अतिन्यूनवेतना अवरपदप्रतिष्ठा अपि कर्मचारिणः स्वानं भ्रामुवन्तीत्याशयः । इमे कवीश्वरास्तु राज्ञः स्तुतिमुच्चारयन्ति, अयांदाशो यशः परितः प्रसारयन्ति । किञ्च 'राजकवि'प्रतिष्ठामपि धारयन्ति, तदपि कस्मिन् कोणे कन्दरे (जनानां गह्वरे, भवकाशे) या स्थिता इति कैश्चिदपि न पृच्छन्ते । पृथग्मवपीरणापामपि राजसमाभवने प्रयेताभावात्, भवनस्य देहलीस्थिता एव । कवितायाणीभिः अत्युच्चस्वरैः (येन दूनादपि शृणुयादिति) नृपभेदं

ममन्दिरे तुष्टुः 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिपु' । अत एव—कीले
 बद्धाः कपीश्वरा इव, दीनाः कथीश्वराः, राजमन्दिरे आरात् (दूरात्)
 उरुवन्ते इतस्तत्रापत्यं दर्शयन्ति । वानरा यथा शङ्कौ बद्धा अपि दूरादेव
 उरुवन्ते, एवं स्वतिरस्कारज्ञानेपि जीविकालोमबद्धा इमे कथीश्वरनामधा-
 रिणो दूरादेव उच्छलन्ति । एवं स्वयशाःपाठकेषु तिरस्कारं पदयतो नृपपुङ्ग-
 वस्यापि कर्तव्यं सायंते ॥ २४ ॥

अन्योक्तिविनोदः

—ॐ अमरः ॐ—

मन्दीभवदुन्मदमुपैति सोयमिन्दीवरं
 स्खलदवलोकमसौ कोकनदमीक्षते
 आह्लादं समेति वत कं वा कलकहारके
 परिमलपुण्डरीकमलसमुपेक्षते ।
 मञ्जुनाथ कैरवे तु लालसास्य कैव भवे-
 न्मधुपो मदे न मुदं कुमुदेऽप्यपेक्षते
 एकमेकमुत्पलमुपैति योऽयमन्यमासे
 सोयं मधुमासे पद्मशतमपि नेक्षते ॥ २५ ॥

सोयं मधुपो मन्दीभवन् उन्मदः (हर्षः) यस्मिन् कर्मणि यथा भवति
 तथा, निरानन्दं यथा स्यात्तथा नीलकमलमुपैति । स्खलन् भवलोको यस्मिन्
 तथा, मन्दया दृष्टेत्सर्थः । कोकनदं रक्तकमलम् । सुन्दरे क्लृप्तारके सौगन्धि-
 ककमले । परिमलप्रधानं पुण्डरीकम्, अलसं यथा तथा उपेक्षते भयपीर-
 यति । मदे पठमानो मधुपः कुमुदेपि मुदं नापेक्षते । तथापि नानन्दो
 भवतीत्यर्थः । कुमुदकैरवयोर्गन्धे भेदः ॥ २५ ॥

—ॐ कमलिनीविरही मधुपः ॐ—

गुञ्जन्मञ्जु भजति निकुञ्जं नवमेव, लता-
 वीथीपथमेव परिपृच्छति नवं नवम्
 द्रुमदलमिच्छति नवं नवमुपैतुमसौ
 कुसुमगुलच्छमयमृच्छति नवं नवम् ।

मञ्जुनाथ निर्भरमभावे तेऽलमम्भोजिनि !

सुखसंभोगमहह ! गच्छति नवं नवम्

सोयं सहवासी नूनमासीदति मासे मयौ

मधुपविलासी रसमिच्छति नवं नवम् ॥ २६ ॥

गुञ्जन् सन् नवमेव निकुञ्जं भजति । नवं नवं द्रुमसमूहं प्राप्नुमिच्छति ।
गुच्छतो गुच्छकः । ऋच्छति गच्छति । हे अम्भोजिनि ! ते निर्भरम् अभावे,
अलं यथा स्यात्तथा नवनवं सुखसंभोगं गच्छति । ते सहवासी मधुपविलासी,
क्षेत्रे मासे भासीदति आसन्नं प्राप्नुवति सति । स्वयि यथास्य मनोविनो-
दोऽभवत्तथा नान्यत्र । अत एव मधुमासप्राप्त्या उद्दीपितवासनः सोयं,
तत्र कदाचिन्मनः प्रसक्तिः स्यादिति दुराशया नवं नवं स्थानमन्विष्यति ।
त्वत्प्राप्तौ तु सर्वं विस्मरतीत्याशयः ॥ २६ ॥

सन्दधाति मधुरमधूके मन्दमेव मनो

याति यूथिकानामपि वीथिकामिहालसम्

साभिलापमालिङ्गति पाटलाममन्दमुखीं

हन्त किन्तु घत्ते नो विलम्बसुखसाहसम् ।

मञ्जुनाथ हञ्जे मञ्जुकमलिनि ! संलोक्य

मालतीमुपैति सोयमुन्मीलितलालसं

जाने न हि मालतीमरन्दमधुपाने, किं वा

केवलाभिमाने माति मधुकरमानसम् ॥ २७ ॥

मन्दमेव यथा तथा मधूके मनः संदधाति योजयति । यूथिकावीथिम् -
अलसं यथा तथा याति, अनिच्छयेत्यर्थः । अमन्दमुखीं विकसितां पाटलां
काचस्थालीं (लोकप्रसिद्धा 'गुलाबम्' वा) साभिलापमालिङ्गति, परं तत्र
विलम्बनमुखरूपं साहसं न घत्ते । तत्र न किञ्चिदपि विलम्बते त्वद्गघेने-

स्पर्धः । 'इजे' इति माधुर्यार्थं नाटकीयं संबोधनम् । उन्मीळिता प्रकटिता छालसा यस्मिन् तथा, मालतीं सोयं गच्छति । तदहं न जाने यत् मालती-मकरन्दमधुनः पाने मधुकरस्य मानसमस्ति, उत त्वत्तो मानकलहे इति केवलमभिमान एव तन्मानसं भाति । त्वत्तोऽभिमानं कृत्वा केवलं त्वां ददा-मितुमेव मालतीसमीपे गच्छति, उत स्वयं तस्य मालतीमधुपाने छालसे-त्सहं न जाने इत्याशयः ॥ २७ ॥

—१३ वकुलः—

वायुलहरीभिस्तव गन्धो मदयेत मनः,
 पुष्पाण्यपि वन्धो ! यान्ति सकलशिरःस्थले
 पल्लवान्यपीह तव साधितसंपल्लवानि
 प्रीयन्तेऽद्य पान्थास्तव च्छायाशिशिरस्थले ।
 सर्वमिदं सत्यं किन्तु किं तेऽहं वकुल ! त्रुवे
 वर्द्धितोऽसि कस्मात्काष्ठविक्रयिपुरःस्थले
 हास्यं ते न वच्मि, सत्यमन्ते नीरधारास्थले
 दास्यन्ते कुठारधीरधारास्त्वदुरःस्थले ॥ २८ ॥

मनः (मानसम्) मदयेत, भानन्दविह्वलं ('मस्त') कुर्यात् प्रीणये-दिति भावः । तव पुष्पाण्यपि सकलशिरःसु भारोहन्ति । साधितः संपदः शोभायाः लङ्ग्या वा लवः लेशो यैस्तानि, शोभनानि मङ्गलानि चेत्याशयः । तव छायाया शिशिरे स्थले, प्रीयन्ते विध्रमेण प्रसीदन्ति । काष्ठविक्रयिणाम् ('कूटदहारा') पुरोवर्तिनि स्थाने । इदानीं काष्ठस्य पूर्णोपघयाप सेव-नार्थं जलधारा दीवन्ते । छेदनावसरे तु नीरधारास्थाने, तव वक्षःस्थले कुठारस्य धीरा धाराः दास्यन्ते । कुठारधारासु धीरत्वं तु पट्टिका-('फट'-) निर्माणोपयोगि काष्ठं क्षीयतया ककुचघालनेन विरूपं भवेदिति । तथा चान्तच्छलगमनेन समधिकपीडाकारणं व्यज्यते । धर्तुर्थं-दास्यन्ते, दास्यन्ते, अन्ते, प्रासाः ॥ २८ ॥

—१३ गुञ्जा ॥—

पल्लवाः प्रणीयन्तेऽलमिन्दीवरदग्मिस्तव
 तरुणपुलिन्दीगणैर्वक्षो मण्डयिष्यते
 फलपरिणद्धया प्रयाति घरा काञ्चिद्दुर्चिं
 फुल्लया त्वयैव वनमेतद्रञ्जयिष्यते ।
 किं शोचसि खिन्नमना हंहो सखि गुञ्जे ! मना-
 गवकरपुञ्जे यत्पुलिन्दैः पातयिष्यते
 मा शोचीर्गुणज्ञगेहगतया त्वयैव साक-
 मेकतुलयैव हन्त हेम तुलयिष्यते ॥ २९ ॥

प्रणीयन्ते प्रेम्णा नीयन्ते (कर्णाभरणरचनाय) । तव फलमालाभि
 शबरीभिर्वक्षः भूषयिष्यते । फलपूर्णया स्वया (करणे तृतीया) पृथिवी
 कामपि शोभां याति । फलिताभिर्गुञ्जाभिर्भूरि शोभते भूरिति भावः । फुल्लया
 विकसितया स्वया, एतद्धनं रक्षीकरिष्यते (वभयया !) । हंहो गुञ्जे !
 खिन्नमनास्त्वं किं शोचसि, यत् वन्यतया गुणपरिचयश्च्युतैः पुलिन्दैः, अ-
 करराशौ (कूटा, करकट) पातयिष्यते (भाये प्रत्ययो, न कर्मणि) । गुण-
 ज्ञस्य कस्यचिस्वर्णकारस्य गेहं गतया त्वयैव सह, एकतुलया (एकेन साह-
 श्येन, एकेन तुलायन्त्रेण च) सुवर्णं तुलयिष्यते (समीकरिष्यते, तोलयि-
 ष्यते च) । एवं मा शोचीः । सर्वत्र प्रासाः प्रेक्षयाः ॥ २९ ॥

—१४ मह्लिका ॥—

यस्याः पुष्पमाला भूपशालास्वपि लब्धादरा
 वालाभिर्यदीयपुष्पं केशेष्ववचूल्यते
 यस्याः पुष्पसारतोपि रसिका रमन्तेतमां
 भाति निष्कृतान्ते यदि दैवमनुकूल्यते ।

मञ्जुनाथ दैवादभिरूढा ग्रामसीमतले
 साऽश्रूणीव पुष्पाण्यवकिरती वशूल्यते
 छल्लीकाम्ययैव ग्राम्यपल्लीवासिलोकेरद्य
 सेयं मञ्जुमल्ली हन्त हेलयाऽवमूल्यते ॥ ३० ॥

यस्या महिकायाः ('बेला') । भूपशालासु राजहर्ग्येषु । भवचूल्यते
 भूपणं क्रियते, भवचूलिका भूपणविशेषः । पुष्पसारः (सौमन्धिकम् 'इत्र'
 मोतिया) तस्मात् । यदि दैवं सुकमादिभिरनुकूलं क्रियते तदा निष्कुटे
 (गृहाराने) भाति । अभिरूढा, उत्पन्ना च विजृम्भिता च । सा महिका
 अधूणि इव पुष्पाणि अवकिरती (मुञ्चन्ती), भवशूल्यते प्राम्पजनद्वारा
 शूलैरवध्वस्यते । भवशूल्यतेः कर्मणि लट्, ततो भागुरेः 'भव' उपसर्गाका-
 रस्य लोपः । छल्ली वृक्षवक् ('छाल'), तस्या इच्छयैव, केवलं रज्जुनिर्माणाय
 इतस्ततो वृक्षवक् संगृह्यन्निरेत्यर्थः । प्राम्पा या पल्ली (लघुसर्वटः 'दाणी')
 तत्रिवासिभिः, अतिप्रामीणैर्लोकैरिति भावः । हेलयाऽनादरेण, तद्गुणानज्ञा-
 त्वैवेत्यर्थः । भवमूल्यते मूलादुत्पाद्यते । भवमूल्यतेः कर्मणि लट् । महाप-
 ण्डितानां कृते छल्लीशब्दस्य कोपः—'छल्ली वीरधि सन्ताने षट्कले कुसुमा-
 न्तरे ।' मेदिनी । अत एव—'अन्योन्यकटकलत्रैः सर्वत्र दिशामुखेषु विस-
 रद्भिः । छल्लीमिव षट् मुञ्चति विन्ध्यो मेघैर्विघटमानैः ॥' मदनूदितगाथा-
 सप्तमती (२११५) ॥ ३० ॥

—ॐ कदन्यः ॐ—

रात्रिन्दिवं हन्त गर्दभस्य गात्रकण्डूयनं
 क्षारपात्रतापाद्बद्धिधूमः संनिधीयताम् ।
 दत्तक्षारवस्त्राण्यप्युदुह्य निजस्कन्धे सदा
 वृष्णाप्रतिबन्धे मलपानीयं निपीयताम् ।

द्वैतदुर्विपाकादेव जातोऽस्यपि रजकगृहे
 गन्धनिवहेन धराऽऽमोदधराऽऽधीयतां
 अस्थानोदयेन हन्त किमसि सखेद इव
 पुष्पितकदम्ब सखे ! खेदोयं विनीयताम् ॥ ३१ ॥

वृक्षस्कन्धेन रासमस्य बन्धनादहर्निशं गात्रघर्षणम् । क्षारपात्रस्य तापात्
 (हेतौ यच्चमी), यदा क्षारपात्रमुष्णीक्रियते तदा, बद्धेधूमः संनिधीयतां
 निकटे क्रियताम् अनुभूयतामित्यर्थः । क्षारलिप्तानि वस्त्राणि निजस्कन्धे
 उदुह्य धारयित्वापि, कृपाया निरासाय मलयुक्तं पानीयमेव पीयताम् आदी-
 यताम् । वस्त्राणि प्रक्षाल्य मलिनं पानीयं खन्मूले रजकः क्षिपति, तदेवा-
 दीयतामित्याशयः । एवं दुःस्थाने उत्पत्तावपि—गन्धपूरेण पृथिवी आमो-
 दिता क्रियताम् । अयं खेदः 'अस्थानेऽहं जातः' इति, विनीयतां दूरे
 क्रियताम् । सरसगन्धेनापूरिते दिगन्तरे, सोयं ते कलङ्कः प्रशाम्यतीति
 भावः ॥ ३१ ॥

→* दीना मालती *←

मञ्जुतावशेन वनितानामियमङ्गता
 कोमलता कान्ताकुचकुम्भैरनुभूयते
 शुभ्रताऽतिशेते मञ्जुमुक्तामपि विश्रमता
 गन्धाऽऽमोदिता तु वनी विशदं विपूयते ।
 हंहो निर्विचार ! वृत्तिकारणाय सेयं धृता ॥
 मरुता खरेण यस्यास्तनुरनुलूयते
 हालिकेन्द्र ! दक्षिणता भवताऽथ केच कृता
 मालतीलता यत्कण्टकाकुलिता दूयते ॥ ३२ ॥
 क० नि० २०

अद्भुता भङ्गेषु धारिता । अस्याः क्षोभलता कान्तानां कुचकलशैरनुभूयते । विश्रुतमता यस्याः शुभ्रता, महामूल्यमुक्तामपि उहह्वयति । गन्धेन आमोदिता (सुरमिता) वनी विशदं (स्फीतम्) यथा स्यात्तथा विपुसते, पुण्यतमा क्रियते । हे विचारशून्य हालिक! क्षेत्रस्य समन्तात् घृतिहेतोः (घृतिनिर्माणाय) सा इयं घृता ? घृतिकण्टकमध्यपतिताया यस्यास्तनुः (शरीरम्) तीव्रेण मरता विदार्यते । तीव्रे भारते चलति सति, कण्टकविद्धायाः शरीरं पादितं भवतीत्याशयः । महाहालिक! (अतिग्रामीणेत्यर्थः) अद्य भवता का इव (फीटशी) चतुरता घृता ॥ ३२ ॥

→ः मानिनी मालतीः←

पाटलापरागे नानुरागो याति नाम्बुरुहं
 नीपं नैति चम्पामपि मुञ्चति स चञ्चलम्
 वकुले विरज्यति न मल्लीमभिरोचयते
 यूथीमभिनन्दति न पतितो दुरञ्चलम् ।
 मञ्जुनाथ ते वै मकरन्दलाभलालसेन
 मुक्ता मधुमाधवी मधूकमुज्झितं चलं
 मा मा मञ्जुमालति ! मरन्दमधुगन्धवशे
 मेदुरमिलिन्दे मानमञ्चय निरञ्चलम् ॥ ३३ ॥

नीपम् कदम्बं न एति (गच्छति) । चञ्चलं यथा स्यात्तथा । अभिरोचयते अभिरुचितां ('पसन्द') करोति । दुरञ्चलं दुरभिनियेशं पतितः प्राप्तोसौ अमरः यूथीमपि न अभिनन्दति स्वाभीष्टत्वेन न प्रदंशति । ते तव (माहस्याः) । चलं यथा स्यात्तथा मधूकपुष्पं त्यक्तम् । हे मालति मकरन्दमधुनो गन्धस्य यतीभूते मेदुरेऽस्मिन् मिलिन्दे (अमरे), निरञ्चलं निरन्तम् (निःसीममिति यावत्)मानं मा मा अञ्चय (गच्छ), मानं मा अङ्गीकुरु इत्याशयः । अञ्चतेः स्वार्थिको निः ॥ ३३ ॥

वयसि किशोरे किल संकोचितपक्षपुटो
 निःसहस्रपैपीनीतशङ्को भवदञ्चलम्
 समयेऽनुयाति कुसुमोद्गमसुवासमये
 भ्रमति समन्तादेप तदनु सुचञ्चलम् ।
 मञ्जुनाथ सोयं मत्तमधुपविलासी नित्य-
 निकटनिवासी त्वयि धत्ते मानसं चलं
 मा मा मञ्जुमालति मरन्दमधुगन्धवशे
 मेदुरमिलिन्दे मानमञ्चय निरञ्चलम् ॥ ३४ ॥

तव किशोरे वयसि, नीता शङ्का येन तादृशः सशङ्कः, अत एव संकोचि-
 तपक्षपुटः सन् भवदञ्चलं भवदन्तिकम् निःसहं (परवशं यथा स्यात्तया)
 उपैपीत् भागच्छति स्म । 'कटी'ति प्रच्छिद्यस्य छुद् । कुसुमोद्गमस्य यः सुवासः
 सुगन्धस्त्वन्मये समयेऽनुयाति भागच्छति सति । तदनु तदारभ्य सुचञ्चलं
 यथा तथा परितो भ्रमति । सः भयम् (यस्त्वां किशोरमारभ्य कुसुमविका-
 सपर्यन्तं सेवितवान् ।) त्वन्मरन्दगन्धं प्राप्य, मत्तोऽयं मधुपः त्वयि (त्व-
 द्विषये) चञ्चलं मानसं धत्ते । 'विलासी'त्यनेन सर्वदा विलासशीलः, तव
 च नित्यं निकटनिवासी ईदृशोऽयं मधुपो मानेन खेदयितुं नार्हं इत्याशयः ।
 प्रथमे—संको शको-इति प्राप्तः ॥ ३४ ॥

—ॐ गणघट्टसवैयाच्छन्दः (दुर्मिल) ॐ—

न च सा मधुमाधविका रमिता,
 न लयङ्गलताऽपि कृता मुदिता
 वनवीथिषु यूथिरियं व्यथिता
 न पदापि च पङ्कजिनी मृदिता ।

अयि मानिनि! ते प्रणयी मधुपो
विधुरः सविधेऽस्ति, गतः सविता
यदि नैव विकासमुरीकुरूपे

वद मालति! काऽस्य गतिर्भविता? ॥ ३५ ॥

रमिता, स्वोपगमनेन प्रीणिता । मधुपसमागमाभावात् चूषिका घृषिता ।
पदाऽपि चरणेनापि, कमलिनी न स्पृष्टा । विधुरः तव विरहविह्वलः, समी-
पेक्षि । यदि सूर्यतापाद्विकासे संकुचसि, तर्हि सविता सूर्योप्यस्तं गतः ।
अस्य भ्रमरस्य का दशा भविता भविष्यति । (लुट्) । ध्वनिपक्षे 'सविता'
यस्मात्त्वं संकुचसि, स गुरुजनोपि गत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

न निपीदति नीपतरौ निभृतं
न मनागतिमुक्तलताऽप्यविता
न च सापि सरोरुहिणी सुखिता
वत यामभिभासयते सविता ।
अयि मानिनि! ते तु विकासकृते
मधुपो मुदमेति, गता जविता
यदि नैव विकासमुरीकुरूपे

वद मालति! काऽस्य गतिर्भविता? ॥ ३६ ॥

निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथा । अविता स्वसमागमेन रक्षिता, प्रीणितेति
यावत् । सुखिता सुखिनी कृता, सुपयतेः क्तः । यां सूर्यः प्रकाशयति
विकासयतीति यावत्, सापि कमलिनी स्वराकृते स्वकेत्याशयः । तव विका-
सकृते विकासप्रतीक्षायाम् । मुदमानन्दं प्राप्नोति, जविता जवयुक्तता गता ।
नीपादियु कुत्रापि निश्चलं न भवतिष्टत्, त्वां प्राप्य तु भ्रमरस्य सर्वापि जविता
गता । इयं समस्या पूर्वं पत्रादियु प्रकाशिता, इह मयापि पूरिता । पूर्वंसि-
न्पद्ये मुदिता मुदिता इति पूर्वादे, सदिता- भविता, इत्युत्तरादे अन्त्यानु-

प्रासः (तुकान्त) । अस्मिन्पद्ये तु चतुर्ष्वपि चरणेषु-अविता-सवितेत्यादयः प्रासाः । वस्तुतस्तु-पद्यद्वयेषु यथा चरणत्रयमलङ्कारशाङ्कारि, तथा न समस्यायाश्चरणम् । अतिरोहितमिदं पठतां सहृदयानाम् । भावश्यकञ्च चतुर्थे चरणेऽधिकः शब्दचमस्कारः । अत एवाग्रेऽप्ययमेव विषयः ॥ ३६ ॥

मुकुलान्यपि वीक्ष्य मदाभरितो

भजते परितो न तदञ्चसि किम् ?

मदगुञ्जितमावहते मधुरं

चतुरं रचयत्यपि चञ्चसि किम् ?

स हि संप्रति ते वशगो व्यथते

तमिमं सरलं चत वञ्चसि किम् ?

मधुपे समुपेयुपि दीनदशा-

मयि मालति ! मानमुदञ्चसि किम् ? ॥ ३७ ॥

सर्व कुङ्कुलानि अपि दृष्ट्वा, मदोन्मत्तः परितस्तत्र समन्तात्, भजते भ्रमति । तद् (इदं भ्रमणम्) किं न अञ्चसि ? जानासि । सर्वे गत्वयां ज्ञानार्थाः । मधुरं यथा स्वात्तया गुञ्जितं आवहते कुर्वते । चतुरं कुर्वाणेपि, चतुरचेष्टया परितक्षाट्टनि विरचयत्यपि भ्रमरे किं चञ्चसि ? चकिता सती किं चलसि ? विरहवशात् दीनतां प्राप्तवति भ्रमरे, मानं किं गच्छसि ? अस्मिन्पद्ये उत्तरोत्तरमर्थचमस्कार इव शब्दोप्युत्कर्ष लभते ॥ ३७ ॥

❀ नवमह्निका ❀

❀ (वार्णसवैया (उपजातिः)) ❀

तव मारुतमात्रतोऽप्येप मुदं

मनुते, कुसुमस्य तु का वा कथा

सखि ! ते किमितोऽधिकं व्याह्रियते,

ह्रियते भ्रमरोऽद्य तवैव पथा ।

इह चादुपरेऽनुचरे भ्रमरेपि च

हेलया चेद्विमतान्यकृथा

अयि वह्निमतल्लिके ! सत्यं तदा

नवमल्लिके ! फुलसि केन वृथा ? ॥ ३८ ॥

एष भ्रमरस्त्वव पवनमाग्रतः अपि मुदं मनुते (हर्षं मानयति) । वसु-
मप्राप्तेस्तु का कथा । हे सति मल्लिके ! ते इतोऽधिकं किम् उच्यते, यत्
भ्रमरः अद्य तवैव मार्गेण ह्रियते आकृष्यते । यदा वनवीथ्यां गच्छति तदा
स्वरसनीपस्थेन मार्गेण गच्छतीत्यर्थः । एवम् चादुकारिणि तव सेवकेऽपि
हेलया विरद्धमतानि चेत् अकृथाः यदि त्वमकरोः, (अस्ताद्वैमुत्थं चेत्त्वं
प्रादर्शयः), तर्हि हे वह्निधेष्टे नवमल्लिके ! वृथा किमिति विकससि ? पात्रेऽपि
यदि विमुञ्चता, तर्हि तव विकाससम्पत्तेः किमपरं फलमित्याशयः । 'अकृथाः
अयि' भद्र विसर्गलोपः ॥ ३८ ॥

→* फेतकी *←

(सिंहावलोकनम्)

ह्रियते तव रूपविलोकनतो

ध्वनतो हृदि दोहदमाभ्रियते

भ्रियते मकरन्दभरैर्दिगियं

तदयं प्रमदेन वशीक्रियते ।

क्रियते कठिनं किल केतकि ! य-

न्मधुपेऽपि न मानसमाभ्रियते

ध्रियतेऽपि न तेन निजं चिबुकं

किमु कण्टकजालमिहाऽऽह्रियते ? ॥ ३९ ॥

शुभ्रविदादस्य तव रूपस्य विलोकनात् मधुपो ह्रियते आकृष्यते । अत
एव तव चादुनिमित्तं ध्वनतो गुञ्जारयं कुर्वतो मधुपस्य हृदि दोहदं स्वद्विप-

यिणी हृच्छा आध्रियते आपूर्यते । स्वया मकरन्दपूरैरियं दिक् गन्धसम्पदा
 आपूर्यते, तदा अयं मधुपः प्रमदेन परवशः क्रियते । एतादृशे मधुपेऽपि
 मानसं न आध्रियते प्रेमाधारो न क्रियते, एतदतिकठोरं क्रियते । मधुपेन
 सह कथं प्रेम न क्रियते ? तदाह—तेन भ्रमरेण निजं चिबुकमपि न ध्रियते,
 किमु पुनः संपूर्णं सुखम् । एतादृशं प्रेमप्रतिबन्धकं कण्टकजालं किमिति
 आह्रियते, इतस्ततः संगृह्य रक्षणे नियोज्यते ॥ ३९ ॥

—ॐ यूथिका ॐ—

तव तादृग्मनोहरहारलता
 कथयोरसि कै रसिकैर्न कृता ?
 कुसुमोद्गमतो घनवीथिमुखे
 सितसम्पदुदेति सुखानुसृता ।
 अपि केन वा क्रूरजनेन महा-
 फठिनेऽस्मिन्करीरवने विधृता ?
 प्रगुणीकृतकामवरूथिके ! य-
 न्नवयूथिके ! ताम्यसि तापभृता ॥ ४० ॥

सावस्पर्यन्तं मनोहारिणी तव हारलता (कुसुमसूक्) कैवां रसिकैः उरमि
 न कृता ? इति कथय । अपि तु रसिकमात्रेण हृदये धारिता । तव कुसुमो-
 द्रमाद् घनवीथिमुखे सुखसूचिका मितलक्ष्मीरुदेति । यदा एवं विकससि
 तदा घनवीथी हसतीत्यर्थः । हासस्य श्वेततावर्णनादुभयोः साम्यम् ।
 प्रगुणीकृतं यलानुकूलं कृतं, कामवरूथिके कामसैन्याहं यया, तस-
 न्बुद्धिः । कामस्यासाधारणमस्मिन्निशयः । यत् तापेन पूर्णं त्वं ताम्यसि
 क्लिश्यसि ॥ ४० ॥

→* तरुणी *←

घनाक्षरी

आमोदित्वाटवनवसुधापरिधिरय-

मामोदस्तवैव लोकललितो निगद्यते

तव तु परागो जनजनितानुरागो, मणि-

मञ्जुतमरागोयं भवत्यामुपपद्यते ।

मञ्जुनाथ किं जल्पतु कोपि गुणगरिमाणम्?

पश्यन्त्रदिमानं ते पयोजमपि भिद्यते

अरुणिमरञ्जितसमस्ततरुकुञ्जकुले!

तरुणि! तयोर्वीतले तुलना न विद्यते ॥ ४१ ॥

आमोदितः (सुरभीकृतः) पाटस्य मार्गस्य घनवसुधायाश्च परिधिः (पर्यन्तदेशः) येन ताटशः, लोकमनोहरः अयं तवैव आमोदः परिमलो निगद्यते प्रीयते । येन समग्रोपि वनोद्देशः सुरभितो भवेदीदृशो मनोहरो गन्धस्तवैव लोकैरच्यत इत्याशयः । तव परागः (पुष्परजः) जनेषु उरपादितः अनुरागः (प्रीतिः) येन ताटशः । पश्चरागमणिवन्मञ्जुतमो रागो रत्नो (वर्णः) अयं भवत्यामेव उपपद्यते संभवति । कोपि जनस्तव गुणगौरवं किं कथयतु नाम, यत् ते कोमलतां पश्यत् पयोजं कमलमपि भिद्यते स्फुटित-हृदयं भवति, वास्तवे तु विकसति । अरुणिना रक्तिमया रञ्जितं समस्तं तरुकुञ्जकुलं (घृन्दम्) यया तरुसम्बुद्धौ । हे तरुणि! ('गुलाब' इति भाषा-प्रसिद्धम्) भूमितले तव साम्यं केनापि पुष्पेण सह नास्ति । 'तरुणी' पदेन शब्दशक्त्या युवतीरूपोप्यर्थः प्रतीयते । उभयं च चित्रे भवदमिमुखेति । प्रथमे आमोदि आमोद, द्वितीये श्री रागो इति, रिमाणं दिमानम्, तृतीये, अतुर्थे अरुणि-तरुणि, प्रासाः ॥ ४१ ॥

तरुणी

“ तरुणि तपोर्धातले तुलना न विद्यत ॥ ”

—ॐ चम्पा च मधुकरश्च ॐ—

क्षणमुपगम्य नवमालिकामनम्रमुखीं
 बालिकाऽपि सेयं नवयूथी सुखमीयते
 तरुणतमालतरुखेलामधिगम्य मनाग्
 दूरविपिनेषु सेयमेला संनिधीयते ।
 मुकुलितपाटलान्तिकेपि मोदमानो यासि
 हन्त हन्त केयं तव रीतिर्व्यवसीयते ?
 मधुकरबन्धो ! किं नु झम्पाफलमावहसे ?
 कम्पाऽऽकुला सेयं यन्न चम्पा परिचीयते ॥ ४२ ॥

अनम्रमुखीं त्वत्प्रतीक्षया उच्चमुखीम् नवमालिकाम्, उपगम्य अभि-
 सृत्य, बालिका (भविकसिता) पि सेयं यूथी सुखं यथा तथा ईयते उपग-
 म्यते । खेला क्रीडा । एला (एलावृक्षः) संनिधीयते निकटे क्रियते ।
 मुकुलिताया अपि पाटलायाः अन्तिके प्रसन्नः सन् यासि । हा हन्त इयं तव
 क्रीदशी रीतिर्व्यवसीयते निधीयते, विलोक्यत इति यावत् । अस्थाने दूर-
 स्थानेषु मुघा भ्राम्यस्येति का ते शैली ? झम्पायाः (सवेगभ्रमणस्य) किं
 फलं प्राप्नोषि, यत्तव प्रेमवशात् कम्परूपेण सात्त्विकभावेनाकुलापि सेयं
 चम्पा नोपगम्यते ॥ मालिका-बालिकादयः प्रासाः प्रेक्ष्याः ॥ ४२ ॥

यस्याः सर्वदिक्षु मन्दमारुतविनीतमिमं
 सरससुगन्धमाप्य विपिनं महीयते
 शोभामनवद्यामिह कांचन समधिगम्य
 काञ्चनमनोज्ञदेहराग उपचीयते ।
 भाग्यवैभवेन पुनः संमुखमुपेतामपि
 तामेतां विहाय हन्त परितो निरीयते

मधुकरबन्धो! किन्तु झम्पाफलभावहसे

कम्पाकुला सेयं यन्न चम्पा परिचीयते ॥ ४३ ॥

सर्वासु दिक्षु गन्धेन मारुतेन भीतं यस्याः सुगन्धमिमं आ-भाष्य वनं पवित्रं भवति । कांचित् अनिर्घञनीयां निर्दोषां शोभां प्राप्य, काञ्चनवत् सुवर्णवन्मनोजो देहस्य रागः (घर्णः) उपचीयते षट्पते । एतादृशी सुन्दरीम्, तदुपरि भाग्यात् स्वयमेव तप संमुखे उपेतां प्राप्तामपि तामेतां विहाय, परितः (निरुद्देश्यमितस्वतः) निरीयते निर्गम्यते । एतेः कर्मणि लट् । इन्त निरीयते ! अत्र फाकुः । एवं स्थितौ तव गमनं नोचितमित्यर्थः । मन्द-गन्ध-भादयः प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

→* नवनाविकः *←

तरलतरङ्गैरब्धिरालोडित एष चण्ड-

मारुतानुपङ्गैरिह दृष्टिं विकिराधुना

सघनघटायां दिवि दीव्यति न दीप्तिच्छटा

मञ्जेदविलम्बतटा नौरप्रसराऽधुना ।

संमतिमये मे मञ्जुनाथ वत नामीमनो

नाविक! निराशं मनो जीवने धराऽधुना

आकर्णय संप्रति वचो मे नवकर्णधार!

नाविमिमामर्णवतरङ्गे वितराऽधुना ॥ ४४ ॥

प्रचण्डमारुतस्य अनुपङ्गः (सादृश्यम्) चेपां तैः, प्रचण्डपयनोद्देलितैः तरलतरङ्गैः अयं अब्धिः (समुद्रः) आलोडितः समन्तारमुन्धोस्ति, इह (समुद्रे) अधुना दृष्टिं विकिर क्षिप । घनघटासहितायां दिवि (आकाशे) प्रकाशस्य च्छटा न दीव्यति दीप्यते । तरङ्गैः प्रचलतरमाहता, अन्धकारे अदृष्टमार्गताया अविलम्बतटा अप्राप्ततीरा, अस्माकं नौः (तरणिः) मञ्जेत् । अये नाविक! मे संमतिं ('अस्मिन् समये एतादृशीं नौकामादाय समुद्रे न गन्तव्यम् ।') एवं वत न अमीमनः न अमानयः । मानयतेर्लुंठो मप्यम-

पुरयः । अधुना जीवने निराशां मनः धारय । इदानीं जीवने निराशो भवे-
त्यर्थः । अत एव—हे मचीनकर्णधार ! अधुना इमां भावं अर्णवतरङ्गे वितर !
यत्किमपि भावि, तद्गविव्यति, इदानीं ईश्वरस्मरणं कृत्वा नौकां समुद्रतरङ्गे
विस्मृज ! त्वं नवीनोऽसि, अत एव स्वतः का आदोत्याशयः । प्रथमे-रङ्गेः-
पङ्केः, घटा-च्छटा-तटा, मनो-मनो-, कर्ण-कर्ण-मर्णैति यथाश्रमं
प्राप्ताः ॥ ४४ ॥

—ॐ ताजिततुरङ्गः ॐ—

प्रातः प्रतिबुध्य यासि काननमसंनहनं
पृष्ठे काष्ठभारमादधासि मौनमावलम्बम्
मृत्तिकासुदस्यसि, पयांसि पुनर्न्यस्यसि, भोः
किं बहुना प्रचुरं प्रयस्यसि निराकुलम् ।
मञ्जुनाथ कुम्भकारगेहे गलवद्वोऽधुना
भुङ्क्ते घासमात्रमेव सलिलमथाविलं
राजोचिततरलतुरङ्गम् ! न ताम्य सखे
सह्यतां सुखेन नीचसङ्गफलमाकुलम् ॥ ४५ ॥

प्रातः प्रतिबुध्य जागरित्वा वनं गच्छसि । तत्र नास्ति संनहनं शृष्टपल्याणं
यस्मिन् तथैव, अर्थात् वखादिकं विनैव शून्ये निजपृष्ठे मौनं तूर्णो यथा
तथा काष्ठभारमादधासि धारयसि । तदपि न न्यूनं किन्तु, 'आबलम्'
यावत्ते बलं तावत्, अर्थात् प्रचुरम् । कुम्भकारार्थम्, मृत्तिकाम् उदस्यसि,
उरिक्षपसि (आहरसि), जलान्यानयसि । अधिकं किम् । निराकुलं अवि-
ह्वलं यथा स्थात्तया अत्यन्तं प्रयस्यसि, प्रयासं करोषि । 'यमु प्रयत्ने' । गले
रज्ज्वा बद्धः । आविलं मृत्तिकया मलिनम् । घासमात्रम्-एव, न पुनर्न्यव-
दलितकम् ('दाना') अपि । न ताम्य, न हृदिभ्य ! नीचसङ्गस्य फलम्,
आकुलम् संशपरम्परपर्यन्तं सह्यताम् । इदानीं तव वसता अपि खरजाति-
समागमाद् गौरवरा एव ('सखर') भवेयुरिति भावः ॥ ४५ ॥

→* परिवर्तनम् *←

मल्लिकामधूकमधुमालत्यो विलोपं गताः
 कटुककरीरकोलराजीयं विजम्भते
 मधुरं चुकूज यत्र कुसुमितकुञ्जे पिक-
 स्तत्र मुञ्जपुञ्जे वृकधीत्कारं बलम्भते ।
 मञ्जुनाथ ! दैवदुर्विपाके दूरदृष्टिं देहि
 द्राक्षावह्लिमण्डपेषु दाक्षाय्योऽद्य रम्भते
 शीतलसुगन्धिमन्दपवनं पुरोपवनं
 यत्रासीद् , विरूपवनं तत्र हि विजृम्भते ॥ ४६ ॥

कोलं बदरी । राजी पङ्क्तिः । विजम्भते उदेति । 'जभी जृभि' गान्धर्विना-
 ने । यत्र उपवने, पुष्पिते कुञ्जे फोकिलशुकून, तत्र तरस्थाने, मुञ्जस्य पुञ्जे
 गुल्मे ('कुंवा') । अथलम्भते, भागुरेरकारलोपः । द्राक्षावह्लीनां मण्डपेषु 'दाख-
 मंडा' । दाक्षाय्यो गृध्रः । रम्भते शब्दं करोति । 'अभिरभी' क्वचिपठ्येते ।
 शीतलः सुगन्धिः मन्दश्च पवनो यस्मिन्नोदशम्, यत्र (यस्मिन् स्थाने) पुरा
 उपवनमासीत्, तत्रैव विरूपं घोररूपं वनं विजृम्भते । चतुर्थे पवनं पवनमिति
 त्रिरपूर्वः प्रासः प्रेक्ष्यः ॥ ४६ ॥

→* मेघः *←

सो०—सदयमुदयमायासि, जाने धन ! वर्षसि सदा ।

दर्शनमपि न ददासि, किन्तु पूर्णतापं विना ॥ ४७ ॥

दयां कृत्वा उदेसि, सर्वदा वर्षसपि । अन्यथा लोका जीवेयुरेव कथम् ?
 परम्-पूर्वं पूर्णं तापं कृत्वा पश्चाद्दर्शनं ददासीत्याशयः ॥ ४७ ॥

छन्दोवीथी

→ ❁ मङ्गलसोरठाच्छन्दः ❁ ←

विष्टमरसुविपत्पुञ्ज, -भञ्जनमञ्जितसद्गुणम् ।

चरणं कञ्जविमञ्जु, संजनयेत्सततं सुखम् ॥ १ ॥

विष्टमरस्य प्रसरणशीलस्य (बहुलस्येत्यर्थः ।) विपत्पुञ्जस्य नाशनम् ।
कटीकृतसद्गुणम्, कमलवत् सुन्दरं चरणं मे सुखं जनयतु ॥ १ ॥

→ ❁ तत्र पूर्वं—❁ ←

संस्कृतभाषा-परिगृहीतानि च्छन्दांसि

→ ❁ पङ्क्तिः ['हंसः' नामान्तरम्] ❁ ←

गर्विणि गङ्गे !

मा मुदमैपीः ।

सूरि-सदुक्ति-

स्त्वामतिशेते ॥ २ ॥

गर्वयुक्ते गङ्गे ! भविच्छिन्नप्रवाहस्य पवित्रतायाश्च गर्वेण, मुदम् (भान-
दम्) मा ऐपीः, मा याहि । इट-क्विट-कटीति प्रच्छिष्टस्य माह्ययोगे लुट् ।

सूरीणां सूक्तिः, स्वाम् अतिशेते, स्वां जयतीत्यर्थः । अविच्छिन्नतायां प्रविश-
तायां च पण्डितानां सूक्तिगङ्गातोपि गरीयसीत्याशयः । प्रतीपः ॥ २ ॥

→❧ शशिचदना ['चण्डरस्ता'] ❧→

जननि जयन्ति !

त्रिभुवनवन्द्ये !

तव पदपद्मे

प्रणतिरियं मे ॥ ३ ॥

त्रिजगत्प्रमस्करणीये जयन्ति-शिषे ! ॥ ३ ॥

→❧ मदलेखा ❧→

क्रीडत्कुञ्जर-कुम्भे

दृष्टा सा मदलेखा ।

तुङ्गे भूधरशृङ्गे

गङ्गेय प्रवहन्ती ॥ ४ ॥

क्रीडतः कुञ्जरस्य कुम्भस्थले प्रवहन्ती मदलेखा (धारा), उद्यते पर्वत-
शिखरे घटन्ती गङ्गेय दृष्टा । हस्तिनो गण्डस्थलस्य उत्तुङ्गत्वं ध्वन्यते । मुद्रा,
छन्दसोपि नामसूचनात् । एवमग्रेपि स्थाने स्थाने ॥ ४ ॥

→❧ विद्युन्माला ❧→

लक्ष्मीलीलां दृष्ट्वा लोके

हंहो के वा दर्पं दध्युः ? ।

किं वा निर्यन्नीलाम्भोदे

फामं क्रीडेद्विद्युन्माला ? ॥ ५ ॥

के वा दर्पं दधुः । के वा जना गर्व कुयुः? न केपीत्यर्थः । निर्गच्छति नीले मेघे, किमु विद्युन्माला कामं (यद्येच्छं चिरम्) क्रीडेत्? अपि तु नेत्यर्थः । लक्ष्मीर्विद्युच्चञ्चलेत्याशयः । लोके, होके प्रासः ॥ ५ ॥

→ ❀ अनुष्टुप् ❀ ←

शैलजाङ्गसमारब्धमौलिदोलनविभ्रमः ।

चतुरोर्थाश्चतुर्बाहुर्देयाद्बालगजाननः ॥ ६ ॥

पार्श्वेयाः अङ्गे समारब्धो मौलिदोलनस्य, बाल्यचापस्यवशात् मस्तककम्पनस्य विभ्रमो (कौतुकम्) येन, ईदृशः चतुर्भुजः बालगणपतिः, धर्मा-
र्थादीन् चतुरोर्थान् देयात् । भातुरङ्गे स्थितानां शिरःकम्पनं बालानां चेष्टेति स्वभावोक्तिः । परिकरश्चेति संकरः ॥ ६ ॥

❀ प्रमाणिका [नगस्वरूपिणी] ❀

त्वदीयपादपङ्कजं

भवानि भावयन्ति ये ।

सदा सदासेविता

नितान्तमुच्छ्रयन्ति ते ॥ ७ ॥

हे भवानि! ये त्वत्पादकमलं भावयन्ति ध्यायन्ति, ते सर्वदा, सततम्
आलिभिः पद्भिः सेविताः सन्तः अत्यन्तम् उच्छ्रयन्ति उद्यताः
भवन्ति ॥ ७ ॥

❀ माणवकम् [माणवकाश्रीडम्] ❀

भावय भूतेश! भृशं

देहि दृशं दीनजने ।

यो हि भवत्पादतले

साग्यत्रलेनापतितः ॥ ८ ॥

यो दीनजनः, भाग्ययत्नेन भयत्पादतले आपतितः, तस्मिन् दृशं देहि (पश्य) । हे भूतेषां ! खं भावय विचारय । तस्य दीनस्य दुर्दशां क्षणं चिन्तयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

→ॐ शुद्धविराट् [विराट्] ॐ←

एतावत्तव पादपङ्कजे
याचेहं जगदीश ! दुर्मनाः ।
जालमानामवलेपसंमुखे
मा दैन्यं निटिले विलेखयेः ॥ ९ ॥

विराट्: अहं तव चरणसमीपे ह्यदेव याचे, यत् असमीक्ष्यकारिणां संमुखे दीनतां मम निटिले ललाटे न लेखयेः, विधातुर्द्वारा मा लेखयेत्यर्थः । अहं गर्विष्ठैः कृतस्य अपमानस्य समुचितमुत्तरं दातुं समर्थो भवेयं सादर्शां मे शक्तिं देहि, इत्याशयः ॥ ९ ॥

→ॐ चम्पकमाला [रम्यवती] ॐ←

वक्षसि दत्ता गन्धविशाला
या प्रियसख्या मालतिमाला ।
सैव हि बाला-मञ्जिम-जाला-
त्सिध्यति चित्रं चम्पकमाला ॥ १० ॥

प्रियसख्या, गन्धगुणे विशाला उल्लेखिता, या मालतिमाला बालायाः वक्षसि निहिता, सा पूष बालायाः, मञ्जितायाः जालात्, सुपर्णसदृशकान्ति-देहस्य प्रभापटलात् चम्पकमाला सिध्यति (सम्पद्यते) । अत्रापि मालति-माला देहकान्त्या पीतवर्णां चम्पकमाला भवतीत्याशयः । तद्गुणः । शुद्धा च ॥ १० ॥

—ॐ मणिमध्या [मणिबन्धः] ॐ—

मानय मत्ते ! मे वचनम्
नैव हितं मानाऽऽरचनम् ।
संप्रति संतुष्येर्दयिते

कुप्यसि किं पादावनते ? ॥ ११ ॥

अयि प्रमत्ते ! मानकरण न हितम् । प्रियतमे (सप्तमी) संप्रति संतुष्येः प्रसन्ना भवेः । पादयोरवनते अस्मिन् किं कुप्यसि ? मोचितः कोप इत्याशयः ॥ सख्या उक्तिः ॥ ११ ॥

—ॐ इन्द्रवज्रा ॐ—

उन्माथिनीनां विपदां विमाधे
नाथे त्वयि प्रोज्झति मत्प्रभुत्वम् ।
हे दीनबन्धो ! वद दीनवाचा

याचामि कं वा शरणं पृथिव्याम् ॥ १२ ॥

घोराणां विपदां विमाधे (उन्मथने), त्वयि मास्वामित्वं प्रोज्झति सति, दीनवाचा शरणं कं रक्षितारं याचामि, वद । एवमेव मे पृथिव्यामवलम्बनमस्ति, ततश्च विपद्दूरीकरणे एवमेव मे स्वामीत्याशयः ॥ १२ ॥

—ॐ उपेन्द्रवज्रा ॐ—

दुरन्तसन्तापसमापकानि
प्रकाममन्तर्बलदायकानि ।
रसाश्रितानीव सुभेषजानि

श्रयन्तु सन्तः कविजल्पितानि ॥ १३ ॥

दुरन्तस्य सन्तापस्य, मानसिकपीडायाः रोगादिजनितस्य उत्तापस्य च निवर्तकानि । मधेष्टम्, अन्तर्बलस्य दायकानि (उभयत्र समानप्रापम्) । रसैः शृङ्गारादिनवरसैः भाश्रितानि, पारदादिरसैश्च निर्मितानि सुष्ठुभेषजानि क० नि० २१

इय, कवीनां सूक्तानि सन्तः अयन्तु । सुकवीनां सुभाषितानि, रसौपधानीय
सचेतसां कृते उपकारं कुर्वन्तीत्याशयः ॥ १३ ॥

—ॐ उपजातिः ॐ—

स्खलन्ति लक्ष्मीलवदुर्विदग्धाः

पदे पदे पश्य समृद्धलोकाः ।

विलासिनीलोलकटाक्षलक्ष्ये

रक्ष्येत कैश्चेतसि धैर्यबन्धः ? ॥ १४ ॥

संपत्तिलवेन प्रमत्ताः पदे पदे प्रमादं कुर्वन्तीति पश्य । विलासिन्याः
षडलकटाक्षस्य लक्ष्यभूते चेतसि, कैजनैः धैर्यबन्धो रक्ष्येत? कटाक्षेण
विप्रलब्धा धैर्यं त्यजन्तीत्यर्थः । विलासिन्याः कटाक्षलक्ष्यीभूता यथा लोक-
मर्यादादिषु स्खलन्ति, तथा लक्ष्मीकटाक्ष-लव-मुग्धा पदे प्रमाद्यन्तीत्या-
शयः । विलासिनीपदेन लक्ष्म्या नवनवस्थानमार्गं ध्वन्यते । कटाक्षे
लोलविशेषणदानात्तस्याप्यस्थिरत्वं सूच्यते ॥ १४ ॥

—ॐ सान्द्रपदम् ॐ—

दीनगृहे भो भवति यदेव

भक्तिवशस्तत्प्रतिनय देव ।

अप्रभविष्णुः किमुपहरामि

विष्णुरसि त्वं किमुपचरामि ॥ १५ ॥

हे देव! दीनगृहे यदेव पूजोपकरणं भवेत्तत्त्वदास्त्वम् तदेव प्रतिनय
स्वीकुरु । असमर्थोऽहं किम् उपायनं ददामि । त्वं विष्णुः (सर्वत्र व्यापकः)
असि । अहं किमुपचरामि, कां सेवां कर्तुं समर्थं दृश्याशयः ॥ १५ ॥

—ॐ सुमुखी ॐ—

रवितनयाऽतुलनीयतटे

विहरति शौरिरयं निकटे ।

चपलमगृह्यत तत्र सखी

कथमिव यास्यति सा सुमुखी ॥ १६ ॥

यमुनायाः अनुपमे तटे, समीप एव अयं शौरिः (कृष्णः) विहरति । तत्र (तस्य विहारश्रीढायाम्) मरुसखी चपलं यथा तथा अगृह्यत, कृष्ण-द्वारा न्यहस्यत । सा सुमुखी, कृष्णमुहुरह्य कथं यास्यति । निजसखीयमनं विचारयन्त्या गोप्याः सर्वा प्रयुक्तिः ॥ १६ ॥

→* दोषकम् *←

सूर्यसुतातटसीमसमीपे

रासमसूत स कंसनिवर्ही ।

काञ्चनकिङ्किणिकङ्कणरावै—

स्तत्र बभूव कलः किल नादः ॥ १७ ॥

तटसीमः समीपे । कंसनिवर्ही श्रीकृष्णो रासं कृतवान् । तत्र (रासे) सुवर्णकिङ्किणीनां कटिस्थशुद्धवण्टिकानां कङ्कणानां च शिञ्जितैः मनोहरो नादो बभूव ॥ १७ ॥

→* शालिनी *←

निर्यत्रीरे कापि कालिन्दितीरे

सायंकालाद्गोपवालाज्वतस्ये ।

संकेतेऽस्मिन्नाभ्युपेते मुकुन्दे—

ऽक्रन्दन्मन्दं शोणट्कशालिनी सा ॥ १८ ॥

अतिप्रवाहवेगात् निर्यद् (निर्गच्छद्) नीरं यस्मात् ईदृशे कालिन्द्याः तीरे । एयापोरिति ह्रस्वः । सायंकालादेव गोपसखी काचित् कृष्णप्रतीक्षायाम-तिष्ठत् । अस्मिन् संकेतस्थाने मुकुन्दे अनागते सति, रोदनवशात् अहण-नेत्रशालिनी सा मन्दमरोदत् ॥ १८ ॥

→* (अमरविलसिता) *←

चित्तं वित्तं भगवति भरितं
 वेपोऽप्येपोऽञ्जयति सुचरितम् ।
 नित्यं सत्यं दधति रुचिरभा
 रक्ता भक्ता जगति न सुलभाः ॥ १९ ॥

वेपां भक्तानां चित्तं धनादिकं च भगवत्येव भरितम् । वित्तमपि भगवति पूर्णम्, धनमपि भगवत्येव स्थितम् । भगवानेव तेषां सर्वस्वमित्यर्थः । विनीत—मनोहरः एष वेपोपि भक्तानां सुन्दरमाचरणं प्रकाशयति । वेपेणैव तेषामाचरणमनुमीयत इत्यर्थः । नित्यं सत्यं यथा तथा रुचिरभाः सुन्दरं तेजो धारयन्ति । हेदृशाः भगवति अनुरक्ता भक्ता जगति न सुलभाः ॥ १९ ॥

→* रथोद्धता *←

प्रस्थिते मधुपुरीं पुरा हरौ
 गोपिकाहृदि पदं दधेऽष्टतिः ।
 नेत्रयोर्जवनिकाऽनुकारितां
 रेणुरेव हि रथोद्धता ययौ ॥ २० ॥

पूर्वं धीकृष्णे मधुरापुरीं प्रस्थिते सति, गोपिकानां हृदये अर्धयं पदं चकार । किं च अक्रूरद्वारा भेरितेन रथेन उद्धता रेणुः धूलिरेव, नेत्रयोरभ्रे तिरस्कारिणीसमानतां ययौ । रेणुर्द्वयोरित्यमरः । उरकण्ठावशात् कृष्णरथं पश्यन्त्वोपि धूलिप्रावरणात्तं वीक्षितुं न शक्नुवित्यर्थः । मुद्रा ॥ २० ॥

→* स्वागता *←

दुःसहेऽद्य विरहे कथमेकं
 प्रोत्सहे हृदि निवस्तुमितीत्यम् ।
 चित्त! हन्त न विचिन्तय, चिन्ता
 स्वागताय समुपैति सखे ते ॥ २१ ॥

दुःसखे विरहे, एकम् (एकाकि) अहं हृदये वक्षसि निषस्तुं कथं प्रोत्सहे इति इत्थं हे चित्त ! त्वं न चिन्तय । हे सखे ! ते स्वागतार्थं चिन्ता आयाति । विरहे, मम घोरा चिन्ता चेतसि वर्तते इति व्यज्यते । स्वागताय समागच्छतीत्यनेन विरहे सत्येव चिन्ता हृदयेऽविविष्टाभूदिति ध्वन्यते ॥ २१ ॥

❧ वृत्ता ❧

मधुप ! वचसि न मनो दत्से
मधुनि मधुनि मुखमाघत्से ।
प्रियवर ! मम कथयेः सत्यं
कुत इदमधिगतमौद्धत्यम् ॥ २२ ॥

हे मधुप ! मम वचने मनो न ददासि । नानाविधे मधुनि (पुष्परसे) मुखं स्थापयसि । नानाविधं मधु पिबसीत्यर्थः । मम सत्यं कथयेः, यत् इदमौद्धत्यं कुतः शिक्षितम् । नानाविधपुष्परसास्वादो केवलमौद्धत्यमित्युपाख्यम् ॥ २२ ॥

→❧ भद्रिका [सुभद्रिका] ❧←

अयति वियति भूरिभास्करे
भवति समयता सुधाकरे ।
कुपितमधिकमेक्ष्य मानवं
मृदुतनुरूपयाति तानवम् ॥ २३ ॥

वियति आकाशे भास्करे अयति आगच्छति सति, सुधाकरे (चन्द्रे) भूरि समयता भवति । सूर्योदये चन्द्रोऽस्त्वं यातीति भावः । तत्रोदाहरण-माह—अधिकं कुपितं कंचिन्मानवम् भा-इक्ष्य, कोमलशरीरो जनः तनु-ताम् (तनोर्भावः तानवम्) संकोचम् उपयाति । तथा च प्रचण्डस्वभावं सूर्यं दीक्ष्य कोमलस्वभावश्चन्द्रो विभेतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ .

→* (वंशस्थविलम् [वंशस्थम्]) *←

मधु स्रवन्तोपि मुखेन निर्भरं

विपं वहन्तो हृदये सुदारुणम् ।

अहो दुरन्तोदरपूर्तिलालसा

लुनन्त्यसन्तो हितभाजनं जनम् ॥ २४ ॥

मुखेन मिष्टं भाषमाणा अपि हृदये विपं (कौटिल्यम्) धारयन्तः, दुष्पू-
रस्य उदरस्य पूर्तिं कामयमानाः असज्जनाः इन्त हितपात्रमपि जनं प्रन्ति ।
उदरपूर्तये, मिष्टभाषणेन प्रतार्यं सज्जनमसज्जना घातयन्तीत्याशयः । वन्तो
हन्तो इति चतुर्ष्वसि घरणेषु प्रासाः ॥ २४ ॥

→* इन्द्रवंशा *←

लक्ष्मीप्रकाशेन निवद्धचक्षुषो

लोकस्य दारिद्र्यमिहौषधं मतम् ।

निर्यन्नवीनाम्बुजकोपकीलिते

भृङ्गेऽम्बुजोद्भेद इह प्रतिक्रिया ॥ २५ ॥

धनवैभवचाकचक्येन निमीलितनेत्रस्य (अन्धप्रायस्येत्यर्थः), जनस्य
दारिद्र्यमेवौषधम् । निर्गच्छति नवीने कमलकुन्दमले, भृङ्गे कीलिते निगदिते
सति कमलोद्भेद एव उपायः । यावत्कालं कमलं नोद्भिद्यते तावन्मधुपस्य
न मोक्षः । एवं यावत्कालं लक्ष्मीर्न गच्छति (यथासौ प्रमत्तोऽभवत्)
तावत्तासौ स्वस्थो भवति ॥ २५ ॥

→* तोटकम् *←

अयि नन्दपुरन्ध्र ! रुणात्सि न किं

भृशमुद्धतमार्गगतं स्वसुतम् ।

अमुना यमुनातटमाप्य सदा

प्रमदासु मदाचरितं ध्रियते ॥ २६ ॥

अपि यशोदे ! उद्धतमार्गगतं सुखं किं न निवारयसि ? अमुना स्त्रीषु
मदस्याचरणं ध्रियते । ता अपि प्रकृष्टमदाः, अयमपि तत्र मदमत्तवदाचरति
इति तत्र द्वयोः प्रमत्तयोर्योगेन शृङ्गारभावस्य भवतीत्याशयः । पुरन्धि !
इति पदेन 'स्वं सुचरित्रासीति तव उद्धतस्य पुत्रस्य निवारणमावश्यकमिति'
द्योत्यते । उपालभमानानां गोपगृहिणीनां यशोदां प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥

→* हुतविलम्बितम् [सुन्दरी] *←

वहति वाङ् न परा सुरभारती-
रसजुषो विदुषो मनसो मुदम् ।
कमलिनीमपहाय गुह्यिका
किमलिना मलिना विनिषेव्यते ॥ २७ ॥

संस्कृतभाषानुरागिणो विदुषः, मानसस्य मोदम् अपरा वाक् (अंग्रेजी-
प्रभृतिः) न वहति । किम् अलिना (अमरेण) कमलिनीं त्यक्त्वा मलिना
अधमा गुह्यिका ('गिह्योप' इति ख्याता) सेव्यते ? अपि तु नेत्यर्थः ॥ २७ ॥

→* कुसुमविचित्रा *←

यदवधि लोके धनलवलिप्सा
तदवधि चित्ते भयविचिकित्सा ।
अपगतलोमे प्रभवतु को वा
धनपतिरिन्द्रः कमलभवो वा ? ॥ २८ ॥

भयजन्या विचिकित्सा (संशयः), अपयुक्ता विचिकित्सा वा । व्यक्त-
लोमे जने जुरेः, इन्द्रः, साक्षात् महा वा, को वा प्रभवतु ? न कोपि
समर्थो भवतीत्याशयः ॥ २८ ॥

→* जलोद्धतगतिः *←

वहन्ति विनयं युषेषु यत ये
भवन्ति भुवने त एव नतये ।

धनूंषि नहि चेन्नमन्ति समरे

शिरो न नमयन्ति तावदपरे ॥ २९ ॥

ये जनाः पण्डितेषु नम्रा भवन्ति, ते एव भुषणे नत्यर्थं समर्था भवन्ति । अर्थात् ते एव लोकानां नतिपात्रं भवन्ति । युद्धे धनूंषि यदि न नमन्ति, तदा अपरे शत्रवः शिरो न नमयन्ति । नतान्येव धनूंषि यथान्येषां शिरांति नमयन्ति, एवम् गुरुषु नम्रा एवान्येषां नमनहेतवो भवन्ति ॥ २९ ॥

—ॐ भुजङ्गप्रयातम् ॐ—

वदेयं तु किम्, प्रार्थनेयं प्रभो ! मे

मनो मे भवत्पादपद्मेऽभियायात् ।

सदा साधुसङ्गेऽनुपङ्गो ममाऽऽस्ता-

मुदास्तां मतिर्देहली-गेह-लीना ॥ ३० ॥

कथयेयं चेदीश्वरे त्वयि अविनयो भवेत् । अत एव हे प्रभो ! ह्यं मे प्रार्थना यत्, मे मनस्तव चरणकमले आभिमुख्येन गच्छेत् । साधुसङ्गे मे आसक्तिरस्तु । गृहदेहल्याम्, गेहे च लीना (आसक्ता) मे मतिः उदास्ताम् उदासीना (सदस्या) भवतु ॥ ३० ॥

ॐ नम्रिणी ॐ

[लक्ष्मीधरम्, लक्ष्मीधरा, शृङ्गारिणी, कामिनीमोहनम्]

भूतिभव्यप्रभं भैरवीवल्लभं

भोगिभोगोपवीतं भयोद्गावकम् ।

भूतभूनायकं भूरिभद्रच्छटं

भक्तभीतिच्छिदं भैरवं भावये ॥ ३१ ॥

भक्तानां भक्त्या कान्तिर्यस्य तम्, भयस्य उरपादकम् । भूतभुयः शमना-
नस्य नायकम् । अतिमनोशकान्तिम् । भावये ध्यायामि ॥ ३१ ॥

❀ प्रियंवदा ❀

अमवशात्कुचरितैः पुराकृतै-

र्यदि हरे ! परिहरेरिमं जनम् ।

वद तदा क्व फलिता मनस्विता ?

गुणनिधे ! क्व च कृता कृपालुता ? ॥ ३२ ॥

अमवशात्पूर्वं कृतैर्मदीयैः कुस्विताचरणैर्यदि इमं जनम् (माम्) खं परिहरेः परित्यजसि, तदा मदर्थं तव उन्नतमनस्कता क्व फलिता । यदि च सद्गुणानेव दृष्ट्वा दयसे तर्हि कृपालुता क्व कृता ? ॥ ३२ ॥

→❀ मणिमाला ❀←

क्रीडन् गजधक्रो ब्रूते गिरिजायै

भ्रातुर्वत दोषं स्पष्टं कलयन् सन् ।

मातर्मम देयौ मञ्जु मणिहारौ

त्यौ त्यौ, मणिमाला छिन्ना गुहवक्रैः ॥ ३३ ॥

भ्रातुः कार्तिकेयस्य मणिमालात्रोटनरूपं दोषं स्पष्टं कथयन् किं च क्रीडन् गणेशो गिरिजायै ब्रूते—“हे मातः ! (भद्रुव्या हारौ निर्दिश्य) त्यौ त्यौ (तौ तौ) मञ्जुलौ मणिहारौ ममं देयौ । यतः पद्मभिर्गुहस्य मुखैः पूर्वं दत्ता मणिमाला छिन्ना ।” किञ्च ‘तगणयगणतगणयगणाः, पद्मभिः कृत-यतिर्मणिमाला (छन्दः) इति सुदृगपि ॥ ३३ ॥

❀ प्रमिताक्षरा ❀

मधु-भोचिका-ऽरुणरसाल-सिता-

वनिताधरास्तदुपयान्तु कथम् ।

सरसस्य वत्सरशतेपि गते

कविकालिदासवचसस्तुलनाम् ॥ ३४ ॥

क्षौद्र-कदली-पाफाएणात्र-शर्करा-यनिताधराः, अनन्तेषु घसरेषु गते-
 प्वपि सरसस्य कविकालिदाससुभाषितस्य मुलनां कथम् उपपान्तु ? मधु-
 मोचिकादयः किञ्चिदकालानन्तरमेव विरसा भवन्ति । इदं तु घसरेषु
 यातेऽपि सरसमस्तीति विशेषः ॥ ३४ ॥

→ मालती [यमुना] ←
 तदवधि मोदमुपैति मानसं
 यदवधि संन्यथते न चिन्तया ।
 कथमिव फुल्लति मालतीसुमं
 दवदहनो यदि दग्धवानिदम् ॥ ३५ ॥

यावत्कालं चिन्तया न पीड्यते तावत् चित्तं, मोदं गच्छति । यदि यत्-
 वद्धिः इदं (पुष्पम्) दग्धवान्, तर्हि मालतीकुसुमं कथं विकसति ? न
 विकसतीत्यर्थः । कुसुमसमाने कोमले चेतसि, चिन्ता यनाग्निरिव अग्नयं
 घटयतीत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

→ तामरसम् ←
 हृदि यदि वाञ्छसि मोदमनन्तम्
 गुणगणमीप्ससि चेद्विलसन्तम् ।
 मनसि न तर्हि धरेः परनिन्दाम्
 अनुसर सज्जनरीतिमग्नन्दाम् ॥ ३६ ॥

हृदये आनन्दं वाञ्छसि, गुणगणं च प्रसरन्तं वाञ्छसि, तर्हि परनिन्दां
 मनसि न आनयेः । प्रसन्नो सज्जनसंज्ञि च अनुगच्छ । परनिन्दया पैरो-
 रपरया आनन्दो लुप्यते, गुणाश्च न प्रसिध्यन्ति । न फस्यचित्तिन्दा कर्त-
 व्येति सन्मार्गः ॥ ३६ ॥

→ प्रहर्षिणी ←
 सोल्लासप्रस्रमरसद्गुणैकसिन्धोः
 श्रीश्रीमज्जयनगराधिराजमौलेः ।

सोन्नाहामनुदिनमुन्नतिं समन्ता-

दाशास्ते मतिरतुलप्रहर्षिणी नः ॥ ३७ ॥

सोहासं प्रसरणशीलानां सद्गुणानामेकमात्रस्य सागरस्य, श्रीजयपुरम-
हाराजश्रेष्ठस्य सोच्छ्रामां प्रतिदिनम् समन्तात् सर्वेषु विषयेषु उन्नतिम्,
अतिहर्षयुक्ता भस्माकं मतिराशास्ते । मुद्रा ॥ ३७ ॥

❧ (मत्तमयूरम् [माया]) ❧

तीव्राघातैर्मौलितटीघट्टनजातै-

र्वद्धामोदं संदिशतोऽनर्थफलानि ।

सत्याशीर्भिवर्द्धयतोऽप्याकुलयद्भि-

र्लुब्धैर्लोकैराम्र ! सखे ते तुलना नो ॥ ३८ ॥

मौलितटीदेशे (मस्तकदेशे) घट्टनेन संघर्षेण जातैः, तीव्रैर्लौष्टादीनामा-
घातैः सानन्दम् [किंच 'बद्धामोदम्' अनेन लोष्टाघातप्रसरन्मकरन्दतया
'विस्तारितसौरभम्' इत्यप्यर्थो भवति] अनर्घाणि फलानि ददतस्ते, सत्या-
शीर्वाद्वारा अभिनन्दयतः अपि (लोकान्) व्याकुलीकुर्वन्निर्लुब्धैः जनैः
साकम् । हे आम्र ते तुलना नास्ति । लोकाः ईदृशा लुब्धाः सन्ति ये
आशीर्वाद्वारा अभिवृद्धिं वाञ्छन्ति तानप्याकुलीकुर्वन्ति । त्वं तु लोष्टाना-
माघातैः पीडितोपि उत्तमानि फलान्येव ददासि । अत एव तैर्लोकैः साकं
तव तुलना नास्तीत्याशयः ॥ ३८ ॥

❧ (चन्द्रिका [उत्पलिनी, विद्युत्, कुटिलगतिः]) ❧

मनसि शुचितया जाह्नवी जीयते

वचसि दृढतयाऽद्रिः पराजीयते ।

मणितिपटुतया पण्डितः प्रीयते

जगति गुणनिधिस्तादृशो गीयते ॥ ३९ ॥

चित्ते निर्मलतया गङ्गापि विजिता भवति । वचने दृढतया पर्वतोपि परा-
भूयते । अर्थाद् पर्वततोप्यचलं यस्य वचनमस्ति । एवंविधो जनः, जगति
गुणनिधिरिति प्रख्यातो भवति ॥ ३९ ॥

ॐ प्रहरणकलिका [ता] ॐ

प्रमदसमुदये सततमविचला

त्रिजगदुपवनीविधुतकलिमला ।

मनसि विलसनात्सततसुखकरी

जयति जगति सा सुकविरसङ्गरी ॥ ४० ॥

आनन्दोदये सदा सुस्थिरा, सदा आनन्ददात्रीति भावः । त्रिभुवनरूप-
स्योपवनस्य धौतमालिन्या । मनसि विचारणारसुखकरी सा सुकविसम्ब-
न्धिनी रसनिर्झरी जयति । निर्झरी यथा उपवने विलसति तथेयं त्रिभुवनं
पुनाति । प्रह्लादितः समुद्गतो दिव्यलोकादिव्यपि काष्परसो प्राचरदिति
श्लेषम् ॥ ४० ॥

ॐ (अलोला [लोला]) ॐ

धन्यास्ते धनिलोका ये लोकान्सुखयन्ते

मा भूवंस्ते हीना ये दीनान्दलयन्ते ।

स्वार्थापूरणसक्ता रक्ताः स्युर्न हि के वा

किन्त्वानन्दितदेवा धन्यासौ परसेवा ॥ ४१ ॥

ये हीना धनिलोका दीनान्दलयन्ति, ते जगति नः उत्पद्यन्ताम् । माह-
योगे लुब्ध । स्वार्थस्य आपूरणे लप्ताः के वा सुखिता न स्युः । परं देवान-
प्यानन्दयन्ती परेषां सेवा धन्या । परोपकारेण देवाः प्रसीदन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ॐ वसन्ततिलका [उद्धर्पिणी, सिंहोद्धता, मधुमाधवी] ॐ

भूयासुरद्य कविताः कवितानिकुञ्ज-

गुञ्जन्मधुव्रतकिशोरविरावकल्पाः ।

छन्दोऽनुबन्ध-लय-निकृषितानुनृत्य-

द्वाग्देवतानिविडनूपुरनादहृद्याः ॥ ४२ ॥

कवितानिकृषे गुञ्जतां यः किशोरमधुमतागां विरावस्तसहृदयः इमा
कविताः, अथ नधीनच्छन्दोऽनुगामी षो लयः (स्वरसाम्यम् 'छै' इति
भाषा) तद्विक्रणितानुसारं नृत्यन्ती या वाग्देवता तस्या धननूपुरनादवद्
मनोहराः भूयासुः । पूर्वं मधुकरगुञ्जनवाक्कलमनोहारिण्योपि, अथ त्रयास्व-
देवतानुमद्वेषेण मम कविता नधीनच्छन्दोऽनुगाम्याः सरस्वत्या नूपु-
रनादवद्दिव्य-मनोहराः भवन्तु इति देवेभ्यः प्रार्थना । आशिषि लिङ् ॥ ४२ ॥

ॐ स्रक् ॐ

[यतिमेवेन, 'शशिकला, मणिगुणः शरमः चन्द्रावती']

छमिति छमिति चलचरणपदुरवे

धगिति धगिति मधुमुरजमनुगते ।

सुपटु नटति करकलितनिजकरे

व्रजपतिरिति नवयुवतिपरिकरे ॥ ४३ ॥

श्रीकृष्णस्य रासक्रीडाया वर्णनम् । छम् छम् इति शब्दं कुर्वन्तश्चला
ये गोपीनां चरणास्त्रेयां मधुरे रवे, धग् धग् शब्दं कुर्वन्तं मधुरमृदङ्गमनु-
गते सति, करे (श्रीकृष्णस्य) समर्पितो निजकरो येन, ईदरो नवयुवतीनां
समूहे व्रजपतिः इत्थं मुनिपुत्रं नृत्यति । मृदङ्गलयानुसारं चलचरणे इत्य-
गृहीतश्रीकृष्णहस्ते गोपीनिकरे, श्रीकृष्णः सुमनोहरमनृत्यदिति भावः ॥ ४३ ॥

➤ कामक्रीडा [सारङ्गी] ◀

अज्ञाः सन्तो विज्ञानेते साहङ्कारं भापन्ते

कामं कौटिल्याविष्टानां वक्रे हासा भासन्ते ।

उचस्यानारूढान्मूढा गत्या नित्यं सेवन्ते

तेऽमी धन्या विज्ञमन्या ये पैशुन्यादेधन्ते ॥ ४४ ॥

मज्ञाः सन्तोषि विश्लोकान् अहंकारेण सहितं संलपन्ति । हृदये कौटिल्ययुक्तानामपि मुखे हासाः शोभन्ते । किञ्च उद्याधिकारिजनान् ये उद्यतिलोभेन सेवन्ते । अहो आत्मनो मनसि विज्ञायिताः इमे धन्याः सन्ति, ये सूचकत्वात्, पृथन्ते पदन्ते । उद्याधिकारिषु परेषां विषये पिशुनत्वं कुर्वन्त इमेऽभिवृद्धिं गच्छन्तीत्यहो इमे धन्याः । धन्या इति विपरीतलक्षणा ॥ ४४ ॥

❧ मालिनी [मञ्जुमालिनी] ❧

मनसि सुजनगोष्ठीविभ्रमैर्मोदमेयाः

खलजनपरिहासैर्माऽऽमनस्यं प्रयासीः ।

सततमवदधीथा मञ्जुनाथाऽन्तरे य-

त्पथि पथिकसमानो ह्यञ्जसा नो निवासः ॥ ४५ ॥

सुजनगोष्ठीविलासैर्मनसि भानन्दम् एयाः भागच्छेः । आहृपूर्वकादेते-
र्विधिलिङ् । खलोपहासैरामनस्यम् (दुःखम्) मा गच्छेः । हे मञ्जुनाथ !
अन्तरे चेतसि सततम् अवधानं कुर्याः, यन्मार्गे मिलतां पथिकानामिव
अस्माकमयं जगति निवासः । अस्मिरप्रायः ॥ ४५ ॥

❧ पञ्चचामरम् [नाराचम्, नागराजः] ❧

अहो सलीलमुच्छलद्रसानुबन्धवन्धुरो

जयत्ययत्नसुन्दरो गिरो निगुम्फनिष्कटः ।

यदत्र मोदनिर्भरं रसानुसारिविस्तरं

निरुत्तरङ्गनूपुरं ननर्त सा सरस्वती ॥ ४६ ॥

उच्छलताः, निर्भरपरात्सवेगमुद्गच्छतो रसस्य भानन्दस्य (निष्कटपक्षे
जलस्य) अनुबन्धेन संबन्धेन सुन्दरः, स्वभावेन मनोहरो वाहूनिगुम्फरूपो
निष्कटः (गृहारामः) जयति । यत्र सरस्वती नृत्यति कथं तदाह-रसानुसारी
विस्तरो यस्मिन् यथा भवति, नृत्यस्य तावानेव विस्तरो यवान् यादतो रस

इत्याशयः । अनेन, कान्ये विस्तरस्तावानेव शोभते यावता सामाजिकानां न
निरागो भवतीति सूच्यते । नितरामुत्तरङ्गाश्चञ्चला नूपुरा यत्र । भयवा
निस्तरङ्गाः सुस्थिरा नूपुरा यत्र । अतिवेगनृत्ये नूपुराणां स्थैर्यात् ॥ ४६ ॥

→ॐ शिखरिणी ॐ←

प्रणामैर्देवानां मुकुटतटकिर्मीरितपदं
गणैर्गन्धर्वाणां प्रतिसवनमुद्गीणितगुणम् ।

स्फुरन्नासारन्ध्रश्चसनमरुदासाद्यनिगमं

चिदानन्दं वन्दे ह्यमुखममन्देहितधरम् ॥ ४७ ॥

मुकुटकोट्या किर्मीरिते आलिखिते पदे यस्य । प्रतिसन्ध्यम् वीणया
उद्गीताः गुणा यस्य तम् । स्फुरतो नासारन्ध्रस्य श्वासपवनात् प्राप्याः निगमाः
(वेदाः) यस्य, श्वासमाहृतोऽपादितवेदमित्यर्थः । चैतन्यानन्दस्वरूपम-
ममन्दानां भक्तेष्वितानां धारकं श्रीहयग्रीवं वन्दे ॥ ४७ ॥

→ॐ (पृथ्वी) ॐ←

अये कवयसे कवे ! मधुरभावगमैः पदै-

रिदं त्वयि निवेदये, यदिह वाङ्मिगुम्फस्तव ।

मिलन्मधुरमालतीकुसुमसारसौभाग्यभाग्

भवेद्वि मधुपास्य-संमुख-हयास्य-दास्याद्भुवम् ॥ ४८ ॥

अये कवे ! एवं कवितां करोषि परम्, इदं भवति निवेदये, यत् ममो-
पास्यस्य अनुकूलीभूतस्य हयवन्दनस्य दास्यात् ते वाङ्गुम्फः (रचना)
मालतीकुसुमसारस्य सौन्दर्ये भजति तादृशो भवेत् । एवं भावगमैः पदैर्मे-
धुरं कवयस्त्रेव परं हयवन्दनसेवया कवितायां नैसर्गिकं भाषुर्दं भवेदिति
ध्रुवमिच्छाशयः ॥ ४८ ॥

→ॐ हरिणी ॐ←

इह हि कतिचिद्वर्षाण्यारभ्य भूरिविशङ्कटा

रणघनघटा संनद्धाऽभ्रुद्युरोपनभस्तले ।

सपदि वृटिशधीशप्रोधजयामृतवर्षिणी

तव करुणया स्रदर्कासौ बभूव दयानिधे ! ॥ ४९ ॥

(युरोपयुद्धावसाने जयपुरेन्द्रस्याज्ञया श्रीगोविन्दसंमुखे पठिता प्रार्थना)
—युरोपरूपे गगने भूरिविशङ्कटा भतिविहृता युद्धमेघघटा व्याप्तामृत् ।
इदानीं वृटिशधीशस्य प्रोधत् जयामृतं वर्षति तच्छीला साऽसौ घटा, हे
गोविन्द ! तव करुणया सुन्दरपरिणामाऽभवत् । 'उदकं फलमुत्तरम्' ॥४९॥

↪ मन्दाक्रान्ता ↪

गोपायन्ती निजगुणगणान्विभ्यती संकुचन्ती

हेलाकृष्टा सदसि रभसात्पश्य दुःशासनेन ।

अन्नक्षण्यं समभिदधती वेपते भूरि, हंहो

मन्दाक्रान्ता द्रवति कविता द्रौपदीवाकुलेयम् ॥५०॥

अनधिकारिणा कविना सभायां पठितां कवितामुद्दिश्योक्तिः—कवितायां
ये स्वाभाविका माधुर्यप्रसादादयो गुणाः तान् भतिकष्टेन रक्षन्ती (पक्षा-
न्तरे सौकुमार्य-सौन्दर्यादीन् पुरुषसभायां लज्जायुक्तात् गोपायन्ती), दुर्निदे-
शेन मूढकविना हेलाया भाकृष्टा (पक्षे तत्ताज्ञा कौरवेण) । अत एव
'अन्नक्षण्यम्' इति अभिदधती (कथयन्ती) भूरि कपते । हंहो मन्देन
अभिभूता इयं कविता द्रौपदीवाऽऽकुला द्रवति भयाहूरं पलायते । मन्दा-
क्रान्ता छन्दश्चेति मुदा ॥ ५० ॥

↪ नर्कुटकम् [यतिनियमेन 'फोकिलकम्'] ↪

परविभवेन मोदमुपयन्ति नमन्त्यनिशं

हृदि न नयन्ति दोषमवयन्ति गुणान्किल धे ।

निखिलनराभिनन्दनयनिर्मलताऽधिजुषां

जयति जगत्सु कोपि महिमातिशयो विदुषाम् ॥५१॥

सदा ये नग्न भवन्ति । ये हृदि कस्यचित् दोषं न नयन्ति किन्तु गुणान्
अवयन्ति जामन्ति । सकलजनैः प्रशस्वाम् नीतेर्निर्मलताम् अधिगुणन्ति
(सेवन्ते) तादृशानां विदुषाम् अत्रिबंधनीयो भाहारम्योरकषो जयति ॥५१॥

→ शार्दूलविक्रीडितम् ←

शीर्षोत्खेलदनिन्दनाकतटिनीफळोलमालाकुले

यद्भालेऽनललुप्यमानशिशिरो बालः शशी राजते ।

भक्त्यावेशनमत्सुरेशमुकुटप्रोद्घृष्टपादाम्बुजे

तस्मिन् शैलसुताविलासरसिके देवे मनः खेलतु ५२

शिरसि उच्चैः खेलन्त्याः अनिन्धायाः सुरनद्याः तरङ्गमालया व्यासे ।
अनलेन नेत्रयद्भिना लुप्यमानः शिशिरो गुणः (जाड्यम्) यस्य सः ।
खेलतु ऋडतु इति लक्षण्या स्वाभाविको मे मनोरागोस्तु, न पुनः दाद्य-
शासनेनेति भावातिशयो ध्वन्यते । संस्कृतरत्नाकरे प्रकाशितपूर्वम् ॥ ५२ ॥

→ नाराचम् [महामालिका] ←

मनसि कपटभावना बुद्धिपूर्व धृता चेत्तदा

रचितरुचिरविभ्रमेणाननेनापि किं मञ्जुना ।

बहिरुपहितसद्गतं तं तिरस्कुर्यते साधवो

बहिरतिसुखदर्शनं को न निष्ठीवतीन्द्रायणम् ॥५३॥

मनसि यदि कपटविचाराः सन्ति तर्हि, इतरचिरविलासेन सुन्दरेणापि
मुक्तेन किं फलम् ? बहिः (उपरितः) धारितसद्गतं तं कपटहृदयं पुरपं
सज्जनाः, तिरस्तुर्यन्ति । उपरितः अतिमनोहरदर्शनमपि इन्द्रायणस्य फलम्
('गढर्द्धा' इति ख्यातम्) को वा न निष्ठीवति ? अपि तु अतितिक्रवास्त्रे
एव निष्ठीवन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

→ अग्धरा ←

उन्मीलन्मञ्जुमुक्ताफलनिचयरुचा सन्मनःस्तोमतुम्फा

वाग्गुम्फाः प्राक्कवीनां तुलयितुमधुना भूतले केन शक्याः ।

असद्वंशे प्रसीदद्द्वयवदनपदाम्भोजलक्ष्मीविलासा-

दासामासाद्य वाचां कमपि गुणगणं किन्तु तुष्यन्तु सन्तः ॥

उन्मीलन्त्या (परितो विकसन्त्या) मञ्जुमौक्तिकसमूहस्यैव रुचा कान्त्या, सज्जनमनःसमूहसन्तोषकाः (तुफ तुम्फ हृत्सौ भ्वादिः, ततः कर्मण्यण्) । प्राचीनकवीनां वागुम्फाः भूमौ अधुना केन समीकर्तुं शक्याः । प्राक्विरचनानां साम्यमधुना दुर्लभमित्यर्थः । किन्तु अस्मद्वंशोपरि प्रसीदतो ह्यग्नीवदेवस्य पदाम्भोजलक्ष्मीविलासात्, आसाम् (मद्वाचां) कमपि (यदि कश्चन गुणगणः स्यात्तर्हि तम्) प्राप्य सन्तस्तुष्यन्तु । अत्र यदि कश्चन गुणस्तर्हि भगवत पृवानुग्रह इति सूच्यते ॥ ५४ ॥

→→ भद्रविराट् ←←

सेवेय समूहमर्हितानां

काव्योत्कर्षविमर्शपण्डितानाम् ।

संतोषयितुं कथं प्रगल्भे

मूढानेवमकाण्डदुर्दुरूढान् ॥ ५५ ॥

मान्यानां कवितोरकर्षविचारे चतुराणां समूहमहं सेवितुं प्रभयेयम्, अकाण्डे दुर्दुरूढान् आमहिलान् मूढान् संतोषयितुं कथं समर्थः स्याम् ? ततश्च ये चतुरास्ते कश्चनातिशयं वीक्ष्य प्रसीदेयुरिति सूच्यते ॥ ५५ ॥

→→ हुतमध्या →→

लोकपते ! न विदूरय दीनं

चरणतले तव नाथ निलीनम् ।

देहि भवचरणाम्बुजसङ्गं

शुदशुपयातु ममाकुलमङ्गम् ॥ ५६ ॥

न विदूरय दूरे न कुरु । निलीनं पापसन्तापभयात् तव चरणतले

मितीय स्थितम् । चरणकमलसङ्गेन, मम व्याकुलम् अङ्गम् सुदम् (हर्षम्)
उपयातु ॥ ५६ ॥

→ॐ हरिणीश्रुता ॐ←

मधुना विजने विपिने न चे-
इलति सा सरसा नवमालिका ।
अलिनामधुना विमनायितं
हरति कोऽरतिकोरकितं तदा ॥ ५७ ॥

मधुना वसन्तेन । अरत्या विपादेन कोरकितं अधिकीकृतम् भलिनां
अमराणां विमनायितम् उन्मनीभावं को हरति ? नवमालिकां विना न
कोपि हर्तुं समर्थं इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

→ॐ अपरचक्रम् ॐ←

अवगतनवमालिकारसे
मधुलिहि किं वहसे मधुद्रवम् ।
फलिनि ! विफलमृद्यमं त्यजेः
सखि विभजेरितरत्र ते रसम् ॥ ५८ ॥

हे फलिनि प्रियकृच्छते ! ज्ञातनवमालिकाऽऽस्वादे मधुलिहि अमरे स्वीयं
मकरन्दद्रव्यं किं ददासि ? नवमालिकाऽऽसक्तो नायं तव मधुद्रवमभिरोच-
येत् । हे सखि ! अन्यत्र ते मकरन्दं विभागेन वितरेः ॥ ५८ ॥

→ॐ पुष्पिताग्रा ॐ←

लवलिनवलतावितानरम्या
यदि भविता कविता प्रयास एव ।
वशितदशदिगन्तराणि तर्हि
स्पृहयतु कुङ्कुमफेसराणि को वा ? ॥ ५९ ॥

साम्प्रतं कविताकरणं प्रयासमात्रमेवेति वदन्तं प्रत्याह—लवली—नवल-
ताप्रतानवत् रम्या कविता यदि प्रयासमात्रं भविता भविष्यति (लुट्),
तर्हि यशीकृतानि दश दिग्मन्तराणि पैसादशानि काश्मीरजस्य (केसर
इति ख्यातस्य) केसराणि किञ्जल्कान् कः स्पृहयतु 'किञ्जल्कः केसरोऽ-
खियाम् ।' यदि केसरकेसराणामादरस्तर्हि कवितानामप्यादरः स्वाभाविक
इति भावः ॥ ५९ ॥

→* आख्यातिकी *←

जाने जगत्यां दुरितं तदेत-
त्यरोपकाराद्विमुखं मनो यत् ।
पुंसां परोक्षे परिवादरौक्ष्या-
त्परं परं पातकमेव न स्यात् ॥ ६० ॥

परोपकारात् यत् मनः विमुखं तदेतत् पृथिव्यां पातकमस्तीति जाने ।
परं पुरुषाणामसमक्षे (पृष्ठतः) परिवादरूपात् निन्दारूपात् रौक्ष्यात् परम्
अधिकम् किमपि पातकमेव न स्यात् । पैशुन्यं सर्वतोऽधिकं दापमि-
त्यादायः ॥ ६० ॥

→* विपरीताख्यातिकी *←

अवमि तान् शूरशिरोमणीन्द्रान्
क्षाम्यन्ति ये दुश्चरितं खलानाम् ।
वदामि दीनानिह तान्धनाढ्या-
न्वीक्ष्यातिथीन् ये विमुखा भवन्ति ॥ ६१ ॥

ये दुष्टानां सेन साकं दुराचरणं सहन्ते तान् शूरशिरोमणिष्वपि श्रेष्ठान्
जानामि । ये धनाढ्याः सन्तोपि भागवान् भतिथीन् दृष्ट्वा पराद्मुखा
भवन्ति तान् दरिद्रान् कथयामि ॥ ६१ ॥

→५० वियोगिनी ॥→

इह शैशवकाललालिता

वत गूढास्ति वियोगिनी लता ।

पथिकाः ! क्षणमात्रमास्थिताः

स्मृतिजन्याश्रुजलैर्निपिच्यताम् ॥ ६२ ॥

कस्याश्चन विरहिण्याः समाधिस्थानमुद्दिश्योक्तिः—शैशवकालादेव लालिता वियोगिनी लता, इह गूढास्ति प्रोथितास्ति । अस्मिन् स्थाने विश्राम्यन्तः पथिकाः ! अस्या विरहिण्याः स्मरणेनोत्पन्नैरश्रुजलैः सेयं निपिच्यताम् । जलसेकेन यथा लता सुस्थिरा भवति, तथा अस्मिन् स्थाने स्थित्वा स्मृतिजन्यैरश्रुभिः सेयं विश्राम्यतां हृदयेषु पुनः प्ररूढा भवतीत्याशयः ॥६२॥

→५१ मालभारिणी ॥→

अपि दीनमिमं निरीक्ष्य नाभू-

त्तव सा भूतदया, तदेतदास्ताम् ।

अमुना किमु नाथ ! नासि दूनो

मयि धूनोति यमो यदेष शस्त्रम् ॥ ६३ ॥

दीनमपि इमं (माम्) निरीक्ष्य तव सा (प्रसिद्धा) प्राणिषु समर्पणीया दया नाभूत्, एतद् आस्तां नाम । परं यद् एष यमो मयि शस्त्रं यधार्थं धूनोति कम्पयति, हे नाथ ! किमु एतेनापि न दुःखितोसि ? प्रत्यक्षं हन्यमानं जनं वीक्ष्य मार्गं गच्छतस्तस्यस्यापि दुःखं भवतीत्याशयः ॥६३॥

→५२ अश्वघाटी ॥→

किं गाढरागपरिपङ्गादनारतमनङ्गाकुलोऽभिरमसे

शृङ्गारवीथिनवभृङ्गापितो रतितरङ्गान्तरापतसि किम् ? ।

गङ्गामवाप्य भृशमङ्गान्युदस्य हृदि रङ्गान्तराहिततमं

त्वं गाय भूरिभयभङ्गाय तोपिततुरङ्गाननाङ्घ्रिकमलम् ६४॥

हे मनुष्य ! गाढरागस्य संबन्धात् निरन्तरं कामाकुलः सन् किं रमसे ?
 इन्द्राररसपीड्याः नवीनभृङ्गवदाचरन् रतेः विलासस्य तरङ्गान्तः तरङ्गाणां
 मध्ये किं आपतति ? भृङ्गो यदा कमलसौरभलुब्धो जलतरङ्गेषु निपतति
 तदा आर्द्राकृतपक्षपुटो निमज्जतीति सूच्यते । तर्हि विलासं परित्यज्य किं
 कर्तव्यं तदाह—गङ्गां प्राप्य, भङ्गानि भृशम् उदस्य योगरीत्या उरिक्षप्य,
 हृदये रङ्गान्तः, हृदयरूपरङ्गस्वच्छस्यान्तर्भागे इति घ्यस्तरूपकम् । आहित-
 तमं अतिशयेन स्थापितम्, तोषितस्य परिचर्याद्वारानुकूलीकृतस्य हयानन-
 स्याद्विकमलम्, सांसारिकभूरिभयस्य नाशाय, एवं गाय । चरणगुणगानं
 स्मरणं च कुर्वित्वाशयः ॥ ६४ ॥

ॐ दण्डकः (चण्डवृष्टिप्रपातः) ॐ

मनसि रूपमयन्नयं मानयन्नात्मनोऽ-
 भ्यर्हणालोपरूपामवज्ञामहो
 सुरपतिरभिवर्षति स्नानिशं नाशशङ्कावहा
 दुःसहा वारिधाराः सृजन् ।
 व्रजघरणिरभूदियं घृष्टितो व्याकुलै-
 र्गोपगोपीकुलैराकुला सर्वतः
 सपदि गिरिधरो, धिनोति स विस्राययं-
 श्चण्डवृष्टिप्रपाताकुलं गोकुलम् ॥ ६५ ॥

इन्द्रगर्वेशमनमाह—आत्मनः अभ्यर्हणालोपरूपाम् सपयां विलोपरू-
 पाम्, नन्दादिमिर्मज्जवासिभिः भङ्गतां वारिणीं पूजाम् स्वस्य अयशां मान-
 यन्, अत एव मनसि रोषम् अयन् प्रामुवन् अपम् सुरपतिः (इन्द्रः),
 प्रलयशङ्काकारिणीः दुःसहाः जलधाराः सृजन् (मुञ्चन्) महो अमिशं वर्ष-
 ति स । इयं व्रजभूमिः गोपगोपीकुलैः संबुद्धा पर्यन्ततः अभवत् । सपदि
 श्रीप्रसेष गिरि गोवर्द्धनं धारयति तच्छीलः शीघ्रतः, चण्डवृष्टिप्रपातेन

भाकुलं गोकुलम्, विस्माययन् सन् 'कथं बालेनानेन गोवर्द्धन उरिक्षितः'
इति विस्मितं कुर्वन् सन् । धिनोति सः प्रीणयति सः ॥ ६५ ॥

—ॐ आर्या ॐ—

कम्प्रस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गं ।

स्वस्त्येव पूर्यते नो प्रियसखि ! लेखे लिखामः किम् ॥६६॥

मदनूदित'संस्कृतगाथासप्तशती'स्थानि, इमानि आर्या-गीति-पद्यानि ।

'मदनलेखेन प्रियं प्रत्यात्मवेदनां सूचये'ति सख्योक्ता दर्शनध्रुवणादिना
प्रथममेव प्ररूढनायकरागा काचिदाह—कम्पमानाः स्वेदयुक्ताश्च याः करा-
ङ्गुलयः ताभिः परिग्रहणेन स्खलिता विस्मिता वा लेखनी तस्या मार्गं ।
स्वस्तीति प्रारंभिकवर्णद्वयमेव न समाप्यते, आत्मवेदनादिकमन्यत् लेखे
किं लिखाम इत्यर्थः । स्मरणमात्रेण कम्पस्वेदादिसाखिकभावोदयाप्रायकं
प्रति निरतिशयः प्रणयोऽभिव्यज्यते । एतद्व्याख्याने 'स्विन्नाभिरङ्गुलिभिः
परिग्रहेण स्खलिते लेखनीमार्गं स्वस्त्येव न पूर्यते' इति गङ्गाधरोक्तिर्वि-
चारणीयैव । स्विन्नाङ्गुलिद्वारा ग्रहणेन लेखनी स्खलति न पुनर्लेखनी-
मार्गः । प्रोपितभर्तृकाया मदनलेखोपि नवीनः । स हि पूर्वानुराग एवा-
द्यापि इष्टः ॥ ६६ ॥

—ॐ चपला ॐ—

मानपरिवर्द्धितस्य हि चिरप्रणय—(वन्द्य)—चद्रमूलस्य ।

मातुलि रवोपि पततः श्रुतोऽस्य न प्रेमवृक्षस्य ॥ ६७ ॥

अन्यप्रासक्ततया मन्दस्नेहस्य नायकस्य प्रणयमङ्गं सूचयन्ती काचिद्ग्रह-
स्यान्तर्मुक्तां मातुलानीमाह—मानेन प्रणयबहुमानेन परिवर्द्धितस्य, चिर-

वेविरविष्णकरङ्गुलिपरिग्रहकस्यसिभलेहणीमार्गे ।

सोत्थि ब्विअ ण समप्पइ पिअसहि लेहम्मि किं लिहिमो ॥६६॥ [३।४४]-

तद तस्स माणपरिवर्द्धितस्य चिरपणअबद्धमूलस्य ।

मामि पढन्तस्स मुओ सद्दो वि ण पेम्महक्खस्स ॥६७॥ (४।३१).

प्रणयबन्ध एव यद्दृष्टं मूलं यस्मिन्, हेतुशस्य अस्य पतत प्रेमवृक्षस्य रवोऽपि न क्षुत । मानेन प्रकाण्डपरिमाणानुसारं यद्विदितस्य दृढमूलस्य वृक्षस्य प्रायः पतनमेव दुर्घटम् । देवाद्यदि भवेत्तथापि सन्दरत्त्ववदपि भवेत्सोप्यत्र नास्तीति भावः । तथा च—चिरान्मयि दृढासक्तोपि बह्वर्भोऽन्यत्रासक्तया प्रेमभङ्गं कृतवान् । न चैतद्विषयिणी काचिच्चर्चाप्यभूयतेति मातुलानीं प्रति सूच्यते ॥ ६७ ॥

→६८(मुखचपला)→

अन्यदपि किञ्चिदाप्स्यसि विमूढ मा ताम्य दुःखमात्रेण ।

हृदय पराधीनजनं तव विमृगयमाणं कियदेतत् ! ॥ ६८ ॥

कस्मिन्नपि रसिके जातानुरागा काचित्तस्य स्वस्त्रीपारतन्त्र्यं सूचयन्ती, स्वहृदयामघ्नव्यपदेशेन शृण्वन्त त सनिर्वेद साकूत चाह—पराधीन जनं विमृगयमाणं अन्विष्यत् ! हे हृदय ! दुःखमात्रेण मा ताम्य (स्त्रियस्य), दुःखान्तिरिक्तम् अन्यदपि किञ्चित् आप्स्यसि, तव पतनमात्रं कियत् । त्वं पराधीनं जनं स्वप्रेमसमर्पणाय अन्विष्यसि । अत एव हे मूढ इदानीं लब्धं वियोगदुःखमात्रमेव दृष्ट्वा किं व्यथसे । अप्रेमरणादिकनपि प्राप्स्यसीति स्ववेदनातिरागः सूच्यते । अमङ्गलं मरणसूचनं चातुर्येण 'किञ्चित्'पदेन निर्व्यूढमित्यहो गाथाकर्तुं पाठवम् ॥ ६८ ॥

→६९(जघनचपला)→

दुन्वन्ति ददति सौख्यं कुर्वन्त्यनुरागमथ च रमयन्ति ।

अरतिरतिगान्धवेभ्यो नमो नमो मदनगणेशभ्यः ॥ ६९ ॥

प्रयासाद्यन्मुद्यतस्य दयितस्य गमननिवारणेच्छया विरहे भाविनं वेदना-

क्षणं पि किं पि पाविहितं मूढ मा तम्य दुःखरामेतेन ।

हिअभ पराहीणजण मग्गन्त तुह देत्तिअ एशम् ॥६८॥ (६१९)

दुम्मेन्ति देन्ति सौख्यं कुणन्ति अपुताअभ रमावेन्ति ।

अरहरइयन्धवाणं णमो णमो मअणवाणणम् ॥६९॥ (४१२५)

तिशयं सूचयितुं काचित्कामशरनमस्कारापदेशेनाह—कामवाणा दुन्दन्ति
उपतापयन्ति, उत्कण्ठां संवर्ध्म मनोवेदनां जनयन्तीत्यर्थः । नैकमात्रं परि-
हरणीया एवेत्याह—सौख्यं ददति, दयितसानिधये रतेरभिवर्द्धनेन सुखं परि-
पोषयन्तीति भावः । ननु शनैश्चकण्ठाशान्त्या स्यादुपरम इत्याह—अनुरागं
कुर्वन्ति, रतेः प्रवर्धनेन प्रेमाण प्रकर्षयन्तीत्यर्थः । अत एव रमयन्ति सौम-
नस्वमेव सम्पादयन्ति । तथा च विरहे दुःखदावृत्त्वात्, संगमे च सुखका-
रकत्वात् भरतेः (ध्याकुलतायाः) रतेः (चित्तरक्षणस्य) अपि कारकेभ्यो
मदनवाणेभ्यो नमः । तथा च तव विरहे कियती मे पीडा भवेदेभिरिति त्वं
विचारयन् प्रवासाद्विरमेति प्रिय प्रत्यभिव्यज्यते ॥ ६९ ॥

❧ (पथ्या) ❧

सन्ध्यारागस्थगितः प्रतिपच्चन्द्रो हि दृश्यते गगने ।

रक्तदुकूलान्तरिता स्तननखलेखेव नववध्वाः ॥ ७० ॥

सन्ध्यारागेण किञ्चिदन्तरितः प्रतिपत्तियेक्ष्मन्द्रः, रक्तदुकूलेन अन्तरिता
नववध्वाः स्तनगतनखलेखेव गगने दृश्यते । रक्ते गगनाभोगे मध्यगतः श्वेतः
प्रतिपच्चन्द्रः सूक्ष्मारुणदुकूलेनाच्छादिता नववधूनखक्षतलेखेव विलोषयत
इत्यर्थः । नववधूपदेन लज्जावशात्तस्य गोपनं सूचितम् ॥ ७० ॥

❧ आदिविपुला ❧

निविडनिरन्तरयोरुन्नतयोर्ग्रणलब्धशोभयोः सरसम् ।

कृतकार्ययोः पतनमपि रम्यं भटयोरिव स्तनयोः ॥ ७१ ॥

गलितयौवनायाः स्तनावबलोक्य निजवाक्चातुर्यं ता प्रति कौतुकं च प्रक-
टयितुं सपरिहासवैद्यम्यं कश्चित्सहृद्यमाह—निविडनिरन्तरयोः विशेषेण

ससाराओत्थइओ दीसइ गअणम्मि पडिवआचन्दो ।

रत्तदुऊलन्तरिओ यणणहलेहो व्व णववहुए ॥ ७० ॥ [६।६९]

तुङ्गाणं विसेसनिरन्तरणं [सरस] वणलद्धसोहाणम् ।

कअकच्चाणं भडाणं व यणाणं पडणं वि रमणिच्चम् ॥ ७१ [५।२७]

अन्योन्यलगायोः (पीनत्वात्,) उद्यतयोरुत्तुङ्गयोः (काठिन्यात्), सरसं
 सुरतकेलौ सप्रमोदं व्रगैर्नखक्षतजातैर्लङ्घ्यशोभयोः, अतएव कृतकार्ययोः
 स्तनयोः—परस्परं बल-वैपादिसाम्यान्निर्विशेषयोः मानोद्यतयोः, अतएव
 कृतकार्ययोः कृतवैरिपराजययोर्भटयोरिव पतनमपि रम्यं धेष्टम् । खया यौवने
 भूरि सुखान्यनुभूतानि, कृतकार्यासीति गलितयौवनां प्रत्यभिव्यज्यते ॥७१॥

✽(अन्त्यविपुला)✽

भवति कृपणपुरुषस्य प्रभवन्त्यपि निष्फलैव धनवृद्धिः ।
 ग्रीष्मात्पसंतप्तस्य निजच्छायेव पथिकस्य ॥ ७२ ॥

गृहापातं कञ्चन मुजङ्गं बहुधनदानाय श्रोत्साहयन्ती बुद्धनी कृपणनिन्दा-
 मुपन्यस्यति—प्रकर्षेण भवन्ती अपि, प्रभूतेत्यर्थः । यथा पथिकस्य स्वीया
 छाया नामनो नापि वा परस्य संतापं हरति तथा कृपणस्य धनमिति
 भावः । अत्र 'धनवृद्धिः' इति प्राकृतानुसारिणी गङ्गाधरच्छाया तु व्याक-
 रणप्रतीपतया विच्छायेव ॥ ७२ ॥

➤ गीतिः ➤

झञ्झावातोत्तृणिते गृहे रुदित्वा हि निःसहनिपण्णाम् ।
 दर्शयतीव घनेभ्यः प्रोषितपतिकां नु विद्युदुद्घोतः ॥७३॥

नायकसमीपगामिनं पान्थं प्रति रुदतीजनो नायिकाया भवत्यां गृहस्थापि
 च दुर्दशां सूचयन् तस्य त्वरितागमनार्थं संदिशति—झञ्झावातेन वर्षावायुना
 उत्तृणिते तृणशून्यीकृते गृहे, प्रियसंस्मरणोरकण्ठया रुदित्वा निःसहं यथा
 स्वात्तया निपण्णां प्रोषितपतिकां विद्युदुद्घोतो मेघेभ्यो दर्शयतीव । भवता-
 मुदपादियमेतामवस्थां तु प्राप्ता, किमिदानीमबलामधिकं क्लेशयथ, प्रत्युत

होन्ती वि निष्फलञ्चिअ धनरिद्धी होइ किविणपुरिसस्त ।

गिद्धावबसंतत्तस्य निअअछाहि व्व पहिअस्त ॥ ७२ [२।१६]

झञ्झावाउत्तणिए धरन्नि रोक्य जीसहभिसण्णाम् ।

दावेइ व गअवइअं विनुज्जोओ जलहराणम् ॥ ७३ [४।१५]

पत्युरेतस्याः कुरतोःकण्ठां येनेमां दशमवासा सेयं जीवितुं शक्यादित्यासायेन
मेघेभ्यः प्रदर्शयतीति भावः । स्त्रीत्वाद्दिद्युतः प्रोषितपतिकां प्रति पक्षपात
इति स्त्रीणां मृदुहृदयत्वमभिव्यज्यते । सतश्च दारिद्र्यक्रेदोः पूर्वमेव पीडिता,
सांप्रतं त्वद्विरहेण वर्षाकाले नाधिकं जीवेदिति प्रवासिनं प्रति त्वरितागमन-
मभिव्यज्यते । इतोऽधिको व्यङ्ग्यार्थस्तु भरुकृतायां 'व्यङ्ग्यसर्वरूपायां' विलो-
कनीयः ॥ ७३ ॥

→ॐ(उपगीतिः)ॐ←

किं भण्यतां नु वाचा कियदिव वा लिख्यते लेखे ? ।

तव विरहे यदुःखं त्वमेव तस्यासि विदितार्थः ॥ ७४ ॥

दुःखानां बहुत्वात्, वाण्या किं वक्तव्यं लेखे च कियल्लेखितमिति भावः ।
तस्य दुःखस्य त्वमेव विदितार्थः ज्ञाता, असीत्यर्थः । मम हृदये विरहवह्निना
कीदृशः सन्ताप इति अनिर्वचनीयमिदमहं वाचा तु किं वक्षामि । त्वमेव
खं इदं घृच्छ । यावदुःखं इत्यस्य भूयते तावदेव मयापि स्थाततश्च ममै-
कान्तप्रणयी, दुःखं मम जानन्नपि यदुपेक्षते तदनुचितमिति नायकं प्रत्य-
भिप्यज्यते ॥ ७४ ॥

→ॐ(उद्गीतिः)ॐ←

मध्यः प्रियः कुटुम्बं पत्नीयुवकाः सपत्यश्च ।

क्षीयन्ते पञ्च तथा, व्याधगृहिण्याः स्तनौ यथैधेते ॥ ७५ ॥

व्याधनवध्वाः स्तनौ यथा यथा वृद्धिं गच्छतस्तथा तथा--मध्यः कटिः,
(यौवनविकासार्थं) क्षीयते, प्रियो नवयौवनोद्दीप्तकामतया सततसुरतदौर्ब-
स्यात्) क्षीयते । कुटुम्बं, गृहकर्तुंव्याधस्य नवयौवनायामस्थामासक्तया

वाभाइ किं भणिव्वउ केत्तिअमेत्तं व लिक्खए लेहे ।

तुअ विरहे अं दुक्खं तस्स तुमं वेअ गहिअरयो ॥ ७४ [६।७१]

मज्झो पिओ कुअण्डो पत्तिजुआणा सवत्तीओ ।

जह अह वट्टन्ति यणा तह तह छिज्जन्ति पय घाहीए ॥ ७५ [६।९७]

अप्रत्यवेक्षणात् क्षीयते । तस्याः पहयाः (भिलाषासस्य) युवकाः, तदुक्क-
ण्टया क्षीयन्ते । सपदयस्तु ईर्ष्या-किं वा नवयौवनासक्ततया पतिकृतप्र-
णयाभावात् क्षीयन्ते । नवयौवनायामपि गृहिणीपदेन, नवयौवनवशात्त-
थाऽऽसक्तोस्याः प्रियतमो यथा गृहवर्तृत्वं प्रापन्नस्यामेव तिष्ठतीति स्तनो-
रुर्पातिशयो ध्वन्यते ॥ ७५ ॥

✽(आर्यांगीतिः)✽

विविधच्छन्दोबन्धै-

दुर्बलमतिदूरदुष्प्रवेशेऽमुष्मिन् ।

‘कवितानिकुञ्ज’कविता-

मार्गेकविताण्डवी न भविता शौण्डः ॥ ७६ ॥

नानाविधच्छन्दोबन्धतया दुर्बलमतिभिः पुरपैरत्यन्तं दुष्प्रवेशे अस्मिन्
कवितानिकुञ्जस्वीकृते कवितामार्गे (रचनायाम्), अहं कविरस्मीति केवलं
ताण्डवशीलः (नाटनपटुः) कविनामधारी, शौण्डः (चतुरः सफलो वा)
न भविता भविष्यति (लुट्) । अस्यां नानाच्छन्दोबन्धविपमायां रचनायां
तथा शक्तेरावश्यकता यथाऽस्यां शक्तिशाली भाषायां कृताधिकारश्च कवि-
रेव प्रभवति, न पुनः कविताण्डवकारीति भावः ॥ ७६ ॥

हिन्दीभाषाव्यवहृतानि छन्दांसि ।

❧ सोरठा ❧

निखिलनिगमनिश्चेय,—निरवधिनिरुपाधिकगुणा ।

विमलविवेकविधेय,—विनया वाग्देवी जयति ॥ १ ॥

निखिलनिगमैः निश्चेयाः प्रत्येयाः, निरवधयो निःसीमाः, निरुपाधिका गुणा यस्याः सा । निर्मलविवेकेन विधेयः संपाद्यो विनयः प्रपत्तिर्देव्याः सा, सरस्वती जयति ॥ १ ॥

❧ दोहा ❧

साम्यवादनिर्वाहणे पटुरुच्यसे न केन ?

सर्व एव दीना जना भूप ! भारते येन ॥ २ ॥

हे भारतशासक भूप ! 'जयति सर्वे समानाः' इति योयं साम्यवादः तस्य निर्वाहणे केन वा जनेन एवं पटुः न उच्यसे ? अपि तु सर्वैरेव एवं पटुः कथ्यसे । येन हि भारते सर्वे एव जना दीना जाताः । ये धनिका आसंस्तेपि दीनाः संजातान्ततः कथं वा स्वया साम्यवादो न निर्वाहितः ? ॥ २ ॥

❧ दोही ❧

पटुपदशय्याशोभामहो सुरगिरि गुम्फोऽभ्येति ।

रसिकमनसि मददोहाऽनुगो मधुदोही सगुदेति ॥ ३ ॥

सुरगिरि देववाण्यां गुम्फो रचना, निपुणशब्दनिवेशशोभाम् अभ्येति शमिगच्छति । मददोहानुगाः मदपूरणानुसारी (रसिकानां मदयिता स गुम्फः), रसिकमनसि मधुपूरको (मधु दोग्धि तच्छीलः, गितिः) भवति । संस्कृत-

भाषायां गुम्फः, सुन्दरपदशय्यामनुयाति, रसिकचेतसि मधु स्रवन् स मद-
कारको भवतीति भावार्थः । 'दोहा' 'दोही' इति छन्दोनामसूचनाद्रक्षा-
पत्नी ॥ ३ ॥

❧ उल्लाल ❧

रतिमति विनमति दयिते भृशम्, सुन्दरि सदया भूरि भव ।
तव चिरविरहोन्माथितमहो, उल्लालसमुन्मदनमव ॥ ४ ॥

मानिनीं प्रति सख्या उक्तिः—रतियुक्ते भृशं प्रणमति दयिते हे सुन्दरि !
इदानीं अतिसदया भव । तव चिरविरहपीडितम्, भतएव उचैलालसा यस्य,
वहीसो मदनक्ष यस्य ईदृशम् दयितम् भव रक्ष । 'उल्लाल'समित्यत्र छन्दो-
नामसूचनान्मुद्रा ॥ ४ ॥

❧ उल्लाला ❧

सकलजगज्जीवननिधे

मयि विधेहि करुणां विधे ! ।

चरणतले पतितं सुतं

न किमवसे दयया द्रुतम् ॥ ५ ॥

सकलजगतां जीवननिधिरूप ! हे विधायक भगवन् ! किं न भवसे ? अपि
द्रुतम् भवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

❧ तोमर ❧

चलयहलसंभृतहेति, घनघोरघोष उदेति ।

रणमीरुभूरिभयाय, वत तुमुलयुद्धमियाय ॥ ६ ॥

बलेन घ्याप्तं च सत् संभृतहेति (राक्षीकृता हेतयः (आयुधानि)
यत्र) च इति बहुमीधुत्तरं कर्मधारयः । ईदृशं तुमुलयुद्धं स रणमीरुणां
भयाय इयाय प्राप । यत्र युद्धे घनवद् घोरो घोष उदेति । युद्धवीरादिविषये
प्यास्य संग्रहः । अतप्याय प्रायो विकटा संघटना ॥ ६ ॥

❀ कजल ❀

कामभीक्ष्यतां किञ्चिदेव,
दीनदुर्गतिं दलय देव ।
कजलमलिनं कृन्धि कर्म
स्वामिन् ! यायां येन शर्म ॥ ७ ॥

हे देव ! कामं (यदृच्छाया) किञ्चिदेव इक्ष्यताम् । कजलवत् मलिनं (पापम्) कर्म कृन्धि छिन्धि । येन शर्म (कल्याणम्) यायां गच्छेयम् ॥७॥

❀ (चौबोला) ❀

वारितमपि मुहुरेतन्मया
चित्त चरसि बहुविचाशया ।
किमिति पतसि घोरे संकटे
विहर तात सुरसरितातटे ॥ ८ ॥

हे चित्त ! मुहुर्वारितमपि, एतत्त्वं बहुधनाशया पर्यन्ते चरसि । अस्मिन् धनसंप्रहस्य घोरे संकटे किमर्थं पतसि । गङ्गातटे विहर, सर्वं परित्यज्य गङ्गातटे विश्रान्येत्यर्थः । सुरसरिता इति भागुरेराप् ॥ ८ ॥

❀ (चोपई) ❀

दलितदीनदमनादुदयन्तु । मनसि मोदमपि काममयन्तु ॥
किन्तु कलुपकुलकीलितकान्ति । नैते शुभपरिणतिमुपयान्ति ९

दीनेषु अन्यायकारिणो दृष्ट्वा आह—एते जात्माः दलितानां दीनजनानां दमनात् उदयं प्राप्नुवन्तु, तेन च मनसि कामं मोदमपि भयन्तु प्राप्नुवन्तु नाम । किन्तु कलुपकुलेन पापभरेण फीलिता नियन्त्रिता कान्तिः शोभा यस्मिन् यथा भवति तथा, एते दुष्टाः शुभां परिणतिं न उपयान्ति । अग्रे एषां शुभः परिणामो न भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥

→६(चौपाई ३३←

पिशुनवदनवल्मीकनिलीना । सलजिह्वाशुजगीह नवीना ॥

दशति दूरतोपि हि विहरन्ती । चित्रं या सुजनान्विदहन्ती १०

पिशुनवदनमेव वल्मीक सर्पनिलकस्मिन् निलीना गुहा । अन्या शुजगी
बहिर्निःसृत्य दशति, इयं तु वल्मीके गुप्तयेति व्यतिरेकः । विदहन्ती उल-
यन्ती पीडयन्तीति यावत् । विहरन्ती विहारं कुर्वती सती दूरतोपि दशति ।
तस्याः किल विहारोऽन्यस्य तु मरणमिति भावः । सामान्यशुजगीतोयं दिने-
पक्षित्रपदेन सूष्यते ॥ १० ॥

→६(अरिह (पादाकुलपभेदः) ३३←

परममधुरपदपुञ्जपवित्रा । निर्भरभावविभूतिविचित्रा ।

सकलसनातनहरिसनाथा । जयति दिव्यधवाणीगुणगाथा ॥११॥

धतिमधुरेण पदसमूहेन पवित्रा, पूर्णं यज्ञावधैभय तेनाद्भुता । प्राचीनैः
सूरिभिः सनाथीकृता दिव्यधवाण्याः (सत्कृतस्य) गुणगाथा जयति ।
अन्यास्तु भाषास्तु पदनाधुर्यम् भावगान्भीर्यम्, धतिप्राचीनाप च नास्तीति
सादृतं सूच्यते ॥ ११ ॥

→६(पञ्जरि ३३←

श्रीकृष्णचन्द्र व्रजपतिकिरीर !

राधामुखेन्दुचञ्चलचकीर ।

अपि सकलहरिगुणनीयगाथ

मम मनसि सर्वदा विहर नाथ ॥ १२ ॥

राधामुखचन्द्रस्य हृत्ते उरकण्ठितचरोरायित ! सकलकविभिः गुणनीय
(भावतेनीया) कथा यस्य ततःसमुद्भवा ॥ १२ ॥

→६(लवङ्गम ३३←

दारुणदुःसदैहदशा परिहीयते

चेतसि चिन्ताचिता चडुलमुपचीयते ।

पद्मनाभ पतितोसि पदे तव, दृश्यतां

मञ्जुनाथनिगमेऽद्य नाथ न विमृश्यताम् ॥१३॥

हीयते प्रतिदिन हीना भवति । चेतसि चिन्तारूपा चिता, चञ्चलं यथा स्यात्तथा वर्द्धते, चिन्तासंतापः सततं वर्द्धत इत्यर्थः । हे नाथ मञ्जुनाथस्य निगमे न्याये उद्धार इति यावत् । न विचार्यतां स्वरितमयं जन उद्भ्रियतामित्यर्थः ॥ १३ ॥

❀(रोला)❀

सरससरोजाक्षिसमना विहरस्यनुगोदम्

मत्तमधुवत ! मनसि मृधा वत विन्दसि मोदम् ।

सुभगसरोलावण्यलोलुपो लोठसि सलिले

किन्तु कदाचिन्निगडभयं भविता किल कमले ॥१४॥

हे मधुवत ! सरोजेन आक्षिप्तम् आहतं मनो यस्य स त्वम्, गोदम् (गोदावरीम्) अनु अनुगोदं विहरसि । मनसि मृधा आनन्दं धारयसि । त्वं सुभगस्य सरसः (सरोवरस्य) लावण्यलुब्धः सलिले लोठसि, किन्तु अस्मिन् सरोवरकमले कदाचित् स्वरकृते निगडनस्य (कमलमुद्गणे सति कारावासस्य) भयं भविता भविष्यति (लुट्) ॥ १४ ॥

❀(दिगपाल)❀

माया हि मोहमूलं मा याहि मानसं मे

मा मा प्रमादमेया धेयाः सुभाषितं मे ।

किन्तु प्रमोदमेया माघन्मनोमिलिन्दे

वृन्दावनाधिराज्ञीप्रेयःपदारविन्दे ॥ १५ ॥

माया मोहस्य मूलं कारणमस्ति, मे मानसं त्वं तां प्रति मा याहि मा गच्छ । स्वमस्मिन्निवपये प्रमादं भ्रमं मा मा पृथाः, मा गच्छेः । भ्रम सुभाषितं हृदये धास्यसीति आशासे । लिट् । किन्तु-माघन् आनन्देन मत्तो भवन्,

मनोमधुपो यस्मिन्, ईदृशे, घृन्दावनाधिराश्या राधायाः प्रेयसः श्रीकृष्णस्य
 पदारविन्दे प्रमोदं पयाः प्रामुयाः ॥ १५ ॥

❀(हरिगीतिका (छन्द) ❀

उत्तुङ्गपुरगोपुरनिवेशविशालवीथिधृतोद्धवा

श्रेणीनिवद्धसुचारुविपणिपथेषु जनकलकलरवा ।

नृपवाट-वीथि-विटङ्कचारुचतुष्पटीरचितोत्सवा

जहती तुलां जगतीतले जयतीह जयनगरी नवा १६

उत्तुङ्गानां पुरगोपुराणां नगरद्वाराणां निवेशेन, विशालामिः धीधिमिः
 (मागैः) च घतः उद्धवो हर्षो यस्यां सा । श्रेणीनिवद्धेषु सुचारुपु विपणि-
 पथेषु (पण्यधीधीषु) ऋयविक्रयौ कुर्वतां जनानां कलकलरवो यस्याम् ।
 राजमागैः, धीधिमिः, विटङ्कहर्म्याणामुद्यतभागैः, चारुभिः चतुष्पटीभिः
 ('चौपट' इति ख्यातैः राजमागैश्चतुष्पथैश्च), रचितः उत्सवो यया सा । अम-
 रेण विटङ्कशब्दः "कपोतपालिकायां तु विटङ्क"मिति कपोतस्थितिस्थाने प्रयुक्तः,
 परमन्यैर्विटङ्कमिव विटङ्कमिति कृत्वा उद्यतभागार्थः प्रयुज्यते इति महापण्डि-
 तैर्न विग्रहीतव्यम् । "समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोद्दुहितारणा-
 ङ्गुलि ।" इति षाणः । तुलां साम्यं जहती त्यजन्ती (अनुपमा), भवत एव
 नया, सर्वाभ्यो नगरीभ्यो नवीना, इयं जयनगरी (जयपुरी) पृथिवीतले
 जयति ॥ प्रायस्कदिदं छन्दः १६-१२ मात्राणां यस्या प्रयुज्यते, परं नात्र
 यत्तेरपेक्षेति दर्शितमत्र । प्रमाणमत्र सहृदयानां स्वभावविदग्धौ कर्णावेधेत्स-
 लम् ॥ १० ॥

❀(मरदृठा) ❀

अयि दीनदुःखहर सकलसौख्यकर !

दयया दृशमिह देहि

करुणावरुणालय जनितजनाभय

सपदि सदयमवधेहि ।

पदपङ्कजसद्गानि संनतसङ्गिनि
 पतितमेतमवयाहि
 अयि दीननाथ तव मञ्जुनाथमिम-
 मुद्धर न किल जहाहि ॥ १८ ॥

इह अस्मिन्दीने दयया दृष्टिं देहि । जनितं जनानाम् अभयं येन तत्स-
 म्बुद्धौ । ममोद्धारे सपदि शीघ्र सदयम् अवधेहि अवहितो भव । सामान्य-
 पातकिवन्नास्मि, अत्र एव अवहितो भूत्वा उद्धारे प्रवर्तस्व, महापातकित्वं
 ध्वन्यते । संनतानाम् (प्रणतानाम्) सङ्गिनि सहायके, तव पदपङ्कजरूपे
 गृहे पतितम् पतम् (माम्) अवयाहि जानीहि पश्येति यावत् । चरणक-
 मले गृहत्वरूपणेन, पतितानां निराश्रयानां च तव चरणमेवाधयस्थानमिति
 ध्वन्यते । तव (सुभ्यन्तारमानं समर्पितवन्तमित्यर्थः) इमं मञ्जुनाथम् उद्धर,
 न जहाहि न त्यज ॥ १८ ॥

→* चचपैथा *

अयि सुखलवलालस प्रियसख मानस
 मम मतिरिह यदि नेया
 तर्हलमभिरामे कीलितकामे
 रामे मतिरुपधेया ।
 यत्राऽऽहितचापे दनुजदुरापे
 देवा दर्पमविन्दन्
 तै कुपितकपीशा नद्धनदीशा
 रावणविभवमभिन्दन् ॥ १९ ॥

अयि मानस ! मम संमतिः, इह अस्मिन्दिपये यदि नेतव्या, तर्हि अहं
 पर्वातं यथा स्वात्तया अभिरामे (सुन्दरे) अतएव कीलितकामे शोभया

नियन्त्रितः कामदेवो येन तस्मिन्, रामचन्द्रे मतिः-उपधातव्या स्यापयित-
व्येत्यर्थः । गृहीतधन्वनि, दनुजैः दैत्यैः पराक्रमद्वारा दुष्प्रापे यत्र यस्मिन्
रामे देवा दर्पमगच्छन् । रामशौर्यं देवानां गर्भं भासीदिति भावः । नदः
सेतुना बद्धः नदीशः समुद्रो यैस्ते, कृपिताः कपीशाः कपिकुञ्जराः रावणोत्क-
र्षम् अभिन्दन् अचूर्णयन् ॥ १९ ॥

→ आल्हा (वीर) ←

वीरभूमिभारतवलगाथा-
भवगच्छसि किं पृच्छसि भूरि
भुवि बभूवुरेतादृशवीरा
यश इह येषां भुवनविपूरि ।
सुभटभीष्मभीमार्जुनवैभव-
महह भूतले को न वयाति
येपामायतमालहगीतिरपि
रसिकमनःप्रमदं विदधाति ॥ २० ॥

वीरभूमिः भारतस्य बलकथाम् त्वम् जानासि पुनः भूरि किं पृच्छसि ?
येषां वीराणां यशः, भुवनानि विपूरयति व्याप्नोति तादृशम् अस्ति । पू-
यतेर्णिनिः । सुभटानाम् भीष्मादीनां वैभवं माहात्म्यं भूतले को वा न भव-
याति भवगच्छति ? भागुरेर्मेते 'भव' घटितस्वाकारस्य लोपः । येषां भीष्मा-
दीनाम् भायतं दीर्घं यथा स्यात्तथा गीयमाना, आह्वच्छन्दोबद्धा गीतिरपि
रसिकानां मनःप्रमोदं करोति । तेषां प्रत्यक्षशौर्यस्य का कथा, आह्वच्छ-
न्दोभिर्गीयमाना येषां गीतिरपि सहृदयानुन्मादयतीति भावः । वीरविषये
प्रायः प्रायुज्यत ॥ २० ॥

→ॐ त्रिभङ्गी ॐ←

यद्युनातटचारी विपिनविहारी
 सुरसुखकारी दशमयताम्
 वृन्दावनवासी वेषुविलासी
 सुकृतिविकासी संनयताम् ।
 यो विभवविधायी रुचिपरिचायी
 वाञ्छितदायी स्मृतिमयतां
 स हि ललितत्रिभङ्गी निजजनसङ्गी
 रतिरसरङ्गी मयि दयताम् ॥ २१ ॥

दशम् अयताम्, दृष्टिम् आगच्छतु इगोचरो भवस्वित्यर्थः । सुकृतिनः
 पुण्यवतो लोकान् विकासयति उन्नमयति सः । संनयताम् मयि संनतः अनु-
 कूलो भवतु । रुचिं परिचिनोति भक्तिं परीक्षते सः । स्मृतिम् अयतां स्मरणं
 कुर्याताम् इति यावत् । निजजनसङ्गी भक्तसहायकः । रतिरसे शृङ्गाररसे
 रङ्गोऽनुरागो यस्य सः । ललितत्रिभङ्गी श्रीकृष्णः मयि दयताम् ॥ २१ ॥

→ॐ करखा ॐ←

स्तम्भमवपाट्य, मदञ्जुम्भितनिनादमय-
 मुम्भितदिगन्तमवतारमैपीत्
 हेलितहिरण्यकशिपूरसि नखैरहह
 यो हि निजवीर्यमुत्स्फुटमनैपीत् ।
 येन भक्ते हि निरमायि करुणा किमपि
 मत्तपितृदत्तपरिपूर्णपीडे
 दैत्यदलदारुदववह्निमहमहि निशि
 दुष्टजनजिलनरसिंहमीडे ॥ २२ ॥

यः शयं (नरसिंहः) स्तम्भम् भवपाठ्य विदायं, भवेन जृम्भितः उप-
चितः निनादः गर्जना यस्मिन् कर्मणि यथा भवति, उम्भितः पूरितः, ('उभ
उम्भ' पूरणे) दिगन्तो यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा च, अवतारम्
ऐषीत् प्राप । यो ह्येवंप्रकारेण अवततारित्यर्थः । यः हेलितस्य तिरस्कृतस्य
हिरण्यकशिपोः उरसि, नखैः निजवीर्यम् अतिप्रकटं अनैषीत् निनाय । मद्-
मतेन पित्रा (हिरण्यकशिपुना) दत्ता परिपूर्णा पीढा यस्मै ईदरो, भक्ते
(प्रह्लादे) येन नरसिंहेन, अनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा करुणा निरमायि
अक्रियत् । दैत्यसमूहरूपस्य दारुणः (काष्ठस्य) कृते दववद्धि दावानलसद-
शम्, दुष्टजनानां कृते जिह्वं वक्रम्, ईदरां नरसिंहम् अहम् अह्नि दिने मिति
च ईद्रे स्तवीमि । पूर्वोक्तप्रभायं नृसिंहदेवमहमहर्निशं ध्यायामीति भावः ॥२२

—ॐ शूलना ॐ—

लोकललितोदया देवदलकृतदया
दनुजदलनाय या जगति जाता
या तु परितोपिता दिशति गुणपोपिता-
मिह हि किल रोपिता को विधाता ।
भक्तिभरनिर्भरे चरणयुगपरिचरे
मञ्जुनाथान्तरे याऽनुयाता
जगति जनजयकरी नियतिनवलपिकरी
जयति वागीश्वरी लोकमाता ॥ २३ ॥

लोकेश्वरो ललितः आनन्दकरः उदयः (जन्म) यस्याः सा । देवसमूहे
कृता दया यया । दैत्यानां दडनाय या जाता भवतीनां । परितोपिता प्रसा-
दिता या, गुणपोपिताम् (गुणान् पुष्णाति घट्टयति तत्ताम्) ददाति । यत्र
परितुष्टा भवति, इह (भरिमन् मनुष्ये) रोपिता रोपकारको विधाता कः ?
तत्रकस्य प्रह्लादि अनिष्टं कर्तुं न समर्थ इति भावः । भक्तिपूर्णं चरणयुगसेवके
मञ्जुनाथस्य हृदये या सदास्थायिनी । जगति जनानाम् (निजमच्छानाम्)

जयकरी । नियतेः विधेरपेक्षया नवां लिपिं करोति तादृशी । विधाता यादृशीं भाग्यलिपिं लिखति ततो विलक्षणां लिपिं लिखति । भयोरप्यमपि सुयोग्यं कर्तुं समर्थेत्याशयः ॥ २३ ॥

→ॐ(वरवै)ॐ←

सदसि सुमनसां मा व्रज तात ।

व्रज वा हयमुखदययाऽनयाऽनुयात ! ॥ २४ ॥

हे तात ! पण्डितानां सभायां मा गच्छ । (पुनः स्मरणं कृत्वा) अथवा अनया हयप्रीवस्य कृपया अनुयात ! एवं व्रज ! तद्योपरि भगवतो हयप्रीव-स्थानुग्रहोऽस्ति, अतएव पण्डितानां सभायां निःशङ्कं एवं व्रजेत्याशयः । हयव-दनानुग्रहेण समग्रां सभामपि विजेतुं जनः समर्थो भवतीति ध्वन्यते ॥ २४ ॥

→ॐ अतिवरवै ॐ←

निखिलनिगमनिष्णाते ननु किमनुगृणामि ? ।

परमिह हरिपरिचर्यामयि भूरि भ्रजामि ॥ २५ ॥

निखिलशास्त्रपण्डिते त्वयि किं वा कथयामि ? परम् इह (जगति) अयि ! (पण्डित !) अहं हरिपरिचर्यां अधिकं कथयामि । सर्वशास्त्रपण्डितेऽपि पृतावन्मात्रं सारभूतं निवेदयामि यद् भगवद्भक्तिः सर्वतः श्रेयसी अस्ती-त्याशयः ॥ २५ ॥

→ॐ कुण्डलिया ॐ←

चन्दन ! नन्दयसे सदा सुखसौरभविसरेण ।

शीतलयसि लोकानहो निजनिरुपमविभवेन ॥

निजनिरुपमविभवेन लोकनिटिलानारोहसि ।

हृदयदेशमधिगम्य हन्त सन्तापमपोहसि ॥

तदपि तात घनघर्षणानि सहसे जननन्दन !

घन्यघन्यमिह लोकाहितं चरितं तव चन्दन ॥ २६ ॥

हे चन्दन ! सुखकारणेण सौरभपूरेण सयंदा लोकान् आनन्दयसि । निजेन
असामान्येन विभवेन (माहात्म्येन) च लोकान् शीतलान् करोषि ।
सत्करोतीति शिष्य । लोकानां निरिष्टान् क्लृप्तान् आरोग्यसि । जनस्य हृदय-
देशम् अधिकृत्य सन्तापं (ग्रीष्मभवं तापम्) दूरीकरोषि । निजोत्कर्षेण
लोकानां शिरसि, हृदये च स्वमधिकारं करोषीत्यर्थः । चन्दनं हि क्लृप्ते
हृदये च धार्यते इत्याशयः । तदपि (एवम् उत्कर्षशालित्वेपि) जनानाम्
आनन्दनोपि त्वम्, पापाण्यलक्षणे घनानि धर्षणानि मर्षयसि । अतएव हे
चन्दन ! लोकेभ्यो हितं तव चरितं अतिधन्यम् । स्वयं कष्टान्यपि सहमान-
शवं लोकहितमाचरसीत्याशयः ॥ २६ ॥

→* अमृतध्वनिः *←

भास्वत्कुलधर-धरणिपतिमण्डन माधवभूप !

जय जयपुरपालनचतुर उद्यदिनमणिरूप ॥

उद्यदिनमनुयुध्यद्रिपुदलयुध्यद्वलभर !

तिर्यग्भ्रुकुटिविनिर्यद्विशिखविजीर्यद्रिपुहर ॥

आजद्विभवविराजजयपुरराजद्युतिकर ।

शश्वद्गुचिरविवस्वद्गुचिकरभास्वत्कुलधर ! ॥ २७ ॥

भास्वतः सूर्यस्य वंशधराः ये धरणिपतयस्त्रेपां मण्डन ! श्रेष्ठत्वादलङ्कार-
भूत ! हे माधवसिंह भूप ! त्वं जय ॥ अग्रे माधवेन्द्रस्य संबोधनानि । उद्यत्
उद्यच्छन् यो दिनमणिः (सूर्यः) तस्य रूपमिष रूपं यस्य तत्सम्बुद्धौ ।
उद्यत् दिनम् अनु, दिनोदयम् अनुदय, युध्यत् यत् रिपुदलम् (सैन्यम्)
सस्मिन् रिपुदले प्रयुष्यन् (उद्दीप्यमानः) बलभरो यस्य तत्सम्बुद्धौ । सार्य-
काले युद्धसमाप्त्यसरे, परिभागे शत्रुदले, सयंस्वैय पराक्रमः संभवेत्, परं
तव दिनारम्भे एष अभिनवोत्साहे रिपुदले बलभरः प्रयुष्यते इति शौर्या-
तिशयो घोष्यते । युद्धात् इति, युधमात्मन दृष्टवतीति वयचा, युष्यत् इति
य अनुदात्तोत्पलक्षणस्य आत्मनेपदस्यातिस्यतया योष्यं महापण्डितैः । तिर्यग्-

अकुटिरेव विनिर्गच्छन् विशिखः (बाणः), तद्वारा विजीर्यतां जीर्णत्वं प्रागु-
वतां रिपूणां हर (नाशक !) । यदा त्वं समरे किञ्चिन्मात्रकोधात् झुकुटि-
लतां वक्रां करोषि, सैव बाणरूपा भूत्वा रिपून् हरति-इत्याशयः । भ्राजन्
सर्वोत्कर्षेण विद्यमानो विभवः (राजसम्पत्तिः) येषाम् ईदृशाः ये जयपुर-
राजाः (पूर्वं सिंहासनारूढा जयपुरनरेशाः), तेषां राज्ञां श्रुतिकर ! निज-
दयादाक्षिप्यगुणैः शोभाकारक ! शश्वद् रुचिरम् सदा मनोहरम्, विवस्वद्दत्
(सूर्यवत्) कान्तिकरम्, यद् भास्वकुलम् (सूर्यवंशः) तस्य धर ! धारक !
इदं प्रायो वीरवर्णेनास्वेव कविभिरादीयत इति सूचितम् ॥ २७ ॥

↪ छप्पय ↩

विशदमौलितलविलसदिन्दुखण्डामलमण्डित !

प्रचितचण्डपाखण्डखण्डखण्डनवरपण्डित ।

पीवरशुण्डाचण्डदण्डदण्डितदुरिताकर !

पाण्डुरकुण्डलिकलितललितयज्ञोपवीतधर !

जय एकदन्त विपदन्तकर लम्बोदर गिरिजातनय !

सिन्दूरशोणरुचिशुचिवदन भदनमथनतनुजात जय ॥ २८ ॥

सुन्दरमौलितले विद्यसता इन्दुखण्डेन अमलं यथा स्यात्तथा मण्डित !
इति लम्बोदरस्य सम्बोधनम् । प्रचितः सङ्घीभूतो यः पाखण्डसमूहस्य
खण्डने वरपण्डित । पीवरशुण्डारूपेण प्रचण्डदण्डेन दण्डिताः दुरितसमूहाः
येन तसम्बो० । पाण्डुरकुण्डलिना श्वेतसर्पेण कलितस्य निर्मितस्य कलितस्य
यज्ञोपवीतस्य धर धारक ! विपदाम् अन्तकर नाशक ! सिन्दूरेण शोणा रक्षा
या कान्तिक्रिया शुचिवदन सुन्दरमुख । हे भदनमथनतनुजात ! हे शिवपुत्र
जय । पाखण्डखण्डन-विपदन्तकरादिविशेषणैः अखिलविभ्रविष्वंसकृतया
वीरायितानुभावस्य श्रीगणेशस्य सादृशैरोजोध्यञ्जैरक्षरैरेव वर्णेनम् । प्रसिद्धं
च छप्पयच्छन्दसस्तादृशोपनिबन्धनम् । अत एव पाखण्ड-दुरित-निग्रह-
प्रकरणे, ओजोऽनुकूलैरक्षरैः समासैश्चोपनिबन्धनम् । भगवतः श्रीगणेशस्य

स्मरणे तु देवतानुभावस्यैवोदयात् मृदुलो गुणक इति बोध्यम् । विप्रविष्वंसने
साभिप्रायाद्विपदन्तकरपदात् प्रतीतेन परिकरालङ्कारेणालङ्कृतो देवविपयको
रतिभावो व्यङ्ग्यः ॥ २८ ॥

—ॐ मोतियदाम ॐ—

विनन्दतु नीलसरोरुहचारु

पदद्वयमुक्तिविकासनकारु ।

यतः किल कीलितकुण्डलिधाम

ज्यभादिव मञ्जुलमौक्तिकदाम ॥ २९ ॥

नीलसरोरुहयत् चारु (मनोहरम्), उक्तीनां विकासने (अधिकाधिक-
समुहासे) कारु शिल्पि, पदद्वयम् धीमगवत्याक्षरणयुगलम्, विनन्दतु सष्ट-
द्वयतु जयत्विति यावत् । यतः यस्मिन् चरणद्वये (सार्वविभक्तिकस्तसिः)
कीलितं नूपुरभावेन योजितं कुण्डलिनां सर्पाणां धाम तेजः । मञ्जुलं मौक्ति-
कदाम इव मुक्तास्रगिव द्यभात् भ्रशोभत । यस्मिन् चरणयुगले सर्पाणा-
माभूषणानि सन्ति, कवितासमुहासे च यत् शिल्पि, सुदक्षमिति यावत् । तत्
विजयतामित्याशयः । छन्दसोपि नामसूचनान्मुद्रा ॥ नूपुरधारणस्य आद्यं
कालं विवक्षित्या भूतकालनिर्देशः ॥ २९ ॥

॥ अथ सवैयास्तवकः ॥

तत्र पूर्वं

—ॐ मदिरा [मालिनी, उमा, दिवा] ॐ—

वाचमुदीरयते विकलां,

न किलाङ्घ्रिचलेन गतिर्गदिता

कार्यमकार्यमवैति न वै,

मुपवैकृत्तरीतिरसौ विदिता ।

स्पष्टमवैपि हि मञ्जुलनाथ !
 निजोदितविस्मृतिरुत्स्फुटिता
 नेयमहो मदिरा मदिरा,
 मदिरा धनदर्पितता कथिता ॥ ३० ॥

यस्या दर्पमदिरायाः पानान्—जनः विक्रमं मध्ये मध्ये स्खलितं घातं
 कथयति । अङ्घ्रिबलेन निजचरणबलेन, गतिः न किल कथिता । मद्यपायिन-
 चरणौ विस्खलत इति चरणबलेन गमनं नास्ति । धनदर्पमदिरातोपि निजच-
 रणबलेन गमनं न भवति, सर्वदा अश्व-शकट्याचारोहणात् । कार्यम् अकार्यं
 च न जानाति । असौ मुखविकारस्य रीतिः विदिता । सर्वदा मानाविधान्
 मुखविकारात् करोतीत्याशयः । द्वयोरेव मदिरयोर्मध्ये नानाविधमुखचेष्टाः
 प्रसिद्धाः । हे मञ्जुलनाथ ! त्वं स्पष्टम् अवैपि (जानासि) यत् निजोदितस्य
 स्वयं कथितस्य वृत्तान्तस्य विस्मृतिः उत्स्फुटिता संजाता । स्वयं कथितमपि
 उभयमदिरामतौ विस्मृतः । अतएव, इयं प्रसिद्धा मदिरा मदिरा नास्ति,
 किन्तु धनदर्पितता मदिराऽस्ति । (धनदर्पोऽस्यास्तीति धनदर्पितः तद्भावः) ।
 पर्यस्यापह्नुतिः ॥ ३० ॥

—* सुमुखी [मानिनी, मल्लिका] *

सहासमुखीं सुमुखीमुपलभ्य
 मुधैव दधौ विजनप्रियताम्
 हृदीच्छति तन्मधुपानमुखं
 भजतेऽभिमुखं तु मृषाऽक्रियताम् ।
 अये मम मञ्जुलनाथ सखे !
 भिमुखेपि विलोचनमुच्छ्रियतां
 इहालिनि मानिनि मल्लिकया हि
 कया विधया रतिराद्रियताम् ॥ ३१ ॥

मल्लिकायां एतमानस्य मधुपस्य वृत्तं वर्णयति—सहासं मुखं यस्याः, हसन्ती
 सुगुखीम् (एनाम् मल्लिकाम्) प्राप्य, मुग्धं विजनप्रियतां दधौ । विकसि-
 तामपि मल्लिकां संमुखे प्राप्य, मानवशात् स्वस्य एकान्तप्रियतां दर्शयति ।
 तस्याः सकाशाद्विजने गच्छतीत्याशयः । हृदि तस्याः मधुपानसुखम् इच्छति,
 प्रकाशं तु सृष्टैव अक्रियतां क्रियाशून्यतां भजते । मकरन्दपानं वाञ्छन्नपि
 उपरितो निश्चेष्टतामभिनयतीत्याशयः । हेम क्षुनाथ ! संमुखेपि नेत्रम् उच्छि-
 यताम् उन्मील्यताम् । संमुखस्यं मधुप-मल्लिकावृत्तं दृश्यतामित्यर्थः । किं
 तदाह—मल्लिकया, मानिनि मानयुक्ते भलिनि, कया विधया केन वा प्रका-
 रेण रतिः (प्रेम) भाद्रियताम् स्वीक्रियताम् ? मल्लिकया बहुधा प्रसाधमा-
 नोपि नायमनुनयं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

✽(मत्तगयन्द [मालती, इन्दव])✽

जन्मनि नेह कृतं सुकृतं
 दुरितानि तु दीनमिमं दमयन्ते
 दुर्गुणदुर्गमवेत्य हि मां
 परिवृत्तधियः सुधियस्तृणयन्ते ।
 नाथ न पश्यसि किं नु ? जना
 वत मञ्जुलनाथमनाथमयन्ते
 देहि सशोकशिशोरवने
 ब्रजराजकिशोर ! कटाक्षकणं ते ॥ ३२ ॥

मया इह (अस्मिन्) जन्मनि सुकृतं न कृतम् । दीनम् इमम् (माम्)
 दुरितानि अभिभवन्ति । मां दुर्गुणानां दुर्गम् (ददं रक्षास्थानम्) अवेत्य
 शात्वा, परिवृत्ता मत्तः परावृत्ता धीर्येवां ते सुधियः सन्नना मां तृणवत्
 (तिरस्कारयोग्यं) क्षुण्णन्ति । तत्करोतीति जिप् । दुर्गपदेन दुर्गे यथा
 निर्भयं नियसन्ति तथा मयि पातकानि नियसन्तीत्यामनः सदोपवातिशयो
 ध्यन्यते । हे नाथ एवं किं न पश्यसि ? जना मञ्जुलनाथम् (माम्) अनार्थं

अयन्ते जानन्ति । तव गृहीताश्रयमपि मां लोका अनाथं ज्ञात्वा खेदयन्ती-
त्याशयः । सशोकस्य अस्य शिशोः (मम) अचने रक्षणे तव कटाक्षलव-
मपि देहि । चतुर्थे शिशोर किशोर इति प्रासचमकारः ॥ ३२ ॥

→* चकोर *←

दुर्भरदम्भभृतं सुतमां

घत मामिह स्वरिपु को न निनिन्द ?

भूरि भयेन विरौमि तमा-

मयि मञ्जुलनाथ दयां मयि विन्द ।

दुर्भग-दीन-दरिद्र-कृते

प्रथिता तव वत्सलता यदुनन्द !

निन्दसि किं ननु नन्दय मां

मतिमन्दमिमं दययैव मुकुन्द ॥ ३३ ॥

सुतमाम् अत्यन्तम् (सु इत्यव्ययात्तमम्) दुर्भरेण दंभेन भृतम् माम्,
विद्वस्सु को न निनिन्द ? अपि तु सर्वे एव निन्दन्तीत्यर्थः । अहं भयेन अत्यन्तं
रोदिमि, अत एव हे मञ्जुलनाथ (हरे) मयि दयां भज । दुर्भगानां दीनानां
दरिद्राणाम् (द्रव्यरहितानाम्) कृते । यदुन् नन्दयतीति तत्सम्बुद्धौ ।
हे मुकुन्द ! मां किं निन्दसि, मतिमन्दम् इमं माम् तव दययैव नन्दय
सुखितं कुरु । मत्सविधे पुण्यबलं तु नास्ति । तव दयामेवालयन्त्य भावन्दिता
भविष्यन्ति इति निःसाधनतां सूचयित्वा भगवदनुग्रहः प्रार्थ्यते ॥ ३३ ॥

दुर्मिल [चन्द्रकला]

घनसारसुधासितयद्यशसा

वसुधा परितो भरितातिमदा

अपि भानुकुलोञ्जलकल्पलता

भरिता यमवाप्य न माति कदा ?

वत मञ्जुलनाथमनोधटना
 प्रमना यमवेक्ष्य न माति मुदा
 मतिमानवनीन्द्रगुणैर्द्युतिमा-
 निह माननृपः परिभाति सदा ॥ ३४ ॥

घनसारः कर्पूरः, सुधा पीयूषं तद्वत् सितेन यस्य यशसा, घमुधा सम-
 न्ततः । भरितः अतिमदः (अह्वानन्दः) यस्याः सा । अतिमुखितास्त्रीत्या-
 द्वायः । मानुकुलरूपा उज्ज्वला कल्पलतापि यं माननरेन्द्रं प्राप्य भरिता
 (कच्छपुष्पादिपूर्णो) सती कदा या न भाति ? अपि तु सर्वदा भातीत्यर्थः ।
 मञ्जुलनाथस्य (कथेः) मनोरचनाऽपि यं मानभूपालमवेक्ष्य प्रमनाः उरु-
 ण्डिता सती मुदा हर्षेण स्वात्मनि न माति । रचना शतमुखी भूत्वा प्रवर्तते
 इत्याशयः । मतिमान्, अधनीन्द्रोचितैः गुणैः द्युतिमान्, माननृपः इह
 जयपुरराजसिंहासने सर्वदा शोभते ॥ ३४ ॥

ॐ मुक्तहरा ॐ

दृशोरुपगच्छति मे तिमिरं
 यधिरं श्रुतियुग्ममिहायसि नैव
 शनैरपगच्छति चेतनता
 भवत्तारण ! सम्प्रति धावसि नैव ?
 क्षणादपि देव तनुर्निपते-
 दधुना तु विहातुमिहार्हसि नैव
 अये मम संविरतेः समयेऽपि हि
 नाथ ! नयेन निमालसि नैव ॥ ३५ ॥

अन्तसमये भगवतः प्रार्थना—मम दृशोः (नेत्रयोः) तिमिरम् (अन्ध-
 कारः) भागच्छति । हे भगवन् ! एवं मम यधिरं श्रुतियुग्मं (कर्णद्वयम्)
 न व्यसि जानासि । अहं श्रोतुमपि न पारयामीति त्वं न जानासि । कटीनि

प्रक्षिप्य रूपम् । मम चेतनता क्रमक्रमेण अपगच्छति । हे भवतारण ?
इदानीमपि नैव धावसि ? अस्मिन् करुणसमये तु अवश्यं मम रक्षणार्थं तव
धावनं योग्यमस्तीत्याशयः । अधुना तु मां विहातुम् नैव अर्हसि । अये नाय
मम संविरतेः (उपरामस्य, लोकांतरगमनस्येत्यर्थः) समयेऽपि, नयेन दया-
नुकूलेन न्यायेन, माम् न निभालसि न पश्यसि ? इदानीं तु दयामागंभव-
लम्ब्याहं विलोकनीय इत्याशयः । भ्वादेराकृतिगणत्वाद् 'भाल' धातुः
संप्राप्तो महापण्डितैः । चुरादिरप्ययं प्रयुज्यते ॥ ३५ ॥

❀ वाम [मञ्जरी, मकरन्द, माधवी] ❀

नदन्ति गृहे मददन्तिषटा
विसृजन्ति जनोपरि दानपयोदम्
भरन्ति गुणैर्भुवनानि मना-
ग्विहरन्ति मनोज्ञवनेष्वनुगोदम् ।
वहन्ति मनोरमकाव्यकलां
तव दासजना जनयन्ति विनोदं
त्वदन्तिकतो हि जयन्ति ! शिवे
घटयन्ति समस्तमियन्ति समोदम् ॥ ३६ ॥

गृहे मदयुक्तानां दन्तिनां षटा नदन्ति । जनोपरि दानरूपं मेघं विसृ-
जन्ति वर्यन्ति । निजगुणैर्भुवनानि पूरयन्ति । गोदाम् अनु (गोदावरीनदी-
तटे) मनोज्ञेषु घनेषु विहरन्ति । गोदावरीतटं प्राकृतिकसौन्दर्यार्थं प्रसि-
द्धम् । तत्र दासजनाः मनोरमां काव्यरचनारूपां कलां वहन्ति, अत एव
आत्मनः अग्येषां च मनोविनोदं जनयन्ति । हे जयन्ति शिवे ! (तव
दासजनाः) त्वदन्तिकत्वात् समस्तं समोदं च यथा स्वास्तया इषन्ति पृता-
यन्ति (पूर्वोक्तानि राजशिव-कविरव-रसिकरवादीनि) घटयन्ति सम्पाद-

यन्ति । स्वकृपावशादेव सर्वं सांसारिकं वैभवं साधकैः प्राप्यत इत्या-
 प्रायः ॥ ३६ ॥

—ॐ अरसात ॐ—

पातकपुञ्जमपोहयितुं, भुवि
 याऽभिययौ व्यपदिश्य भगीरथम्
 खेलदवारितवीचिघटा च
 जटासु जगाम निर्मीलितमन्मथम् ।
 मञ्जुलनाथ न शोच मना-
 गधुनापि पुनाति भवाद्दशमुद्भयं
 देवधुनी तव सा विधुनीत
 मनोमधुनीतमलीकमनोरथम् ॥ ३७ ॥

गङ्गाया माहात्म्यवर्णनम्—लोकानां पातकपुञ्जमपोहयितुं भगीरथं व्य-
 पदिश्य निमिचीकृत्य या भुवि अभिययौ आजगाम । भगीरथस्तु व्यपदेश-
 माग्रभासीत् किन्तु लोकानां पातकनिवारणार्थं गङ्गाया भूभावागमनमित्या-
 प्रायः । खेलन्ती अवारिता (अमतिरुद्धा) सरद्गघटा पश्याः इंद्रपती या गङ्गा
 निर्मीलितमन्मथं समापितकामं शिवं जटासु (विषये) जगाम प्राप । हे
 मञ्जुलनाथ ! एवं मनासपि न चिन्तय, अधुनापि सा गङ्गा भवाद्दशम्
 उद्भयथम् (उक्त उद्यैः व्यथा यद्य तम्) पुनाति । अतएव सा देवधुनी,
 मनोमधुना नीतम् (मनःकल्पितं मधु, मनोमोदकमितिवत्) तय मलीकं
 मनोरथं विधुनीत अपनयेत् । स्वया मनःकल्पितसांसारिकमधुवनात्
 गानाविधो मिथ्या मनोरथः (विषयवासनारूपः) प्रसारितोक्ति, यद्दशाव-
 प्रिपदेषु चक्षते । तथा च गङ्गा तमेव ते विषयामिपहं द्रीकुर्यादित्या-
 प्रायः ॥ ३७ ॥

→ॐ किरीट ॐ←

जन्मनि जातु कृतं न हितं, मम
 देवगणो दुरितं किमपोहतु
 जाह्ववि ! कं शरणं परियामि
 ममोद्धरणं किल कः परिशोचतु ।
 दीनमुपायविहीनमिमं
 दयया परिगृह्य गिरं मम बोधतु
 देहविमोकदिने भुवनेश्वरि !
 गात्रमिदं पुलिने तव लोठतु ॥ ३८ ॥

मया अस्मिन् जन्मनि आत्मनः परेषां च हितं न कृतम् । अत एव अकृत-
 हितसाधनस्य मम, देवगणः पातकं कस्माद्दूरीकरोतु ? अपि तु न कुर्यादि-
 त्यर्थः । अहं कं देवं शरणवेन अभिगच्छामि ? मम उद्धारं को वा देवः
 परिशोचतु विचारयतु । ममोद्धारस्य कस्यापि देवस्य हृदये शोको नास्ती-
 त्याशयः । इमम् (माम्) दयया परिगृह्य स्वीकृत्य, मम गिरं बोधतु
 शृणोत्विति यावत् । का सा प्रार्थनावाणी तामाह—हे भुवनेश्वरि गङ्गे !
 देहत्यागदिने इदं मम गात्रं तव पुलिने लोठतु । तव तीरं ध्रुव मे प्राणवि-
 मोको भवत्विति भावः ॥ ३८ ॥

→ॐ सुन्दरी [मङ्गी सुपदानी] ॐ←

निजनिर्भरणे निरतः सकलो
 विकलोपरि केन दयाऽऽचरणीया ?
 न च धर्ममधर्ममवैति जनो
 धनिलोकमनोऽनुगता धरणीया ।
 क० लि० २४

न सनातनरीतिषु रज्यति कोपि
 कथं नु जनैर्द्विजताऽऽदरणीया
 अधुना वत मञ्जुलनाथहिते
 भवता यदुनाथ कृपा करणीया ॥ ३९ ॥

निजस्य निर्भरणे पूरणे (स्वाधेपूरणे इति यावत्) सकलो जनो निरत-
 स्तत्परः । विकलस्य जनस्योपरि केन दया कर्तव्या ? न केनापि दया क्रियत
 इत्यर्थः । धर्ममधर्मं च कोपि न जानाति । केवलं धनिलोकानां मनसः
 अनुगता अनुगामिता धरणीया । धनिलोकानां मनसोनुगामित्वं सर्वैरा-
 ध्रियत इत्यर्थः । यदा प्राचीनरीतिषु कस्यापि अनुरागो नास्ति, तर्हि मम
 द्विजता (प्राह्मणता) कैर्जनैः आदरणीया । मां द्विजं ज्ञात्वा क आदरं
 कुर्यात् । अधुना मञ्जुनाथस्य हिते भवता कृपा कर्तव्या ॥ ३९ ॥

→* अरविन्द *←

अयि देव विलोकय दीनदशां
 विवशां विवहामि तनूमवधेहि
 तव दर्शनलालसया ह्यनया
 हृदि धैर्यमुदेति सुधालवलेहि ।
 भवदागमनोत्कलिकासु मनो
 पितनोति मनोरथकोटिमवेहि
 अरविन्दविलोचन नाथ मुकुन्द !
 चिनन्दय मानसमाकुलमेहि ॥ ४० ॥

आकुलस्य सक्तस्य भगवन्तं भक्ति भागमनप्रार्थना—अहम् अयतां तनुं
 पहामि, इति त्वम् अवधेहि । मम तनुरवशा जाता, अतएव अवधानपुर-

स्सरं त्वरितमागच्छेत्प्राणयः । सुधाटेशुभ्रि धैर्यं हृदये उदेति । तव
दर्शनलालसामात्रेण हृदये अमृतवन्मधुरं धैर्यं भवति । तव आगमनस्य
उरकण्ठासु मे मनः मनोरथकोटिं वितनोति, एवं जानीहि । स्वमागमिष्यसीति
उरकण्ठाभात्रेण मनसि नानामनोरथाः (एवं प्रणंस्यामि, एवमात्मनो मौलिं
धरणे धास्यामि, एवं प्रार्थयिष्ये इत्याद्याः) जायन्ते, त्वलाभे तु का दशा
स्यादित्युत्कण्ठातिशयो ष्वभ्यते । आकुलं मानसं विनन्दय आनन्दय । एहि
आगच्छ ॥ ४० ॥

→* लवङ्गलता *←

विहायसि निर्मलरोचिरुदेति,
निरेति तमः, प्रशमः पदमृच्छति
पुरन्दरदिकप्रमदावदनं
नवरागधनं सुषमामभिगच्छति ।
जगत्स्वपि जागृतिरेति मनागपि
मञ्जुलनाथमनो मुदमिच्छति
उपा भुवनेश्वरमात्र-पुपा
वपुषा प्रमदं विदुषामभियच्छति ॥ ४१ ॥

भाकादो स्वच्छं रोचिः (तेजः) उदेति । तमः निर्गच्छति । प्रशमः
(शान्तिः) पदं स्थानम् ऋच्छति प्राप्नोति । प्रातःकाले स्वभावतो मनसि
शान्तिः पदं करोतीत्याशयः । पूर्वदिग्बध्मदं उपरारणेण नवरागयुक्तं सत्
धोमो गच्छति । जगत्सु जागृतिः (जागरणम् उत्थानम्) भागच्छति ।
'जागृतिः' इति साम्प्रतिकप्रतिष्थानुसारम् । अन्यथा 'जागृतिः' इति स्यात् ।
मञ्जुलनाथस्यापि मनः मोदं वाञ्छति । तदपि प्रातःकाले हर्षानुगं भवती-
त्यर्थः । उपा प्रातःकालः भुवनेश्वरस्य जगदीश्वरस्य मायं (भक्तिम्)

पुष्पाति (पुष्पातेः क्तिप्) तारुणेन, घणुषा स्वशरीरेण, विदुषां (जगदी-
श्वरमाहारम्यं विदितवताम्) प्रमदं अभियच्छति ददाति । प्रातःकाले प्रसा-
देन, स्वत एव जगदीश्वरमहिमानुगतं मनो भवति, आनन्दश्चोदेतीत्याशयः ।
'उषा' इति वैदिकः शब्दोपि साम्प्रतं नवशिक्षितैः संस्कृते व्यवहर्तुमारब्धः ।
इत्ता चेषं विषयसमस्या 'गुरुकुलकाङ्गडीस्थाने' जायमानस्य संस्कृतसाहित्य-
संमेलनस्यावसरे गुरुकुलीधैर्विद्वद्भिः ॥ ४१ ॥

→* सुख [किशोर, कुन्दलता] *←

परिकर्षति कामकषायभरो
विकरोति मदो, मयि मानसमीरय
सुखवासनया ह्यनया परितो-
ऽधरितोऽसि, न नाथ भनागवधीरय ।
वद केन पथा परियामि विभो ?
भवभोगवृषं तरसा चत तीरय
अयि भो भवतारण दुःखविदारण !
जीवितधारणरीतिमुदीरय ॥ ४२ ॥

कामकषायभरः कामवासनासमूहो मां कर्षति, स्वानुकूलं गमयति । मदो
विकरोति, मयि विकारमुत्पादयति । हे विभो ! मयि मद्विषये मानसं त्वव
चित्तं प्रेरय । अनया सुखप्राप्तेर्वासना समन्ततः अधरीकृतोऽसि । अतएव
अधरितं मां त्वम् न अवधीरय न तिरस्कुरु । शीघ्रं मम भवभोगवृष्णां
तीरय समापय । 'पार तीर कर्मसमाप्ता' । अतएव हे भवसागरात् तारक !
त्वमेव जीवितधारणस्य रीतिम् उदीरय । अहं तु कामवासनादिनानाविधैः
शत्रुभिर्घातकुलीकृतोऽसि, अतएव त्वमेव 'कथमहं जीवितं धारयामी'ति रीति-
मुपदिशेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

❀ दण्डकेपु ❀

—❀ नवनीलचक्रम् ❀—

प्रत्यहं विदेशिभाववैभवेन संदधाति
 हन्त हन्त दोलनं नु धर्मलेशोऽधुना
 'हैट-कोट-पैन्टलून-नैकटाइ-' संगमेन
 लोपमेव संप्रयाति पूर्ववैपोधुना ।
 दृश्यते समन्ततोपि नूतनी प्रवृत्तिरेव
 भारतीयभाव एष नामशेषोधुना
 संगताः समस्तमान्यपण्डिता विचारयद्भु-
 मेप केन वाऽध्वना प्रयातु देशोऽधुना ॥ ४३ ॥

वैदेशिकभावानां प्रभावेण धर्मलेशोऽधुना दोलनं संदधाति । वैदेशिक-
 भावप्रभावात् साम्प्रतं लेशतोपि यतमानो धर्मश्चलविचलतां दधातीत्यर्थः ।
 हैटादयो वैदेशिकवस्त्राणि । धर्मश्चंचलो जातः । चेषभूपादयो वैदेशिका
 जाताः । सर्वतो नवीनरीतिमनुगच्छन्ती जनानां प्रवृत्तिः (ध्यवहारः)
 दृश्यते । एवं च सोपमस्त्राकं 'वपं भारतीयाः सः' इति भावः साम्प्रतं
 नाममाश्रयो जातः । अतएव सभामु संमिलिताः मान्याः पण्डिता विचार-
 यन्तु यत् एष देशः (भारतम्) अधुना केन वा मार्गेण प्रयातु ? संवत्
 १९८२ वैशाखे संघटिते 'संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य' कानपुरीयेऽधिवेशने
 समस्वार्थितेषु पठितमिदम् । नवीनं 'नीलचक्रं' छन्दः । नीलचक्रे एको गुरु-
 क्षत एको छपुरिति क्रमेण त्रिंशद्दशाः । अस्मिन्तु अन्ते जगणो भवति ।
 अर्थात् गुरुलपुरिति क्रमेण २७ पदाः अन्ते जगण इति ॥ ४३ ॥

—❀ अनङ्गशेखर ❀—

उमेश्वरे उमामयी, रमेश्वरे रमामयी,
 गिरीश्वरे प्रमामयी, क्षमामयी क्षमावताम्,

सुधाकरे सुधामयी, चराचरे विधामयी,
 क्रियासु संविधामयी, स्वधामयी स्वधावताम् ।
 जगत्सु चेतनामयी, मनःसु वासनामयी,
 कवीन्द्रभावनामयी, प्रभामयी प्रभावतां,
 धनेषु चञ्चलामयी, कलावतां कलामयी,
 शरीरिणामिलामयी शिलामयी सदाऽवताम् ॥४४॥

सवाह्यमानसिहृदेयेन (पूर्वजातेन) आम्बेरराजहर्म्येषु प्रतिष्ठापितायाः 'शिलामयी' देव्याः स्तवः—या भगवती उमेश्वरे शिवे उमामयी उमा-
 रूपेण वर्तते । गिराम् ईश्वरे (वागधीश्वरे) प्रमामयी यथार्थज्ञानरूपा
 वर्तते । घाचि या प्रमा (यथार्थज्ञानम्) तद् भगवत्या रूपमित्याशयः ।
 क्षमावतां तितिक्षाशालिनां मध्ये, सा क्षमारूपा । सुधाकरे (चन्द्रे) या
 सुधा, सा भगवत्याः शक्तिः । चराचरे, घरे जङ्गमे, अचरे स्यावरे प्रपञ्चे सा
 भगवती विधामयी प्रकाररूपा । स्थावरजङ्गमादिमहापि सैव भगवती सर्वत्र
 ध्याता, केवलमिदं स्थावरमिदं जङ्गममिति प्रकार एव भेदक इत्याशयः ।
 क्रियासु संविधा (संविधानम्, योजनम्) तद्रूपा । स्वधावतां पितृणां
 मध्ये, स्वधारूपा । जगत्सु या चेतना सा भगवत्याः शक्तिः । वासना
 कर्मादिमिर्जातो मनसि संस्कारः । कवीन्द्रेषु भावनामयी, कविषु या
 भावनाशक्तिः सा भगवत्याः प्रभाव इत्यर्थः । प्रभावतां प्रकाशशालिनां
 सूर्यादिपदार्थानां मध्ये प्रभारूपा । मेघेषु विद्युद्रूपा । कलावतां नृत्य-
 गीतादिचतुःपष्टिकलाशालिनां मध्ये, या कला सा भगवत्याः शक्तिः ।
 शरीरिणां देहधारिणां मध्ये, इलामयी पृथिवीरूपा । जीवस्य योयं देहः,
 स किल प्राधान्येन पार्थिवः । सा च भगवती पृथिवीरूपेण तं देहमवष्टम्ब-
 यतीति, शरीरिषु सा इलामयीत्याशयः । एवंविधा सा शिलामयी सदा
 रक्षतु । जगति या शक्तिः सा सर्वा भगवत्या एव विभूतिः, शक्तिं विना
 अपरत्र शक्तिलाम एव कथम् ? शक्तिं विना च पदार्थस्य सत्तैव दुरपपादिति
 सर्वत्र सा शक्तिरेव विलसतीति सर्वस्याशयः । प्रतिचरणं नवनयः प्राप्तः ।

प्रथमे 'मा' कात्स्व, द्वितीये 'घा' इत्यस्व, तृतीये 'ना' इत्यस्व, चतुर्थे च 'ला' इत्यस्येति समीक्षणाय सहृदयैः ॥ ३३ ॥

❀ घनाक्षरी [मनहर, कवित्त] ❀

भारतविभासमान-श्रीमन्मानभूमिभुजा
 कीर्तिवल्लरीयं परिगोपिता निषिच्य ताम्
 विद्याखनुरागवता तदनु विवद्वितासौ
 जयसिंहभूमिभृता पुष्प्यन्तीं विविच्य ताम् ।
 गुणिजनतोपकेण श्रीमद्रामभूमिपेन
 मञ्जुनाथ माघवेन पुष्टासौ विविच्यतां
 भानुवंश्यभूमिपतिकुञ्जर महीप मान !
 सेयं भवताञ्च दानवारिणा निषिच्यताम् ॥ ४५ ॥

भारतवर्षे सर्वत्र विभासमानेन (प्रख्यातेन), श्रीमता मानसिंहभूपा-
 लेन (प्रथमेन) तां (मानसिंहकालिककीर्तिवल्लयाः हृदये स्मरणेन परोक्ष-
 निर्देशः) अथवा तां मूलछन्दसां (जट) निषिच्य, इयं (अस्मिन् समये
 वर्तमानेति समक्षनिर्देशः) कीर्तिरूपा वही परिगोपिता रक्षिता । तदनु
 तदनन्तरम् । विद्यासु अनुरागवता सवाईजयसिंहदेवेन (द्वितीयेन) तां
 पूर्वाक्तां कीर्तिवल्लरीं पुष्प्यन्तीं विकसन्तीं विविच्य ज्ञात्वा असौ कीर्तिवल्लरी
 वद्विता । श्रीमन्नपसिंहदेवस्य प्रपयातो विद्यानुरागः । अनेनैव हि स्थाने स्थाने
 ज्योतिषयज्ञशाळाः स्थापिताः सन्ति, या विस्मापयन्ते दर्शकान्विदुषः ।
 तदनन्तरम्—गुणिजनानां सन्तोषकेण श्रीमद्रामसिंहदेवेन (अर्वाचीनेन) ।
 अपि पित्रा प्रतिष्ठापिताया राजपद्धतेः, गुणिजनजीविकायाश्च यथावद्विवाह-
 णात् मञ्जुना अभिरूपेण (प्रणख्येन) श्रीमन्माघवासिंहदेवेन (अर्वाचीनेन)
 च असौ कीर्तिवल्ली पुष्टा (सुतरां संवद्विता) इति विविच्यतां विचार्यताम् ।
 अस्मात्—भानुवंश्यानां भूमिपतीनां मध्ये कुञ्जर भेष्ट ! हे मानमहीप ! सा

इयं कीर्तिवह्नी अद्य भवता दानवारिणा मदजलेन निपिच्यताम् । कुक्षरो
मदजलेन निपिच्य स्वाभीष्टां वहाँ यथा वद्धंयति, तथा भवता दानसा-
मयिकेन अर्घ्यजलेन निपिच्य इयं कीर्तिवह्नी वष्यंतामिति माननरेन्द्रं प्रति
दानौदार्यं प्रार्थयते । किञ्च शब्दशक्तिमहिम्ना—“भवता दानवारिणा दान-
वानां दैत्यानाम् अरिणा विष्णुरूपेण सता निपिच्यतामयमर्थोपि ध्वन्यते ।
समये समये आविर्भूय यथा हरिदुंष्टान् दमयित्वा त्रिभुवनीरूपां कीर्तिलतां
गोपायति, तथा दानवानामरिणा दुष्टदण्डकेन सता भवता, इयं कीर्तिवह्नी
निपिच्यताम् ।” तथा च नरेन्द्रस्य विष्णुसमानत्वं ध्वन्यते ॥ ४५ ॥

✽(रूपफघनाक्षरी)✽

लन्दननगर्यामुपगच्छन् धर्मधुर्यो यो हि
मृत्तिकामपि स निजदेशादेव संहिनोति

इङ्गलेण्डमण्डलेष्वखण्डनियमस्य यस्य

सर्वतः प्रशस्यधर्मदुन्दुभिर्दिवं धिनोति ।

जर्मनैर्निवद्धे घत यूरोपीययुद्धे धनं

दत्त्वा निजागारात्प्रजासंकटं स यो धुनोति

सोयं धर्म-धैर्य-दया-दाक्षिण्यातिपुण्यमना

मान्यजनाधीशो माधवेशो मे मुदं तनोति ॥ ४६ ॥

यः किल श्रीमान् माधवसिंहदेवो लन्दननगरे गच्छन्, निजव्यवहारार्थं
मृत्तिकामपि स्वदेशादेव संहिनोति (प्रेषयति) स, भोज्यवेयादीनां तु
कथेषु फा । अखण्डितधार्मिकनियमस्य यस्य (माधवेशस्य), प्रशस्यो धर्म-
दुन्दुभिः स्वर्गं प्रीणयति । धार्मिकनियमपालनेन देवान् प्रीणयामासेत्यर्थः ।
अथवा, म्लेच्छदेशेषु अखण्डितधार्मिकनियमस्य यस्य, धार्मिको विजय-
दुन्दुभिः दिवम् अन्तरिक्षं धिनोति सुखयति । यस्य विजयदुन्दुभिः सर्वतो
प्याप्त इत्यर्थः । जर्मनदेशीयैः प्रारब्धे, घतमाने यूरोपयुद्धे, निजागारात्
निजकोपात् धनं दत्त्वा, सेनायां समावेशार्थं मनुष्यसंग्रहरूपं प्रजानां संकटं

यो पुनोति स निवर्तयाभास । भारतेशेन याचितो युद्धे सहायत्वार्थं सैनिका-
नदत्वा अपरिमितं धनमेव निजकोपाद्ददौ, न पुनर्दयावशो निजप्रजालोका-
न्प्रेक्षयामासेति भावः । धर्मधुरन्धरात्वाद् मान्यः, जनाधीशो राजा धीमान्
माधवसिंहदेवः ॥ ४६ ॥

—१३— देवघनाक्षरी —

वनविटपेषु भूरि शोभते कुसुमघटा

रोचते सरोजखण्डसुपमा सरसि सरसि

भाति सहकारे कलकौकिलकुहूनां रवो

मधुकरयूनां खनः सरसां पयसि पयसि ।

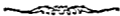
मञ्जुनाथ रसिकमनःसु मदलक्ष्मीर्भाति

दृशमुपयाति कामचर्चाऽसौ रहसि रहसि

मन्ये मधुपर्वणि मनोभूर्मदजन्मोन्माद-

मङ्कते विशङ्कं निजमुद्रया मनसि मनसि ॥ ४७ ॥

वसन्तवर्णनम्—कुसुमघटा पुष्पोत्करः । सरसि सरसि प्रायेकसरोवरे,
कमलखण्डस्य शोभा राजते । सरसि सरसीति द्विरुक्त्या 'यावत्सरोवरेषु
कमलानि सन्तीति' विश्वारातिशयो ध्वन्यते । एवमपि द्विदकौ बोद्धव्यम् ।
सहकारे भात्रे । कलानां (मनोहराणाम्) कौकिलकुहूनाञ्जानाम् । मधुकरयूनां
सुषकमधुकराणाम्, अनेन वसन्ते उन्मादातिशयो ध्वन्यते । यूनां विशेषोन्मा-
दात् । मदस्य लक्ष्मीः समृद्धिः । रहसि रहसि (सर्वत्र एकान्ते) कामचर्चा
दृशम् उपयाति । सर्वत्र एकान्ते स्थितानां जनानां कामकथैव श्रूयते इति
वसन्तप्रभावातिशयः सूच्यते । अत्रोपेक्षते—मनोभूः कामः, मधुपर्वणि वस-
न्तरूपे पर्यसमये । पर्यपदेन समयस्य पुण्यावं दुर्लभत्वं च सूच्यते । निजमु-
द्राद्वारा निःशङ्कं प्रत्येकजनस्य चित्ते मदजन्मानम् उन्मादम् अङ्कते लिखति ।
कामकृतमुद्राङ्कनेन सर्वेषां चित्ते, मदजन्मा उन्मादः संजात इत्युपेक्षाशयः ४०

उर्दूभाषाप्रचलितानि छन्दांसि

सूचना

उ

उर्दूभाषायां संस्कृत हिन्दी-वत् न परःसहस्राणि छन्दांसि । भविका-
धिकमुपचत्वारिंशानि भवेयुरस्याश्छन्दांसि । तान्यपि नास्माः
संपत्तिः । पारसीकभाषाया एवैतानि ष्छन्दांसि व्यवह्रियन्त
उर्दूभाषारसिकैरपि । छन्दःशास्त्रमप्यस्याः पारस्यभाषोद्गीर्णम् ।

अत्र हि संस्कृतहिन्दीभाषावदक्षराणां मात्राणां वा नास्ति गणना । छन्दो-
ध्यनिसूचकाश्चत्वारः पञ्च वा शब्दाः सन्ति, येषामितस्ततः परिवर्तनेन
साध्यन्ते विविधश्छन्दांसि । उर्दूभाषायां छन्दसो नाम 'बहर' इति ।
प्रसिद्धानि ष्छन्दांसि केवलमेकोनविंशतिः । तेषु छन्दःपञ्चकं केवलमा-
रस्यभाषायामेवोपयुज्यते ।

उर्दूभाषायाः प्राक्तनाः कवयः कठिनेष्वपि ष्छन्दःसु कवितां कर्तुम-
शकन्, परमिदानीं प्रसिद्धेष्वेव ष्छन्दःसु कवयन्ति कवयितारः । कठिन-
श्छन्दसां व्यवहार एव निरुद्धः । साम्प्रतिका हि सुबोधभाषया सह सरला-
न्येव ष्छन्दांसि प्रयोक्तुमभिलषन्ति । एवं सत्यपि छन्दसां लेखने पठने च
योऽयं दोषः स स्थिदानीमपि तदवश्य एव ।

उर्दूभाषायां लिख्यते दीर्घः परं छन्दोलयानुसारं दीर्घोपि लघुः पठ्यते ।
अतएव, अपरिचितपठनप्रकारः पुरुषो न सम्यगुर्दूभाषायाश्छन्दांसि पठिं
पारयेत् । यथा—

“गुलिस्तां में जाकर हरेक गुलको देखा ।
न तेरी सी रंगत न तेरी सी बू है ॥”

इति लिखितमपि पठनध्वनेरनुसारमेवं लेखनीयं भवेत्—

“गुलिस्तां म जाकर हरिक गुलकु देखा ।
न तेरी सि रंगत न तेरी सि बू है ॥”

अस्तु. उर्दूभाषायाश्छन्दांसि मात्राक्रमनियामकध्वनिसहितानि संस्कृतभाषायामधस्तादवतार्यन्ते । सौकर्यार्थमधस्ताद् उर्दूभाषामयान्युदाहरणान्यप्युद्ध्रियन्ते । एतद्विषये विशेषस्तु भीति-वीध्याम् पूर्वभागभूमिकार्या च विवेच्येत । छन्दःस्वरूपसूचनार्थमस्मिन्प्रकरणे विस्तृतानां छन्दसां कानिचिद्विखण्डान्येष (शेर) दीयेरन्, तदवशिष्टभागस्तु गीतिवीध्यामवलोकनीयः ।

❦ १-ग्रहरे हज़ज़ मुसहस महज़ज़ुफ़े ❦

[मफ़ाईलुन मफ़ाईलुन फऊलुन]

❦ भवाद्दी ❦

अहो कं वा श्रयेयं दीनबन्धो ।

खदुःखं कं वदेयं दीनबन्धो ॥ १ ॥

चनाभिः सर्वतो मे संवृतोयम् ।

अहो कुत्र द्रवेयं दीनबन्धो ॥ २ ॥

विहाय त्वां कमन्यं मञ्जुनाथम् ।

घटेऽसिन्नारटेयं दीनबन्धो ॥ ३ ॥

अस्मिन् घटे मञ्जुनाथं (श्रेष्ठं स्वामिनम्) त्वां विहाय अनर्थं कम् धार-
टेयम् (भाङ्गयेयम्) इति योजना ॥ ३ ॥

१ 'कहाँ हो ऐ हमारे राम प्यारे ।

मुझे तुम छोड़कर धन को विधारे ॥'

→* २-वहरे रमल मुसम्मन महज़ुफ़े *←

[फायलातुन फायलातुन फायलातुन फायलुन]

हे गणेशगुणावधे करुणानिधे ! ह्यवधीयताम् ।

दृष्टिरुज्ज्वलभारते तव भारते विनिधीयताम् ॥ १ ॥

निर्मले यमुनातटे निकटे कदम्बमहीरुहाम् ।

अत्र वै विहरन् भवान्विदधे महाकमनीयताम् ॥ २ ॥

यत्र कुङ्कुमकेसराः कलयन्ति कामपि सुच्छविम् ।

देश ईदृश ईक्ष्यते किमिहापरोपि ? विचीयताम् ॥ ३ ॥

गीयते निगमागमैर्गुणगौरवं तव सर्वदा ।

नाथ संप्रति मञ्जुनाथगिरा कियद्गत गीयताम् ॥ ४ ॥

गणनीयानां गुणानाम् अवधिसदृश ! 'गणनीयं तु गणेश'मित्यमरः ।
उज्ज्वलायां भायां कान्तौ रते, सकार्यकरणेन कीर्तिसम्पादके इत्याशयः ।
तव भारते भवदीये भारते, दृष्टिनिधीयताम् । कुङ्कुमस्य फादमीरजस्य
केसराः किंजल्काः ॥ ४ ॥

→* ३-वहरे हज़ज़ मुसम्मन कुदतुरे *←

[फायलुन म'काईलुन फायलुन म'काईलुन]

भो विभो दयादृगियं दीनदुर्धले देया ।

वेदना ममाद्य घना देव दूरमाधेया ॥ १ ॥

१ 'दिल इयादतसे चुराना और जन्नत की तलब ।

फामचोरु इस काम पर किस मुंहसे उजरत की तलब ॥'

२ 'दरु के तयीमतने जीख का गज़ा पाया ।

दर्द की दवा पाई दर्द वै दवा पाया ॥'

साम्प्रतं विधौ वामे, रक्षकोस्ति को वा मे ?
 याचना मदीयेयं मानसे न किं नेया ? ॥ २ ॥
 भ्रामयेदजस्रमियं सर्वतोद्य संसारे ।
 दैवदुर्लिपिर्निहिता मामकीनभाले या ॥ ३ ॥
 कर्ममोहितोद्य भृशं कीदृशं विनृत्यामि ।
 मञ्जुनाथनाट्येऽसिन् दीननाथ दृग् देया ॥ ४ ॥

दयादृक् दयादृष्टिः । हे देव घना (त्रिविधा) मे वेदना दूरमाधेया
 दूरीकृतव्या ॥ १ ॥ विधौ विधातरि वामे प्रतिकूले । मानसे याचना किं-
 न नेया ? अपि त्वचश्यं नेतव्येत्याशयः ॥ २ ॥ मञ्जुनाथस्य नाट्ये (नृत्ये)
 दृष्टिर्देया ॥ ४ ॥

—१३-४-यहरे हज़ज मुसम्मन अखरव' १३—

[मफऊल मफाईलुन मफऊल मफाईलुन]

अयि नाथ दयादृष्टिं तव देहि दयालो ! मे ।
 विदधासि तिरस्कारं किल केन कृपालो ! मे ॥ १ ॥
 लोठामि भृशं भूमौ दीनोऽयमहं त्वग्रे ।
 निद्रासि कथङ्कारं वद शेषशयालो मे ॥ २ ॥

१ ' खुरशेद *जो निकला है इस वक्त्र य लरजा है ।

खोटे प खरा शायद वह माहेलका होगा ॥ '

* उद्दण्डाकारदण्डोत्तरोधेन धीर्धमपि हस्तवत्पठन्ति । उद्दण्डमत्र वैदिष्यन्तु-
 दासविहवत् धीर्धवर्णस्वापत्वात् (-) ईदृशं चिह्नं दत्तमस्ति ।

अयि नाथ न नाथेन्यत्, परमस्तु भवचित्ते ।
वत मञ्जुनाथोयं चपलोपि च वालो मे ॥ ३ ॥

शेषनाथालो शेषनाथिन् ! ॥ २ ॥ नाथे आशासे । मञ्जुनाथश्चपलोपि मे
वाल इति भवचित्तेऽस्त्विति संबन्धः ॥ ३ ॥

→* ५-वहरे हज़ज मुसम्मन सालिमं *←

[मफाईलुन मफाईलुन मफाईलुन मफाईलुन]

अहो श्रीभारताभिख्योऽतिमुख्यो दिव्यदेशोयम् ।
अपि ध्यायेत्सुरेशो यं स भूमेः संनिवेशोयम् ॥ १ ॥
जगज्जीवातवे जाताऽनुयाता जाह्नवी यस्मिन् ।
प्रसर्पत्पुण्यपीयूषप्रवेशो भूप्रदेशोऽयम् ॥ २ ॥
अमुष्मिन्वर्द्धितानन्दो मुकुन्दो मोदमातेने ।
तदीयाऽलङ्घयलीलाभिर्विलीनाऽलीकलेशोऽयम् ॥ ३ ॥
सखे मे मञ्जुनाथाऽलं मुघा मा यापयेः कालम् ।
अहो ते संस्कृतोपेतो न रोचेतोपदेशोयम् ॥ ४ ॥

जगज्जीवनौपघाय जाता जाह्नवी, यस्मिन् देशेऽनुयाता । प्रसर्पतः पुण्य-
रूपस्य पीयूषस्य प्रवेशो यस्मिन् ॥ २ ॥ संस्कृतोपेतः संस्कृतभाषानिबद्धस्तु
उपदेशो लोकानां न रोचेत् ॥ ४ ॥

१ 'अगर हम बाग़ों होते तो गुल्शन को लुटा देते ।
पक्ष्मर दस्त मुलमुल का चमनसे जा मिला देते ॥'

→* ६-बहरे हज़जमुसम्मन अखरख मक़फ़ूफ़ मक़ख़ूर *←

[मफ़ऊल मफ़ाईल मफ़ाईल मफ़ाईल]

भूतेश ! भवत्पादयुगं भूरि भजेयम् ।

हे भर्ग ! भवन्मूर्तिमघ्नधाय यजेयम् ॥ १ ॥

त्वन्मौलिगता देवधुनी पापमपोहेत् ।

चेतःपरितार्प व्यपनीयान्नगजेयम् ॥ २ ॥

त्वं देहि दयादृष्टिमये मञ्जुलनाथे ।

वाञ्छाऽद्य महेशान मनाङ् मानसजेयम् ॥ ३ ॥

भवन्धाय मोक्षाय भवन्मूर्ते यजेयं पूत्रयेयम् ॥ १ ॥ इयं नगजा पार्वती
चेतःपरितार्पं व्यपनीयात् दूरीक्रियात् ॥ २ ॥ अये दयादृष्टं देहि, इति
मानसजा इयं वाञ्छा ॥ ३ ॥

→* ७-बहरे हज़ज मुसइस मक़सूर *←

[मफ़ाईलुन मफ़ाईलुन मफ़ाईल]

अये पत्रेऽङ्घ्रिपत्रे मे मनः स्यात् ।

भवत्पादाप्रलप्रोयं जनः स्यात् ॥ १ ॥

कृपादृकोणतस्तुप्येन्मनो मे ।

न किं वा चातकप्रीत्यै घनः स्यात् ॥ २ ॥

कथं वा मञ्जुनाथं नेक्षसे त्वम् ।

दयादृष्टिं विना सिद्धिर्न नः स्यात् ॥ ३ ॥

१ 'जिसको तूरी आँखों से सरोझर रहेगा ।

विस्फूर्ण जिया भी तू दो बीमार रहेगा ॥'

२ 'मुहब्बत कोडियोके हो अगर मोल ।

बनी आदम न ले यह ददें सर मोल ॥'

हे पत्ने ! (छद्म) ते चरणकमले । अयं जनः, महामित्यारण्यः ॥ १ ॥
कृपास्फोटितः कृपाकटाक्षात् ॥ २ ॥

→१०८-चहरे खफीफ़ मुसदस्त मखबून महज़ूफ़े १०८-

[फायलातुन मफायलुन फेलुन]

भारती मे भवाय वोभूयात् ।
मानसे मे सुखानि सा सूयात् ॥ १ ॥
शारदासौ सरोजपीठस्था ।
मानसं मे प्रमादमाधूयात् ॥ २ ॥
मौनमेया न मञ्जुनाथेऽसिन्
गीतिभिस्त्वां परस्तु कः स्तूयात् ॥ ३ ॥

भारती सरस्वती । भवाय कल्याणाय ॥ १ ॥ मानसं मनःसंबन्धिनं
प्रमादम् आधूयात् दूरीकियात् ॥ २ ॥ मौनं न पयाः (आ-इयाः) ना
गच्छेः । मञ्जुनाथं विना नवीनगीतिभिः परः कः स्तूयात् ॥ ३ ॥

→१०९-चहरे मुज़ारे मुसम्मन अरजरय मक़ऊल महज़ूफ़े १०९-

[मक़ऊल फायलात मफाईल फायलुन]

वन्दामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ।
सेवामहे महेशपदाम्भोजमुडवलम् ॥ १ ॥

१ 'शाम से कुछ बुझा सा रहता है ।

दिल हुआ है चिराम् मुफ़लिस का ॥'

२ 'पानी तबीब दे है हमें क्या बुझा हुआ ।

हे दिल ही जिन्दगीसे हमारा बुझा हुआ ॥'

लीयेत लाभलोभलत्रोऽप्यान्तरस्य, चेत् ।
 विन्दामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ २ ॥
 काव्येषु मञ्जुनाथ न नः स्पर्द्धया फलम् ।
 वीक्षामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ३ ॥

आन्तरस्य (भतसः) लाभलोभस्य लेशोपि लीयेत, यदि शिवपदकमलं
 विन्दामहे ॥ २ ॥

✽(१०-यदरे रमल मुसहस महज्जुफे)✽

[फायलातुन फायलातुन फायलुन]

कीर्तये कालिन्दि मातस्त्वामहम् ।
 शङ्कितः शरणं पुरः प्रायामहम् ॥ १ ॥
 निर्मलं यदि ते जलं मौलौ वहे ।
 संतरेय त्वत्पतेर्मायामहम् ॥ २ ॥
 माऽनुमासीर्मञ्जुनाथं निर्बलम् ।
 त्वत्तटे प्रायां तरुच्छायामहम् ॥ ३ ॥

शङ्कितः सन् त्वां शरणं प्रायाम् आयासिपम् ॥ १ ॥ त्वत्पतेः श्रीकृष्णस्य
 मायाम् ॥ २ ॥ मानुमासीः मा जानीहि । त्वत्तटे सरुच्छायामहं प्रायाम्
 (आगतोऽस्मि), त्वत्तीरतरुच्छायाधयेण अहं निर्बलो नास्मीत्यनेन तीरा-
 गमनमात्रेण जनो मुष्केरधिकारी भवतीति महिमातिशयरे ब्यन्यते ॥ ३ ॥

१ 'नाल ओ फरियादकी ताकृत कदा ।

शत करता हूं कटेजा धामके ॥'

छ० नि० २५

→ॐ ११-बहरे मुतज्ञारिय मुसम्मन सालिम ॐ←

[फउलुन फउलुन फउलुन फउलुन]

हरे ! संतरेद्भाग्यनौका ममेयम् ।

क्षणं क्षेपणी स्याद्दया चेत्तवेयम् ॥ १ ॥

भवाब्धिस्तु कलोलमालाकुलोयम् ।

महाजर्जरा नाथ नौका ममेयम् ॥ २ ॥

ततोप्यद्य विद्योतते नैव भास्वान् ।

घटा चोत्कटा ज्योम्नि विस्फूर्जितेयम् ॥ ३ ॥

क्षणं मञ्जुनाथं दृशापि स्पृशेत् ।

निमग्नोपि कामं हरे संतरेयम् ॥ ४ ॥

भाग्यरूपा नौका । तव दया, क्षणार्धं चेत् क्षेपणी (नौकादण्डः 'बही' स्यात् ॥ १ ॥ एवं दृष्ट्वापि चेत्स्पृशसि तर्हि भवाब्धौ निमग्नोपि तरेयम् । त्वहपाददृष्टिभवे सति मम मञ्जनमप्युद्धारादुत्कृष्टम् इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ॐ १२-बहरे मुतज्ञारिय मुसम्मन मन्नवृज असलम मुजाँरफ ॐ

[फउल फेलुन फउल फेलुन फउल फेलुन फउल फेलुन]

न याहि लावण्यगार्धितानामुपान्तदेशं सखे मनो मे ।

अयेऽवधानेन पालयेथा इमं निदेशं सखे मनो मे ॥ १ ॥

१ 'न छोड़ो हमें हम उगाये हुए हैं ।

उदाईके सदमे उठाये हुए हैं ॥'

२ 'कहाँ है हम मेंऽप ऐसे सालिक कि राह इन्दी पदम उठाया ।

जो हैं तो ऐसे हि रहगये हैं किताप देखी कलम उठाया ॥'

न पूर्वमेवा दशा तवासीन्न नाम सेयं विपण्णतासीत् ।
 दिनेषु यातेषु ते विलोके व्यथाविशेषं सखे मनो मे ॥ २ ॥
 विघूर्णसेऽहो निरन्तरं त्वं विमुञ्चसे नावलोकलोभम् ।
 निरर्थकं हन्त तर्कयेहं तवोपदेशं सखे मनो मे ॥ ३ ॥
 न चैत्ररोचेत सृक्तिरेषा न मञ्जुनाथोपि निर्मिमीत ।
 अवेहि सूक्ष्मं तु सृक्तिवामानवीनवेपं सखे मनो मे ॥ ४ ॥

रूपगर्वितानां लोकानामुपान्तदेशं समीपदेशम् ॥ १ ॥ कतिपुचिद्दिनेषु
 व्यतीतेषु ते पीडाविशेषं विलोके ॥ २ ॥ विघूर्णसे भ्रमसि ॥ ३ ॥ एषा
 सूक्तिः (गजलगीतिमयी) चेन्न रोचेत, ताँहें मञ्जुनाथोपि न निर्मिमीत
 (रचयेत्), परं सूक्तिरूपाया वामायाः (स्त्रियाः) नवीनं वेपं सूक्ष्मं यथा
 स्वाप्तया विचारय । इयं नवीनगीतिपद्धतिः सूक्तिवत्त्वा नववेपधारणवद-
 स्तीत्याशयः ॥ ४ ॥

—१७— १३-बहरे फामिल मुसम्मन सालिम १७—

[सुतफायलुन सुतफायलुन सुतफायलुन सुतफायलुन]

विरहापगातटमुत्तरं पुनरागमिष्यति वा न वा ।
 अपि मानसी मम वेदना विपमा गमिष्यति वा न वा ॥ १ ॥
 विलिखामि मानसवेदनां विमृजामि हन्त तदन्तिके ।
 परमन्तरं परिशङ्कते स विलोकयिष्यति वा न वा ॥ २ ॥
 नवपल्लवा विलसन्ति, संविकसन्ति ते कुसुमोत्कराः ।
 मम भागधेयतरुः सखे सरसं फलिष्यति वा न वा ॥ ३ ॥

अपि मञ्जुनाथ मनो विनोदय संगमेन सचेतसाम् ।

अपि नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भविष्यति वा न वा ॥ ४ ॥

विरहापगायाः (विरहनद्याः) उत्तरं तरम् (अपरपारः) ॥ १ ॥ परम्
—अन्तरं चित्तम् ॥ २ ॥ पल्लवाः, विकसन्तः कुसुमसमूहाश्च जाताः, पर-
मितोऽग्रे मम भाग्यतरुः सरसं यथा तथा फलानि दर्शयिष्यति न वा इति
विरहो भाग्यं शोचत इत्याशयः ॥ ३ ॥ सहृदयानां सङ्गेन मनो विनोदय ।
न जाने, नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भवेन्न वेत्याशयः ॥ ४ ॥

→ १४-यहरे रमल मुसहस मत्रसूर ←

[कायलातुन कायलातुन कायलात]

नन्दसूनो ! किं विधूनीष्यद्य माम् ।

दीनमेनं मुञ्चसे हा किंतमाम् ? ॥ १ ॥

श्रीपतेस्ते का भवेदीने दया ।

सर्वदोत्सङ्गे निघत्से यद्रमाम् ॥ २ ॥

त्वन्मुखाग्रे दृश्यते दीनः शशी ।

चेतसा कश्चिन्तयेच्चन्द्रोपमाम् ॥ ३ ॥

मञ्जुनाथप्रार्थने चेन्नेक्षसे ।

निःस्पृहो याचामि कस्माद्वा क्षमाम् ॥ ४ ॥

विधूनोपि दुःखं ददासीत्याशयः । किंतमाम् किमर्थम् ॥ १ ॥ चन्द्रस्य
उपमां कश्चिन्तयेत् ॥ ३ ॥ मञ्जुनाथप्रार्थनायां खं न पश्यसि, तर्हि अहमपि
निःस्पृहोऽसि । कस्मात्कारणारवत्तः क्षमां याचे ॥ ४ ॥

१ 'पूछते हैं यह कि गालिब कौन है ।

कोई धरताओ कि हम अतल्लायें क्या ॥'

→ॐ १५-बहरे मुजारे मुसम्मन अखरव-ॐ←

[मकऊल फायलातुन मकऊल फायलातुन]

भगवन् दयादगेपा मयि दीयतां दयालो ।

अधुनाऽधहेलना मे न विधीयतां दयालो ॥ १ ॥

करितो न पीनकायो गिरितो गुरुर्न चाहम् ।

दुरितोपरोधतो मे न निलीयतां दयालो ॥ २ ॥

अहमस्मि सार्वभौमो निखिलाऽधकारकाणाम् ।

भवताऽध भूरि भूमन्नवधीयतां दयालो ॥ ३ ॥

निगमैस्तवाऽवबोधे कियदङ्गः गीयते स्म ।

अयि मञ्जुनाथवाचा कति गीयतां दयालो ॥ ४ ॥

एषा दयादृक् ॥ १ ॥ करितः गजेन्द्रात् पुष्टः, गिरितः पर्वतात् गुरुर्नासि,
म पापानुरोधात् न निलीयताम् ॥ २ ॥ भूमन् पृथिवीनाथ ! सार्वभौम-
ान्मसोदारे अत्यन्तमवधीयताम् ॥ ३ ॥

→ॐ १६-बहरे मुतकारिष मुसम्मन मंहजूफ ॐ←

[कऊलन फऊलन कऊलन फऊल]

दयालो किमालोकसे निःस्पृहम् ।

चिरं व्याकुलो हन्त लोठाम्यहम् ॥ १ ॥

१ 'सारे जहांसे अच्छा हिन्दोसतां हमार ।

हम बुलबुलें हूँ इचकी यह है चमन हमार ॥'

२ 'कहै एक जय गुन छे इन्सान दो ।

कि हकने जुबाँ एक पी धान दो ॥'

सुहृत्सूनुसंबन्धिनोप्यद्य माम् ।
 विमुञ्चन्ति भूमौ गतं निःसहम् ॥ २ ॥
 कथं पुण्यमन्वेपये जीवने ।
 इदं दुष्कृताऽनन्तदावेऽदहम् ॥ ३ ॥
 इदानीं प्रभो मञ्जुनाथोद्धृतिम् ।
 दयालोस्तवैवाद्य हस्तेऽवहम् ॥ ४ ॥

मम जीवने पुण्यं कथमन्विष्यामि, इदं (पुण्यम्) दुष्कृतरूपे अनन्ते
 दाये (वनाग्नौ) अदहम् । मम पुण्यस्य लघोपि नास्तीत्याशयः ॥ ३ ॥
 मञ्जुनाथस्य उद्धारं दयालोस्ताव हस्ते अपहम् अदाम् ॥ ४ ॥

→* १७-वहरे हृज्ज मूसहस अजरव मक्रवूज्ज भदजूफ *←

[मक्रऊल मफायलुन फऊलन]

अयि देवि दयां विधेहि गङ्गे ।
 मम देहि वपुर्विराममङ्गे ॥ १ ॥
 तव वीक्ष्य विलोलवीचिनृत्यम् ।
 मम मानसमुत्प्लवेत रङ्गे ॥ २ ॥
 तव कः कलयेत कूलशोभाम् ।
 रविरश्मिरुचा लसत्तरङ्गे ॥ ३ ॥
 त्वमुदेपि गिरीशमञ्जुमौलौ ।
 अविघाटिजटाभ्रमङ्गुजङ्गे ॥ ४ ॥

१ 'हर शाप मे हूँ शिंपूपाकारी ।

समरः हूँ कलम का हम्देवारी ॥'

त्वयि मञ्जय मञ्जुनाथमेनम् ।

अयि पारितपापपुञ्जभङ्गे ! ॥ ५ ॥

तव भङ्गे मम वपुर्विरामम् देहावसानं देहि ॥ १ ॥ नृत्यं दृष्ट्वा मम मान-
समपि नाट्यरङ्गे उल्लसते कूर्देत । नटोपि अन्यस्य नृत्यं दृष्ट्वा ह्यर्थावशाद्भङ्गे-
ऽवतरति ॥ २ ॥ भविष्यादिभ्यः दृढसंलम्बाः या जटास्तासु भ्रमन्तो मुजङ्गा
यस्मिन् ॥ ३ ॥ पारितः समापितः पापपुञ्जस्य भङ्गो यया तत्संबुद्धौ ॥ ५ ॥

—ॐ २८—बहरे हज़ज मुसम्मन मैक़ावूज़ ॐ—

[मफ़ायलुन मफ़ायलुन मफ़ायलुन मफ़ायलुन]

दया तवेह मामये मुकुन्द ! नन्दयेन्न किम् ।

पदारविन्दमेतकन्मनो मिलिन्दयेन्न किम् ॥ १ ॥

भृशं भ्रमामि वसनावशोऽविशोच्य दुर्नयम् ।

भवद्या तु दुर्गतेर्गतिं विमन्दयेन्न किम् ॥ २ ॥

कथं तरामि यत्रणां दुरन्तचिन्तयाऽनया ।

निर्पीडितस्य मोहनो मनोऽभिनन्दयेन्न किम् ॥ ३ ॥

वचोऽथ मञ्जुनाथ ते न चेत्प्ररोचते विदाम् ।

चराचरेशचेतसोपि चारु चन्दयेन्न किम् ॥ ४ ॥

अये मुकुन्द तव दया मामिह किं न नन्दयेत् ? अपि स्वदयं नन्दयेत् ।
पुत्रकत् (पुत्रवत्) ते पदारविन्दं किं मां मिलिन्दं भ्रमरं न कुर्पात् ? तत्क-
रोतीति शिष्य ॥ १ ॥ दुर्नयम् दुर्नोतिमविचार्यं ॥ २ ॥ चिन्तया पीडितस्य
(मे) मनः किं मोहनः (हरिः) नामिनन्दयेत् ? ॥ ३ ॥ ते वचनं यदि

१ 'य थोड़ि थोड़ि मै न दे कल्यद मोड़ मोड़ कर ।

मला हो वेरा छारिया पिलादे खुम निचोड़ कर ॥' [पद्यचामरम्] .

विदुषां न रोचते, तर्हि चराचरनायकस्य चेतसोपि (चित्तमपि, कर्मत्वेना-
विवक्षया पथी) किं न चन्दयेत् प्रमोदयेत् ? अपि स्ववश्यं प्रमोदयेत् ॥ ४ ॥

१९-चहरे तवील अथवा चहरे मुतदारिक मखवून मुंजाइक्र

[फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन फएलुन]

अयि चित्त चिरेण विचिन्तयतोपि च चञ्चलता न गता न गता ।
अपि नाम निरन्तरयत्नशतैस्तव निष्ठुरता न गता न गता ॥१॥
क्षणमेव विमुह्यसि वामदृशा न फलं परिपश्यसि दूरदृशा ।
विमृशामि सखे यदि तत्त्वदृशा, तव कामुकता न गता न गता २
न हि दीनजनान्परितोषयसे बहु घोषयसे निजदानरुचिम् ।
अयि चित्त सखे तव लोलुपताऽनृतकीर्तिंवितानगता न गता ३
तव विस्वर्गीतिमिहारपयसे न विलोकयसे विविधान्विवुधान् ।
अधुनापि च मञ्जुलनाथ मनाक्तव दुर्मुखता न गता न गता ४

चिरकालाद्विचार कुर्वतोपि तव ॥ १ ॥ बहु घोषयसे, लोकेषु दानरश्चि
प्रयापयसे । अत एव हे चित्त ! अनृतकीर्तेः निर्व्यायशसो वितानसं-
न्धिनी तव लोलुपता (लालसा) न गता न गता । अतियत्नेपि तव कृत्रिमकी-
र्तिलालसा न यातेत्याशयः । न गता न गतेत्याग्नेद्वयस्य, यत्ने कृतेपि गमना-
भावः फलम् ॥ २ ॥

१ 'दिया अपनि खुदी को जो हमने उद्य को जो परदासा बीचमे या न रहा ।
रहा परदेमें अब वहि परदानशी कोइ दूसरा वषके सिवा न रहा ॥'

गीतिवीथी

[सेयं संस्कृतभाषैव संगीतस्यादिजननी । एतस्यामेव संस्कृतसरस्वत्यां संगीतरूपा सुरसरित्सर्वतः प्रथमभवत्ततः । यो हि वेदभगवान् भायुकैरनादिः स्वीक्रियते स एव सामरूपेण सुपरिष्कृतकण्ठमैहर्षिभिर्गीयते स्म । किमितोऽप्यधिकं किञ्चिदप्रमाणमावश्यकं स्यात् ? यावत्किल पद्मज-रूपम-गन्धा-रेति सप्तस्वराणां संगीतेन सम्बन्धस्तावत्कः खलु पुरपपुद्गवः संगीतं संस्कृ-तात्पृथक्कर्तुं पारयेत् ? महर्षयो हि संगीतद्वारा मुकेरप्यधिकारिणो बभूवुः । अस्तु, अपिपरिष्कृतानि हनूमत्सारदभरतप्रभृतीनां मतानि संगीतशास्त्रे पृथक् पृथक् पद्धतिं प्रचारयामासुः । अत एव विद्वद्गोष्ठ्यां भूयसी समभूरसंगीत-शास्त्रस्य भीमांसा । नियतवर्ण-मात्रा-बद्धानि नानाविधवृत्तान्दांस्त्वैव संस्कृत-भाषायाः संगीतेन साकं सम्बन्धं सूचयन्ति । वाल्मीकिरामायणं कुशलः चाभ्यां गीयते स्मेति को न जानाति ? अत एव गायकानां कुशीलयेति नामैव निष्पन्नमिति बहवो वदन्ति ।

मध्ययुगे यादमाप्रमण्डितानां शुष्कपण्डितानां कृपावशात् संगीतशा-स्त्रमिदं संस्कृतविदुषां हस्ताक्षरच्युतप्रायमभवत् । यानि ध्रुवपदानि संस्कृतप-ण्डितैः प्रचारितानि तानि किल बैजूबावरे-हरिदास-सूरदास-कुम्भनदास-प्रभृतीनां समये बहुतरमुन्मेषमलमन्त । यस्मिन्समये एकैकशास्त्रमात्रपा-ण्डित्ये ध्येष्टाः संस्कृतपण्डिताः संगीतशास्त्रं परिहृत्य चादप्रधायाः सूत्रपातं कुर्वन्ति स्म, तस्मिन्नेव समये प्रजभाषाकोविदैः संगीताय सादरं निजसाहित्ये स्थानमदीयत ।

एतदनन्तर मोगलसम्राज्ञा समये सगीतसागरे शृङ्गारमयी नवीना लहरि प्रावहत् । टुमरी-टप्पादीना सगीते समादर समभवत् । तस्मिन्स मये ये केचन सस्कृतज्ञा सगीतमशीलयस्त्रेपि हिन्दीगीतिभिरेव निज-मनोविनोदमकुर्वन् । सस्कृतगीतिग्रन्थास्तु गीतगोविन्दप्रभृतयो विरत तमा भासन् ।

यत्प्रमानसमयस्तु सगीतशास्त्रानुसारिणीना रागानुगाना प्राक्तनगीतीना पक्षे प्रतिकूल इव । सगीतव्यवसायिनोऽन्यांश्च काश्चिद्विरलान्विहाय साधार णजनतायां गीतिलहरिरेवाऽन्यादृशी । नाटकीयध्वनिभिर्गजलैश्च सर्वे सतु प्यन्ति । कुतो धा न स्यात्, समय एव सर्वस्य कृते उरथानपतनयो प्रव त्क । लोकानामेवविध प्रवाहमवलोक्य हिन्दीसगीतसाहित्यसर्जकैरपि निजपद्धतिलदनुकूला समपाद्यत । समन्तात्तादृशान्येव गीतिप्रयनान्पवलो-क्यन्ते । उचितमप्येतत् । भाषा हि समयमनुसृत्य लोकाना मनोरञ्जनसा-धनानि सघटयत्येव । पर सस्कृतज्ञा, सगीतप्रणयिनोऽस्मिन्पक्षे पश्चात्पदा-सन्ति । छिद्रान्येविभि सस्कृतभाषाया अपाटव प्रथयितुमेकोऽन्योऽवकाश उपलब्धो यदिय भाषा सामयिकीर्गातीर्ग्रथयितुमनुपयुक्ते । एतमभावम दातो निरसितुम्, अस्मिन्विषयेपि सस्कृतसरस्वत्या अक्षुण्ण पाटव सूचयितु च सस्कृतगीतिप्रयने यत्तोऽकारि । द्रजभाषासगीतमनुहरन्तो गीतगोविन्द-मुकुन्दमालादय सन्त्येव केचिद् ग्रन्था । ध्रुवपदानि 'कविपव' तो नाधिक भिन्नानि । ततश्च ध्रुवपदस्थाने ग्रन्थेऽस्मिन्निपदानि घनाक्षरीपद्यानि गातु शक्यान्त्येव । अत एव नास्मिन्विषयेऽधिक यत्तोऽक्रियत । किन्तु उद्भाषा निषद्वासु गजलगीतिषु लोकाना परमादर घानुराग घावलोक्य सस्कृतम-यीनां तासामग्र विशेषत सघटनाऽकारि ।

→ उद्भाषा ←

उद्भूतकवितायां भाषाया कालित्यमात्रमाकर्षकम् । यतो ह्यस्यां शैलीनां (महावरा) यथायन्निर्वाह, लोकोष्ठीनां स्थानस्थानेपूपयोग एतावन्मा-त्रमेव कविता परिष्कर्तुमलम् । भाषास्तु भाषाया जन्मन भारभ्याघावधि त

एव नियताः । वर्षर्वविषयोऽप्यतीव विरलः ! प्रेमी, प्रेमपात्रम्, विरहः, उपवनम्, अरण्यम्, नदी, मद्यगोष्ठी (महफ़िल), अवान्तरविषयसहितैरैतैरेव सर्वं वर्ष्यं परिसमाप्यते । विशेषस्तु वियोगवेदनावर्णनमेव उर्दूकवीनां सर्वस्वम् । एतेषां प्रेमपात्रमतिनृशंसः । स हि निजप्रेमिकमस्तिवा ब्राह्मन्ति । तमर्द्धविद्धं परिहाय प्रतिनायकैः संगच्छते । एतेषां शृङ्गारगोष्ठां स्थाने स्थाने खन्नापातः, रुधिरम्, इतस्ततो भूमौ लोठनम्, करुणाक्रन्दनमेवावन्मात्रमवलोक्यते, यद्धि शृङ्गारं धीमत्से परिणमयति । अप्र हि प्रेमी मृत्युं सर्वदा सहैव नीत्वा भ्रमति । किमधिकम्, मृत्यावेव अस्वानन्दः । यथा ह्युच्यते—

“मजे जो मौसके आशिकु ययां कभू करते ।

मसीहो खिज़्मी मरनेकी आरजू करते ॥” (ज़ौक)

एवंप्रायमुर्दूभाषायाः शृङ्गारवर्णनसमालोचनपरा ‘अये भोः प्रिये ते प्रतीतिर्न वे’त्यादिगीतिः सोदाहरणमप्रे प्रदास्यते । अनया हि उर्दूभाषायाः शृङ्गारवर्णनपद्धतिबंधुतरमभिज्ञाता भवेत् ।

उर्दूकवितायां हि अलङ्काराणां मध्ये अत्युक्तिरेव सर्वत्र खेलति । अस्याः संघटने उर्दूकवीनामधिकतरमवलोक्यते पाठवम् । अनयैव हि प्रायः सेयं कविता मनोहारिणी संपद्यत इत्युक्तिर्नाऽस्थाने । परं क्वचित्कचित्सेयमौचित्यसीमानमपि लक्ष्यति । अस्तु, उर्दूभाषायाः सेयं साहित्यशैली बहोः कालादेतादृश्येव । परमिदानीं समयानुसारमस्यामपि शोधनान्यारब्धानि । ‘गुल-बुलबुल’ मात्रमयैर्गीतिलोकाः साम्प्रतं विरज्यन्ति । इत्यतां किमाह उर्दू-विद्वान् मौलाना हालीमहोदयः—

“बुरा शेर कहनेकी गर कुछ सज़ा है ।

अवस झूठ बकना अगर नारवा है ॥

वो वह महफ़मा जिसका काज़ी खुदा है ।

मुक़र्रिर जहाँ नेको बदकी जज़ा है ॥

गुनहगार वां छूट जायेंगे सारे !
जहनुमको भरदेंगे शायर हमारे ॥”

भवतु, उर्दूकवितायाः समालोचनेन नेह प्रयोजनम् । सत्यावश्यकत्वे पूर्व-
भागभूमिकायां तदुपादीयेत । इह त्वेतदेव वक्तव्यं यदुर्दूभाषायास्तामेव
वर्णनपद्धतिसङ्गीकृत्य, अत्रापि गज्जलगीतयोः प्रस्ताः सन्ति । ब्रजभाषायाः
शैलीं नीत्वा यथा तद्भाषायाश्चदांसि कवित्तप्रभृतीन्वारचितानि तथा उर्दू-
भाषाया वर्णनपद्धतिसुपादाय गज्जलगीतयो गुम्फनीया येन तद्भाषाश्चन्दसां
स्वारस्यं संस्कृतेषु सिध्येत् । अत एव संस्कृतसाहित्यभाष्यरसिकैः छद्मारेषु
द्वार-सद्भाषीनां संनाहमवलोक्य न विमनायितव्यम् । संस्कृतसाहित्यगत-
मौचित्यमपरिहाय, उर्दूभाषाया विरहवर्णनं येन प्रकारेण समञ्जसमा-
भाति तथैव यथाबलमिहाऽऽचेष्टितम् । सदसत्परिचये तु सहृदयानां
हृदयान्येव निकपः । न तत्र वाचिकं प्रमाणं प्रभवति ।

उर्दूछन्दसां नामानि, मात्राक्रमनियमश्च छन्दोधीष्यामवलोक्य, तदनु-
सारेण इहाप्यनुसंधातव्य इति नात्र पृथग् दीयते ।]

ब्रजभाषाचत्वरः

❀ १-देशमह्याररागेण ❀

जय जय गणनायक ! वरदायक ।

जय जय० ॥

दुःखहरण सुखकरण गणाधिप

जय जय सिद्धिविधायक ॥ जय जय गण० ॥ १ ॥

प्रथमनमस्कृत सकलसुरैरपि

शरणापन्नसहायक ॥ जय जय० ॥ २ ॥

लम्बोदर शिखिघाहनसोदर

निजजनशुभपरिचायक ॥ जय० ॥ ३ ॥

सिन्धुरवदन सदन सम्पत्तेः

सिद्धयधरामृतपायक ॥ जय० ॥ ४ ॥

एकदन्त विपदन्तविधायक

विघ्नविहिंसनसायक ॥ जय० ॥ ५ ॥

मञ्जुनाथमिममाशु सनाथय

सररुण सिद्धविनायक ॥ जय जय० ॥ ६ ॥

विघ्नानां विहिंसने सायक ! (बाणसरश) ! ॥ ५ ॥

❧(२-मरुत्प्रसिद्धमांडरागेण)❧

जय जय राधिकापते !

जय नटनागर सौभगसागर हे रमापते ! ॥

दो०—योजितयोगसमाधयो मुनयो यामुपयान्ति ।

त्वद्भक्तास्त्वत्सेवया तां पदवीमनुयान्ति ॥ जय० ॥१॥

कण्टकसंकुलमपि यदा काननमिदमुपयासि ।

मम हृदयावनिमिह पुनर्नागर किमिति जहासि ॥जय०॥२

दृष्यत्सुरपतिमदभरं हृत्तवानसि रभसेन ।

त्वं शरणं करुणानिधे कलितोऽनेन जनेन ॥ जय० ॥३॥

कालियफणधरशिरसि यद्वितरसि लयसंचारि ।

तदिह चरणसरसीरुहं शरणं दुरितनिवारि ॥ जय० ॥४॥

यदा कण्टकाकीर्णं वनमेवाटसि तदा कोमलां हृदयभूमिं किमिति स्वप्सि,
इति नागरपदेनाक्षिप्यते ॥ २ ॥ लयः स्वरसाग्यं तेन संघरति तच्छीलम् ।
दुरितं निवारयति तच्छीलं च ॥ ४ ॥

❧(३-सिन्धुकाश्रीरागेण)❧

सेयं नन्दसुते वामा प्रीतिं तनुते । सेयम्० ।

हंहो लोकवचनमपि नैषा मनुते । सेयं नन्द० ॥ १ ॥

मञ्जुनिकुञ्जगतापि न मुञ्चति, चञ्चति कंचन तापम् ।

कामं मनोभववाधामञ्चति, तापवशा सैषा धैर्यं धुनुते ॥सेयम्०॥२

याति निरन्तरमन्तिकदेशं रचयति कामुकवेपम् ।

सा संकेतगता परिमुह्यति कुञ्जमियं वारं वारं चिनुते ॥ सेयम्० ॥३

मानय मे वचनं सखि संप्रति, मा नय कामममर्षम् ।
मञ्जुनाथविनयं परिशीलय, गोपसुते किं वा को वा वनुते ? सेयम् ॥

यो मन्दसुतो रमणीनां विप्रलम्भने प्रसिद्धस्तस्मिन्नेव इयं प्रीतिं करोति, अत एव सेयं वामा (प्रतिकूलाचरणा, स्त्री च) । निकुञ्जगतापि तापं न मुञ्चति, किन्तु कञ्चित् (भनिर्वचनीयम्) तापं चञ्चति प्ररमोति । अञ्चति गच्छति । तापपरवशा धैर्यं कम्पयति, अधीरा भवतीत्याशयः ॥ २ ॥ संकेतगता सेयं परिमुक्ष वारं वारं संकेतकुञ्जं चिनुते, त्वद्भावनाया अन्विष्यति ॥ ३ ॥ कामदेवम् अमर्षं मा नय, मा कोपयेत्यर्थः । गोपस्य पुत्रे को जनः किं वनुते (याचते) गोपालनमात्रकर्मठासस्कारिकं वा प्राप्यम् ? न किमपीत्याशयः ॥ ४ ॥

❀४-पुनस्तथा ❀

मानं मा मा समानय ते दयिते । मानम् ० ॥
हंहो सपदि वशे स हि ते दयिते । मानम् ० ?
सरसवसन्तसमागमसुन्दरनवरजनी किल सेयम् ।
केयं प्रिये तव निष्ठुरता सखि! तुष्यसि किं न हि चिन्ताऽऽकुलितेऽ
शपथशतानि निवेदितवानपि नो लभते करुणां ते ।
किं ते प्रियो दयितो ह्युत मानो नो दयसे किं वा कठिनमते ! ३
कुसुमशरासनसंततशासनविचशीकृतहृदयोयम् ।
मञ्जुनाथविनयं ननु मानय, कुप्यसि किं वा तव पदपतितेऽ मानम्

तव दयिते प्रिये, मानं मा समानय मा कुरु । हे दयिते ! स ते वशे चर्तते ॥ १ ॥ चिन्तया आकुलिते प्रिये किं न तुष्यसि प्रसीदसि ॥ २ ॥ दयितः (प्रियतमः) तव प्रियः अभीष्टः ? उत मानः अभीष्टः ? हे कठिनमते ! किं न दयसे ॥ ३ ॥

→ॐ ५-‘डुमरी’ ॐ←

कुञ्जे कुञ्जे मां विहारी सखि रुन्धे मनोहारी । कुञ्जे कुञ्जे० ॥ १ ॥

शपथशतैरपि मुञ्चति नायम्

यमुनातटमनु चञ्चति सायम्

कपटवचनविश्वासवशादय-

मनुनयते नुतिकारी ॥ कुञ्जे कुञ्जे माम्० ॥ २ ॥

उचितमये ! कलये कमुपायम्

कस्य वचनमनुगच्छति वाऽयम्

मञ्जुनाथ वत दुर्ललितोयं

न विनयते गिरिधारी ॥ कुञ्जे कुञ्जे० ॥ ३ ॥

मनोहारकः विहारी (कृष्णः) प्रतिकुञ्जं मां रुन्धे रुणद्धि । लट आम-
नेपदे प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥ १ ॥ शपथशतैरपि मां न त्यजति । सायं नित्यं
यमुनातटम् अनुगच्छति । कपटवचनानां विश्वासं दावा भयं स्तुतिं कुर्वन्
अनुनयते । कपटप्रतिज्ञां विधाय, चाट्टनि च कृत्वायं खीरनुनयतीत्यर्थः
॥ २ ॥ अये ! (सखि !) उचितं कम् उपायं कलये । भयं गिरिधारी दुर्ल-
लितः, अत एव न विनयते, न विनयं गृह्णाति ॥ ३ ॥

→ॐ ६-दौदरा ॐ←

गम दैन्यं न जानासि नाथ किमु मुहुरावेदये ।

पराधीन्यं न जानासि नाथ किमु मुहुरावेदये ॥ १ ॥

१ ‘मानो मानो ना विहारी तोरे पांय पर हारी’ इति विन्दाधीनडुमरीवद ।
२ फरदौमा न दूटे हमार वेदरदी हो पालमा । इतिवद

भवत्पदाब्जमुपादेयमस्ति भक्तानाम्
न किञ्चिदन्यदितो रोचतेऽनुरक्तानाम् ।
क्षयिष्णु नाकसुखं भाति बुद्धिरिक्तानाम्
त्वमेव दिव्यनिधिः स्नेहरसाऽऽसिक्तानाम् ॥

अयि कुत्राधुना यासि नाथ ? किमु मुहु० ॥ २ ॥

अजामिलादिमहापापिनी दिवं याताः
त्वया प्रभूतदयासागरेण निध्याताः ।
इतः परेऽपि किमन्ये प्रभो न विख्याताः
तवेह ये करुणापात्रतामुपायाताः ॥

अपि मामेव हातासि नाथ ! किमु मुहु० ॥ ३ ॥

अमामि भूरि भृतो भावनाऽभिमानेहम्
न जातु मोदमये त्वद्गुणानुगानेहम् ।
भवन्तमेव विभो रक्षकं विजानेहम्
ऋते भवन्तमवन्तं परं न जानेहम् ॥

वद किं मे विधातासि नाथ ? किमु मुहु० ॥ ४ ॥

भवन्निकेतमहं नाथ समागच्छामि
पदाम्बुजस्य तले मस्तकं नियच्छामि ।
कृपाकटाक्षलवं नाथ किञ्चिदिच्छामि
कदा लभेय तमित्याकुलं विपृच्छामि ॥

शृणु वाक्यानि मे मञ्जुनाथ ! किमु मुहु० ॥ ५ ॥

परस्य आपीन्यम् (अपीनताम्) ॥ १ ॥ निध्याताः विलोकिताः तव ये
दयापात्रतामुपयाताः, इदृशाः किमेभ्योऽन्ये न विख्याताः ? अपि तु बहव
क० नि० २६

इति भावः ॥ ३ ॥ भावनायाः अभिमाने भृतो भ्रमामि, त्वद्गुणगाने
मोदम् न अये (प्राप्नोमि) । परमेव मम स्पष्टे दोषेपि भवन्तमेव रक्षकं
जानामि । भवन्तम् ऋते (विना) कंचिदपि भवन्तं रक्षन्तं न जाने । विधा-
तासि कर्तासि, लुट् ॥ ४ ॥ नियच्छामि स्थापयामि । तम् (कृपाछवम्)
कदा छमेयेति भाकुलं यथा तथा पृच्छामि ॥ ५ ॥

—१३० ७-लायनी ७३—

✽(रासलीलायां मदनविजयः)✽

जयति जगदानन्दनकारी । माधवो मनसिजमदहारी ॥ (ध्रु०)

गोपिकाजनजीवनधारी । सकलनिजभक्तभीतिहारी ॥

निखिलजगदालम्बनकारी । जयति हरिरुमंदपरिहारी १

जयति जगदानन्दकारी । माधवो मनसिजमदहारी ॥

दो०—ब्रजवामाकामानसौ पूरयितुं विजहार ।

तदिह दिव्ययमुनातटे रन्तुं मनश्चकार ॥

कारणं विना प्रणयकारी । माधवो मनसिज० ॥ २ ॥

शरदि वियदासीदतिविमलम् । चकाशे शशधररुचिरमलम् ॥

कुमुदकरमुकुलितनवकमलम् । लसति कालिन्दीकूलमलम् ॥

दो०—शशधरकरनिकरैरियं रजनी शुशुभे भूरि ।

परितः प्रमदभरैरिदं सकलं भुवनमपूरि ॥

पूरितः प्रमदैर्गिरिधारी । माधवो० ॥ ३ ॥

गोपिकाकामान्पूरयितुम् । मनोभवदर्पं दूरयितुम् ॥

रसे हृदयानि विनोदयितुम् । वेणुनारेमे वादयितुम् ॥

दो०—मञ्जुमुरलिकानादमिममुपगतमात्मगृहेषु ।

संनिशम्य गोपीगणो गतवान् वनकुञ्जेषु ॥

येषु रेमे स मनोहारी । माधवो० ॥ ४ ॥

इह हि गोपीषु सपरिहासम् । ततो व्यातेने स हि रासम् ॥

विदित्वा मनसिजमदवासम् । तिरोभूत्सोयं सविलासम् ।

दो०—हरिमवीक्ष्य वामा इमाः कामाकुलमनसो हि ।

तर्ष्वीथीषु विचिन्वते दर्पो दूरमरोहि ॥

मोहितः कुसुमचापधारी । माधवो० ॥ ५ ॥

तदनु हरिविरहाकुलहृदया । दृगम्युजपूरितवाष्पचया ॥

वधूततिरुज्झितहरिविचया । प्रतेपे निहितहरिप्रणया ॥

दो०—हरिचरितानुकरणपरा भृशमनुरागभरेण ।

ब्रजवनिता दयितानुगां जगुः कीर्तिमचिरेण ॥

येन हरिरुदयति भयहारी । माधवो० ॥ ६ ॥

अहह निजभक्तदयाशाली । आविरासीदिह वनमाली ॥

प्रसन्ना रेमे प्रमदाली । पुलककुलकलितगण्डपाली ॥

दो०—मनसिजमदमर्दनमिमं मुररिपुमयसि न केन ?

रात्रिन्दिवमिममुपचरेर्मञ्जुनाथ हृदयेन ॥

येन स हि दुष्कृतविनिवारी । माधवो० ॥ ७ ॥

रासलीलाभ्याजेन स्मरगवो योऽपहतस्तकथा भागवतस्थाऽनुसंधेया ।

उन्मदान् जनान् परिहरति दमयति तच्छीलः । अनेन गर्वितस्य कामस्याग्रे

भावी विजयः सृष्यते ॥ १ ॥ निष्कारणम् (स्वार्थं विना) प्रणयकारी ॥ २ ॥

रासलीलासमये विरोधिनः कामस्य पूर्णोद्दीपनसामग्री शरदाविमांवादिकं

वर्ष्यते—भ्रमलं यथा तथा शशधरस्य रुचिः कान्तिव्यकारो । कुमुदस्य

चन्द्रस्य वरैर्मुकुलितानि नवकमलानि यस्मिन्नीलसं कालिन्दीकूलम्, अलं
 यया तथा लसति । प्रमदः हर्षः ॥ ३ ॥ रसे भामलीलारसे भक्तानां हृद-
 यानि विनोदयितुम् सुखयितुम् । अनेन भगवदवतारस्य भक्तोद्धारः प्रयोजनं
 सूचितम् ॥ ४ ॥ राससमये प्रणयासक्तं हरिमनुमाय मनसिजस्य मदनिवासो
 गवोदयो जातः, तं विदित्वा हरिस्तिरोभूत् । तरवीर्धीषु घामाः हरिं विधि-
 न्यते । हर्षः दूरम्, धरोहि स्यापितः, गर्वो दूरीकृत इत्यर्थः । रोहपतेः
 कर्मणि लुह् । एतं हरेः प्रभावं दृष्ट्वा वृक्षुनचापधारी (कानः) मोहितः
 ॥ ५ ॥ उज्जितः हरेर्विचयः (अन्वेषणम्) यया सा, हरिप्रणयासक्ता वधू-
 षतिः (गोपीमण्डली) प्रतेये, किमिल्यस्माभिर्गवो विहित इत्यनुतापं चके ।
 दयितस्य धीष्टण्यस्य अनुगतां (तासम्बन्धिनीम्) कीर्तिं जगुः ॥ ६ ॥ प्र-
 दानाम् धालिः पङ्क्तिः । येन न अपत्ति (क्षरणं न गच्छति) ? ॥ ७ ॥

—१७७— ८-नाटकीयकुमरी —

नटवर गिरिधर जगदभिराम मामपि तारयस्व हे । (ध्रु०)
 शारदशीतकिरणसुन्दरमुख नयनयुगलजनिताऽऽनतजनसुख
 चरणशरणगतभक्तदुरितमपवारयस्व हे ॥ १ ॥
 प्राणाधार कलिमलहार हृतभूभार मङ्गलकार
 गुणकूपार मुनिनुतचार जनिमुखसार
 दुरितकृदपि तव सेवक इत्यवधारयस्व हे ॥ २ ॥

नयनयुगलेन जनितम् प्रणतानां जनानां सुखं येन (कृष्णेन) तन्म-
 न्बुद्धौ ॥ १ ॥ गुणानां कूपार (सागर), मुनिभिः नुतः चारः (चरितम्)
 यस्य तासम्बुद्धौ । जनेः (जन्मनः) सुखस्य सारमूत ! ॥ २ ॥

—१७८— ९-गालिगीतिः —

जयति नवरासविहारी । अहो भक्तजनदुरितनिवारी ॥
 असुरनिकरपरिपीड्यमान-चसुधाभरहारी रे । जयति नव० ॥१॥

९. 'दां दृष्ट्वा गावैः शरी, सखी बरसानेवारी' इतिम् ।

बलसूदनमदनिदमनकारी । कालियसर्पदर्यपरिहारी ।
 सुरपतिपीडितनिजजनपालनगिरिवरधारी रे । जयति नव० २
 सुरभितनववनमालाधारी । ललितलुलितमृदुकुन्तलमारी ।
 सरशरपरवशहृदयनवब्रजनार्यभिसारी रे । जयति नव० ॥३॥
 यमुनाविपुलपुलिनसंचारी । नानाविधनवकौतुककारी ।
 चरणकमलमकरन्दमञ्जु-मथुरायनचारी रे । जयति नव० ॥४॥

बलसूदनस्य इन्द्रस्य मददमनकारी । सुरपतिना पीडितानां निजजनानां
 पालनार्थं गिरिवरधारी ॥ २ ॥ विलुलितः मृदुः कुन्तलभारोऽस्य ॥ ३ ॥
 मकरन्देन मञ्जुनि मथुरावने (मधुवने) चरति । 'मञ्जु-मथुरा' इत्याभ्यां
 कर्तुर्नाममुदाऽपि ॥ ४ ॥

→१३०-देशमह्याररागेण ←

जय जय नन्दतनय करुणामय ।
 जय जय० ॥
 निजजनदुरितनिकरपरिभञ्जन !
 भवभयमाशु विनाशय ॥ जय जय० ॥ १ ॥
 यमुनाकूलकदम्बविलम्बित-
 हिन्दोलनमुदिताशय । जय जय० ॥ २ ॥
 ब्रजवनिताऽऽयुतगोपकिशोरी-
 भूपितललितलताऽऽलय ! जय जय० ॥ ३ ॥
 सरसरसितजलदाऽऽलिगलितजल-
 विन्दुजनितमदनोदय । जय जय० ॥ ४ ॥
 चपलाचलितचफितनयवनिता-
 लिङ्गनसंजनिताऽभय । जय जय० ॥ ५ ॥

तव चरणाऽऽहितनिखिलमनोरथ-

मञ्जुनाथमपि मानय । जय जय० ॥ ६ ॥

कदम्बवृक्षे लम्बितेन हिन्दोलनेन ('हिडोला') मुदिताऽऽशय ॥ २ ॥
गोपकिशोर्यां (राधया) भूपितः लताऽऽलयः (कुञ्जगृहम्) यस्य तस-
म्बुद्धौ ॥ ३ ॥ सरसं रसितम् (गजितम्) यस्याः, इन्दुश्याः जलशाल्याः
गलितैर्जलविन्दुभिर्जनितो मदनोदयो यस्य ॥ ४ ॥ चपलायाः (विद्युतः)
चलनेन चकितानां घनितानाम् भालिङ्गनेन संजनितम् अभयं येन ॥ ५ ॥

→* ११-नाटकीयगीतिः *←

जय जय जगदीश मुरारे ! जय करुणाकर कंसारे ! ॥

भवता कलिता नरलीला । वसुधाभरविशमनशीला ।

चिरसदय सतामुद्दारे । जय जय० ॥ १ ॥

ब्रजगोपवधूष्वविकारम् । रासं कृतवानसि सारम् ।

अयि जितदुर्मद ! दनुजारे ! जय जय० ॥ २ ॥

स्वामिन् न च याचे नाकम् । दिव्याभिस्तनुभिः साकम् ।

भव शरणं मम संसारे । जय जय० ॥ ३ ॥

सताम् उद्दारे चिरकालासदय ! ॥ १ ॥ गोपवधुषु अविकारम् (मदन-
विकाररहितं यथा तथा) । जिताः दुर्मदाः कंसादयो येन तसंबुद्धौ ॥ २ ॥

❀ १२-प्राचीननाटकीयगीतिः ❀

जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ।

मञ्जुवदन कुञ्जसदन कञ्जचरण रञ्जयन् जनम् ।

जयति दुरितहारी लसद्गिरिधारी ॥ १ ॥

त्वयाऽथ हर्षिताः स्वसेवकाः कृताः ।

सलास्तु धर्षिता मद्विताश्च देवताः ॥ २ ॥

जय जय देव ।

लोचनचन्द्रिण कौशलमन्दिर मन्मथसुन्दर नीतिनिधे !

जय जय भयहर धर्मधुरन्धर करुणाकर कृतविवुधविधे !

विवुधेश ! शुभवेप ॥ मृदुकेश ॥॥ जयति दुरित० ॥३॥

अयि कंसनिकन्दन निकटमेहि ।

तव करुणादृशमिह मयि निधेहि ॥

गोपवधूचेतोहारी । जयति दुरितहारी लसद्विरिधारी ॥४॥

कुञ्जः सदनं यस्य तस्यम्बुद्धौ ॥ १ ॥ वृताः विबुधानां विधयः (रक्षा-
कार्याणि) येन तस्यम्बुद्धौ ॥ ३ ॥

उर्दूभाषाचत्वरः

→* पञ्जल *←

[१]

नन्दनन्दन हे मुकुन्द मनोऽरविन्दगुपेहि मे ।
एतदभ्युदिताऽनुरागमिलन्मरन्दमवेहि मे ॥ १ ॥
कष्टकाऽऽकुलितानि यासि वनानि गोपरिचारणे ।
कज्जलोचन कोमलं क्षणमेव मानसमेहि मे ॥ २ ॥
घूर्णमानमनारतं धनदुर्मदेषु जनेष्वलम् ।
मानसं विमनायते वत लालसालवलेहि मे ॥ ३ ॥
मन्यसे करपल्लवं कमलालयाकरकीलितम् ।
त्वत्पदाम्बुजमेव मौलितटे ततो विनिधेहि मे ॥ ४ ॥
आगमेषु च शासनेषु मतान्तरेषु निरन्तरम् ।
मोहितोऽसि परिश्रमन्नधुना समक्षमुदेहि मे ॥ ५ ॥
मायया परिमुह्य सम्प्रति संततं विचराम्यहम् ।
सान्त्वनं तु दयावतार दयादृशैव विधेहि मे ॥ ६ ॥
मञ्जुनाथनिवेदनं क्षणमात्रमेव निशम्यताम् ।
किञ्चिदञ्चितलोचनं करुणादृशं तव देहि मे ॥ ७ ॥

मे मनोरूपम् अरविन्दम् उपेहि, कमलमेतदासनरूपेण ते ददामीत्यर्थः ।
 एतत् (मनःकमलम्) अभ्युदितो योऽनुरागः स एव मिलन् मकरन्दो
 यस्य तादृशम्, अवेहि । त्वत्प्रेम्णा समकरन्दमिदं जानीहीत्याशयः ॥ १ ॥
 लालसालवं लेटि तच्छीलम्, सदा लालसाऽऽकुलमित्यर्थः ॥ २ ॥ करपल्लवं
 लक्ष्म्याः करेणावरुद्धं मन्यसे ततः (तर्हि) मे मौलौ ते पदाम्बुजं निषेहि
 ॥ ४ ॥ भागमेषु वेदादिषु, शासनेषु शास्त्रेषु, मतान्तरेषु सम्प्रदायेषु । उद्-
 -आ० इहि ॥ ५ ॥ किञ्चिद् अञ्जितलोचनम् (प्रहितनयनं यथा तथा) ॥७॥

[२]

भगवन् दयाद्वेषा मयि दीयतां दयालो ।
 अधुनाऽवहेलना मे न विधीयतां दयालो ॥ १ ॥
 सुकृतीति को न पायात्पुरुषं सुरोऽपरोपि ?
 अयमद्य पापकारी परिचीयतां दयालो ॥ २ ॥
 करितो न पीनकायो गिरितो गुरुर्न चाऽहम् ।
 दुरितोपरोधतो मे न निलीयतां दयालो ॥ ३ ॥
 कति तारिता भवेयुर्भवताऽपराधिनोऽलम् ।
 अपि दीनदुष्कृतोयं न विधीयतां दयालो ॥ ४ ॥
 विपयाऽटवीषु वाढं अमितोऽतिदुःखितोऽहम् ।
 अयि नाथ ! वेदना मे व्यपनीयतां दयालो ॥ ५ ॥
 अहमस्मि सार्वभौमो निसिलाऽवकारकाणाम् ।
 भवताऽद्य भूरि भूमन्नवधीयतां दयालो ॥ ६ ॥
 अमता भृशं भवेस्मिन्नयि नाथ ! वीक्षितोऽसि ।
 अधुना तु मे समीपान्न निलीयतां दयालो ॥ ७ ॥

कृपया ममाञ्जनाय व्यवसीयतामुताहो ।

करुणाऽर्णवेति नाम व्यपनीयतां दयालो ॥ ८ ॥

निगमैस्तवाऽवबोधे कियदङ्ग गीयते स ।

अयि मञ्जुनाथवाचा कति गीयतां दयालो ॥ ९ ॥

एषा सुप्रसिद्धा ते दयादृक् मयि दीयताम् ॥ १ ॥ अपरः (त्वदन्यः) कः सुरोऽपि, सुकृती इति विचार्यं पुरुषं न पायात्, अपि तु सुकृतिनं सर्वं एष देवगणः पायात् । परम्, अयम् (मादृशः) पापकारी भय परिचीय-
ताम् ॥ २ ॥ करितः गजेन्द्रात्, धीनशरीरो नास्ति । गिरितः गोवर्द्धनपर्व-
तात् गुरुश्च नाहम् । अत एव मे पापोपरोधकारणात् न निलीयताम् ॥ ३ ॥
भूमन् पृथिवीनाथ ! ॥ ६ ॥ मम रक्षणाय व्यवसीयताम् निश्चीयताम्,
उताहो (आहोस्वित्) करुणाऽर्णवेति नाम दूरीक्रियताम् ॥ ८ ॥

[३]

ब्रजराज गोकुलेन्दो जय कीर्तिजादृगिन्दो ।

परिपाहि दीनलोकानयि सर्वसौख्यसिन्धो ॥ १ ॥

भवदाश्रयं दधाना वयमद्य मोदमानाः ।

करुणाऽवलोकलेशं वितराऽऽशु दीनबन्धो ॥ २ ॥

किमु सर्वसंकटेभ्यो यमुनातटे तदानीम् ।

ब्रजवासिनोऽविता नो ? वद दैत्यवृन्दकन्दो ॥ ३ ॥

१ 'दयालो !' इति 'तुवान्तम्' (क्राफिया), ससृष्टस्थमपि भङ्गश्लेषविधया
उद्गूढतमपि सम्भवतीति चित्ररूपेण पूरितमधस्तादीयते—

“अब कुछ सहा, सजायें बर्दाश्त कर चुका हूँ ।

देखो इधर नजर भर अब तो जरा दया लो ॥

दुनियां के संझटों से बेज़ार होचुका हूँ ।

अब हो नज़र इधर भी, इस दीनकी दया लो ॥”

वसुधासुधानिधीशे करुणामहोदधीशे ।
 त्वयि को न वाऽनुरज्येद्गुणरम्यरत्नसिन्धो ॥ ४ ॥
 तव माययाऽधिरूढो मूढो भ्रमामि कामम् ।
 अधरीकरोषि किं मामयि विश्ववृत्तविन्दो ॥ ५ ॥
 सुदिनं समीयतां मे, बहुभाग्यमीयतां मे ।
 भव लोचनाऽतिथिस्त्वं ब्रजभूमिभालविन्दो ॥ ६ ॥
 विजहासि लोकलोभाद्भरिपादपद्मशोभाम् ।
 अयि मञ्जुनाथ धिक्त्वामपयाहि ब्रह्मवन्धो ॥ ७ ॥

कीर्तिजायाः राधिकायाः [राधिकामातुः कीर्तिरिति नाम ।] एतोः इन्दु-
 रूप ! ॥ १ ॥ ब्रजवासिनः न भविताः ? (रक्षिताः) इति काकुः । अपि
 स्ववश्यं रक्षिताः । दैत्यवृन्दानां कन्दो शोषक ! ॥ ३ ॥ वसुधायाः सुधा-
 निधीशे (चन्द्रे), करुणायाः महोदधीशे (महासागरे) त्वयि ॥ ४ ॥
 विश्ववृत्तं विन्दति प्राप्नोति तत्सम्बुद्धौ ॥ ५ ॥ मे सुदिनं समीयताम् प्राप्नोतु,
 महाभाग्यम् ईयताम् भागच्छतु । हे ब्रजभूमेर्भालविन्दुसदृश (तिलका-
 यित !) त्वं लोचनातिथिर्भव । तव लोचनातिथिस्त्वं मम सुदिनप्राप्तिर्मेहा-
 भाग्यं धेत्याशयः ॥ ६ ॥ हे ब्रह्मवन्धो ब्राह्मणाधम ! अपयाहि दूरं गच्छ ॥ ७ ॥

[४]

नवीना वेदना काचिद्वियोगे हन्त जातेयम् ।
 अलं मे वैद्य ! विश्वासैरिहाऽऽयासो वृथा तेऽयम् ॥ १ ॥
 मुहुर्मे मानसे सोयं समिन्धे पात्रको चाढम् ।
 हिमानीवारिधाराभिः क्षणं ज्वाला न यातेयम् ॥ २ ॥
 अहो मे चापसन्धायिन्मुधा किं वा समाश्वासैः ?
 उरो मे पश्य मग्नातीपुकोटिस्ते निखातेयम् ॥ ३ ॥

अहो जाने नवीनेयं प्रथा मे सौख्यजिज्ञासोः ।
 वितन्वानेन मे सान्त्वं निशातेपुर्निखातेयम् ॥ ४ ॥
 सखे संलापसौख्यं मे विहिंसीर्मा, निशा याता ।
 न जाने कुत्र संयाता पुनः पान्थः प्रभातेयम् ॥ ५ ॥
 न कम्पं यामि, नो दूये, न रुन्धे, हन्यमानोऽहम् ।
 परं निखिंश निखिंशस्य नो धारा निशातेयम् ॥ ६ ॥
 प्रतप्यन्ते प्रकम्पन्तेऽथ केचिदुर्मनायन्ते ।
 गता ते चञ्चलाऽपाङ्गे ! यतो दृष्टिर्निशातेयम् ॥ ७ ॥
 सखे मे पृच्छ मा तापम्, दुरापं मार्मिकं मन्ये ।
 पिशङ्गा श्वासधूमैर्मे कृता रथ्याऽवदातेयम् ॥ ८ ॥
 वचोभिर्मज्जुनाथाऽलम्, मनुष्या मूर्तयो जाताः ।
 प्रभावो मानसादस्मान्न निर्याता सदा तेऽयम् ॥ ९ ॥

विरहे काचिन्नवीनेष घेदना जाता । अत एव हे मे वंद्य ! मम विश्वास-
 दानैरलम्, ते अयं चिकिरसायाः आयासो वृथा ॥ १ ॥ समिन्धे समिद्धो
 भवति । 'जिह्वन्धी दीप्तौ' आत्मनेपदे छट् । महतो हिमस्य जलधाराभिः
 क्षणमपि ज्वाला न गता ॥ २ ॥ अहो मे धनुर्धारिन् ! मुघा आश्वासैः
 (सान्त्वनैः) किम् ? पश्य, ते निखाता (सयत्नं प्रोथिता) इयं इपुकोटिः
 (याणाग्रम्) मे उरो मग्नाति । एवं घाणेन मे हृदयं विष्यसि, उपरितस्तु
 सान्त्वनं करोषीति मिथ्याऽऽश्वासनैः किं फलमित्यर्थः । नेत्र-भ्रुकुट्यादिरूप-
 करूपेण उदूभापासाहित्ये एवं घण्यंत इत्यमेऽप्यनुसन्धेयम् ॥ ३ ॥ मम
 सौख्यप्रच्छकस्य इयं नवीनैव प्रथा, यत् उपरितः सान्त्वनं कुर्यता, मे उरसि
 निशाता इपुः (तीक्ष्णो बाणः) निखाता । इपुर्द्वयोरित्यमरः ॥ ४ ॥ हे सखे !
 मे संलापसुखं मा विहिंसीः मा नाशय, इयं समागमस्य निशा व्यतीता
 ॥ ५ ॥ अन्तं एषा न रुन्धे दण्डिभिः, यतः अहं ते हन्यमानः । परं हे निखिंश

(शूर) ते त्रिद्विंशत्य सप्तत्य धारा तीक्ष्णा न । मुद्रपारेण खड्गेन मां
विदारयसीत्येव ते निर्दयत्वम् ॥ ६ ॥ हे चञ्चलकटाक्षे ! यतः यस्मिन् मार्गे
ते तीक्ष्णदृष्टिर्गता, तत्र केचिजनाः लप्यन्ते, केचिद्विरहावेगात्कम्पन्ते,
केचिद्य दुर्मनान्यन्ते उरकण्ठिता भवन्ति ॥ ७ ॥ मे तापं मा पृच्छ । मत्ताप-
मर्मवेदिनं दुर्लभं मन्ये । यतो मे विरहश्चासधूमैः भवदाताऽ (स्वच्छा) पि
रथ्या मार्गोवीथी पिशाङ्गा पिञ्जरा कृता ॥ ८ ॥ हे मञ्जुनाथ वचोभिः ते सूक्ति-
भिरलम् । मनुष्याः मूर्तेयः ('बुत') जाताः । ते प्रभावः भयम्, मानसात्
न निर्याता निर्यासति, लुट् ॥ ९ ॥

[५]

हे चित्त चिन्तयैव चिरान्नापचीयताम् ।
हंहो सखे सुखेन विलासो विधीयताम् ॥ १ ॥
हंहो दिनं दिनं सरि दैन्यं प्रयासि किम् ।
गोष्ठी विलासिनामधुना संनिधीयताम् ॥ २ ॥
अड्डालकेऽद्य साधुमुधासत्रमाहितम् ।
भो रागतोऽद्य नेत्रचकोरा निर्पीयताम् ॥ ३ ॥
गोष्ठीं निरूप्य तुष्यसि किं रूपशालिनाम् ।
अस्मिन्निमोहने वने पादो न दीयताम् ॥ ४ ॥
अस्मिन्ननन्तदृष्टयः सक्ताः स्युरुत्कटम् ।
वक्रावगुण्ठनं तु विदूरे विधीयताम् ॥ ५ ॥
पृष्टं मया "क पत्रमिदं मे निधीयताम् ?"
सास्ययमुक्तमेतया "नीरे निधीयताम्" ॥ ६ ॥
संकेतमस्य चेत्सखि सत्यं वितर्कसे ।
धैर्ये दिनं, प्रतीक्षणे रात्रिर्व्यतीयताम् ॥ ७ ॥

नेत्रेण चञ्चलेन तत्कार्यं समापितम् ।
 कोपान्तरेऽद्य ते चिरं खड्गो निलीयताम् ॥ ८ ॥
 तत्स्वागतं विधातुमुरः सज्जमस्ति मे ।
 चापाद्विशङ्कमेव शरस्ते प्रहीयताम् ॥ ९ ॥
 वक्षो न मे परामृशेत्तिस्य मार्गणे ।
 तस्यैव निष्ठुरस्य गृहे तद्विचीयताम् ॥ १० ॥
 रुग्णोऽयमेकमात्रया भूमौ वतार्यते ।
 वैद्यस्य हस्तलाघवं मित्राऽनुमीयताम् ॥ ११ ॥
 छन्दःप्रबन्धमेनमहो को निरीक्षते ।
 हे मञ्जुनाथ ते कृतिर्गेहे निधीयताम् ॥ १२ ॥
 जानीम मञ्जुनाथमिमं भूरिभाषिणम् ।
 गोष्ठीष्वमुष्य नामनिवेशो न दीयताम् ॥ १३ ॥
 भो भो महाशयाऽधुना तूर्णानि निपद्यताम् ।
 वाढं श्रुतेयमेव तु गीतिर्न गीयताम् ॥ १४ ॥

चिरात् चिन्तयैव न अपचीयताम् कृतीगूयताम् ॥ १ ॥ सुधायाः सप्तम्
 ('सदावतं') । फासिसुन्दरी भट्टालके आगतत्वर्थः । अतएव हे नेत्र-
 चक्रोराः रागात् सुधा पीयताम् ॥ ३ ॥ विमोहने दर्शकानां मोहके ॥ ४ ॥
 अनन्तानां जनानामनन्ता दृष्टयः अस्मिन्सुखावगुण्डने लप्ताः स्युः [पतः
 इदमेव मुखदर्शनरोषकम्], अत एवेदं दूरीक्रियताम् । मुखदर्शनेष्ठा
 आकृतम् ॥ ५ ॥ तस्य शरस्य स्वागतं विधातुम् ॥ ९ ॥ चित्तस्य अन्येपकार्यं
 चक्षःस्थलं न परामृश ॥ १० ॥ एकया मात्रया 'धुराक' । भागुरेरकारलो-
 योज्वलार्यत इत्यत्र ॥ ११ ॥ निपद्यताम् स्वीयताम् ॥ १४ ॥

[६]

ॐ उर्दूभाषायाः प्रेमचर्चनसमालोचनपरा गजलग्नीतिः ॐ

‘दुवाहै’ (चौपदा)

अये भोः प्रिये ! ते प्रतीतिर्न वा ?
 तत्र प्रेमिणां कापि रीतिर्नवा ॥ १ ॥
 सुराः स्वर्गसौधे पिवेयुः सुधाम् ।
 इहाऽप्याहुरापानकेऽन्यां विधाम् ॥
 परं तर्पयेद्वापिकाऽश्रुद्भवा ।
 अमीषां तु पीयूषपीतिर्नवा ॥ २ ॥
 अकारस्थले ‘आह’ आवेदयन् ।
 भृतावेव संमोदमासादयन् ॥
 प्रिये ! प्रेमविद्यालये सोत्सवा ।
 अहो प्रेमिणां स्यादधीतिर्नवा ॥ ३ ॥
 ‘तथीचोमसीहाः’ सहैवाऽऽसते ।
 तथाप्यौषधं हन्त नोपासते ॥
 मुखे मृत्युचर्चा श्रुतैषां ध्रुवा ।
 अहो प्रेमिणां मृत्युमीतिर्नवा ॥ ४ ॥
 शवाधारवस्त्रं शिरस्थाहितम् ।
 प्रियेण प्रियाद्वारि कामात्स्थितम् ॥
 अहो श्रूयतां सेयमुद्भवा ।
 प्रिये ! विप्रयोगस्य गीतिर्नवा ॥ ५ ॥

सदा मद्यशालासु बाला वसेत् ।
 अहो विन्दुमाप्यैव दुःखं हसेत् ॥
 प्रिये मन्यतां मद्य'कुलकुल'रवा ।
 तव प्रेमिणां धर्मनीतिर्नवा ॥ ६ ॥
 भवद्वासधूलिं विचिन्वन्ति ते ।
 निजं धूलिसादेव तन्वन्ति ते ॥
 सदा दैन्य-चिन्ताश्रुलब्धोद्धवा ।
 अहो प्रेमिणां ते विनीतिर्नवा ॥ ७ ॥
 सुखं कापि हिन्दीभवं दीयते ।
 क्वचिच्चोक्तिरुर्दूक्रे न्ययते ॥
 सखे मञ्जुनाथाऽऽहितोपद्रवा ।
 तवाऽऽलक्षिताऽऽयुर्व्यतीतिर्नवा ॥ ८ ॥

भये प्रिये ! तव प्रतीतिर्न वा ? तव विश्वासोऽस्ति, अथवा नेति, आर
 ॥ १ ॥ इह लोकेऽपि भाषानके पानगोष्ठ्याम्, अन्यामेव विधाम् (प्रकार
 आहुः । परं, तव प्रेमिकान् अधृञ्जया (अधुजनिता) यापी तर्पयेत् । ०
 गृधामगृत्तपानं नवीनमेव ॥ २ ॥ यथा गृह्यते प्रेमिभिः—

“अश्क स्तूं पीनेको और लख्ते जिगर खानेको ।
 ये गिजा मिलती है जानां तेरे दीवानेको ॥”

अक्षरपाठसमये ‘अ’कारोच्चारणवेलायाम् हृदयपीडासूचिकाम् ‘
 इत्येव आवेदयन् न्यवेदयन् । यथा गृह्यते—

“इश्कके मकतधमें भेरी आज विशिह्लाह है ।
 गुंएसे फइताहूं ‘अलिफ’ दिलसे निकलती आह है ॥”

तव प्रेमिणः मृता एव (मरण एव) संमोदम् आसादयन् यथा—

‘जो मजे हैं मर्गमें सो हमसे पूछा चाहिये ।

कौइ जाने आह! क्या लज्जत है मर जाने के बीच ॥’ (दर्द)

‘मजे जो मौतके आशिक वयां कभू करते ।

मसीहो लिज् भी मरनेकी आरजू करते ॥’ (जौक)

अत एव प्रेमविद्यालये तव प्रेमिणां सोऽसवा (सानन्दा) भषीतिः
(भष्ययनम्) नवीनैव ॥ ३ ॥ तव प्रेमिणां सन्निधौ ‘तवीवोमसीहाः’
(वैधाः) सहैव तिष्ठन्ति, तथापि ते (तवप्रेमिणः) औषधं न सेवन्ते ।
यथा—

“दोसए राले ज़नरदां से शफ़ा होगी हमें ।

क्या करेंगे ऐ तवीव इस तेरे बुहदानेको हम ॥”

“जुज ऱाक दरे यार दधा दो न तवीवो !

बह्लाह अटक जायगी अकसीर गलेमें ॥” (नासिर)

एवाम् (प्रेमिणाम्) मुखे श्रुवा मृत्युचर्चैव श्रुता । यथा—

“इश्कमे जांसे गुज़रते हैं गुज़रने वाले ।

मौतकी राह नहीं देखते मरनेवाले ॥” (अमीर)

“छुटेंगे जीस्तके फंदेसे कौन दिन ‘आतिश’ ।

जनाज़ा होगा कव अपना रवां नहीं मालूम ॥”

“जीने ने यहां के मार डाला ‘आसी’ ।

सुनते हैं फिर ह्श्रमें जीना होगा ॥”

सर्वेषामपि मृत्योर्भयं भवति, परम् ते प्रेमिणां मृत्युमीतिर्नवीनैव, यत्
ते सदा मृत्युं घाटन्तीति ! ॥ ४ ॥ शवाधारवस्त्रम् (कफ़न) शिरमि
बद्धम् । प्रियाया द्वारे प्रियेण कामवशादेवंप्रकारेण स्थितम् (भाषे
प्रत्ययः) । यथा—

“खड़ा है देरसे आशिक़ कफ़न बांधे हुए सरसे ।
तेरे सिदके तेरे कुवाँ मेरे कातिल निकल घरसे ॥”

अहो सेयम् उदूभापास्या वियोगीतिर्नवीना धूयताम् । शूद्रारे भमङ्ग-
लचर्चा नवीनैवेत्याशयः ॥ ५ ॥ मद्यभिन्दुमास्यैव दुःखं दूरीभवेत् । यथा—

“यक कतरए-मै ले उडी ‘सौदा’ फो जगह से ।
वारूत के तूदे को है बस एक तिल आतिश ॥”

हे प्रिये ! मद्यपातनस्य ‘कुलकुल’ शब्दो यस्याम् ईदृशी, तव प्रेमिणां
धर्मनीतिर्नवीनैव मन्यताम् ॥ ६ ॥ काचकूपिकामध्यात् मद्योद्धर्तनसमये
यः शब्दो भवति, पारस्यभाषाकवयस्तमतिप्रेम्णा ‘कुलकुल’ रयेण वर्णयन्ति ।
मद्यं धर्मोनुसारं तेषां निषिद्धम्, परं सर्वे तस्यातिप्रशंसां कुर्वन्तीति धर्मनी-
तेर्नवीनता । यथा—

“ज़ाहिद शराव पीनेसे फ़ाफ़िर बना मैं क्यों ?

क्या डेढ़ चुट्टु पानीमें ईमान वह गया ॥” (ज़ौक)

तव निवासस्थानस्य ते (प्रेमिणः) धूलिं विचिन्वन्ति भन्विष्यन्ति ।
यथा—

“तेरी गलीमें खाक मी छानी कि दिल मिलै ।

ऐसा ही गुम हुआकि न आया नज़र कहीं ॥” (फुर्गो)

“क्यों फर गलीसे उसकी उठकर मैं चला जाता ।

याँ खाकमें मिलना था लोहूमें नहाना था ॥” (मीर)

सदा दैन्यम्, चिन्ता, अशु, एभिः लब्धः भानन्दो यस्यां सा ‘मह
उद्धव उत्सवः ॥’ से प्रेमिणां विनीतिः (विनयः) नवीनैव ॥ ७ ॥ यथा—

“मजाल क्या कि तेरे घरमें पाँव मैं रक्खूँ ।

वे आरजू है मेरा सर हो तेरी चौखट हो ॥” (नासिर)

क्यापि हिन्दीभवं सुखं दीयते, कवित्त-सवैयादिछन्दःप्रकरणे इत्यर्थः ।
 क्वचिद्य उक्तिः उर्दूभाषाशैल्यं नीयते परिचास्यते । भक्त एव हे सखे मञ्जु-
 नाथ ! आहिताः उपद्रवाः यस्यामेवंविधा ते आयुर्व्यतीतिः (ययोयापनम्)
 नवीनैव । स्वमेवंविधैरुपद्रवैरेव निजमायुगंमयसीत्याशयः ॥ ८ ॥

[७]

मनसो दैववशादद्य दशा दीनेयम् ।
 कलये किं नु सखे नैव ममाञ्जीनेयम् ॥ १ ॥
 व्यथया याति दिनं यामिनी विनिद्रतया ।
 अनया वेदनयाऽकारि दशा हीनेयम् ॥ २ ॥
 अरतिरूपैति सखे किन्तु न शालीनेयम् ।
 न निलीना मयि सा किन्तु निशा लीनेयम् ॥ ३ ॥
 किमये विसयसे वैद्य मुधा मुह्यसि किम् ।
 न विजानासि सखे वेदना नवीनेयम् ॥ ४ ॥
 हृदयं ताम्यति मे, मीन इवाम्बूनि विना ।
 अयि नाऽऽयाति दशा लज्जमानमीनेयम् ॥ ५ ॥
 विधिना सुन्दरता किं न दयायै रचिता ।
 परिताम्येम वयं हन्त सुखाऽऽसीनेयम् ॥ ६ ॥
 कमथे चिन्तयसे, केन मनो नीतं ते ?
 यद ते चित्रपटी कस्य संमुरसीनेयम् ? ॥ ७ ॥
 अपराधोऽस्ति दृशोश्चापलं ययोरासीत् ।
 विनिवद्धा तु मतिः केन मामकीनेयम् ॥ ८ ॥
 अधुना व्याकुलतां मञ्जुनाथ मा यासीः ।
 रसिकैर्नाद्रियते गीर्न तावकीनेयम् ॥ ९ ॥

दैववशात् भव मनसः इयं दीना दत्ता । इयम् (दत्ता) ममाऽधीना,
 न ॥ १ ॥ अरतिः (व्याकुलता) मामुपैति, परं शालीना (विनीता) इयम्
 (नायिका) न उपैति । मयि (ममाङ्गे) सा न निहीना (आक्षिप्त),
 किन्तु इयं निश्चैव, प्रतीक्षमाणस्य मे हीना ॥ २ ॥ मीनः भम्बूनि (जलानि)
 विना इव । परम्, दत्ता दृष्ट्या लज्जमानाः मीनाः यस्याः सकाशात् सेयं
 नायिका न आयाति ॥ ४ ॥ सुखेन भासीना स्थिता । इयं किञ्चिदपि
 दुःखानुभवं न करोतीत्याशयः ॥ ६ ॥ कस्य इयं चित्रपटी (चित्रम्) ते
 संमुपस्थेति षट् ॥ ७ ॥ दर्शनचापद्वयं कुर्वतोर्नेत्रयोरपराधे मे मतिः कथं
 स्वया निषेद्धेत्याशयः ॥ ८ ॥ रसिकैः तव गीः (सृक्तिः) न आद्रियते
 इति न, अपि तु आद्रियते इत्याशयः ॥ ९ ॥

[८]

अये पद्मेऽङ्घ्रिपद्मे मे मनः स्यात् ।
 भवत्पादाऽग्रलग्नोयं जनः स्यात् ॥ १ ॥
 त्वदग्रे दृश्यते देवोऽपि याचन् ।
 कियत्कीटापितोऽयं निर्धनः स्यात् ॥ २ ॥
 कथं विन्देय ते पद्मे ! प्रसादम् ।
 न चन्द्रं लब्धुमीशो वामनः स्यात् ॥ ३ ॥
 न विचैः शकृते शक्रोऽपि लब्धुम् ।
 कुतस्तोपाय दीनोऽकिञ्चनः स्यात् ॥ ४ ॥
 कृपादृक्कोणतस्तुष्येन्मनो मे ।
 न किं वा चातकप्रीत्यै धनः स्यात् ॥ ५ ॥
 भजेद्वीजं स्वहृत्पद्मान्तरे यः ।
 स वै पद्मालये पद्माऽऽसनः स्यात् ॥ ६ ॥

कथं वा मञ्जुनाथं नेक्षसे त्वम् ?
दयादृष्टिं विना सिद्धिर्न नः स्यात् ॥ ७ ॥

भवदग्रे देवोपि याचमानो दृश्यते तर्हि मादृशः कीदृशितः कियत्
(क्रियाविशेषणम्) स्यात् ॥ २ ॥ यः जनः भवद्बीजम् (श्रीम्) स्वहृदयक-
मलान्तरे भजेत्, स पद्मासनः (गङ्गा) भवेत् ॥ ६ ॥

[९]

नन्दसूनो ! किं विधूनीष्यद्य माम् ।
दीनमेनं मुञ्चसे हा किंतमाम् ॥ १ ॥
श्रीपतेस्ते का भवेदीने दया ।
सर्वदोत्सङ्गे निघत्से यद्रमाम् ॥ २ ॥
राजभोगान् न्यस्य शकैः प्रीयसे ।
को न विन्ते ते कृपां मिन्नकमाम् ॥ ३ ॥
किं विपृच्छस्यद्य मे वाचालताम् ।
कल्पये वाचं विदां वाचंयमाम् ॥ ४ ॥
त्वन्मुखाग्रे दृश्यते दीनः शशी ।
चेतसा कथिन्तयेच्चन्द्रोपमाम् ॥ ५ ॥
तावकानां त्वत्स्मृती या जायते ।
मूर्च्छनां मन्येय तां संवित्समाम् ॥ ५ ॥
मञ्जुनाथप्रार्थने चैनेक्षसे ।
निःस्पृहो याचामि कस्ताद्वा क्षमाम् ॥ ७ ॥

विधूनोपि दुःखं ददासीत्याशयः । किंतमाम् किमर्थम् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्य
राजभोगान् अपास्य विदुरस्य शकैः प्रीयसे अत एव ते कृपाम् छोडतो

भिस्रक्रमां को न विन्दते विचारयति ॥ ३ ॥ मम वाचालतां किं पृच्छसि,
विदुषां वाचमहं वाचंयमां (विरताम्) कुर्वे ॥ ४ ॥ चन्द्रस्योपमाम् ॥ ५ ॥
स्वदीयानां भक्तानां स्वस्वरणे या मूर्च्छा भवति, ताम् चेतनासदृशीं जाने
॥ ६ ॥ मञ्जुनाथप्रार्थनायां स्वं न पश्यसि, तर्हि भहमपि निःस्पृहोऽस्मि ।
कस्मात्कारणात्त्वतः क्षमां याचे ॥ ७ ॥

[१०]

भो विभो दयादृगियं दीनदुर्वले देया ।
वेदना ममाऽद्य घना देव दूरमाधेया ॥ १ ॥
साम्प्रतं विधौ वामे, रक्षकोऽस्ति को वा मे ?
याचना मदीयेयं मानसे न किं नेया ? ॥ २ ॥
दोषमेक्ष्य देवा मे दूरतोऽद्य धावन्ते ।
दीननाथ हन्त दया किं त्वयाऽपि नोपेया ? ॥ ३ ॥
त्वत्कृपामुपाऽऽश्रयतां चेद्गुणा गवेप्यन्ते ।
दीनबन्धुता तव किं नाथ मादृशैर्गेया ॥ ४ ॥
शीघ्रता प्रसिद्धा ते दीनदुःखदाहार्थम् ।
मन्दता मदर्थमहो नाथ नाऽद्य निर्मेया ॥ ५ ॥
आमयेदजस्रमियं सर्वतोऽद्य संसारे ।
दैवदुर्लिपिर्निहिता मामकीनभाले या ॥ ६ ॥
द्रोहमोहमानमदा मामहो विवाधन्ते ।
एकतोऽयमेकोऽहम्, सा च वाहिनी जेया ॥ ७ ॥
मायिकप्रपञ्चेऽस्मिन्नाथ नद्वनेत्रोऽहम् ।
तावकी कया विधया रूपमाधुरी पेया ? ॥ ८ ॥

दर्श्यते दया यदि नो दीनहीनलोकेऽस्मिन् ।
 विश्रुता तदा भवता दीनबन्धुता हेया ॥ ९ ॥
 कर्ममोहितोऽद्य भृशं कीदृशं विनृत्यामि ।
 मञ्जुनाथनाट्येऽस्मिन् दीननाथ इह देया ॥ १० ॥

हे देव घना (निविदा) मे वेदना दूरमाधेया दूरीकर्तव्या ॥ १ ॥ विधौ
 विधातरि कामे प्रतिबूले ॥ २ ॥ मे दोषम् आ-ईक्ष्य किं त्वयाऽपि दया न
 उपेया, नाऽवलम्बितव्या, अपि त्ववश्यं कर्तव्या ॥ ३ ॥ त्वाकृपामवलम्ब्यमा-
 नानां जनानां यदि गुणा अन्विष्यन्ते, तर्हि तव दीनबन्धुता कस्माद् गेया
 ॥ ४ ॥ मन्दता न विधेया ॥ ५ ॥ एकस्मिन्पक्षे एकः अहम्, अप्रतस्तु
 दोह-मोह-मान-मदानां सेना जेतव्या ॥ ७ ॥ मायाप्रपञ्चे निरुद्धने-
 शोहम् ॥ ८ ॥

[११]

कीर्तये कालिन्दि मातस्त्वामहम् ।
 शङ्कितः शरणं पुरः प्रायामहम् ॥ १ ॥
 त्वं हि चेदवधीरयस्यापि देवि माम् ।
 कं परं शरणं सुरं यायामहम् ॥ २ ॥
 त्वत्तरङ्गैः सङ्गमङ्गैः चेद्बहे ।
 भृतिमग्निदिवाऽवनौ मायामहम् ॥ ३ ॥
 निर्मलं यदि ते जलं मौलौ बहे ।
 संतरेयं त्वत्पतेर्मायामहम् ॥ ४ ॥
 पातक! श्रोत्सर्प दूरम्, नैपि चेत् ।
 मज्जये कालिन्दिधारायामहम् ॥ ५ ॥

गोपने यमुने न मे समुपेक्ष्यताम् ।

पीडितः पतितोऽसि मृत्लायामहम् ॥ ६ ॥

मानुमासीर्मञ्जुनाथं निर्वलम् ।

त्वत्तटे प्रायां तरुच्छायामहम् ॥ ७ ॥

शङ्कितः सन् त्वां शरणं प्रायाम् आयासिपम् ॥ १ ॥ अयि त्वं चेत् माम्
अवधीरयसि तिरस्करोषि ॥ २ ॥ यदि त्वत्तरङ्गः अङ्गे सङ्गमं प्राप्नोमि, तर्हि
वैभववत्याम् देवभूमौ (स्वर्गं) अहं भायाम् शोभितो भवेयम् ॥ ३ ॥
एवत्यतेः धीकृष्णस्य ॥ ४ ॥ हे पातक! मत्तो दूरमपसर्प! यदि दूरं न
गच्छसि तर्हि त्वां कालिन्दीधारायां मज्जयामि घोहयामि ॥ ५ ॥ मृत्ला-
याम् गृत्तिकायाम् ॥ ६ ॥ निर्वलं मानुमासीमां जानीहि । त्वत्तटे तरुच्छा-
याम् अहं प्रायाम् भागमम् । त्वत्तटागमनेन मे निर्वलता नष्टेत्याशयः ॥ ७ ॥

[१२]

भूतेश भवत्पादयुगं भूरि भजेयम् ।

हे भर्ग! भवन्मूर्तिमवन्धाय यजेयम् ॥ १ ॥

विन्दामि महादुःखमहं मोहमहाऽन्धौ ।

आख्याहि दयानीरनिधे! कुत्र व्रजेयम् ॥ २ ॥

दीपेत दयादृष्टिलवो महामयं चेत् ।

कुर्वीत कथं नाम मनोमोहमजेयम् ॥ ३ ॥

पुत्रादिपरीवारजनैर्विचमुपात्तम् ।

हा हन्त! मनोदुःखमिदं कं विभजेयम्? ॥ ४ ॥

दीनेषु दयावश्यमपश्यं न सुरं तम् ।

हे नाथ भवाऽऽत्तङ्कविभङ्गाय मजे यम् ॥ ५ ॥

त्वन्मौलिगता देवधुनी पापमपोहेत् ।
 चेतःपरित्तापं व्यपनीयान्नगजेयम् ॥ ६ ॥
 विन्दामि पदाऽम्भोजयुगं ते शरणं चेत् ।
 मन्ये न तदा देव ! मनोमोहमजेयम् ॥ ७ ॥
 त्वं देहि दयादृष्टिमये मञ्जुलनाथे ।
 वाञ्छाऽद्य महेशान मनाद् मानसजेयम् ॥ ८ ॥

अवन्धाय मोक्षाय भवन्मूर्ति यजेय पूजयेयम् ॥ १ ॥ इय भजा (माया)
 मनोमोह कय कुर्वीत ॥ ३ ॥ तं सुर न अपश्यम्, य भवदुःखविमोक्षाय
 भह भजे ॥ ५ ॥ इय नगजा (पार्वती) चेत परित्ताप दूरीकुर्यात् ॥ ६ ॥
 तदा मनसो मोहम्, भजेयम् (न जेतव्यम्) न मन्ये, अपि तु मया
 जेशो भवति ॥ ७ ॥ मानसजा इय वाञ्छा ॥ ८ ॥

[१३]

भारती मे भवाय बोभूयात् ।
 मानसे मे सुखानि सा स्रयात् ॥ १ ॥
 शेषुपीं मे विशोधय विज्ञानैः ।
 मानसं मे विमोहमाख्यात् ॥ २ ॥
 किं विशङ्कां करोपि चेतो मे !
 त्वामियं देवता गिरां पूयात् ॥ ३ ॥
 लालसाऽसौ ममाद्य चित्तस्था ।
 शारदा मे प्रमोदमाहूयात् ॥ ४ ॥
 शारदाऽसौ सरोजपीठस्था ।
 मानसं मे प्रमादमाधूयात् ॥ ५ ॥

त्वं कृपां चेत्करोषि मातर्मे ।
 नो कृतान्ताद्विभेमि साऽसूयात् ॥ ६ ॥
 मौनमेया न मञ्जुनाथेऽस्मिन् ।
 गीतिभिस्त्वां परस्तु कः स्तूयात् ॥ ७ ॥

भारती सरस्वती । भवाय कल्याणाय ॥ १ ॥ शोमुषो बुद्धिम् ॥ २ ॥
 गिरां देवता सरस्वती, पूयात् पवित्रं क्रियात् इत्याशीः ॥ ३ ॥ प्रमोदम्
 आहूयात् (भाद्धानं कुर्यात्) प्रमोदमानयेदित्याशयः ॥ ४ ॥ असूयासहि-
 तात् यमात् ॥ ६ ॥ मौनम् न भा-इयाः, मा गच्छेः ॥ ७ ॥

[१४]

दया तवेह मामये मुकुन्द ! नन्दयेन्न किम् ? ।
 पदाऽरविन्दमेतकन्मनो मिलिन्दयेन्न किम् ॥ १ ॥
 कथं तरामि यत्रणां दुरन्तचिन्तयाऽनया ।
 निपीडितस्य मोहनो मनोऽभिनन्दयेन्न किम् ॥ २ ॥
 भुवोऽतिभारमुद्धरन् जहार यः सदापदम् ।
 विमोहमेप माययाऽधिकं निकन्दयेन्न किम् ॥ ३ ॥
 भृशं भ्रमामि वासनावशोऽविशोच्य दुर्नयम् ।
 भवद्दया तु दुर्गतेर्गतिं विमन्दयेन्न किम् ॥ ४ ॥
 भवान्हि तापहारको न वारको ममाऽऽपदाम् ।
 इयं ममाऽवधीरणा प्रमोद्य निन्दयेन्न किम् ॥ ५ ॥
 दयालवोपि लीलया त्वया व्यधायि चेद्विमो ।
 अखर्वगर्वतत्परैरैः प्रवन्दयेन्न किम् ॥ ६ ॥

यचोऽथ मञ्जुनाथ ते न चैत्प्ररोचते विदाम् ।
चराऽचरेशचेतसोऽपि चारु चन्दयेन्न किम् ॥ ७ ॥

अथे मुकुन्द ! तव दया मामिह किं न नन्दयेत्, अपि त्ववश्य नन्द-
येत् । एतकद् (एतत्) ते पदारविन्द किं मा मिलिन्द अमर न कुर्यात् ?
तत्करोतीति णिप् ॥ १ ॥ 'यद्यथा कथं तरामि' इत्यनया दुरन्तया चिन्तया
निपीडितस्य मे मन मोहन (श्रीकृष्ण) किं न अभिनन्दयेत् ॥ २ ॥
सताम् आपदम् । मायया अधिष्ठीभूत मोह किं न निन्दयेत् (दूरी-
कुर्यात्) ॥ ३ ॥ दुर्नयम् (दुर्नीतिम्) भविशोध्य (भविचार्यं) । दुर्गते-
र्गतिं किं न विमन्दा कुर्यात् ? ॥ ४ ॥ 'तापहारकोऽपि भवान्, मम आपदा
वारको (अपहारक) न जात,' इति इय ममावधीरणा (तिरस्कार)
किं भवन्त लोकेषु न निन्दयेत् ? ॥ ५ ॥ लीलयैव चेत्त्वया दयालेश
अकारि, तर्हि गर्वितैर्नरैर्मा किं न अभिनन्दयेत् ॥ ६ ॥ मञ्जुनाथ ! ते वच-
श्वेत् विदुषा न रोचते, तर्हि चराचरनायकस्य चेतसोऽपि (दित्तमपि,
कर्मस्वेनाऽविवक्षया पृष्ठी) किं न चन्दयेत् आह्लादयेत् ? अपि त्ववश्य
प्रमोदयेत् ॥ ७ ॥

[१५]

अयि चित्त ! चिरेण विचिन्तयतोऽपि च चञ्चलता न गता न गता ।
अपि नाम निरन्तरयत्नशतैस्तत्र निष्ठुरता न गता न गता ॥ १ ॥
क्रियदिच्छसि निर्भरशान्तिसुखं न नियच्छसि पादमथाऽभिमुखम् ।
अयि गच्छसि साधुपथाद्विमुखं तव निष्क्रियता न गता न गता ॥ २ ॥
क्षणमेव विमुह्यसि वामदृशा, न फलं परिपश्यसि दूरदृशा ।
विमृशामि सखे यदि तत्रदृशा, तव कामुकता न गता न गता ॥ ३ ॥
न हि साधुजनैः सह संरमसे, न फलं विमलं त्वमिहाऽऽग्रहसे ।
चपलाय सखे यशसे यतसे, तत्र दुर्मदता न गता न गता ॥ ४ ॥

अभिनन्दसि शास्त्रगतं न मतम्, न हि विन्दसि सन्ततमात्महितम् ।
 वत निन्दसि लोकमतं विमतम्, तव मत्सरता न गता न गता ॥५॥
 न हि दीनजनान्परितोपयसे, बहु घोषयसे निजदानरुचिम् ।
 अयि चित्त सखे तव लोलुपताऽनृतकीर्तिवितानगता न गता ॥६॥
 भगवद्गुणगीतिषु नाऽऽद्रियसे, द्रियसे मधुगायकगीतिगणे ।
 जरसा विरसाऽपि तवोत्सुकता मधुरस्वरतानगता न गता ॥७॥
 तव विस्वरगीतिमिहाऽर्पयसे, न विलोकयसे विबुधान्विविधान् ।
 अधुनाऽपि च मञ्जुलनाथ मनाक्तव दुर्मुखता न गता न गता ॥८॥

अयि चित्त ! विरकालाद्विचारं कुर्यतोपि तव ॥ १ ॥ शान्तेः सुखं तु
 कियदिच्छसि, परं तदर्थम् अभिमुखं पादं न स्थापयसि । अर्थात् यद्यार्थमप्रे
 न चलसीत्याशयः । निष्क्रियता अकर्मण्यता ॥ २ ॥ विमतम् तव प्रतिबुद्धं
 लोकमतं त्वं निन्दसि । तव मत्सरता मात्सर्यम् ॥५॥ घोषयसे लोकेषु दानरवि
 प्रख्यापयसे । अत एव हे चित्त ! अनृतो यः फीर्तिवितानः (यशःकलापः)
 तासम्बन्धिनी ते लोलुपता न गता । अतिपत्नेपि तव कृद्भिर्मकीर्तिहालसा
 न यातेत्याशयः । न गता न गतेत्याधेष्टनस्य यत्ने कृतेपि गमनाऽभावः प्रयो-
 जनं व्यर्थम् ॥ ६ ॥ नाद्रियसे नादरं करोपि । मधुरे गायकानां गीतिगणे
 द्रियसे आकृष्यसे । घृद्धावस्थया विरसीकृतापि, मधुरो यः स्वरसंतानस्तद्वृत्ता
 तव उत्सुकता (उत्कण्ठा) न गता ॥ ७ ॥ विस्वराम् (विरूपस्वरयुक्ताम्
 'देसुरी') गीतिम् अर्पयसे निवेदयसि ॥ ८ ॥

[१६]

दर्शनीयाऽसि निसर्गेण मुधा चैपैः किम् ।
 पश्य पीयूषकरस्याऽपि मुधालेशैः किम् ॥ १ ॥
 कं हि नो रञ्जयते मञ्जुरधररागोऽयम् ।
 कञ्जसन्मञ्जुमुखे ! रञ्जनाविशेषैः किम् ॥ २ ॥

एवमेवेदमुरो विध्यते, किं कज्जलनैः ।
 तिग्मवाणस्य सखे शाणसंनिवेशैः किम् ॥ ३ ॥
 भ्रूधनुर्भुगमिदं भूरि किं तरङ्गयसे ।
 जिह्वशीलस्य मुहुर्जिह्वतोपदेशैः किम् ॥ ४ ॥
 जृम्भते सुन्दरि ते यौवनाञ्जनीशोऽयम् ।
 हन्त दुर्वलस्य जये सैन्यसंनिवेशैः किम् ॥ ५ ॥
 घूर्णयेत्कं न मदोन्मादघनं ते नयनम् ।
 एवमुन्मादिनि ते स्वैरितानिदेशैः किम् ॥ ६ ॥
 रक्तिमा ते पदयो रक्तमादिशब्दनाम् ।
 चञ्चलाऽपाङ्गि! तयोरीदृशैर्विशेषैः किम् ॥ ७ ॥
 नासिकाऽलंकरणं ह्येकमलं संवनने ।
 रूपशोभाविशैर्भूपणैरशेषैः किम् ॥ ८ ॥
 मानभूपाऽऽश्रयतो निर्वृतोऽहमामोदे ।
 मञ्जुनाथस्य पुनर्भूरिभिर्नरेशैः किम् ॥ ९ ॥

हे सुन्दरि! निसर्गैव दर्शनीयाऽस्ति, मुखा एभिर्वेषैः किं फलम्? स्वभा-
 वतोऽवदातस्य चन्द्रस्याऽपि मुधायाः ('कली' 'सकेदी' इतिटयातायाः)
 लेशैः किम्? न किमपि फलमित्याशयः ॥ ३ ॥ एवमेव (विना कज्जलमेव)
 स्वद्यनेन दृढं मे उरः विध्यते । कज्जलकरणैः किम्? कज्जलयतेत्युदं ॥ ३ ॥
 चक्रस्वभावस्य मुहुः चक्रतायाः उपदेशैः किम्? ॥ ४ ॥ यौवनरूपः भवनीशो
 राजा । दुर्वलस्य मादृशस्य जये सैन्यसंनिवेशैः किम्? ॥ ५ ॥ मद्जनितेनो-
 न्मादेन घनं निविडं, ते नयनं कं न भ्रमयेत्? एव मुन्माद्युक्ते ते नयने
 स्वतन्त्रताया आशामिः किम्? उन्मादिनि जने स्वतन्त्रताया आज्ञा न दीयत
 इत्याशयः ॥ ६ ॥ ते पदयो रक्तिमा यूनं रक्तम् ('खून' हवनमित्यर्थः) ।

आदिशब्द आज्ञापयत् । तयोरेव पदयोः, ईदृशैः (अलक्तकादिरञ्जनमङ्गुल्या
निर्दिश्यते) विशेषैः किम् ? ॥ ७ ॥ संवन्ने वशीकरणे अलं पर्याप्तम् । रूप-
शोभया प्रियशैः अशेषैर्भूषणैः पुनः किम् ? ॥ ८ ॥ निर्वृतः सुखी अहम्
आमोदे प्रसीदामि (“मौज करताहूँ” भावः) ॥ ९ ॥

[१७]

न याहि लावण्यगर्वितानामुपान्तदेशं सखे मनो मे ।
अयेऽवधानेन पालयेथा इमं निदेशं सखे मनो मे ॥ १ ॥
अनन्तया याति चिन्तया ते दिवानिशं हन्त तद्वियोगे ।
न तेषु मानोन्नतेषु वीक्षेऽनुरोधलेशं सखे मनो मे ॥ २ ॥
विलासविव्योक्विभ्रमैस्तैः कृतोऽधिकारो मनस्सु तेषाम् ।
असंभवं संनिरूपये तेऽत्र संनिवेशं सखे मनो मे ॥ ३ ॥
न देहलीं पश्य रूपभाजां न चेह लीयस्व लेशतोऽपि ।
इतोऽन्यथागामिनां तु वीक्षेऽद्य नाम शेषं सखे मनो मे ॥ ४ ॥
निरीक्षसे किं न संनिरुद्धं तदङ्गणं भूरिमित्रवर्गैः ।
अनादरेणाऽपि कः ग्रथच्छेत्तवोपवेशं सखे मनो मे ॥ ५ ॥
न पूर्वमेषा दशा तवाऽऽसीन्न नाम सेयं विषण्णताऽऽसीत् ।
दिनेषु यातेषु ते विलोके व्यथाविशेषं सखे मनो मे ॥ ६ ॥
न वैदना ते प्रकाशनीया, निवेदना माऽस्तु दीनवाचा !
तवाऽवमभ्राति हन्त को वा व्यथामशेषं सखे मनो मे ॥ ७ ॥
विघूर्णसेऽहो निरन्तरं त्वं विमुञ्चसे नाऽव्यलोकलोभम् ।
निरर्थकं हन्त तर्कयेऽहं तवोपदेशं सखे मनो मे ॥ ८ ॥

न चेत्प्ररोचेत् सूक्तिरेषा, न मञ्जुनाथोऽपि निर्मिमीत ।
अवेहि सूक्ष्मं तु सूक्तिवामानवीनवेपं सखे मनो मे ॥ ९ ॥

लाघण्यगर्वितानां लोकानामुपान्तदेशं समीपदेशम् ॥ १ ॥ तेषां वियोगे
तव अनन्तया चिन्तया रात्रिदिने व्यस्येति, मानोद्यतेषु अभिमग्नितेषु तेषु
(रूपगर्वितेषु) तवानुरोधस्य (‘तुमारी परवाह’) लेशमपि न वीक्षे ॥ २ ॥
ते संनिवेशं (तेषां मनःसु त्वत्समावेशम्) असंभवं निरूपयामि ॥ ३ ॥
इतः मद्दुपदिष्टमार्गात् अन्यथागामिनां लोकानां नामैव अवशिष्टं वीक्षे ॥ ४ ॥
अनादरेण उपेक्षयाऽपि, तव उपवेशं स्थितिस्थानं को दद्यात् ? ॥ ५ ॥ कतिपु-
चिद्दिनेषु ध्यतीतेषु ते पीडाविशेषं विलोके ॥ ६ ॥ तव व्यथाम् अरोपं यथा
स्यात्तथा को वा मञ्जाति, न कोपीत्यर्थः ॥ ७ ॥ विघूर्णसे भ्रमसि ॥ ८ ॥
एषा सूक्तिः (राजलगीतिमयी) चेन्न रोचेत्, तर्हि मञ्जुनाथोऽपि न निर्मि-
मीत (रचयेत्), परं सूक्तिरूपाया घामायाः (खियाः) नयीनं वेपं सूक्ष्मं
यथा स्यात्तथा अवेहि (विचारय) । इयं नवीनगीतिपद्धतिः सूक्तिवध्वा
नववेपधारणवदस्तीत्याशयः ॥ ९ ॥

[१८]

विरहाऽऽपगातटयुत्तरं पुनरागमिष्यति वा न वा ।
अपि मानसी मम वेदना विपमा गमिष्यति वा न वा ॥ १ ॥
मुहुरन्तरं विमनायते यत् वेदनाऽपि भृशायते ।
सुचिराय ते किमियं दशा यद् निर्गमिष्यति वा न वा ॥ २ ॥
विलिखामि मानसवेदनां विसृजामि हन्त तदन्तिके ।
परमन्तरं परिशङ्कते स विलोकयिष्यति वा न वा ॥ ३ ॥
अपि यासि चित्त तदन्तिके, तव सन्ति के सुहृदः सखे ? ।
निखिले स्थले कुटिलाऽऽकुले सरलो मिलिष्यति वा न वा ॥ ४ ॥

प्रहितः शरोऽस्ति शरासनान्निहितः स मे हृदये दृढम् ।
 अयमाहितं शरमन्तरादपसारयिष्यति वा न वा ॥ ५ ॥
 नवपल्लवा विलसन्ति, संविकसन्ति ते कुसुमोत्कराः ।
 मम भागधेयतरुः सखे सरसं फलिष्यति वा न वा ॥ ६ ॥
 अयि चन्द्रहासमिमं दधासि, जहासि वक्षसि मामके ।
 किमवैपि ते निशितोऽप्यसिर्मयि संचलिष्यति वा न वा ॥७॥
 इयमेति घोरतमखिना, समुदेति गाढतमं तमः ।
 पुनरेष सौख्यदिवाकरो वत संभविष्यति वा न वा ॥ ८ ॥
 अयि मञ्जुनाथ मनो विनोदय संगमेन सचेतसाम् ।
 अपि नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भविष्यति वा न वा ॥ ९ ॥

विरहाऽऽपगायाः (विरहनद्याः) उत्तरं तटम् (अपरपारः) ॥ १ ॥
 अन्तरं चित्तं विमनायते विषण्णं भवतीति भावः ॥ २ ॥ भयम् (शरप्रेर-
 यिता), आहितं शरम् अन्तरात् हृदयात् ॥ ५ ॥ पल्लवाः शोभन्ते, कुसुम-
 समूहा अपि विकसन्ति, परमितोऽग्रे मम भाग्यतरुः सरसं यथा तथा फलानि
 दर्शयिष्यति न वा, इति विरही भाग्यं शोचत इत्याशयः ॥ ३ ॥ इमं चन्द्र-
 हासं (खङ्गम्) धारयसि, मम वक्षसि च मुञ्चसि, परं एवं किं जानासि
 यस्मिंशितोपि ते खड्गो मयि चलिष्यति न वा ! मम कठोरे हृदये भयमपि न
 प्रविशेदित्याशयः ॥ ७ ॥ सौख्यरूपो दिवाकरः (सूर्यः) ॥ ८ ॥ न जाने
 नीरसेषु जनेषु ते प्रणयो भवेन्न वेत्याशयः ॥ ९ ॥

[१९]

शोचनीयाऽद्य सखे पश्य दशा जाता मे ।
 विप्रतीकारकथा हन्त मृषा जाता मे ॥ १ ॥
 किं न सेवे सदनं किं न विलोके स्वजनम् ।
 पश्य पदार्था निखिला हन्त विषा जाता मे ॥ २ ॥

भेषजैरेभिरलं वैद्य सखे याहि गृहम् ।
 किं न जानासि रुजा हन्त भृशा जाता मे ॥ ३ ॥
 नित्यमन्यस्य गृहे वध्यते गुप्तं गोष्ठी ।
 गेहमागन्तुमहो हन्त मिषा जाता मे ॥ ४ ॥
 तिग्मकोदण्डशरैरिष्यते केयं मृगया ? ।
 रूपमुग्धस्य तु सा पश्य दृशा जाता मे ॥ ५ ॥
 वर्णयन्ते कवयो मञ्जुमृदुं तद्वेणीम् ।
 पश्य दुर्देववशात्सैव कशा जाता मे ॥ ६ ॥
 पूरये हन्त कथं भूरि मनोऽमीष्टं मे ।
 यामशेषैव-सखे पश्य निशा जाता मे ॥ ७ ॥
 अद्य विश्राम्यतु मा सीधुसुधाधारा ते ।
 नाऽधुना शान्ततरा हन्त वृषा जाता मे ॥ ८ ॥
 मञ्जुनाथोऽद्य कवित्वेन मनाद् मोदेत ।
 नूतनी रीतिरियं भूरिवशा जाता मे ॥ ९ ॥

विरहान्मे दशा शोचनीया जाता । प्रायुपायस्य कथा सृषा (विफला)
 जाता ॥ ३ ॥ भृशा अधिकर ॥ ३ ॥ अन्यस्य गृहे गुप्तं यथा स्वाक्षया गोष्ठी
 क्रियते, मे गेहम् आगन्तुं तु मिषाः जाताः ॥ ४ ॥ तीक्ष्णैः चापशरैः केयं
 मृगया वाञ्छ्यते, रूपमुग्धस्य मे मृगया तु स्वदृष्ट्यैव जाता ॥ ५ ॥ कशा
 तादृगी ॥ ६ ॥ बहुलं मे मनोरथं कथं पूरयामि ? ॥ ७ ॥ सीधुसुधाया धारा
 अद्य मा विश्राम्यतु । शान्ततरा अत्यन्तं शान्ता ॥ ८ ॥ ह्यं गुञ्जलिर्माणस्य
 नूतनरीतिः मे पद्यीभूता जाता ॥ ९ ॥

[२०]

अयि चित्त चञ्चलं मे किमु मुञ्चसे न चिन्ताम् ।
 अपचीयसेऽनुचिन्तन्नवचञ्चलारुचिं ताम् ॥ १ ॥
 भवनेऽपि सा वने सा पुरतोऽथ पृष्ठतः सा ।
 अयि सर्वतोऽपि पश्यन्न विवृष्यसीह किं ताम् ? ॥ २ ॥
 तनुता मनोविकारो गहनाऽऽधिवेदनाऽपि ।
 इति यत्र मित्रसङ्घो न जहासि किं गतिं ताम् ॥ ३ ॥
 कति तप्यसेऽधिगन्तुं तदपाङ्गमोक्षलक्ष्मीम् ।
 अधिरूढसौधमौलिं चल पश्य ते गतिं ताम् ॥ ४ ॥
 मुकुरे किमीक्षसे ते रमणीयतां नताङ्गि ! ।
 अपि पृच्छ मानसं मे विहृतिं च तां छविं ताम् ॥ ५ ॥
 अपरैः कृतां सपर्यां बहु मन्यसे मृगाक्षि ! ।
 न ददासि दर्शनं मे किमु वच्मि ते रुचिं ताम् ॥ ६ ॥
 अयि कञ्जमञ्जुलाऽऽस्ये ! तुलयेत्कथं कविर्वा ।
 तव संनतां तनुं तां पडुतां च तां द्युतिं ताम् ॥ ७ ॥
 समयेऽन्तिमेपि पृष्टम् 'वद रुग्ण ! लिप्ससे किम् ?' ।
 अवदत्सदैन्यमीक्षे क्षणमङ्गनामणिं ताम् ॥ ८ ॥
 क्रुपिताऽसि कस्य हेतोर्वद वारिजाऽऽप्यताऽक्षि ! ।
 रमितो ययाऽसि रात्रौ ब्रज रूपिणीं रतिं ताम् ॥ ९ ॥
 कविताऽवबोधदक्षा वत सन्ति केचिदेव ।
 अयि मञ्जुनाथ यायाः कविपूर्वपद्मतिं ताम् ॥ १० ॥

नवविद्युरकान्तिं तां (नायिकाम्) अनुचिन्तत् स्मरत्, गिजभावे
 शतृ । अपचीयसे कृशीभवसि ॥ १ ॥ सर्वतोपि तां पश्यत् किं न तृप्यसि
 ॥ २ ॥ तनुता दुर्बलता, गहना आधिवेदना । इति यस्यां प्रेमपद्धत्यां मित्र-
 गणोऽस्ति तां प्रेमगतिं किं न जहासि ॥ ३ ॥ ते गतिम् (उपायभूताम्)
 तां नायिकां सौधारुद्रं पश्य ॥ ४ ॥ ते विह्वलिं विभ्रमम् ॥ ५ ॥ मन्यैः कृतां
 सपर्याम् (उपायनादिकम्) । मह्यं दर्शनमपि न ददासि । पृथग्भिन्नां ते
 रुचिं किं वच्मि ॥ ६ ॥ कमलमुन्दरमुखि ! कविस्ते तनु-पटुतादिकं कथं
 तुलयेत् ? ॥ ७ ॥ अन्वसमये पृष्टम् 'हे रुण ! किं वाञ्छसि ?', स सदैव-
 मवदत्—'क्षणम् स्त्रीरत्नं ताम् इक्षे' ॥ ८ ॥ नायिकाऽऽह—'यया रात्रौ
 रमितोसि, रूपधारिणीं रतिमिव तां सपर्त्वीं व्रज ।' ॥ ९ ॥ कवितामार्मिकाः
 केचिदेव सन्ति, परं त्वं तु कवीनां पूर्वपद्धतिं यायाः ॥ १० ॥

[२१]

चिन्ता निरन्तरं सखे विनिहन्ति हन्त माम् ।
 सेयं वियोगवेदना व्याहन्ति हन्त माम् ॥ १ ॥
 किं वर्णयामि वेदनां वक्तुं न पारये ।
 अस्मा हि कण्ठकीलिता रुन्धन्ति हन्त माम् ॥ २ ॥
 किं वाऽऽचरामि, कुत्र वा संयामि साम्प्रतम् ।
 के वा वचोऽनुवर्तिनो विन्दन्ति हन्त माम् ॥ ३ ॥
 यन्नास्ति वासना सखे मे दोषदूषिता ।
 निन्दापरास्तु दुर्जना निन्दन्ति हन्त माम् ॥ ४ ॥
 अस्मिन्वियोगकानने कुसुमं न वीक्षितम् ।
 हा कण्ठकाः पदे पदे व्यथयन्ति हन्त माम् ॥ ५ ॥
 उत्साहधैर्यसंमदाः संयान्ति नान्तिकम् ।
 तनुताऽनुवापपाण्डुता वलयन्ति हन्त माम् ॥ ६ ॥

आविर्भवन्त्यथोच्छ्वसन्ति सन्ति विस्तृताः ।
 नानाऽद्य वेदनाः सखे दुन्वन्ति हन्त माम् ॥ ७ ॥
 अद्यापि पश्य निःश्वसन्विन्दामि जीवनम् ।
 ते प्रेमिणो दिवं गता विहसन्ति हन्त माम् ॥ ८ ॥
 हे मञ्जुनाथ ते कृतिं कृतिषु प्रकाशयेः ।
 सत्सृक्तिसारमार्मिका जानन्ति हन्त माम् ॥ ९ ॥

मम घचनाऽनुवर्तिनः के जना मां विन्दन्ति (भाधयन्ति)? केपि
 मरसहायका न सन्तीत्याशयः ॥ ३ ॥ मे घासना दुष्टा नास्ति ॥ ४ ॥ दुर्ब-
 लता, अनुत्साहः, विरहजनिता पाण्डुता, एते मां परिवारयन्ति ॥ ६ ॥
 उच्छ्वसन्ति घषन्ते ॥ ७ ॥ अहमद्यापि जीवामीति, विरहपासात्वेव दिवं
 गताः प्रेमपयिका मां हसन्ति ॥ ८ ॥ हे मञ्जुनाथेत्यादि मञ्जुनाथं प्रत्युप-
 देशः । सत्सृक्तिसारेत्यादि मञ्जुनाथस्योत्तरम् ॥ ९ ॥

[२२]

अयि मे निरन्तरवेदने! परिखेदने विरम क्षणम् ।
 वत जन्मतो व्यथितोऽसि तन्मम जीवने विरम क्षणम् ॥१॥
 न विसर्जये भवदुन्द्वयम्, न विवर्जये तव वर्धनम् ।
 क्षणमेतदारमत्तान्मनो मम वेदने! विरम क्षणम् ॥ २ ॥
 परिवर्तते दहनोऽन्तरे, वत वर्तते कृशिता तनूः ।
 अयि बाधितं बहुधाऽधुना मम मर्दने विरम क्षणम् ॥ ३ ॥
 अदयं किमेवमुपैघसे, हृदयं चिरं परिवाघसे ।
 अयि सुप्रसीद समूलमेव विमूलने विरम क्षणम् ॥ ४ ॥
 क्षणमुन्नयस्व मनोऽस्ति मे सुमनोऽतिकोमलमल्पकम् ।
 अयि भो नृशंस! समादधे वत भेदने विरम क्षणम् ॥ ५ ॥

तव तिग्ममेतमसिं सखे मयि खेलयैव समुत्क्षिपेः ।
हृदयं पुरस्करवाणि ते, मम सूदने विरम क्षणम् ॥ ६ ॥
न निवर्तयामि तवेप्सितम्, अयि घोरघातक ! तुष्यताम् ।
हृदयं स्वयं मम भिद्यते वत मेदने विरम क्षणम् ॥ ७ ॥
कुरुते तु कः श्रवणातिथिं ननु तेऽद्य दैन्यनिवेदनम् ।
अयि दीनतोन्मुख चित्त ! मे, विनिवेदने विरम क्षणम् ८
अयि मञ्जुनाथ तवोक्तयो हृदि तर्पयन्त्यपि वा न वा ।
परिपृच्छ, ते रसिकानिमानयि कल्पने ! विरम क्षणम् ॥९॥

अये मे अविश्रान्तवेदने ! मम खेदप्रदाने क्षणकालार्थं विरम ॥ १ ॥ हे
वेदने ! भवत्याः उद्भवम् उरपत्तिम् न धर्जयामि । किन्तु क्षणकालार्थमिदं मे
मनः आरमतात् (सुखं लभताम्) ॥ २ ॥ मे मनः सुमनोवत् (पुष्पवत्)
अतिकोमलम् अल्पकं चास्ति इति दृश्यस्व विचारयस्व । समादधे, साम्बलं
रुमे ॥ ५ ॥ मम हृदयम् तुभ्यं पुरस्काररूपेण ददामि, मम सूदने विरम
॥ ६ ॥ विनिवेदने तव दीनतानिवेदने ॥ ८ ॥

[२३]

सन्ततं संतापितानां हीयते रजनी न किम् ? ।
यापितैर्यामैरपीयं क्षीयते रजनी न किम् ? ॥ १ ॥
देहसंतापोष्मणा मे लीयते सैतद्दिनम् ।
श्वासवातैर्मामकैरुद्धीयते रजनी न किम् ॥ २ ॥
हन्त संतापः कियान्मे पश्य मोहो मे कियान् ।
किन्तु कामं कीलितेयं लीयते रजनी न किम् ॥ ३ ॥
संसते मे देहबन्धो जीवितं कण्ठाऽऽगतम् ।
दृश्यतामेतावताऽपि प्रीयते रजनी न किम् ॥ ४ ॥

लुप्यमानाऽऽनन्दतारा आम्यदामीलाऽम्बुदा ।
 नाञ्जसाना घौरिवेयं गीयते रजनी न किम् ॥ ५ ॥
 घूर्णयन्ती सा विषाऽऽवेगैर्दहन्ती मे तनुम् ।
 लेलिहाना जिहया, व्यालीयते रजनी न किम् ॥ ६ ॥
 पूरिताऽसौ यातना मे, दूरिताऽऽशा जीविते ।
 विप्रयोगे दारुणैपोदीयते रजनी न किम् ॥ ७ ॥
 दत्तमेवेदं दिनं मानाय पश्याऽयाचितम् ।
 मानिनीयं याचते मे दीयते रजनी न किम् ॥ ८ ॥
 कार्यचिन्ताव्यग्रतायां हे सखे नीतं दिनम् ।
 मञ्जुनाथोक्तैरिदानीं नीयते रजनी न किम् ॥ ९ ॥

निरन्तरं संतापितानां लोकाणां रजनी किं न ह्यियते ? प्रहरेषु वापिते-
 प्वपि रजनी किं न क्षीणा भवति ॥ १ ॥ देहसन्तापस्य ऊष्मणा, एतद्दिनं
 लीयते स ('विषल गया'), मदीयैः श्वासपवनैरियं रजनी किं नोद्दीयते ?
 ॥ २ ॥ लुप्यमानाः आनन्दा एव ताराः यस्याम्, आम्यन्ति आमीलान्देव
 (दुःस्तान्येव) अम्बुदाः यस्याम्, निरवसाना (अपरिच्छिन्ना), निषेधा-
 धेको न, न तु नञ् । एवं च पूर्वोक्तैर्विदोषणैरियं रजनी घौरिव (भाङ्गाश-
 मिव) किं न गीयते ? ॥ ५ ॥ पूर्वोक्तैर्विदोषणैः रजनी किं न व्यालीयते ?
 (व्याली इवाचरति), अपि तु सर्पिणीषाऽऽभाति ॥ ६ ॥ मया जीवनाशा
 स्यन्ता, अत एवेदानीम् दारुणा एषा रजनी किं न उदीयते ? इदानीं स्वच्छ-
 न्दमुदीयतामित्याशयः ॥ ७ ॥ मानिनीं प्रत्युक्तिः—हे मानिनि ! मानाय
 त्वया अयाचितमेव इदं दिनं दत्तम्, तर्हि याचमानाय मे साम्प्रतं रजनी
 किं न दीयते ? अहं मानोत्तरं रात्रौ त्यक्तमागमं धान्डामीत्याशयः ॥ ८ ॥
 मञ्जुनाथस्य सूक्तिगानैः रजनी किं न वाप्यते ? ॥ ९ ॥

[२४]

अये विश्रम्यतामीपन्नृशंस ! स्थीयतामीपत् ।
 चिरं खिन्नोऽद्य ते खड्गो विनोदं नीयतामीपत् ॥ १ ॥
 सहस्रं खड्गधाराणां प्रहारान्सोढुमीशेऽहम् ।
 असि ते धेहि सानन्दं सखे निश्चीयतामीपत् ॥ २ ॥
 रतेः केचिद् गतेः केचिद्रसज्ञाः संगतेः केचित् ।
 रसज्ञस्तेऽसिधाराणामसौ संधीयतामीपत् ॥ ३ ॥
 विलम्बं मा बहेदानीमहं कण्ठाऽऽगतप्राणः ।
 अये मे घातक ! क्षिप्रं शरः संधीयतामीपत् ॥ ४ ॥
 शरेणैकेन भिन्नोऽहं विलोठाम्याकूलं भूमौ ।
 कृतिं ते पूरयेः पूर्वम्, ततः प्रस्थीयतामीपत् ॥ ५ ॥
 निदध्याः खड्गमेतं ते कथाशेषस्य मे स्थाने ।
 कृपालुस्ते कृपाणोऽयं जनैर्निश्चीयतामीपत् ॥ ६ ॥
 न वीक्षे दूरतः सम्यक्, समायायाः समीपे मे ।
 क्षणेऽसिन्नान्तिमे हंहो सखे ! मे प्रीयतामीपत् ॥ ७ ॥
 धनुर्धर्यायाम्यहम्, श्लाघे शरान्, भूरि प्रशंसेऽसिम् ।
 परं ते कः प्रियोऽमीपां वचो मे दीयतामीपत् ॥ ८ ॥
 रसज्ञानां सुखं ह्यते न ह्यक्तिर्मञ्जुनाधीया ।
 असौ संगीतगोष्ठीतः सखे मा गीयतामीपत् ॥ ९ ॥

अये घातक ! क्षणं विद्यामः क्रियताम् ? ते खड्गो हननकर्मणा चिरकाळा-
 प्परिद्यान्तः, अत एवासौ इंपद् विनोदं नीयताम् ॥ १ ॥ ते असिधाराणां
 रसज्ञः असौ जनः संधीयताम् (भनेन जनेन सह संधिः क्रियतामिद्या-

शयः) ॥ ३ ॥ कथाशेषस्य, स्वस्वङ्गप्रहारेण उपरतस्य मे समाधिस्थाने ते
 सङ्गं स्थापयेः । येन ते कृपाणः कृपालुरिति जनैर्निश्चीयताम्, तव एङ्गस्यैव
 सेयं कृपेति जना निश्चिन्वन्त्वित्याशयः ॥ ६ ॥ अस्ति भूरि प्रशंसते । आत्मने-
 पदमप्यस्य प्रयुज्यते कविभिर्यथा “भाशंसन्ते समितिषु सुरा धद्वैरा हि
 दैरयैर्यस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ।” (कालिदासः) । परम्,
 अमीषां मध्ये ते कः पदार्थः प्रिय इति मे वचनं दीयताम् ॥ ८ ॥ संगीत-
 गोष्ठीतः संगीतगोष्ठीयाम् । साधंविभक्तिः कस्यसिः ॥ ९ ॥

[२५]

→* सुवन्ततिङन्तोभयपदानामन्त्यानुप्रासः *←

न ते जानते नेत्रयोर्वैभवं ते ।

अहो ये पयोजेन साम्यं वहन्ते ॥ १ ॥

कलङ्केन पङ्केरुहं मौनमास्ते ।

मयात्कण्टका मूलदेशे तुदन्ते ॥ २ ॥

अमीषां कवीनां कथा दूरमास्ताम् ।

इमे संभ्रमे भूरिशः कल्पयन्ते ॥ ३ ॥

भवेऽसिन् भवेऽल्लोकसृष्टिर्नवीना ।

चिरादद्य पश्यन्ति यद्दर्पणं ते ॥ ४ ॥

न वातायने लोकयाऽऽस्ताम्रनेत्रे !

वहन् संहरेदद्य दृष्टिर्ध्रुवं ते ॥ ५ ॥

सखे पश्य जीवन्ति के, के म्रियन्ते !

अहो लाक्षया रञ्जयन्ते पदं ते ॥ ६ ॥

अये भो मृतास्पूर्णमुञ्जीवताञ्च ।

करिष्यन्ति संतुष्य किञ्चित्सितं ते ॥ ७ ॥

अपूर्वेव सा वैद्यता भाति तेषाम् ।
 स्वयं हृदयित्वा स्वयं जीवयन्ते ॥ ८ ॥
 सुखेनाऽवकृन्तेर्न खेदः सखे मे ।
 कथं कीलये केलिकारं करं ते ॥ ९ ॥
 प्रवासं प्रियाऽसंशयं याहि नूनम् ।
 प्रतीतं भवेत्ते दुरन्ते वसन्ते ॥ १० ॥
 मदात्संलपेयुर्धनाऽऽढ्या न वाऽसान् ।
 न शप्यं प्रजानन्ति ये तान् वयं ते ॥ ११ ॥
 उपेक्षां बुधाः काममघाऽऽदधीरन् ।
 स्मृतिर्मञ्जुनाथस्य न स्यात्किमन्ते ? ॥ १२ ॥

ये कमलेन सह साम्यं कुर्वन्ति ते जनाः ते नेत्रयोर्वैभवं न जानते ॥ १ ॥
 स्वप्नेप्रतः पराजितस्य कमलस्य मूलदेशे (गुदे) कण्टका घृथां कुर्वन्ति ।
 कमलनाले कण्टकानां भयहेतुकत्वमुपदेश्यते ॥ २ ॥ अथ संसारे नयीनैव
 सृष्टिर्भवेत्, यतः अद्य ते (नायिका) चिराद्दर्पणं वीक्षन्ते । चिरं दर्पणवी-
 क्षणेन शृङ्गारे अतिशयः स्यात्तेन च वीक्षकाणां उत्कण्ठा-विरह-वशात्प्रमा-
 स्तिरेव । ततश्च प्रलयोत्तरं नयीनैव सृष्टिः स्यादिति नायिकालावण्यातिशयो
 च्चन्यते । नायिकायाः पुंसवेन स्मरणम्-उर्दूभाषावर्णनशैल्यनुरोधात् ॥ ३ ॥
 अद्य ते लाक्षया पदं रक्षयन्ति, ततश्च निश्चयो नास्ति याकेः जीविष्यन्ति के-
 च मरिष्यन्ति ? कृतशृङ्गारापादासाः कृपायां जीवनम्, वैमुरये च मरण-
 मिति सौन्दर्यातिशयो च्चन्यते ॥ ६ ॥ किञ्चिन्निश्चयेन मृतानामप्युज्जीवनं
 भवतीति तस्य पीयूषत्वं द्योत्यते, तेन च नायिकालावण्यातिशयो व्यङ्ग्य
 ॥ ७ ॥ विरहेण स्वयं मारयन्ति, कृपाकरणेन च स्वयं जीवयन्ति ॥ ८ ॥
 केलिकारकं ते करं कथं रणध्मि, सुखेन मां हृन्त । मरुत्तं ते केलिरिति
 निर्दयत्वं स्पष्टम् ॥ ९ ॥ हे प्रिय ! निःसंशयं साम्प्रतं प्रवासं गच्छ, अयं

विरहविपादस्ते घसन्ते प्रतीतो भवेत् ॥ १० ॥ ये जना घनाद्यान् दृष्ट्वा-
 घ्नमपि न जानन्ति, घयं ते स्वः ॥ ११ ॥ अथ कामम् उपेक्षाम् आदर्शरत्न
 (कुर्वीरम्) ॥ १२ ॥

[२६]

सुविलासमये समयेऽप्यधुना
 नवनीरजनेत्रि ! न यासि कथम् ?
 तव ताम्यति गेहगतो दयितो
 ननु नागरि ! नावदधासि कथम् ? ॥ १ ॥
 अपि पश्य पुरस्तव दीनतया
 विनयाद्विनतिं वितनोति न किम् !
 अयि निर्भरनिष्करुणाऽऽचरणे !
 चरणे प्रणतं विजहासि कथम् ? ॥ २ ॥
 अयि सुन्दरि ! ते पदयोरनयो-
 र्मम तिष्ठति रक्तमिदं हृदयम् ।
 तदलक्तकसंभ्रमतो धरणौ
 धनघर्षणमत्र दधासि कथम् ॥ ३ ॥
 बहुलालितमेतदये दयिते !
 यत तुभ्यमहं व्यददां हृदयम् ।
 अदये ! हृदये तु निषोघ मनाक्,
 तदिदं विरहाय ददासि कथम् ? ॥ ४ ॥
 अयि भामिनि ! निर्भरहीनसुखो
 विरही तव लोठति भूमितले ।

वत भूरिदयासमये तदये करुणा-
 वति ! निष्करुणाऽसि कथम् ॥ ५ ॥
 अपि नाम बलादसिना निहतो
 भवतोऽङ्घ्रितले विलुठत्यसकौ ।
 अधुनैव हि तिग्ममसिं नु सखे
 ननु कोपमुखे निदघासि कथम् ? ॥ ६ ॥
 स हि भूरिलुठन्निह भूमितले
 विरही चिरहीनसुरो व्यरमत् ।
 अधुना भृशमुन्मिपितो विधुना
 ननु दक्षिणघात ! न घासि कथम् ? ॥ ७ ॥
 तव चित्तमिदं रमतां महतां
 विभवेषु, भवेन्मम का गणना ?
 वत दीनकुटीरतटीषु वसे-
 न्नवहर्म्यनिवासविलासि कथम् ॥ ८ ॥
 अयि पश्य ! यदीवविलोककृते
 विहितेयमहो मयका स्वदशा ।
 मित्तापि न तेन मुखाद्गदितम्
 'अयि दीन ! वदेरधुनाऽसि कथम्' ॥ ९ ॥
 ननु पश्य पुरः परिलोठति ते,
 व्यथितेपि न तेन दया स्पृहिता ।
 वद मुप्रमुखेन सखे ह्यसिना
 वत दीनमिमं विलुनासि कथम् ? ॥ १० ॥

अयि मञ्जुलनाथ विना समयं
 रचनाव्यसनाद्विरतोऽसि न किम् ?
 किमु कैरपि नाऽसि वहिः प्रहितो ?
 त्वधुनाऽपि सभासु विभासि कथम् ? ॥ ११ ॥

विलाससमयेऽपि हे कमलनेत्रि ! प्रियसमीपे कथं न यासि ? ॥ १ ॥
 तव चरणयोः मे रक्षम् (रक्तवर्णम् अनुरक्तं च) हृदयं तिष्ठति, एवं तु अल-
 ककषुष्या, पुना रक्षणार्थमत्र (पदे) घर्षणं दधासि । तथा च मे हृदयं
 गृष्टं भवेदित्याशयः ॥ २ ॥ निर्भरम् हीनम् (नष्टम्) सुखं यस्य सः ।
 भरही-विरहीति भासः ॥ ५ ॥ एकाऽऽघातेनैव असौ भूमौ लोटति, अधुनैव
 खड्गं कोपान्तरे कथं स्थापयसि ! समापय इममित्याक्षेपः ॥ ६ ॥ विधुना
 (चन्द्रेण) उन्मिषितः (उद्दीपनं गतः) एवं हे दक्षिणाऽनिल ! कथं न
 यासि ? विरही विरतः, अत एव सुखं भवान् यावित्याशयः ॥ ७ ॥ तव
 चित्तं महतां लोकानां पैभवेषु रमते । नवहर्म्यनिवासि चित्तं कुटीरे कथं
 वसेत् ? ॥ ८ ॥ यस्य जनस्य विलोकनार्थं मयका (मया) इयं दशा
 (स्वविरहपीडा अङ्गुल्या निर्दिश्यते) विहिता, म्रियतापि (मां पश्यताऽपि)
 तेन, सुखात् हृदमपि न गदितम् 'अयि दीन ! इदानीं कथमसि ?' ॥ ९ ॥
 पश्य स भूमौ लोटति, ध्यधितेऽपि (ध्ययायां जातायानपि) तेन दया न
 याञ्छिता । परं त्वम्, शुभ्रमुद्येन त्वज्जेन (भौंटी तलवारसे) इमं दीनं
 कथं लुनासि ? यदि समापनमेव तेऽभीष्टं तर्हि तीक्ष्णः खड्गोऽपेक्षितोऽभूदित्या-
 क्षेपः ॥ १० ॥ संस्कृतरचनायाः समयं विनैव निजाद्रचनाव्यसनात्कथं न
 विरतः ? सभामभ्याकैरपि एवं न निःसारितः ? अधुनापि सभासु कथं
 विभासि ? ॥ ११ ॥

[२७]

कञ्जाक्षि ! कुर्महेऽथ न किं कामयामहे ? ।
 हंहो विचिन्तयाऽपि विनोदं वहामहे ॥ १ ॥

वल्गद्वियोगवह्निमिहाऽऽधाय मानसे ।
 रक्ताऽऽहुतिं निकामममी संददामहे ॥ २ ॥
 हा इन्त संततेन वियोगाऽश्रुणाऽमुना ।
 नन्दत्सरोजनेत्रि ! न वृत्तिं लभामहे ॥ ३ ॥
 प्रायो विविक्तमाप्य तु विन्दामहे सुखम् ।
 आरामसौख्यभोगभरण्ये भजामहे ॥ ४ ॥
 प्रेमप्रमत्तयोगिगृहं किं गवेप्यते ? ।
 तस्या निवासवीथिमिमे संश्रयामहे ॥ ५ ॥
 कुत्र स्थ धर्मशास्त्रिवराः ! किं चिरायते ? ।
 एतत्प्रमोदमद्यमिमे संजुषामहे ॥ ६ ॥
 देहाय नाऽङ्गरागमथो वस्त्रमर्यये ।
 तस्याः पदाऽङ्गधूलिममी धारयामहे ॥ ७ ॥
 मोदस्व मञ्जुनाथ ! न मोदस्व मानसे ।
 मत्ता वयं विशङ्कतया सङ्गवामहे ॥ ८ ॥

वयं किं न कुर्मः ? किं च न कामयामहे ? अपि तु सर्वं कुर्मः कांक्षामश्च ।
 या चिन्ता क्लेशवहा, तथापि वयं विनोदं प्राप्नुमः ॥ १ ॥ ददामहे 'दद दाने'
 ॥ २ ॥ विविक्तं यद्योक्तानामुद्वेजकं तत्र सुखं विन्दामः, एवं च अरण्ये आराम-
 सुखभोगं प्राप्नुमः ॥ ४ ॥ चिरायतेः कर्मणि प्रत्यये चिरायते । वयं मघं सेवा-
 महे, अथ एव पृथक्करणव्यवस्था दीयतामित्याशयः ॥ ६ ॥ देहायम् अङ्ग-
 रागं वस्त्रं च धारयामहे, किं तु तस्याः पदधूलिमेव अहारागावेन हमे वयं
 धारयामः ॥ ७ ॥ त्वं प्रसन्नो भव, भवता मा भव । वयं तु मत्ताः (मत्त),
 निःशङ्कं कृतिता कुर्मः । 'कुट्ट शब्दे' ॥ ८ ॥

[२८]

न विधेहि ते विमुखं मुखम्, ननु संमुखं प्रसमीक्ष्यताम् ।
 व्यथते चिराद्विरही स ते, दयिते! क्षणं विनिरीक्ष्यताम् ॥
 परिवर्तते पृथिवीतले, शयने न नन्दति शीतले ।
 तव दृष्टिमात्रमुदीक्षते दयिते दयावति! वीक्ष्यताम् ॥ २ ॥
 अयि सत्यमेव निवेदये, हृदये त्वमेव विराजसे ।
 हृदयं विपाट्य विनिर्भयं सदयं प्रियेऽद्य परीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥
 तव दर्शनाय विनिःश्वसन्, निवसन्प्रयाणदशान्तरे ।
 विरही स तेऽद्य समाप्यते, क्षणमात्रमद्य निरीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥
 विरतोऽपि ते प्रणयी चिरान्मदिराक्षि! ते मुखमीक्षते ।
 ननु किं न पश्यसि तारकामयि किञ्चिद्दूर्द्धमुदीक्ष्यताम् ॥ ५ ॥
 ननु निर्गमाय समीहसे, वत जीव! किं नु चिरायसे? ।
 कथमद्य यास्यसि हे सखे! वत संमुखेपि निरीक्ष्यताम् ६
 उरदूमुदूढवचश्छटां प्रकटां करिष्यति संमुखे ।
 वत मञ्जुनाथवचःक्रमो विपमोऽपि साधु समीक्ष्यताम् ॥ ७ ॥

पृथ्वीतले परिवर्तते लोठति ॥ २ ॥ सदयम् (दयां कृत्वा) मम हृदयं
 विदार्य, परीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥ प्रयाणस्य परलोकगमनस्य दशान्तरे निवसन्
 स विरही समाप्तो भवति, अद्य क्षणमात्रं निरीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥ चिरात् विरतः
 (मृतः) ते प्रणयी ते मुखं वीक्षते । आकाशे किं तारकां न पश्यसि? सा
 तारा भास्वि किं नु विरतस्ते प्रणयी त्वन्मुखं विलोकते । किञ्चिद्दूर्द्धं विलो-
 ष्यताम् ॥ ५ ॥ निर्गमनाय ईहसे घेष्टसे । साहिं हे जीवित! विलम्बं किं
 करोषि? पश्य संमुखम्, तां नायिकां दृष्ट्वा कथं यास्यसीत्याशयः ॥ ६ ॥
 मञ्जुनाथवचःक्रमो विपमः (कठिनोऽपि), उदूढवचःशोभाम् उर्दूभाषाम्

संमुखे प्रकटां करिष्यति । अत एव, स साधुतया समालोष्यताम् । मञ्जुना-
थवचःक्रमे (गृहलविषये) उर्दूभाषाशास्त्रटा प्रकटा खेळतीत्याशयः । प्रमाणं
तु सहृदयानां हृदयमेव ॥ ७ ॥

[२९]

—ॐ तिङन्तपदानामन्त्याऽनुप्रासः ॐ—

अये लोकयेः किं जनाः कल्पयन्ते ।
तवाऽऽस्ये शशाङ्कोपमामानयन्ते ॥ १ ॥
दिनेऽसिन्न दीयेत दृष्टिर्दरिद्रे ।
मुखे ते तु काञ्चिद्बुचं लोकयन्ते ॥ २ ॥
त्वदास्यं यदारभ्य दीनेन दृष्टम् ।
मनाग्निन्दुमेनं घनाश्लादयन्ते ॥ ३ ॥
प्रभावं तवाऽऽलोकनस्याद्य पश्येः ।
करेणाऽपरे मानसं स्तम्भयन्ते ॥ ४ ॥
न चाऽद्यापि दृष्टिः प्रयाता त्वदीया ।
स्ववक्षः किमेते जना गोपयन्ते ? ॥ ५ ॥
न चापेपि शूराः शरं संघरन्ते ।
परं पूर्वमेवाऽपरे संव्यथन्ते ॥ ६ ॥
कृता केन लावण्यचर्चा त्वदीया ? ।
न रम्भां सुराः साधु संभावयन्ते ॥ ७ ॥
न जाने रसज्ञेषु कीदृग् दशा स्यात् ! ।
दशोरथ ते कञ्जलं सञ्जयन्ते ॥ ८ ॥

विज्ञानन्ति तस्याः कटाक्षच्छटां चेत् ।
 किमेते जना मां मुधोपालभन्ते ? ॥ ९ ॥
 यदोदेति तस्या मुखं रूपगोष्ठ्याम् ।
 परेषां मुखाऽञ्जानि निद्रामयन्ते ॥ १० ॥
 सखे मञ्जुनाथाऽद्य तिष्ठाऽवधाने ।
 न जाने कथं ते करं मर्दयन्ते ॥ ११ ॥

अये मिये ! पश्य, जनाः किं कथयन्ति ! तव मुखे चन्द्रस्योपमाना-
 नयन्ति । तव मुखे चन्द्रोपमाऽऽनयनं तेषां स्पष्टमनौचित्यमित्याशयः ॥ ९ ॥ दिने
 अस्मिन्दरिद्रे (चन्द्रे) दृष्टिरपि न दीयते, एवन्मुखे तु अनिर्वचनीयां रुचिं जनाः
 पश्यन्ति । जनाः ह्यस्युक्तया, अहं तु कदाचन पक्षपातादेव पश्येयं परं तदस्या
 जना अपि काञ्चिद्गुचिं पश्यन्तीति सूच्यते ॥ २ ॥ यतः प्रभृति एवन्मुखं
 दृष्टम् ततः प्रभृति कञ्चावशाच्चन्द्रो घनाच्छादितो भवति ॥ ३ ॥ तवालोका-
 नेन वहीसविरहाः, हृदयं करेण स्तम्भयन्ते ॥ ४ ॥ तव दृष्टिर्नेतः प्रयाता,
 पुनर्जनाः स्वं घक्षः किमित्याच्छादयन्ति । तव दृष्टौ गतायां तु विद्वद्दया
 आच्छादयेयुरपीत्याशयः ॥ ५ ॥ अपरे शप्रवः ॥ ६ ॥ रम्भातोपि ते सौन्द-
 र्यमुत्कृष्टम्, येन एवचर्चया रम्भामपि देवा न संमानयन्ति ॥ ७ ॥ कञ्जला-
 सञ्जनेन विद्वद्दयानां रसिकानां न जाने का दशा स्यादित्याशयः ॥ ८ ॥
 तस्याः कटाक्षच्छटां जानन्ति, तर्हि मां जनाः किमित्युपालभन्ते । तत्कटा-
 क्षवशादेवाहं तद्रशो भवामीति न मे दोषः ॥ ९ ॥ अनेन तस्या मुखस्य
 चन्द्रस्यं ध्वन्यते ॥ १० ॥ अद्य ते, करं मर्दयन्ते परस्परं घर्षयन्ति, न जाने
 बुद्धाः सन्तस्त्वां सादयेयुरस एवाऽपहितस्तिष्ठ ॥ ११ ॥

[३०]

रतिविगमोऽद्य मानसे कोऽयम् ।
 अवमनुते मूधैव लोकोऽयम् ॥ १ ॥

अयि सुहृदो विधीयतां किं वा ? ।
 मम हृदयं दुनोति शोकोयम् ॥ २ ॥
 मतिरयते पलायते धैर्यम् ।
 न पुनरपैति हन्त तापोयम् ॥ ३ ॥
 हिमसलिलैरथोत्पलैः किं वा ।
 शिशिरशतैर्न याति दाहोयम् ॥ ४ ॥
 अयि भियजो मुधा निदानं वः ।
 दुरवगमो ममास्ति रोगोयम् ॥ ५ ॥
 विरहकृशं विलोक्य मामाह ।
 'न परिचिनोमि वर्तते कोयम् ?' ॥ ६ ॥
 अचिहृदयं निधाय सोऽवादीत् ।
 कियदयि भोः प्रयाति खड्गोयम् ॥ ७ ॥
 अदय विधे ! विधेहि मे पीडाम् ।
 कठिनतमो ममापि देहोयम् ॥ ८ ॥
 अयि जहि मञ्जुनाथ ते मन्युम् ।
 त्वयि दयते सुहृत्समाजोयम् ॥ ९ ॥

मानसे भय कोयं रतिविगमः (मानन्दरागभावः 'वेचनी'), लोकस्तु एत-
 दुपर्यपि मम सुधैव तिररकरोति ॥ ३ ॥ मतिः किं करोमीति बुद्धिः, भयते
 निवर्तते ॥ ३ ॥ मन्युं शोकम् ॥ ९ ॥

[३१]

अहो मुष्णासि लोकान्दग्धिलोके ।
 कथं स्यात्ते प्रतीतिः पौरलोके ? ॥ १ ॥

मया मुग्धेति दत्तं मानसं मे ।
 त्वया तन्निहृतं जानन्ति नो के? ॥ २ ॥
 तथा वध्नास्यहो दृग्दामवन्धे ।
 यथा कश्चिन्न शक्तोऽस्सद्विमोके ॥ ३ ॥
 तव स्नेहोपलम्भे स्यात्प्रगल्भम् ।
 न तादृङ् नैपुणं मे चित्ततोके ॥ ४ ॥
 क्षणं ते वीक्षणं विन्दामहे चेत् ।
 वयं प्रायः प्रसन्नाः स्याम शोके ॥ ५ ॥
 तवाऽसिन् केशपाशस्याऽवबन्धे ।
 सकृद्बद्धा विमुच्येरन्नहो के? ॥ ६ ॥
 अलं ते तिग्मतोजस्तापदानैः ।
 त्वया विद्धा विमोदेरन् विधो के? ॥ ७ ॥
 प्रिये! किं कञ्चुकीबन्धप्रबन्धैः? ।
 अलं बन्धेन वक्षोजाऽऽख्यकोके ॥ ८ ॥
 अये नेत्रेण नेत्रं योजयित्वा ।
 त्वया मुष्टा न लोके, ते पटो! के? ॥ ९ ॥
 वराकः संस्थितोऽसौ ते विधोमे ।
 वसेत्किं प्राणपक्षी रुद्धरोके ॥ १० ॥
 तदास्ये हन्त दास्येनोपयायाः ।
 तदग्रे स्युर्गुणास्ते शीतगो! के ॥ ११ ॥
 अये प्रेमाऽपयायास्तापकारिन्! ।
 त्वया नो विप्रलम्भेरन् रिपो! के ॥ १२ ॥

चहन्ते प्रेमवन्धान्मोहमन्ते ।
 अगुप्मान्मोदमीयन्ते प्रमो ! के ॥ १३ ॥
 इतोऽग्रे मञ्जुनाथस्योक्तिबन्धे ।
 निबन्धारं विलोकेया न लोके ॥ १४ ॥

मया मुग्धा (छल-कपटरहिता) इति लुब्धा मे मानसं दधम्, एवया तु तव (मानसम्) निन्दुतम् गोपितम् । अत्र के वा साक्षिणो न सन्ति ? सर्वे एव जानन्ति ॥ २ ॥ दग्गुरूपे दामबन्धे (रज्जुबन्धे) । विमोके मोक्षे ॥ ३ ॥ तव स्नेहप्राप्तौ निपुणं भवेत्तादृक् नैपुणं मे चित्तरूपे लोके (दिशौ) न ॥ ४ ॥ विरही आह—तव तीक्ष्णतेजसः तापदायैः अलम् ! हे विधो ! (चन्द्र) एवया विद्धाः (पीडिताः) के प्रमोदेरन् ? ॥ ७ ॥ हे पटो ! एषा त्रेत्रेण त्रेत्रं योजयिष्यामि ये च मुष्टाः, लोके ते के ज्ञानि ? न केपीत्याशयः ॥ ९ ॥ दीनो विरही संस्वितः (मृतः) । इस्तेन हृदये रोके (छिद्रे) किं प्राणपक्षी वसेत् ? ॥ १० ॥ तस्याः (नायिकायाः) आस्ये वास्वेनोपचरः । तदास्वस्य अग्रे हे शीतगो ! (चन्द्र) ते गुणाः के ? ॥ ११ ॥ अस्मादग्रे मञ्जुनाथस्य उक्तिबन्धे (अनुप्रासगुम्फे), निबन्धारम् (अनुप्रासपरकम्) न विलोकेयाः । नाग्रेऽनुप्रास इत्यर्थः ॥ १४ ॥

[३२]

अये पद्मालये ! मातर्दयातः पाहि दीनं माम् ।
 क्षणं वीक्षस्य संसारेऽद्य निःसारे निलीनं माम् ॥ १ ॥
 तवाऽऽलम्बादहं बालोऽधुना लोकं सुखं मन्ये ।
 त्वमेवोपेक्षसे कस्मादकस्माद्धैर्यहीनं माम् ॥ २ ॥
 अनन्तैर्दुःखसंबर्तनिकामं खिन्नचित्तोऽहम् ।
 दृशं सौख्यस्पृशं मातर्दिशन्ती पाहाधीनं माम् ॥ ३ ॥

न जानन्मार्गमेतं ते दुरन्तेऽस्मिन्भवेऽभ्राम्यम् ।
 इदानीं त्वदयाऽऽधारे नयाऽऽगारे नवीनं माम् ॥ ४ ॥
 भवाञ्छ्रद्धौ निर्भरासङ्गैस्तरङ्गैर्भ्रान्तवान् वाढम् ।
 न जाले पातयेर्मातर्विदित्वा मूढमीनं माम् ॥ ५ ॥
 नृपाः प्राप्याऽधिकारं ते निकारं वित्सु विन्दन्ते ।
 न कुर्वीथाः कृपाऽम्भोधे ! कलौ कस्याऽप्यधीनं माम् ६
 सुसूक्ष्मं जीवने मातर्न मे पुण्यं परीक्षेथाः ।
 निरीक्षेथाः क्षणं मातः प्रपुष्यत्पापपीनं माम् ॥ ७ ॥
 अनन्तेऽस्मिन्विधानेऽहं न जाने तथ्यमीमांसाम् ।
 त्वमेवाऽऽख्याहि कर्तव्यं कृपाञ्छे मामकीनं माम् ८
 न लजेयं भवेत्किं ते ? निमज्जेन्मञ्जुनाथश्चेत् ।
 अये मातर्नयेथास्त्वत्पदाऽञ्जे तावकीनं माम् ॥ ९ ॥

ते मार्गं न जानन् अस्मिन्भवेऽभ्राम्यम् । इदानीं तव दयाया आधारे
 यत्र ईदृशे (अर्थात्त्वदयाया प्राप्ये) आगारे नवीनं मा नय । नवीनो हि मार्ग
 न जानीयात्, अत एव स्वमेव मां त्वरकृपालम्बे स्थाने प्रापयेत्याशयः ॥ ४ ॥
 निर्भरः आसङ्गः आश्लेषो येषाम् (अर्थात् अतिनिविद्धैः) तरङ्गैः । मां मूढं मीनं
 विदित्वा जाले न पातयेः ॥ ५ ॥ विद्वत्सु निकारम् (तिरस्कारम्) विन्दन्ते
 दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मे जीवने अतिसूक्ष्मं पुण्यं न परीक्षेथाः । सूक्ष्म-
 स्तुनो दर्शने तव हेतुो भवेत् । अत एव पुष्यद्भिः पापैः पीनं मां निरीक्षेथाः ।
 इत्याशयः ॥ ७ ॥ इदं कर्तव्यम् इदं कर्तव्यम्, इति अनन्ते विधिप्रपञ्चे, अहं
 तप्यमीमांसां न जाने ॥ ८ ॥ तावकीनो मञ्जुनाथो यदि भवान्छौ निमज्जे-
 चाई इयं ते लज्जा किं न भवेत् ? ॥ ९ ॥

❧(दोहाच्छन्दोभिरपि सेयं गीतिः प्रसिद्धा)❧

[३३]

अये पञ्जालये ! मातर्दयातः पाहि दीनं माम् ।
 क्षणं वीक्षस्व संसारेऽद्य निःसारे निलीनं माम् ॥ १ ॥
 मुग्धेन्दीवरसुन्दरे नयने सिन्धुकुमारि !
 यदि धत्से, दारिद्र्यमपि तत्र न चाऽन्तिकचारि ॥
 गलत्कण्ठयाचनालीनं विजीनं पाहि दीनं माम् ॥ २ ॥
 दृष्यद्भनपतिदुर्वचननिचयनचिरनिर्वेदि ।
 मम मानसमिदमिन्दिरे ! वत बहुतरपरिखेदि ॥
 त्वमेवाऽऽख्याहि पन्थानं भवाऽख्याध्वनीनं माम् ॥३॥
 तव पदसरसिजरजसि यदि मानसमिदमुपयाति ।
 सतर्तामेतरचिन्तनमपि प्रायः सपदि न भाति ॥
 अये मथुरापतेः कान्ते ! त्वमन्ते पाहि दीनं माम् ॥४॥

तत्र दारिद्र्यम् समीपचारि भवि न भवति । विजीनम्, क्षताऽवस्थं वृद्ध-
 मिति यावत् ॥ २ ॥ दृष्यन्तो ये धनिकाः तेषां दुर्वचननिचयेन तत्कालं वरा-
 ग्ययुक्तम् । नचिरेत्त्र न, न तु नञ् ॥ ३ ॥ तर्हि इतरेषां देवानां चिन्तन-
 मपि प्रायो न भाति ॥ ४ ॥

[३४]

भो विभो ! मम मानसे सा मञ्जुमूर्तिरुदेतु ते ।
 दीनदुःखनिवर्हणी या सा दया समुदेतु ते ॥ १ ॥
 हन्त मे भ्रमसंततं हृदयं विपीदति संततम् ।
 किञ्चिदञ्चतु लोचनं मयि मीलिताऽखिलहेतु ते ॥ २ ॥

आश्रयोसि निराश्रयाणामुच्छ्रयोसि सुसंपदाम् ।
 आलयोसि हि संविदामवदानमन्तरमेतु ते ॥ ३ ॥
 दुस्तरं भवसागरं समवाप्य मज्जति मानसम् ।
 पारमेतदुपेयतामुपयत्पदाऽम्बुजसेतु ते ॥ ४ ॥
 तारिता भवता भवेयुरजामिलप्रमुखाः सुखम् ।
 पातकी वत तादृशोहमियं दयाऽपि विमेतु ते ॥ ५ ॥
 ज्ञानमस्ति न मे, समेति च नापि कापि विचारणा ।
 संदधामि पदाऽवलम्बनमंहसो जयकेतु ते ॥ ६ ॥
 न स्मरत्यथ, नो नमस्यति, नो गृणाति, न सेवते ।
 हे दयाम्बुनिधे ! तदेषा भावना न समेतु ते ॥ ७ ॥
 स्थानमेकमुदीर्यसे सुरभारतीसेवाञ्जुपाम् ।
 मञ्जुनाथनिवेदितं वत संनिधौ समुदेतु ते ॥ ८ ॥

मम मानसे ते प्रसिद्धा मञ्जुमूर्तिरुदेतु, ते मानसे च दीनदुःखनाशिनी
 दया उदेतु । निवर्हणीति, लेखनी-रमणीवत् ॥ १ ॥ क्रमेण संततं श्यामम् ।
 भीलिताऽखिलहेतु, दूरितसमस्तकारणं हेतवेषेक्षाशून्यं ते लोचनं मयि किञ्चि-
 तुपयातु ॥ २ ॥ संपत्तीनां त्वमुच्छ्रयः (परा काष्ठा) अस्ति । संविदां ज्ञाना-
 नाम् । ते अवदानम् (बलम्) मे अन्तरं (मानसम्) प्राप्नोतु ॥ ३ ॥ उप-
 यत् प्राप्नुवत् ते पदाम्बुजमेव सेतुर्यस्मै तत् पतन्मानसं पारमुपगच्छतु ॥ ४ ॥
 अहसः पापस्य विजये ध्वजसदृशम् ॥ अयं मञ्जुनाथो मां न स्मरतीत्यादि ॥ ७ ॥

[३५]

अयि व्रजराज ! मुञ्चसे किं माम् ? ।

पदपतितं न वीक्ष्यसे किं माम् ॥ १ ॥

अवति शिशुं दयालुरन्योपि ।
 भवपतितं निरीक्षसे किं माम् ॥ २ ॥
 तव भुवने दयालुता ख्याता ।
 अपि दुरितैरुपेक्षसे किं माम् ॥ ३ ॥
 सुबहु मयाऽस्ति वेदना सौढा ।
 भवगहनैः परीक्षसे किं माम् ॥ ४ ॥
 यदि पशवोऽपि तारिता भवता ।
 न यदुपतेऽलम्बसे किं माम् ॥ ५ ॥
 प्रकटय मे सुमञ्जुमूर्तिं ते ।
 नयनसुषान्निवर्हसे किं माम् ॥ ६ ॥
 चरणसरोजमञ्जुलाऽऽमोदैः ।
 प्रमदयसे न मानसे किं माम् ॥ ७ ॥
 न किमधुना ददासि धैर्यं मे ।
 क्षतहृदयं समीहसे किं माम् ॥ ८ ॥
 अधमतमोऽपि मञ्जुनाथोऽयम् ।
 त्वदनुचरं न मन्यसे किं माम् ॥ ९ ॥

अन्य मार्गे गच्छंस्तद्योपि । मां केवलं निरीक्षसे किम्, प्रायसे किं
 नेत्याशयः ॥ २ ॥ भवगहनैः संसारजालैः ॥ ४ ॥ पदावः राजेन्द्र-वज्रगवी-
 प्रभृतयः ॥ ५ ॥ निवर्हसे शृयकरोपि ॥ ६ ॥ मानसे मां किं न प्रमोदयसे ॥ ७ ॥
 मां किं त्वं विदीर्णहृदययाम्छसि ? मम हृदयमेव दशा संनिहितेत्याशयः ॥ ८ ॥
 मञ्जु (त्वम्) नाथो यस्य, तथा च त्वारस्यामिदोहं त्वदुपायोग्य इत्याशयः ॥ ९ ॥

[३६]

→* गजेन्द्रमोक्षः *←

अयि हे गजेन्द्रदयानिधे ! गुणवारिधे ! द्रुतमीयताम् ।
 विजहासि किं करुणाऽम्बुधे ! सविधेऽद्य नाथ ! समीयताम् ॥ १ ॥
 गजराज एष मनोहरे विजहार दिव्यसरोवरे ।
 सह संस्फुरत्प्रमदच्छटां करिणीघटामुपनीय ताम् ॥ २ ॥
 करकीर्णपङ्कजरेणुभिः स करेणुभिर्विहरंश्चिरम् ।
 हृदमध्यमेप गतो ह्यभूदनुभूय तद्रमणीयताम् ॥ ३ ॥
 पयसीह कोऽपि दुरुद्धरो मकरोऽङ्घ्रिमस्य समाक्षिपत् ।
 अथ तौ महामकर—द्विपौ दधतुर्मियो दमनीयताम् ॥ ४ ॥
 मकरो महाप्रबलो जले स बलेन दन्तिनमाहरत् ।
 करुणां दशामुपगच्छता करिणाऽथ किं नु विधीयताम् ? ॥ ५ ॥
 सुहृदोऽथ मीतहृदोऽद्रवन् , करिणीषु किंकरणीयता ।
 अवशोऽधुना भृशगद्गदो द्विरदो दधौ भवदीयताम् ॥ ६ ॥
 हृदि चिन्तयंश्चरणोत्पलम् , कमलं करेण विनिक्षिपन् ।
 करुणं जुहाव—“जगत्पते ! त्वरितेन नाथ समीयताम् ॥ ७ ॥
 अयि नाथ ! यामि जलान्तरे मकरेण निर्मथितोऽन्तरे ।
 अयि हे परेश ! करेण मे ह्यवलम्बनं प्रतिदीयताम् ॥ ८ ॥”
 गजपुङ्गवस्य सवेदनं करुणं निशम्य निवेदनम् ।
 निजलोकतस्त्वरितोऽभ्यया द्विरदेऽवयान् दयनीयताम् ॥ ९ ॥
 अयि नाथ सम्प्रति पश्य मां विपमामवेहि दशामिमाम् ।
 पतितस्य किं नु भवाऽर्णवे करलम्बनं न विधीयताम् ? ॥ १० ॥

मथितोऽसि वासनयाऽनया, व्यथितोसि नाथ निरन्तरम् ।
अधुना तु कञ्जरुचिस्पृशा करुणादृशा परिचीयताम् ॥ ११ ॥
अपि दीनमेनमवेहरे ! वत मञ्जुनाथशिरोऽन्तरे ।
करपल्लवस्तु न चेत्क्षणं पदपल्लवोऽपि निधीयताम् ॥ १२ ॥

गजेन्द्रोपरि दयानिधे ! ॥ १ ॥ संस्फुरन्ती प्रमदच्छटा (हर्षच्छविः) यस्याः
तां करिणीघटाम् (समूहम्) सह उपनीय ॥ २ ॥ करेण (गुण्डया) कीर्णाः
पङ्कजपरागा याभिः । तस्य (हृदस्य) रमणीयतामनुभूय ॥ ३ ॥ गजस्य दम-
नीयो मकरः, मकरेण च दमनीयो गज इति मियो दमनीयतां दधतुः ॥४॥
किंकरणीयता किंकरणीयं यासां तद्भावः (किंकतेव्यता) । मयदीयताम् त्यक्त-
कताम् ॥ ६ ॥ सयेदनम् घेदनासहितम् । द्विरदे दयनीयताम् भवयान्
(जानन्) अभ्ययाः भागतोऽभूः ॥ ९ ॥ कञ्जरुचिस्पृशा कमलघोभाधारिण्या
॥ ११ ॥ दीनम् एनम् (मञ्जुनाथम्) भवेः रक्षेः ॥ १२ ॥

[३७]

भूयात्प्रभोऽधुना तु दया दीनदुर्जने ।
किं वा विलम्बसे मम सौभाग्यसर्जने ॥ १ ॥
नानाविधैर्न धैर्यमहो तापसंचयैः ।
दह्ये दयानिधान ! भृशं भूरिभर्जने ॥ २ ॥
पश्याऽग्रतोऽयमेति यमो मां विकर्षयन् ।
हा हन्त याति धैर्यमिदं तीव्रतर्जने ॥ ३ ॥
संतोषमाप्य चित्तमिदं शान्तिमेतु मे ।
संतापितो भ्रमामि सदा संपदर्जने ॥ ४ ॥
भ्राम्यामि मूढ एष महाघोरसंकटे ।
कक्षादुपेक्षसेऽद्य ममोन्मार्गवर्जने ॥ ५ ॥

वीक्षस्व दीन एष कियत्क्रन्दते चिरात् ।
 कस्माच्छृणोपि नाथ विपद्दोरगर्जने ॥ ६ ॥
 संतापितस्य दीनदशां किं न वीक्षसे ।
 यातासि किं प्रसादमसूनां विसर्जने ? ॥ ७ ॥
 हे नाथ भङ्गुनाथमिमं न्यकरोपि किम् ।
 सैपोस्ति चक्रवर्तिसमो दुष्टदुर्जने ॥ ८ ॥

दीने दुर्जने च (मयि) ॥ १ ॥ सांसारिकेऽस्मिन् संतापकृतभर्जने दृष्टे
 दग्धो भवामि ॥ २ ॥ मम विपत्तीनां घोरं गर्जनं परितो भवति, तस्य कोला-
 हले मम क्रन्दनं कस्माच्छृणुया इत्याशयः ॥ ६ ॥ मम असूनां (प्राणानाम्)
 विसर्जने एवं प्रसादं यातासि (गमिष्यसि) ? ॥ ७ ॥ दुष्टे दुर्जने च लोकेऽयं
 चक्रवर्तिसदृशोऽस्ति । अत एव चक्रवर्तिनस्त्रिरस्कारो नोचितः । चक्रवर्तीति
 जात्यां प्रसिद्धस्य सूचनेति तु लोकाणां भ्रम एव ॥ ८ ॥

[३८]

→* सुवन्तपदस्याऽन्त्यानुप्रासः *←

अये कामये नाथ किञ्चिद्दृशं ते ।
 क्षणं देहि दीनेऽनुकम्पालवं ते ॥ १ ॥
 अहो मे बहोः कालतो लालसेयम् ।
 कदाऽऽलोकयेयं पदाऽम्भोरुहं ते ॥ २ ॥
 क्षणं वीक्ष्यतां नाथ दीना दशा मे ।
 धरायां विलोठामि हा संमुखं ते ॥ ३ ॥
 न किं वैद्य ! संवीक्षसे रुग्णमेतम् ।
 वराकश्चिरादागतोऽयं गृहं ते ॥ ४ ॥

चिरं चिन्तया किं तथाऽहं न दूये ।
 प्रमो ! हन्ति या दीनमेतं जनं ते ॥ ५ ॥
 प्रमो भासि सर्वस्य चित्ताऽन्तराले ।
 किमालेखये दुःखमेतच्चिरं ते ॥ ६ ॥
 बलं धर्मकर्मादि केषांचन स्यात् ।
 अलं केवलं मेऽनुकम्पावलं ते ॥ ७ ॥
 यमाहुर्यमाद्रक्षणं दूरमास्ताम् ।
 प्रमो प्रार्थयेऽहं क्षणं वीक्षणं ते ॥ ८ ॥
 कथं वा हरेऽहं हरे ! मन्दकर्मा ।
 सरोजप्रभामोचनं लोचनं ते ॥ ९ ॥
 लमेताऽञ्जसा मूढचेता नु मादृक् ? ।
 लमन्ते बुधाः संविदन्ते पदं ते ॥ १० ॥
 अहं पातकी ख्यातकीर्विर्जनानाम् ।
 परं किं दयाब्धेर्दयाऽयाह्वयं ते ॥ ११ ॥
 प्रभुः पातकान्येक्ष्य चित्रायितोऽभूत् ।
 अये मञ्जुनाथ ! प्रभावो ह्ययं ते ॥ १२ ॥

इयं छाद्यसा ॥ २ ॥ एतद्दुःखं ते किम् आलेखयेयं सृष्टयेयमित्याशयः ॥ ६ ॥
 दुष्करो यमः (यमनं दमनम्) यस्य तस्माद्यमात् ॥ ८ ॥ हे हरे ! मन्द-
 कर्माऽहं ते लोचनं कथं हरे (मदमिमुखमारुपं देयम्) ॥ ९ ॥ मूढो मादृक्-
 स्ते पदं लमन्ते नु (किम् ?), नैवेत्यर्थः । बुधाः संविदन्ते (वावज्ञानस्यान्ते)
 ते पदं लमन्ते ॥ १० ॥ अहं प्रसिद्धः पातकी भक्ति, परं दयासागरस्य ते
 किं दया, ह्ययं याता ? न तुसेत्याशयः ॥ ११ ॥ प्रभुस्ते पातकानि दृष्ट्वा
 शक्तितोऽभूदयं ते प्रभावः ! धन्योऽस्ति !! ॥ १२ ॥

[३९]

नानुगृह्णासि, न किं पासि विभो दीनं माम् ? ।
 किं न जानन्नपि जानासि विभो दीनं माम् ॥ १ ॥
 पश्य मे दीनदशामद्य दयालो ! किञ्चित् । -
 किं प्रगल्भोऽपि न पुष्पासि विभो दीनं माम् ॥ २ ॥
 कर्मबन्धेन निबद्धोऽसि महामूढोऽहम् ।
 किं पुनर्मोहतो वध्नासि विभो दीनं माम् ॥ ३ ॥
 नाऽवलम्बं ददसे किं विलम्बेन फलम् ? ।
 किं न कारुण्यतो गृह्णासि विभो दीनं माम् ॥ ४ ॥
 हन्त सन्तापपरो भूरि रमे संसारे ।
 किं मुघा मायया मग्नासि विभो दीनं माम् ॥ ५ ॥
 कोसि, कुत्रासि, कथं लभ्यसेऽहं नो जाने ।
 किं न तत्त्वेन समाख्यासि विभो दीनं माम् ॥ ६ ॥
 दर्शनं नो ददसे, वैपर्यिकैर्मोहयसे ।
 मूढमालक्ष्य विमुष्णासि विभो दीनं माम् ॥ ७ ॥
 पादमुद्राऽङ्कनतो मौलिमिमं मुद्रय मे ।
 किं विमोहेन विमृद्वासि विभो दीनं माम् ॥ ८ ॥
 मूर्तिमेतां मधुरां किं न हरे ! दर्शयसे ?
 दीननाथोपि न किं यासि विभो दीनं माम् ॥ ९ ॥
 ज्ञानशून्योपि चिरादद्य गुणान् गायति ते ।
 मञ्जुनाथोपि, न विजहासि विभो दीनं माम् ॥ १० ॥

किं न अनुगृह्णासि (अनुग्रहं करोपि ?) ॥१॥ प्रगल्भश्चतुरः ॥ २ ॥ ददसे

‘दद दाने’ ॥ ४ ॥ वैपयिकैः विषयसम्बन्धिभिः प्रपञ्चैः ॥ ७ ॥ तव चरण-
चिह्नस्याङ्कनेन मे मस्तकं चिह्नितं कुरु । विमृद्वासि मर्दयसि ॥ ८ ॥ मां किं
न यासि, रक्षणार्थं मां किं नोपगच्छसि ॥ ९ ॥ मञ्जुनाथो ज्ञानशून्योपि
ते गुणानघ गायति, अत एव न विजहासि त्वमपि न त्यजसि ॥ १० ॥

[४०]

अये गिरीन्द्रनन्दिनीश ! नन्दयस्व माम् ।
अये शशाङ्कशोभिभाल ! पालयस्व माम् ॥ १ ॥
जाता नितान्ततान्तता संतापितस्य मे ।
पीयूषपूरपोषतः संतोषयस्व माम् ॥ २ ॥
याचे न चेतसा भवन्तमीहिताऽन्तरम् ।
दृशा दयास्पृशा तु तत्संभावयस्व माम् ॥ ३ ॥
यदा पशुर्विशांपते ! भवताऽधिरूह्यते ।
तदा पदाग्रदानतः संमनयस्व माम् ॥ ४ ॥

भवान् भवाऽनुकीर्तने ख्यातस्त्रिलोचनः पदाम्भोजं बुध्या-
एकेन लोचनेन तु प्रनिभालयस्व माम् श्लोमलेशोपि लुप्येत
जाने भवन्तमद्रिजाजाने ! ममाऽऽश्रयः यदि धरं शिवचरण-
मा मा निराशतां प्रदाः परिवारयस्व माम् इति ! ते पदाम्भोजं
(द्वितीया) न या-

चित्तेन अहम् ईहितान्तरम् (अन्यद् वाञ्छितम्) चामः ॥ ७ ॥

भव ! कीर्तनकथायां भवान् त्रिलोचनः प्रसिद्धः । प्रनिभ
ममं निराशतां मा प्रदेहि । मां परिवारयस्व (निजं
कुरु) ॥ ६ ॥

[४१]

अहो शम्भो ! भवेत्किं मो ममैवार्थं विलम्बोऽयम्
सहृद्दारेच्छया शीघ्रं पुरारे ! तेऽवलम्बोऽयम् ॥ १ ॥

कियद्दाम्यामि भो भूमन् ! भवेऽसिन्भूरि भीतोहम् ।
 अहो भूतेश ! किं कुर्वे, भवाऽध्वा भूरिलम्बोऽयम् ॥ २ ॥
 मनोमोहाय जायन्ते जगद्वस्तूनि पर्यन्ते ? ।
 अहो मे लोलुपस्याऽग्रे धृतोऽभूत्किं करम्भोऽयम् ? ॥ ३ ॥
 बहिर्जानन्ति मां सन्तम्, हृदन्तं केऽपि नेक्षन्ते ।
 अहो किं दर्शयेदग्रे दुरन्तं दुष्टदम्भोऽयम् ॥ ४ ॥
 विभो वीक्षस्व चिन्ताऽसौ न किं तावदुरन्ता मे ।
 अहो लघो हृदन्ते मे न कृन्तेत्किं कलम्बोऽयम् ? ॥ ५ ॥
 रो भूतेश भुक्तेभ्यो न भोगेभ्यो विरज्येऽहम् ।
 हन्तेऽन्वाऽऽयातं तृपाऽऽतो मिष्टमम्भोऽयम् ॥ ६ ॥
 किं मुधादिन्यां सनाथो मञ्जुनाथोऽयम् ।
 कोसि, कुन्को दयालेशोऽद्य शम्भोऽयम् ॥ ७ ॥
 किं न तत्तृपाभयं तेऽवलम्बः (अभूत्) ॥ १ ॥ भवमार्गः अति-
 दर्शनं नो पर्यन्ते परिणामे । करम्भो दधिमिधसक्तुः । 'ज्योत्स्नाक-
 मूढमालक्ष्याः' मुरारिः ॥३॥ किं दुरन्तम् (दुष्परिणामम्) दर्शयेत्
 पादमुद्राऽऽवलम्बः (बाणः) किं न कृन्तेत् ? इयं चिन्ता बाणसद-
 किं विमोहं तृपातो मुखागतं मिष्टम् भग्भः कथं मुञ्चेत् ? ॥ ६ ॥
 मूर्तिमेतां मा [४२]
 दीननाथोणिहेशपदाऽम्भोजमुञ्ज्वलम् ।
 ज्ञानशून्ये महेशपदाऽम्भोजमुञ्ज्वलम् ॥ १ ॥
 मञ्जुनाथंतस्य तापहरं किञ्चिदस्ति चेत् ।
 किं न भग्भ्यामहे महेशपदाऽम्भोजमुञ्ज्वलम् ॥ २ ॥

लीयेत लामलोमलवोऽप्यान्तरस्य, चेत् ।
 विन्दामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ३ ॥
 यायाद्यमोऽपि मौनमहो नम्रमौलि, चेत् ।
 अर्चामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ४ ॥
 संसारसागरस्य महापोतमाततम् ।
 श्लाघामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ५ ॥
 एतावदेव देव ! सदाऽभ्यर्थयामहे ।
 पश्याम हे महेश ! पदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ६ ॥
 गर्वोद्धुरं कदापि न याचामहे नरम् !
 याचामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ७ ॥
 काव्येषु मञ्जुनाथ न नः स्पर्द्धया फलम् ।
 वीक्षामहे महेशपदाम्भोजमुज्ज्वलम् ॥ ८ ॥

संतापितस्य तापहरं यदि किञ्चिदस्ति, तर्हि तद् शिवपदाम्भोजं बुध्या-
 महे ॥ २ ॥ यदि शिवचरणं विन्दामहे तर्हि चित्तस्य छोमलेशोपि लुप्येत
 ॥ ३ ॥ नतमस्तकं यथा स्यात्तथा यमोपि मौनं यायाद्यदि ययं शिवचरण-
 मर्षामः ॥ ४ ॥ आततम् विस्तृतम् ॥ ५ ॥ हे महेश ! ते पदाम्भोजं
 पश्याम । लोट् ॥ ६ ॥ नरम् (नरात्, भविवक्षार्यां द्वितीया) न या-
 चामहे अपि तु पदाम्भोजम् (पदाग्नुजात्) अभीष्टं याचामः ॥ ७ ॥

→* भवाऽटवी *←

[४३]

अहो कं वाऽऽथयेयं दीनबन्धो ? ।
 खदुःखं कं वदेयं दीनबन्धो ? ॥ १ ॥

महाघोरे घनेऽहं काननेऽस्मिन् ।
 वद त्वं कं भजेयं दीनबन्धो ॥ २ ॥
 वनाऽग्निः सर्वतो मे संबृतोऽयम् ।
 अहो कुत्र द्रवेयं दीनबन्धो ? ॥ ३ ॥
 पथि श्रान्तो नितान्तोत्पीडितोहम् ।
 कथं शान्तिं वहेयं दीनबन्धो ॥ ४ ॥
 प्रभो ! आम्यामि दिङ्मूढोऽतिवेलम् ।
 कथं मार्गं जुपेयं दीनबन्धो ॥ ५ ॥
 अहो वन्यद्विपो मामेति हन्तुम् ।
 वटेऽसिन्नापटेयं दीनबन्धो ॥ ६ ॥
 द्रुतं शाखां प्रगृह्णाऽऽलम्बितोहम् ।
 परं कूपस्तलेऽयं दीनबन्धो ॥ ७ ॥
 अधः कूपो, द्विपोयं संमुखे मे ।
 कथं शाखां त्यजेयं दीनबन्धो ॥ ८ ॥
 परं क्षौद्रस्य वृक्षाद्विन्दवो मे ।
 मुखे ह्यायान्त्यमेयं दीनबन्धो ॥ ९ ॥
 इमां शाखामपीमौ भूपकौ द्वौ ।
 लुनीतः, किं चरेयं दीनबन्धो ? ॥ १० ॥
 क्व भो गच्छामि ? कुर्वे किं प्रभो मे ? ।
 त्वमेवाऽऽख्याह्युपेयं दीनबन्धो ! ॥ ११ ॥
 विहाय त्वां कमन्यं मञ्जुनाथम् ।
 वटेऽसिन्नारटेयं दीनबन्धो ! ॥ १२ ॥

पथिश्रान्तः मार्गचलनखिन्नः ॥ ४ ॥ जुषेयं प्रामुद्याम् ॥ ५ ॥ आपटेयम्
आगच्छेयम् ॥ ६ ॥ परं वटवृक्षात् क्षौद्रस्य मधुनो विन्दवो मे मुखे भ्रमेयम्
(अपरिमितं यथा तथा) आपान्ति ॥ ७ ॥ उपेयम् उपगन्तव्यम् (शर-
णम्) स्वमेव आख्याहि ॥ ११ ॥ मञ्जुं त्वां नाथं विहाय, अस्मिन् वटवृक्षे,
अन्यं कम् आरटेयम् आह्वयेयम् ॥ १२ ॥

[४४]

भ्रमन्तं भूरि संसारे मुरारे पाहि दीनं माम् ।
पदाब्जे ते विलोठन्तं द्रुतं संयाहि दीनं माम् ॥ १ ॥
मुहुः क्लिश्राति चिन्ताऽसौ समन्तादाकुलीभूतम् ।
ततोपि व्रीडयत्येपा महच्चाऽऽशा हि दीनं माम् ॥ २ ॥
न द्ये दुर्जनाऽऽलापैः, पराभूये न संतापैः ।
चिरायोपेक्षणं ते याधते संदाहि दीनं माम् ॥ ३ ॥
न भाग्यं तादृशं यत्ते विलोके रूपसौभाग्यम् ।
धिनीति ध्यानसौर्यं ते सुधासंवाहि दीनं माम् ॥ ४ ॥
न दैन्याद्भूयते चित्तम्, न वित्तं स्तूयते भूरि ।
अर्धैर्यं किन्तु संघत्ते सदा संनाहि दीनं माम् ॥ ५ ॥
अविश्रान्तं प्रतीक्षातो नितान्तं श्रान्तचित्तोहम् ।
दयालो दृक्सुधाऽऽसारैर्नवं निर्माहि दीनं माम् ॥ ६ ॥
श्रुतीनां भूरिभूतीनां विफलपैर्दिग्निमूढोहम् ।
कथंकारं विलोके त्वां मनागाख्याहि दीनं माम् ॥ ७ ॥
कृपापीयूषलेशार्थं प्रयस्यन् दूयमानोऽहम् ।
निरीनं द्वारदेशे ते न प्रत्याख्याहि दीनं माम् ॥ ८ ॥

गामालम्ब्य ते भूमन् ! सनाथो मञ्जुनाथोयम् ।
 तानीं त्वद्दशौष्ठं पाहि मा वा पाहि दीनं माम् ॥ ९ ॥

सुधासंकाहि अमृतप्रवाहकं ते ध्यानमुखमेव मां धिनोति प्रीणयति
 ७ ॥ विस्रम् अधिकं न स्तूयते, वित्ताथमेव बहुलं प्रयासो न क्रियत
 ज्ञाशयः । पाम् संनाहि सर्वदा सजम् अधैर्यं मां संधत्ते आश्रयति । एवं
 तम कामवस्थां करिष्यसीत्यधैर्यं सदा मे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ दृष्टिसुधाव-
 णेन दीनं मां नवीनं कुरु, मम संसारपरिश्रमं लिन्धीत्याशयः ॥ ६ ॥
 गुरिशास्त्रानां वेदानां विकल्पैः ॥ ७ ॥ प्रयत्नं प्रयासं कुर्वन् ॥ ८ ॥

[४५]

दयालो ! किमालोकसे निःस्पृहम् ।
 चिरं व्याकुलो हन्त लोठाम्पहम् ॥ १ ॥
 न किं वीक्षसे नाथ दीनाननम् ।
 चिरं चिन्तया हन्त दैन्याऽऽवहम् ॥ २ ॥
 खरैरश्रुपूरैर्निरुद्धे दृशौ ।
 कथं नाम शोके विलोके त्वहम् ? ॥ ३ ॥
 सुहृत्सूनुसंवन्धिनोऽप्यद्य माम् ।
 विमुञ्चन्ति भूमौ गतं निःसहम् ॥ ४ ॥
 न कंचित्सहायं विलोके विभो ! ।
 क्व भो दर्शयिष्यामि चित्ताऽऽग्रहम् ? ॥ ५ ॥
 मतेर्दीनबन्धो ! न गन्धोस्ति मे ।
 सदा मन्दकर्माणि कुर्वेऽन्वहम् ॥ ६ ॥
 कथं पुण्यमन्वेपये जीवने ।
 इदं दुष्कृताऽनन्तदावेद्दहम् ॥ ७ ॥

इदानीं प्रभो मञ्जुनाथोद्धृतिम् ।
दयालोस्तत्रैवाऽद्य हस्तेऽग्रहम् ॥ ८ ॥

यदा ऋक्षिसहायक एव नास्ति तर्हि चित्तस्य धामग्रहम् (अभिलिखेशम्) कुत्र दर्शयिष्यामि ? न कुत्रापीत्यर्थं ॥ ५ ॥ मम बुद्धेर्लेशोपि नास्ति, अत एव बुद्धिशून्य प्रतिदिन मन्दकर्मणि कुर्वे ॥ ६ ॥ इद (पुण्यम्) पाप-रूपे अनन्ते दाये (घनाशौ) अदहम् ॥ ७ ॥ मञ्जुनाथोद्धारस्तव हस्त एवास्ति ॥ ८ ॥

[४६]

हंहो मुवृन्द मामहो दीनं न पासि किम् ? ।
दीनं दयानिधे तत्राऽधीनं जहासि किम् ? ॥ १ ॥
आकण्ठमग्रमेनमहो मोहसागरे ।
हित्वा दयावतार विदूरे प्रयासि किम् ॥ २ ॥
बद्धोऽसि पूर्वमेव पुराकर्मबन्धनैः ।
तस्योपरि प्रभोऽद्य विमोहं ददासि किम् ? ॥ ३ ॥
भ्रान्तो भ्रमामि भूरि विभो ! कर्मकानने ।
मायामरीचिकां पुनर्मूढे दधासि किम् ॥ ४ ॥
चित्तेन चिन्तयैव चिरादतिराचिता ।
प्रेमाऽम्मयेन नाथ न चेमां लुनासि किम् ॥ ५ ॥
नेमां रुणत्सि, मोहिनी मायाऽस्ति संमुखे ।
कृपाऽन्तिकेऽन्धमेनमपास्याऽपयासि किम् ? ॥ ६ ॥
चित्ताऽन्तरे जनस्य निपासं करोपि चेत् ।
चित्तस्य वेदनां तदा मे नाऽप्रयासि किम् ? ॥ ७ ॥

पश्याद्य दयादृष्टये द्वारे लुठामि ते ।
 पश्यन्नपि प्रभोऽद्य न पश्यन्निवाऽसि किम् ॥ ८ ॥
 तापेन भूरितापितो लोठामि भूतले ।
 हंहो दयानिधान ! दयां नोपयासि किम् ? ॥ ९ ॥
 दीनोपि तावकोऽसि विहीनोपि साधनैः ।
 मामद्य मञ्जुनाथ विमोहैः प्रमासि किम् ॥ १० ॥

गोहसागरे भाकण्ठमग्नम् एनम् (माम्) ॥ २ ॥ पूर्वकृतकर्मणां धन्धनैः
 ॥ ३ ॥ आन्तो भ्रमामि, कर्तव्येषु भ्रमयुक्तोहं कर्मवने भ्राम्यामि ॥ ४ ॥
 चित्तेन चिन्ताद्वारा (चिन्तां कृत्वा कृत्वा) चिरात् पीडा आधिता
 (संचिता), इमाम् (पीडाम्) प्रेमवर्षया किं न लुनासि ॥ ५ ॥ कूपस-
 मीपे अन्धम् एनम् (माम्) अपास्य स्वक्त्वा किमर्थं गच्छसि । माया कूप-
 सदशील्यर्थः ॥ ६ ॥ विमोहैः मां किं प्रमासि, विमोहानुत्पाद्य तद्वारा मां
 किं परीक्षसे इत्याशयः ॥ १० ॥

[४७]

दोषं ददासि चेद्विभो ! चित्तं तदा व्यकारि किम् ? ।
 पुण्यं परीक्षसे प्रभो ! बुद्धिर्न सा व्यतारि किम् ? ॥ १ ॥
 जाने प्रभो त्वदिच्छया लोकोऽखिलं विचेष्टते ।
 हंहो दयानिधे तदा दोषो मम व्यचारि किम् ॥ २ ॥
 स्वामिन् ! ममैनसामहो संख्यां कथं करिष्यसे ।
 सेयं परार्द्धपूरिणी पूर्वं प्रभो ह्यकारि किम् ॥ ३ ॥
 पूर्वं त्वजामिलादयस्त्राता त्वया दयावशात् ।
 अस्तकृते दयानिधे सेयं दया न्यवारि किम् ॥ ४ ॥

पापीति मां कथं त्यजेर्वादं भजे दयानिधे !
 पृच्छाम्यहम् 'पुरा त्वया पापी न उदधारि किम् ?' ॥ ५ ॥
 नाहं विशेषलम्पटो वाढं पटो ! परीक्ष्यताम् ।
 किन्तु प्रलोभनैः प्रभो ! ज्ञानं मम त्वहारि किम् ॥ ६ ॥
 स्वामी स मञ्जुनाथ ते स्तोकं न दोषमीक्षते ।
 पुण्यैः प्रसन्नताऽथ चेद्दानं दयाऽनुसारि किम् ? ॥ ७ ॥

'त्वं पापान्याचरसीति' मह्यं त्वं दोषं ददासि, तर्हि हृदि स्थितेन त्वया
 मम चित्तं किं व्यकारि ? (विकृतं कृतम् ?), सा बुद्धिः (पुण्यानुसारिणी)
 किं न व्यतारि ? (अदायि) ॥ १ ॥ एतसां पापानाम् । सेयं (संख्या)
 परार्द्धपुरिणी परार्द्धपर्यन्ता किमित्यकारि ? मम दोषाः परार्द्धसंख्यातोऽप्य-
 धिकाः, अत एव संख्याऽभावात्परिमाणं कथं भवेदित्याशयः ॥ ३ ॥ पापीति
 कृत्वा मां कथं त्यजसि, हे दयानिधे अहमस्मिन्विषये वादं करोमि ! 'किं
 त्वया कश्चिरपापी न उदधारि (उद्धृतः) ?' यदि पूर्वं पापी उद्धृतस्तर्हि अहं
 किमर्थं त्यक्तो भवेयमित्याशयः ॥ ५ ॥ प्रलोभनैर्मम ज्ञानं किमित्यहारि ?
 ॥ ६ ॥ स स्वामी दोषं स्तोकमपि नेक्षते । यतः—यदि पुण्यैः प्रसन्नता तर्हि
 दयानुसारि किं दानं जातम् ? यदि पुण्याऽभावेऽपि कृपा भवेत्तदैव दयाऽ-
 नुसारं दानमित्याशयः ॥ ७ ॥

[४८]

हरे ! संतरेद्भाग्यनौका ममेयम् ।
 क्षणं क्षेपणी स्याद्दया चेत्तवेयम् ॥ १ ॥
 मवाऽब्धिस्तु कल्लोलमालाऽऽकुलोयम् ।
 महाजर्जरा नाथ नौका ममेयम् ॥ २ ॥
 ततोऽप्यद्य विद्योतते नैव मास्वान् ।
 घटा चोत्कटा व्योम्नि विस्फूर्जितेयम् ॥ ३ ॥

न पश्यामि मार्गं निरुद्धोऽन्धकारे ।
 विचारेण हीनाऽतिदीना दशेयम् ॥ ४ ॥
 महासागरे दुस्तरे वाति वायौ ।
 भिमङ्गुस्तरिर्दोलते चञ्चलेयम् ॥ ५ ॥
 भ्रमीणां भ्रमिर्भूरि भीतिं विधत्ते ।
 न जाने कदाऽनेन लीयेत सेयम् ? ॥ ६ ॥
 इदानीं न मे शक्तिरस्याः प्रवाहे ।
 क्षणादेव हे देव मग्धो भवेयम् ॥ ७ ॥
 न वीक्षेऽधुना त्वां विना रक्षकं मे ।
 हृदन्तःस्थितं त्वां किमावेदयेयम् ? ॥ ८ ॥
 इदानीं तु हे नाथ नेत्रे निबद्धे ।
 निरुद्धेयमत्रैव नौः किं चरेयम् ? ॥ ९ ॥
 दृशा मञ्जुनाथं क्षणं वीक्षसे चेत् ।
 निमग्धोपि कामं हरे ! संतरेयम् ॥ १० ॥

क्षणार्थं तव दया यदि क्षेपणी (नौकादण्डः 'बही') स्यात्तर्हि मम
 भाग्यरूपा नौका संतरेत् ॥ १ ॥ भिमङ्गुः मज्जनाऽऽशङ्काग्रस्ता तरिः दोलते
 आलोडिता भवति । आशङ्कायां सन् ॥ ५ ॥ भ्रमीणाम् (जलावर्तानाम्)
 भ्रमिर्भ्रमणम् । अनेन आवर्तभ्रमणेन ॥ ६ ॥

[४९]

उपेक्षयाऽलम्, जहासि कालम्, द्रुतं न किं पासि भो विभो माम् ?
 सुधामये ! कामयेऽनुकम्पां शुधाऽवजानासि भो विभो माम् ॥ ११ ॥

तवाऽज्वलम्बेन निर्भयोहम्, न वा विलम्बेन लाभमीक्षे ।
 समन्ततो व्याधिसंततोहम्, कुतो न गृह्णासि भो विभो माम् ? २
 अयेऽज्वलोकस्व बन्धवाधाम्, ममाऽपराधांस्तु माऽनुमासीः ।
 दयाऽब्धिराकर्णितो मया त्वम्, कथं विमृद्रासि भो विभो माम् ? ३
 निरन्तरं वाघते विचिन्ता दुरन्तसंतापसंकुलं माम् ।
 किरन्तमश्रूणि दुःखदूनं कथं न पुष्पासि भो विभो माम् ? ॥४॥
 त्रिलोकलक्ष्मीललाममूर्तिर्विलोकनीयोऽसि लोकपालैः ।
 अकिञ्चनं माययाऽनया ते कथं नु पुष्पासि भो विभो माम् ॥५॥
 अमन्त्रनेकासु भूमिकासु श्रमं कियन्नाथ धारयेऽहम् ।
 न पारये हन्त पालयेथाः कियद्विमथासि भो विभो माम् ॥ ६ ॥
 क्व यामि, किं वाऽऽचरामि, कीदृग्भवामि, कस्यै निवेदयामि ।
 कथं विलोठामि ते पदाऽब्जे, न किं त्वमाख्यासि भो विभो माम् ७
 विशीर्यते देहसन्धिवन्धो, न दीनवन्धो ! सहे निवोडुम् ।
 न चेतना चेष्टतेऽधुना किं न वाऽनुगृह्णासि भो विभो माम् ॥८॥
 न कोपि मार्गाऽवबोधको मे, भवन्निकेतं वदेतु को मे ?
 व्यथाशतैराकुलं किलेमं वृथा निगृह्णासि भो विभो माम् ॥ ९ ॥
 सुमञ्जुना ते गुणेन भूमन् ! स मञ्जुनायोऽद्य निर्मयोयम् ।
 विना भवन्तं न वेद्म्यवन्तं पुनर्न किं पासि भो विभो माम् ? ॥१०॥
 उपेक्षां मा कुरु, कालं जहासि वृथैव उद्धारकालं मे यापयसि । अये !
 (हरे) अहम् अनुकम्पां सुधाम् (दयामृतम्, ध्यस्तस्वरूपम्) कामये ।
 भवजानासि तिरस्करोपि ॥ १ ॥ मम सांसारिकबन्धनानां बाधाम् अवल्लो-
 कस्व ॥ ३ ॥ अकिञ्चनं (दीनम्) मां मायया कथं पुष्पासि प्रतारयसि ।
 लोकपालैरपि दर्शनीयस्व ते इदं नोचितमित्याशयः ॥ ५ ॥ अनेकासु भूमि-

कासु (अनेकेषु जन्मस्वित्याशयः) ॥ ६ ॥ देहसन्धीनां बन्धो विशीर्यते,
मम देहो विशीर्णप्राय इत्यर्थः । मम चेतना न चेष्टते, मम चैतन्यं नास्ती-
त्याशयः ॥ ८ ॥ निगृह्णासि दमयसि ॥ ९ ॥

[५०]

अपि नाथ दयादृष्टिं तव देहि दयालो ! मे ।
विदधासि तिरस्कारं किल केन कृपालो ! मे ॥ १ ॥
भ्रान्तोऽस्मि भृशं भूमन् ! भ्रमभूरिभवाऽरण्ये ।
अधुना तु वनान्तेऽस्मिन् भव नाथ निभालो मे ॥ २ ॥
मम मन्दकृतिस्तोमो वत बीजमभूत्पूर्वम् ।
कृतकर्मतरुः सोयम्, अधुना तु विशालो मे ॥ ३ ॥
अपि नाथ गजेन्द्रेऽभृद्भवदीयदया पूर्वम् ।
अधुना तु दयासिन्धो वद केन करालो मे ? ॥ ४ ॥
लोठामि भृशं भूमौ दीनोऽयमहं त्वग्रे ।
निद्रासि कथङ्कारं ननु शेषशयालो ! मे ॥ ५ ॥
विदधासि दयादृष्टिं यदि किञ्चिदपि स्वामिन् ।
न हि नाथ भयं किञ्चित्कलयेदपि कालो मे ॥ ६ ॥
यदि कष्टमये काले न करोषि कराऽऽलम्बम् ।
तव भूरिकृपाऽऽलोकैः किमकारि कृपालो मे ? ॥ ७ ॥
भृशमन्यजनग्रीत्यै सुरशाखिचयोऽप्यास्ताम् ।
व्रजभूमिभवो भूत्यै भवतात्स तमालो मे ॥ ८ ॥
अपि नाथ न नाथेऽन्यत्, परमस्तु भवचित्ते ।
वत मञ्जुलनाथोऽयं चपलोपि च बालो मे ॥ ९ ॥

भ्रमबहुले भवाऽरण्ये । हे नाथ मे निभालः (निभालयतीति निभालः, निरीक्षकः) भव ॥२॥ मम मन्दकार्यसमूहः पूर्वं बीजरूपेऽभवत् । अद्युना मे कृतकर्मरूपः तदः विशालो जातः, बीजरूपेण स्थितं मन्दकृत्यं विशालतरु-रूपे परिणतमित्याशयः ॥ ३ ॥ मे (मदर्थम्) केन करालः (क्रूरः) अस्ति ॥ ४ ॥ दीनस्य स्मृमौ लोटनं पश्यन्नपि हे मम शेषशायिन् ! त्वं कथं निद्रासि ? एवं कष्टसमये निद्रा नोचितेत्याशयः ॥ ५ ॥ यदि कष्टकालेपि करालम्बनं न ददासि, तर्हि तव कृपाकटाक्षैः किं मे कपालः अकारि ? ('क्या हमारा तिर किया' इति लोकोक्तिः) ॥ ७ ॥ अपि अन्यजनानां तोषार्थम् कल्पवृक्षसमूहो भृशमस्तु । मम कल्याणाय तु व्रजभूमिजातस्त-मालवृक्षः (श्रीकृष्णः) अस्तु । रूपकातिशयोक्तिः ॥ ८ ॥ नाथे आशासे ॥ मञ्जुनाथश्चपलोपि मे बालः अस्तीति भवचित्तेऽस्तु ॥ ९ ॥

[५१]

✽॥ नैवप्रचलितगीतिः ॥✽

भयभीतमेनमालोक्य स मामविता भविता वनमाली मे ।
भृशमन्धकारिभववीथिपथे सविता भविता वनमाली मे ॥१॥
आम्यामि भूरि संतापभृतो भुवनेषु नेह मिलितो ह्यविता ।
तप्तस्य भूरिकारुण्यसुधास्रविता भविता वनमाली मे ॥ २ ॥
ननु कस्य पुरो वाचाभरेण याचामि दैन्यचिन्ताकरेण ।
संसारघोरसंतापलेशलविता भविता वनमाली मे ॥ ३ ॥
धनगर्वमत्तधनिकाऽऽलयेषु लिप्ताभरेण घनपङ्किलोऽसि ।
कारुण्यपूरपीयूषभरात्पविता भविता वनमाली मे ॥ ४ ॥
यदि मञ्जुनाथस्यक्तिर्न मता कविताप्रबन्धमाधुर्यविदाम् ।
कीर्तिप्रसारसौभाग्यसारसविता भविता वनमाली मे ॥ ५ ॥

एनं मां भयभीतमालोक्य स (दयालुत्वेन प्रसिद्धः) घनमाली, मे
 सविता (रक्षकः) भविता भविष्यति । अन्धकारयुक्ते भवधीयेः मार्गे वन-
 माली मे सविता (सूर्यः) भविष्यति, भवमार्गे धीकृष्ण एव मे मार्गद-
 र्शको भविष्यतीत्याशयः ॥ १ ॥ तप्तस्य (मे कृते) कार्ण्यसुधायाः सविता
 (सावकः) ॥ २ ॥ दैन्यचिन्ताकार्षेण घाणीभरेण कस्य जनस्य पुरो
 याचामि ? सविता (छेदकः) ॥ ३ ॥ धनं यथा तथा पङ्किलोऽस्ति; अति-
 क्लृपोऽसीत्याशयः । पविता (शोधकः) ॥ ४ ॥ तर्हि घनमाली मे
 पीतिप्रसाररूपस्य सौभाग्यसारस्य सविता (उत्पादकः) भविता ॥ ५ ॥

स्वदेशगीतयः ।

[५२]

अहो श्रीभारताऽभिख्योऽतिमुख्यो दिव्यदेशोऽयम् ।
 अपि ध्यायेत्सुरेशो यं स भूमेः संनिवेशोऽयम् ॥ १ ॥
 जगज्जीवातवे जाताऽनुयाता जाह्नवी यस्मिन् ।
 प्रसर्पत्पुण्यपीयूषप्रवेशो भूप्रदेशोऽयम् ॥ २ ॥
 त्रिलोकाऽधीश्वरो यस्मिन्हरो वाराणसीवासी ।
 प्रहासी स्वर्गसौख्यानाम्, विभासी भूनिवेशोऽयम् ॥३॥
 हरिर्यस्मिन् बहून्वारान् समादध्रेऽवतारांस्तान् ।
 ध्रुवं मन्ये महिम्ना नाकलोकस्यापदेशोऽयम् ॥ ४ ॥
 अमुष्मिन्वाद्धिताऽऽनन्दो मुकुन्दो मोदमातेने ।
 तदीयाऽलङ्घ्यलीलाभिर्विलीनाऽलीकलेशोयम् ॥ ५ ॥
 ध्रियन्तेऽस्मिन्निधिप्रख्याः सुविख्याता अमी चेदाः ।
 भृशं भूमण्डले ख्यातोऽवदातो यन्निदेशोऽयम् ॥ ६ ॥
 अमुष्मिन्नेव सर्वादौ दिदीपे ज्ञानदीपोऽयम् ।
 सदा ह्यध्यात्मविद्यायां युधानां श्मश्रुकेशोऽयम् ॥ ७ ॥

हिमाद्रिः प्रोन्नते मौलौ चकासचामरं धत्ते ।
 उदन्वद्धौतपादाऽग्नौ नरेशानां नरेशोऽयम् ॥ ८ ॥
 विराजत्कुङ्कुमक्षेत्रो विजैत्रोऽशेषदेशानाम् ।
 स वै काश्मीरदेशोऽस्मिन्समिन्वे स्वर्गशेषोऽयम् ॥ ९ ॥
 कलाविद्यागृहं यस्मिन् जयाऽऽद्यं तत्पुरं रम्यम् ।
 स धीमान्मानसिंहाऽऽख्योऽधितिष्ठत्यम्बरेशोऽयम् ॥ १० ॥
 अमुष्मिन्नुष्णशीताद्याः प्रतीताः स्युर्यथाकालम् ।
 अहो क्रीडास्थलं देव्याः प्रकृत्याः पुण्यवेपोऽयम् ॥ ११ ॥
 रसालाऽक्षोटनारङ्गाऽम्बुजद्राक्षेक्षुजम्भीरम् ।
 फलं यस्मिन्नलं सिध्येत्स कश्चिद्भूविशेषोऽयम् ॥ १२ ॥
 भृतो नानाविधैर्धान्यैः किलाऽन्यैर्यानि नीयन्ते ।
 अहो सर्वाऽनुजीव्याऽनन्तसंपत्संप्रवेशोऽयम् ॥ १३ ॥
 सनिभ्यो हीरकं सूते प्रभूतेलासनाधोऽयम् ।
 ध्रुवं नानाऽऽकराऽधीशो धनेशानां धनेशोऽयम् ॥ १४ ॥
 हिमाद्रिर्मस्तकम्, चाहू इमौ पूर्वाऽपरौ देशौ ।
 हृदा ध्येयाऽङ्गसंस्थानं दधानोऽसत्परेशोऽयम् ॥ १५ ॥
 हिमाद्रौ मस्तके गङ्गा, भुजङ्गा भूरि जृम्भन्ते ।
 सदा धर्माऽनुयातोऽङ्गेऽपदातो व्योमकेशोऽयम् ॥ १६ ॥
 कियद्गीतानि गायामो न वृष्यामो गुणैः किन्तु ।
 करेणाऽऽपाद्यतेदानीं स्वदेशो हा विदेशोऽयम् ॥ १७ ॥
 सखे मे मञ्जुनाथाऽलम् मुघा मा यापयेः कालम् ।
 अहो ते संस्कृतोपेतो न रोचेतोपदेशोऽयम् ॥ १८ ॥

यं (भूसंनिवेशम्) इन्द्रोपि ध्यायेत्स भूमेः संनिवेशः अयमस्ति ॥ १ ॥
जगतां जीवनौषधाय जात्य, जाह्नवी यस्मिन्देशेऽनुयाता, अत एव प्रसर्पतः
पुण्यरूपपीयूषस्य प्रवेशो यस्मिन्नीदृशोयं भूप्रदेशः ॥ २ ॥ तान् (प्रसिद्धान्)
भवतारान् दधे । महिम्ना स्वर्गलोकस्वाऽपि अपदेशः विदम्बकः ॥ ३ ॥
निधिसदृशाः । भूमण्डले येषां (वेदानाम्) अवदातः पवित्रो निदेशः
(आज्ञा) ह्यातः ॥ ६ ॥ बुधानां 'इमथुकेशः (कीर्तिरक्षणे इमथुसदृशः
'मूर्छो का बाल') ॥ ७ ॥ हिमाद्रिरस्य मौलौ देदीप्यमानं चामरं धारयति ।
उदन्वता (समुद्रेण) घौतं पादाग्रं यस्य, समुद्रपर्यन्तविस्तृत इत्यर्थः ।
अत एव चामरादिभिश्चिह्नैरयं राज्ञामपि राजा ॥ ८ ॥ विराजन्ति कुङ्कुमस्य
(केसरस्य) क्षेत्राणि यस्मिन्, अत एव सर्वदेशानां जेता, स्वर्गेश्यः
(स्वर्गसदृशः) काश्मीरदेशः अस्मिन् समिन्धे प्रकाशते ॥ ९ ॥ कलानां
विद्यानां च गृहम्, जयार्घ्यं पुरं जयपुरम् । यज्यपुरम् आम्बेरराज्यस्थाधी-
श्वरः श्रीमान्मानासिंहमहाराजोऽधितिष्ठति ॥ १० ॥ रसालाक्षोटेत्यादि समा-
हारद्वन्द्वः । रसालादिकं फलं यस्याम् पर्वतं यथा स्यात्तथा सिध्येत् (उत्प-
येत्), सा विशिष्टा भूः ॥ १२ ॥ यानि धान्यानि अन्यदेशीयैर्बहिर्नोपन्ते ।
अत एव सर्वैरनुजीव्यानाम् अनन्तानां संपदां संप्रवेशो यस्मिन्नीदृशोऽयम्
॥ १३ ॥ मभूता या इला (पृथ्वी) तथा सनाथः, विस्तृत इत्यर्थः । नाना
आकराणाम् (स्वर्णहीरकादिपत्नीनाम्) स्वामी ॥ १४ ॥ अल्प भारतस्य
हिमालयो मस्तकम्, पूर्वपश्चिमप्रदेशौ द्वावपि मुजौ, एवं हृदयेन ध्येयम्
अङ्गसंस्थानम् (अवयवसंनिवेशः) यस्यैदृशः अस्माकमयं परमेश्वरः । अय-
मुपास्यबुद्ध्या हृदये त्येय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं भारतदेशो ज्योतिर्देशः
(शिवः) अस्ति, तदेवाह—हिमाद्रिरूपे मस्तके गङ्गा, मुजङ्गाः (मर्मदंशका
यहिर्देशेभ्य आगताः) जनाः प्रस्फुरन्ति, अयं धर्मेण युक्तः, अङ्गे पवित्रो-
स्तीति शिवरूपकम् । शिवपक्षे तु—धर्मेण (वृत्तेण) अनुयातः, अङ्गे अवदातः
सितः, अन्यात्पष्टम् ॥ १६ ॥ स्वकरेण अयं स्वदेशोपि निदेशः आपाद्यत
(अक्रियत) । अयं तथा परस्परं पिच्छुद्गलाः स्तो येन स्वदेशोपि निदेशवत्

पारतज्यदुःखानुभावको जात इत्याशयः ॥ १७ ॥ संस्कृतभाषानिर्मितः भयं
ते उपदेशः न रोचेत ॥ १८ ॥

[५३]

कश्चिद्विपश्चिदग्रतो नावं न नीतवानहो ।
 आलोचनेन केवलं कालो व्यतीतवानहो ॥ १ ॥
 सेयं विशङ्खलायिता जातेरिहैकता स्थिता ।
 असाद्विचारशूरतां लोकः प्रतीतवानहो ॥ २ ॥
 वाणी विवेकवाहिनी, चेष्टा तु स्वार्थसाधिनी ।
 को वा पराऽर्थपूरिणीं विद्यामधीतवानहो ? ॥ ३ ॥
 हंहो महामहोदयाः ! देशोदयाभिवर्धने ।
 को वा न नीतिकोविदो वीर्यं प्रणीतवानहो ? ॥ ४ ॥
 स्वार्थप्रमोदसाधनं हा धिङ् मदीयजीवनम् ।
 जीवत्यसौ, पराऽवने यो वा प्रमीतवानहो ॥ ५ ॥
 लीना विलासवैभवे दीनाऽऽपदं न जानते ।
 शीतव्यथां किमीक्षते नित्यं निषीतवानहो ॥ ६ ॥
 यैर्वा प्रमादमोहयोर्मद्यं निपीयतेऽनिशम् ।
 चित्रं धृतोऽद्य तैर्नले नीरं निपीतवानहो ॥ ७ ॥
 भूयान्न मञ्जुनाथ ते कर्णौ निपीड्य पूजनम् ।
 सम्यग्रशंसया भृतां गीतिं न गीतवानहो ॥ ८ ॥
 को वाऽद्य मञ्जुनाथ ते जिह्वां जंजीकरिष्यते ।
 एषोऽर्धचन्द्रदानतो नूनं न मीतवानहो ॥ ९ ॥

कोपि विद्वान् (नेता) नावम् (देशोद्यतिरूपां नौकाम्) अग्रत न
नीतवान् । केवलम् आलोचनेन (एव भवति एव भवतीत्यादिभि समालो-
चनै) कालो गतवान् ॥ १ ॥ जाते एकता विशुद्धला इव स्थिता, परस्पर-
रमैक्य न जातमित्यर्थे । लोकः अस्माक विचारमात्रशूरता ज्ञातवान् ॥ २ ॥
अस्माक वाणी विवेकप्रवाहवाहिनी, पर चेष्टा स्वार्थमात्रतपरा । अहो अत्र
को वा जन परार्थसाधिनीं विद्यामधीतवान्, न कोपि परार्थं साधयितु
यतत इत्याशय ॥ ३ ॥ देशाऽऽम्युद्यस्य घट्टने को वा नीतिपण्डित वीर्यं
न कृतवान् ? अपि तु सर्वे एव नीतिज्ञा देशोद्यत्यर्थं पराक्रमं कुर्वन्ति स्म
॥ ४ ॥ स्वार्थं य प्रमोदस्तस्य साधक मदीय जीमित धिक् । असी (स
एव) जनो जीवति य परस्य रक्षणे प्रमीतवान् मृतवान् ॥ ५ ॥ नित्य
निवीतयुक्त (बद्धावरणयुक्त) किं शीतव्यथामीक्षते ? अपि तु नेत्यर्थे
॥ ६ ॥ ये मद्य पिबन्ति तेषु नले (जलयध्रे) जल पीतवन्त दोषीति
कृत्वा मृहन्तीति चित्रम् । स्वय महादोषिभिरन्ये न निन्द्या इत्याशय ॥ ७ ॥
एव सम्पाननं प्रशसया पूर्णां गीर्तिं न मीतवान्, अत एव कणमदनपूरकं
तव पूजनम् (ताडनम्) न भूयादित्येव आशास्वम् ॥ ८ ॥ लोका अर्थ
चन्द्र प्रदाय मा बहि करिष्यन्तीति ततोपि एव न मीतवान् । अत एव
कस्ते विद्वां रम्यादित्याशय ॥ ९ ॥

[५४]

हे गणेशगुणावधे करुणानिधे ह्यर्धीयताम् ।
दृष्टिरुज्ज्वलभा-रते तव भारते विनिधीयताम् ॥ १ ॥
एष भूवलये विशेषविधोऽस्ति देशनरञ्चिरात् ।
सर्वसभ्यसमाज एष विभाति यद्रमणीयताम् ॥ २ ॥
किं नु कोपि निदर्शयेद्गत देशमीदृशमुन्नतम् ।
यस्य वाङ्मयमावहेन्निगमागमैस्तुलनीयताम् ॥ ३ ॥

यत्र कुङ्कुमकेसराः कलयन्ति कामपि सुच्छविम् ।
 देश ईदृश ईक्ष्यते किमिहाऽपरोपि ? विचीयताम् ॥४॥
 रत्नराशिरलुण्ठि लुण्ठनतत्परैर्वहुधा परैः ।
 किन्तु साम्प्रतमप्यसौ बहते परं महनीयताम् ॥ ५ ॥
 कूटनीतिनियन्त्रणैः परतन्त्रता नाऽभूद्यदा ।
 देश एष दधौ तदा तव देव ! दुर्दमनीयताम् ॥ ६ ॥
 अस्य सङ्गतले वलेन परैः शिरो नमितं पुरा ।
 काममद्य कठोरनीतिपरैः परैर्वत जीयताम् ॥ ७ ॥
 किन्तु सम्भवराः समेत्य भवद्भिरेव विचार्यताम् ।
 एकतामवलम्ब्य कार्ययथे यथावदुदीयताम् ॥ ८ ॥
 चकृतां परिहाय सम्प्रति कर्तृतां कलयेम चेत् ।
 उन्नतिः स्वयमावृणीत मनागिदं परिचीयताम् ॥ ९ ॥
 निर्मले यमुनातटे, निकटे कदम्बमहीरुहाम् ।
 अत्र वै विहरन् हरिविंदये महाकमनीयताम् ॥ १० ॥
 किन्तु सैव विहारभूरपहारभूर्जनिताऽधुना ।
 हेलयाऽपि दयानिधान ! दयादृगत्र विधीयताम् ॥११॥
 तावकीं करुणामुपेत्य न वेच्यसौ हृदि वेदनाम् ।
 धार्मिकेषु दयावता भवता द्रुतं समुदीयताम् ॥ १२ ॥
 गीयते निगमागमैर्गुणगौरवं तव सर्वदा ।
 नाथ ! सम्प्रति मञ्जुनाथगिरा कियद्द्वत गीयताम् ? १३

गणनीयानां गुणानाम् भवधिसददा ! 'गणनीयं तु गणय'मित्यमरः ॥
 उच्चलायां भायां (फान्ती) रते, साकार्यकरणेन धीतिसंपादके इत्याशयः ।

तव भारते भवदीये भारते दृष्टिर्निष्ठीयताम् ॥ १ ॥ विभाति जानाति ॥ २ ॥
 कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्य केसराः किञ्जल्काः ॥ ४ ॥ हे देव ! तदा एष तव
 देशः दुर्दमनीयताम् अजेयतां दधौ ॥ ६ ॥ वक्तृतां वचनव्यापारं प्रति
 कर्तृतां विहाय, कार्यं प्रति कर्तृभावं चेत्कलयामस्तदा उच्यते: स्वयं वरणं
 कुर्यादित्याशयः ॥ ९ ॥ अपहारस्य विलुण्ठनस्य भूमिः ॥ ११ ॥ असी
 (देशः) तावकीं दयाभुपेक्ष हृदये वेदनां न वेत्ति (अनुभवति) ॥ १२ ॥

[५५]

—ॐ वेङ्गनाटीयसभायां पठिता जातीयगीतिः ॐ—

माननीयमहोदयाः ! शृणुयात मे विनयं न किम् ?
 संप्रदास्यथ दूनदीननिवेदने समयं न किम् ? ॥ १ ॥
 श्रीमतामियमेव जातिरुपागता गुरुतां चिरात् ।
 यद्वलेन हि धार्मिकी जनता गताऽभ्युदयं न किम् ? २
 सैव जातिरियं महामहिता सतामुदये हिता ।
 ज्ञानगौरवतो जगाम जनेषु या विजयं न किम् ॥ ३ ॥
 तामुदग्रतमालतालवनीविनीलतमां भुवम् ।
 मद्रदेशभवामपास्य नवा अभूम वयं न किम् ॥ ४ ॥
 दक्षिणां दिशमुत्सृजन् दिशमुत्तरामभिमण्डयन् ।
 भावयन्तु भवत्समाज उपागतोऽपचयं न किम् ॥ ५ ॥
 ज्ञानगौरवमण्डितं वत धर्मगौरवमेव नः ।
 देशमुत्तरमीयुषां प्रजुहाव लोकचयं न किम् ॥ ६ ॥
 विद्यया सह लोकमानमवेक्ष्य पूर्वजनस्य नः ।
 संगतो बहुलः सजातिजनो दिदेश जयं न किम् ॥ ७ ॥
 क० नि० ३१

हन्त किन्तु परस्परस्य विवादतोऽद्य निरन्तरम् ।
यात्यसौ जनता नितान्तमहो महाऽपचयं न किम् ॥८॥
वीक्ष्यतां नयनं प्रसार्य समाज एष कियानहो ? ।
एवमेव दशां बहन् वत धास्यते विलयं न किम् ? ॥९॥
अस्तु, सर्वमपैतु, सारमुदेतु नः सारस्वतम् ।
विद्यया तिमिरे प्रयाति वहामहे सुनयं न किम् ॥१०॥
मञ्जुनाथनिवेदनेन भवेदनेन न किं फलम् ? ।
दुन्दुभौ ध्वनितेऽपि याति रवः श्रुतोर्विषयं न किम् ? ११

यद्वलेन (यस्या जात्याः बलेन) धार्मिकजनता किम् अभ्युदयं न गता,
अपि त्वभ्युदयं गतेत्यर्थः ॥ २ ॥ मद्रदेशभवाम् भुवम् (मद्राससम्बन्धिनी
भूमिम्) अपास्य वयं किं नवीना नाऽभूम, अपि तु नवीना जाताः ॥ ४ ॥
उत्तरं देशम् ईयुषाम् (प्राप्तवताम्) नः ज्ञानगौरवयुक्तं धर्मगौरवमेव
लोकसमूहम् प्रजुहाव (दक्षिणदेशात् आह्वयति स्म) ॥ ६ ॥ नः पूर्वज-
गणस्य विद्यया सहितं लोकमानमवेक्ष्य, दक्षिणदेशारसंगतो बहुतरः सजाति-
गणः अस्माकं जयं किं न दिदेश (कृतवान्) ? बहुलसजातिसमूहबला-
देवाऽस्माकं पूर्वं जात्यां गौरवमभूदित्याशयः ॥ ७ ॥ सर्वं गच्छतु, अस्माकं
सारस्वतम् (विद्यासम्बन्धि) सारमुदेतु, अस्माकं विद्यावृद्धिरस्तु इत्याशयः ।
विद्यया अन्वकारे नष्टे सुनयम् (उदारं नीतिम्) किं न वहामः ? ॥ १० ॥
दुन्दुभौ पादितेपि किं शब्दः श्रुतिविषयं न याति ? कर्णसमीपे भेरीवादेन
तु भवश्यं शब्दः श्रूयेतेत्याशयः ॥ ११ ॥

[५६]

↪ स्वागतगीतयः ↩

स्वागतं भवतामुदारगुणावदातसचेतसाम् ।

स्वागतं सुरभारतीसेवासमाहितचेतसाम् ॥ १ ॥

दर्शनेन भवादृशामिदमद्य नन्दति मानसम् ।
 स्वागतं पुरतः स्वयं वत संदधाति सुमेधसाम् ॥ २ ॥
 भास्वतः किरणैरितः प्रविपद्य नीतेयं निशा ।
 संग्रकाशमवाप्य सम्प्रति लीयते तिमिरं दिशाम् ॥ ३ ॥
 लोकलोचनरोधकं प्रतिपातु वैकृतमासुरम् ।
 संततं समुदेतु चेतसि भाव एष दिवौकसाम् ॥ ४ ॥
 पश्यत क्षणमग्रतोषि, किमङ्ग नः पुरतो धृतम् ।
 क्षेत्रमत्र हि कर्मणामिदमस्ति नाम निरेनसाम् ॥ ५ ॥
 जातयः सकला अपीह समादृताऽतुलसाहसाः ।
 अग्रतः प्रसरन्ति वृत्तिमुदञ्च्य संनतवेतसाम् ॥ ६ ॥
 तर्हि किं मुनिवंशजैर्नु भवद्भिरेव उदास्यताम् ? ।
 किं चिरेण, विबुध्यताम्, पदमेत संयतरेतसाम् ॥ ७ ॥
 हे चराचरनायक ! प्रणिदर्शयस्व दिशं कृतौ ।
 मञ्जुनाथ निवेदनं शृणु सर्वमान्यसचेतसाम् ॥ ८ ॥

उदारगुणैः भवदातानाम् (पवित्राणाम्) सचेतसाम् ॥ १ ॥ अत एव
 सुमेधसाम् (भवताम्) स्वयं स्वागतं सिद्धधाति ॥ २ ॥ आसुरं वैकृतम्
 आसुरो विकारः (पातस्परिकर्हिंसादिकम्) । दिवौकसां भावः (दैवभावः
 प्रेम-परोपकारादिः) ॥ ३ ॥ निरेनसां शुद्धानाम् ॥ ५ ॥ संनतो वेतसः
 (येत्रवृक्षः) यस्यामेवंविधां वृत्तिम्, नग्रतामितियावत् ॥ ६ ॥ संयतरेत-
 साम् (ऊर्ध्वरेतसां यतिनामिति यावत्) पदम् एत (प्रामुत्) ॥ ७ ॥
 कृतौ दिशं दर्शयस्व, कार्यस्य दिग्दर्शनं नः कुरु ॥ ८ ॥

.[५७]

स्वागतं सर्वजगन्मान्यमहाभागानाम् ।
 स्वागतं च्छक्तिसुधाधन्यमहाभागानाम् ॥ १ ॥
 अभिनन्दामि दिनम्, तं क्षणं प्रशंसामि ।
 दर्शनं यत्र समासादि भूरिभागानाम् ॥ २ ॥
 हर्षसंदोहमयी मोहमयी जातेयम् ।
 संगमोऽभूद्यदितो मूर्तिमतां यागानाम् ॥ ३ ॥
 सर्वतः संकुचितां जातिशक्तिमूर्जयताम् ।
 भेषजं प्रेम-समाजैकताऽनुरागाणाम् ॥ ४ ॥
 एत विद्यालयगां पूरयाम मीमांसाम् ।
 एष एवाऽवसरः सर्वविधत्यागानाम् ॥ ५ ॥
 परितो वातितरामेष एकतावायुः ।
 अर्द्धचन्द्रोऽस्तु मिथोगर्वधीविरागाणाम् ॥ ६ ॥
 भवतां संमुखतः को विरोधिवर्गोऽयम् ?
 द्वीपिनो भीषयते मण्डलं न छागानाम् ॥ ७ ॥
 जातिहिन्दोलमिहाऽऽलोचयन्तु देशोत्थम् ।
 मूर्च्छनाः सन्तु परं पूरिया-विहागानाम् ॥ ८ ॥
 मोद एवोदयतां मञ्जुनाथगीतेन ।
 रोचते सामयिकं सम्यमहाभागानाम् ॥ ९ ॥

भूरिभागानाम् (भवतान्) यस्मिन्दिने क्षणे वा दर्शनं प्रापि ॥ २ ॥
 मूर्तिधारिणी यज्ञानामिव (भवताम्) इतो (मोहमय्याम्) यत् संगमो-

ऽभूत् ॥ ३ ॥ प्रेम-समाजैक्य-चेहानां भेषजम् (औषधम्) जात्याः शक्तिम्
 ऊज्यताम् (सबलं करोतु) ॥ ४ ॥ परस्पर गर्वबुद्धि-नि चेहतानाम्
 ॥ ६ ॥ छागानां मण्डलम् (कर्तुं), द्वीपिनः (सिहान्) न भीषयति ।
 विरोधिनः सिहानां भवतां संमुखे छागा इत्यर्थः ॥ ७ ॥ देशे उत्पन्नं
 जातेः आन्द्रोलन पर्वमालोचयन्तु । परम् (अग्ने) पूरिया-विहागरागाणां
 मूर्च्छनाः ('ताने') भवन्तु । हिन्दोल-देश-पूरिया-विहागा रागा अपि
 सूचिता भवन्तीति मुद्रा ॥ ८ ॥

[५८]

अये गुणोदार-दर्शनीयाः सुमेधसः ! स्वागतं तदेतत् ।
 सदा सदाचारचारवो वः सचेतसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ १ ॥
 क्षुणं पुरः पश्यताऽवधानादिहाऽस्ति का नाम संस्थितिर्नः ?
 परिष्करोतु प्रसन्न चैतां महौजसः स्वागतं तदेतत् ॥ २ ॥
 रमापतेः पादपद्मदानात्सुमङ्गलं गोकुलं वतेदम् ।
 इतः समाजस्य भाति भूयो महीयसः स्वागतं तदेतत् ॥ ३ ॥
 सतां समाजे सभाजितानां बभूव कीर्तिः पुरातनानाम् ।
 करोतु तामद्य निर्निरोधां सुवर्चसः ! स्वागतं तदेतत् ॥ ४ ॥
 अनाकुलं गोकुलं वतेदम्, गरिष्ठगोस्वामिमण्डलीयम् ।
 प्रसेदुपो चाञ्छयैव मन्येऽद्य वेधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ५ ॥
 अनेकमेदाऽतिपङ्किलाऽसौ विश्वह्वला जातिशक्तिरास्ते ।
 करोतु तां संहतां समाजे पुरोधसः स्वागतं तदेतत् ॥ ६ ॥
 अये त्रिलोकीललाममूर्तेऽभिलाषपूर्तेः प्रदर्शयाऽऽशाम् ।
 शुभं भवेन्मञ्जुनाथ सिद्धेरनेहसः स्वागतं तदेतत् ॥ ७ ॥

गुणैरुदाराः दर्शनीयाश्च भोः सुमेधसः ! तदेतत् वः स्वागतम् (अस्तु) ।
 सदाचारेण चारवः सहृदयाः वः स्वागतम् ॥ १ ॥ महौजसः (सभापतेः)
 एतस्वागतम् एतां (संस्थितिम्) परिष्करोतु ॥ २ ॥ इतः (अस्मिन्पक्षे)
 महीयसः समाजस्य स्वागतम् ॥ ३ ॥ सुवर्धसः ! एतस्वागतं तां कीर्ति
 तिर्निरोधाम् (अप्रतिह्वाम्) करोतु ॥ ४ ॥ प्रसेदुषो वेधसः (विधातुः)
 वाञ्छयैव अथ एतस्वागतं जातमिति मन्ये, यतो गोकुलस्य गोस्वामिनां च
 समागम इत्याशयः ॥ ५ ॥ अनेकभेदैः अतिपङ्किला (भगदास्ता) जातिश-
 क्तिरस्ति । तां शक्तिम् पुरोधसः (पुरो धातुं योग्यस्य सभापतेः) स्वागतं
 संहताम् (एकत्रस्थिताम्) करोतु ॥ ६ ॥ हे त्रिशुवनसुन्दर ! मनोरथ-
 सिद्धेः आशां दर्शय । हे मञ्जुनाथ (हरे !) सिद्धेः अनेहसः (कालस्य) ।
 मनोरथसिद्धिकालस्य इदं स्वागतं शुभं भवतु । इदं सभायाः स्वागतं न,
 किन्तु तदेतत्, मन्ये सिद्धिसमयस्य स्वागतमस्ति । तथा चेदं शुभं
 भूयादित्याशयः ॥ ७ ॥

❖ नवयुगवीथी ❖

→❖ मङ्गलसोरठावृन्दः ❖←

कीलितकुण्डलिमालि, मुकुटपालिपिहितं सुरैः ।

नवनवनिर्मितिशालि, प्रणतपालि पदमस्तु मे ॥ १ ॥

कीलिता कुण्डलिमाला भक्ति यस्मिन्, देवैः मुकुटकोट्या भाष्यादितम्,
प्रणतानां पालकम् किञ्चित्पदं मे (मद्यम्) नवनवनिर्मितिशालि भवतु ॥१॥

→❖ कुण्डलिया ❖←

मानय महिमानं मनसि नूतनविज्ञानस्य ।

चित्रपते चित्रं चिरं कार्यं विज्ञानस्य ॥

कार्यं विज्ञानस्य शस्यतां केन न सम्प्रति ।

व्यवहारेऽस्त्युपयोगि यद्वि जायेत जनं प्रति ॥

मञ्जुनाथ गुणपक्षपातपरवश ! न विमानय ।

नवविज्ञानविलासि वचो मे श्रुतिपथमानय ॥ २ ॥

दो०—पश्य पुरः परिचयकृते वत ते नूतनवस्तु ।

नवविज्ञानविनिर्मितं ध्रियते तव रतिरस्तु ॥ ३ ॥

अस्य (विज्ञानस्य) चित्रं कार्यं विज्ञानं पुरुषान् चिरं चित्रपते विस्वाप-
पते । यदि (विज्ञानकार्यम्) जनं प्रति प्रतिदिनव्यवहारे आयुपयोगि

जायेत । न विमानय न तिरस्कुरु ॥ २ ॥ तव परिचयार्थं नवविज्ञानेन
विनिर्मितं नवीनं वस्तु तव पुरः ध्रियते । तव रतिः (प्रसन्नता) अस्तु ॥३॥

व्योम्नि विहरन्ति वायुयानैर्वीरलोका अमी
वारि बृहन्नौकावृन्दमतुलं निरीक्ष्यताम्
अस्त्रेहा ज्वलन्ति विरमन्ति दिव्यदीपाः क्षणे
पश्य वियदङ्गणेऽपि भौमादिः परीक्ष्यताम् ।
धावन्तेऽद्य नानाविधयानानीह वाहान्विना
किं बहुना भूमावेव विद्युदपि वीक्ष्यताम्
विहितविवेकिजनविस्मये विनोदमये
नव्यवस्तु वैज्ञानिकसमये समीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥

वारि जले । बृहन्नौका—('जहाज़'—) वृन्दम् । अस्त्रेहाः (तैलरहिताः)
उत्तमदीपाः क्षणमात्रे एव ज्वलन्ति विरमन्ति (शाश्वन्ति) च । भाकारोपि
मङ्गलमहादिः पदार्थः परीक्ष्यताम् ॥ ४ ॥

→ रेलशकटिः ←

अञ्जनघलेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती
मार्गं लङ्घयन्ती योगमहिममहीयसी
नानाजातिलोकानेकपङ्क्तौ समावेशयन्ती
शंसन्ती सुधारकचरित्रमलघीयसी ।
रात्रिन्दिवं यान्त्या अपि शीघ्रगतेल्लो नास्ति
चित्रं लोहलेखोपरि गमनाद् गरीयसी
प्रायः प्रकटीकृतजवाऽद्रितटीश्चप्रेष्वपि
जाघटीति जैत्रा धूमशकटी पटीयसी ॥ ५ ॥

योगमहिम्ना महीयसी काचिद्योगिनी यथा नेत्राञ्जनस्य बलेन दूरदेशानपि दर्शयन्ती दूरमार्गं च लक्षयन्ती भवति, तथा इयं शकटिः एञ्जिनस्य (Engin) बलेन दूरदेशानपि दर्शयति मार्गं च लक्षयति । स्पृश्याऽस्पृश्यादिनानालोकानेकत्वां पङ्क्तौ समावेशयन्ती इयं सुधारकलोकानाम् (रिफार्मर) चरित्रं संशयन्ती, अलघीयसी महीयसी (भाति) । सुधारका अपि, स्पृश्याऽस्पृश्यादिनानाजातिलोकान् एकत्वां गोजनपङ्क्तौ समावेशयन्ति । अहर्निशं यान्त्या अपि शीघ्रगतेः लेखः (गगना, 'लेखा हि साभ' इति भाषा) नास्ति । लोहनिर्मितलेखानाम् (Lines) उपरि गमनाद् गरीयसी । अद्रितटी (पर्वतोपलका), श्वभ्रम् (गर्तः), एतेष्वपि प्रकटीकृतवेगा अत एव जैत्रा धूमशकटी पटीयसी जायतीति (अतिशयेन योग्या भाति) ॥ ५ ॥

→* छप्पय *←

प्रकटितपुरुतरपुरुपरूपमेकत्र विराजति ।
 पुनरितरत्र व्यक्तरमणिरूपं विभ्राजति ।
 कुहचिदश्वधेन्वादिविविधयशुवृन्दसनाथम् ।
 विविधवस्तुयुतमथ क्वचित्क्रीडन्नरनाथम् ।
 वरविततविश्वरूपच्छटं वपुर्यस्य कुतुकं स्तुते ।
 पटुमानवेषु महिमानमिह वाप्ययानमिदमश्रुते ॥ ६ ॥

यस्य वाप्ययानस्य वपुः, वितताः सर्वरूपाणाम् (नानाविधजनस्वरूपाणाम्) छटा येन, अत एव लोकानां कौतुकं प्रस्रौति । अत एव चतुरपुल्लवेषु इदं यानं महिमानमश्रुते । पक्षान्तरे च—वितता भगवतो विश्वरूपस्य (विराटस्वरूपस्य) छटा येन तारुणम् । गदेवाह—प्रकटितानि बहुतराणि पुरुपरूपाणि येन तारुणम् कुप्रचिद्भाति । अपरत्र व्यक्तं (प्रकटितम्) रमणीनां रूपम् येन तारुणम् । विराटरूपं तु व्यक्तं स्त्रीरूपं येन । वाप्ययानम्—अश्वधेन्वादिवशुवृन्दशकट्या सनाथं मयारयेव । विश्वरूपमपि पशुवोनि-

सहितम् । नानाविधवस्तुजातेन सहितम् (उभयत्र समानम्) । क्रीडन्तो
नरनाथाः (राजानो) यत्र । राज्ञां विशिष्टशकट्या (सैल्यन) सहित-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

→* वायुयानम् *←

उत्पतत्पतङ्ग इव पारिप्लवपक्षद्वयो
याति निर्भयोऽयमतिवेगं गगनालये
मीनाऽऽकृतिमध्यदेशमारोहन्ति साहसिनो
भ्रमणविलासिनो नियुद्धे निपुणाश्च ये ।
मञ्जुनाथ मन्त्रमिव लब्ध्वा चाप्पयन्त्रवलं
घुंकारोति घोरं व्योम्नि गमनजवोदये
वर्तमानवैज्ञानिकलोकस्याऽभिमानभूमि-
माकाशे विमानमयमानमवलोकये ॥ ७ ॥

उड्डीयमानः पक्षीव चञ्चलपक्षतिद्वयो यः (विमानः) द्योमस्थले
निर्भयं याति । मास्याकारम् मध्यवर्ति स्थितिस्थानं साहसयुक्ता भ्रमणशीला
योद्धारक्षारोहन्ति । चाप्पयन्त्रस्य बलं मन्त्रमिव लब्ध्वा यः (विमानः) गम-
नवेगस्य घृद्धौ आकाशे घोरं घुंकारं करोति । वर्तमानवैज्ञानिकजनानाम-
भिमानकारणम्, आकाशे अयमानम् (गच्छन्तम्) विमानम् अवलोक-
यामि । आकाशे भूमिमवलोकये इति श्रवणेपि चित्रमेव । उड्डीयमानविमा-
नस्य स्वभाववर्णनम् ॥ ७ ॥

→* अधियानम् (जहाज) *←

यस्य पुरुपृष्ठमधिरुख शैलशृङ्गायितान्
सागरतरङ्गानिमानभित्तोऽभिवर्णये
मध्यतले भोजन-शयन-सभा-शाला इमा
विशदविशालाऽऽक्रीडभूमीरपि निर्णये ।

नीचैस्तले नाविकनिवासा वाप्पयन्नगृहा
वारिप्रवहाणि बहिर्देशेऽस्याऽवकर्णये
संमुखमुपेतं सर्वसामग्रीसमेतं सखे

पारावारपाति-पोतमेतं बहु वर्णये ॥ ८ ॥

यस्य (पोतस्य) विशालं पृष्ठदेशमधिक्यम् । आक्रीडमूमीः ('देनिसादि'
क्रीडाक्षेत्राणि) । भद्रस्तने तले नौचालकानां गृहाः, वाप्पयन्नगृहाश्च
भवन्ति । बहिर्देशे (पोतस्य बहिस्तो इत्यायां भित्तौ) वारिप्रवहाणि लघु-
लघुनौकाः मनुष्याणां तरणसाधनानि रथरचक्राणि च भवन्तीति शृणोमि ।
समुद्रगामिनम् पुतं पोतम् बहु वर्णयामि ॥ ८ ॥

→* द्रामवे *←

धावति जवेन तद्विचित्राभवलम्ब्य भृशं
गन्त्री मार्गमध्ये लोहनिर्मितसरण्याऽसौ
यस्याः शतमासते तलद्वयेपि यात्रिजनाः,
प्राप्यतेऽथ सर्वदाऽतिसुलभभरण्याऽसौ ।
सञ्जुनाथ मोहमयीमीक्षितुमभीप्ससि चे-
दवधर चेतसा समीहितहिरण्यासौ
क्रामसि किमद्य गिरिग्रामनिकटीकृतये
द्रामशकटी ते पश्य पुरतः शरण्याऽसौ ॥ ९ ॥

या शकटी राजमार्गस्य मध्ये लोहनिर्मितसरण्या (Line) गच्छी
यायिनी । यस्याः तलद्वयेपि शतं यात्रिणः आसते । भरण्यां मूष्यम् । 'भरण्यां
भरणं मूष्य' मित्यमरः । असौ (मोहमयी) समीहितहिरण्या (वाञ्छित-
द्रव्या, धनाभितेत्यर्थः) इति एवं चेतसा अवधर । गिरिग्रामस्य (गिरिगाम
इति मोहमयीरण्या) निकटीकृतये प्राप्तये पश्यो किं क्रामसि, ते पुरतः
शरणदायिनी द्रामशकटिरित्येव ॥ ९ ॥

—१७ मोटरम् १७—

रवरविशब्दीकृतं चारु चतुश्चक्रं याति,
 वक्रं चलनेपि निरुद्धातमिदं मान्यताम् ।
 क्रोशानतिक्रामति तुरङ्गं विना वाष्पबलात्,
 'भोक् भोक्' कोलाहलाद्धत्ते प्रणिधान्यताम् ।
 मञ्जुनाथ मुद्राणां सहस्राणीह गौराङ्गेषु
 सोन्मदं प्रदाय मनाग् दर्शय वदान्यतां
 नव्ययुगे जीर्णरथकोटरमपास्य ततो
 मोटरमुपास्य मरुन्महिमाञ्जुमान्यताम् ॥ १० ॥

रवरावरणेन निःशब्दीकृतम् । चतुर्णां चक्राणां समाहारः, पञ्चपात्रादिय-
 न्धीयभावः । वक्रम् भ्रामोदनेऽपि इदं निरुद्धातम् ('हाल'रहितम्) मान्य-
 ताम् । प्रणिधानम् (भवधानम्) धर्हति, 'भोक्' कोलाहलाहोकारानामव-
 धानमाकर्षतीत्यर्थः । जीर्णानां प्राचीनानामध्यादिरथानां कोटरं एवत्या ।
 वायोर्महिमा अनुमान्यताम्, इदं वायुसमानधेगमित्यर्थः ॥ १० ॥

—* वायुशकलम् *—

अग्रमवलम्ब्य लोहचक्रद्वयमारूढैर्हि
 शकद्वयसोऽपि जनो मनुजैर्विङ्गीयते
 चक्रं चालयद्भिः पादचालनेन, चित्रमसौ
 टनिति रथेण जनो दूरं व्यपनीयते ।
 एतावत्सुलभमहो यन्नीलाऽरुणाग्रकरै-
 रङ्गरेजनीत्या रङ्गरेजैरपि नीयते
 अकलङ्कमेव यस्य सकलं यथार्थं नाम
 शीघ्रगमनार्थं वायुशकलं तद्रीयते ॥ ११ ॥

अग्रम् ('हैण्डल') । इन्द्रपरिमितोपि महान् जनो विगीयते तिरस्कि-
यते । एतद्वायुशकलमेतावत्सुलभं यत् वस्त्रजनेन नीलाऽरणकराद्यै रङ्गरे
जेतिप्रसिद्धै रङ्गकैरपि अङ्गरेजानां नीते (सर्वत्र वैदेशिक वस्तु प्रसरेदिति)
अनुसारं गृह्यते । 'वायो शकलम् (खण्ड)' इति यस्य नाम निष्कलञ्च
यथार्थमस्ति, तद्वायुशकलम् इंपते प्राप्यते ॥ ११ ॥

→❖ विद्युत् ❖←
सवैया

इयमेव नियच्छति दीपघटाम्, शकटानियमेव बहेनृवहान्
इयमेव विपुष्यति यत्रगृहान्वहति व्यजनैरियमेव महान् ।
अपि मञ्जुलनाथं कथं न गृणासि युरोपनृणा महिमा सुमहान्
अपलायनमादधती यदियं चपला न पलाय जहाति गृहान् १२

इय विद्युदेव दीपसमूहं ददाति । नृवहान् मनुष्ययात्रायोग्यान् शकटान्
('ट्रामवे' प्रभृतीन्) इयमेव बहेत् । व्यजनै इयमेव महान् (उत्सवान्)
करोति । पलायनं न कुर्वती चपलाऽपि पलाऽधमपि अस्माकं गृहाद्य
स्यजति ॥ १२ ॥

→❖ विशुत्तन्त्री ❖←

निजवैद्युतशक्तिभरान्न चिराद्गतं तत्रमुदन्तमिदं नयते
अधुना तु विनापि हि तत्रमिदं नयन्नमुदन्तमहो बहते ।
ध्वनिरेव न वै, नरकण्ठरवोऽपि भवेत्कुतुकाय नृणा महते
नयनैपुणमाङ्गलमर्हीविदुषा गुणपक्षपुषा मुदमानहते ॥ १३ ॥

इदं तन्त्रम् (तार), वैद्युतशक्तिभरात् न चिरात् (भक्तिशीघ्रम्) उदन्त
नयते (देशान्तरे प्रापयति) । इदानीं तु तन्त्रं विनापि इदं नवीनं तन्त्रम्
(वायरलेस टेलिग्राफी), उदन्तं प्रापयति । 'गिर गिह' इत्याद्यव्यक्त-
शब्द एव न, अविच्छिन्न नराणां कण्ठस्यरोपि लोकातां महते कौतुकाय भवति ।

साक्षान्मनुष्यकण्ठरव एव गच्छतीत्यर्थः (टेलिफोन) । गुणपक्षपोषिणाम्
आरुग्लभूभिविदुषां वैशुणं मुदं तनोति ॥ १३ ॥

→* ग्रामोफोन *←

संचालिते यस्मिन्सकृदेव किञ्चित्कुञ्चिकया
विस्मयाय यस्मान्नरवाणी मोदमानयेत्
गायकगणाऽग्रगणनीयसुप्रसिद्धनृणां
यद्वि मञ्जुमन्द्रस्वरलह रीं प्रतानयेत् ।
किं बहुना भूयोगुणवर्णनेन मञ्जुनाथ
मन्ये वक्तृकण्ठस्वरो मञ्जुमूर्तिमानयेत्
एतस्मिन्नवीनयुगे विज्ञो गुणवेदी को न
ग्रामोफोनमेतन्मानयोनमिव मानयेत् ? ॥ १४ ॥

यस्मिन् कुञ्चिकया एकवारमेव किञ्चित्संचालिते सति, यस्मात् (यस्स-
काशात्) विस्मयायां नरस्वदेव वाणी मोदं भानयेत् (उत्पादयेत्) । गाय-
कगणे अग्रगणनीयानाम् (धेष्ठानाम्) मञ्जोः मन्द्रस्व च (मधुरगभी-
रस्व) स्वरस्व लहरीं प्रतानयेत् परितो विस्तारयेत् । मन्ये वक्तुः कण्ठस्वरः
एव मञ्जुमूर्तिधारी सन् भवेत् घहिर्निःसरेत् । को वा गुणज्ञः पुनत् ग्रामो-
फोनम् मानवात् ईषद्वन् न मानयेत् ? अपि तु स्वर्ष एव जनो मनुष्यादी-
परयूनमेव मानयेत् ॥ १४ ॥

→* रेडियो *←

गेहे यन्निधाय धीरगम्भीरया स्पष्टगिरा
गीतीर्विकृताश्च नराः शृण्वन्त्यनियत्रकम्
वैज्ञानिकयन्त्रमिदं भारतभूभारे किमु
पारेपारावारेऽप्युक्तनिगदनिमत्रकम् ।

मञ्जुनाथ विमृश यदेषा दारुमञ्जूपाऽपि
 प्राक्पण्डितपिञ्जूपाऽपनोदे भात्यत्रकं
 वायुलहरीषु वहन्निनदनियत्रकरं
 'रेडियो' नवीनयत्रमद्भुतममत्रकम् ॥ १५ ॥

गृहे यत् (रेडियोघर्म) निधाय । अनियत्रकं निप्रतिबन्धम् । भारत-
 म्भारे (भारतभूमण्डले) एव किम् समुद्रपारेऽप्युक्तस्य निगदस्य शब्दस्य
 निमग्नकम् आनायकम् । एषा काष्ठनिर्मिता मञ्जूपाऽपि प्राचां पण्डितानां
 कर्णमलस्याऽपनोदे अतघ्नकम् (अनागलम्) भाति । एनां श्रुत्वा प्राचीनवै-
 ज्ञानिकानां कर्णकीटाः पतन्तीति लोकोक्तिः । वायुलहरीषु प्रवहतो निनदस्य
 शब्दस्य नियत्रकरं ग्राहकमेतद्यघ्नम्, अमघ्नकम् मग्नं विनाप्यद्भुतमस्ति ॥ १५ ॥

→* यन्त्राणि *←

नानाविधवस्त्राण्यद्य यत्रैर्नित्यमूयन्तेऽथ,
 यत्रैरेव सीव्यन्तेऽथ सूचीमवमुच्य ताम्
 यत्रैः पत्रजन्म, पुनर्यत्रैर्मुद्रणस्य कला
 यत्रैरेव वृत्तं तत्तत्स्थानेष्ववमुच्यताम् ।
 यत्रैरन्नपेपणं, जलपणं च यत्रैरेव,
 यत्रैर्गृहदीपोऽप्यद्य दीप्यते, न शुच्यतां
 सर्वकार्यतत्रमिह साध्यतेऽद्य यत्रशतै-
 र्यन्त्रयुगं तस्मादनियत्रमिदमुच्यताम् ॥ १६ ॥

उच्यन्ते निर्मायन्ते 'वेम् सन्नुसंताने' । तां प्राचीनां सूचीम् 'सुई' भव-
 मुच्य कुरे विहाय । पत्राणाम् (कागज) उत्पत्तिः । अवमुच्यतां प्रेक्ष्यताम् ।
 यत्रैरेव जलस्य पणम् (शासिः), नलयत्रैर्जलप्राप्तिरित्यर्थः । न शुच्यताम्
 न विचारः क्रियताम् ॥ १६ ॥

वह्निवारिवेगाद्वाप्ययानं वहतीह जनान्
 व्योम-वारि-याने वह्निवारिवलाञ्जन्येते
 वह्निवारिवेगाच्छिल्पयन्त्रालयाः संचलन्ति
 वह्निवारिवेगादेव खातखनी खन्येते ।
 वृटिशनृपस्याऽमुना प्रबलप्रतापेनाऽथ
 कोविदकलापे हर्षविसर्गौ वितन्येते
 भग्नीकृतभीति मोदमग्नीकृतलोकचया-
 वग्नीवरूपावपि निदेशमस्य मन्येते ॥ १७ ॥

अग्निजल्योर्बलादेव व्योमयानं वारियानं (जहाज) ए ज्ञन्येते उरपा-
 घेते । शिल्पयन्त्रालयाः ('कल कारखाने) । खातम् (खाई Tranch),
 खनिः (भाकरः 'खान') । मोदे मग्नीकृताः (प्रसङ्गीकृताः) लोकसमूहाः
 यान्यां तौ भग्नीवरूपा देवावपि, भग्नीकृता भीतिः यस्मिन् कर्मणि यथा
 तथा, अस्य (वृटिशनरेजस्य) आज्ञां मन्येते ॥ १७ ॥

→* शल्यचिकित्सा *←

→* कुण्डलिया *←

चतुराणां चेतसि चरति शल्यचिकित्साकर्म ।
 यस्य सुभृशमुन्नतिरदादातुरनिकरे शर्म ॥
 आतुरनिकरे शर्म दिशेद्व्रणमुखमुम्भित्वा ।
 यत्र मुदितमुपयाति चित्रमङ्गान्यपि भित्त्वा ॥
 क्षताऽश्मरीप्रभृतिष्वनिशं कृतसुखा नराणाम् ।
 शल्यचिकित्सा चित्रयेत चेतश्चतुराणाम् ॥ १८ ॥

शल्यचिकित्साकार्यं चतुराणां चेतसि चरति (कृतज्ञतामुप्या सर्वदा हृदये
 वसतीत्यर्थः ।) मजमुत्तं पूरयित्वा । शरीरस्याऽप्ययान् छित्त्वाऽपि मोदः

प्राप्यते इति चित्रम् । शरीरघणविदारणेन सुखं भवतीत्याशयः । क्षतं नण-
रोगः, । अश्मरी ('पथरी'), एतत्प्रभृतिरोगेषु जलितारोग्या ॥ १८ ॥

→* एक्सकिरणाः, "X-Ray" *←

दो०—नवविज्ञानमिहोन्नमति शारीरिकविषयेषु ।

एक्सकिरणमुपयुज्य यच्चलति चिकित्सितमेषु ॥ १९ ॥

एषु (शारीरिकचिकित्साविषयेषु) एक्सकिरणेन उपयोगं गृहीत्वा
चिकित्सितं चलति । काचविशेषेण शरीरोपरि प्रकाशे पातिते, शरीरान्तः-
स्थिते मांसनोणिताद्यतिरिक्तः पदार्थस्यैः चक्षुषा दृश्यते ॥ १९ ॥

→* चित्रविद्या *←

कं०—मोदमनुयाया वीक्ष्य छायाचित्रचातुरीं तां

धातूपरिगा या चित्रपद्धतिः परीक्ष्याऽसौ

एकदा विलिख्य पुनर्यत्रसहकारात्पश्य

बहुलीकृता या चित्रसंहतिः समीक्ष्याऽसौ ।

द्वक्ष्मचित्रमालापि च काचबलात्पृथ्वी भाति

चञ्चलाप्रकाशे चलच्चित्रकला वीक्ष्याऽसौ

हंहो मञ्जुनाथ मित्र विद्यारसिकोऽसि यदि

तर्हि चित्रविद्याचयचातुरी निरीक्ष्याऽसौ ॥ २० ॥

छायाचित्रम् (फोटोग्राफ) तस्य चातुरीम् । या साग्रचित्तादिधातुप-
दार्थानाम् उपरिगा, असौ चित्रपद्धतिः परीक्ष्या । द्वाकचित्राणि धातुफल-
केपूत्पीर्यन्ते । एकवारं चित्रं एतदृष्टे प्रिलिख्य पुनर्यत्राणां बलेन बहुसंख्यानि
चित्राणि निर्मायन्ते सा प्रिष्टेदचित्रविद्या परीक्ष्या । सूक्ष्माकाराणाम् अन्न-
कफलक्ष्मिस्तानां चित्राणां माला, काचप्रभावेण महत्तमा दृश्यते, एवंविधा
चलच्चित्रकला (सीनेमेटोग्राफ) विद्युतः प्रकाशे वीक्षणीया ॥ २० ॥

—१३ फोटोग्राफी १३—

प्रमितप्रकाशे पुरो निश्चलं निवेश्यो नरो
 निर्गतप्रतिबिम्बधरो दर्पणोऽनुपाल्यताम्
 काचाच्छादितायां चित्रमञ्जूपायामस्य ततो
 नीत्वा प्रतिच्छायामियमौपधिभिः क्षाल्यताम् ।
 मञ्जुनाथ पश्चात्पत्रपृष्ठे समुपेतां ततः
 प्रतिकृतिमेतामेह्य मानसं तु लाल्यताम्
 आतुरीकृतोऽसि सखे किं वा तुरीवेमादिकैः ?
 फोटोचित्रचातुरीयमधुना निभाल्यताम् ॥ २१ ॥

प्रमिते अनुकूले, प्रकाशे । निर्गच्छतः प्रतिबिम्बस्य धरः (प्राहकः)
 दर्पणः अनुपाल्यतां गृह्यताम् । यस्मिन् प्रतिच्छाया उत्कीर्णा भवेदेवंविधः
 काचः (ग्लेस) प्राह इत्याशयः । काचाच्छादिता चित्रमञ्जूपा (फोटो
 केमेरा) । अस्य (निश्चलं निविष्टस्य नरस्य) प्रतिच्छायां प्रतिबिम्बं गृहीत्वा,
 ह्यं (प्रतिच्छाया) औपधिभिः क्षाल्यताम् । ततः पत्रपृष्ठे संक्रान्ताम् इमां
 मनुष्यस्य प्रतिकृतिम् आ-इह्य । तुरीवेमादिकैः न्यायादिशास्त्रेषु तुरीवेना-
 दिचर्चाभिः किमिति खिद्योति ॥ २१ ॥

—१३ सीनेमा १३—

धेतपटे विद्युत्किरणैरवभासितानि
 चेतमानचित्राण्यपि पश्य तडिदुन्मुखे
 सागरतरङ्गानथ धावतस्तुरङ्गान्पश्य
 मीपणभुजङ्गांस्तान्विहङ्गान् पततथ खे ।

लेंखैः सूच्यमानाः पश्य नानाविधनाट्यकथाः

किं बहुना मूकमभिनेयं पश्य संमुखे
व्यग्रतां विनेमामवकाशदिने मानस मे

साधय सिनेमा समवेक्षणसुखं सखे ॥ २२ ॥

तद्विना उन्मुखे (उद्भासिते) श्वेतपटे, विद्युत्किरणप्रैरवभासितानि
चेष्टमानानि चित्राणि पश्य । खे पततः (उड्डोयमानान्) विद्वङ्गान्पश्य ।
मध्ये मध्ये 'स्लाइट'स्थैः लेखैः सूच्यमानाः नानाविधाः नाट्यानां कथाः
पश्य । मूकम् अभिनेयम्, चार्णां विना चेष्टाद्वारा सर्वमपि अभिनेयं
कथाभागं पश्येत्यर्थः । इमाम् (प्रतिदिनकार्यैर्जायमानाम्) व्यग्रतां
विना, व्यग्रतां दूरे कृत्येत्यर्थः । अवकाशस्य दिने सिनेमानिरीक्षणसुखं
साधय ॥ २२ ॥

—ॐ मोहमयीस्या टङ्कशाला (टकशाल) ॐ—

कुत्रचन राशीकृत-रूप्यरुचिरीक्ष्यतेऽथ

रूप्यं तद्धि कुत्रचिद्विलायनमभीयते

कुहचन यत्रे प्रविधीयन्ते शलाकास्तस्य

कुत्रचित्तु तासां पट्टिकेय प्रविधीयते ।

प्रमितिपुरस्सरं प्रणीयन्तेऽथ स्रण्डाः क्वचि-

त्कुत्रचित्तु तेषु राजमुद्रा विनिधीयते

वर्तमानकालाऽऽयामयोगियञ्जाला धन-

वैभवविशाला टङ्कशाला समुदीयते ॥ २३ ॥

राशीकृतस्य रूप्यस्य (रजतस्य) कान्तिः ईक्ष्यते । क्वचिद् रूप्यं विला-
यनं (द्रव्यभावम्) अभीयते नीयते । कुत्रचित्स्थले तस्य (रजतस्य)
शलाकाः विधीयन्ते । क्वचिद्रजतस्य पट्टिका निर्मायते । प्रमितिपुरस्सरं शोल-

नेन परिमाणं कृत्वा, रूप्यकानुगुणाः खण्डाः क्रियन्ते । यत्तमानकालस्य प
 आयामः, तत्सम्बन्धी यद्गजालो यस्यां सा । पतमानकालोचितैरकृतैर्वन्न-
 समूहैर्युक्ता, इत्यर्थः ॥ २३ ॥

→* विज्ञान-(साइन्स-) वैभवम् *←

श्रूयतेऽनुलापो नृणां योजनसहस्रादपि
 तुमुलतमिस्राऽन्तरात्तेजो द्युतिं दोहयेत्
 एकमेव यानं पुनः सागरजलेऽपि चलेद्
 गगनतलेऽपि ततस्तूर्णमधिरोहयेत् ।
 याति वाष्पयानं भूमिगर्भे ह्यन्तरिक्षतले,
 बुद्धिबलेनाद्भुतानि पुष्पाण्युपरोहयेत्
 नित्यनवाऽऽविष्कारस्य विज्ञायेत विज्ञापनै-
 रेतद्दस्तुविज्ञानं सुविज्ञानपि मोहयेत् ॥ २४ ॥

नृणाम् अनुलापः (परस्परं संलापः) रेडियो-टेलिफोनादिद्वारा । घोरस्य
 तमिस्रास्य (अन्धकारस्य) मध्यादेव तेजः द्युतिं (प्रकाशम्) पूरयेत्,
 घोरान्धकार एव सहसा प्रकृतः प्रकाशो भवतीत्यर्थः । ईदृशमद्भुतं यानमस्ति
 यदेकमेव जलेऽपि चलति, ततः शीघ्रमेव आकाशेऽपि जनान् आरोहयति ।
 वाष्पयानम् (रेलवेट्रेन) भूमिर्भेदपि चलति, तथा आकाशेऽपि चलति ।
 खण्डनादिनगरेषु गृहाणामुपरिभागे रेलशक्तिर्मच्छति । विज्ञानवेदी जनः
 बुद्धिबलेन अभूतपूर्वाणि ज्ञानविधानि पुष्पाण्युपरोहयेत् । यथा-पाटलापु-
 ष्पस्य नानारङ्गाः, भक्ष्यकृता, चक्षुरूपप्रापणम् एवमन्यान्यदपि । नित्यनवी-
 नस्य आविष्कारस्य विज्ञापनैर्विज्ञायेत यद् दस्तुविज्ञानम् (साइन्स)
 सुविज्ञानपि नरान् मोहयेत् चकितान्कुर्वात् । आविष्कारास्तु—नृणां
 शोभोर्जवं यद्ये प्रक्षिप्य तद्द्वारा दुग्धनिर्माणम्-घनस्फटिभ्यो घृतनिर्माणम्,
 काचविशेषेण मञ्जूपादिस्थानां घस्त्वानां चक्षुषा दर्शनमित्याद्या अनेके प्रसिद्धाः
 स्याद्विपुलाकन्यायेनाद्यन्तर्ध्याः ॥ २४ ॥

→* गौराङ्गाणां गौरवम् *←

नोपाश्रयते या जितजातेर्वेष-भापादिकं
गाढसन्निपातेऽप्यद्य जाते मदमण्डितम्
यज्जातेर्मनुष्यं जितजातेः प्राङ्घ्रिवाको वत
जातेऽपि च दोषे कर्तुमीष्टे न हि दण्डितम् ।
यज्जातीयलोकेनाऽद्य भारतोपयातेनोच-
स्थानमेव नीयते तिरस्कृत्याऽन्यपण्डितम्
सम्यजनव्रातेष्वनुकार्यं व्यतिभाते मम
गौराङ्गीयजातेरात्मगौरवमखण्डितम् ॥ २५ ॥

या जातिः, अद्य गाढसम्बन्धे जातेपि विजितजातेः (भारतीयान्तेः)
वेष-भापादिकं मदमण्डितं यथा तथा न स्वीकरोति । अपराधे जातेपि
यज्जातेर्मनुष्यं जितजातेः प्राङ्घ्रिवाकः (न्यायाधीशः 'जज') दण्डितं कर्तुं न
इष्टे । अन्यं (अन्यजातीयम्) पण्डितमपि स्वपेक्षया अधिकविज्ञमपि
तिरस्कृत्य, भारते आगतेन यज्जातीयलोकेन उच्यते स्थानम् (नासनपदम्)
गृह्यते, न स्वल्पचेतनकं पदम् । गौराङ्गजातेः अखण्डितम् आत्मगौरवम्
मम शुद्धौ सम्यसमूहेष्वनुकरणीयं व्यतिभाते । तेषां भातुं योग्यं मम भातीति
कर्मव्यतिहारः ॥ २५ ॥

→* गौराङ्गाणां स्वजात्यनुरागः *←

न्यस्यति स्वकीयेष्वेव मान्यमधिकारं काम-
मन्यः कृतिपारङ्गतो भद्रो भुवि भिक्षताम्
वस्तूनि स्वदेशनिर्मितान्येवोपयुक्ते सदा
शुद्धे भोज्यसामग्रीं स्वदेशरीतिरक्षिताम् ।

नानादेशसंगृहीतविचेनापि जातिर्या हि
 संधत्ते स्वदेशे शिल्पसंपदमविक्षताम्
 अङ्गरेजजातेर्निजजातीयाऽनुरक्तिं निज-
 जन्मभूमिभक्तिं भुवि कोपि नरः शिक्षताम् ॥२६॥

या जातिः, स्वकीयेष्वेव लोकेषु मान्यम् (उच्यते) अधिकारं समर्प-
 यति । कार्यं पारं गतः अन्यः (अन्यजातिजनः) भद्रोपि भूमौ निहां
 करोतु नाम । उपयुक्ते प्रतिदिनोपयोगे भानयति । स्वदेशरीत्या रक्षिताम्,
 निजपदतेरनुसारमेव भोज्यमपि तैर्भुज्यत इत्याशयः । शासनाधिकारकाले
 नानादेशेभ्यः अर्जितेनापि घनेन, स्वदेशे एव शिल्पसंपदम् अविक्षतां
 रक्षति । अन्यदेशेभ्यो धनं संगृह्य विधमसमये स्वदेशे गत्वा शिल्परक्षार्थं
 कञ्चित् शिल्पकार्यालयम् ('कारखाना') स्थापयति, न तु विदेशीयशिल्प-
 रक्षार्थं संप्रोपार्जितं स्वल्पमपि द्रव्यं विनिपुङ्गे इत्याशयः । अत एव अङ्गरेज-
 जातेः स्वजात्यनुरागं स्वमातृभूमिभक्तिं च भूमौ कोपि नरः शिक्षतां नाम ।
 अयं जात्यनुरागः अन्यैर्लोकैस्तेषां सकाशाच्छिञ्जनीय इत्याशयः ॥ २६ ॥

→* अङ्गरेजानां नीतिनैपुण्यम् *←

शनैः शनैर्भूमौ निजधर्मः परिवर्द्धितोऽस्ति
 नर्मक्रमेणोक्त्वा भृशमन्यधर्मवैगुणम्
 खोररीकृतैव शिक्षा सर्वतः प्रचारिताऽस्ति,
 पूर्वाऽऽश्रितशिक्षाद्रुमे दत्त्वा वत वै घुणम् ।
 सर्वथा स्वतन्त्रं वत येषां राजतन्त्रं भाति
 मञ्जुनाथ तेषामद्य कस्मान्न स्तवै गुणं
 सामोपायसाङ्गीकृतं सम्यसमाजाऽङ्गीकृतं
 गेयमद्य गौराङ्गीयनीतिघृतं नैपुण्यम् ॥ २७ ॥

अन्वेषां धर्माणां नर्मकमेण (परिहासरूपेण) वैगुणं विगुणताम् उक्त्वा ।
 पूंजातैरार्यैः आश्रिते (स्वीकृते) शिक्षारूपे वृक्षे धुणं दत्त्वा, पूर्वं शिक्षा-
 मुन्मूल्येत्यर्थः । तेषां गुणं कस्मात् न स्तवै, अपि त्ववश्यं प्रशंसनीत्यर्थः ।
 स्तवै हति स्तौतेरारमनेपदे लोट उत्तमपुरपेकवचनम् । सामरूपेण उपा-
 येन सार्द्धं विहितम्, इदं गौराङ्गीयनीती उत नैपुण्यमद्य नेयं प्रशंसनी-
 यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

यस्य नीतिनैपुणतो निस्त्रिशोऽपि नम्रो भाति
 शात्रवः प्रयाति यस्य कोपाशौ शलमताम्
 कामं कीदृशोऽपि शौर्यशाली राष्ट्रनेता भवे-
 दुर्मदविजेता तं विनेतासौ कलमताम् ।
 मञ्जुनाथ नानाविधजाति-धर्म-जुष्टे त्वद्य
 भारते च नीतिर्यस्य संप्राप्ता सुलभतां
 भारतीयभूमौ व्याप्तवेदनीतिजीवी जनो
 भेदनीतिनीवीमाङ्गलदेशादुपलभताम् ॥ २८ ॥

यस्य (आङ्गलदेशस्य) नीतिनैपुण्यात् कठोरोऽपि नम्रो भवति । कीद-
 शोऽपि शूरो राष्ट्रस्य नेता (संचालकः) भवेद्याम, तं (नेतारम्) असौ
 कलमतारं (हस्तिनः समीपे हस्तिशावकताम्, दम्पतामित्यर्थः) नेता नेप्यति ।
 नानाविधाभिः (आर्य-जैन-माहम्मदादिभिः) जातिभिः, नानाविधैः
 (सनातन-जैन-पारस्य-इस्लामादिभिः) धर्मैश्च युक्ते भारते यस्य नीतिः
 सुलभतां संप्राप्ता, नानाविधभेदवशात्तस्यां नीत्यां सुकरता स्वतः संजाते-
 त्याशयः । भारतसम्बन्धिन्व्यां भूमौ व्याप्ता वा वेदनीतिः (वैदिकाऽऽश्रयः)
 तदुपजीवी (सरलः सत्यमेवी च) आर्यजनः भेदनीतेर्मूलधनम् आङ्गलदे-
 शात् शिक्षतामित्यर्थः ॥ २८ ॥

→* भारताऽर्थं विचारः *←

दो०-जाति-धर्म-मत-भेदतः प्रतिगृहमहो विभेद ।

खेदमयन्नद्याऽप्ययं भेदनयं न विवेद ॥ २९ ॥

अहो जाति-धर्म-मत-(सम्प्रदाय-) हृतैर्भेदैः प्रतिगृहं विभेद, प्रत्येकं गृहं मिथो मिथमभूत्, अथ खेदम् अयन् प्रामुख्यमपि अयं (देशः) भेद-मयं (भेदनीतिम्) न विवेद । अनेकविधं भेदं गच्छन्, किञ्च भेदेन हेतुं प्रामुख्यमपि अयं देशो भेदनयं न ज्ञातवानित्याक्षर्यमित्यारायः ॥ २९ ॥

→* युद्धसज्जा *←

क०-खातान्युपखान्य तेषु निह्यते सैन्यमिह

ल्यते त्वकसाच्छत्रुसैन्यमित्युपाजानाम्

गोलकान्निपात्य व्योमयानाद्भर्जयन्ति जनान्

तर्जयन्ति पूर्वं सैन्यमल्पवलराजानाम् ।

लोकनाशकारी विपधूमः परिस्रयतेऽथ

व्रूमः किं, नयन्ति नाशमेव नृसमाजानां

किं सा भूतिमाजामपि राजामभियुद्धेष्वभूद्

या जाताऽद्य योजना युरोपमहाराजानाम् ॥ ३० ॥

खातानि (खाईं 'Tranches') उपखान्य तेषां मध्ये सैन्यं गोप्यते । अकसात् शत्रुसैन्यं निघते इत्यहम् उपाजानाम् अज्ञातिपम् । व्योमयान-मप्यात् छोहगोलकान् ('धूम') निपात्य जनान् अग्निसाक्षुर्वन्ति । अल्प-पलानाम् (अल्पं बलं येषान्) राज्ञां सैन्यं सर्वतः पूर्वं तर्जयन्ति । नृसमा-जानाम् मनुष्यसमूहानां नाशमेव नयन्ति कुर्वन्ति । अभियुद्धेषु (अभियु-द्धेषु) युरोपराजानां या योजना (सज्जा) अद्याऽभूत्, सा योजना पूर्वं किं भूतियुक्तानामपि राजामपि युद्धेष्वभूद्? अपि तु नेत्यर्थः । राष्ट्र-बन्धस्य पृथी ॥ ३० ॥

→* अर्थनीति *←

लुप्यय

भूरिभूरिकरमर्जयन्ति, शकटीर्षटयन्ते ।

खानयन्ति खनिमनिशमन्धियानानि नयन्ते ॥

पत्रप्रेषणमधिवहन्ति, मुद्राः कलयन्ते ।

अयन-सदन-धन-करान् राजपुरुषाः प्रथयन्ते ॥

बहिराहिताऽतिशयमार्दवाप्युपहितपुष्कलपाटवा ।

इह भारतेन्द्रभूपतिमवा धनसंग्रहनीतिर्नवा ॥ ३१ ॥

बहुतर करम् (शुल्कम् 'टैक्स') अर्जयन्ति । धनसंग्रहार्थं रेखादिशकटी
विरचयन्ति । पापाणाङ्गार-लोह-सीसकादीनामाकर खानयन्ति । निल
पोतान् (जहाज) नयन्ति । पत्रप्रेषणम् (डाकविभागकार्यम्) वहन्ति ।
स्वर्णं रूप्य-पद्म-(नोट-) ताद्यादिमुद्रा निर्मांति । अयन मार्ग । तथा च
('रोडसेस' 'हाउसटैक्स' 'इनकमटैक्स' प्रभृतीन्) करान् राजा प्रेरिता
पुरुषाः प्रथयन्ते प्रचारयन्ति । बहि प्रकटितात्यन्तकोमलभावाऽपि प्रयोजित
भूरितरचातुर्वा इय भारतेश्वरसम्बन्धिनी धनसंग्रहस्य नीतिर्नवीनैव ॥ ३१ ॥

→* युद्धनीति *←

क०-युध्यमानराष्ट्रद्वयमेक्ष्य गुप्तमात्मनलं

कामं वर्द्धयद्द्वियैस्तटस्थैरिव भूयते

प्रबलमुदीक्ष्य तयोरेकं दोषमुद्धोषद्भि-

रन्यराष्ट्रसङ्घैः सह सन्धिः परिस्तूयते ।

युद्धे ह्यन्यराष्ट्राप्यवतार्य तद्वलाऽपगमे

स्वार्थाधिगमे च स हि सन्धिः परिलूयते

भेदनीतिभङ्गिरेषपैव दुर्दुस्सुदो रिपु-

रङ्गरेजरारैः सङ्गरेषु परिभूयते ॥ ३२ ॥

परपरं युज्यमानं राष्ट्रद्वयम् आ-ईक्ष्य, आत्मनः बलं (सैन्यम्) गुप्तं यथा तथा यथेच्छं वर्द्धयद्भिः यैः (अङ्गरेजैः), उपरितच्छटस्थैरिव भूयते । तयोः (युज्यमानराष्ट्रद्वयस्य) मध्ये, एकं राष्ट्रं प्रबलं वीक्ष्य, तस्य राष्ट्रस्य दोषं घोषद्भिः (प्रत्यापयद्भिः) यैः, अन्यैः राष्ट्रसमूहैः सह सन्धिः प्रस्तूयते । प्र-ल्लराष्ट्रस्य परितः परिभवाय अन्यैः राष्ट्रैः सह सन्धिघट्टीक्रियत इत्याक्षयः । ततश्च तस्यैकमात्रस्य प्रबलराष्ट्रस्य बलभङ्गार्थम् अन्यराष्ट्रानि युद्धेनैव अवतार्य समन्ततो युद्धेन तस्य राष्ट्रस्य बलाऽपगमे जाते मित्रस्य प्रयोजनस्य प्राप्तौ (इंप्सितस्य कस्यचिद्भागस्य प्राप्तौ), सर्वैः राष्ट्रैः सह हतः स सन्धिः किञ्चित्कारणमुद्भाव्य परिलयते (भङ्ग्यते) । भेदनीतिरचनाचातुर्यैर्दुर्दुस्सुदः (आप्रहिलो दुर्जयश्च) शत्रुः पराजीयते ॥ ३२ ॥

→* नवीना शिक्षापरिपाटी *←

चित्तपरिष्कारे या हि शिक्षा भूरिदक्षाऽभव-

द्वित्तपुरस्कारेणैव साऽथ सुपटीयसी

पूर्वपुरुषाणां पुरा पद्धतिः प्रकृष्टाऽभव-

न्नव्यपुरुषाणामथ सरणिर्गरीयसी ।

मञ्जुनाथ जानीयाम दूरदूरदेशकथां

‘को धर्मोऽथ, के वयम्’ कथेयं तु दवीयसी ।

वर्तमानकाले यत शिक्षावधूभालेऽलेखि

कालेजेन चारुचित्रमालेयं महीयसी ॥ ३३ ॥

चित्तस्य परिष्कारे (सोधने) पूर्वं या शिक्षा अतिमिथुणाऽऽसीत्ता अस्मिन् युगे धनप्राप्त्यैव साधीयसी (गण्यते) । पूर्वकाले प्राचीनरीतिः अकृष्टासीदिदानीं नवीनानां रीतिमेव सर्वे सुरक्षयाऽनुसरन्ति । इतिहासाऽध्ययनेन दूरदूराणां देशानां कथां यं जानीमः परम् ‘वयं के ? अल्लाहं धर्मः कः ?’ इत्यात्मकया तु दवीयसी (अतिदूरस्था) । तथा च कालेजेन (अर्थाच्चव्यविपाटयानां प्रबन्धकैः) शिक्षारूपाया वक्ष्या माते इयं

पूर्वोक्ता चित्रमाला अलेखि । वधूनां शूद्रारामे भाले पत्ररेखा विरच्यन्ते,
एवं दूरदूरकथाबोधेपि आत्मकयाऽनभिज्ञतारूपचित्रस्य (आक्षर्यस्य) माला
अलेखि ॥ ३३ ॥

बाल्यादेव भूरिभूरि पुस्तकानि घोपन्तोऽपि
शिक्षायां न सन्तोषं सृजन्ति जना मीयताम्
पूर्वजपरिचयाय पाठ्यमितिहासाद्यपि
देशभाषां त्यक्त्वा हूणभाषया ह्यधीयताम् ।
सर्वमेतत्सोढ्वापि च भ्रम्यतां बुभुक्षावशात्
शिक्षाफलमाध्यात्मिकशान्तिः कोपनीयताम् ?
मन्दतममाटीकितविद्यावृक्षावाटीसुखा
वर्तमानशिक्षापरिपाटीयं निपीयताम् ॥ ३४ ॥

शिक्षाविषये जनतः सन्तोषं न सृजन्ति (नभगिच्छन्ति), मीयताम्
अनुमीयतामित्यर्थः । पूर्वजानां परिचयार्थं यदितिहास-भूगोलादि पाठ्यं
सद्यपि अंग्रेजीभाषयैवाधीयताम् । एतत्सर्वं सहित्यापि श्रुतिकार्यस्याऽल्लामे
बुभुक्षापरवशैर्भृत्तिकार्यान्वेपणार्थं भ्रम्यताम् । ततश्च शिक्षायाः फलम्
या आध्यात्मिकी शान्तिः सा क्व प्राप्यताम् ? शिक्षामाप्तावपि शिक्षायाः
फलभूता आत्मनः शान्तिस्तु न जातेत्याशयः । अत एव भतिमन्दं यथा
तथा आटीकितम् (प्राप्तम्) विद्यारूपायाः वृक्षावाद्याः सुखं यथा
ईदृशी । निपीयताम् भतिशयेन परिशील्यताम् । विद्यारूपायां वृक्षावाटिकार्या
गत्वा जनैः शान्तिमुखं लभ्यते, परम् भद्र परिपाट्यां तद्य लभ्यते । लभ्यते
चेदतिमन्दमित्याशयः ॥ ३४ ॥

• वैदेशिकभाषाचाकचक्याऽऽचान्तचित्तस्यले
रोहति, विमोहजलः सिक्तो यो विधीयते
आत्ममातृभाषात्यागलाद्यपरिपुष्टो यो हि
गौरवगरिष्ठो गर्वशाखाशतैर्गीयते ।

चित्रं बहुकालाज्ञात-‘बी. ए.’ ‘एम्. ए.’ पुष्पोदयो,
नेत्रद्युतिमन्दताऽऽमयोपि सह नीयते
भाग्यतोऽभिरूढराजतत्रभृतिभिक्षाफला-
द्वर्तमानशिक्षाकुञ्जवृक्षात्को महीयते ? ॥ ३५ ॥

वर्तमानशिक्षारूपो यः कुञ्जः (लघुवृक्षश्च) वृक्षस्तस्मात् को वा जनः
महीयते ? महितो भवति ? न कोपीत्यर्थः । इदानीं शिक्षायां वृक्षस्य रूपं
साधयति—वैदेशिकभाषायाः चाकचक्यम् (नेत्रमोहकचमत्कारः ‘चमक’)
तेन भाषान्ते (अभिभूते) चित्तरूपे स्थले (भूमौ) रोहति । विमोहः
आत्मभाषागुणेष्वगुणदर्शनं स एव जलम् । आत्ममातृभाषाणां त्यागः स
एव खाद्यम् (वृक्षाणां कृते ‘खाद’) तेन परिपुष्टः । वृक्षे यथा शाखाभिर्गौ-
रवं भवति तथा अस्मिन् अभिमानस्य शाखाशतैः गौरवगरिष्टता भवति ।
‘बी. ए.’ ‘एम्. ए.’ रूपाणि पुष्पाणि चिरादुरपद्यन्ते । अनेन सहैव नेत्रपु-
तेर्मन्दतारूपः आमयः (रोगः) अपि नीयते, येन उपनेत्रस्याऽऽवश्यकता
भवति । भाग्यवशात् अभिरूढं राजतत्रसकाशात् भृतिभिक्षामाहिरूपं
फलं यस्य तस्माद् वर्तमानशिक्षारूपावृक्षात् ॥ ३५ ॥

→❖ परीक्षायुगम् ❖←

छप्पय.

यदि गतिमुरीकरोपि सखे ! शिक्षासुखसिन्धौ ।
चिरतरममरीकरणगुणाऽमृतझरीसुवन्धौ ॥
तर्हि चपलफलकरी रीतिरुररीकरणीया ।
यदिह परीक्षातरी परीक्षणयुगेऽवनीया ॥
अयि मञ्जुनाथ नवयुगपरीवाहविपुलवैभवकरी ।
वरविद्यासिन्धूपरिचरी नौरियमधुना जयकरी ॥ ३६ ॥

चिरतर चिरकालार्थम्, मनुष्यस्य अमरीकरणरूपो यो गुण स पुत्राऽ-
मृतम्, तज्ज्ञयां तत्प्रोक्तसो मित्रे । शिक्षारूपे सुप्रकारके सागरे यदि स्व
गमन स्वीकरोषि, तर्हि चफल शीघ्र फलकारिणी इय रीतिः स्वीकार्या, यत्
अस्मिन्परीक्षायुगे परीक्षारूपा तरि (नौका) अवनीया रक्षणीया । यत्-
वरस्य (श्रेष्ठस्य) विद्यासिन्धो उपरिचरी, नवयुगप्रवाहे विपुलवैभवकारिणी
इय नौकैव अधुना जयकरी । अस्मिन्पुगे शिक्षासिन्धोस्तरणार्थं इय नौकैव
लोकेभ्यो विजयदायिनीत्यर्थं । उपरिचरीत्यनेन परीक्षया शास्त्रसिन्धोस्तल-
स्पर्शा न भवति, परम् उपरि उपरितो गतिर्भवतीति सूच्यते ॥ ३६ ॥

→* नवीना नेतारः *←

क०-वैदेशिकभाषा-वेप-भूपादिकं मिश्रतोऽपि
भारतीयभावं धारयन्ति कथमप्यसौ
राष्ट्रसभामश्चे देशदारिद्र्य विवृण्वन्तोऽपि
जुहुतीह सर्वस्वं हि 'फैशन'विभावसौ ।
स्वातन्त्र्ये यत्नन्ते, परं सामाजिकसत्तामपि
स्वेच्छातः समर्पयन्ति शासकविभादसौ
नव्या न्यायविद्या, ननु नव्या नेत्रबुद्धिरपि,
नव्या नवशिक्षितनराणां नीतिरप्यसौ ॥ ३७ ॥

वैदेशिकीं भाषाम्, वेपम्, भूपाम्, एतदादिकं धारयन्तोपि भारतीय-
भावम् असौ (प्राणे) यथाकथञ्चिद्वारयन्ति । वर्तमाना नेतारो वैदेशिक-
रीत्या आचारव्यवहारं धारयन्त कथमिव मनसि भारतीया भवेयुरित्या-
शय । विवृण्वन्त प्रकाशयन्त । वैदेशिक- 'फैशन' (वेपविन्यास-) रूपे
अग्रे सर्वस्य जुहुति (होमं कुर्वन्ति) । सामाजिकीं सत्ताम् (सामाजिक-
स्वातन्त्र्यम्) शासकस्य विभानि (घमत्कुर्वन्ति) असौ (एते) समर्पयन्ति ।
'विभास्' इति भाषातो शत्रुपक्षे रूपम् । यदा देनास्य स्वतन्त्रतायै यत्
कुर्वन्ति तदा भवतिष्टौ सामाजिकीं स्वतन्त्रतामपि शासकस्य (राज्ञ)
सहायीनां किमिति कुर्वन्ति ? आधुनिका गौडपट्टेणादिनेतारो 'विवाहयिष्ठ'

'देवसन्पत्तिविल' इत्यादिद्वारा सामाजिकस्वतन्त्रतानपि राजसात्कर्तुं-
मिच्छन्ति । 'खड्गे समर्पयन्ति' अनेन अयं सामाजिकः प्रबन्धः खड्गे सितो
यदा भावश्यकता भवेत्तदैव मिच्छिद्यः कर्तुं दास्येतेति ध्वन्यते । ततश्च
न्यायविद्या (1911) नव्या, नेतृभावोऽपि नदीनः, नवानां नीतिरपि प्रची-
बैवेत्याशयः ॥ ३७ ॥

→* सुधारकः ('रिफार्मर') *←

स्पृश्याऽस्पृश्यभावं भूतमात्राद्विनिवर्तयसे
आत्रा सह भावभोजने त्वं पटुरीर्यसे
सौभाग्यं ददासि दयाऽधीनो विधवाभ्यः पुन-
भूरिभोजनादीनां तु भङ्गकोऽभिधीयसे ।
ग्रहणादिनेष्विव सुहोलिकादिनेषु सखे
रामनामजापसभानेवृत्त्वेऽधिनीयसे
सकलसमाजरूढरीतिविनिवारक हे
धर्मधुराधारक सुधारक सुगीयसे ॥ ३८ ॥

प्राणिमात्रम् समानम् इति प्राणिमात्रात् अयं स्पृश्यः अयमस्पृश्य इति
भावं दूरीकरोषि । विधवानां पुनर्विवाहं कृत्वा दयावशास्त्वं पुनः सौभाग्यं
ददासि । धाद-विवाहादिषु भूरिभोजनादिप्रथायास्त्वं भङ्गकः । होलिकादि-
नेषु वच्छृङ्खलगानमसभ्यता इति तरङ्गाने रामनाम्नो भजनसभाः शिदन्ते,
तासां च त्वं नेता क्रियसे । सुगीयसे सुप्रुतया सर्वैः प्रशस्यसे ॥ ३८ ॥

❀ वावूमण्डली ❀

स्पृश्याऽस्पृश्यताया वत संकीर्णो विचारो भाति
सदृशोऽधिकारो नरनारीभ्यः प्रदीयते
'धर्मस्योपदेशे घृद्धविप्रा एव नाऽधिकृता
योग्यताऽसदीयाऽप्यत्र निर्भरमुदीयते ।'

उद्वाहं चतुर्दशाद्वि वर्षाद्भनितानां जगुः
 प्रामाण्याय चेङ्गिलशाऽनुवादः सह नीयते
 त्वङ्गति तरीतुं शास्त्रसागरमलावृचला-
 त्सेयं नववावूमञ्जुमण्डली महीयते ॥ ३९ ॥

वावूमहाशयाः कथयन्ति—“धर्मोपदेशे वृद्धानां ब्राह्मणानामेव नाधि-
 कारः, अत्र (उपदेशे) अस्माकमपि योग्यताऽस्ति ।” एकविवाहोक्तं पुनर्विवा-
 हस्य, विद्यालयशिक्षायाश्च नराणां नारीणां च समानः अधिकारोऽस्ति । चतुर्द-
 शाद्वर्षादारभ्य स्त्रीणां विवाहं अगुः (कथयामासुः) । एतस्य प्रामाण्याय
 स्मृतीनाम् ईंगिलशाभाषानुवादः सह सभामध्ये नीयते । तत्रैव शास्त्ररूपं
 गहनं सागरम्, ईंगिलशानुवादरूपायाः अलाट्वाः (तुम्बिकायाः) बलात्
 तरीतुं त्वङ्गति (गच्छति), सेयं वावूमण्डली महीयते महिता भवति ॥ ३९ ॥

—१३ कालमाहात्म्यम्—

पारमुपर्नाता पूर्वेपद्वर्तिः प्रवर्णैरद्य
 चलिता चतुर्दिङ् नवशैली निरुपेहितम्
 आडम्यरमात्रं वंशमर्यादामवैति जनो
 वादायैव संप्रदायवृत्तमधुनेरितम् ।
 मञ्जुनाथ मीलति मनस्वी निजमानसेऽथ
 कसौ कथयेत निजवृत्तमिदमेधितं
 खेलत्खलजाले घत वर्तमानकाले कलौ
 मद्रजनमाले भूतमर्तः ! किमालेखितम् ॥ ४० ॥

चतुरैरपि पुरुषैः पूर्वेरीतिः पारं नीता दूरीकृतेत्यर्थः । चतुर्दिङ् समन्तात्
 नयीनशैली निरुपाधि प्रचलिता । ईरितं कथितं वैष्णव-शैवादिभिः प्रदायानां
 वृत्तं विवादायैव । मानी जगः स्वचित्तं पृथ मीलति विषादं गच्छति । पृथि-
 त्तम् वृद्धिं गतं दीर्घमिति यावत् । इदम् (आरमवृत्तम्) कसौ कथयेत् ?

खेलन्तः (मोदमानाः) खलजाले यस्मिन्, हे भूतभर्तः (प्राणिनां मरण-
कारिन् भगवन् !) भद्रलोकानां ललाटे वेधसो हस्तेन किम् काले-
खितम् ॥ ४० ॥

धार्मिका ध्रियन्ते, वत वैदिका विलीयन्तेऽथ,
क्रन्दन्ते कुलीनाः कचित्कोणे कृतवेपितम्
दातारो दरिद्रा, दुःखदग्धा दयावन्तो जना,
वेपन्ते विनीता, बुधा बध्यन्ते सहेलितम् ।
साधवः सदुःखाः, पुण्यवन्तो दम्भवन्तोऽभवन्,
मञ्जुनाथ मार्षिकाः प्रयान्ति परिदेवितं
खेलत्खलजाले वत वर्तमानकाले कलौ

भद्रजनभाले भूतभर्तः किमालेखितम् ? ॥ ४१ ॥

कस्मिन्नपि कोणे कृतकम्पं यथा स्यात्तथा कुलीनाः क्रन्दन्ते । दयावन्तो
दुःखेन दग्धाः हिष्टाः । बुधाः पण्डिताः सावहेलनं बध्यन्ते यद्वाः क्षिपन्ते ।
पुण्यं कुर्वन्तो जना दार्मिकाः परिगण्यन्ते । मर्मवेदिनो विलपन्ति, दुःखं
गच्छन्तीति यावत् ॥ ४१ ॥

भूरिधनराशिं विना विद्या दुर्लभैवाऽधुना
तत्रापि च विज्ञानं विनाऽथ कियच्छिक्षितम् ?
लब्धभूरिविद्योऽपि च विन्दते न सद्यो धनं
यस्माद्भनवद्भिर्लभवर्त्म समावेष्टितम् ।
एवं भूरिचिन्ताभिर्व्यतीतपुरुषायुपस्य
नूनमस्य भाग्ये सुखं कियदवरेखितम् ?
खेलत्खलजाले वत वर्तमानकाले कलौ
भद्रजनभाले भूतभर्तः ! किमालेखितम् ? ॥ ४२ ॥

षडुत्तरद्रव्यव्ययं विना वर्तमाना वैदेशिकभाषाशिक्षा दुर्लभैव । तत्रापि विज्ञानं ('साइन्स') विना एषु दिनेषु शिक्षा कियती ? न किमपीत्यर्थः । प्राप्तसाइन्सादिशिक्षोपि च जनः सद्य एव धनं न प्राप्नोति । यतो हि साइन्सादिद्वारा धनप्राप्तेर्मार्गः प्रभूतधनवद्भिर्वैदेशिकैः अवरुद्धः । पूर्वं शिक्षणचिन्ता, तदनन्तरं परीक्षोत्तरणचिन्ता, तदनन्तरं द्रव्यार्जनचिन्ता, इत्यादिभिर्भूरिचिन्ताभिव्यंतीतसमप्रायुषो जनस्य भाग्ये सुखं कियच्छेस्वित्तम् ? न किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

✽(भारते गोहिंसा)✽

मुञ्चन्ते स्वशत्रुमपि दन्तेष्वावहन्तं तृण-
मेवं प्रागुदन्तेषु हि रीतिरतिख्याताऽसौ
सैषा पुनः प्राश्य तृणं वाढमृणं धत्ते जने
येन निजवत्सैरपि सूतकृषिखाताऽसौ ।
मञ्जुनाथ नित्यं निजस्तन्यदुग्धदानादहो
अन्यमतमानिनामपीह मान्यमाताऽसौ
त्राता मान्यमोगलमहीपैरुपयाताऽर्चनं
गोमाताऽप्यखण्डरङ्गधारामनुधाताऽसौ ॥ ४३ ॥

दन्तेषु तृणं धारयन्तं निजशत्रुमपि जना मुञ्चन्ति, इत्थं प्राक्नेतिहरसेषु असौ रीतिः अतिख्याता । सैषा (गौः) तृणं प्राश्य (मुक्त्वा) लोके लोकानामुपरीत्यर्थः, वाढम् ऋणं स्थापयति, येन कारणेन असौ निजवासानां द्वारा सूतमुत्पादितम् कृषेः खातं स्तननं यथा इंद्री भस्ति । इत्थं निजवत्सैः (धृपभैः) कृषिकार्ये श्रेयविलेखनाद्यपि संपादयतीत्यशयः । असौ निज-स्तनमधुदुग्धदानात् (हेतोः) लिष्टीय-इसलाम-पारस्य-जैनादिमतमानिनामपि लोकानां मान्या माताऽस्ति । स्तनदुग्धदानाद् या पोषयति सा मातेति नियमादिषु विधर्मिणामपि माननीया मातास्तीत्याशयः । अत एव मान्यैः अकृषरादिमोगलमहीपालैरपि प्राता रक्षिता । अर्चनम् उपपाता

(भारते सर्वत्र देवबुद्ध्या पूजिता) अपि सेयं गोमाता सांप्रतम् अक्षण्डाम्
(अविरताम्) सङ्गस्य धारामुपयाता । अकबरेण गोमातुरायैः पूजिताम्
सकललोकानामुपकारकतां चोपलक्ष्य निजराज्ये गोवधो निषिद्ध इति
प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

— गोरक्षा —

❧ सवैया ❧

न्यायतुलातुलितं किल यस्य हि शासनमुच्चपवित्रमिदम्
यत्र च दीनमदीनजनो न रुजेदिति वित्तचरित्रमिदम् ।
यत्किल भारतराज्यमशेषनृणां मतमाननमित्रमिदम्
तत्र हि भारतगौरवनौरपि गौर्वधमर्हति चित्रमिदम् ४४

यस्य (भारतराज्यस्य) शासनं न्यायस्य तुलया तुलितम्, उदारं पवित्रं
च । यत्र (राज्ये) अदीनजनः (प्रबलः) दीनं न रुजेत् (पीडयेत्) इति
वित्तं (विरयातम्) चरित्रं वृत्तमस्ति । यद् भारतराज्यम् सर्वलोकानाम्
मत्तानां (धर्मसंप्रदायानाम्) संमाननस्य मित्रं सहायकम् । कलानि
लोकस्य धर्मविषये प्रतिबन्धो न देय इति भारतराज्यस्य सिद्धान्तः नुप्रसिद्ध
इत्याशयः । तत्र (भारतराज्ये) भारतवर्षस्य गौरवरक्षार्थं नौकानूता,
सेयं गौरपि वधं यातीति इदमाक्षर्यम् । एवमुदारे न्यायपरायणे च राज्ये
लामदृष्ट्या, धर्मदृष्ट्या च सेयं गौरार्हति वधम् । अत्या रक्षैव कर्तव्या एतस्य
शासकेनेति सूच्यते ॥ ४४ ॥

❧ स्त्रीशिक्षा ❧

अन्यदीयदेशनारीशिक्षामनुकूल्य निज-
नारीभ्योऽपि दापयन्ति वैदेशिकशिक्षितम्
शिक्षिताश्च पारितपरीक्षिताश्च नार्य इमाः
सौष्टुण्डं त्यजन्ति गृहकार्यमसमीक्षितम् ।

पूर्वं किल पारतन्त्र्यमासीत्स्वस्य देश एव
साम्प्रतं स्वगृहेषु च पारतन्त्र्यमीप्सितम्
नूतनयुगेऽस्मिन्नवशिक्षितनराणामद्य
नारीशिक्षणेऽपि ननु नूतनत्वमीक्षितम् ॥ ४५ ॥

इदं लेख्येन्यदेशस्य नारीशिक्षाया अनुकरणेन निजस्त्रीभ्योऽपि आर्य-
भाषामयीं वैदेशिकीं शिक्षां दापयन्ति । पारितम् समापितं परीक्षितं परी-
क्षणं यामिच्छाः परीक्षोत्तीर्णा इमा नार्यः, सावहेलनम्, असमीक्षितम्
(असमीक्ष्यैव) गृहकार्यं त्यजन्ति । एवं स्थितौ पूर्वं स्वदेशे पृथक्साकं
परतन्त्रता आसीदिदानीं स्वगृहेषु परतन्त्रता ईप्सिता । स्त्रीभिः स्वगृहकार्यं
त्यक्ते वयं कर्मकरणां भृत्यानां वश्या भविष्याम इति भोजनाच्छादनविषयेऽपि
स्पष्टं परतन्त्रता भवेदित्याशयः । नूतनं युगम्-भवशिक्षिताश्च नराः, अतः
नारीशिक्षायामपि इदं नूतनत्वमद्य वीक्षितम् ॥ ४५ ॥

❧ नवशिक्षितनारीसमाजः ❧

वेत्रदण्डमादायाऽद्य वाक्कीलत्वमेति वधु
राजकर्मचारितां च सेयमाप्यतेतमाम्
सुन्दरीसमाजेनाऽद्य स्त्रीयदलं संगृह्याऽद्य
राजगृहद्वारे बलात्स्वत्वमीप्स्यतेतमाम् ।
मञ्जुनाथ साम्प्रतं तु सैनिकत्वमाप्य सैव
शस्त्रास्त्रैः सुसजा समरार्थं नद्यतेतमाम्
या वै गृहलक्ष्मीः पुरा मामण्डीति गेहमिदं
साम्प्रतं तु सैव रणचण्डी चित्र्यतेतमाम् ॥

‘कैशन’सूचकं वेत्रदण्डं हस्ते गृहीत्वा वधुः (नारी) वाक्कीलत्वम्
प्राप्नोति । ‘भद्रास्त’ प्रभृतिशासनविभागे सेयम् (नारी) राजकर्मचारितां

प्राप्यते । गिजन्ताकर्मणि प्रत्ययः । स्वीयदलस्य 'संगठनं' कृत्वा स्त्रीसमाजेन राजगृहद्वारे पुरपवर्गसमानं स्वस्य स्वावं याच्यते । 'सक्रोजिस्ट' संमदायस्य 'पालिमैण्ट' सकाशादलपूर्वकमुच्चाधिकारप्राप्तेः कथा लण्डनसमाचारपाठकैर्न विस्मृता भवेत् । अस्मिन्पुगे तु सैव (नारी) युद्धार्थं नहतेतमाम् बद्ध-परिकरा भवति । ततश्च या गृहलक्ष्मीः (नारी) पुरा गेहं मामण्डीति (अतिशयेन मण्डयति स्म), सैव इदानीं रणचण्डीरूपेण जनैश्चिन्वते । 'मदि' धातोर्णिज्विकल्पे यद्गुणन्तस्य रूपम् । 'पुरि लुङ् चाऽस्ते' इति पुरायोगे छद् ॥ ४६ ॥

✽(छप्पय)✽

पत्नी प्रियतममाप्य वन्दनं वचसा कुरुते ।
पतिसुहृत्सु संयत्सु करोन्मर्दनमातनुते ॥
पतिर्व्यलीके कृते क्षमाशब्दं वत वर्हति ।
पतिवस्तुनि दत्ते च धन्यवादानियमर्हति ॥

अर्द्धाङ्गिनीति गौरवपदम्, प्राणसमेति च सम्पदम् ।

युक्त्याऽपहृत्य ददते नराः कृत्रिमोपचाराऽऽपदम् ॥ ४७ ॥

प्रियतमं संमुखे भा-भाप्य 'गुडमोर्निङ्ग' 'नमस्ते' इत्यादिवचनेन वन्दनं करोति । पत्युः सुहृत्सु संमिळासु तैः सह करमर्दनम् 'शेकहैण्ट' भातनोति । अप्रिये कृते सति, पतिः 'क्षमस्व' इति क्षमाशब्दं वर्हति उच्चारयति । इयं (पत्नी) भूमौ पतिते पतिवस्तुनि उत्थाप्य समर्पिते सति धन्यवादान् अर्हति । तथा च प्रियतमस्य पत्नी 'अर्द्धाङ्गिनी' इति गौरवस्य पदम्, दयिता 'प्राणसमा' इति घाम्छनीयां सम्पत्तिम्, युक्त्या अपहृत्य नराः स्त्रीभ्यः कृत्रिमोपचार-('तक्तुक्र'-) रूपामार्पति ददते समर्पयन्ति । सम्पत्तिम-पहृत्य आपत्तिप्रदानेषु स्त्रीणां प्रसन्नता पुराणां युक्तिबौशलमेवेत्याशयः । परिपृत्तिः ॥ ४७ ॥

❧ वृन्दावनस्य हिन्दीसाहित्यसंमेलनम् ❧
 भारतस्य भूरिभाग्यभूताः समवेता इमे
 सज्जनाः समन्ताद्देशसाहित्यस्य संक्रमे
 प्रस्फुरत्प्रभावा भवत्प्रस्तावाः पुरस्तादमी,
 भावाः सत्कवीनामभिनन्द्याः कविताक्रमे ।
 मञ्जुनाथ नानाविधकायकलाकौतूहलैः
 प्रीतिर्वहलैपाऽभवत्तेनाऽन्तरतो रमे
 मङ्गलममन्दीभवदिन्दीवरनेत्रो दिशे-
 वृन्दावनशोभि'हिन्दीसंमेलन'सङ्गमे ॥ ४८ ॥

वृन्दावने यदा अखिलभारतवर्षीय-हिन्दीसाहित्यसंमेलनस्याऽधिवेशन-
 मभूत्तस्य प्रसङ्गवशादिदं वर्णनम्—भारतवर्षस्य भूरिभागधेयभूताः इमे
 सज्जनाः, देशभाषासाहित्यस्य संक्रमवेलायां समन्ततः समवेताः । अस्मि-
 न्संमेलने प्रभावशालिनः भवताम् (सभास्यजनानुद्दिश्योक्तिः) प्रस्तावाः
 ('रेलुलेशन्स') पुरस्तात्सन्ति । नानाविधाः उपकारिणः प्रस्तावाः श्रीमतां
 स्वधि उपस्थिताः सन्तीत्याशयः । क्विसंमेलनमुद्दिश्योक्तिः—कविताक्रमे
 सत्कवीनां प्रशंसनीया भावाश्च पुरस्तात्सन्तीत्यर्थः । संमेलनोत्सवे गुरुकुल-
 विद्यार्थिभिः कृतानि शारीरिकव्यायामकौतुकान्युद्दिश्याह—विविधकाय-
 कलाकौतुकैः बहुतरा प्रीतिरभवत् । तेनाहमन्तरङ्गेण प्रसीदामि । अतएव
 अमन्दीभवन्ती इन्दीवरे इष नेत्रे यस्य सः (कुलकमललोचनः) श्रीकृष्णो
 हिन्दीसंमेलनस्य सङ्गमे मङ्गलं दिशेत् देयात् ॥ ४८ ॥

❧ उपसंहारे सौरठाच्छन्दः ❧

पुरुपपुङ्गवा हन्त, नवयुग ! तव युगमेतकत् ।
 अतिगरिष्ठमवहन्त, विपमविकर्षणवर्त्मगम् ॥ ४९ ॥

हे नवीनयुग ! पुरपश्रेष्ठाः गुरुतरं 'दायित्वपूर्णम्', लोकानां परस्परं घोरसंघर्षमार्गस्यम् एतकत् (एतत्, 'अकच्') तव युगं धुरम्, ('जूढा' हिन्दी) अवहन्त अधारयन् । वृषभा यथा अतिगुरुभारयुक्तम्, परस्परं वृषयोराकर्षणमार्गगतत्वेन हेतुप्रदं युगं धारयन्ति तथा इमे नवीनाः पुरयाः परस्परस्पर्धापूर्णम् अतिदायित्वपूर्णम् एतन्नवरीतिप्रचारणरूपं युगम् अधारयन्तित्याशयः । पूर्वपद्धतिमुल्लङ्घ्य नवयुगप्रचारणमतिविचार्यपरिणामम् । अग्रे न जाने, नवपद्धतेरस्याः किं फलं भवेदिति युगरूपवेण ध्वन्यते ॥ ४९ ॥

उपसंहतिवीथी

कविताविज्ञानां वैरल्यम् ३३

शुष्कशब्दशासनविवेचनविनोदयुताः

केचन कवीन्द्ररीतिनीतिमनयन्तः स्युः

संस्कृतसदुक्तिरससेचनसुरज्ञा अपि

केचन नवीनवृत्तबोधं न श्रयन्तः स्युः ।

मञ्जुनाथ केचन कवित्वरसविज्ञा अपि

शुष्केर्ष्यापिशाचीरसरेचनमयन्तः स्युः

कविताऽसौ सदसि निवेदिता यदपि मया

वस्तुतोऽत्र वेदितारो वदत कियन्तः स्युः ? ॥ १ ॥

शुष्कस्य शब्दशास्त्र- (व्याकरण-) विवेचनस्य विनोदेन युताः केचि-
त्स्पष्टिताः, कवीन्द्राणां रीतिं च नीतिं च अजानन्तः स्युः । केचन विज्ञाः,
संस्कृतसुक्तिरसेन यत्सेचनं बुद्धेरूपं तत्कुलवेदिनोऽपि, मस्तिन्ग्रन्थे
षण्यमानानां नवीनवृत्तसां ज्ञानं न श्रयन्तो भवेयुः । संस्कृतकवितावेदि-
नोपि भाषाच्छन्दसां कवित्त-सवैयादीनां विषयेऽपरिचिता भवेयुरिति
भावः । केचित्तु संस्कृत-हिन्दी-उभयविधकवितारसिका अपि, शुष्का या
ईर्ष्यापिशाची तस्या रसस्य रेचनम् (पृथग्भावम्) अयन्तः (अगच्छन्तः)
स्युः, ईर्ष्यानुगमशून्या न भवेयुरिति भावः । तत्रश्च कविताया वेदितारः
कियन्तो भवेयुः ? अतिन्यूना भवेयुरित्याशयः ॥ १ ॥

पूर्वमेव सेयं देवभारती गहनतमा
 विषमा ततोऽपि पद्यकविता प्रकृष्यते
 कवितानिवन्धेऽप्यद्य कुहचन लभ्यो नाम
 संदर्भः सुकाव्यगुणवन्धे विप्रकृष्यते ।
 भाषान्तरवृत्तविनिवन्धे नैपुणी या, या च
 तद्वद्गुणगन्धे साधुता सा कैर्विमृश्यते ?
 मञ्जुनाथ ! सूक्तिस्ते निवेदिता यदपि भवे-
 दुदैवात्तवैव तत्त्ववेदिता न दृश्यते ॥ २ ॥

संस्कृतभाषा गभीरा, ततोऽपि (तत्रापि) पद्यकविता गहना, अत एव बोधविषये प्रकृष्यते प्रकृष्टा भवति । कवितारचनेऽपि सुन्दराणां काव्यगुणानां बन्धे संदर्भः (सूक्तिगुणः) कचिदेव लभ्यः (दुर्लभः), अत एव विप्रकृष्यते विप्रकृष्टो भवति, साधारणतया दूरस्थो भवतीत्याशयः । ततोऽपि उर्द्व-हिन्दीप्रभृतिभाषान्तररचनसां रचने या चातुरी, तद्वत् (वृत्तवन्धेऽप्यवत्) गुणगन्धे सति (काव्यगुणसौरभे सति) या च कवितायाः साधुता सा कैर्जनैर्विचार्यते ? अपि तु अतिविरलैरेव विचार्यते इत्यर्थः ॥ २ ॥

शब्दानेव केचन विचारयन्ति साऽवहितं
 कैरपि विवेचनविनोदेनैव हृष्यते
 परिमितशब्दबोधसत्ताकैरबोधवशा-
 त्कैश्चन तदर्थाद्वा वराकैर्विप्रकृष्यते ।
 मञ्जुनाथ केचन विदन्तोऽप्यभ्यसूयावशा-
 त्संतोषं न यान्ति, पुनरेकैर्नाऽमिमृश्यते
 कविताऽद्य कुत्र विनिवेदिता भवतु नाम ?
 दुदैवात्तवैव तत्त्ववेदिता न दृश्यते ॥ ३ ॥

केचन सावधानं कवितागतान् शब्दानेव विचारयन्ति (अयं सुप्रसिद्धः, अयमप्रसिद्धः इत्यादि), कैश्चित्पण्डितैः 'पूर्वं प्रयोक्तव्यम्, पूर्वं परिवर्तयितव्यम्' इत्यादिविवेचनस्य विनोदेनैव हर्षः क्रियते । परिमिता शब्दबोधस्य सत्ता (सामर्थ्यम्) येषां तैः, अज्ञानवशात्कैश्चित्पण्डितवराकैः हा (दुःखम्) तस्याः (कवितायाः) अर्थात् (अर्थतः) दूरीभूयते, परिमितज्ञानास्ते शब्दानजानन्तः कविताया अर्थसकाशादहरे तिष्ठन्तीत्याशयः । केचित् जानन्तोऽपि असूयावशात्संतोषं न गच्छन्ति । एकैस्तु नाभिमृश्यते विचार एव न क्रियते ॥ ३ ॥

❀❀ ईर्ष्यालुः पण्डितः ❀❀

विज्ञा अपि काव्यगुणगौरवमजानन्तो हि
 शृण्वन्तोऽपि सीदन्तीति लोके किल लोकेऽहम्
 परिमितसूक्तिपरिबोधान् श्रावयामि बुधान्
 किन्तु निर्निरोधां मुदं तेभ्यो नाऽवकोकेऽहम् ।
 मञ्जुनाथ मारिंकेति, पात्रं साधु सूक्तेरिति,
 साऽभिलाषं यस्य पुरः सूक्तान्युपदौकेऽहं
 सूक्तिश्रवणेऽपि मौनमण्डितं मदेर्ष्यावशा-
 त्पण्डितं तमन्तदैवदण्डितं विलोकेऽहम् ॥ ४ ॥

ध्याकरणादिविज्ञा अपि काव्यस्वमजानन्तः, काव्यं शृण्वन्तोऽपि हेरा-
 मनुमवन्तीति लोके अहं विलोकयामि । काव्यवेदिन इति कृत्वा परिमित-
 सूक्तीनां परिबोधो येषाम् ईदृशान् बुधान् यद्यपि निजकवितां श्रावयामि
 किन्तु निर्निरोधाम् मुदम् (पूर्णमानन्दम्) तेषां सकाशादहं न अवकोके
 न प्राप्नोमि । 'सुकृष्टकृ' आदाने । अयं मारिंक इति, सूक्तिश्रवणस्य साधु-
 रधिकारीति कृत्वा, यस्य पण्डितस्य पुरः साभिलाषं निजसूक्तानि उपदौके
 (उपहरामि), परंतु सूक्तिश्रवणेऽपि मद्जनिताया ईर्ष्याया वशात् मौनेन
 मण्डितम् (मौनेनैव सत्य शोभा, यदि स 'कविताया आलोचनाप्रिये

त्रिभूयात्तर्हि तस्य पाण्डित्यं परिज्ञातं भवेदिति 'मण्डित' पदेन ध्वन्यते ।
 तं पण्डितम्, अन्तर्देवेन दण्डितं पश्यामि । यः सूक्तितत्त्वज्ञोपि ह्यप्यंया
 मदेन वा कविताश्रवणोत्तरं उचितमनुचितं वा न निर्धारयति स देवात्
 ह्येव मे भातीत्याशयः ॥ ४ ॥

❧ निवेदः ❧

बहुमनुरोधमधिगम्य सुप्रसिद्धनृणां
 राजसेविसार्थे पूर्वं परिचयमादधाम्
 प्रचुरप्रतीक्षामयं समयं समेत्य ततो
 वैभवविलासमयं राजगृहमभ्यगाम् ।
 मार्मिकजनानां मनोमर्म परिमृष्टवतीं
 संस्कृतसरस्वतीमतज्ज्ञेधिह संन्यधां
 किं किं न व्यधायि मया लक्ष्मीलवलालसेन ?
 लालसे ! पिशाचि प्रेहि संग्रति तु मुञ्च माम् ॥ ५ ॥

प्रसिद्धपुरुषाणामनुरोधं प्राप्य राजपारिपदानां वर्गे परिचयमस्थापयम् ।
 अद्य नाऽवकाशः, अमुकदिने राशः समीपे गन्तव्यमिति प्रचुरप्रतीक्षामयं
 समयमुल्लाप्य राजभवनमयासिपम् । मार्मिकलोकानां मर्मस्पर्शिणीं संस्कृत-
 सूक्तिम् अतःज्ञेषु (संस्कृताऽनभिज्ञेषु) संन्यधां न्यक्षिपम्, एवंविधेषु
 कवितानिषेदनं प्रक्षेपप्रायमित्याशयः । हे पिशाचि लालसे ! प्रेहि अपयार्हि
 म्रियस्वैत्यर्थः ॥ ५ ॥

❧ कीर्तितो निवेदः ❧

सकलसमासु सभ्यनिकरनिमन्त्रितोऽथ
 सम्यतानियन्त्रितोऽधिगच्छसि पुरःस्थितिम्
 सर्वविधलोकसभावेद्यामधिरूह्य ततः
 कोविदैकवेद्यामिह पठसि निजां कृतिम् ।

मञ्जुनाथ नाऽधिकविदग्धजननादाऽनुगान्
 प्राप्य साधुवादान्वहु मन्यसे मनोरतिं
 चाढमवधीरितोऽस्यलीककीर्तिकामनया

कामनया चित्त ! सखे पश्यसि सुखाऽऽयतिम् ? ॥६॥

सभ्यनिकरेण निमग्नितः सादरमाहृतः । सम्यक्तया नियमितस्त्वं 'कवि-
 चरः' इति कृत्वा सर्वेषामग्रस्थितिं प्राप्नोषि । अज्ञविज्ञेत्यादिसर्वविधलोकानां
 सभाया भङ्गमारुह्य कोविदमात्रबोध्यां स्वां कवितां पठसि । तदनन्तरं
 नात्यन्तं विदग्धा ये जनास्तेषां हर्षनादानुगतान् 'साधु साधु' इत्यादि
 प्रशंसावादान्प्राप्य बहु यथा तथा मनस्त्रोपं मानयसि । अत एव अली-
 कायाः कीर्तेः कामनया हे मञ्जुनाथ मृशं विडम्बितोसि । हे चित्त ! अनया
 (कीर्तिकामनया) कां सुखायतिम् (कं वा शुभपरिणामम्) पश्यसि ?
 अनया मिथ्याकीर्तिलालसया न किञ्चिपरिणामसुखं भवेदित्याशयः ॥ ६ ॥

✽(तृष्णातो निर्वेदः)✽

सततमसभ्यद्वारपालाऽध्युपितामपि तां
 राज्ञो हर्म्यमालामिह लोभादहमभ्यगाम्
 प्रियमुपजल्पन्नपि वक्रदृशा दृष्टो हन्त
 लोभपरामृष्टो धनिलोकानहमन्वयाम् ।
 मञ्जुनाथ कविताकलापेनोपवर्णितवान्
 कुटिल-कृतज्ञानपि भूयो वच्मि किंतमाम्
 एतावत्सतृष्णेनेह घूर्णितमिदानीमये
 कृष्णे देहि दृष्टिं सखि तृष्णे ! परिमुञ्च माम् ॥७॥

निरन्तरम् असभ्येद्वारपालैरधिष्ठितां राज्ञो हर्म्यमालां लोभवशादभ्य-
 गच्छाम् । प्रियं यदद्यपि, अपरिबुध्यमानैस्तेः वक्रदृश्या रीक्षिताः, लोभाभि-
 भूतोहं धनिकान् अन्वसराम् । अथ मञ्जुना कविताकलापेन कुटिलान् कृत-
 ज्ञानपि वर्णितवान् । अपिकं किं वदामि । हे तृष्णे ! साभिलापेण मया

एतावत् जनेषु भ्रान्तम् । इदानीं कृष्णे भगवति दृष्टिं देहि । कृष्णाऽनुरोध-
वशान्मामिदानीं त्यजेत्यर्थः ॥ ७ ॥

✽(उपसंहारः)✽

सम्प्रति सयत्नं सुप्रसाध्य भवदर्थे सैष
सञ्जितोऽत्र स्वरिजनः कोऽपि न विपीदतात्
सहृदयसेव्यमिह यावत्सौरभं नु भवे-
त्तावतैव विज्ञगणः सदयं प्रसीदतात् ।
मञ्जुनाथ मर्माऽपरिवोधात्कोपि, विज्ञजनो
व्यथते विरोधात्कोपि, कोणेऽसौ निपीदतात्
सदयदृशैवाऽदम्यदेवीकृतदासगणा

मे वीप्सितदाऽसौ गिरां देवी सुप्रसीदतात् ॥ ८ ॥

स एष (निकुञ्जः) सुप्रसाध्य (सुतरामलंकृत्य) सञ्जितः सञ्जीकृतः ।
अत्र (निकुञ्जे) कोपि पण्डितः न विपादं गच्छतु । निकुञ्जो हि विपाद-
विगमाय भवत्यत एव कोपि रोदं मा यात्वित्यानास्ति । इह सहृदयैः सेव्यो
यावान् सुगन्धो भवेत्तावन्मात्रेणैव दयां कृत्वा विज्ञसमूहः प्रसादं गच्छतु ।
यदि तु कोपि जनः मर्मणः अपरिज्ञानात्, कश्चित्तु विज्ञजनः विरोधकारणा-
देव, सुखप्राप्तेः स्थाने व्यथां गच्छति, तर्हि असौ कोणे तिष्ठतु । नास्याऽनु-
रोधमह प्रतीक्षे । सदयया दृष्ट्यैव अदम्याः देवरूपाः कृता निजस्य दास-
गणा यया सा वाग्देवी, मे मनोरथपूरिका सती सुप्रसन्ना भूयात् । दास्य-
दृष्ट्या यस्या दासाः कवयो देवा इव भ्रमरतां गच्छन्ति सा सरस्वत्यैव मे
सुप्रसन्ना भवतु, न मे पण्डितानां प्रसादस्य प्रतीक्षेत्याशयः ॥ ८ ॥

गिरां मधुकिरां साधुमाधुरीमभिनन्दयन् ।

कवितानिकुसुमोद्यानचञ्चरीकः प्रसीदतु ॥ ९ ॥

मधुस्राविणीनां चाणीनां माधुर्यं साधु यथा तथा अनुमोदमानः, इति-
तानिकुञ्जगतः सहृदयो भ्रमर एव प्रसीदतु ॥ ९ ॥

— ❁ वंशवीथी ❁ —

तत्र पूर्व—

प्राचीनचत्वरः

भाङ्गिरस-भायास्य-गौतमेतित्रिप्रवरान्वितगौतमसगोत्रोत्पन्नः कृष्णय-
जुर्वेदान्तर्गततैत्तिरीयशाखाध्यायी भाष्यस्तम्बसूत्रो देवर्ष्यवटङ्कतैलङ्गमट्टान्ववा-
यप्रसूतः सोर्य कविः साम्प्रतमारमनो वंशपरिचयमारमते । तत्र वंशप्रवर्त-
कस्य गौतममुनेरनुभावं तपो वरदानं चारभ्य, बायीजीदीक्षितमूलपुरुषम-
नुक्रम्य, श्रीकृष्णमहकविकलानिधिपर्यन्तं कवेः पूर्वजेन हरिहरमटेन 'कुल-
प्रयन्ध' नामकं काव्यमिदमुपनिषद्बन्धम् । अस्य रचनाकालः १६ शतकस्या-
न्तिमो भागः । यतो हि धीमान् कृष्णमहकविकलानिधिर्बुन्दीपतिं बुधसिंह-
देवं गुष्टावेति ग्रन्थ उपलभ्यते । अस्य च नरपतरेषु पृथु कालः ।

. गौतमगोत्रीयाणां देवर्षिग्रामाधिपतीनां तैलङ्गानां बायीजीदीक्षितमारभ्य
श्रीकृष्णमहपर्यन्तानामस्मिन्काव्ये परिषयो दत्तः । पृथदुत्तराणां तु ग्रन्थो-
पक्रमन्तैर्हिन्दीवृत्तैर्मयकैव नवीनतया परिचयः प्रादायि । स्थाने स्थाने तत्तेषां
कवीनां भाषाकविताया भादरां अपि संगृहीताः सन्तीत्यग्रे स्फुटं भवि-
ष्यति ॥

ग्रन्थकर्ता.

❀ कुलप्रबन्धः ❀

तमोपहन्ता खलु गौतमोभू-
 इमोपगेहः स्फुटदिव्यदेहः ।
 यस्मै परस्मै नुतिमावितेनु-
 देवा नृदेवा मुनिपुङ्गवाय ॥ १ ॥
 यत्कीर्तिवल्ली विपुला पुनीते
 गोदावरी पुण्यपयःप्रवाहैः ।
 अद्यापि नद्या समुपैति सङ्गं
 सद्यो यदङ्गं न स याति भङ्गम् ॥ २ ॥
 नदी नदीनायकपूजितासौ
 न दीनसत्त्वा निरवद्यदेहा ।
 पयांसि यस्याः परिपीय पुण्या-
 न्यारादपाराद्भवतोऽपयाति ॥ ३ ॥
 यदीयपानीयपवित्रगात्र-
 त्वासं यमाशंसितमाविधूय ।
 हरिं हरं वा भजमान एष
 समानवेपः समुपैति मुक्तिम् ॥ ४ ॥

गोदावरीरूपा कीर्तिवल्ली । यदङ्गं गोदावरीनद्या सह सङ्गं समुपैति स
 भङ्गं न यातीत्यन्यथः ॥ १ ॥ २ ॥ न दीनं सत्त्वं यस्याः सा । अथवा न
 दीनाः सत्त्वा भस्त्यादयो जीवा यस्याम् । अपाराद्भवतः संसारादपयाति
 निवर्तते ॥ ३ ॥ यमात् आशंसितम् अनुमितं ग्रासम् । समानवेपः हरेर्हरस्य

पानीयपीयूषपरसान्पिबन्तो
 हरेर्गुणाकर्णनलब्धवर्णाः ।
 बुधा यदध्यासवशादनाप्त-
 निमेपभावा विबुधा इवासन् ॥ ५ ॥
 अन्तर्नमन्तः सततं वसन्तः
 सन्तः कियन्तस्तटिनीतटेसिन् ।
 हसन्ति मुक्तानपि विष्णुभक्तान्
 जनान्न नामग्रहणे समर्थान् ॥ ६ ॥
 अलंकृता दिव्यलतावितानै-
 र्गन्धर्वगानै रुचिरैर्विमानैः ।
 पक्षीन्द्रपक्षैरुपलालितासौ
 वृक्षैर्वलक्षैः शतकोटिलक्षैः ॥ ७ ॥
 चकोरराजीव सवर्हिबृन्दा
 ज्योत्स्नेव तापप्रशमप्रगल्भा ।

वा सारूप्यं प्राप्तः सखित्यर्थः ॥ ४ ॥ पानीयरूपस्य पीयूषस्य रसान् । यस्य
 हरेर्गुणानवशात् अकृतवक्षुर्मांलनाः, अत एव अनिमेपतया देवा इवास-
 क्षिति भावः ॥ ५ ॥ मुक्तानां पुनर्देहाऽसम्बन्धेन नामग्रहणाभाव इति
 नामग्रहणासमर्थान् तान् हसन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पक्षीन्द्राणामाश्रयभूतैः,
 वलक्षैः स्वच्छैः, शतकोटिलक्षैर्वृक्षैरुपलालिता । अथवा पक्षीन्द्रपक्षैरिति
 पृथग् योजनीयम् ॥ ७ ॥ चकोरपंक्तिर्यथा वर्हिणां मयूराणां वृन्देन सहिता,
 तथेयमपि । कैलासभूमिर्यथा हरस्य अवभासेन प्रकाशेन मुक्ता तथेयमपि
 शिवतेजःप्रकाशिता । हंसी यथा मुक्तानां मौक्तिकानामशनेन भोजनेन

कैलासधात्रीव हरावभासा

हंसीव मुक्ताशनभूपितासौ ॥ ८ ॥

इतस्ततश्चारितरङ्गहस्तै-

राकारयन्तीव जनान् जवेन ।

शीतेन मन्देन सुगन्धितेन

वातेन या स्वःसुखमादधाति ॥ ९ ॥

द्रोणाद्रिरस्याः सविधे विभाति

विभाऽतिसंदीपिनमःप्रदेशः ।

यन्मध्यभागस्थिततारकालि-

र्व्यलोकि लोकैः कटिकिंकिणीव ॥ १० ॥

कर इव मणिवन्धभासुरोसौ

विट इव कूटशतैरुदग्रकायः ।

बुध इव बहुधागमैरुपेतो

गिरिवर एष चरीकरीति चित्रम् ॥ ११ ॥

पद्माकरस्पर्शनजातमोदो

गौराम्बरप्रावरणाभिरामः ।

शोभिता तथैव प्रसिद्धेः, एषमियमपि मुक्तं अज्ञानं वैरीदशैस्तपस्त्रिभि-
भूपिता ॥ ८ ॥ चारिभिः तरङ्गरूपैर्हस्तैः । स्वर्गसुखं करोति ॥ ९ ॥ वि-
भया भतिसंदीपी नमःप्रदेशो यस्य, कान्त्या गगनं भासयन्नित्यर्थः ॥ १० ॥
हस्तपक्षे मणिवन्धः प्रकोष्ठः । गिरिस्तु मणीनां रत्नानां बन्धेन भासुरः ।
विटो विप्याशतैर्गिरिस्तु शिखरशतैरुदग्रकायः । बुधो बहुधा आगमैः
शास्त्रैर्युक्तः, गिरिस्तु भगमैर्वृक्षैः ॥ ११ ॥ पद्मायाः करस्पर्शनं, कमलखण्डस्य
च स्पर्शनं । गौरं स्वच्छं यदम्बरमाकाशं तस्यावरणेनाभिरामः, गौरस्य

वक्षःस्थलस्थापितदिव्यरत्नो

विभर्ति सौभाग्यगुरुक्रमस्य ॥ १२ ॥

विभूतिसितकाण्डकः परमपार्वतीनायकः

फणीन्द्रपरिसेवितः सुबहुनीलकण्ठाश्रितः ।

दिगम्बरविराजितो द्विजपतिप्रभाभासितो

दधाति हरभावतां क्वचन गङ्गयालङ्कृतः ॥ १३ ॥

तपस्तेपे तसिन् शिखरिणि महर्षिः परमनाः

सदा ध्यायन्त्रिणुं यमनियमपूजाजपरतः ।

द्विपद्वर्षाण्येवं मधुमथनमाराधितवतः

प्रभुः प्रेम्णा तस्य क्षितितलमथाऽऽगाद्गनतः ॥१४॥

कौस्तुभोरःस्थलस्थापनद्योतितः

पीतवासःप्रभाभूषिताङ्गः प्रभुः ।

पद्मनेत्रो मुनेः सद्य पद्मावरो

भूपयामास भूमीन्द्रभूषाकरः ॥ १५ ॥

परमीक्षणेन हरिमेक्ष्य ततः

परमं स विस्मयमवाप मुनिः ।

पीतस्य वक्षस्य प्रावरणं च ॥ १२ ॥ विभूतिर्वचनं मन्त्रं च । मयूरैः, नीलेन कण्ठेन च । दिक्षु अम्बरे च, दिगम्बरेण च । द्विजपतीनां माद्वगानाम्, चन्द्रस्य च प्रमया ॥ १३ ॥ कौस्तुभमुक्तस्य उरःस्थलस्य स्थापनेन । पद्माया यरो मुनेः सद्य भूषांभूषेति योजना ॥ १५ ॥ परमुकृतं हारिम्, भाङ्क्ष्य । उग्रजयस्य शासनतः । महता आरूतः सहस्र क० नि० ३४

उदतिपुद्गुग्रजयशासनतः

सहसाष्टतथ महसाऽऽसनतः ॥ १६ ॥

विष्टरेथ मुनेर्विष्णुस्त्रिविष्टपतिः स्तुतः ।

निविष्टः शिपिविष्टेन सहितः स हितः सताम् ॥ १७ ॥

ततान स्तवं गौतमस्तत्र तस्य

त्रिनेत्राङ्गसङ्गश्रियाऽलंकृतस्य ।

परेशाङ्घ्रिपद्मे नतोहं नतोहं

प्रसीद प्रभो पाहि दीनं दयालो ॥ १८ ॥

दीनेश दीनजनतारणनामभक्त्या

दीनत्वमेकमवलम्ब्य समागतोसि ।

कसात्प्रतारयसि मामघहारकेश

चिन्तामणिर्जयति राम तवैव नाम ॥ १९ ॥

हे नन्दनन्दन सनन्दनवन्दिताङ्गे

चेतोमिनन्दय विनिन्दय मन्दभोगान् ।

पापान्निवर्तय विवर्तय दुष्टभावा-

त्कर्माणि कर्तय समर्थय सार्थकत्वम् ॥ २० ॥

मांसासृगस्थिनिचितासु नितम्बिनीषु

चेतश्चलं मम विचिन्तयते सुखानि ।

भासनत उदतिष्टत् ॥ १६ ॥ शिपिविष्टेन शिवेन सहितः विष्टरे निविष्टः

॥ १७ ॥ त्रिनेत्रस्य शिपत्साङ्गसङ्गश्रिया । हरिहररूपा मूर्तिर्दक्षिणे भस्त्रिदा

॥ १८ ॥ दीनजनतारणेति भाष्टो भक्त्या श्रद्धया । अघहारक ईश ॥ १९ ॥

पापापहारिणि विहारिणि हृत्सरोजे
 संसारतारिणि न याति भवत्यधीशे ॥ २१ ॥
 चेतोनिकायनिहितोसि समर्थबुद्ध्या
 श्रीनाथ चेन्मम रिपून्नि निवारयेथाः ।
 सेव्यास्त एव मदमत्सरलोभमोहा
 लोके नरा बलिनमेव समाश्रयन्ति ॥ २२ ॥
 आकर्णकृष्टविशिखासनरोपितेषुः
 कालधिकीर्यति मृगे मृगयां ममाङ्गे ।
 पश्यन्नुपेक्ष्यसि समस्तधरामणे चे-
 त्सर्वायुधान्यथ विहाय तपः श्रयस्व ॥ २३ ॥
 न क्षत्रियोसि वत रक्षसि नो यदस्मान्
 पञ्चेपुतो हृदयरत्नचिरत्नचौरात् ।
 यद्यायुधानि बहसे तदहो विचित्रं
 हास्याय किं व्यरचि राघव वेप एषः ॥ २४ ॥
 येषां त्वमेव कुलदैवतमच्युतासि
 ये त्वामनन्यहृदयाः परिशीलयन्ति ।

हृत्सरोजमप्ये विहारिणि भवति न प्रयाति ॥ २१ ॥ चेतोरूपे निकाये गृहे ।
 यदि त्वं मदमत्सरादीन् निवारयसि तर्हि तानेष सेविष्य इति बलवता स्वया
 ते निवायां इत्यर्थः ॥ २२ ॥ उपेक्षते इति उपेक्षी (गिनिः), अस्ति पश्यन्नपि
 यदि त्वं उपेक्षाकारकोसि । 'उपेक्षति' इति परस्मैपदं तु यथाकरणानामद-
 न्नुदम् । अनुदात्तेष्वलक्षणस्यात्मनेपदत्वानित्यत्वे यदि संमतिस्पर्शस्तु तया
 पाठः । यदि मृगमात्रस्य (शरीरस्य) अपि रक्षा दुष्करा, तर्हि आयुषस्याग-
 र्थकं तपश्चरणमेव श्रेयः । स्मारयति स्मारविमयमर्थः ॥ २३ ॥ मया अजातो

त्वामर्चयन्ति खलु ये करुणामृताब्धे

तैरेव मे भवतु राघव वाग्विलासः ॥ २५ ॥

त्वया त्रातो मातुर्जठरमुपयातो विधिवशा-

दजातो न ज्ञातो भवजलधिपातोपि हि मया ।

प्रभुस्त्वं मे तातो भवसि, न कृपातो ह्यवसि चे-

द्रदापाणे जाने मयि विपमशीलोसि भगवन् ॥ २६ ॥

साश्रुकण्ठस्ततो वाचमुद्ब्रजितुं

गौतमो न क्षमः स्वच्छभावाकुलः ।

रोमहर्षादिचिह्नानि विस्तारयँ-

स्तारयन् स्वां तनुं मूढ एव स्थितः ॥ २७ ॥

पादयोः पातिनं श्रीहरिस्तं ततो

हस्तपद्मेन विप्रं समुत्थापयन् ।

क्षिप्रमूचे वचो-“विप्र यत्ते हितं

तद्गवीतु, स्फुटं ते ददामि द्रुतम्” ॥ २८ ॥

स गौतमस्तमच्युतं जगौ मुदा पदानतः ।

अहं परेश भावतो गतो भवन्तमेव हि ॥ २९ ॥

प्राह तं केशवस्तद्वचो भावयन्

पद्मया संगतस्ते वसे वेदमनि ।

भाष्यतः भवजलधिपातः न ज्ञात इत्यर्थः ॥ २६ ॥ वाचम् उद्ब्रजितुं प्रका-
शयितुम् । 'उच्चारितुम्' इति तु 'उच्चारयितुम्' इत्यनेन बाधनीयम् । स्वच्छ-
भावेन निर्मलभावेन । स्वां तनुं तारयन् भगवद्दर्शनेन उदात् ॥ २७ ॥ हे

धन्यमन्यं वरं ते ददामि द्रुतं

वंशमेवांशभावेन ते भावये ॥ ३० ॥

अनिन्द्यहृद्यगद्यपद्यविद्यया विभूषितः ।

तवास्तु वंश एष देशसंपदामुदारभूः ॥ ३१ ॥

तर्कविद्या मदीया, त्वदीयानना-

न्निःसृता ते यशः स्थापयिष्यत्यलम् ।

नानया तुल्यतामेप्यते विद्यया

भारतीवैभवे कापि शास्त्रावलिः ॥ ३२ ॥

भाग्यभोगभूरिलामभाजनं भवान्भुवि ।

लुप्यसे परं पदं परम्परापवित्रितः ॥ ३३ ॥

एवमादिवाग्विलासवादसादरीकृतः ।

गौतमो ददर्श देहमात्मनो हिरण्मयम् ॥ ३४ ॥

हरिस्ततोन्तर्हित एव चासी-

इत्था वरांस्तापसपुङ्गवाय ।

परेण ! भावद्वारा भवन्तमेव भाक्षित इत्यर्थः ॥ २९ ॥ वसे वस्त्वामि,
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवसिर्देशाद्दस भाष्ठादने इत्यस्य धातोर्लट उक्तमै-
कवचनम् । धातूनामनेकार्थत्वाच्च निवासोऽर्थः । निजस्य अंशभावेन
(अंशसत्तया) तव अंशं जनयामि । तव वंशो ममांशकलया संभावितो
भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अनया तर्कविद्यया (सह) भारतीवैभवे कापि
शास्त्रावलिः तुल्यतां न एष्यते । ईदृ गतौ, अस्माहृद् । पाद्मवेऽनुप-
मा ते विद्या भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भाग्यस्य भोगस्य मूरिलामस्य च
भाजनम् ॥ ३३ ॥ एवमादिना वाग्विलासेन, वादेन संलापेन (उक्तिप्र-

तस्मिन् गते देववरास्त एतं
संभाव्य वाग्भिः प्रययुर्निकेतम् ॥ ३५ ॥

→ वंशानुक्रमः ←

वावीनामा समभवदलं कोपि तद्वंशचूडा-
रत्नं, कीर्तिः सदनमवनीमण्डनं शास्त्रतत्त्वम् ।
स्फूर्तेर्मूर्तिर्मदनमहिमा भारतीभागधेयं
क्षोणौ यस्य ऋतुभिरभवद्दीक्षितं नामधेयम् ॥ ३६ ॥
स दक्षिणो दक्षिणादिग्विभागा-
त्काशीपुरीं प्राप धनद्वियुक्तः ।
चकार वासं च निकारशून्य-
स्तस्यां सदाचारनवावतारः ॥ ३७ ॥
धनकनकसमृद्धो दानदाक्षिण्यशीलो
बहुविधबुधवृन्दं मानयन् रत्नवर्षैः ।
निखिलनृपतिलोकान् लालयन्वाग्विनोदै-
निजगुणसुमनोभिर्वासयामास विश्वम् ॥ ३८ ॥
आसीत्सुनुस्ततोऽस्माद्विधुरिव जलधेः कोपि लिङ्गोजिशर्मा
तस्याभूद्विश्वनाथस्तदनु च समभून्मण्डलस्तस्य सुनुः ।

(युक्तिरूपेण) च सादरीकृतः ॥ ३४ ॥ देववराः शिवादयः । शिष्यागमनं
मन्थकृता स्वयमेवोक्तं पूर्वम् । अत्र आदिपदप्रयोगेण अन्येऽपि देवा
भागता अभूवदिति पूर्वमवसेयम् ॥ ३५ ॥ सदनपद (रूप-)—महिमा
पस्य ॥ ३६ ॥ निकारेण आत्मावमाननेन शून्यः ॥ ३७ ॥ धनैः कन-
केतौर्गोशूरादिभिः, कनकेन च समृद्धः ॥ ३८ ॥ त्रिजगतीलावप्यस्य

एते यज्ञासदीक्षास्त्रिपुरहरपुरीवाससंपूरितेच्छा
 वैराग्यज्ञानभक्तिद्रविणसुयशसां कल्पवृक्षा बभूवुः ॥३९॥
 काचिन्मण्डलदीक्षितस्य समभूत्कन्या मनोहारिणी
 यामाहुः खलु पद्मिनीमिति बुधाः सामुद्रिकैर्लक्षणैः ।
 नाम्ना चारुमती सुचारुचरिता पद्मालयेव स्फुर-
 द्द्रूपौदार्यगुणान्विता त्रिजगतीलावण्यशैवालिनी ॥ ४० ॥
 आकर्ष्य तस्याः स्पृहणीयरूपं
 दिङ्घ्रीपतिस्तां चकमे गुणाढ्याम् ।
 नानाविधैर्नाप यदा प्रयत्नै-
 स्तदा हरोधास्य गृहं समन्तात् ॥ ४१ ॥
 रुद्धे गृहे दीक्षितवासवोपि
 स्वमोचनोपायमनीक्षमाणः ।
 स्वरोषकान् द्रव्यगणैः प्रतोष्य
 नावं समास्त्र्य ययौ प्रयागम् ॥ ४२ ॥
 वासांसि धान्यानि धनानि पात्रा-
 ष्यन्यानि वस्तून्वपि तस्य तत्र ।
 स्थितानि काश्यां, स पुनः प्रयागं
 प्रति प्रतस्थे सकलत्रपुत्रः ॥ ४३ ॥
 मध्येमार्गं बन्धुवर्गान्विचिन्व-
 न्पौत्रं स्वस्य प्राणतोपि प्रियं सः ।

शैवालिनी नदी ॥ ४० ॥ दीक्षितेषु इन्द्रः ॥ ४२ ॥ सौम्य ! तोषि

नैवापश्यन्मण्डले मण्डलेशः

शोकाक्रान्तस्तत्र संमूर्च्छितोऽभूत् ॥ ४४ ॥

यथाकथंचित्समवाप्तसंज्ञः

पार्श्वे स्थितं दासमथो वभाषे ।

‘त्वं धर्मपुत्रोसि मम प्रयाजि-

न्मामुद्धरस्वाद्य विपत्समुद्रात् ॥ ४५ ॥

दोलासंस्थो विश्वनाथस्य पुत्र-

स्तत्रैवास्ते, किं करोमि क्व यामि ।

प्राणास्तन्मे रक्षणीयास्त्वयैते

सौम्यानेयः सोपि सौम्यैरुपायैः ॥ ४६ ॥

बद्धा तिष्ठत्वत्र नौकापि ताव-

त्प्राणप्रेष्ठो यावदायाति बालः ।

याहि त्वं, मे साधयस्वाद्य कार्यं

भूयात्तेऽयं भूतनाथः सहायः’ ॥ ४७ ॥

अथ प्रयाजी स निजप्रयाणे

सरन्मृडानीपतिमुग्रवीर्यम् ।

आलक्ष्य सुप्तानवरोधिलोका-

नन्तर्गृहं च प्रविवेश सद्यः ॥ ४८ ॥

हिन्दोलिकायां सुखसुप्तमेनं

बालं विशालाक्षमथाभ्यपश्यत् ।

कृत्वा तमुत्सङ्गतं समेत्य
 स्वस्वामिनं सर्वशुदन्तमाख्यत् ॥ ४९ ॥
 आनन्दपूरो मनसि क्षणेऽसि-
 न्नालावलोकादथ तस्य योभूत् ।
 मन्ये न मान्यो गलदशुदम्भा-
 दासीद्वहिर्नेत्रपथात्स एव ॥ ५० ॥
 प्रयाजिने दातुमशक्तवानो
 मानोचितं किञ्चन वित्तमसौ ।
 यज्ञोपवीतं निजकण्ठदेशा-
 दुत्तार्य तत्कण्ठगतं व्यतानीत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिन्नथ ब्राह्मणतां प्रपन्ने
 तपोबलादीक्षितपुङ्गवस्य ।
 तद्वक्रपद्मादथ वेदशास्त्र-
 पुराणवाणी स्फुटमाविरासीत् ॥ ५२ ॥
 प्रयागमेत्याथ वसन्दिजाते-
 निर्लीय सबन्धय मण्डलेशः ।
 विज्ञापितो बान्धवभूमिभर्तुः
 स्वरूपतो ज्ञातचरोपि चारैः ॥ ५३ ॥

अकथयत् । आहपूर्वकात् चक्षेः दयातेर्वा लुह ॥ ४९ ॥ न मान् यः अकारं
 न प्राप्नुवन् सन् ॥ ५० ॥ स्वरूपेण आकारमहिम्ना । ज्ञातचरोपि पूर्वतो
 ज्ञातोपि । बान्धवदेनाभूयस्य चारैर्गुप्तचरैर्विज्ञापितः ॥ ५३ ॥ स्वगुरोः परी-

राजा बान्धवदेशभूपरिवृढो गोपालसिंहस्तदा

दीक्षायां स्वगुरोः परीक्षणमथो कृत्वा स वव्रे ततः ।

श्रीमन्मण्डलदीक्षितं स्वपरमाचार्यं ददौ चादरा—

देवर्षिप्रमुखान् शताङ्गुणितान्प्रामान् स तस्मै पुनः ५४

आच्छाद्य क्षौमवासोभिः क्षितिं स्वनगरावधि ।

गोपालसिंहस्तं निन्ये प्रयागाग्निजपत्तनम् ॥ ५५ ॥

अदीक्ष्यद्बान्धवदेशनाथं

समेत्य तत्रामलमन्त्रदानात् ।

प्रदापयामास पुरोहितस्य

कन्यां च तस्मै नववाडवाय ॥ ५६ ॥

तत आगत्य देवर्षिग्रामं राजर्षिमानितः ।

दीक्षितर्षिः सुहृद्बन्धुवर्गयुक्तोज्वसत्सुखम् ॥ ५७ ॥

चक्रे तत्राथ राज्यं निजकुलसहितो मण्डले मण्डलेशो

विद्या-सौभाग्य-भाग्योदय-विमलयज्ञः-पुण्यपूर्णप्रतिष्ठः ।

तस्मादासीदुदासीकृतरिपुनिवहो विश्वनाथस्तनूज-

स्तस्मादुद्दामधामा समजनि तनयो मण्डलोऽखण्डलक्ष्मीः ५८

क्षणं कृत्वा दीक्षायां स गोपालसिंहो मण्डलदीक्षितं परमाचार्यं वव्रे इति योजना ॥ ५४ ॥ क्षौमवासोभिः कौशेयवस्त्रैः, स्वनगरपर्यन्तं क्षितिं आच्छाद्य, (परापूर्वदा) ॥ ५५ ॥ नववाडवाय नवीनवादाक्षणाय तस्मै राज्ञे पुरोहितस्य कन्यां दापयामास । अनेन सिध्यति यद्बान्धवदेशाधिपतिर्मा-
क्षण आसीदत एव पुरोहितपुत्र्या साकं तस्य विवाहं मण्डलेशः कारयामास ॥ ५६ ॥ तत्र मण्डले ('देवर्षि' आदिग्राममण्डले) । उदासीनाः कृताः रिपुनिवहा येन । वैरिणोपि वैरिभावं सत्यश्रुति भावः । उत्पूर्वकादाशेः

कर्पूरचीरघाराप्रवाह इति कनकशब्दान्ते ।

तस्य त्रिलोकविदितं नामासीदर्थिकल्पतरोः ॥ ५९ ॥

देवर्षिग्रामवर्यो जयति, यमुनया संगता यत्र गङ्गा

बावीजीदीक्षितानां समभवदतुला तत्र वंशस्य वृद्धिः ।

तत्रासंश्रुवर्तिप्रसूमरयशसः केपि, केचित्सिँवर्या

गङ्गायाः सेवयैते त्रिपथविगलितास्त्रीणि नामानि मेजुः ६०

कनीयान्मण्डलेशस्य काशीनाथ, -स्तदात्मजः ।

जगदीशोऽजयत्कीर्त्या कवीन्दिष्टीशमानितान् ॥ ६१ ॥

परमेश्वरशर्माऽभूत्तत्पुत्रः संमतः सताम् ।

तस्माद् गोपालरायोऽभूद्दीपादीप इवोद्भूतः ॥ ६२ ॥

दीक्षितानां विश्वनाथशर्मणां कृष्णदीक्षितः ।

भ्रातासीत्तत्कुले जज्ञे भट्टः कल्याणपूर्वकः ॥ ६३ ॥

श्रीगोविन्दोऽभवत्तस्मात्कवीनामग्रणीः सुतः ।

स इदानीं वने काम्ये मरुत्वानिव तिष्ठति ॥ ६४ ॥

रणछोडप्रभृतयो बाबूरायादयः परे ।

देवर्षयो गोकुलस्या इत् एव त उद्भूताः ॥ ६५ ॥

पचाद्यत्ततद्विषः ॥ ५८ ॥ कनकादिदानशौण्डतया 'कनककर्पूरचीरघारा-
प्रवाह' इति नामासीत् ॥ ५९ ॥ चक्रवर्तिपु प्रसूमरयशस्य 'चक्रवर्तिनः'
सिँवरीगङ्गायाः सेवया 'सिँवरी' इति, द्वाभ्यां मेदाभ्यां सह देवर्षिग्रामा-
धिपतीनां देवर्षिचक्रवर्तिसिँवरीति त्रयो मेदा यमूचुरित्यर्थः ॥ ६० ॥
रणछोडबाबूरायादयो गोकुले स्थिताः ते देवर्षय इत् एवोद्भूताः ॥ ६५ ॥

हरिहर इति नाम्ना विश्रुतो मण्डलेशा-
 त्समजनि सुखसंपत्संयुतः कोपि स्रुतः ।
 गिरिधरगिरिपुत्रीगीर्गिरीशैकदेहो
 गगनचरणैरप्यादृतप्रेमदेहः ॥ ६६ ॥
 भूमण्डलाखण्डलतः स लेभे
 क्षोणीकवीनामधिपत्वभावम् ।
 देवर्षिनाम्नि प्रकटप्रभाव-
 श्चकार राज्यं निजपत्तनेस्मिन् ॥ ६७ ॥
 सप्ताप पुत्रीः स पवित्रमूर्तिः
 पुत्रं न चैकं कुलतारणाय ।
 धर्मैर्धुरीणैर्धरणीधवानां
 धुरि स्थितो धाम हरेर्जगाम ॥ ६८ ॥
 तस्मिन्प्रपन्ने परलोकयात्रां
 तस्यानुजो माधवतुल्यतेजाः ।
 श्रीमाधवो ग्रामशतस्य राज्यं
 प्रहर्षयन्पौरजनान्प्रपेदे ॥ ६९ ॥
 अकवरनृपतेरवाप्य मानं
 सनयैः स्वैस्तनयैः समर्चिताङ्घ्रिः ।

विष्णु-पार्वती-सरस्वती-शिवानामेकदेहः, एतैरेव मूर्तिर्धारितेति यावत् ।
 अत एव देवैरपि आदृतः प्रेम्णा देहो यस्येदृशः । अथवा, देवैरपि आदृता
 प्रेमदा इहा चेष्टा यस्य सः ॥ ६६ ॥ भारतचक्रवर्तिनः सकाशात्कविसार्व-
 भौमत्वं लेभे ॥ ६७ ॥ धुरीणैः श्रेष्ठधर्मैः । धरणीधवानां राज्ञान् ॥ ६८ ॥

चतुराननचातुरीविचित्रो

हरिसेवारसलोलुपः स आसीत् ॥ ७० ॥

वृथाकल्पनाजल्पनाऽपेतचित्तः

स्वधर्माय वित्तोपपत्तिं ततान ।

हरिध्यानधौताशयः शान्तिनिष्ठो

न संसारतापं प्रपेदे कदाचित् ॥ ७१ ॥

कवीश्वराणामथ पण्डितानां

धुरि स्थितो वैष्णवधर्मनिष्ठः ।

गङ्गातटे श्रीयमुनातटे वा

चरन्मनः स्वं रमयांचकार ॥ ७२ ॥

यः श्रीशुकमुखोद्गीर्णश्रीभागवततत्त्ववित् ।

‘अनन्यानन्दिनीं’ चक्रे टीकां वैष्णवसत्कृताम् ॥ ७३ ॥

पुत्राः साधुचरित्राः क्षोणीसुत्राममानपूजार्हाः ।

वंशीधर-मुरलीधर-गिरिधर-संज्ञास्त्रयोऽभवंस्तस्य ७४

दयादानदाक्षिण्यविद्याप्रवीणः

कलाकल्पनाकल्पशास्त्री नवीनः ।

स वंशीधरस्तेषु वंशीधरांशो

हृदयरामभूमीशमित्रं बभूव ॥ ७५ ॥

चतुराननवद् चातुर्येण विचित्रः ॥ ७० ॥ स्वधर्मायैव वित्तोपपत्तिं सर्वस्ववित्ति-
योगं चकार ॥ ७१ ॥ क्षोणीसुत्राण्यः पृथिवीन्द्रस्य मानपूजार्हाः ॥ ७३ ॥ कलावि-
पये याः कल्पनाः नूतनाविष्कारास्तेषु प्रवीणः । अथवा कल्पया चातुर्येण
याः कल्पनाः कवित्वोपेक्षणाणि । हृदयराम इत्यस्य भाषाप्रसिद्धा चण्दोनु-

लावण्यनाम्नि नगरे स चकार वासं
 प्रेम्णा नृपस्य विदधे च परप्रकाशम् ।
 द्वावेव तत्र वसतः किल रामकृष्ण-
 नारायणाविति बभूवतुरात्मजातौ ॥ ७६ ॥
 लब्ध्वा विद्या निखिलाः पण्डितराजाजगन्नाथात् ।
 नारायणस्तु दैवादल्पायुः स्वःपुरीमगमत् ॥ ७७ ॥
 अनूपनगरे ततस्त्रिपथगामिनीये तटे
 चकार मुरलीधरो हयशिरःसमाराधनम् ।
 स तेन परितोषितः कमलया समालङ्कृतः
 समागमदुभापतिप्रमुखदैवतैः संयुतः ॥ ७८ ॥
 वरामीतिविद्यासुधाकुम्भपाणि-
 स्तदानीं सदानीतसिंहासनस्यः ।
 'वरं ब्रूहि विप्र प्रसन्नोऽसि तुभ्यं'
 स ऊचे वचो नूतनस्तोत्रतुष्टः ॥ ७९ ॥
 निशम्य सम्यक् स हरेः समीरितं
 तदा मुदा वाचमुवाच वाडवः ।
 'प्रदेहि मे देहिषु दुर्लभां मतिं
 विद्यां यशः संततिमैश्वरीं गतिम्' ॥ ८० ॥

रोधात्तया बन्धः ॥ ७५ ॥ परस्य परमपुरुषस्य प्रकाशमुद्गासम् ॥ ७६ ॥ त्रिप-
 थगामिन्या इदं त्रिपथगामिनीयम् ॥ ७८ ॥ सद्भिः आनीते सिंहासने तिष्ठ-
 सीति । तुभ्यम् त्वत्कृते ॥ ७९ ॥ अमलानि नामधेयानि यस्य स ह्यप्रीयः,

तथास्तु ते बाढमिति मुवाणो

जगाम धामामलनामधेयः ।

विप्रोपि विद्यार्थमसौ नृगेयः

काशीपुरीं प्राप बुधैरजेयः ॥ ८१ ॥

मतितरणिमवाप्य तत्र तूष्णं

पढापि च शास्त्रसरित्पतीस्ततार ।

कचिदपि न विमोहमाप सद्यः

स्मृतहयशीर्षगुणप्रभावविद्यः ॥ ८२ ॥

काव्यव्याकृतिनाटकाम्बुतरणिः साहित्यजीवः कला-

कौशल्याङ्गिरसः कवित्वरचनाचातुर्यवल्मीकभूः ।

वेदाख्यानविराञ्चिचारुचरितः स्मृत्यर्थवैवस्वतः

किं चामानपुराणभानकुशलो योगाङ्गचन्द्रोदयः ॥ ८३ ॥

शब्दाब्धावपि शेषशालिधिपणः सांख्येऽथ पातञ्जले

वेदान्ते गुरुगौरवोन्नतमनाः कोशेषु कोशोऽपरः ।

मीमांसोदधिगाहने गहनधीर्वैशेषिके विश्रुत-

स्तत्रार्थामलमर्मसु त्रिनयनो न्यायाब्धिनाथोऽभवत् ॥८४॥

धाम जगाम ॥ ८१ ॥ स्मृताः हयशीर्षगुणप्रभावेण विद्या येन सः ॥ ८२ ॥

काव्य-व्याकरण-नाटकरूपे अम्बुनि सरणिसदृशः । साहित्यस्य जीवः

(प्राणः) । आङ्गिरसो बृहस्पतिः । वल्मीकभूर्वाल्मीकिः । अप्रमाणं यत्पौरा-

णिकशानं तस्मिन्कुशलः । योगशास्त्रस्य विषये प्रकाशकत्वाच्चन्द्रोदयः ॥८३॥

गुरुषु बृहस्पतिवत् गौरवेणोन्नतमनाः । कोशानां विषये कोपसदृशः,

जितसकलबुधेन्द्रवृन्दचूडा-

मणिनिकरद्युतिरञ्जिताङ्घ्रिपट्टः ।

पदमभिनवमाप सद्य एष

त्रिपुरहरामलपत्तनप्रतिष्ठः ॥ ८५ ॥

विद्यावागीशशर्मा सकलमुनिजनस्तुत्यकर्मा स आसी-

न्नित्यं श्रीकृष्णधर्माचरणपद्मतीन्मानयामास भक्तान् ।

व्याप्ता विश्वम्भरान्तःकमलसदनया विद्यया यस्य कीर्तिः

स्फूर्तिः शास्त्रेष्वनन्ता समजनि जगतीजीवजाते ॥ यादृक्

भूनरेन्द्रादसौ रत्नपूर्णान् वक्ष-

नाप जापप्रभासुप्रभावप्रथः ।

न्यायविद्याविधौ वादिपञ्चाननः

सञ्चिकाय स्वयं स्वं यशो भासुरम् ॥ ८७ ॥

तस्यानुजोय जगतीजगतीपतीनां

सेवां विहाय जगतीद्व्यतमं तुतोप ।

पंशीधराच्च मुरलीधरतस्तदानीं

लब्ध्वा धनानि विविधानि विधानदक्षः ॥ ८८ ॥

(भाकरः) ॥ ८४ ॥ त्रिपुरहरस्य नित्यस्य भ्रमले पत्तने (काश्याम्) प्रतिष्ठः स्थितः,
तिष्ठतेरच् । अभिनवमं पदम् भाप ॥ ८५ ॥ विद्यावागीशशर्मैति प्रथितविरुदः ।
अन्तःकमलमेव सदनं यस्यास्तया विद्यया सकलधरा व्याप्तेति यावत् ॥ ८६ ॥
जापप्रभया सुप्रभाया प्रथा (प्रसिद्धिः) यस्य ॥ ८७ ॥ जगत्याः पृथिव्या-
ये जगतीपतयः राजानस्येषाम् । जगति ईद्व्यतमम्-अथवा जगत्याः ईद्व्यतः

गङ्गातरङ्गपरिशीलनलब्धवर्णः

पञ्चालयापतिपदाब्जविलासिचेताः ।

सेवाजपप्रगुणितप्रथितानुभावः

पाठं विनापि निखिलाभिगमानवाप ॥ ८९ ॥

वंशीधरस्य तनयो विनयोपपन्नः

श्रीरामकृष्ण इति विश्रुतनामधेयः ।

भूमीन्द्रभूषणमसौ भुवि भारतीय-

चूडामणिः समभवद्भुवि भर्जितारिः ॥ ९० ॥

भट्टाचार्यस्य तनयौ गोकुलोत्सव-लक्ष्मणौ ।

लक्ष्मणो लक्षणोपेतः पितुर्विद्यामवाप्तवान् ॥ ९१ ॥

विद्याविवेकगुणशीलधनैरुपेतः

श्रीगोकुलोत्सव इह प्रथितप्रभावः ।

वासं चकार यमुनाजलपावितायां

पुर्यां मधोर्विमलपुत्रकलत्रयुक्तः ॥ ९२ ॥

श्रीलक्ष्मणस्तदनुजः शितिकण्ठपुर्यां

शास्त्राण्यधीत्य नदियादिषु चापि यत्नात् ।

काम्ये वने वसति पण्डितमृन्दचन्द्यो

गोस्वामिभिः कृतरतिः किल गोकुलीयैः ॥ ९३ ॥

भद्र हरिं तुतोष तोषयामास अन्तर्भावित्पथर्धे ॥ ८८ ॥ भूमीन्द्रणां
तोभाजनकरवाद् भूषणावितः । भारतीयानां विदुषां चूडामणिः ॥ ९० ॥
पितुः सकाशाद् विद्यामवाप्तवान् ॥ ९१ ॥ शितिकण्ठपुर्यां काश्याम् ।
क० नि० ३५

अगणितगुणगणपात्रं गिरिधरपुत्रो बभूव भाग्यनिधिः ।
 विमलकलाकुलशीलनगततन्द्रो रामचन्द्र इति ॥ ९४ ॥
 तस्य द्वावथ पुत्रौ गिरिधर-मधुसूदनौ भवतः ।
 भोक्तुं स्वर्ललनानां सुखं गतौ तौ सुरेन्द्रपुरीम् ॥ ९५ ॥
 श्रीमान् बालमुकुन्दो गुरारिभट्टश्च वर्द्धितप्रणयौ ।
 जज्ञाते द्वावेतौ चंशमणी गोकुलोत्सवात्तनयौ ॥ ९६ ॥

यशःप्रतापाविव मूर्त्तिमन्तौ
 विवेकधार्मविव वर्धमानौ ।

कृतावताराविव पुष्पवन्तौ

द्वावेव भूमौ जयतः समर्थौ ॥ ९७ ॥

श्रीवैष्णवाचारविदां वरिष्ठा-

च्छ्रीकृष्णचन्द्रामलभक्तिनिष्ठात् ।

मुकुन्दभट्टादुदितो गुणाढ्य-

श्चकास्ति स्रुतुर्व्रजभूषणाख्यः ॥ ९८ ॥

श्रीकृष्णशर्मा तनयस्तदानीं

श्रीलक्ष्मणादाहितलक्षणोभूत् ।

वशीकृतो येन गुणैरुदारै-

र्बुन्दीपतिः श्रीबुधसिंहभूषः ॥ ९९ ॥

मीमांसापरिशीलने पटुमतिः सांख्यान्धिपारंगमो

न्यायानर्गलवाक्यप्रपञ्चचतुरो वेदान्तसिद्धान्तधीः ।

नदिपा-नयद्वीपादिषु ॥ ९३ ॥ विमलकलासमूहस्य श्रीलने गततन्द्रः ॥९४॥

काव्यव्याकृतिवृत्तकोशकुशलोऽलङ्कारसर्वस्ववि-

। च्छ्रीकृष्णः कविपण्डितो विजयते वाणीविलासालयः १००

हरिहर इव कविराजो धनयशसां मण्डलेश इव कोपः ।

श्रीकृष्णभट्ट एष हि चिरमुर्वामण्डले जीव्यात् ॥ १०१ ॥

तेषु श्रीरामकृष्णः प्रकटितविभवो राजराजोजितश्री-

दरिद्रचद्राविविद्यावशितनृपजनः सन्मनःसंश्रितोऽभूत् ।

यस्यावश्यायशुभ्रभ्रमितसितयशोभासितो भूमिभागः

शिष्याणामप्यमेयाऽगणितगुणगणैर्गणभूतो गणेशः १०२

निजशिष्यतो हृदयरामसुता-

जगरामतः समधिगम्य सुखम् ।

अनुजैर्युतः श्रितसुरदुरसौ

विललास तत्पुरि विलासयुतः ॥ १०३ ॥

दिष्टीशस्याज्ञया राज्ञो जगरामो जगद्गली ।

सैन्धवं सैन्धवैर्युक्तो जगाम जयदायुधः ॥ १०४ ॥

पुष्पवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ ॥ ९७ ॥ वेदान्ते सिद्धान्तभूता धीर्वस्व, वेदान्त-
सिद्धान्तान् ध्यायतीति वा । वृत्तं लोकवृत्तमितिहासादि छन्दो वा । वाणी-
विलासानामालयः ॥ १०० ॥ मण्डलेशश्च तत्पुरो हरिहरश्चोभौ पूर्वजौ तद्-
गुणत्यातौ ॥ १०१ ॥ तेषु पुत्र-भ्रातृव्यादिषु सासु । सन्मनसां संश्रितः ।
अवश्यायो हिमः । आरमनस्तु का कथा, शिष्याणामप्यगणितगुणगणैर्गणेशो
गौणः (उपमेयभूतः) अभूत् ॥ १०२ ॥ श्रितानो कल्पवृक्षः । तत्पुरीति
'आगमशास्त्रानित्यतया' । अथवा 'तत्पुरविलासयुतः' इति पाठः ॥ १०३ ॥

रामकृष्णस्ततस्तेन विज्ञप्तेः सादरीकृतः ।
 न ययौ म्लेच्छदेशं स विप्रागमवहिकृतम् ॥ १०५ ॥
 ततः स आकारित आदरेण
 श्रीकृष्णसिंहेन नृणां वरेण ।
 अनूपनाम्नो नगरस्य नृलं
 विश्वम्भराभागमलंचकार ॥ १०६ ॥
 गङ्गापयःस्नानपवित्रमूर्तिः
 श्रीरामनामस्मृतिबाधिताघः ।
 श्रीकृष्णसिंहादमितानि लेभे
 वसूनि शिष्यान्निजभक्तियुक्तात् ॥ १०७ ॥
 पुरन्दरदराहृतः स उदारगुणाग्रणीः ।
 सुरसिंहैस्ततो लेभे कृष्णसिंहः सुरालयम् ॥ १०८ ॥
 तसिन्प्रपन्ने किल नाकलोकं
 तदा मुदा श्रीजयसिंहसूनुः ।
 श्रीकीर्तिसिंहः कुतुकी कलासु
 समाह्वयद्राजकविं नरेन्द्रः ॥ १०९ ॥
 समानसौ सप्त रविप्रकाशः
 कामाटवीमन्दिरलब्धवासः ।
 निनाय नारायणनामधेयै-
 स्ततान तत्रापि च पुण्यराशीन् ॥ ११० ॥

सुरसिंहैरिति कण्ठे तृतीया । पुरन्दरेण इदं शीघ्रं आहृतः ॥ १०८ ॥ सप्त
 समान् यत्सरात्र (अप्यन्तसंयोगे) । पुंस्त्वमपि ज्ञायते । कामाटवी काम-

त्यक्त्वा श्रीकीर्तिसिंहं तदनु स दनुजारातिभक्त्याप्तकाम-
स्तत्पित्रा मानमानन्दितमधुरमना मानसोन्माथिमूर्तिः ।

दत्त्वा पादं रिपूणां शिरसि, च सुहृदां पाणिपङ्केरुहाग्रं
जाग्रद्विद्योद्यतस्तत्पुरि मुदममितामाप मीनध्वजश्रीः १११

तस्मिन्नाते मोक्षपदं क्षितीशे

क्षमारक्षणे बुद्धिविचक्षणश्रीः ।

श्रीरामसिंहस्तनयस्तदीयः

श्रीरामकृष्णं रमयांश्चभूव ॥ ११२ ॥

तस्मिन्नपि स्वर्ललनाविलास-

सुखानि भोक्तुं दिवमभ्युपेते ।

तत्स्वनुरासादितभूमिभारो

वभूव राजा किल कृष्णसिंहः ॥ ११३ ॥

गुरुवत्कृष्णसिंहेन रामकृष्णोथ मानितः ।

कश्चित्कालं वसंस्तत्र बुभुजे स्वर्गवत्सुखम् ॥ ११४ ॥

कलिन्दकन्याम्युपवित्रितायां

दिह्रीशपुर्यां वसतोऽथ तस्य ।

जीवो ययौ धामनि दानवारे-

रस्थीनि गङ्गासलिले ममज्जुः ॥ ११५ ॥

वनम् ॥ ११० ॥ दनुजारातिर्हन्ति । तत्पित्रा कीर्तिसिंहपित्रा । मानस्य मया
लक्ष्म्या भानन्दितमधुरमनाः । जाग्रद्व्योद्योद्यतस्तत्पुरि ॥ १११ ॥ दानवा-

माधव-हरिहर-गङ्गाधरसंज्ञाः सूनवस्तस्य ।

जीवात्तवो जनानां काले तस्मिन्स्थितास्त एव परम् ११६

श्रीमाधवस्तेषु विशालभाल-

श्चाकर्णनीलोत्पलपत्रनेत्रः ।

उदारचेताः शुभवाग्भिलासो

वंशाभिमानः कृतदेवगानः ॥ ११७ ॥

न्याकृत्यावर्तगते श्रुतिहरिशयने तर्कनक्रक्रमाद्ये

कान्यालङ्कारवीचौ स्मृतितरुणतरौ शुद्धमुक्तापुराणे ।

कोषश्रीरत्नकोषे प्रतिफलितयशःपूरनीरे गभीरे

केलिं यद्दानसिन्धौ प्रकटवरमियं भारती चर्करीति ११८

विद्यावतां मन्त्रविदां समाजे

वाचस्पतौ किञ्चन सन्दिहाने ।

प्रष्टुं तमर्थं सुरनायकेन

तदा मुदाऽऽहार्थत माधवोपि ॥ ११९ ॥

रेर्धामनि वैकुण्ठे ॥ ११५ ॥ जनानां जीवात्तवो धीयनौषधभूताः । ते
 एव तस्मिन् काले स्थिताः ॥ ११६ ॥ कृतं देवानां गानं स्तुतिर्येन ॥ ११७ ॥
 यस्य माधवस्य गानरूपे सिन्धौ सगुद्रे, भारती केलिं भक्तिशयने करोति ।
 व्याहृतिरेष भाषतंगतो यस्मिन् । श्रुतिवेद एव हरिशयनं शेषो यस्मिन् ।
 स्मृतिरेष तदगतरा तरिः (नौका) यस्मिन् । शुद्धमुक्ताफलसदृशानि
 पुराणानि यस्मिन् । यश पूर एव भीरं यस्मिन् । इत्यादीन्बहुरूपकानि

अद्यापि तस्यां निवसन्सभायां
 सम्यैः समस्तैरुपलालिताङ्घ्रिः ।
 श्रीमाधवः स्वर्गसुखानि विन्दन्
 क्षोणीतले नैव मनः करोति ॥ १२० ॥

आनन्दरामः खलु तस्य पुत्रः
 सदा सदाचारपवित्रिताङ्गः ।
 चकास्ति नान्हेन्द्र इति प्रसिद्धः
 श्रीकृष्णपुर्यां सुखसम्पदाढ्यः ॥ १२१ ॥

गङ्गाधरोपि स्फुरितानुभावः
 श्रीजाह्नवीतीरसमर्द्धितश्रीः ।

कलत्रपुत्रान्वित एव लेमे
 पद्मापतिप्रौढपुरीविलासान् ॥ १२२ ॥

हरिहर इति नाम्ना रामकृष्णात्मजोयं
 व्यरचयद्य चंशज्ञानसिद्धये प्रबन्धम् ।

अयमधिकमनोज्ञः पण्डितानां कवीनां
 जनयतु सुखसम्पत्सौष्टवं सेव्यमानः ॥ १२३ ॥

कलाकमलशालिनीं गुणगमीरनीराकुला
 सदागमनिषेविता शुभसपक्षवृन्दाञ्चिता ।

॥ ११८ ॥ माधवः परलोकं जगामेत्ययं । पर्यायोक्तम् ॥ ११९ ॥ तस्यां
 स्वर्गायसभायाम् (सुधर्मायाम्) सम्यैः देवैः ॥ १२० ॥ श्रीकृष्णपुर्यां
 मथुरायाम् ॥ १२१ ॥ पद्मापतिप्रौढपुरी कृष्णपुरी ॥ १२२ ॥ अयं प्रबन्धः ।
 सेव्यमानः सुरसम्पदां सौष्टवं सौन्दर्यं (सांख्यं) जनयतु ॥ १२३ ॥
 सदा आगमैः (वेदैः) निषेविता । नदीपक्षे अगमैः वृक्षैः 'शैलवृक्षौ

सुशिष्यतरणिस्तृता सितयशस्तरङ्गोज्वला

नदी विजयतेतरां विमलवंशभृद्भवा ॥ १२४ ॥

वावीदीक्षितमूलकः सुमनसामानन्दनो माधव-

स्कन्धस्तत्सुतशाखिकः शुभदलः श्रीरामकृष्णादिभिः ।

भट्टाचार्यसुतावदातकुसुमस्तत्पुत्रपौत्रादिभिः

प्रोद्यन्मञ्जुफलो जयाय भवतान्मे वंशकल्पद्रुमः ॥१२५॥

भूतं भविष्यद्भजते प्रकाशं

गीर्देवता चेत्कुरुते विलासम् ।

आयुर्न वा गच्छति चेद्विनाशं

मनस्तदा स्यान्मम वर्णनाशम् ॥ १२६ ॥

स्ववंशविख्यापनशीलशाली

कृतो मयायं ललितः प्रबन्धः ।

नगावगौ' । शुभा ये सपक्षाः समानपक्षाधिताः (अनुगामिनः) तद्दृ-
न्दैराधिता । पक्षान्तरे शुभैः सपक्षवृन्दैः पक्षिवृन्दैः । सुशिष्यरूपाभि-
स्तरणिभिः स्तृता आच्छादिता । विमलवंश एव भृद्भवा (पर्यतः) तद्भवा
॥१२४॥ सुमनसां सुधानां पुष्पाणां च । भट्टाचार्यस्य मुरलीधरस्य सुता एव
सुन्दराणि कुसुमानि यस्य । तस्य मुरलीधरस्य पुत्रपौत्रादिभिः (तद्भारा)
प्रोद्यन्मञ्जुफलः ॥ १२५ ॥ यदि भूतभविष्यद्देशी स्यात्, वाग्देवीकृपा स्यात्,
आयुर्नाशो न स्यात् (भ्रमरः स्यात्), तदा मे मनः वर्णनायाम् आशा
यस्य, ईदृशं स्यात् । अपारस्यास्य वंशस्य मम वर्णनस्याशा नालीतिभावः
॥ १२६ ॥ स्ववंशविख्यापनप्रयोजनेऽस्मिन्प्रबन्धे यद् चपलं तत्र काव्यक-
लाचतुराः क्षाम्यन्तु । काव्यकलाचतुरा जानन्ति वाकाव्यकलाप्रदर्शनार्थं
छत्रचिद्रूपकादाधिक्यं भवति । अतएव तत्र स्ववंशस्य स्वमुखत एव
गौरववर्णनं दोषो महं न देय इति भावः । यस्तुतस्य नात्रातिशयोक्तिः ।

यदत्र मे चापलमार्यवर्याः

क्षाम्यन्तु तत्काव्यकलासु धुर्याः ॥ १२७ ॥

इमं प्रवन्धं मम शोधयन्तो

मनोविनोदेषु निवेशयन्तः ।

सन्तो भवन्तो यदि बुद्धिमन्तो

नबुद्धिमन्तोरिह कापि भीतिः ॥ १२८ ॥

निरस्य दोषान् गुणगौरवेण

सन्तः प्रवन्धं मम शोधयन्तु ।

दृष्टं न दोषव्यतिरेकि किञ्चि-

दोषाकरो यद्विधुरप्यभाणि ॥ १२९ ॥

विस्मृत्य सर्वं करणीयगर्वं

ब्रह्मैकतरानं यदभून्मनो मे ।

ग्रन्थकर्तुः समये वर्तमानस्य सर्वतोऽवांचीनस्य (इदानीमपि 'अलङ्कारक-
लानिधि'ग्रन्थमहिम्ना प्रसिद्धस्य) श्रीकृष्णभट्टनद्याभागस्य यत्सौभाग्यवर्जनं
तस्य यथार्थताऽनुभवात् । तस्य यद्दर्शनं तत्सर्वथा सत्यमेव । संस्कृतव्रजभा-
षापाण्डित्ये तस्मिन्कालेऽद्वितीयोऽभूत्सः । अतएव जयपुरनगरप्रतिष्ठापकेन
श्रीजयसिंहनरेन्द्रेण तस्मै कविकलानिधिपदं ग्रामद्वयं च प्रादीपत । अग्रे
इदं स्पष्टं भविष्यति । ततश्च स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वमत्रयं वर्णनं
सत्यमिति निर्भ्रान्तं सिध्यतीति दिक् ॥ १२७ ॥ यदि बुद्धिमन्तस्तर्हि
शोधनमनोविनोदादिषु निवेशो वाञ्छितः । यदि न, तर्हि नबुद्धेः (अबुद्धेः
बुद्धिरहितस्य । नशब्देन सह निकषेतिवत् समासः) मन्तोः श्लोधात्
कापि भीतिर्न । अबुद्धेर्जनात्कुप्यतोपि को विभेतीति भावः ॥ १२८ ॥
दोषव्यतिरेकि दोषविरहितम् । अभाणि अगादि ॥ १२९ ॥ ग्रन्थरच-

को वा गुणस्तस्य गवेयणीयो
यन्निर्गुणे ब्रह्मणि लीनमासीत् ॥ १३० ॥

क्षिप्तो गदापाणिपदाब्जयुग्मे
पद्यप्रसन्नस्तवको ममायम् ।

समीरणादाविकसन्नशेषं
सभाप्रदेशं सुरभीकरोतु ॥ १३१ ॥

दौहित्रः श्रीनिवासस्य पौत्रो वंशीधरस्य च ।

पुत्रः श्रीरामकृष्णस्य प्रवन्धं व्यदधाद्धरिः ॥ १३२ ॥

इति धीहरिरायरुतो वावीजीदीक्षितकुलप्रवन्धः समाप्तः ॥

नायां मे मनो ब्रह्मैकतानमासीत्, अत एव यदि मम काव्ये कश्चन
गुणो न स्यात्तर्हि न विरुद्धम् । ब्रह्मणो निर्गुणत्वात्तन्मम च मनसो ब्रह्मणि
लीनत्वादित्याशयः ॥ १३० ॥ गदापाणेः श्रीविष्णोः । समीरणात् सम्यक्
झेरणात् पठनात् अशेषं यथा स्यात्तथा आ विकसन् चेतसि व्यामुषन् सन् ।
पुष्पस्तवकपक्षे समीरणाद्वायोः ॥ १३१ ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्नवनिर्मितो

→* दोहाच्छन्दः *

एतदवधि षोडशशतकशाखान्तं या शास्ति ।
गौतमगोत्रपरम्परा परानुगमलभ्यास्ति ॥ १ ॥

'कुलप्रबन्ध'कवि हरिहरभट्टमारभ्य षोडश-सप्तदशशतकयोः शाखापर्यन्तं या वृत्तान्तं सूचयति, सा गौतमगोत्रसन्ततिः परेणान्पेणेलभ्यास्ति । तथा च प्राचीनग्रन्थानामालोडनेन यदिकश्चिदवगतं तद्विद्विद्व्यते इति भावः ॥ १ ॥

→* (पुरुषोत्तमगोस्वामी) *

कवित्तच्छन्दः (घनाक्षरी)

गौतमसगोत्रधरतैलङ्गद्विजानां वंशो
व्याप्तुवत्प्रशंसो बुन्दि-दुण्डारेषु संययौ
अम्बरनरेशभुजविक्रमविभवमय्यां
षोडशशताब्द्यां वसन्नम्बरे स निर्वर्भा ।

यो वै म्लेच्छसम्राजां प्रभुत्वसमयोपगत-
 टोडानागलादिभूमेर्लेखं नृपादाददौ
 सोयं गुणिगीयमानगोस्वामीति गौरवभृत्
 पुण्यपथगामी पुरुषोत्तमकृती वभौ ॥ २ ॥

ध्यामुवती प्रशंसा यत्न, वैदुष्येण विख्यातः सन् पुन्दिराज्ये दुण्डारदेशे
 च ययौ । स गौतमवंशः, आम्बेरनरपतीनां भुजपराक्रमकीर्तियुक्तायां षोड-
 शशताब्द्यां आम्बेरनगरे वसन् शुशुभे । मोगलसम्राजां शासनकाले टोडा-
 भीवग्रामे-तरसमीपस्थनागलग्रामे, छुणकीग्रामे च प्राप्तया भूमेः प्रमाण-
 लेखं नृपात् आम्बेराधीशात् प्राप । अर्धात् यवनसम्राजां काले लब्धाया
 भूमेः प्रमाणपत्रं (पट्टा) वैदुष्यसन्तुष्टैरम्बरनरेन्द्रैरपि (तद्भूमेः स्वाधिकृत-
 त्वेपि) समर्पितम् (१७३५ तमे वैक्रमे) । गुणिभिर्गीयमानं 'गोस्वामी'ति
 गौरवं विभक्तिं सः । एष पुरुषोत्तमः सप्तदशशतकस्यान्तिमभागे (अनुमा-
 नेन १६८० वैक्रमाब्दे) आसीत् ॥ २ ॥

→ लक्ष्मणभट्टः ←

असिन्नेव वंशे कीर्तिभाजामयमाद्यतमो
 विद्यास्वसमोऽभूद्यो हि महितमहामनाः
 यस्य च समस्तबुधवृन्दान्ते प्रतिष्ठाभव-
 द्यो बाल्यभवेदान्ते निविष्टोभूद्भ्रमं विना ।
 अष्टादशशतकसमारम्भे प्रसिद्धिं प्राप्य
 येन प्रीतिसंभेदोऽनुभूतो नृपतोऽभुना
 वाद्भयविचक्षणकवीन्द्रलक्ष्यलक्षणवान्
 ब्रह्मविद्भूव भट्टलक्ष्मणबुधोऽभुना ॥ ३ ॥

विद्यासु अतमः अद्वितीयः । कीर्तिभाजाम् आद्यतमः । बहुभाचार्य-
 प्रचारिते अणुभाष्यादौ, प्राभजनादौ च वेदान्तागमे । नृपतेः आम्बेराधी-

शास्त्रे । प्रीतिसंभेदः प्रेमनिबन्धः अनुभूतः । बाह्यमपरिचक्षणेण करीन्द्रेण
लक्ष्याणि यानि लक्षणाणि तद्वान् । मह्यविद् वेदज्ञः । अस्य वैदुष्यमुद्दिश्य
श्रीकं तत्पुत्रेण श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधिमहाभागेन—

“सहैव सर्वविद्याभिः सहैव श्रुतिभूषणैः ।

सहैव सकलैः शास्त्रैर्लक्ष्मणाख्यो दिवं गतः ॥

गच्छत्वान्वीक्षिकीयं क्षयमथ विगतिं व्याकृतिर्वह्निमध्ये

मीमांसा मूर्च्छिताभूदनिशमुपनिषत्खेदिता वेदनाभिः ।

मग्ना सा कापिली गीर्गुंबिरहगता योगगीर्नम्रयोगा

याते निर्वाणमातेजितमुकृतफले श्रीगुरो लक्ष्मणाख्ये ॥”

[पद्यमुक्तावली] ॥ ३ ॥

→ सोरठाच्छन्दः ←

अमवत्प्रतिभा कापि, हयग्रीवसेवनवशात् ।

यस्य प्रतिमाऽद्यापि, दक्षिणदिग्लब्धा लसति ॥ ४ ॥

यस्य लक्ष्मणभट्टस्य प्रतिमा । दक्षिणदिशो लब्धा यस्य हयग्रीवस्य मूर्तिः,
अद्यापि तदंशो लसति । यस्या निर्माणशिवं दक्षिणदिक्सम्बन्धं सूचयति ।
यत्तन्मूर्तेर्ध्यानं तु जयपुरवैभवाख्यपूर्वरण्डस्य मङ्गलाचरणे द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

→ कविकलानिधिः श्रीकृष्णभट्टः ←

यसिन्नुदितेऽभूत्कविसंसदः प्रकृष्टा प्रभा

श्रीमजपतिं हसभाकरविर्णां निर्वचौ

किं बहुना यस्य कलां भूयोऽभ्युपगच्छन्नापि

हन्त हन्त पद्माकरो निर्मालनमाययौ ।

कोमलमधुरवर्णमैत्रीकलालास्यकरो
 दीपितशृङ्गारभरो भूरिविभां निर्ममौ
 काव्यकलालक्ष्मीगेहलक्ष्मणमहोदधितो
 जनितः श्रीकृष्णकविकलानिधिरुद्धमौ ॥ ५ ॥
 ये काव्यप्रकाशमूचुरलङ्कारकलानिधौ
 श्रीमञ्जयसिंहभूपमानसमुदावहे
 रामायणं कृत्वाऽवहन् रामरासाचार्यपदं
 वीणाः संनदन्ति येषां काव्ये माधुरीवहे ।
 कुन्दीनरपालबुधसिंहयशोविख्यापकान्
 'लाल' कविनाम्ना कृतकाव्यान्प्रमिमीमहे
 श्रीमञ्जयसिंहदत्तकाव्यकलानिध्यभिधान्
 श्रीकृष्णामिधानकविविबुधान् स्तुवीमहे ॥ ६ ॥

यस्मिन् कविकलानिधौ उदिते सति । कविगोण्याः प्रकृष्टा कान्तिरभूत् ।
 सभारूपा कैरविणी कुमुदिनी निर्ध्वौ, सुखिताऽभवत् । पद्माकरः कमल-
 खण्डः, कलानिधेः कलामभ्युपगच्छन्नपि नियतिवशात्संकोचं प्राप्नोति ।
 पक्षान्तरे, एकोनविंशतके (संवत् १८१०) उत्पन्नः पद्माकरकविः शब्दा-
 लङ्कारवर्णमैत्र्यादिषु कविकलानिधिविरुद्धमण्डितस्य यस्य कलामनुजीवन्नपि
 शब्दालंकारमात्रमाधान्यात् निर्मालनं तत्तुलनायां 'शब्दकवि'रिति निर्ग्रहं
 जग्राह । तदवयोधनार्थं किञ्चिदेकं निदर्शनं दीयते । यथा 'अलङ्कारकला-
 निधौ' श्रीकृष्णभट्टमहाभागानां पद्यम्—

"ईशुरसुरंग एही तरवानि तर मिंढि
 चूर द्वै चरमनखचन्द्र रवि मिलिगो
 भटकि टकोननि, रटकि गोरी रींहुरिन,
 एटकि भटकि ऊरुकेलिधंम किलिगो ।

नामीसर वृद्धि, रोमराजीसों उरक्षि, त्रिब-
लीनसों बलित गाढ़े टाढ़े कुच ठिलिगो
मृगमदलेप तम बर्योहूँ तरि, चंद्र दजि-
यारे मन मरकत नैननसो मिलिगो ॥”

एतस्य च्छाया पद्माकरकवेः पद्ये उपलभ्यते । यथा ‘जगद्विनोदस्य’
६६ पृष्ठे—

“ईशकी दुहाई शीशफूडते लटकि कट,
लटते लटकि लट कन्धपै हठरिगो
कहै पदमाकर सुमन्द चलि कन्धहूतें
भूमि भ्रम भाईसी भुजामें ल्यों भभरिगो ।
भाईसी भुजातें भ्रमि आयो गोरी, गोरी गोरी
बांहतें चपरि चलि चूनरीमें भरिगो
हेरे हूरें हूरें हरी चूनरीतें जोलैं
तोलैं मन मेरो दौरि तेरे हाथ परिगो ॥”

पद्येऽस्मिन् अर्थोपजीवनमविकलमारचरय ‘भूमिभ्रम भुजामें भभरिगो’
आदि फेवलशब्दाऽन्वयमात्रमधिक्रमाबद्धं कविना । कतरदनयोर्भेपुरमव्ययंप-
द्गुञ्जितम्, आवश्यकशब्दालङ्कारमण्डितं चेति तु युधा एव समीक्षन्ताम् ।
किं च पद्माकरकविः कविकलानिधेः शब्दसंनियेशमपि प्रायोऽविकलम-
पाहरत्, यथा—

“को है यह ‘लाल’ गलकंचनफी माल
होत जीवन निहाल या पियूख पूर पोखेमें
ऊतियाई भाल चोवा बिंदली विसाल, भरे
चांदनीके जाल हूँहिँ भानन भनोखेमें ।
टैल हूँहिँ ओर टिन फौजे दग छोर, चढयो
चाहत चकोर चहुँ ओर चंद्र घोखेमें
उझकि उझकि क्षीने झने यारी झमि झमि
क्षिझकि क्षिझकि हुकि झाकत झरोखेमें ॥”

पुतद्भिः कविकलानिधेः पद्यम् । एतस्य चतुर्थचरणस्य शब्दसंनिवेशं
पद्माकरकविः पद्यस्य प्रथमचरणे निबन्धः । यथा जगद्दिनोदस्य ६० पृष्ठे—

“उद्भक्तिं शरोखा द्वे क्षमन्ति सुक्तिं शांकी वाम
श्यामकी विसरि गई खपरि तमासाफी ।” इत्यादि.

कोमलमधुर-वर्णमैत्रीकलाया खासाकरः उल्लासकरः । मधुररचना,
सौष्ट्येन दीपितः परिपोष्यं प्रापितः शूद्राररसो येन सः । विभां कीर्तिम् ।
कलानिधि-(चन्द्र-)-पद्ये तु—उद्दीपकायाःसर्वे समञ्जसमेव । लक्ष्मणभट्ट-
रूपान्महोदधितः । महोदधिः किल लक्ष्मीगृहम्, अयं हि काव्यकलालक्ष्म्या
गृहम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णभट्टमहाभागस्य पूर्वं निवासो बुन्दिनगरेऽभवदिति तस्य रचनाताः प्रतीयते । कुलप्रबन्धे हरिहरमष्टैरपि लिखितम्—

“श्रीकृष्णभट्टसनयस्यदानीं श्रीकृष्णनादादितलक्षणोभूत् ।
चशीकृतो येन गुणैरुदारैर्बुन्दीपतिः श्रीबुधसिंहभूपः ॥”

बुन्दीश्वरस्यास्य बुधसिंहस्याज्ञया ‘शृङ्गाररसमाधुरी’ ‘विदग्धरसमाधुरी’ नामकौ ग्रन्थौ कविकलानिधिमहाभागेन रचितौ । अलङ्कारकलानिधिप्रभृति-
स्वन्न्यायेष्वपि पुस्तकेषु बुधसिंहभूपस्य प्रशंसायाः काव्य न्युपलभ्यन्ते ।
श्रीकृष्णभट्टमहाभागानां काव्यानि प्रायो ‘लाल’कविनाम्नाऽङ्कितानि । यथा
अलङ्कारकलानिधौ—

“राघ अनिरुद्धसिंहजूके राघ बुद्धसिंह
रावरे सबल दल चलत तमकसों
लालकवि तितके भुवाल पयमाल होत
खुंदे हयमाल सुरतालकी क्षमकसों ।
भारे होत वारिधि अँप्यारे धूरधार उजि-
यारे दामिनीके असि कारेकी दमकसों
गारे परँ नदिन पगारे परँ वारिधिन
गारे परँ भरिन नगारेकी धमकसों ॥”

पद्यमुक्तावल्यामपि—

“देव श्रीबुद्धसिंह खदसिजलघरोहासिसखीतिनीरे
गुह्यभाष्यादितीरे भवसरसि भवसाधुवादोमिसंघे ।
नक्षत्राण्येष हंसाः परिलसितनभोनीलिमा शंवलौघः
पूर्णेन्दुः पद्मसिन्धु मधुरमधु मुधा देववृन्दा मिलिन्दाः ॥”

अनन्तरं तु कलानिधिमहाशयसालौकिकप्रतिभया चमत्कृतोऽम्बरधरणी-
पुरन्दरो बुन्दिभूपालाद्याचित्वा सुबहुसंस्कारसंतोषितमेनमाम्बेरनगरे निवा-
सयामास । श्रीकृष्णभट्टमहाभागानां प्रपौत्रैः देवर्षिवासुदेवमष्टैः स्वनिर्मि-
तायां ‘राधारूपचन्द्रिका’यां स्ववंशपरिचये एवं लिखितम्—
क० नि० ३६

“दृष्यै—दृच्छिनदिति सैलङ्गदेस इक राजत नीको ।

उहँके परम कुलीन विप्र कविराज सहीको ॥ .

कृष्णभट्ट इति नाम, धेद, शास्त्रनमें पारग ।

लौकिक वैदिकरीति, कृष्णको जान्यो भारग ॥

तिन कियउ प्रन्थ सब शास्त्रके, रामायन तप तेह भो ।

तिनसों जयसाह नरिंदके, गुनगरिमा भल नेह भो ॥ १ ॥

दो०—बुन्दीपति युषसिंहसों लाये मुखसों जाचि ।

रहे भाइ आँवेरमें प्रीति रीति बहुभांति ॥ २ ॥”

स्वयं विद्वान् विद्वद्गुणप्राप्ती च श्रीमान् जयसिंहधरणीन्द्रः श्रीकृष्णभट्ट-
महाभागानामतुलमादरं चकार । आत्मनो नामाऽभरीकरिष्यन् सोयं
श्रीकृष्णभट्टद्वारा अलङ्कारकलानिधिप्रभृतीन् ग्रन्थान् निर्मापयामास । भार-
तययं दूरदूरपर्यन्तं श्रीकृष्णभट्टसदृशो महाकविर्विद्वांसु नासीत् । संस्कृते
प्रजमापायां किंवहुना प्राकृतभाषायां चापि श्रीकृष्णभट्टमहाभागानाम-
प्रतिहता कवित्वशक्तिरासीत्, यस्याः परिचयः किञ्चिदग्रे दास्यते । अत एव
तेषां पाण्डित्येन मुग्धोयं धरणीपुरन्दरस्यै ‘कविकलानिधि’पदकं प्रादात् ।
यथा हि श्लोकं देवर्षिवरनण्डनमहाभागैः ‘शायलचरित्रकाव्ये’—

दो०—“द्विजकुलकवि श्रीकृष्ण भय पंचद्रविड तैलंग ।

रामायन जिनने कियो रामरासपरसंग ॥

विद्वत्कुलके मुकुटमणि, ‘काव्यकलानिधि’ दच्छ ।

दिय किताब जयसाहने सभ भुविमें परतच्छ ॥”

पुत्रादज्ञान् श्रीकृष्णभट्टनामकान् कविषु विबुधान् स्तुयीमहे । स्वपूर्वजा-
नामादरार्थं कर्मणि बहुवचनम् । एवमग्रेषु, चरित्रवर्णनविषये एकवचनमु-
पात्तं तेषामुपश्लोकने तु बहुत्वमेव प्रायोजि ॥ ६ ॥

सो०—सत्यसिद्धिसुलभा हि, वाग्देवी वशगामवत् ।

येषां वैभववाहि-विविधकथाः प्रथिताः कुले ॥ ७ ॥

येषां श्रीकृष्णभट्टानाम् । वैभवाहिन्यो नानाकथाः कुले प्रसिद्धाः ॥७॥

तदनु स ईशविलास, भीश्वरसिंहनृपाज्ञया ।

काव्यं कल्यांमास, पूर्वभूभृदितिहासगम् ॥ ८ ॥

संस्कृते—ईश्वरविलासनामकं महाकाव्यम् । पूर्वेषां भूभृतां राजामिति-
हासानुगम् । यथाहि ईश्वरविलासस्य प्रथमसर्गारम्भे—

“आज्ञातः श्रीसवाईश्वरधरणिपतेः प्राप्तभूरिप्रमोदः

संप्राप्योत्साहकश्रीहरिहरसुकव्यैः संमतं संशयज्ञम् ।

काव्यं गव्यं सुभयं भुवि रचयति यः प्रीतये पण्डितानां

सौर्यं श्रीकृष्णशर्मां कृतमति नमति श्रीगुरोरङ्घ्रियद्यम् ॥”

“ (हरिहरसुकव्यैः ‘कुलप्रबन्ध’निर्मातुः श्रीहरिहरमहत्स्यः) ॥ ८ ॥

प्रलसति पुण्या ‘पद्य, -मुक्तावलि’रेतत्कृता ।

जनयति मुदमनवद्य, -त्रिपुरसुन्दरीस्तववरः ॥ ९ ॥

पद्यमुक्तावलिः संस्कृतप्राकृतभाषापद्यानां संग्रहकोषः । त्रिपुरसुन्दरी-
स्तवराजः शिखरिणीच्छन्दोभिराबद्धसुधरहस्यानुगः श्लोत्रग्रन्थः । * एनयोः
कानिचिरपद्यान्यग्रे आदर्शरूपेणोद्धारिष्यन्ते ॥ ९ ॥

दो०—माधवसिंहनृपो ददा, चष्टादशशतके च ।

कर्मपुरग्रामं महीं, हथरोहीग्रामे च ॥ १० ॥

कर्मपुरग्रामं संपूर्णम्, हथरोहीग्रामे च शतनिवर्तनात्मिकां (१०० धिगहा)
भूमिम् । श्रीमदीश्वरीसिंहदेवस्यानन्तरं श्रीमति माधवसिंहनरपाले जयपुर-
राज्यस्य धुरं धारयति, श्रीकृष्णभट्टमहाभागस्यमप्यारम्भोऽनुपमेन पाण्डित्येन
भूयस्तरां संतोषयामास । भग्यरधरणीन्द्रेण श्रीमजयसिंहनरेन्द्रेण साकं
गाढपरिधयप्रसङ्गे रामायणनिर्माणेन बभूव । (भनेन अलङ्कारकलानिधेर-
चेक्षया रामायणं पूर्वंनिर्मितमिति सिष्यति ।) श्रीमानीश्वरीसिंहमपालस्तु
स्वराज्ये पूर्वतः प्रसिद्धमेतं कथीन्द्रं गुणगणानुरागवशादेव बहु मानयामास ।
परं पारस्परिकयुद्धोत्तरं यदा श्रीमन्माधवसिंहः सिंहासनाख्योऽभवत्तदा

शृङ्खल कलानिधिमहाभागस्य मनसि महाराजस्य संतोषयिष्ये विज्ञान संदे-
होऽभवत् । परं कलानिधिमहाभागस्य कविताकला धीमन्माधयमहीन्द्रमपि
प्रसभमावर्जयामास । अतएव धीमन्जयसिंहेश्वरीसिंहमहाराजयोः समय एव
प्रचार्यमाणा ग्रामवितरणस्याशा धीमन्माधयसिंहमहाराजस्य समये पूर्णा-
ऽभवत् । एतस्मिन्समये ग्रामस्य सासनपत्रं (पट्टा) अक्षयत कलानिधि-
महाभागाय । अयं भाषः पद्यमुक्तापटेरनेन पद्येन विश्रायते—

“धीमद्वाजाधिराजे सति समुपहृतं भूरि रामायणेन
प्रारब्धादीश्वरेऽभूत्कवियिषुधगुणप्रादितैयोपकर्षी ।
भाति प्रोक्षैररातिप्रकरहरवरः कोविदानां वयीनां
भाग्यैः धीमाधयाख्यो नरपतिरधुनाऽकारि तेनोपकारः ॥”

दानैः दानैः कविकलानिधिमहाभागस्य गुणैरतिवशीभूतो बभूव धीमाध-
यपरणीन्द्रः । आत्मनो ऐत्रादिकं परगविश्वासभाजनायासौ प्रेम्णा दर्शया-
मास । पद्यमुक्ताख्यो न्ययं लिखितं कलानिधिमहाभागैः—

“एकदा माधवदमाधयेन बृहस्त्रेनाक्षराणि लिखित्वा यदा मम प्रदक्षिं-
त्तानि तदैवेदं सद्यः पद्यमुत्पादितम्—

धीमाधवाम्भोतिषिसंभूत-
रत्नानि नित्यं एत्रिताक्षराणि ।

धोसूर्यवंदोदितदीप्तिमन्ति

जगत्समग्रं परिभूषयन्ति ॥*॥” १० ॥

किं बहुना नरपतिमनसि, कविकुलकीर्तिररोपि ।

भूरिभूमिसम्पदमनु, सुन्दीनरपतयोपि ॥ ११ ॥

नरपतेमाधयेन्द्रस्य । कविसमूहस्य कीर्तिः अरोपि एकीकृता । अत एवाग्रे
बहुग्यः कविस्यः धीमाधयेन्द्रेण ग्रामादिसंगानाः प्रादायि । सुन्दीनरेशेव
सुपाणिदेन, अन्वैद्य तदुत्तरे राजभिषेदुत्तरा भूमिसंपत्तिर्दत्ता, या तद्वंशजा-
नामधिकारे बहुकालं तन्मयी । पश्चाच्च सुन्दरछालनामैः समये सा सम्पत्ति-
कथं गतेत्यग्रे प्रथमकर्मः परिषयप्रसङ्गे स्पुटीभवित्यति ॥ ११ ॥

चरित्रसंग्रहः

श्रीमान् श्रीकृष्णभट्टमहाभागो भारतस्य बहुषु प्रान्तेष्वभ्राम्यत् ।
 आसीच्च तस्मिन्समये स्थाने स्थाने महापण्डित-कवीन्द्रस्यास्य
 सुबहुमानः । मालवदेशोऽस्य भूयाद्विवास आसीदिति प्रतीयते ।
 मालवखीणां वर्णनम्, महाकालस्तवः, मर्मदास्तोत्रम्, अन्यान्येषां च तद्दे-
 शस्थानानां वर्णनं पद्यमुक्त्वावल्यामुपलभ्यते—

“शिप्राभ.प्रेद्धितेभ्यः परमकरुणया राजहंसोत्तमेभ्यः
 स्वान्तेवासिभ्य पृथ्यः स्मरनिगमगणाप्यापनं निर्दिशन्ति ।
 पादाङ्गुल्लुलीयाभरणचटकिकाचारुचाट्टकिदानै-
 र्मन्दान्येबोद्धतानि प्रविदधति सुदं मालवीनां गतानि ॥”

(पादाङ्गुलिषु व्रजभाषायां ‘सुकटी’ इति प्रसिद्धमाभरणं धार्यते ।
 तन्नाम स्मारयन्, तत्र चटकारवं रूपयन् तस्याः शिञ्जारवं चाट्टकिरूपेणो-
 ष्येक्षां चक्रे कलानिधिमहाभागः ।)

“तारुण्योद्भेदभाजां कटिधरणरत्नकिङ्किणीनूपुराणां
 शोचन्मन्दानिलान्दोलितपरमपटस्पर्शनमैस्थलानाम् ।
 गम्भीरावर्तनाभीलसद्दुदरवलीरोमवल्लीयुताना-
 मेतासां मालवीनां कलयति मदनोन्मादनं मन्दहासः” इत्यादि ।

‘गीतिः’

‘मम मतिरतिविरमति चन्द्रमाले महाकाले । (ध्रुवम्)
 लीलालोलव्यालमाले । कलितभूमीधरबाले । जटाजूटजटाले ।
 केलीविदलितदुःखजाले, निखिलसुरावलिभूपाले, सुरधुनीचूडाले ।
 गरलनिगलनाकण्ठेकाले । धत्तूराकण्ठजाले । मुकविकलानिधिकृपाले ॥’

“यस्या नीरे गभीरे सकलभयहरे त्वां वनुं सम्भयित्वा
मञ्जुषेवान्तरालोकयति परशिवानन्दसाक्षात्स्वरूपम् ।
मार्कण्डेयप्रचण्डप्रनुत्तरतपोराशिपुण्यच्छटाया-

ल्लव्याः धीनर्मदायास्तव जननि सरित्का समखे प्रयाति ॥” इत्यादि ।

धीमता जयसिंहदेवेन सुबहुमानपुरस्सरमाग्नेरनगरमानीय निवासितो-
यमासीत् । परमख्यं संमक्षं जयपुरनगर्याः स्थापनमकारि धीजयसिंहधर-
णोन्द्रेण । ईश्वरविलासमहाकाव्ये प्रह्लपुर्वाः स्थापनं धीनजयसिंहकृतमुप-
यानितम्—

“येन प्रह्लपुरी कृताऽतिधवलैः कैलासशैलोपमै-

र्विमाणो भवनैः सदा समुदयात्संपद्रिलासाञ्चितैः ।

प्रत्यागारसुरप्रकारहवनैर्वैश्राप्तिहोश्राण्यभु-

र्ललादत्तचतुःपुमर्धपटलीजातादराणि स्फुरम् ॥

द्वियं धत्ते यस्यामधिगिरिशिरः धीगणस्त-

गुहं दूराद्दृश्यं सुखचितमणीभाभिररुणम् ।

ध्रुपं तस्या एव क्षितिपतिरमण्याः सुरचिरे

ललाटे सिन्दूरैः कलितमिव सौभाग्यतिलकम् ॥”

(गणेशगणतस्य गणपतेर्वर्णनम् । तस्या प्रह्लपुर्याः ।)

पपमुष्ठावत्यां नवस्थापिताया जयपुरराजधान्या वर्णनं स्पष्टमुपलभ्यते,
परं तस्मिन्समये युद्धोपकरणसज्जायास्तत्तगर्वाः स्वरूपमुपलभ्यते । यथा—

“नित्यज्यारूढवापां स्थिरतरवरधानुष्कृता सङ्गुजाढ्या ॥

निःसानधीः समन्ताद्दक्षितजनमना भ्योक्षि नम्रास्तिधारा ।

श्रीदशमूलकिलीला मद्गजगतिपुत्र वैप्रयाधानुनादा

जामरकामाधिराज्या जयति जयपुरारया नृषा राजधानी ॥”

(शशी भगवत्यामपि सर्वाणि विशेषाणि युज्यन्ते । कामानारूढ्या
भगर्वास्तस्मिन् समये भाधिराज्यमासीत् ॥)

नामानरैशानां परमादरभूमिः धीमान् धीहृण्मदमहाभागो नवस्त्रि-

तायाः परा काष्ठा बभूव । स न कदापि दैन्यं पस्पर्श । अहह ! कीदृह मधु-
रमुक्तं मुक्तावल्यां तेन—

“ऽवलतु जलधिक्रोडश्रीडरकृपीटभवप्रभा-
प्रतिभटपटुज्वालामालाकुलो जठरानलः ।
तृणमपि वयं सायं संकुलमल्लिमतल्लिका-
परिमलमुचा वाचा थाप्रामहे न महेश्वरान् ॥”

यो ह्यनेन सह निरर्थकं स्पर्द्धते स, तमयं समयं प्राप्य ममैस्पर्शिवचनैः
समालोचयति स । एतस्य समये भवेत्कश्चिदौदुम्बरभट्टोस्य प्रतिस्पर्द्धी,
तमयं कीदृगवहेलयया स्मरति । दृश्यताम्—

“गुणवद्गणितो गुणिनां शृणुयादेवैप मुमधुरा वाच ।
यद्यस्य कर्णलघ्नो न स्यादौदुम्बरो भशकः ॥”

नरपतिसभासु बहुतरं समयं यापितवतो धर्मैकनिष्ठस्य कलानिधिमहा-
शयस्य पर्यन्ते शनैः शनैर्निर्वेद उदेति स । विशेषतो प्रियोविहृदयोद्दयो-
भूपयोः परस्परप्रतिस्पर्द्धिसौभाग्यवर्णनेन समुत्पन्नोऽभूश्चिर्वेदः श्रीमतः कला-
निधिमहाशयस्येति ज्ञायते । अत एव राजसेवोत्तरमन्ते वृन्दावनवासो
निर्धारितोऽभूत् । परं जयपुरनरेन्द्रस्य श्रीमाधवेन्द्रस्य परमाग्रहवशात्तासौ
लब्धः श्रीकृष्णभट्टमहाभागैः । प्रोक्तं मुक्तावल्याम्—

“कालिन्दीतटनिकटस्फुटकुटजकुटीनिवाससौख्याय ।
धरचि मृपाभाषणमपि, न तदजनि हृदिमहत्कष्टम् ॥
राज्ञं सदस्सु गमनं कविताकरणं मृपाऽऽकलनम् ।
वृन्दावनवासार्थं धरचि विधे किं न तदपि संपन्नम् ॥
मिथ्याकथनदुरत्ययनृपवरकृतरक्षणव्ययादुष्टः ।
हा वृन्दावन भवता संप्रति दूराद्विमुक्तोऽसि ॥” । . .

सबहुमानं राजभिः परिचरितोपि मनसि, भगवद्विषयकमेवाध्यानं कुर्व-
न्नासीत् । अत एव लभ्यन्तेऽन्ते मुक्तावल्याम्—

“किञ्चिदथाप्येषीतं किमपि च पठितं पाणिनिव्याकृतौ मे
किञ्चित्साहित्यसिन्धुप्रस्मरलहरीसङ्गसंस्मृत्यात्ति ।

सर्वावस्थासहायम्भरणविषयता धीयशोदाकुमारे
 जाने नैतद्यत्कादितरमहमहो नैव जाने न जाने ॥
 भमुना यमुनापूलघटमूलविहारिणा ।
 हारिणा हरिणा हन्त हेलितं हृदयं मम ॥
 अद्भुतभेतदिदानीमनुरागि मनो यथा यथा ममम् ।
 क्वचिदपि नीलरसे तत्तथा तथा जातमवदातम् ॥” इत्यादि ।

पुन्दरीराजसमायां गमनारपूर्वमयं भरतपुरराज्येपि किञ्चिरकालं तस्याविति
 केषाञ्चिन्मतम् । अत एव तत्र एतच्छ्रुतो ‘दुर्गाभक्तिरङ्गिणी’नामको
 ग्रन्थः प्रसिद्धोऽस्ति । यदीदं मतं सम्यक्, तर्हि परामुक्तावल्यां प्रोक्तं पद्य-
 हयं जट्टराजस्य श्रीमतः सूर्यमल्लस्यैव कृते कविनोपनिषद् भवेत् । यथा—

“हृतो ह्येन्दुर्धीं सृष्टिमानन्दयन् स्वै-
 गुणैर्घोस्ततो यावतीं सृष्टिमुच्चैः ।
 सदेन्द्रास्पदे धीयुतः सूर्यमल्ल-
 स्तद्वन्द्यसयत्तरङ्गः समुद्रः ॥

उद्यन् दीपाकरस्याप्यथ निजचरणैकाश्रयस्य प्रभावं
 तन्वानः किंकराणां विमुक्त गुणवतां रज्यतामम्बुजानाम् ।
 भाति ख्यातप्रभातोदयगिरिगदितोद्दामविद्योत्तरश्मि-
 प्रोद्वन्मण्डलाम्रप्रचुरतररचिः धीयुतः सूर्यमल्लः ॥”

(मण्डलाम्रं विन्ध्याम्रं राङ्गश्च ।)

पृतावासु स्थानेषु स्वैदुष्यं प्रख्यापितवद्भिः फलानिधिमहाभागैर्बहयो
 ग्रन्था निबद्धा भवेयुः, परं दौर्भाग्यवशादेतद्दृश्यानां सविधे कतिचिदेव
 प्राप्यन्ते । लब्धान्यपि पुस्तकानि प्रायो जीर्णान्यपूर्णानि च सन्ति । एतस्य
 कारणमग्रे ग्रन्थकर्तुः परिचयप्रसङ्गे स्पुटीभवित्यति । अद्यावधि लब्धान्ये-
 तानि सन्ति । संसृते—ईश्वरविलासमहाकाव्यम्, पद्यमुक्तायलिः, सुन्दरी-
 सवराजः, येदान्तपद्यविंशतिः ।

प्रगभाषायाम्—अलङ्कारकलानिधिः, सांभरशब्द, जाजऊजुद, यहादुर-
 विजय (ग्रन्थ), शृङ्गाररसमाधुरी, विदग्धमाधवमाधुरी, तैत्तिरीयाधुपनि-

पदां प्राचीनहिन्दीभाषायामनुवादः, जयसिंहगुणसरिता, रामचन्द्रोदय, रामरासा, वृत्तचन्द्रिका, नयसिखवर्णनं दुर्गोभक्तिरङ्गिणीप्रभृतयः । कलानिधिमहाभागानां संवत् १७२५ तमे वैक्रमवत्सरे जन्माभूदित्यनुमीयते । प्रयाणं च १८०० तमाद्वारसरादुत्तरं भवेदिति प्रतीयते ॥

यद्यमुक्तावश्याः कानिचिपद्यानि प्रसङ्गेन पूर्वमुद्धृतान्येव । परमस्यां बहवः खड्ग-गज-नर-पद्म-द्विगुणपद्म-कामधेनु-कपाटबन्धप्रभृतीनि चित्रकाव्यानि सन्ति । किन्तु तत्र तेषां चित्रणानुपलम्भाद्विस्तरभयाच्च नेह निदर्शयन्ते । अन्यान्यपि चमत्कारीणि बहूनि काव्यानि सन्ति । प्राकृतसंस्कृतयोर्भाषासमकानि प्रायो दृष्टानि । परं हिन्दीसंस्कृतयोर्नाद्यावधि प्रसिद्धानीति बहवो वदन्ति । एकद्वे पद्ये एतासां पङ्क्तीनां लेखकेनापि पूर्वं (जयपुरखण्डे) प्रकाशितान्येव । किन्तु कलानिधिमहाभागस्य दीर्घेषु वृत्तेषु सुरुचिराणि भाषासमकानि (हिन्दीसंस्कृतभाषाश्लेषानि) पद्यान्युपलभ्यन्ते । तेष्वेकमत्र पाठकानां मनोविनोदार्थमुपन्यस्यते, अर्थोद्धारस्तु प्राक्तनपुस्तके नोपलभ्यते । किञ्चन मया किञ्चिच्च पाठकैरेव स्वबुद्ध्या विचारणीयो भवेत् । रिशिएश्रमस्डारस्वस्मिन् पद्ये सोयं विलोकनीयो यद् यथा संस्कृतहिन्दीभाषयोः श्लेषः पूर्वमप्यपि श्लेषः । हिन्दीभाषायां वर्णनीयः श्रीकृष्णचन्द्रः । संस्कृते तु वष्यो भगवान् शङ्करः । दृश्यतां, प्रजभाषाऽर्थानुकूल्येन पद्यच्छेदादिभिर्विलिख्यमानं तदिदं पद्यम्—

“सात दिना कर लीन महानिरी जा पर मोर कुतूहल धारी

कण्ठहरा हर कीलकुटी, तनु नीलम सी रुचि रञ्जनकारी ।

कामद, थारहितो थर गोपतियान उदार कलानिधि भारी

भावनि जाचित सर्वसु राधिक ए तुम नोवित राम हि हारी ॥”

(सप्तदिनावधि, करे येन महानिरीः (गोवर्धनः) गृहीतः, यदुपरि मम कुतूहलं दधाति । कण्ठे हारः (वनमाला), कीलकुट्याः दावानल-जालस्य यो हारकः (बह्वेद्वयोज्वालकीलौ) । यस्य तनुः नीलमणिवत् स्वकान्था रञ्जनकारिणी । कामदः, मित्रेषु हितः, श्रेष्ठासु (गोपतियान) गोपक्षीषु उदारः, श्रेष्ठश्च कामकलानां निधिः । भावैः यस्य चित्ते सर्वस्वं

राधिकालि, अयि त्वं नवनीतस्य (महि) दग्धश्च हारी भसि ।" एवंप्रापो
प्रजभाषायामर्थः) ।

संस्कृते तु—(सातदिनानां सुप्तदिनानां समूहे लीनं महस्तेजो यस्य,
सातदिनाकरलीनमहा, यस्य तेजः (प्रभावः) सुप्तदिनकारी, कालं शुभं
निर्मातीति यावत्, (शर्मसातसुप्तानि च) । यः शिवः, गिरिजायाः परमोरु-
-महत् बुद्धहलं धरति । कण्ठे या हलाहलस्य कीलकुटी ज्वालरेखा, तयां
तनुः सूक्ष्मा या नीलमसी—(स्याही—)-वत् रुचिः, तया रञ्जनकारी ।
कामोपरि दयारहितः, परः श्रेष्ठो यो गोपतिर्नन्दीश्वरः स यानं यस्य । उदारं
निष्कलङ्गं कलानिधिं चन्द्रं विभर्ति सः । भावेन निजं स्वयं आचिताः एक-
ग्रस्यापिताः ये सर्वे सुराः तेषु अधिकः, ईदृशः भविहारी (सर्पभूषणः)
नितरां सदा मनः एतु, अधितिष्ठतु—भयमर्थः स्यात् ।)

अन्योपि शब्दकृतश्चमत्कारोऽनुभूयताम्—

“पायाघ्नः शशिखण्डमण्डितशिराः कैलासकेलीधरः
कैवल्याहितवैभवः बुधालकृत् कामाहितैकप्रदः ।
साराघायकहृद् विरूपनयनानन्दी सदाभोदरो
रद्राणीकृतदानयेनसुभगः श्रेयाननाघाक्षरः ॥”

अनाघः अक्षरश्च स शिवः पायादिति हृद्यमानः स्पष्टोऽर्थः । किन्तु—सर्वेषु
पदेषु अनाघाक्षरः, आघाक्षररहितः सदाभोदरः (आघाक्षरराहित्येन
दामोदरः) पायात् । तथाच शशिखण्डमण्डितशिराः, लासवेलीधरः यस्या-
हितवैभवः . (यलेः सकाशात् आहितं गृहीतं वैभवं येन), शलं तप्तमकं
मलं हृणति सः, भायाः लक्ष्म्या हितस्य एकमात्रः प्रदाता, साराघायकहृद्
(राघामपति हृद् यस्य), रूपेण नयनयोरानन्दजनकः, द्राणीकृताः विद्रा-
यिताः दानयेनाः श्रेष्ठदानवा येन अत एव सुभगः, इति दामोदरपक्षेऽर्थः ॥
न केवलं शब्दचमत्कार एव पाठ्यं कलानिधिमहाशयस्य । पद्यमुक्ता-
यस्यां श्रुताः सार्धचमत्काराश्च यद्वचः श्लोकाः सन्ति । यथा माघवेन्द्रव-
र्णनप्रस्तावे—

“माधवेन्द्र द्विषद्दामाः क्षामाः कामातितो दधुः ।
 वाष्पौघान्तरितौ सायं चक्रवाकाविव स्तनौ ॥
 तेजस्विनो विददतितास्तव प्रतापेन, माधव विमुक्तौ द्वौ ।
 बाहवतया किलौर्वो मित्रतया चित्रभानुरपि ॥” ।

(बाहवो ब्राह्मणो बडवाग्निश्च । मित्रपदेन सुहृत्सूर्यौ प्रसिद्धावेव ।)

“हास्यं पुष्पाकरस्ते, दशिसुखि सुरते श्रीष्मकालो, वियोगे
 वर्षा, वक्त्रे तद्दृश्यो, वचसि भृशसमुल्लासिहेमन्तकालः ।
 अङ्गस्पर्शं च काम्ते तव वसतिं ऋतुः शैशिरस्तज्जगो यः ।
 संघत्ते संनिधिं ते स भवति पट्टद्वयभोगिकभर्ता ॥ -
 यथा तव कलावृद्धिस्तथा नक्षत्रसंक्षयः ।

नक्षत्राधिप ! नैषा ते स्वनामोच्चाटनोचिता ॥” इत्यादि ।

पाठकमहाभागाः ! कियद्गोदाङ्गियन्तां पद्यमुक्तावल्याः पद्यानि । सत्यं
 सा मुक्तावलिरेव । अथापि किञ्चिद्दीश्वरविलासस्य राज्ञामैतिहासिकवर्णनशैली
 परिचीयताम् । तत्र श्रीमन्मानसिंहप्रपौत्राणां जयसिंहदेवानां वर्णनम्—

“बद्धा दाराशिकोहं रणभुवि सहसा दोर्वलेनानिनाय
 द्रागेव द्रावयित्वा भृशमनभिमतं यो विजिष्ये शुजात्यम् ।
 कर्तुं चाकर्तुमीशः प्रसभमितरथा कर्तुंमप्येव राजा
 चक्रे नोरङ्गजेवं निजबलविभवेनैव दिङ्घीशमेकम् ॥”

तत्पुत्राणां धीमद्रामसिंहदेवानाम्—

“काले प्रालेयहेमाचलपुगलमपि प्रस्वलेरसागरोपि
 क्षोभेण त्यक्तवेलो भवति, न तु चलेद्रामसिंहोतिधीरः ।
 सेवाशुम्भासंभाविततमयवनाधीशकाराविमोक्तौ
 सद्यो निर्मोच्य भूयस्तरमुपरि भर स्वात्मनः सोयमूहे ॥”

(शिवाजीसंभाजीनाम्नोः राजपुत्रदेशे तथा प्रसिद्धिः) ।

सवाईजयसिंहदेवानाम् (जयपुरराजधानीप्रतिष्ठापकानाम्)—

“शाकम्भयौस्तडागोपरि परिपतितं यत्प्रभवप्रसर्प—
 त्सेनावीरेन्द्रवयं प्रकरकरचलत्तीक्ष्णकौक्षेयकाप्रैः ।

उपैरातालुकृतं पुरहरमहिपीमुण्डमालाघ्नसूत्र-
 प्रभ्रष्टं मुण्डवृन्दं क्षितिरजसि लुठसिःश्वससैयदानाम् ॥
 यत्सोद्यद्भिपदानवारिभिरभूत्प्रस्थानभूः पङ्किला
 सा नीता प्रकृतिं चलसुरपुटैरश्वैः कृतोर्ष्वक्षमैः ।
 इत्यालक्ष्य कृतप्रपरिव गजैरुक्षिसशुण्डोद्यल-
 द्वाभिर्व्योम्नि रजोभरः क्षयलितो जग्यालपिण्डायते ॥
 यत्तुद्रोत्तुङ्गरिङ्गपुरगसुरपुटाश्रान्तविद्वेषिदेश-
 क्षोणिप्रोद्यद्गोभिर्व्यरचि दिवि परं भूतलं श्यामवर्णम् ।
 यद्दीरेन्द्रासिकृत्तप्रतिनृपतिपदस्थापनाधारतायै
 शब्दे यद्धारणेन्द्रैः प्रचुरकरपयःसीकरैर्द्रावितं तत् ॥
 यस्य क्षमाभृत्सहस्रस्फुटमुबुटमणेजैप्रयात्राप्रसङ्गे
 माघहन्तावलोद्यत्तुरगधयचमूचङ्कमोञ्जतभारैः ।
 भग्नीभूतासु धेलास्यतिचपलपयःसहसंघर्षधाव-
 रक्षुलोलाक्रीडनाली जयति जलनिधिजैश्रनिःसैनघोषम् ॥
 साधीयान् यस्य बाहुः समरमखमहादीक्षदा लब्धकीर्तिः
 शशाखध्वानयेदध्वनिजनितविधिर्वीरश्रुतिवदपरीतः ।
 जातप्राग्गयाऽसृगाग्गयाहुतिसततपरिस्त्रिगधया खङ्गदग्ध्यां
 चण्डकोधामिबुण्डे सकलमपि बलं सैयदानां जुहाय ॥”

यावदुपलब्धेऽस्मिन्नीश्वरविलासकाव्ये प्रत्य एवंविधैय समुच्छलदोजः-
 प्रशान्तिवर्णनपद्धतिः । इदानीं तद्गशाखपारदश्वनः धीमतः कलानिधिमहा-
 भागस्य 'मुन्दरीस्रवराज'स्य किञ्चित्परिचयः प्राप्यताम् । त्रिपुरसुन्दर्याः
 स्त्रोत्ररूपोयं ग्रन्थ इति तु पूर्वमुक्तमेव । अत्र हि शिखरिणीच्छन्दोभिः
 सुमधुरो गुणः प्रकटितः कविकलानिधिभिः । यथा हि—

“कलावेलीलोलज्जितमणिकाञ्चीगुणगणां
 विलुप्तार्द्धी मध्ये कुचभरनतार्द्धी क्षान्तिमुखीम् ।

कराम्भोजभ्राजस्रघनुरिपुपाशाङ्कुशवरां
 समन्तास्वां चन्दे स्मरहरतपःसिद्धिपटलीम् ॥
 स्थिता सर्वस्थान्ते निजमहिमशान्तेन महसा
 विशुद्धा त्वं काचित्परममुखचैतन्यकलिका ।
 शुकादीनां प्राचामपि हृदयवाचामविषयः
 शिवः शक्तिः शक्तिः शिव इति न निर्णेतुमुचिता ॥”

सृष्टिक्रममालम्ब्य कीदृग्दीरितं भगवत्याः स्तुतिपरेण कथानिधिमहा-
 भागेन—

“त्वमेका विश्वस्मिन् रमणमनसा द्वैतमकरो—
 स्ततस्त्वत् स्वं जज्ञे मददिदमहङ्कारसहितम् ।
 मनस्तेनारब्धं सकलमपि दृग्दृश्यमसृज-
 त्त्वेवं लोकेस्मिन् किमपि न विलोके त्वदितरत् ॥”

दृश्यतो भोक्तप्रवणता श्रोततः कलानिधिमहोदयस्य—

“जगत्क्षोभिण्याद्यास्त्व जननि मुदास्मिभुवनं
 सृजन्त्यः पुण्यन्त्यो लथमपि नयन्त्यः समुदिताः ।
 कथं ताः कुर्वेहं सकलभुवनव्याप्तविभवाः
 प्रपञ्चान्तर्मातर्मशक इव स्तीनाकृतिरणुः ॥
 न धूपैर्नो दीपैर्न च मधुरनैवेद्यनिवहै-
 र्न पुष्पैर्नो गन्धैर्न च विविधवर्धैः स्तुतिपदैः ।
 समस्तत्रैलोक्यप्रसरणलसद्भूरिविभवे
 सपर्यां पर्यासा तव भवति भावोपचरणैः ॥
 दरिद्रं दुःशीलं दुरधिगमनं दुःखदलितं
 दुराचारं दूरे पतितममरैर्दुर्भरतरम् ।
 जनैर्मुक्तं मुक्तिप्रमुखसुखसम्पत्समुदयाः
 पुमांसं सेवेरन् भगवति भवद्दृष्टिमरितम् ॥
 पिशन्तं पद्भुक्तं सरभसमवष्टभ्य पियति
 द्विपास्ये सचेहत्तवणसरतो दक्षिणकुचः ।

परो मातः स्कन्दोपरि सकरुणस्वन्दमधुरः
खनस्ते तं भाषं प्रकटयतु महक्षणाशिशौ ॥”

सम्पन्नहस्यमार्मिकता स्थाने स्थाने प्रस्फुरन्ती किञ्चिदिहाप्यनुमीयतां
पाठकमहाभागैः—

“त्रिरेसान्तवृत्तत्रयगत(हृदं)डाष्टदलयोः
परस्तादुत्तैकस्फुटभुवनकोणान्तरगते ।
दशारद्वन्द्वेऽन्तः स्फुरितवसुकोणान्तरलस-
त्रिकोणे त्वं नित्यं विलसति महाबिन्दुपुपा ॥
मुखे बिन्दुस्फूर्तिस्तव हसपरादांकृतिमयी ।
कुचद्वन्द्वं बिन्दुद्वयहसपरादांकृतिमयम् ।
कलारूपे मातस्तव हसपरादांकृतिमय-
द्विरेखाविस्फूर्त्या परिलसति पूर्णावयविता ॥

निदानं मघाणां विलसति धरित्री हिमकरः
शिषो भायाशक्तिर्गणजनजनो मादनकरः ।
तथाद्वन्दुबिन्दुनवकमिदमकादुपचिता-
त्तरद्वन्वायेन स्फुरति सकलो मघनिवहः ॥”

स्वरूपवर्णनपद्धतिर्दृश्यतां कविकेळानिधेः—

“स्फुरच्चिन्तारसप्रवरपरिपत्पाटवह्रैः
प्रकाशैः पूर्णानां भुवनजनचेतोरचिभृताम् ।
नयीनोद्यत्तारापरिवृद्धस्रग्धानां चरणयो-
नयानां ते कान्तिस्त्रियतु भम स्वान्ततिमिरम् ॥
प्रयालधीसर्वापहरणविलोलः कृल्लिगणाः
स्फुरद्दक्षाम्भोजसुतिविजयिमाञ्जुवपनिलयाः ।

१ अतिनीचं साक्षात्कलानिधिमहाशयस्य स्वहस्तलिखितेऽस्मिन्पुस्तके स्थाने
स्थाने पत्रविशारणेनाशरानि लुप्तानि । अल्पवधानेन, अनुमानेन कानिचिन्मया स्था-
पितानि । परं सम्पन्नहस्येऽस्मिन्मार्मिकं प्रभुः । अत्र किमस्तीति मार्मिको जानीयात् ।

चतुर्थेऽश्रेणीफलयुगपदुद्भावकराः

करास्ते चत्वारः कलयितुमलं शर्म विमलम् ॥

१ सक्तीद्यामाने प्रणयिनि रूपेवारणितयो-

स्ततो नीचीभूतत्रिदशधुनिवीचीविशदयोः ।

प्रसादभोज्यप्रचुरसुखसौभाग्यपदयोः

स्थिर स्यान्मच्चित्तं गिरिशमहिषि त्वध्रपदयोः ॥

शिवे शय्यावेश्मोपगमसमये भूरिसुखदे-

भृद्दत्तमस्तोमप्रवचनचमस्कोररुचिरैः ।

कलकण्ठैः प्राणप्रदमिव गिरीशश्रवणयो-

रिद ते हंसानां हरति हृदयं हंसकयुगम् ॥”

पाठकमहाभागाः ! कियद्बोदाह्रियताम् । अस्य सौधवरस्य नवोत्तरशतं
श्लोकाः सर्वेऽप्यहमहमिकया युगपदुपतिष्ठन्ते । इन्त ! स्थाने स्थाने विशीर्ण-
पत्रमिदं पुस्तकं भूयसापि परिश्रमेण कदाचिस्ताह्न भवेत्त वेत्ति विशङ्कैव ।
नोपनिबद्ध कविकलानिधिमहाशयैः केवल गीर्वाणगिरायामेव, अपि तु
प्राकृतभाषानिगुम्फनपाण्डित्यमप्यविकलमासीदेषां महोदयानाम् । इत्य-
न्तामिहोद्धृताः काश्चन माघवेन्द्रगाथाः—

“माहवणिवकिन्तीओ फुल्लिभविभह्लमालइवणाहं ।

सअलकहमहुअराणं साणदविणोअकारणाहं धुअम् ॥

सरसगुणकव्वमज्जे जेत्ताओ सुकइकण्ठअम्मि संठविआ ।

तेत्ताणं उवमाणं तुम सि माहवणरिन्द दप्पणओ ॥

१ माघवन्द्यकीर्तय फुल्लविचरिलमालतीवनानि ।

सकलमधुकराणां सानन्दविनोदवारणानि ध्रुवम् ॥

सरसगुणकाव्यमध्ये यावत्स्य सुरविकण्ठे सस्थिता ।

तावतीनामुपमानां त्वमसि माघवनरेन्द्र दर्पण ॥

आणीदं विजभाए माहव तुव कित्तिमुत्तिभमणग्घम् ।
 धरिउण इक्कण्णे पइट्ठिआ पन्वइं हरदङ्गे ॥
 सूरौ चन्दो इन्दो तुलामु माहवणिवेण संतुल्लिदो ।
 अदि भुइ गुरुओत्ति तुमं लहुया अण्णे दिवं जादा ॥
 अरणग्गम्मे ध्व तिमिरं तुइ लोभणकोणसोणिदाभासो ।
 माहवणरिन्द जुज्झमिम एस गासेइ पडिवक्खम् ॥” इत्यादि ।

पाठकमहाभागाः ! विलोकितमेव श्रीमद्भिर्यत्कलानिधिमहाभागः संस्कृत-
 त्साहित्ये फीदशीं काष्ठानारुढः । उपनिषदां मर्मवेदिताऽमुष्य तासां
 हिन्दीमयानुवादास्सम्यगव्युष्यते । मीमांसादिशास्त्रेष्वपि पाठवं स्थाने
 स्थाने प्रसन्नसद्गत्याऽव्युष्यते । यथा तुक्कं हरिहरभट्टैः ‘कुलप्रयन्धे’ पूर्वम्-

“मीमांसापरिशीलने पटुमतिः सांख्याधिपारंगमो
 न्यायानर्गलपावप्रपञ्चचतुरो वेदान्तसिद्धान्तपीः ।
 काव्यव्याकृतिवृत्तकोपकुशलोल्लङ्कारसर्यस्ववि-
 प्त्रीकृष्णः कत्रिपण्डितो विजयते वाणीविलासालयः ॥”

तदेतद्विकलमुद्गाति । एवं संस्कृतवाङ्मयाऽनुनिधिमन्थनमन्दरायित-
 स्थाप्यस्य मज्जभाषारचनायामसाधारणं पाठवम्, विशेषतश्चैलङ्कतुलप्रसूत-
 वया सुदूरदेशभाषायामस्यां मज्जभाषायां सर्वतोमुखमधिकारम्, मधुरवर्ण-
 मैत्रीनैपुणं चायलोक्य कस्य वा सचेतसो न प्रसीदेद्दुदयम् । एतस्य प्रमा-
 णमलङ्कारकलानिधिप्रभृतयो मज्जभाषान्याः, येषां सूची पूर्वं प्रक्ता ।
 प्रसङ्गेन कानिचिरपद्यानि अलङ्कारकलानिधेरुदाहृतान्येव । परं यावन्नायं

१ आनीतं विजयया माधव तव फीर्तिमौखिकमनर्थम् ।

पून्वा एकरुणं प्रविष्टा पार्वती हरार्दाभे ॥

सूर्यधन्व इन्द्रस्तुलामु माधवगृपेण संतुलितः ।

अधिभुवि (असि भुवि) गुरुक इति त्वम्, लपवोऽन्ये दिवं माताः ॥

अरणोद्गम इव तिमिरं तत्र लोचनकोणशोणिताभासः ।

माधवतरेन्द्र गुप्ते एव नाचापति प्रतिपत्तम् ॥

मुद्रितो भवेत्तावदेतेषां कलानिधिमहाभागानां भाषाकविरवकोविदतामव-
गमयितुं संमुखमुपस्थितानि कानिचिष्पद्यानि पुनरुदाह्रियन्ते । मन्ये नानेन
पाठकमहाभागानामरचिरुदयेत् । तत्र राजवर्णनप्रसङ्गो यथा—

“पारथ करन भरु भरय भगीरथसे

काननि सुनत गुनसैही छिन छटिगो
द्वारै पाइ धारै मदमोकल मतंग मद-
वीचिनके कीचनके बीच है स्पटिगो ।
रामचन्द्रभूप कर देखत तिहारे शर,
मोती मनिमानिक की लायति ही छटिगो
दिन दिन दानदरियावकी लहरि बहि
दारिद्रको बस छितितलसों उछटिगो ॥ १ ॥
छूटत हवाई दीह दौर की दवाई अंत-
रिउ छवि छाई तारकासे परकासे हैं
छूटै भुइचंपा चंद्रज्योति की सवाई ज्योति
छूटै हयफूल फूल दीरथ बिकासे है ।
जयसिंहभूपघर दीपमालिका के मिस
खयाल खरे भातिसके भांति भांति भासे हैं
जीति भरिभौननकों भाए आज भागें डाडे
मानहुं प्रताप तेज करत तमासे हैं ॥ २ ॥
अप्पन उअप्पन, सपच्छ भरिदप्पनके
छप्पन करोर जादों कप्पन कलेसजू
अप्पन प्रताप तेज तप्पन के जासु जस
अप्पन औ अप्पन समप्पन हमेसजू ।
होत एकसीस बिसैंबीस धीस तीस सुर-
इंसके सीस पै द्विज दीननिके येसजू
जयसिंह दानी तुगहैं होहु सुखदानी द्वार-
काके राजधानी राजें राजा द्वारकेसजू ॥ ३ ॥

भाञ्जु दसराहेके उछाह कविलोग तुम्हें
 देतहैं भसीस सुनियेवों सायधान होहु
 उमरि दराज मारकंटेमुनिमाने होहु
 फीरतिप्रताप ससिसुरज समाने होहु ।
 पारय ज्यों धीर जगजाने होहु जयसाह
 चित्तके प्रमान निस चित्तके खजाने होहु
 याजते सदाने होहु देश भाषादाने होहु
 रंगभरे याने होहु साहिमनमाने होहु ॥ ४ ॥”

ओजोऽनुकूलगुप्तो यथा—

“छप्पय—भति गरजि घन गजि, तटित जिमि संभ तटकिय ।
 प्रगटिय यषु बिकराल, असुरघर काल कडकिय ॥
 सटकत विकटजटानि, भटकि घनघटा झटकिय ।
 बिज्जुडटा छपटात, झटकि गिरितटनि पटकिय ॥
 यहुडहु पट्टि चट्टिय नभहि मट्टिय रवि रट्टिय ससिय ।
 गुण रोस सांस नरसिंहके, सत्तलोक ऊरथ प्रसिय ॥ ५ ॥

✽(अमृतध्वनि)✽

“तरलित होत भुजंगवर, परत गंग उत हूत ।
 जटाजूट छूटत जयहिं, नृत्तत दर नित ॥
 नूनत ३४२ निपत्तयहि दुचित्त चिभुवन ।
 धित्तजठ धुनि तित्ततगिहिं न मित्ततमु गन ॥
 सिपत्तजगुन गित्तत्रिदस पवित्तत्तरनित ।
 जि तपससि मित्ततकहिं चकित्तत्तरलित ॥ ६ ॥
 जय जय सुरनर उघरत, गनपति करत गरज ।
 यज्जत यज्जन थियुध, सज्जत सुभकज ॥
 सज्जत सुभकज जग गल गज्जत गन ।
 सज्जत भति छज्जगवरि सुरज्जत मन ॥
 धज्जिमि सिर छज्जालनि निमज्जतन चय ।
 भज्जततुतरज्जतभरि यज्जय जय ॥ ७ ॥”

शृङ्गारविषयकवर्णनम्—

“दीपति दिवारीसी दिपति देहदीपतिसें
 दामिनीसी दमकै न दिन हू दुरति है
 राजत अनंग तरुनाई के तरंग रति-
 रंग के उमंग अंग अंग अँकुरति है ।
 अतरके सौरभमें तर है रहे हैं अति
 सतर उरोज देखि भूली गति मति है
 देखो ‘लाल’ रूप धरै रूप है कि, रस है कि,
 रंग है कि, रंभा है कि, रमा है कि, रति है ॥ ८ ॥

लहँगा ललित लाल लाहीको लसत, तैसी
 चोपूमीनीं चोली कसी कुचनि बनाइसों
 सकलसिंघारनिसों सखिन सिंगारी प्यारी
 पहरि किनारीदार सारी चित्तचाइसों ।
 सौँधके सलिलसने सिलसिले केस लसै
 छूटे मुपनलिन पै अलिनके भाइसों
 आजुही अन्हाइ आइ आननउजास ओप,
 सादेही सिंगार साज सोहति सुभाइसों ॥ ९ ॥

कुचतट निपट मिटानो भरगजा, छूट्यो
 अति ही अघरराग मंजन सुभावरी
 नैननिके दूर दूर अंजनकी रेख मिटी,
 पातरेसे गातनि पुलक दरसाव री ।
 वृत्तिनकी यानि शूँठ थोलियोई जानि होत
 बंधुहितहानि जानिये न आपु चाव री
 या सठसमीप ही पठाई तू न गई तहां,
 यावरी अन्धान कों गईही आजु यावरी ॥ १० ॥
 गृहपति गये गया पसर चरावन कों,
 सासरे ननद, परी सास सो ससुरिया

खाली है खिरक घर भांगन यरोठी भटा,
 आजु रैन धीरनिके मनोरथपुरिया ।
 सोचति परोसनि सुनाइके सुधर ग्वारि
 फाह ल्यों निहारी पुनि आनैदधिथुरिया
 सरकि सरकि गई तनी अगियाकी तनी
 फरकि फरकि गई फरनकी चुरियां ॥ ११ ॥

चाइभरे पिपमुए चाहि न सकत चर,
 होती जहां राते दुहुं नैननि शकाशकी
 मोहनिके भंग संग भज हू भ्रमत भूले
 परनी विरहनि पलकनिके धकाधकी ।
 फेसरिके खोरि भाइ लीने भति छाइ छाइ
 छबिकी छटानि छिन छिननि छकाछकी
 कुंडल झलक प्रतिछलक कपोलतल
 अलकचिलक चकचौधनि चकाचकी ॥ १२ ॥

रति है न समजकों भति है अनूप रूप,
 जंग लसी सारी जरपसीकी सुरंग है
 अंजनकी रेख अलिगंजन चतुर नैन
 नजगसो लहै मीन खंजन कुरंग है ।
 लोदनके जोर जगी जगमगी जोति लसै
 सगयगी सौंघें कौंघें धीजुसी गुरंग है
 कंचुकीके बंद कसैं, उरज उतंग लसैं
 तंगकसैं मानहु भांगके गुरंग हैं ॥ १३ ॥

श्लेषचमत्कारो यथा—

○ “पातों ओर छात घलें काटु न बसात
 भति कंपत हैं गात गुरलोक घन गरजी

* अस्मिन्पद्ये शीतगीतस्य ‘रजाइ-’ (तूलशृतप्रावरण-)-निमित्तं प्रार्थनं
 न स्पष्टमेव । अस्मिन्पद्ये—‘मात’ पातो पायुः । ‘बसात’ न कथिद् गन्धः

धूआंभरी सास ननदीके पास वास, कोऊ
 बैठिवेकी भास न खरोही काम तरजी ।
 आली महीं ओसी अति दुखद परोसी
 घर भरितरन जागै सब भंतिनसों लरजी
 दुतही करी ना नहिं कुलहीन पाई लाल
 रावरी रजाई कोऽथ हाथ जोर अरजी ॥ १४ ॥”

एवंविधानि परःसहस्राणि पद्यानि स्वयं निर्माय अलङ्कारकलानिधौ
 कलानिधिभिरुदाहृतानि । सांभरयुद्धप्रभृतयो प्रन्यास्तु नाद्यावप्युपलब्धाः,
 अत एव तत्रत्यं विषयमादर्शयितुं नाहं प्रभवामि । परं कवितारत्नपरीक्षका
 इपतैव परिज्ञास्यन्ति मत्संस्कृत-प्राकृत-यजभाषासु समानं कवयतः कला-
 निधेः कियती कविस्वशक्तिरासीदिति । अपि एषु त्रिशतवत्सरेषु सहस्रैवो-
 पलभ्येत तादृशशक्तिशाली कविः ? अस्तु-वंशपरिचयप्रसङ्गे प्रमुपप्राप्तमिदं
 श्रीकृष्णभट्टानां जीवनवृत्तं यावदुपलब्धि पाठकानां सेवायामुपस्थापितम् ।
 यद्यपि अनेन विस्तरेण कदाचिद्दुदयेकेपांचन महोदयानामरुचिः, परमा-
 रम्भे (जयपुरवैभवाख्यस्य पूर्वखण्डस्वाम्भे) “कुलसी-सूर-विहारि-कृष्ण-
 भट्ट-भारति-मुखाः” इत्युपल्लोकनमेषां विस्तृतं परिचयमपेक्षत इति
 तथानुष्ठितमिहलमधिकोपचारेण ।

प्रतीयते । गर्जनकारका घनाः (मेघाः), सेनातिष्ठीतवृद्धिः । ‘सास’ श्वासः ।
 ‘न नदीके पास’ शीतवशात्तथाः समीपे वासो न । ‘कोऊ’ प्राचीणानामभ्या-
 धारस्थानम् । ‘आली’ आर्द्रा ‘मही’ भूमिः ‘ओसी’ अवश्याययुक्ता । ‘सी’ शीतं
 अतिदुःखदं पतितम् । ‘न जागै’ गृहान्तर्निवासो, वृष्टेः । ‘दुतही’ द्विस्तरयुक्ता
 ‘दुलाई’ न कृता । ‘कुलही’ उष्णीषिका (टोपी) न प्राप्ता, इत्यर्थः । पश्चान्तरे
 तु-नायिका गृहे संकेतावकाशाभावात् ‘रजाई’ गमनानुमतिं याचते । तत्र—
 गृहलोकास्तर्जनकारकाः । ‘सास’ श्वाश्रूः प्रधूमिता । आली सखी ‘महीं’ अभ्यन्तरे
 ‘ओसी’ अवसरापेक्षिणी । प्रतिवेशिनः गृहाभ्यन्तरे जायते । ‘दुतही’ द्विती
 नास्ति । अहं कुलहीनापि नास्ति । अत एव कुलजायां मेऽनदवरादनुमतिप्रदा-
 नमेव योग्यमिति गृहोऽर्थः ।

सुकविः श्रीद्वारकानाथभट्टः
(सरस्वती. चाणी. भारती.)

श्रीकृष्णाख्यकोविदादमुष्मादाविरासीदथ
भूरिभाग्यभासी द्वारकानाथो महामना
यो हि कविश्रेष्ठो वन्दनीयो बुधपुङ्गवानां
ज्येष्ठो जगदीशकपेर्नूनं निजजन्मना ।
गुणगणवैभवेन तातमतिशेते यो हि
कीलयते कोविदानपीह यस्य कल्पना
'भारती'तिनामवहा भारती विभाति यस्य
हंहो देवी भारतीव कविचदनाऽऽसना ॥ १२ ॥

भूरिभागेन भासते तच्छीलः । महत् मनो यस्य स महामनाः, यकार-
परत्वादिसर्गलोपः । जन्मना, जगदीशकपेर्ज्येष्ठः । एवं च करिकलानिधेः
श्रीकृष्णभट्टस्य द्वौ पुत्रौ, द्वारकानाथो जगदीशश्च । तत्र जगदीशकवि-
श्रिग्मनछात्रस्य दत्तमोऽभूदित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । प्रतेषां संस्कृतकविता-
निदर्शकानि नाधिकानि पुस्तकान्युपलभ्यन्ते, परं प्रजभाषाकविरथे ताततोपि
भाषुर्यमेषां कवितास्त्रुभूयते । 'भारती'ख्युपनामाङ्किता यस्य भारती
(चाणी) चादेयीव कवियदननिपातिनी, कविभिराहतकरिवा इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्वाणी विभाति चाणीनूपुरानुकारिणीव
भाषामपि तां रसानुसारिणीमयामहे

साहित्यानुबन्धिनो निबन्धान् यैः प्रणीतानहो
चौरचयनीतानद्य हन्त न लभामहे ।

‘सरस्वती’ ‘वाणी’ ‘भारती’ ति नामधेयवहान्
मोदितमहीन्द्रमाधवेशान्महयामहे

सौष्ठवसनाथरम्यरचनाचमत्कृतिकान्

श्रीद्वारकानाथकविपुङ्गवान् कवामहे ॥ १३ ॥

येषां भाषामपि माधुर्यवशात् रसानुकूलाम्, अयामहे जानीमहे । सर्वे
गत्यर्था ज्ञानार्थाः । यतो हीमे साहित्यातिरिक्तं संगीतशास्त्रेण परिनिष्ठित
आसन् । अत एवैषां कवितायां वर्णकृतं माधुर्यमधिकमनुभूयते । एभिः
संगीतशास्त्रे ‘रागचन्द्रिका’ नामको ग्रन्थो विरचितः । ‘मधुकरकलानिधि’
विहाय साहित्यसंबन्धिनोऽमीषां ग्रन्थाः केपि नोपलभ्यन्ते । ते किल सुन्दर-
कालशर्मणः समये चौरचयेन नीता इति अग्रे स्फुटं भवेत् । कवामहे
कवितया उपलोकयामहे । कुश्च शब्दे ॥ १३ ॥

दो०—‘सुकवि’—‘भारती’त्युपपदं ददे सक्तिसुहितेन ।

जयपुरमण्डलमधवता माधवधरणीयेन ॥ १४ ॥

पितुः श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधेः स्वर्गवासोत्तरमेतस्य सरससुक्तिभिः
सुहितेन वृत्तेन श्रीमता माधवसिंहदेवेन (प्रथमेन) ‘सुकविः’ ‘भारती’-
त्युपपदं प्रादायि ॥ १४ ॥

बुन्दीपतिरपि भृशममुं दीव्यति स विनयेन ।

येन सौयमलमर्चितः पूर्वजनृपतिनयेन ॥ १५ ॥

पूर्वजैर्नृपतिभिर्यथा द्वारकानाथमहाभागस्य पूर्वजाः श्रीकृष्णमहादयः
सत्कृताः, एवं तत्सामयिकबुन्दीनरपालोपि पुनं मुभृशं पूजयति स । एतस्य
वंशजानां सविधे बुन्दीधरापीशेन प्रहितमेकं राजकीयपत्रं धरते, यत्र पृथ्वी-
सिंहनृपेण स्पष्टं लिखितमस्ति यद्भवन्तो मम पितृस्थानीयाः किमधिकमह-

मावेदयामि । मम जीवनदशापर्यन्तं नास्मिन् भावे परिवर्तनं भवेदग्रे परमे-
श्वरः प्रमाणमिति । तदेतापत्रं सौवर्णरेखाभिश्चित्रितमतिप्राचीनमपि सुभग-
मयलोस्यते । एवं दानबहुमानादिभिः पूर्वजनृपतिपद्धत्या सुन्दीधरापीठेन
द्योयं पूजितः ॥ १५ ॥

चरित्रसंग्रहः

ज यपुरधरणीन्द्रस्य माधवसिंहदेवस्य सोममतिप्रीतिभाजनमासीत् ।
अहानिंशं धीमान्माधवेन्द्रः कधीन्द्रमिमं स्वसहचरमेव चक्रे ।
दानबहुमानादयोपि भूरिशोऽस्य कृताः । प्रामादिभूसम्पत्तिर-
प्यस्मै अवश्यमेव अदायिष्यत्, परं श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधे-
नांशा प्रामद्वयं माधवेन्द्रस्य समय एव पत्रारूढमभवत् । अत एव राजकर्म-
प्राभिस्ताथाविधिः प्रतिपिद्ध इति धूयते । मुक्तककविरवेषु धीमतो माधवे-
न्द्रस्य पक्षोवर्णनमस्तपेय, परमेतस्य मनःप्रसक्तये 'मधुकरकलानिधिः'
नाम शृङ्गाररसग्रन्थो विरचितः । अत्र हि 'मधुकरराज'नाम्ना धीमतो
माधवेन्द्रस्य व्यपदेशः कृतः । अत्र हि शृङ्गाररसस्य समप्राज्ञानां सविस्तर-
वर्णनमस्ति, उदाहरणानि च सर्वाणि माधवेन्द्रवर्णनारमकानि । अस्मिन्
किल कविना माधवधरणीन्द्रस्य नहिमेव चरमव्यङ्ग्यं स्थापितम् । शब्दार्थौ
हि भूयोगुणोक्तौ । ग्रन्थारम्भे प्रोक्तं हि तेन—

“सद्यद् अरथ जीरगयत्न, छति तंदुल गुनगाथ ।

माधव मोऽथ सुदानसो कयो द्वारकानाथ ॥”

अहो कीदृशो ध्वनिगर्भां सृष्टिः । कविः कथयति—शब्दार्थाविमौ मद्-
स्त्वगतौ जीर्णवसनस्थानीयौ, यतो हि साविमापनादितः सर्वैः कविभिः प्रयुक्त-
प्रायौ । अत एव जीर्णवसनान्तरित्वा भयद्गुणगाथैव सुदामतंदुलोपमां
खेपमुपहारः । किञ्च तन्दुलप्रादी पुरुषस्यदुपरिवेष्टितं वस्त्रं नापेक्षते । एवमेव

भवान् जीर्णवसनमदृष्ट्वैव गुणागाथायां दृष्टिं दद्यादित्यात्मनो विनयः सूच्यते ।
भवांश्च माधवस्यैव एव भवद्गुणबाहुव्यैपि मद्गुणस्थापितान् कतिपयतन्हु-
च्छानेव गृहीत्वा सोयं सुदामसदृशोपि जनो द्वारकानाथो विहितः ।

जयपुरेन्द्रस्य माधवासिंहदेवस्य स्वर्गारोहणोत्तरं श्रीमता पृथ्वीसिंहनर-
पालेन, सकलगुणिजनशरप्येन प्रतापसिंहभूपेन चापि सोयं सुबहु मानितः ।
पृथ्वीसिंहमहाराजस्य पठनार्थमनेन कौमुद्या अनुवादरूपा 'शब्दचन्द्रिका'
निर्मिता । श्रीमान् प्रतापसिंहदेवोप्येन कवितामाधुर्यमुग्धः सुबहु संकरोति
स्य । एष होतस्यै कवीन्द्राय 'भारती'स्युपपदमर्पयामास । एतस्य परिचय-
प्रसङ्गे 'मण्डनकवीन्द्रेण' रायलचरित्रकाव्ये यदुपनिबद्धं तदधस्तादुद्ध्रियते—

“तिनके (श्रीकृष्णभट्टीके) तिनहीसे भये तनय द्वारकानाथ ।

माधवेश महिभानुके रहे रैन दिन साथ ॥

प्रभुको राजी कर लियो 'सरसुति' 'सुकवि' किताब ।

जिनके जगमें जगि रहे सुजस सरदमइताब ॥

पृथ्वीसिंह, परतापको किय गुनसों भरपूर ।

बानी भारति नाम लिय जगमें रख्यो जहूर ॥

कविकुल और कवीन्द्र नित, नृपमुख बोले बँन ।

पृथ्वीसिंह परतापसों पाये निसिदिन चैन ॥”

अद्यावधुपलब्धा एतस्य ग्रन्था इमे सन्ति—व्रजभाषायाम्-मधुकरकला-
निधिः, वाणीवैराग्यम्, श्रीमत्प्रतापसिंहसभासदानां पदैर्बर्णनम्, रागच-
न्द्रिका, शब्दचन्द्रिका, पृथ्वीसिंहमहाराजस्य विवाहोत्सवः (पृथ्वीसिंहम-
हाराजका व्यावला), बुन्दीनरेशस्याज्ञया निर्मितोऽलङ्कारग्रन्थः (यस्य पत्र-
अंशेन नाम न विदितम्) । संस्कृते-गालवगीतम्-यद्धि पाठकैरवलोकित-
तमेव जयपुरवैभवाख्यपूर्वखण्डस्य गालवाधमवर्णनप्रसङ्गे । अन्यान्यानि च
वृक्ष-पक्षि-वर्णनारामकान्यस्य संस्कृत-पद्यानि प्राप्यन्ते । वाणीवैराग्यं भर्तृ-
हरिकृतस्य वैराग्यशतकस्य व्रजभाषापद्यैरनुवादः, यस्यादशः किञ्चिदप्ये-
वास्यते । एतेषां कृतिरेतद्वंशज्ञानां सविधे समग्रा नोपलभ्यते । अत एव
नैतेषां ग्रन्थानां विषये किञ्चिद्बहुं शक्यते । एतेषां कवितामाधुर्यनिदर्शकानि

कानिचिरपद्यानि 'मधुकरकलानिधि'प्रभृतिभ्यो ग्रन्थेभ्यः समुद्धृत्य पाठक-
नामवलोकनाय संगृह्यन्ते—

“घरनविचार लघुगुरु लोक लीकनशैं
साधि सोधि रसनाके सुघरन पत्रपर
कर चितहीतें घनुराई चार लेखनि छै
सयद भरथ रंग घ्यङ्गनि उजास धर ।

‘सरसुति’ राधिका कुंवर मजचंदजूके
रूपकी घटानि घरसावैं रसरंगसर
नेहके नगर जग जगर मगर ऐसे

सुघर सुघर वंदौ भारतीके चित्रकर ॥ १ ॥

धानीजू हो जगरानी सही पदपंकज रावरे जे नर ध्यावैं
ते नर ऊरमयूगपियूरसनी गृहु काव्यकला घरसावैं ।

मानभरे गुणज्ञानभरे पहुमीमघवाननकों ते रिहावैं

धीरति चन्द्रिकाचन्द्रसमान समानमें ते ही कवीन्द्र फहावैं ॥ २ ॥”

राजयणनप्रसङ्गे—

“यगत सदाने रणथंभ धिरथाने सुनि
भरि धहराने हूँ पराने फुल जेसके
केतक अमाने पुनि तेगनसों भाने, ते वे
भरत एजाने भान माने देस देसके ।

राजाराध राने अरु एानसुलताने केते
हुकमी यएाने ‘सरसुति’ हूलबेसके

धाने परतापके मुहाने जगजाने आज
जयके निसाने फहराने माधवेसके ॥ ३ ॥

धूरमसपाई माधवेसके हुकुम जोध
जाटनपै शारे हुकि सारनके भलके

कटि कटि परें चार बेसुमार बैरिनके

शुगिन विसाळ मांसप्रास लेह छलके ।

‘सरसुति’ तहाँ संभुसाहिबी सराहिबी यों
 छाये छिति प्रेतनि करेजे लोहू छलके
 चांवडाके भावनकों मांवडाके येत महिं
 पांवडा विछाये मानों लालमखमलके ॥ ४ ॥
 कोटापै कुपित माधवेस असवार होत
 कच्छ कच्छवाहे वीररस अभिलाखे हैं
 धाये धूत धौंग, धीर धौंसनि धमकै घरा
 धूरे धूरि सूरससि गगनगवाखे हैं ।
 उम्परी उडत बैरीसुम्परी कराकन सों
 भभकत लोहू, मुंड छुंड काटि नाखे है
 मानहुं पतंगरंग कालीकाल येहनको
 फागुसमै फंचन कचोरे भरि राखे हैं ॥ ५ ॥”

हयवर्षानादशः—

“कलित कलंगी सिर, कलित लगाम मुख,
 बलित जराउजरी जीवन धरे रहें
 छाती छुवें पाइन कराइनके मोरनमें
 मोरि भीव नटकी कलानिकों कखो करैं ।
 ऐसे रघुवंसी माधवेसके विलंद हय
 केते राव रामे जिन पायरे तरे रहें
 अकरे सरीदनिके जकरे दुबागनसौं
 पकरे रहें तौहू पौनसों भरे रहें ॥ ६ ॥
 जोर करि दौरतमें मनहूके भागें होत
 अबके समुद अँगचीचिन के बीच है
 सरसुति रविके तुरँग जिहि देखनकों
 खनकों रहत दिनसौंश ठकाठीं च है ।
 ऐसे रघुवंसी माधवेसजूको मोती हय
 सलज चलत जिहि पौनहू नगीच है

मेरे जानि देवराजहीको याजिराज यह
रपटि पखो है देवतदिनीके फीच है ॥ ७ ॥”

गजयणनादशः—

“ढाहें कोट गठनि गनीमनके मरथघरि
सुंढनसों राहें रोकि रहत भरसफी
फीरें फीरें धरत खलत पारनि तरु
घसफी धरासों लेत सेससीस ससफी ।
साहिष राजाधिराज माधवेस कूरमके
पेसे इभ जिहें सरमुति कह न सफी
देत दान मद जे मिलिन्दनकों पृथी देत
दन्तन कपट कटीं कन्दलै सुजसफी ॥ ८ ॥

सांवनके घनज्यों सुहावन विलंद कद
मद घरसावन जे पोरैं जस कंदकों
पुरत निसानसे घनेरे घोरघोस जिन
धूमत करै जे कंधों सुंढनिके छंदजों ।
सरमुति सिद्धिभरे कुंभजुग कुंभनसों
दारिद यहाइ करै भाँद भमंदकों
मेरे जानि ये ही माधवेसके मरतंगवर
कहन दे राहुसों उर्यारै रविचंदजों ॥ ९ ॥”

शुभारवणनादशः—

“लहलही छलित लतानिसों गलित हैके
तो तनमुगंध अलि दोलें लोमलाहची
फदा रति रंभा फदा कमला भचंभा, घात
थसी उरसी हू न सचीकी प्रभा लची ।
सरमुति फई इग जेतवार गृगनके
इन्दीवर समाम इतमान दाहची

स्वामसुपसाधे राधे तेरे हैं अगाधे रूप

आके मुख आँसू लागै चन्द्रमा मसालची ॥ १० ॥

चंपक पिराक चांदनीनके उजास जीति

अंगलविजालनसों जगमग भौन भौ

धारनसों जीते मोर, इन्दु जीत्यो भाननसों

भौंहनि कमान, दगजीत्यो मृगछौंन भौ ।

कुच जीते चक्र, त्रिबलिनसों तरंग जीतीं

रोमगबलि बरछी, गयंदजीति गौन भौ

रति जीती रूपसों तरुनतासों सौति जीती

प्यार जीत्यो प्यारो, लाज जीत्यौ मन भौन भौ ॥ ११ ॥

भरिहांईं देह दुहू भरिहां उरोज होत

करिहां मनोजवान भालिनि सुलहियाकें

सुपमासुछंदजोतिजालनको कंद मुख-

चंद्रिका अमंद चेतचंद्रसों सुलहियाकें ।

सहजहूं मंदहंसी, नासा लसी, भौंह कसी

उनये सनेह भेह अखियां सुलहियाकें

ज्यों ज्यों सरसाव अलिसंगम लहात त्यों त्यों

मात उलहात अंग जोवन दुलहियाकें ॥ १२ ॥”

ऋतुवर्णनादशाः—

वर्षाः—

“अमडि अभाह अंबु धारें धुरवा न ये सो

झंझाकी झकोर झुके झरना झरत हैं

सरसुति कहैं चपलानकी चमाचमी न

चमकति कहियो दिव्य औपधि हिरत हैं ।

दूटि दूटि परत घघूटी ज्योममंडल तैं

भिरि भिरि मानिकके सिखर खिरत हैं,

जांसवारे दाम्पसों पयोनिधिकी कांसवारे
 पांसवारे पध्वै मेघमित्त लै फिरत हँ ॥ १३ ॥
 काजरसी कारी घटा उनिभाई भारी
 भूलि जैहो ब्रजवारी बाट घोर अंधियारीमें
 पारपारवारी पहै जमुना कारी, तामें
 पार न उतारी काह्म गोकुल निहारी मैं
 छौह पनवारी ! ये कदपवनवारी भरु
 तामें पनवारी यास तामधि विचारी मैं
 पूनरी हमारी लाल कामरी तिहारी तर
 कामरी तिहारी पात छवनाफी शारी मैं ॥ १४ ॥”

हेमन्तः—

“भीतरैं भवन झुके परदा रतन द्वार
 अगर अगर दीप सिधरी सुहाईमें
 कीने पसमीनेके रितान भरे झालरिन
 मसमली निळम गिलम गहराईमें ।
 राजें मानप्यारे जहां फूलनकी सेजपर
 सरसुति धीन लै भलापैं सुघराईमें
 एकछत्रछाईं ऋतुराजपी दुहाईमधि
 दुहुन रजाईं पाईं एरु ही रजाईं मैं ॥ १५ ॥”

शीतः—

“दिस औ विदिस मिलीं चतुर कुहेलियानि
 धूपरि मचाह् चहुं चित अभिळाख्यो हे
 सरसुति कहैं पुलवित्त रोम रोम तन
 अंग अंग वंपन सिधिल पहुमाख्यो हे ।
 सांसनि फटत धूमधारमित्त बार बार
 हियतें निकारिकें विरह दूरि नाख्यो हे
 होह न कुहेला फागु खेलाको वसंत संग
 सासिर सदेखाने अभीर उदै राख्यो हे ॥ १६ ॥”

दानवीरादर्शः—

“सज्जित तुरंग झल्लिझंपित मतंग, सुख-
 पालकीं उतंग झुकीं झालरी नउत्रसीं
 छलित कलंगीं सिरपेच मज्जु मोतीं करे
 हारतति अछरभवलि जयपत्रसीं ।
 छाये कवि जाचक जलूस जरीसाज सजि
 सरसुति जागीं सिरसोभा छविछत्रसीं
 माधवेस कौलीं कहें रावरेके दान, तुम
 ताम्बेपत्र दे दे, फीनी दिती रूपेपत्रसीं ॥ १७ ॥
 झमैं द्वार माते गय, टापटोप ताते हय
 ज्यौडी चोपदारनसीं दौलतिकें दौर हों
 सरसुति रंग रंग भूपनबसन सजि
 बैख्यो सुखपाल ल्यों जलेब चहुं ओर हों ।
 सपनोसो दारिद विलाय गयो छिनही मैं
 देख्यो भाज माधवेस नैननकी कोर हों
 द्वैकही कवित करि बाह्यन सुलानो आपु
 बूझै घरनीसीं प्यारी घहे हों कि ओर हों ॥ १८ ॥”

धीरवर्णनादर्शः—

“भाटवकलासी दावानलकी झलासी मुज-
 गोसभवलासी रिपुप्राननकी प्यासी हे
 त्रिजटाजटासी शंभुनैनकी छटासी काल-
 रातिकी घटासी, सशुकुंजरतरासी हे ।
 यानीकों बिहासी कालीलुलितजिहासी, विक-
 राल तेज त्रासी प्रलैरविकी प्रभासी हे
 बैरिनकों कासीसी, प्रकासी चंचलासी, कटि
 धीरताविलासी सुखपाल असि भासी हे ॥ १९ ॥

मंह मह फैली जाकी घोरतिकल्पलता
 तपत प्रताप जिहि तपनसमानको
 धुञ्जत महीप भाय सीस धरै जाकी आन
 मान दान किरवान जीतै मघवानवों ।
 कहि कहि नाम जैपें चारोंदी बरन जाकों
 चारोंदी बरन तरमुतिकवितानको
 रघुवशनि छत्रनि मछत्रनि नछत्रपति
 छत्रपति सो है ररवारो हिन्दुवानको ॥ २० ॥”

भक्तहरेचैराम्यशतकानुवादस्य ‘वाणीवैराम्यस्य’ कानिचित्पद्यानि समूलान्यु-
 द्रियन्ते—

यदा किञ्चिज्ज्ञोहं द्विप इय मदान्धः समभवं
 तदा सर्पज्ञोस्त्रीत्वभवदयलिप्तं मम मनः ।
 यदा किञ्चित्किञ्चिद्बहुधजनसकाशादयगतं
 तदा भ्रूसौंस्त्रीति प्पर इय मदो मे व्यपगतः ॥
 मदअंधर तिन्धुरयन्पु समान जयें यत्पुएक हों जान भयो
 तय जानों सयै यह मो मनमें कवि बानी कहै अभिमान छयो ।
 जय पंडितलोकनके सुखबौल कट्टु काटु कानन भांस ठयो
 तय भूरस हों, इहिं भांति चद्यो बुरसो मद जानों कितैको गयो ॥
 नायं ते समयो, रहस्यमपुना निद्राति नाथो, नहि
 स्थिरा द्रश्यति ते सुखं प्रभुरिति द्वारेषु येषां वचः ।
 चेतस्त्रानपहाय याहि भवनं देवस्य दिक्षेशितु-
 निर्दोऽङ्गरिकनिर्दयोकिपरुषं निःसीमसीममदम् ॥
 नाहि समौ तुव हैश्य इकंत, करै सुख, येठे न तो सुख देखें
 बानी कहैं जिन द्वारनपै इन भांति सुने अपमान विसेरैं ।
 रे मन दूरिदी छांडी तिहें सु विसेसुर देवके भौंनहि पेरैं
 जो एसीदरनिपी निरदै निडुराई रसो सुखदाई थलेखैं ॥

१ चतुष्टयानामाघेरशंरमाधवेन्द्रस्य कविताव्यपदेश्यं ‘मधुकर’ इति नामापि
 स्थापितं षड्विना ।

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्हारा वा गिरिभ्यः

प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ।

यीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रध्रयाणां खलानां

दुःखोपात्तारूपविचय्यवशपवनानर्तितधूलतानि ॥

कैधों कंदरनितें विलाय गये कद, कैधों

गिरिनितें हरने झरत भव रहिगे

बानी कहै कैधों तरु सरसफलनि भरे

बकल सिकलधरें दारिधरें डहिगे ।

दुःखसों सकुचि योरे धनके सरच, मृदु

पौनसचीं भृकुटीलतानि जे उलहिगे

बिनयविहीन खललोगनि मलीन ऐसे

मुखनकों देखन कुलीन जो ठमहिगे ॥

नाभ्यस्ता भुवि वादिदुर्पदमनी विद्या विनीतोचिता

खद्गाग्रैः करिकुम्भदन्तदलनैर्नाकं न नीतं यतः ।

कान्ताक्रोमलपल्लवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये

सारूप्यं गतमेव निष्फलमहो दून्यालये दीपवत् ॥

घादीके विज्ञकी कोऊ विद्या नहि सापी, पुनि

छायकी न पाई जगजाहिर अमापसों

बानी कहै करिनके कुममुकताहलनि

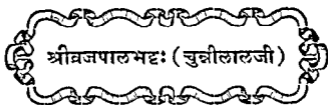
सुजसकें लूम न लगाई खगाचापसों ।

कामिनीके कोमल अधरपल्लवहि दाबि

पीयो न पियूप लुहू मैनेके प्रतापसों

जोवन दगा दै यिन काज नाहलाज यहै

सूने भौन दिया लौं विलाय गयो आपसों ॥

श्रीव्रजपालभट्टः (चुन्नीलालजी)

एतस्माद्भव महिपालमणिमान्यतमः
 श्रीमद्व्रजपालनामतनयो नयोद्ववान्
 वाणीकरकङ्कणनिनादतो विवादकरी
 ग्रीणयते यस्य पदलहरी परीक्षकान् ।
 व्रजनिधिनाम्ना येन चक्रे श्रीप्रतापनृप-
 प्रीतिमनुरुध्य गीतिग्रन्थः स्वररीतिमान्
 पोपितप्रतापगुणान् यस्याद्यापि गीतिगणान्
 गुणिजनगोष्ठी किल गायति गुणोज्ज्वलान् ॥ १६ ॥

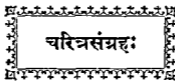
एतस्मात्, द्वारकानाथमहोदयात् । महिपालमणिभिर्मान्यतमः । नयोद्व-
 वान्, प्रशस्तनययुक्तः । 'प्रकाण्डमुद्रतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनी'त्यमरः ।
 माधुर्येण सरस्वतीकरकङ्कणनिनादस्य प्रतिद्वन्द्विनी यस्य (व्रजपालस्य)
 पदलहरी, गीतिपदलहरी यागुम्फपरीक्षकान् मोदयति । श्रीप्रतापसिंहदे-
 वस्य प्रीतेरनुरोधेन प्रतापभूपतेराराध्यस्य श्रीगोविन्ददेवस्य गुणवर्णनपरः
 संगीतग्रन्थो येन कृतः । यस्मिन् ग्रन्थे संगीतशास्त्रनियमानुसारं सर्वेषां
 रागाणां स्वरक्रमोपि पृथक् पृथक् निर्दिष्टः । अस्मिन् ग्रन्थे नृत्यस्य, ताला-
 नाम्, सर्वेषां च रागाणाम्, तेषां ध्यानस्य, तेषां स्वरक्रमस्य (सरिगम),
 स्वराणां प्रसारस्य, सर्वेषां वाद्यानां स्वरूपस्य, मृदङ्गध्वनेरनुकरणानाम्
 (परण) अन्येषां च संगीतशास्त्रविषयाणां सविस्तरः संप्रहोक्तिः । उत्तर-
 क्षण्डे च श्रीराधागोविन्दगुणगौरवमयी नानाच्छन्दोयन्धुता अनेकलयानु-

सारिणी गीतिपदसाहस्री वर्तते । एतद्ग्रन्थनिर्माणे अन्येपि गुणिनो गायकाः कवयश्च ब्रजपालमहोदयसहकारिण भासन्निति ध्रुयते । पोपिताः प्रतापसिंहस्य गुणाः यैस्तान्, गीतिगणान् । यथा च यैर्गीतिगणैरद्यापि प्रतापसिंहदेवस्य गुणः पुण्यतीति भावः । पोपितौ (ब्रजपालस्य) कवित्वप्रतापो गुणश्च यैस्तान् गीतिगणानित्यपि शब्दशक्तिमहिम्ना व्यज्यते । कवितागुणैरुज्ज्वलान् तान् गीतिगणान्, गुणिजनानां गोष्ठी अद्यापि गायति । प्रसिद्धाः किल प्रतापसिंहदेवस्य निर्मिता निर्मापिताश्च गीतय इति नैतत्प्रमाणसापेक्षमिति भावः ॥ १६ ॥

दो०-मुनिशिवदृग्बसुभूमिते वर्षे हर्षयुतेन ।

ग्रामबदरवासो ददे श्रीप्रतापभूपेन ॥ १७ ॥

१८३७ तमे विक्रमसंवत्सरे गुणगौरवसन्नुष्टेन प्रतापसिंहदेवेन पुण्यार्थे (उदके) बदरवासग्रामो दत्तः ॥ १७ ॥

ब्रजपालमहोदयस्य श्रीमत्प्रतापसिंहदेवस्य समये राजप्रासादे सुमहान्समादरोऽभवत् । प्रतिसमयं श्रीजयपुरेन्द्रस्यमात्मनः समक्षमेव रक्षति स्म । यथा यथा च श्रीमतः प्रतापसिंहदेवस्य गीतिप्रकारेण मनः प्रसज्यति स्म, तेन तेनैव प्रकारेण सोऽयं गीतीर्विरचयमास । क्रमेण च सोऽयं सुमहान्संप्रहोऽभवत् । एतद्विषये कवीन्द्रमण्डनेन 'शबलचरित्रकाव्ये' यदुक्तं तदविकलमुद्धरामि—

“तिनके (द्वारकानाथजीके) सुत ब्रजपाल हुव काव्यकलनके गेह ।
श्रीप्रतापमहाराजसौं बाढ्यो निस दिन नेह ॥

किय राधागोविन्दके नाम नयो संगीत ।

प्रीति पाय महाराजकी थापि सुरनकी रीत ॥”

एतस्मिन्मिता भन्त्ये प्रन्था नोपलभ्यन्ते । केवलं महाभारतस्यानुवाद एत-
स्कृतः साम्प्रतं खण्डश उपलभ्यते ।

एतस्य मुक्तककवित्वानि यान्युपलभ्यन्ते तेषु ‘व्रजपाल’ ‘व्रजनिधि’ इत्यु-
भयविधा मुद्रा दृश्यते । दुर्भाग्यवशादेतस्यान्यान्यपूर्वजवदस्यापि कृतिः
साम्प्रतमेतद्वंद्यानां सविधे भन्त्येपणायप्रायैव संयुक्ता । गीतीनामादर्शसंप्र-
हस्य मन्त्ये न भवेदावश्यकता । संगीतविषयकाणि पदानि ‘प्रतापसागरे’
सुप्रसिद्धान्येव । ‘व्रजपाल’ ‘व्रजनिधि’ मुद्राप्रमाणभूतानि एकद्वकवित्वान्य-
धस्तासिदर्शयामि—

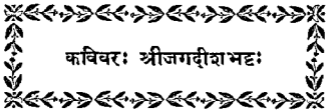
“भाई ही खिरक मांझ गायके दुहायनको
आय गयो मेह दूरि रहिगो सहरिया
घमकत बिजु व्रजपाल भकुलात मन
ऐसो न हि दूजो करै छिनकौ महरिया ।
अथही रँगाइ दीन्दी मंनि बहु दाम दैके
पाको है फिकर जामें रंग है गहरिया
तुम सम स्वाम नहिं कोऊ हँहिं ओसरमें
खोहीमें बचाय मेरो लीजिये लहरिया ॥१॥”

स्येयं वाग्विदग्धाया उक्तिः । अत्र यद् स्पष्टं तद्वसिकमहाभागानो
सविधे सुस्पष्टमेव ।

‘अयं हि जयपुरमहीमहेन्द्रस्य धीप्रतापसिंहदेवस्य मनोऽभिप्रायानुसारं
कवितामारचय्य तस्मै समर्पयामासेति पूर्वमुक्तमेव । एष हि नरेन्द्रो जय-
पुरभाषायामपि सुमनोहराणि साहित्यसर्वस्वभूतानि पदानि कवित्वानि च
निर्ममौ निर्मोपयामास च । तन्मनःप्रसक्तये व्रजपालमहाभागेनापि जय-
पुरीषनागरिकभाषायां कवित्वानि निर्मितानि । मन्त्ये, तेषामेकतमस्य भवे-
त्पाठकान्तासरोस्यमित्यप्युक्तं—

“पनघट घाट टाठ ठाल्यो छै उचाबाईको
 गैले जाती गोखाने ये किसै काम टोको छो
 रसका रसीला गरबीला हुया काई कियो
 काम पढ्यां कोढै कोढै जाय पग टोको छो ।
 थांको सांणो बाणो प्यारा ! म्हांसे खिनी छानो नहीं
 भाया छो अचार जाणै थांने दियो कोको छो
 ब्रजनिधि सांवरा सुण्यां छै गुण रावरा म्हे
 नंदका हठीला म्हांको गैलो काई रोको छो ॥ २ ॥”

सवे०-

यस्त्वनुजो जेगदीशकविः किल दत्तकतामगमत्सुकृती
 स हि भागवताधनुवादमधाद्रथदधाद्बहुग्रन्थगणं गणिती ।
 वत येन प्रतापनरेशप्रतापकृतौ प्रहिता कवितासुदती
 सततं स हि संभ्रियमाणकृती रसवाग् जयताजगदीशकृती

यस्तु द्वारकानाथभट्टादनुजः श्रीकृष्णकविकलानिधेस्तनुजः स हि चिंम-
 नलालशर्मणो गृहे दत्तकोभूत् । गणिती गणितशास्त्रवेदिता । यद्यपि माध-
 वेशात् (प्रथमात्) भारभ्य जगत्सिंहदेवपर्यन्तमस्य कविता प्रवृत्ता, परं
 प्रधानतया प्रतापसिंहदेवस्य प्रतापसूचिकायां कृतौ (रचनार्यां) येन कवि-
 तासुन्दरी प्रेरिता । सततं संभ्रियमाणा संगृह्यमाणा कृतिर्यस्य । रसवाक्
 सरसवाणीकः स जगदीशकृती जयतात् ॥ १८ ॥

चरित्रसंग्रहः

ए प हि ज्येष्ठभ्रातुः श्रीद्वारकानाथमहोदयादेव चिन्तामणिमञ्जु
सकलशास्त्राणि कवितां चाधिजगाम । प्रत्येकग्रन्थस्य समाप्तिलेखे
लिखत्ययं “ज्येष्ठभ्रातृश्रीद्वारकानाथपट्टशिष्य-चिन्तामणिमञ्जोपा-
सक०” इत्यादि । अनेन यहवो ग्रन्था निर्मिताः । प्रायो यद्द्वानां
पुराणानां कवित्वसवैयाच्छन्दस्वनुवादोपि विहितः । संस्कृतकान्यानामप्यस्य
भूयसामनुवादः प्राप्यते । श्रूयते यदस्य हस्तेऽनिसं लेखनी तिष्ठति स्म । गच्छ-
स्तिष्ठस्रजस्रमयं कवितामयभाष्येषु विचरति स्म । कवितामारचयन् सोयं न
लेखनीं विधमयति स्म । छन्दोबद्धा भारती स्वतः प्रावर्तिष्ठ । भावान्केवल-
मयं विचारयति स्म । सेयं प्रसिद्धिः समूलैव । भूयस्तरामस्य ग्रन्थाः सन्ति,
एवं सागर्भ्याभाष्ये नैतत्संभवेदिष्टयूयते । दुर्बुद्धिहस्तपतिता एतस्यापि
ग्रन्था यहवो लोकैरद्वायिताः, यहयो नष्टाः, यहयश्च नामशेषाः । परं प्राप्य-
माणग्रन्थेषु त इमे सन्ति—

काव्यविनोदः (मद्राजपृथ्वीसिंहदेवार्थं विरचितो व्रजभाषामयोऽलङ्कार-
शास्त्रग्रन्थः, रचनाकालः सं. १८३१), किशोरसुरसागरः (गण्डापीनस्य
किशोरसिंहस्य वचनेन निर्मितो नवरसानां लक्षणोदाहरणैः स्वनिर्मितरूप-
हितः, रसानां समग्रोपाङ्गैः समेतः) जगतरसरक्षणम् (श्रीमज्जगत्सिंहदे-
वार्थं विरचितोऽयमपि नवरसानामग्रोपाङ्गैः समेतः सलक्षणोदाहरणः । रच-
नाकालः १८६२ सं.) जगतभक्तिविलासः (जगत्सिंहदेवार्थं देववतिभाव-
मयः सोयं व्रजभाषामग्रन्थो निर्मितः) भक्तिभरगजा, पदमकरन्द, पदपङ्कज,
मन्त्रवैद्यतपुराणस्य दोहाधनुष्पदीच्छन्दःस्वनुवादः, भागवतदशमस्कन्धस्या-
नुवादः, श्रीबलुभाष्यनिर्मितपोद्दशग्रन्थानामनुवादः, महाभारतस्य यन-

शान्तिपर्यणोरनुवादः, माधकृतशिशुपालवधस्यानुवादः, भर्तृहरिशतकत्रयस्य कवित्वसवैयाच्छन्दःस्वनुवादः, अमरुशतकस्यानुवादः (कवित्वसवैयाच्छन्दःसु) इत्यादि ।

एतस्य कवितायाः केचिदादर्शाः पाठकानां पुरस्तादुपस्थाप्यन्ते—

“नेवर जराऊ हेमहंसक घराऊ आछे,

किंकिनीके नीके नग नग सो सुहात हैं

सोहे मुंगमाल गुंजमाल वैजयन्तीमाल

पुहुंची रसाल लाल धाजू दरसात हैं ।

पीतपट बांधें बंसीनाद सुर साधें कहीं

कौलों जगदीस जे गुविन्द छवि गात है

सीसपर ऐसैं छहरात मोरचंद्र मानों

आनंदके मंदिरमें धुजा फहरात है ॥ १ ॥”

जयपुरनरेन्द्रहर्म्यमालायां श्रावणतृतीयामहोत्सवः—

“एकै भांति भूपन बसन खास लोगनकें

धिना छत्र चौंर पते भूप को पिछानतो

चलत हवाइ के तनत तारे अम्बरतें

उलटि न आवते तौ तारे कौन मानतो ।

तीजको स्यांहार जयनगर नरेस सोभ

बिन बरदान कयि कैसें कै बखानतो

गोरियांके सीसपै न होतैं गनगोरियां सौ

गोरियांके बीच गनगोरियां को जानतो ॥ २ ॥

उतै भूरि वादर हैं वादर महल इतै

चंचला उतैको इतै कंचनियां लाखी हैं

जिंगन जमात उतै दीपनकी पाति इतै

गरज उतैकों इतै नौयतियां भाखी हैं ।

उतै सांशफूली इतै रंगरूली सभा सोभ

कवि जगदीस भलिभारथि यों भाखी है

उतै हन्द, राजै इते महेन्द्र धीप्रताभूप
भदमुत तीजकी जलम रचि राखी है ॥ ३ ॥”

गजवर्णनादशः—

“वज्रसम सीस टकरनिसों सहजही सों
टेर करि डारै रिपुकोट गढ उनमें
जिनकी गराज सुनि छाजत दिसाके पीछ
झीलके उतंग हैं भडिग महारनमें ।
ऐसे गजराज महाराज माधवेस तेरे
कहै जगदीस जोम राखैं रहैं मनमें
पेही हेत आपुस विरोधिनहू एक कीचे
आंखिनमें तेज राखैं तम राखैं तनमें ॥ ४ ॥
सकपुरद्वारनिबों पारै सीसटकरनि
सुंदनि उखारै धन नंदनके तर हैं
कहैं जगदीस गंदमंडित भँवरगन
झरियो करत मद भाठ हू पहर हैं ।
इलत धरनि भति चलत जधे जे नैक
गज सुनि दिग्गज करत धरधर हैं
साजै अंग आभूपन काजै जंगजीतनके
राजै माधवेसजूके ऐसे गजवर हैं ॥५॥”

द्वयवर्णनादशः—

“मधुकरराज राजै ऐसे दान हुंग गुरी
गुरकी औ साजी सेजी अबलख छाएनाम
कलित कनकफाटी पलित यनात जीन
एलत रकेषे मन, ललित लसै लगाम ।
कहैं जगदीस उंचे झीलनके पीछन से
नखर करै आपप्तसों सातद्वय तेजधाम”

चाबुक न लागै कहूं हमसे जवीन हूकें
चाँकतसे रहैं यातैं मान हूं असेस जाम ॥ ६ ॥

पौन मन कैसें धौं लगाइये लवे को, जिन
दूरही रहत जव जलनिधि पाज ते
धरैं जरदोजी जीन मीननके पाइरेन
चव्वत खलीन रविहय छोह छाजते ।
कहैं जगदीस दीहदगनके प्रबंधनमें
देत महाराज माधयेस वाजिराज ते
लोक सब लंघनके लायक ही होते, जो पै
करत करत विधिभुज तैं न भाजते ॥ ७ ॥”

शृङ्गारवर्णनादराः—

“कुंजनिकी गैल मिली छैल नंदनंदनकों
कुंदनसे अंग छिन एक दरसै गई
कवि जगदीस चैतचंदसो दिखाय मुख
तनमें अतन वेदना कों अति कै गई ।
मंद मंद मदके गयंद जैसी चाल चलि
करिकें निहाल नेह धीजनकों वै गई
मृदु मुसक्याइ रसवातलि सुनाइ नारि
तिरछी निहारि बरछीसी उर दै गई ॥ ८ ॥

चहूं भोर छाये छिति छोरन लैं जोर घन
पवन हकोर घोर गाजति घमकि घमकि
कवि जगदीस कहैं मोरनके सोर मांचे
चख चरुचौंपी देत चपला घमकि घमकि ।
ऐसे समै राधेके महल तरैं घनस्याम
ठाडे मुख छेत रूपरंगनि रमकि रमकि

झाकति शरोखें प्यारी हुवि हुकि रकि रुकि
 झमकि झबीनि देह दुतिसौं दमकि दमकि ॥ ९ ॥

सारद सुधाकरकी फैंली चहू चांदनी है
 पास छे चकोरनि चकोरी सुधा चाखें सी
 ऐसे समें चारु दासी सग लिये सारदा सी
 बनिकें घली है प्यारी अंग भभिलाखें सी ।

कहि जगदीस भाइ ऊपरके खड देगि
 सुमनकी सेज सूनी सब सुख नाखें सी
 जोइ रही जकि थकि आनन सहेलिनको
 होइ रही एजन सी भाखें बिन पाखें सी ॥ १० ॥”

धत्तुवर्णनादर्श —

“नरनिकी कहा घली तरनि अताप तप
 दरनिमें दुके सिंह चिरिनपे चेटेसे
 ऐसे समे राधिका गुविंद राजें कुंजनमें
 छूटा कुँहारे भय असमान भेटे रो ।

सुसके सुगत राग रसके अतर लाग
 रसके कवित्त पढ़ें जगदीस जेटे से
 अलिमुज भेटे शुद्धि झाकरिलपेटे, होत
 परन झपेटे देत मीखम चपेटे से ॥ ११ ॥”

अमररातकानुवादाकारकानिचिरपद्यानि समूहमुद्गिरवन्ते—

तप मुग्धाक्षि विनैष कञ्चुलिकया धारसे मनोदारिणीं
 एक्ष्मीमित्यभिधाविनि प्रियतमे तद्दीटिकासरपृथि ।
 शश्वोपान्तनिविष्टसरपृहसखीनेत्रोसवान्द्रितो
 निर्यातः सनकैरलीकषघनोपन्यासमाठीजन ॥

सवै०—प्यारी तुम्हें बिन फणुयी ही एचि भाली लगे कत अंग यपैयो
 यो कहि प्यारेनें नीयी गदी तब आपसमें चित्तई अथ जैयो ।

जांहि तो बाल कहै जिन जाहु, न जांहि तौ पीतम नैन रिसैबो
काहू कश्यो विरी बांधिवो, काहू कश्यो मुहि सुबहि भोजन दैबो ॥ १२ ॥

कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युद्गमविधिः

शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमुच्चैः प्रणमितम् ।

न दृष्टेः शैथिल्यं मिलन इति चेतो दहति मे

निगूढान्तःकोपात्कठिनहृदये संबृतिरियम् ॥

भावतमें दूरही सों हास सों मनोहर है

चारिक धरन भरि साम्हें कियो भावनो

कवि जगदीस मैं कश्यो सो आनि सीस धरि

नीचें होइ ऊतरको देति उरझावनों ।

मिलिवेमें तेरी डीठि डीली नांहि होत यहै

करत है मेरे महा चित्तको लघावनो

मनकों कठोरधारी पूरी गोप कोपवारी

सीखी कौनसों है यह अंतर लिपावनो ॥ १३ ॥

एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया धीतोत्तरं साम्यतो-

रन्योन्यस्य हृदि स्थितेष्वनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।

दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिथ्रीभवचक्षुषो-

भंगो भानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठप्रहः ॥

एकै सेजपर मुख मोर करि मॉन लीने

दोउनके मनमें महाइं खेद छयो है

भापसमें दोऊ ही मनावन चाहत तौहु

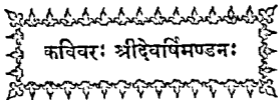
आपनी बडाइं पालिवेमें मन ठयो है ।

कवि जगदीस कहै चलिक्कै कटाच्छ धीरें

दंपतिदगनको मिलाव होइ गयो है

हासहि सहित प्रीव गहि तदुवाहन सों

प्रीति कोपकलह दुहुंनि दूरि भयो है ॥ १४ ॥

कविवरः श्रीदेवर्षिमण्डनः

सो०-चत्वारो ब्रजपाल, -तनयाः सुनयाः समभवन् ।

‘मण्डन-छोटेलाल, -वासुदेव-गोविन्द’ इति ॥ १९ ॥

ब्रजपालमहोदयस्य सुशीलालेख्युपनामकस्य तनयाः । सुनयाः सुन्दर-
नीतिशालिनः ॥ १९ ॥

मण्डनमहोदयोऽथ तेषामयमाद्यो यस्य

वाणीकरवाद्योपमा सृष्टिरूपभासते

नवरसरत्नाकर-रावलचरित्र-जय-

साहयशःप्रख्यो यस्य ग्रन्थचयो रोचते ।

नानानरपालबहुमानास्पदमेव कृती

श्रीमज्जयसिंहप्रीतिदानायतनायते

देवर्ष्यवटङ्कभट्टतैलङ्गानामङ्कगतः

सोयमकलङ्कशरद्विधुरिव राजते ॥ २० ॥

तेषां तनयानां मध्ये मण्डनमहोदयः आद्यः प्रथमः । वाण्याः सरस्वत्याः
कृष्णाद्यं योणा, तदुपमा । यस्य सृष्टिः अतिशयमधुरा महिता चेत्यर्थः ।
जयसाहयशः, (जयसाहसुजसप्रकाश) इति प्रत्ययो मुख्यो यस्य । एतरकृतानां
ग्रन्थानां नाम, विवरणं चाग्रे दास्यते । सुन्दीन-बापूसिंहे-भारतसिंह-राव-
रुमहोदय-एतत्प्रमृतीनां नानानरपालानां बहुमानस्य भाजनम् । यद्दनां
राशामाशामधिगत्य अनेन ग्रन्था विरचिताः । जयपुरधरणीन्द्रः धीजग-
सिंहः, सामुतः धीजयसिंहदेवः, एतयोः यत्ताःप्रख्यापनार्थं-प्रतापसुतत्र-

सचन्द्रिका, जयसाहसुजसप्रकाश पृतदादीनां ग्रन्थानां निर्माणं स्वावश्यक-
मेव । यतो हीमौ मण्डनमहोदयस्य प्रधानाश्रयावास्ताम् । परं 'कृष्णसुजस-
प्रकाश, जवानचरित्र, शिवनाथगुणसरिता, राठौरचरित्र, चापूचरित्र, सालि-
मविजयविनोद, मङ्गलप्रकाश, भारतचरित्रप्रभृतयो ग्रन्था ग्रन्थानामादितः
सूचितनामधेयानां भूमीशानां मनोविनोदाय रचिताः । एतेषां ग्रन्थानां
विषयविवरणमग्रे प्रदास्यते । श्रीमज्जयसिंहदेवस्य (जगत्सिंहतनयस्य)
प्रीतिदानस्य भायत्तनमिव आचरति, उपमानादाचारे कथम् । अङ्कगतः समी-
पमागतः । सोयं मण्डनमहोदयः, कलङ्करहितः शरच्चन्द्र इव राजते, बहु-
तरकीर्तिशालित्वात् ॥ २० ॥

सरससुरीतिसुनिवद्धस्रक्तिसर्गपटून्
नित्यदा निसर्गजातमधुरमहोमयान्
आद्यकुलदैवताश्रयेण विश्रुताख्यान्नीति-
दक्षतोदयेन दशगुणितगुणोचयान् ।
शेखावत-नाथावत-राठोडादिकीर्तिवहान्
बुन्दीमहाराजादितो मिलितमहोदयान्
वन्देहं महीन्द्रजयसिंहबहुमान्यकवीन्
सकलकवीन्द्रमौलिमण्डनमहोदयान् ॥ २१ ॥

सूक्तिसर्गे सूक्तीनामुत्पादने पटून् । निसर्गजातं स्वामाविकं यन्मधुरं महः
(तेजः) तन्मयान् । तथा च महापुरुषतेजःशालित्वेपि तेषु स्वामाविकं
माधुर्यमासीदिति सूच्यते । आद्यं कुलदैवतं श्रोहयधीवः, सरस्वती च तयो-
श्चाश्रयेण विश्रुतनामधेयान् । अत एव समये समये त इमे भगवतीं प्यात्वा
वमीष्टं साधयन्ति स्म । बहुषु स्थानेषु परिचयो दत्तः । यथा रावलचरित्रे-
“इकदिन श्रीजगदंबको किम पूजनं सुखं पाय । भरज करी कर जोरिक्कें
उर आनंदसों छाव ॥” । नीतिदक्षतायाः उदयेन, दशगुणितो गुणोचयो

गुणसमूहो येषां तान् । यथा ह्येतेषु घैदुष्यं कवित्वशक्तिप्रासीत् सा नीतिपा-
टवेन दशगुणिताऽभवदित्यर्थः । एते हि जयपुरराज्यस्य विश्वस्तज्जनसाधनीयेषु
बहुषु राजारहस्येषु राजनैतिककार्येषु च प्रसिक्ता अभूवन्, तदेतदग्रे सूचयि-
ष्यते । मुन्दीमहाराजप्रभृतितो मिलितः महान् उदयः (उरुर्गणः) येभ्य-
स्त्वान् । मुन्दीनरेदीन, चापूषिंहशिन्दे अवधप्रान्तनरपतिना, अन्यैश्च भूप-
तिभिः, प्रत्यक्षराजो रत्नमाल्यादि च भूयसी विभूतिर्दत्ता । धीमतो मही-
न्द्रस्य जयसिंहस्य बहुमान्यान् राजकवीन् । सकलकवीन्द्राणां मौलिर्म-
ण्डनभूतान् मण्डनमहोदयान्, मण्डनपदस्य तद्रेण तथार्थः । कवीन्द्राणां
मौलिभूतान्मण्डनमहोदयानिति वाऽर्थः । आदरार्थं बहुवचनमिति पूर्व-
मुक्तमेव ॥ २१ ॥

सो०-मुनिमुनिवसुहिमधाम,-मिते चत्सरे जयपतिः ।

श्रीजयसिंहो ग्राम,-भदित मुकुन्दपुरामिधम् ॥ २२ ॥

हिमधामा चन्द्रः । १८७७ तमे विक्रमसंवत्सरे । जयपतिः जयपुरधरा-
पतिः । धीमान् जयसिंहदेवो मुकुन्दपुरामिधं ग्रामम्, भदित भद्रात् । यो
दृष्यावपि एतद्वंशजानामधिकारेऽस्ति ॥ २२ ॥

दो०-सूक्तिसुहितसामन्तगणसादरसमर्पितानि ।

तुह्यतुरङ्गमतङ्गजप्रभृतिधनान्युदितानि ॥ २३ ॥

सूक्तिभिः सुहितः प्रीतो यः सामन्तगणस्तेन सादरं समर्पितानि । तुह्य
उच्यता ये तुरङ्गा मतङ्गजाश्च तत्प्रभृतीनि धनानि उदितानि जातानि ।
सामन्तदत्तानि बहूनि धनान्यागतानीति भावः । सामोदभूमीशधीरावल-
वैरीसालसिंहेन, छदानाधिपति-माधवराजपुराधिकृतै-रावभरतासिंहेन, चौमू-
मूर्मीनानाथायतकृष्णसिंहेन, अन्यान्यैश्च जयपुरराज्यस्य अपरिसंख्यातैः
सामन्तैर्मण्डनमहोदयाय स्वयशःप्रणयात्तये भूर्यासि धनानि दत्तानि । यदा
हि टोंकराज्यनवायेन मीरराणां नामकेन राजपुत्रप्रदेशस्य स्वाने स्वाने लुण्ठन-
मारणमाक्रमणं चारुचं तदा हि मीरस्थानो माधवपुरसमीपे जयपुरराज्यस्य

भूयसीं भूमिमाचक्षाम । छावाराज्योपरि अभियानमकरोत् । तत्पराभवाय श्रीजयपुरधरणीन्द्रेण जगत्सिंहदेवेन बहवः सामन्ताः प्रेषिता अभूवन् । तेषु लदानास्थानाधिपतेः रावमदनसिंहस्य पुत्रो भरतसिंहोपि प्रधानतया प्रहितोऽभूत् । स हि तं माधवपुरप्रान्तःशरान्तित्य दूरं निर्वासयामास । स-हैव च माधवराजपुरानामकं जयपुरराजमुक्तं पत्तनं स्वाधिकारे चक्रे । पृत-त्पूर्वमेतत्पत्तनं कमध्वजक्षत्रियाणामधिकारे आसीत् । ते च तस्मिन्समये निर्वायां अभूवन्निति मीरखानस्याधिकारे कस्मिन्नपि समये गच्छेद्विदुं पत्तन-मिति शङ्कया सोयं भरतसिंहो माधवराजपुराभिधं राज्यमात्मनोधिकारे चक्रे । पृतदसहमानाः कमध्वजक्षत्रियाः स्वकुलक्षयमविचारयन्तो मीरखान-मेव शरणं ययुः । माधवराजपुराधिकारस्य लोभं दत्वा मीरखानं भारत-सिंहस्य प्रातिद्वन्द्वे माधवराजपुरोपयांक्रमणाय आनिन्विये । इतस्तु श्रीज-गत्सिंहमहाराजस्य कृपापात्रमयं महावीरो भारतसिंहो माधवराजपुरारक्षायै मीरखानेन सह सविक्रमं युयुधे । जयपुरेन्द्रस्याज्ञया बहवः सामन्ता भार-तसिंहस्य सहायका भूत्वा मीरखानस्य प्रतिपक्षे जग्मुः । महापराक्रमो भार-तसिंहो मीरखानं परान्तित्य निर्वासयामास, तद्गर्वागजनाय च तस्य स्त्रियो बन्दीकृत्य निजदुर्गे आनिनाय । पृतं महाविजयं मण्डनमहाकविः 'भारत-चरित्र' नामके काव्ये सुरुचिरं लिखेत् । तस्मिन् युद्धे ये ये सामन्ता प्रामा-धीशाश्च मीरखानप्रातिपक्ष्ये जग्मुस्तेषां सर्वेषां प्रायो नामानि भारतचरित्रे लिखितानि । यथा—

“बेटा भोपतासिंहको लेकें संग जुवान । छावारासों चलि आयकें ठाढो भयो खुमान ॥ भुज फरकत हरखत हियें नरु वंसके साथ । तुरक प्रानके लैनकों भाय धस्यो हरनाथ ॥ लियो कौनने आजलीं जाके यलको भन्त । गांव शरानाको नरु धस्यो भाय जसवन्त ॥ जानि लिये जाने सबै जंग जीतिके दाव । चौरुंको जीवन खडो दे मूछनपर ताव ॥”

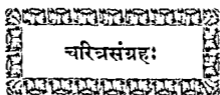
एवंविधानि परःशतानि सामन्तानां नामानि तत्रोपलभ्यन्ते । ततश्च ये ये सामन्ता युद्धे जग्मुस्ते सर्वे एव मण्डनकविं स्वनामनिवेदाय सूचयांचक्रुः । यतो हि राजाज्ञया ते सर्वे सामन्ताः प्रहिता अभूवन् । युद्धे च विजयोऽ-

भूदिति जयपुरेन्द्रस्य सविधे संमानप्राप्तये, इतिहासे यशःप्रत्याप्तये च सर्वं एव मण्डनकविकृतभारतचरित्रकाव्ये स्वनामनिवेशार्थं कविमिमं पूजयांचक्रुः । अत एव सामन्तकृतो भूयान् संमानो मण्डनमहोदयस्यासीदिति सर्वथा सुस्पष्टमेव । तदेतन्नारतचरित्रविवरणे पुनः स्पष्टं भवेत् ॥ २३ ॥

महिपतिमानितभट्टमणिमालामध्यगतो हि ।

मेरुरभून्मण्डनकविर्मतं यस्य मधुदोहि ॥ २४ ॥

महिपतिभिर्मानितानां भट्टमणोनां या माला, तस्या मध्यगतो मेरुरिव मण्डनकविरभूत् । यस्य मतं सूक्तमिति यावत्, मधुदोहि सुमधुरमासीत् । मालायां यदा मेरुरायाति तदा माला पूर्णते । एवं राजभिः संमानितेषु तैलङ्गभट्टमहोदयेषु मण्डनमहोदयश्चरमो यभूव । यद्यपि लक्ष्मणभट्टः पश्चादपि सुप्रतिष्ठितोभूत्तथापि मण्डनसदृशो महाकविः कतिवारं प्राप्तगजसंमानो राजकीपरदस्यभुक्तः प्रभावशाली च नाम्ने बभूवेति सूच्यते ॥ २४ ॥

चरित्रसंग्रहः

महाकविमण्डनमहोदयः श्रीजगत्सिंहधरणीन्द्रस्य तत्तनपत्य श्रीस-
पाहंजयसिंहदेवस्य च (द्वितीयस्य) समये कवितां चकार । एष हि
श्रीश्रीजगत्सिंहभूगालस्यैव यशः प्रधानतया वर्णयति स्म । अनेन
हि आभारचित्तेषु साहित्यग्रन्थेषु सर्वप्रोदाहरणस्थले श्रीजगत्सिंह-
हनरेन्द्रस्य यश एव गीतम् । एतस्य कथेः समय एव श्रीमतो जयसिंहधर-
णीन्द्रस्य जन्माऽभवत् । श्रीमति जगत्सिंहदेवे लोकान्तरमुपयाते जयपुररा-
ज्यस्य शासनसूत्रमतिविशुद्धमभूत् । तस्मिन्समयेऽन्तःपुरापिकृतो मोहन-
पामा वर्षवर (नादर) एव सर्वप्रियपि राजकार्ये प्रधानमभवत् । अस्य
हि विरोधिदलेन सह गुप्ताभिसन्धिभूत् । एष हि नरवरस्यानाम् मानसिंह-

नामानं कुमारमानीय जयपुरराजसिंहासने स्थापयितुमुद्यमं चक्रे । स हि कुमारो राजहर्म्येषु निवासितोऽप्यभवत् । परं जगत्सिंहधरणीन्द्रस्य राठोडकुलजाता प्रधानमहिषी तमिमं प्रयासं परिज्ञाय व्यासफौजीरामस्य साहाय्येन चंदो-रूपानाक्योरन्तःपुराधिकृतयोः (बडारण) मन्त्रणया च रावलवैरी-सालसिंहमग्रे कृत्वा तदिदं पद्यद्यं विकल्पयामास । श्रीजगत्सिंहधरणीन्द्रस्य आटीकुलजाऽपरा महिषी लगभोऽसीत् । निमृतं निमृतं तद्रक्षयाः प्रयत्नं कृत्वा राठोडकुलजा महाराज्ञी, उपरितो मोहनचक्रेऽनुमतिमिव ददौ । समये श्रीमतो जयसिंहमहाराजस्य जन्माभवत् । सर्वं विरोधिदलं रावलवैरीसालस्य दृढतया नीतिकौशलेन च परास्रमभवत् । तदेतत्सर्वं काण्डं मण्डनकवेः समक्षेऽभवत् । आसीदयं तस्मिन्किञ्चित्संमिलितोपि । एष हि रावलवैरीसालसिंहस्य मन्त्रणादात्ताऽतिकृपाभाजनमासीत् । एष हि तदाज्ञया तदभिप्रायानुसारमेव सर्वमेतत्परिग्रं निजरचितेषु राठोडचरित्र-रावलधरित्र-जयसाहसुजसप्रकाशनामकेषु ग्रन्थायाग्रन्थेषु प्रकाशयामास ।

मण्डनकविर्यथा प्रसिद्धः कविरासीदेवं राजनीतिकार्येष्वपि सोयं महानिपुणोभवत् । राजकीयाधिकारिष्वस्य सुमहान् संमानोभूत् । जयपुरराज्यस्य तस्मिन्समये प्रधानकर्णधारभूतो रावलश्रीवैरीसालसिंहोऽस्य कवेर्महान् गुणप्राप्ती सुयदुत्तरं च संमानयित्ताभवत् । मण्डनकवीन्द्रेणाप्येतस्य महोदयस्य प्रशंसायां रावलचरित्रनामा ग्रन्थो निर्मितः । एतदतिरिक्तं राठोडचरित्र-जयसाहसुजसप्रकाशादिग्रन्थेष्वपि रावलमहोदयस्य शतमुखं प्रशंसा कृता ।

तत्सामयिका मन्त्रिप्रवरव्यासफौजीराम-दीवानशिवनारायणप्रभृतयो ये राजकीया अधिकारिण भाससैः साकमस्य भूयसी घनिष्ठताभूत् । स्थाने स्थाने तेषां प्रशंसोपलभ्यते । मण्डनमहोदयो निजजीवने राजकीयरहस्यकार्येष्वेव संमिलितोऽभवत् । पश्चात् टोकनवानेतिप्राप्तचिरुदेन भीरखानेन यदा हि जयपुरराज्ये उत्पत्त आरब्धोऽभूत्तस्मिन्समये रावलवैरीसालसिंहः श्रीजगत्सिंहनरेन्द्रादाज्ञां प्राप्य मिटिशाधिकृतेन जनरलमैटकाफमहोदयेन सह एतत्संयन्धे मन्त्रणां कर्तुं दिहीमगमत् । श्रीमान्मण्डनकविरप्येतेन सहैव प्रहितोऽभवत् । तेन स्वचक्षुषा यत्प्रेक्षितं तदेव रावलचरित्रे सर्वं

तस्मिन्निधि वृत्तं घणितम् । तेन हि राजनीतिकौशलस्य भूयांसि वृत्तानि
तस्मिन्प्रदर्शितानि । सर्वाणि च तानि यथार्थानि स्वचक्षुःप्रेक्षितान्यासन् ।
उक्तं हि तत्र मण्डनमहोदयेन—

“ये धरिश्च भांखिनसों देखे, तप हियमें सुख छापो ।

श्रीप्रतापसुत जगतसिंहको यह प्रताप जस गायो ॥”

एवमेव श्रीजयसिंहदेवस्य जन्मावसरेषु मोहननादरकृतं महत् पद्यग्रं
प्राघतंत । मण्डनकविसप्तमयेषु सर्वस्मिन् रहस्येन्तभूत आसीत् । राजम-
हिष्या राठोडवंशजातया, रुरा-चन्दोनामन्योरन्तःपुरप्रमथकर्म्योमुखेन
यद्यद् घातिकां प्रदाय राजप्रमथकृतुंगां रावलवैरीसालसिंहादीनां सविधे
विश्वस्तजनसंप्रधार्य राजरहस्यं प्रकाशितं तासर्वमस्य कवेः समक्षमिवाभवत् ।
एतद्धि राठोरधरिश्चे स्पष्टीकृतं कविना । इदं कारणमेवावलम्ब्य, तस्मिन्
पद्ये ये ये रावलवैरीसालस्य विरोधिना आसंस्ते सर्वेपि मण्डनकवये
ब्रुवन्ति स्म । अवकाशं प्राप्य इमं तिरस्कृतुमिमे अन्विष्यन्ति स्म । धूयते
सोयं मण्डनकविः कस्मिन्नपि राजनीतिचक्रे पातितो विरोधिनां हर्षजनको-
नयत् । धूयते चायं लायाग्रामस्थिते दुर्गे दृष्टिनिगदितः (नज़रकैद) कृतो-
भूत् । परं यदा मण्डनकविपक्षीयस्य राजचक्रस्य बलं प्ररतुतम्, यास्तवरहस्यं
च प्रकाशितमभूत्तदायं ससत्कारमुन्मोष्य हस्तिस्कन्धस्थितः सबहुमानं गृहं
प्रेषितो राज्ञेति ।

एतस्य साक्षात्प्रमाणं तूपलम्बमानेष्वस्य कवेग्रन्थेषु नोपलब्धं परं
'कृष्णप्रजविहार'नामको ग्रन्थः कविना लायादुर्गे एव राजहर्म्ये स्थितेन
लिखित इति प्राप्यते । तद्ग्रन्थस्यान्ते लिखितं तेन—

“श्रीजयसिंहनरिंदको लायागढ बलभार ।

काषमहलमें ग्रन्थने लिय मंगल अवतार ॥”

मण्डनकवीन्द्रो यदुपु राजस्थानेषु संमानित आसीत् । जयपुरराज्यं त्वस्य
प्रधानमाधयोऽभूत् । अत्र इत्ययं यज्ञपरम्परातः प्रसिद्धिः प्रतिष्ठा चासीत् ।
जयसिंहधरणीपुरन्दरेण संतुष्यारुं सुकुन्दपुराभिधो ग्रामः पुण्यार्थम्
(इदक) समर्पितोऽभूत् । रावलवैरीसालसिंहादयो राजकीयाधिकारिणोस्ता-

तिघनिष्ठाः कृपाकारिण आसन् । जयपुरराज्यस्य सर्वेपि सामन्ताः, कवेरस्य तस्मिन्समये राजसविधे सुबहुलां प्रवृत्तिमालोक्य एनं पूजयित्वाऽनुकूल्यन्ति स्म । यथा हि मीरखानपुत्रे सर्वेपि सामन्ताः कविमिमं संतोषयांचकुर्यस्य वृत्तं बहुशः पूर्वं लिखितमग्रे च किञ्चिद्व्येक्ष्यते । एतदतिरिक्तमन्ये बुन्दीदेशप्रभृतीनां राजानः कविमिमं ससंमानमाह्वयन्ति स्म । बुन्दीनरेशार्थं कविनानेन बहुशो ग्रन्था विरचिताः । बुन्दीपतिस्तस्मिन्समये श्रीमान् रामसिंहभूपरे बभूव । तदर्थं 'रामजसचन्द्रिका' नामको ग्रन्थो व्यलेखि । 'रससमुद्रो'पि बुन्दीनरेशार्थमेव विरचितोभवत् । एष राजापि ग्रामादिभूसन्यदं भूयसीमस्मै समर्पयामास ।

अवधप्रान्ते तस्मिन्समये बापूसिंहशिन्दे नामको राजासीत् । एष हि महाप्रतापी आसीत् । दलेलखानेन सह मीरांपुरस्य प्राङ्गणेऽस्य महद् युद्धमभूत् । विजयी सौयमात्मनः प्रतापं सुबहुं प्रासारयत् । भारतेऽधिकारं प्राप्तैर्गौराङ्गैः साकमप्यस्य किञ्चिदप्रतीपताभूत् । अयमपि राजा कविराजमिमं सुबहुमानमानायथ बहुतरं सःकरोति स्म । मण्डनमहोदयेनापि नरेन्द्रस्यास्य यशोवर्णनायां 'बापूचरित्र' नामकमत्युत्तमं काव्यं व्यरवि । एतस्य कवितायाः कियानप्यादर्शोऽग्रे प्रदास्यते । एवमयं कविर्बहुषु राज्येषु प्रख्यातः प्राप्तसंमानश्चासीत् । बहवोऽस्य ग्रन्थाः स्वयं मया नावलोकितास्तेष्वपि भूयांसौ ग्रन्था भूपतीनां प्रशंसायामेव लिखिताः सन्ति । यथा—सालिमविजयविनोद—जवानचरित्र—शिवनाथगुगसरिता—आद्यः । नाझा स्पष्टं प्रतीयते, यदेते भूगतिविशेषस्य यशोवर्णन एव लिखिताः सन्तीति । ये ग्रन्था मया स्वयमवलोकितास्तेषां नामानि विवरणं च किञ्चिदग्रे दास्यते । परमस्मिन्सन्देहः किञ्चिदपि नावतिष्ठते—यन्मण्डनकविवरः स्वजीवने बहुषु राजस्थानेषु राजभिः परमं संमानं प्रापितः । कतिवारं च साक्षान्मत्तङ्गरकन्धमधिरह गृहमायातः । यथा हि प्रसिद्धं कुले ।

कविरयं यथा राजसु प्रसक्त आसीदेवं राजवंशस्येतिहासे चंशपरम्परापरिज्ञाने चापि सुमौढ आसीत् । यस्य यशोवर्णनमनेन कृतं, तस्यैव हि पूर्वं चंशवर्णनमारब्धम् । राज्ञामतिरिक्तं ये ये राजपूजिताः सन्तौ महान्तथ

(सन्त, महन्त) आसन् तेषामपि वंशपरिज्ञानमस्याभवत् । अनेन हि 'मङ्गलप्रकाश' ग्रन्थे शाल्वाधर्माचार्याणां वंशपरम्परा वर्णिता ।

अस्य हस्तेन बहूनां राशां राजकीयपुराणां च वंशंसारमकानि काव्यानि लिखितानि । तस्मिन्समये कविमिमं महाराजप्रियं महानिपुणं चावलोक्य सर्वे-
प्यात्मनो यद्वा प्रसूतये कविनानेन सह सन्नायमास्थापयन् । सुबहुपूजितः
सोयमपि तेषां वशोगीतीजंगौ । सन्तुष्टः कविः किमतोऽधिकं कुर्यात् ।
अत एव यद्यो ग्रन्था अस्य वंशंसापराः सन्ति । स्वल्पे चावसरे प्राप्ते प्रायः
संवादीनि पद्यान्यपि परस्पर ग्रन्थेषु समावेशितान्यभूवन् । परमस्य कविता
मर्मस्पर्शिनी सुमधुरा चासीदत्र नासीत्संशयः । जयपुरीयैः साकं सुबहुधनि-
ष्ठतयाःस्य अजभाषायां सुप्रचित् कुत्रचित् राजपुत्रप्रान्तीयज्ञाना अधिक-
मुपलभ्यन्ते । यथा 'पठाए' स्थाने 'खिनाये' इति सुप्रचिद्दृश्यते ।

अद्यावधि विदिता अस्य इमे ग्रन्थाः सन्ति—प्रतापसुतजसचन्द्रिका,
जयसाहसुजसप्रकाश, राठोडचरित्र, रामजसचन्द्रिका, रावलचरित्र, भार-
तचरित्र, बापूचरित्र, रसरत्नावली, रससमुद्र, कृष्णसुजसप्रकाश, नवरस-
रयाकर, श्रीकृष्णभजविहार, जयानचरित्र, यद्भक्तवर्णन, भगवद्भक्तिवि-
द्यास, सुलोचनाचरित्र, शिवनाथगुणसरिता, रामनीति, रामचरित्र, साहि-
मविजयविनोद, बालकाण्डरामायण, हनुमानपथीसी, मङ्गलप्रकाश, यद्वा-
भाचार्यजीवी गृन्थीपरिक्रमा, फुटकरकवित्त, इत्यादयः । एतेषु ये ये
ग्रन्था मयाऽवलोकितारतेषां विवरणमधस्ताद्दीयते—

भारतचरित्रम्

टोंकराज्यस्य नयायो भीरवानो 'लावा' राज्योपर्यक्रमणमकरोत् । स हि
जयपुरराज्यभुक्ता माधवपुरपान्तवर्तिनी बहुतरां मूमिमप्यात्मनोऽधिकारे
चक्रे । तदा हि जयपुरेन्द्रस्य श्रीजगत्सिंहमहाराजस्याज्ञया लदानास्थानाधि-
पते शयमदनसिंहस्य पुत्रो भारतसिंहो लावाराज्यस्य सहायतार्थं निजसैन्य-
प्रादायाःभियानमकरोत् । एव यद्वा भीरवानं पराजित्य माधवपुरसमीपा-
द्भिःसारयामास । अत्रैव भारतसिंहस्यास्मिन् काव्ये वशोवर्णनम् ।

. पूर्व माधवराजपुराभिर्धं पत्तनं कमध्वजशत्रियाणामधिकारे आसीद्येषां परिवृद्धस्मिन् समये मानसिंहाख्योऽभूत् । तत्रत्यराजपुत्राणामकर्मण्यतर्कं निरीक्ष्य मीरखानवावस्थाधिकारो भवेदिति शङ्कया ध्योजगरिसहमहाराजस्या-
नुमतिमुपलभ्य भारतासिंहस्तत्राधिकारमकरोत् । मानसिंहो राजन्यगौरवं विस्मृत्य स्वमेव मे सर्वस्वमित्युपस्तुवन् मीरखानस्य शरणं ययाचे । मण्ड-
नमहोदयैरेवं लिखितम्—

“मौज मही मनस्वे सबै तुम सील सतोप हई भरि बाध हो ।

मा भगिनी बहू बेदिनमें तुम जोरसों राजत कीये सनाथ हो ।

मीरखां ! पाछे अगें तुम दीखत, मान महिन्द्र कहै सुख साथ हो ।

नाथ जलन्धर बोलैं नहीं, तुम बोलते भेरे जलन्धरनाथ हो ॥” इत्यादि-

नानाविधप्रलोभने पतितो मीरखानो भारतसिंहविजयस्य प्रणमकरोत् ।

स हि स्वबलविभीषिकाप्रदर्शकमेक पत्रं माधवराजपुरापरावर्तनाय भारतासिं-
हाय प्राहिणोत् । अयमपि तदुत्तरे युद्धाय तमाजुदाव । तत्र घोरयुद्धे मीरखानं
वैजित्य तहर्षदलनाय तस्य क्षियो बन्दीकृत्य निजदुर्गं आनिनाय । यथा—

“मदनके बेटे तैनं मार पठनेटे सबै

घेरी ता समैं भई देह जिन सुरमें

सुख महताय औ गुलाबसम आब दिपै

नैन घोय सुरमें बद्यो है नीर उरमें ।

हीरा पुखराज लाल मोतिनसों छाई रहैं ।

मंडन अनेकविध खार्ती खान सुरमें

यात यह बांकी घट्टं चकनमें छाय गई

ह्यायकें किलामें धरौ मीरखांकी हुरमें ॥” ।

ततोतिकुद्धः सर्वबलपरिवारं नीरवा मीरखानो माधवराजपुरमाचक्राम ।
भारतोपि राजपुत्रसन्धान्यादाय सविक्रममनेन सह घोरं युयुधे । एतद्धि-
सुमहद् युद्धमासीद् । धीजगरिसहस्याज्ञातो जयपुरराजपापीना महवः-
सामन्ता अस्मिन् युद्धे भारतासिंहसहायतायै सममिलन् । तस्मिन्समये प्रसिं-
द्धानां धीरक्षत्रियाणां बहूनां तु मण्डनकविनैव नामानि इत्तानि । परं

यानि यानि सामन्तराज्यानि तस्मिन्पुद्धे योगं ददुस्तेषु केषांचन भारतचरि-
 श्रावामानि संगृह्यादर्शरूपेणाधस्तादीयन्ते—लाषा, भजमेरी, पघाला,
 टीकलगांव, सिरोही, खिजूखा, वृंतल, हथेली, चांदावास, मादी, संकर-
 पुर, मंडोर, लखावास, परबण, मदनपुरा, चकवाडा, वासडी, चांवड्या,
 झाक, वास, राताखेडा, गोजर्दी, झराणा, चांदमा, चोरुं, झाडला, सेदरा,
 बानडौत, खेडा, कागा, रारा, पिणाची, पियलाज, भँखरोटा, डाभच,
 कादेहा, लदाना, सिराणी, प्रभृतीनि ।

नैतद्युद्धं सामान्यमासीत् । अष्टभासपर्यन्तं महावीरो भारतासिंहः
 सोरसाहं युयुधे । यथा युक्तम्—

सोरठा—“धाठ महीना जंग, किय हूँहि बिधि भारथयली ।

बिनचोटिनकी सैन, सब तेग लै दलमली ॥”

अस्मिन्कार्ये युद्धविषये ओजोव्यञ्जिका सापीयसी निषद्धा मण्डकवी-
 न्द्रेण कविता । अरिपलायने प्रोत्तेषु पक्षेषु कानिचिद्दीयन्ते—

“कोइनने जिनके लखे न नख नैनसों

तिनकों मिलै न भय पैन्हनवों तनियां

सोती मुखसेजनपै सदा भव मूखी भई

फिरत हैं देखतीं दुकाननमें बनियां ।

मंदन महीन्द्र राव मदनके भारथनें

फीनीहैं कितेकनकों हूर हुरकनियां

दुःखनसों छाय घर जाय जाय दुनियांके

पनियां भरन लागीं सबै तुरकनियां ॥ १ ॥

भारत तिहारी तटितासी तरवार चलै

मीरखां नवायजूकी सेना भई वे गमें

यह सुनि छांदि चलीं यान तजि धामनकों

पायनमें छाले परे भाजनके वेग में ।

अंगनमें कामकी कलासीं, मुख चंद्रमासे,

कभूं न हि चूर्णीं रतिकेठिनके नेगमें

गिरिनमें कंदरामें नलनमें नालनमें
 तोसौं डरि डोलत नवायनकी बेगमें ॥ २ ॥
 तेजभरी तीखी तरवारनके ताव छरि
 दाव करि केते सयै सेनासौं दख्यो गयो
 मुनिकें उमाह भरे वाह वाह ललकारे
 हारे हारे वचन उचारत हख्यो गयो ।
 मंडन न जान्यो रघुवंसिनको भारी बल
 डारिकें हथ्यारनको हियमें तख्यो गयो
 मदनके भारत प्रताप सब देखै तोकों
 मुखको मलीन करि मीरखां चख्यो गयो ॥ ३ ॥”

अस्य ग्रन्थस्य रचनाकालः १८७४ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

रावलचरित्रम्

मीरखानेन पुनर्जयपुरराज्ये उत्पात भारब्धः । बहुषु दुर्गेषु ग्रामेषु च
 तेनाधिकारो विहितः । जयपुरेन्द्रः श्राजगरिसिंहमहाराजस्तस्मिन् समये
 योधपुरमयासीत् । स हि वृत्तमेतदाकर्ण्य जयपुरमागतो मीरखानिर्वासनाय
 सर्वेषां सामन्तानां महतीं सभामकरोत् । तत्र रावलधैरीमालसिंह देहलीं
 गत्वा जनरलमैटकाफनाज्ञां ब्रिटिशाधिकृतेन सह साहाय्यं गृहीत्वाऽस्य
 निर्वासनाय प्राहिणोत् । देहल्यां जयसिंहपुरे सदलबलस्य रावलमहोदय-
 स्योपनिवेशोभवत् । तत्र राजपुत्रप्रदेशस्य निरीक्षणार्थं नियतेन मैटकाफनाज्ञा
 सर्वं संमथ्य, नानाविधराजनीतिमर्मणि विविच्य तत्साहाय्यं प्राप्य पुनर्जय-
 पुरमुपागतो रावलमहोदयो मीरखानं जयपुरप्रान्तादेव निरवीवसत् ।
 ततः परावृत्य हथरोहीग्रामे कृतोपनिवेशे रायले, मण्डनमहोदयो महाराज-
 जगरिसिंहदेवस्य सविधे प्रतिदिनं वर्धमान मोहननाजिरस्याधिकारं लोकाना-
 महिताघरणं चासूचयत्—

दो०—“पीछेसौं नादर बख्यो राहि हरामकी गैल ।

जगतसिंहमहाराजसौं बाढ़ी दिन दिन खैल ॥

नादर भरद द्वैके देत दुख सिद्धन को
 तोहीसों टरंगो तेरे बुद्धि बलवान को
 चाहत न तोकों ते भजैगे भयभीत द्वैके
 जोर लखि तेरी तडितासी किरवान को ।
 कच्छकुलतिलक जगतासिंहजूके धरै
 तेरो ही बढायो रंग बढि है निसान को
 छाल रघुवंसकी बिसाल नृप बैरीसाल
 रामने दियो हे तोकों काम हिन्दुवान को ॥”

आसीत्तस्मिन्समये महान् प्रतापो वर्षधरस्य । न कोऽपि तदभिमुखं द्रष्टु-
 मप्यपारयत् । मण्डनेनोक्तम्—

“सकल राय, राजा सकल, सकल हिन्दुकुलसूर ।
 नादरकों देखै खड़े, तजे मुखनके नूर ॥
 डारि दई सगरेनने कर कर सों करवाल ।
 नादरकों जिय जानि लिय काल ब्याल विकराल ॥”

सोप्यनेन नीतिकुशलेन राज्याधिर्वासितः । इदं नीतिधरमस्मिन्नन्ये
 विस्तरतो वर्णितम् । अन्ते प्रोक्तम्—

“बचनको संगी जंग जालिम फिरंगी रंगी
 बड़ो मटकलप बनाय लियो चेरो हे
 नाजरसों मिलिके विचार लियो राज लैयो
 ऐसो जनरैल ताहि बातन सों चैसो हे ।
 जगमें प्रसंस रघुवंसमें बजेरो कियो
 विमुख महिन्द्रनके हिये उर शैरो हे
 सांधो परतच्छ लच्छ लच्छ कछवाहन में
 बैरीसाल रावछ प्रताप आज तेरो हे ॥”

यस्मिन् समये महाराजः धीजयसिंहदेवो यास्यायस्यायामासीत्तदायं
 बैरीसालसिंह एव राज्यपरिपालनमकरोत् । एतस्य दिनचर्या, प्रतापश्च

मण्डनमहोदयेन सुरभ्यं वर्णितः । परं सा विस्तृतेति राजसभासंनिवेशादिक-
कियानंशो दर्शयते—

पदरी—“नाथावत बैरीसाल छत्र । सब राजसभा संग लै पवित्र ॥
जब भाइ नौहसों करत काम । भरजात तुरत दीवान आम ॥
हाजर जहँ दीखत सब दरोग । थकसी आवत निज लिये लोग ॥
नायब समेत बल फोजदार । दीखत हाजर गढमुलकवार ॥
सगरी पलटनके कुमेदान । पावत नित सब सनमान मान ॥
सब देसनके आवत बकील । बैठत निज बैठक बिना डील ॥
सब देसनकी लै खयर खीस । हाजर सगरे कुफिया नगीस ॥
छत्तीस कारखाने उदार । सब खयर सुनावत औधदार ॥
जो करत भरज जिहिरीति जोइ । लखि राजनीति कह देत सोइ ॥
अकवार सुनावत खयरवार । सब हिन्दुहृदको राजसार ॥
पतसाइ घरनकी कइत घात । अँगरेज सदरकी विधि लखात ॥
छत्तीस कारखाने धहाळ । निस दिन बढियेकी रचत चाळ ॥
गढ़ गांव सहर के सुनत न्याय । कहि देत रीति व्यवहार पाय ॥
सुय सुनत परगनेके इवाल । कुफिया घर, रावळ हिन्दुपाल ॥
सुनि लेत राजको सब हिसाब । बिन साव, सांच पूछत जुबाब ॥
थकसत सेवा लखि सिरोपाव । मूँछन पै साचे, तरलताव ॥” इत्यादि

पुस्तक रचनाकालः १८७६ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

राठोडचरित्रम्

जयपुरपुरन्दरस्य श्रीजगत्सिंहधरणीन्द्रस्य राठोडकुलजाताः पट्टमहिषी,
नादरषके कथं राज्यरक्षायां संमिलिताऽभवत्, भाटीकुलजाया राजमहिष्या
गर्भतो लोकान्तरमुपयाते जयपुरेन्द्रे कथमिव श्रीजयसिंहदेवस्य जन्माऽभ-
वत्, बैरीसालप्रभृतिभिः कथं विरोधिचक्रमुन्मूल्य धीजयसिंहदेवस्य राज्यघो-
षणा प्रेरिता परितः, इत्यादि सर्वं वृत्तं सुललितमुप्रसन्नया रीत्या वर्णितम् ।
रावळचरित्राद्विषयोऽस्य भूयः संवादी । अस्य रचनाकालः १८७६ विक्रम-
संवत्सरः ।

जयसाहसुजसप्रकाशः

श्रीजगत्सिंहमहाराजो भाटीकुलोत्पन्ना राजमहिषी चोभावेव निम्बार्कसं-
प्रदायाचार्यस्य श्रीसर्वेश्वरशरणदेवस्य शिष्यायास्ताम् । तस्मिन्समये सलेमा-
यादासिंहासनस्थधीनिम्बार्कशरणदेवः संप्रदायाचार्य आसीत् । तस्य सविधे
राजदम्पतिभ्यां जुमारार्थं प्रार्थना कृता । तेन गुरुं प्यारया घरः प्रत्तः ।
श्रीमतो महाराजजयसिंहदेवस्य जन्माभवत् । एतस्य परिवर्तने निम्बार्क-
शरणदेवेन समस्तभारतवर्षस्य चतुःसंप्रदायवैष्णवानां महामेलकस्याज्ञा
दत्ता । अत एव जयपुरराज्यस्याज्ञया सुमहान् साधूनामेको मेलकः
सम्मिलत् ।

“संवत् अष्टादश सहित सनइत्तरको साल ।

पोस मास सुद्धि पूर्णिमा दिन मेला सुभकाल ॥

चार धाम, सबदेसमें जे सापुनके बृंद ।

संप्रदाय चारोंनये, देरहु आय अनंद ॥”

अतिमहदस्वायोजनमभूत् । कतिपयमासेभ्यः पूर्वत प्यास्य संभारः सम-
ध्रियत् । पूर्ण-शर्करादीनां पर्यता एव राश्रीक्रियन्ते स्म । घृत-तैलादीनां
गुण्डा अभ्रियन्त । किं बहुना, साधुप्रिया मादकसामग्री अपि पूर्णरीत्या
संचिताभूत्, यस्या हि सजुतुर्कं मण्डनम्होदयवर्णनमेवमक्रियत्—
हरिगीत—“अलभंगके भरि दिय रजाने, चढस गंज अफीम है ।

दस घीस मन जरदा तमारू, ल्याय घराय मुकीम है ॥

मैतवाय कारी निरच, घर भरि गंज गांजेके किए ।

दस घीस लए मन महत इधन ल्याय घन घन चिन दिए ॥”

एतस्य महामेलकस्य स्थानं आग्नेरनगरमार्गे द्वितीयजयसिंहदेवस्य यज्ञ-
स्थलभूमौः पर्यन्तभागोऽभूत् ।

“अभ्यावति जयनगरके बिचमें राधायाग ।

जहँ मेलाके करनको घाटपो हिय अनुराग ॥

राजसूय भरु अम्बमए जहँ फीनो जयसाह ।

तहाँ फेर जयसाहको फँलया पुन्यप्रवाह ॥”

एतस्यापि भूयान् विषयो 'राठोरचरित्रेण' संवदते । अस्य रचनाकालः १८७८ तमो विक्रमसंवत्सरः ।

मङ्गलप्रकाशः

श्रीमत्तः सवाईजगत्सिंहमहोदयस्य संमाननीयो गालवाश्रमाचार्यः श्रीसीतारामाचार्योऽस्य नायकः । पूर्वं गालवाश्रमस्य आचार्यपरम्परायां वर्णनम् । तदनन्तरं सीतारामाचार्यस्य विवाहोत्सवस्य रुचिरं वर्णनम् । राजमहिष्या कृताया वरयात्रायाः (निकासी) मनोहरं वर्णनम् । गालवाश्रम-शोभावर्णनम् ।

बापूचरित्रम्

अवधप्रान्ते तस्मिन्काले बापूसिंहशिन्दे (सिन्धे) नामकः प्रख्यातो राजासीत्, अस्मिन् ग्रन्थे एतस्य यशोवर्णनम् । भीरांपुरक्षेत्रे दलेखानेन सह यदस्य शुद्धमभवत्स्यरस्त्रिभ्रतिश्रीदमोज प्रचुरं च वर्णनम् । अस्य रचना-कालः १८७९ तमो विक्रमाब्दः । एतस्य रचनायादुत्तमोद्वयं दीयते मनोविनोदाय—

“भीरांपुर खेत जंग कीनो बीर बापू जहां,
रुधिरप्रवाह प्रेत मिलिकें तिरत हैं
डाइम गुसांइनके खात गन मेद गूद,
भूत अवधूत मिलि भीरसों भिरत है ।
करे भये धोरे जहां, धोरे भये लालरंग
मंडन अपार छवि छिति पै धिरत है
गिरिजा पदानन गनेस औ गिरीस मिलि
सिंह मोर मूंसा बैल दूढ़ते फिरत हैं ॥ १ ॥
तेग गहि भीरापुर कीनो जग जादिन तें
ता दिनतें पैरीगन भूमि न रचा करैं
अयलौं गनेस गन गिरिजा गिरीसजूकी
जंग लखिबेकौं दिन राति अरचा करैं ।

हाल छवि भूमि देवनारी अघलौं ये भाय
अम्बरमें छाहवे को नाहि फरधा करै
अब लौ मदीन्द्र यापू राधरे भरिन्दनकी
हरके गरेमें मुंडमाल घरधा करै ॥ २ ॥

कृष्णसुजसप्रकाशः

चौमूधरापतेर्नायावतकुलभूषणस्य कृष्णसिंहवर्मणोस्मिन् यशोवर्णनम् ।
एष हि श्रीजयासिंहमहाराजस्य समये प्रधानतया सेनापतिरभूत् । अस्मिन्नस्य
दिनचर्यादीनां मनोहरं वर्णनम् । अस्य विषयो राधलचरित्रेण भूयः संवदते ।

रामजसचन्द्रिका

धुन्दीनरपतेः श्रीरामसिंहभूपालस्य यशोवर्णनात्मकमिदं काव्यम् ।
अस्मिन् पूर्वं द्वादशपरम्परावर्णनम्, तेषामैतिहासिकं यशःप्रदयापनम्,
ततो विष्णुसिंहगृहे राममहीन्द्रस्य जन्म, तस्य जोधपुरराजधान्यां विवाहः,
सैन्य-हर्म्य-गज-तुरगादीनां वर्णनम् । अस्याप्योजःप्रचुरा वर्णनपद्धतिः ।
यथा राज्ञः सङ्गवर्णनम्—

“जीन करि ताही छिन सिंघपै भवानी रानी
जोगनिजमात भूत प्रेत संग छै चदै
देवनकी यालनको जाल लयाल देखनको
बैठिकै विमाननपै फेलि करतो बटै ।
छाँटै कइलासको यिलास हर हारहेत
मंडन यसान गुन गान गढिकै पढ़ै
सावी तेज सीखी तडितासी रामराय जपै
तेजभरी तेरी सरवार ग्यानतँ फड़ै ॥ १ ॥”

नवरसरत्नाकरः

धुन्दीनरेजस्य रामसिंहभूपालस्याश्रया नवरसानोः सङ्घिमायानुभाषादीनां
च छत्रणोदाहरणैः समेतः सोयं ग्रन्थो विस्तृतोऽस्ति । अन्तिमपद्यानुपलम्भा-
द्वचनाकालो न विदितः ।

रससमुद्रः

नवरसानां तद्विभावानुभावादीनां च सर्वेषां लक्षणोदाहरणैरुपबृंहितः
सोयं ग्रन्थः शाहपुराधिपतेराज्ञया निर्मितः । भस्मिन् यान्युदाहरणपद्यानि
दत्तानि तानि सर्वाण्येव प्रायः प्रौढतमलेखनीप्रसूतानि । कविकलानिधि-
श्रीकृष्णभट्ट-श्रीमद्भारकनाथ-(भारती)-जगदीश-प्रभृतीनामपि काव्यानि
स्थाने स्थाने दत्तानि । अत्र हि पूर्व मनोहरपुरशाहपुराधिपतीनां शेखाव-
तमूपतीनां वंशवर्णनम् । यत्र हि बहूनां राजामैतिहासिकं वर्णनमतिप्रौढम् ।
यथा रावरायचन्द्रस्य—

“दिल्लीपति पातसाहजूके कहैं बंगसमें
आहैं पातसाही चढ़ि छाड़कैं सबै मही
मच्यो रनरंग जंग जालिम पठानन सों
सुबक तमंचे धान बाहैं दुहुं ओर ही ।
भयो कतलान सुलतान खान राननको
देखतैं जिहांन धात मंडननैं सो कही
सेर सम रायचंद्रजूकी समसेर जहाँ
हाथीघडे चीनियाके सीस बलिकैं बही ॥ १ ॥”

हनुमन्तसिंहस्य यथा—

“राव हनुमन्तसिंह प्रबल प्रतापताप
पादकको थाप बन्धो बैरिन करालरी
आठों जाम धाम धाम तीर तरवार तोष
सुबक तमंचनकी रायत जराजरी ।
मंडन उदंड प्रहमंडमें घुमंडि नित
सब सुख लेत देत हरकों हरा हरी
विमुखकों दंड नित दैन खंड खंडन में
मारतंड मंडलसों राखत अराभरी ॥ २ ॥”

उदाहरणपद्यानि तु मण्डनकवेः कवितादर्शेषु परस्तादवलोकनीयानि ।।

श्रीकृष्णाव्रजविहारः

अत्र हि श्रीकृष्णस्य व्रजविहारलीलायाः सुमधुरं वर्णनम् । अस्य रचना-
कालः १८८७ संवत् ।

सुलोचनाचरित्रम्

रामायणकथान्तर्भेदनादपठ्याः सुलोचनायाः सतीत्ववर्णनपरमिदं
काव्यम् । अत्र भेदनादवधोत्तरं तत्पठ्या विलापादिकमतिकरुणमुपवर्णितम् ।

पुण्योऽतिरिक्तानां कविमण्डनकृतानां ग्रन्थानां विषयो भूपसां नासा
परिज्ञातव्यः । अनेन कविना जयपुरराज्यविषयेषु भूयांसि पुस्तकानि प्रणी-
तानि परं न साम्प्रतं तान्युपलब्धानि । एवंविधग्रन्थलोपकारणं त्वसुपदमेव
प्रकटं भवेत् । इन्त ! पत्नीयसी नियतिः । समालोचितेषु पुस्तकेषु बहूनि
किल साम्प्रतमेव पुन्दीनगरादुपलब्धानि, यानि हि वंशीमहाशयेन मुद्राणां
कृते न्यासीकृतान्यासन् । अपराण्यपि एतत्पंक्तीनां लेखकः पितृभ्यस्य श्रीश्या-
मलालमहोदयस्यानुग्रहादेव प्राप्तवानिति तदुपकारं हृदि सुबहु मानयति ।

मण्डनकवीन्द्रस्य कवितायाः कतिपयान्युदाहरणानि स्वतः प्रसङ्गवशात्पा-
ठकरवलोक्तितान्येव । एतदितराण्यपि पाठकानां मनोविनोदाधेमधस्तात्प्र-
दर्शयन्ते । तत्र—

ऋतुवर्णनादर्शः—

“कारी पीरी धौरी धौरी धूमरी धुरेटी घटा
छटनिते छाह छाह रंग भरतापो है
मोग भो सँजोगिनि बियोगिनको रोग भयो
मोर मिलि कोहल कुलाहल मचायो है ।
मंदन नवीननके नेहके बघाययेको
काम छितिकंत ताको भाययो छलायो है
श्रीधर बसंत धीतं धनको मुहाग सब
अधनको छोटिकें कदमनपै भायो है ॥ १ ॥

सहित समीरसीर वासत तुझार धार
 गोपगन जात नांदि लैन वन गैया कों
 पाला जमुनाको जय्यो कयँ ब्रजवाला सयै
 मंडन लगावैं उर छांडत न छैयाकों ।
 बिना जल धख्यो दधि सबकैं बिलोये बिना
 कैसे हू न चलत चलात बहु रैयाकों
 रसयस गोपिनके होय फिर कुंजनमें
 देखहु री सीत लगै कछु न कन्हैयाकों ॥ २ ॥”

अज्ञारः—“नीवी छरा छोरनते कमरि कसी है तहां
 कंबुकी सरस सारी शिलम कहाती है
 नैन बान भृकुटी कमान तान लीनी अस्ति
 अलक नवीन कीनी कोरि छवि छाई है ।
 मंडन तुरंग भौर भीर तहं भारी भई
 किंकिनि सुगाद हाऊ हिये सरसाती है
 प्यारेके मिलाप मिस मेरे जान प्यारी आज
 नृपति अनंग जंग जीतिबेकों जाती है ॥ ३ ॥”

देवविषयको रतिभावः—

“गनिका तिरी न कैधौं तिखो न हि अजामेल
 कैधौं गजराज नाहिं तिखो पन पाजाकी
 तिखो नहिं कैधौं नीच भीचनतें नीच गुह
 गौतमकी नारी तिरी नाहि गहि ताजाकी ।
 मंडन तिरे न केते पापी जिन नामहीतें
 विधिनें बखानी घात बेःनमें पाजाकी
 पुरे जमराज मो गरीय को सतै है तो
 दुहाई है दुहाई तोहि राम महाराजाकी ॥ ४ ॥

आवत या भवसागरके विच, कूर कलंकी कुरूप कहावत
 पाय भैंर तनसाय लग्यो दुख रात प्रभात भयैं सरसावत ।

मंदन भूति गये तुम राम क्यों ? येद पुरान कथा गुन गावत
 मोसो गरीब निवाजत नार्हि तो काहे गरीबनिवाज कहावत ॥५॥
 रूपको उजागर उदार गुन सागर
 मनोजहूतें आगर निकेत सुख साजको
 अति भरयोछो गुनगन भरयोछो छैल
 छदिन छयोछो चित छटिबेके काजको ।
 जमुनाके तीर मंजु मुरली बजाय नेकु
 द्वारक अनेक प्रजवालनकी छाजको
 भावनको भौना कर फरको सिद्धौना आज
 रौना भयो राजत दुदोना मजराजको ॥ ६ ॥”

राजवर्णनम्

“रामरघुवीर गुनगनके गौमीर पीर
 तिनकी चलन सुनि पीर पर ठेलियो
 कोविद कविद गुनगाननकी रीझन पै
 मोती मनि मानिक महीकी रेल पेलियो ।
 मंदन महीको बाला बालापन ही तें सुन्यो
 रिवि दुजदेयतें असीस सीस शेलियो
 खूनयारे खलनके रोसनको खंदि खंदि
 सीएयो खूब खगनतें खयालनको रोलियो ॥ ७ ॥
 राजाराम रावणके भानहर घान दीने
 सीसनको घेरि भुज भीसन बखान हैं
 सेलनमें दान तरवारनमें दान लों
 त्रिसूलनमें दान सख अखन पिछान हैं ।
 छंकाग्रधि दान खास छाइनमें दान
 भेरु मंदिरमें दान मभ मूमि गुन गान हैं
 बाराजमें दान औ बगीचिनमें दान, बन
 बनभमें दान, दान दाननमें दान हैं ॥

दारिद दुरद तेरे दरद क्यायो जग
 मोहू फों सतायो तातें तोहि जरवाइहों
 नेंक न डरोंगो मन मागोही करोंगो तेरो,
 जाय मति, फारावार पार धरवाइहों ।
 मंदन जगतसिंह नृपपै चलत बर्यो न
 हुकुम भये तैं ताको, तोहि मरवाइ हों
 दौलत दपेट दान जलफी घपेटन तैं
 छोडों नहिं तेरे टूक टूक करवाइ हों ॥ ९ ॥
 दानके प्रवाह जलहीफी डगबेरी डारि
 हीराहार मोती सेल भालनि बनाइ है
 कंचनके डेर ताकी देरन अंधेरी धरि
 हयनमे लगवाइ मारिबें अवाई है ।
 मंदन कहत मेरे सग तू रहे हो यातें
 तोसो कहि देत जगतेसफी चढाइ है
 अब न रहेंगो दुख कौनतें कहेंगो भजि,
 दारिद दुरद दौरि तेरी भौति आई है ॥ १० ॥
 सोते सपनामें गुन गाये नहीं एकौ दिन
 ते वे गुनगान तेरे रात दिन गाये है
 काढतै जुवाननतै भयो नहिं एकौ थोल
 ते वे आइ सीस तेरे चरन लगाये हैं ।
 मदन जगतसिंह राजा तो रिश्ताये क्य
 . अब तुव नामही फी नौबति यजाये हैं
 अजर अमर हूये नजर न आये अरि
 तेये जर लेकें तेरी नजरकों आये हैं ॥ ११ ॥

राजघणैनादरी —

“घंटनके घोर घननाहट घने ते घने
 घनफी घटाके सम घाट हैं सहलसे
 क० नि० ४०

गहर गराज सुनि सुनिकें गनीमनके
 सहर सहर सुने होत हैं कहलसे ।
 मंडन मतंग ऐसे राजें जयसाह तेरे
 डील दिक्पीलनतें दीखत पहलसे
 फीने जिन भाननपै रंग पधरंगनके
 अंगनके ऊंचे अमरावतीमहलसे ॥ १२ ॥
 हुलके कलस खलभलके सुलेतें खूनी
 झलके सिंगार हीरामोतिनके गलके ।
 फलके सरूप जानि पलके सुचंद्र रवि
 जलके सुधल होत जल होत धलके
 अतल नितल तलातलतें पताल मिलि
 धूजत रसातल महातल पहलके
 दलके सिंगार छलबलके अपार ऐसे
 भूप जयसाह देत गयनके हलके ॥ १३ ॥”

पञ्चवर्गनादशः—

“धरुसत ऐसे जयासिंह महिपाल तुरी
 जात रुहे फापै जिन गुनविसतार भार
 चंचल है अंचल भुजासों चंचलानहू सों
 जिनकी चलाकी लखी पौन मनहू सों पार ।
 जनमग जोतिन धी दीननसों जागि रहे
 मंडन कहत गुधी लालें पाल पार पार
 हमहूँ बडे है रतनापरमंहार ही तें
 मानों यों पतावनकों रातें गरें मोतीहार ॥ १४ ॥
 दिनके सुरंग अंग चंचलता नंच्यो करै
 अंच्यो करै चपल गुमान चपलानके
 पहुंपत पौन हू न, पंछीहू करत गीन,
 फानधों बतेये गीन जिनकी समानके ।

ऐसे बाजिराज महाराज जगतेस तेरे
मज्ज कहत राजें दाननि विधानके
भूमिको भरम दूरि करै भूरि दौरनसों
दाजिये अंधेरी याते आगें अंखियांनके ॥ १५ ॥

जय जगतेस नृप देखे ह्वम तेरे तुरी
मोलमें अमोल मतमाते गुरुतीनके
मेयन महेलवारे हेम हीर हेलवारे
हारन हमेलवारे झूठ छुर्तीनके ।
मंडन कदत केती चेरन उदोत भरे
कीने भै यखान तऊ होत तुफ रीनके
चौधहें चरन ह्यौ तो अच्छर भरन कहीं
ये तो कडि जात बडि पार गुरुतीनके ॥ १६ ॥”

श्रीमान् महलक्ष्मणः (द्वितीयः) ।

मण्डनमहोदयादजायत सुजातगुणः

सुनु-महलक्ष्मणः प्ररुर्पलरुलक्ष्मवान्
यस्य समयावधि महत्प्रमानमाविर्दध-
त्पूजाविधिरासीत्सर्वसामन्तोपलक्ष्यवान् ।
यो वै प्रज्ञाचक्षुरपि विस्माययते स बुधान्
प्रज्ञावैभवेन, दैवदत्तप्रतिभानवान्
कुलगृहक्रीलितकवित्वकलाकारणिकः
कोविदेषु कीर्तिं यः किलाधात्कृतिमानवान् ॥२५॥

ठाकपंस्य यो लेखस्तधिदैर्युक्तः, याल्य एव भाग्योदयपिह्युक्त इत्यर्थः । यस्य लक्ष्मणस्य समयपर्यन्तम् । महष्यस्य मानं गौरवं प्रकाशयन् । सर्वसामन्तोपलक्ष्यवान्, चौमूसामोदाधिपप्रभृतिभिः सर्वैः सामन्तैः कृतः पूजाविधिः साकारोऽभवत् । कुलगृहे कीलिता स्थिरीकृता (वशीकृतेति यावत्) या कवित्वकला तस्यां कारणिकः परीक्षकः । कवितायाः समालोचनपण्डित इत्यर्थः । कृतिनां मध्ये मानवान् यः कोविदेषु कीर्तिमघात् । अत एव अस्य सद्ने प्रायः प्रतिदिनमेव सायं सर्वेपि पण्डिताः प्रतिष्ठिताः कवयश्च समवयन्ति स्म । आसीद्यास्य महत्सु कोविदेषु प्रतिष्ठा ॥ २५ ॥

दो०-पूर्वजगुणवन्दीकृतां बुन्दीमयमेति स्म ।

यत्र पूर्वजानां सुबहु सम्पत्समुदेति स्म ॥ २६ ॥

अयं लक्ष्मणः । पूर्वजानां श्रीकृष्णभद्रद्वारकानाथप्रभृतीनां गुणैर्वन्दीकृतां वशीकृताम् । बुन्दीनगरीम् एति स्म ॥ २६ ॥

कविताकोविदतामखिलपरिचयचातुर्यं च ।

नृपतिः प्रज्ञाचक्षुषः प्रेक्ष्य बहुलमानञ्च ॥ २७ ॥

अखिलपदार्थानां परिचये चातुर्यम् । तथा च अन्धस्याप्यस्य हस्ते यत्किञ्चिद्युक्तं दत्त्वा, तेन समन्तात्तस्य स्पर्शेन परिबोधे हृदि स्थापिते, पुनरन्यान्यपदार्थादिषु चेतोग्यासत्तावपि, पूर्वस्पृष्टयुक्तकस्य ताकालं परिचये पाठयम् । एवं बहूनामप्यपरिचितानां पुराणां सकृत् स्वरबोधेन परिज्ञानम् । गन्धेन गोमहिष्यादिमूत्रपरिज्ञानम्, इत्यादि चातुर्यं च प्रेक्ष्य । बहुलं यथा स्वात्तया आनञ्ज पूजयामास ॥ २७ ॥

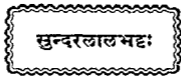
खखनन्दावनिवत्सरे राममहीन्द्रोऽमुष्य ।

ग्राममदाद् गोविन्दपुरमुरासि सुबहु संतुष्य ॥ २८ ॥

बुन्दीनरपतिः श्रीरामतिहः (१९०० तमविक्रमसंघात्सरे) अमुष्य अमुष्मै । संप्रदानस्य शेषविविधक्षया षष्ठी । गोविन्दगढ-(पुर)-नामकं ग्राम-सदात् । यो हि १९५६ तमसंघात्सरेपर्यन्तमेतद्द्वाराजानामधिकारे आसीत् ।

पुत्रदुत्तरं तु भट्टलक्ष्मणखोत्तराधिकारिणः (पुतासां पद्धीनां लेखकस्य)
 वाद्ययात् अपरिचयाच्च, नासौ ग्रामोधिक्रियते च । अधुना तु सुन्दीराज्यस्य
 गुणग्राहितामेव स प्रतीक्षत इत्यलम् ॥ २८ ॥

सुन्दरलालभट्टः

असुते तस्मिन् संस्थिते, केशवपद्मयन्त्रेण ।

दत्तकेन जातं ततः सुन्दरलालवरेण ॥ २९ ॥

तस्मिन् लक्ष्मणभट्टे संस्थिते मृते । संपूर्णकस्य तिष्ठतेर्मरणमर्थः (घामनः) ।
 केशवभट्टस्य वक्ष्यमाणस्य पद्मयन्त्रेण कूटनीत्या । सुन्दरलालो दत्तको जात
 इत्यर्थः । भावे प्रत्ययः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भजपालविद्युधस्य चतुष्पुत्रान्तरे

तुरीयो गोविन्दलाल इति तनयोऽलसत्

श्रीमद्रामसिंहमानितस्य यस्य कलिविलास-

मुक्तककवित्व-गीतिसंग्रहः समाभिलत् ।

तस्माद् घासीलालतो गरिष्ठो मूर्तिशिल्पकला-

प्रथितपटिष्ठो षत स्रजुः केशवोऽभवत्

ईर्ष्याभरावेशतः कुडुम्बकेशहेतोर्यस्य

केशवमहोदयस्य पुत्रद्वयमद्भुतत् ॥ ३० ॥

सुन्दरलालस्य वंशक्रममभिधत्ते—धजपालभट्टस्य चतुर्णां पुत्राणामन्तरे
 मध्ये । तुरीयधनुर्थः । ऊर्णविश्यां शताब्द्यां सर्वत्र प्रथितपशसा जयपुरेन्द्रेण
 श्रीमद्रामसिंहदेवेन संमानितस्य । अयं हि पूर्वं श्रीमद्रामसिंहामाल्यस्य
 पण्डितशिष्यदीनकान्यकुब्जस्य प्रियकविरभूत् । सतः क्रमेण धीरामसिंहाना-
 मपि प्रीतिभाजनमासीत् । पुत्रस्य ग्रन्थाः—'कलजुगरासा—सांचण्डवर्णन—

साधवविनोद-मुष्करपित्तानि, नीतयध', तेषामेव सम्राट् सन्नामित् अद्-
 यशुपलब्ध । तस्मात् गोविन्दलालात् । घासीलालतो ज्येष्ठ मूर्तिशिल्पक
 लायां प्रथित पटिष्ठ । एष हि वेशवो मृद्घटिता मूर्तीरारचय्य धाधिनमासेऽ
 नुष्टीपमानां सन्ध्याम् (सांक्षी) अपि सदधाति स्म, यत्र सर्वगुणप्राही जय
 पुरनरेन्द्र धीरामसिंहोपि द्रष्टुमायाति स्म । अत एव च शने शनै 'सांक्षी
 घाले भट्टी' इति प्रसिद्धिरासीत् । एतेन कृता यद्द्वयो मूर्तयो विश्वेश्वरमन्दि
 रेपि सन्ति, या नृसिंहलीलायानद्यापि स्थाप्यन्ते । इंप्यांभरस्य आवेशत ।
 यस्य वेशवमहोदयस्य पुत्रद्वयनक्षोतिष्ठ ॥ ३० ॥

सो०-एष हि मोतीलाल,-दत्तक आसीत्केशवः ।

अस्य हि जीवनलाल,-सुन्दरलालाघात्मजौ ॥ ३१ ॥

एष वेशवो मोतीलालनामकस्य पितृव्यस्य दत्तशोऽभूदिति श्रुतो दत्ते
 पशुक्षे विदित भविष्यति । अस्य वेशवस्य ॥ ३१ ॥

दो०-अनयोरेव हि लघुतरः सुन्दरलालो नाम ।

लक्ष्मणभट्टाना पदं पश्चात्तदधिजगाम ॥ ३२ ॥

अनयोर्मध्ये लघुतर' । पश्चात्, लक्ष्मणभट्टाना स्वर्गामनोत्तरम् । तव,
 पदम् ॥ ३२ ॥

एतत्समयं मन्मतिर्धूमकेतुमवयाति ।

हेतुरभूत्कुलगौरवक्षये सकलविषयाऽति ॥ ३३ ॥

मम मति, एतस्य सुन्दरलालस्य स्थितिसमय धूमकेतुम् अवयाति जा
 नाति । य समय सकलविषया सकलप्रकारेण, अति अत्यन्तम् कुलगौरव-
 क्षये हेतुरभूत् ॥ ३३ ॥

सो०-विद्यादूरचरस्य, भङ्गाघूर्णितचेतसः ।

निपटजना हि निरस्य, सपरिजना लुलुढः श्रियम् ॥३४॥

विद्यागो दूरे यतमानस्य, विद्याशून्यस्येत्यर्थं । परिजनेन भूत्वादिपणैः
 सहिता निपटजना लुलुढिणा । निरस्य तिरस्कृत्य श्रिय लुलुढः ॥ ३४ ॥

क०—ग्रामगृहभारोप्येतदायत्तो वभूव ततो

लुण्ठनप्रवृत्तोऽभवदायुत्तोऽविलम्बितम्
सम्बन्धिनोऽन्येपि परिपाल्य ऋणजालममुं
गृहपरिपालनीयमेव विदधुर्द्वुतम् ।

परःशता ग्रन्थाः कैथित्क्रीता, अथ नीताः परै-
र्वस्त्रादिकसम्पदपनीता मन्त्रिणाऽद्भुतं
तत्सुन्दरलालशर्मणोऽसौ स्थितिकालो हन्त
मण्डनसुकीर्तिकृते कालोऽभूत्सुनिश्चितम् ॥ ३५ ॥

आयुत्तो भगिनीपतिः । ग्रामाणां गृहस्य च कार्यभारः एतस्य आयुत्तस्य
आयत्तोऽभूदिति स लुण्ठनप्रवृत्तोभूत् । अन्येपि मथुरादिवासिनः श्रीकृष्णजी-
भट्टप्रभृतयः, ऋणरूपं जालं परिपाल्य, स्वगृहे पाठनीयं अमुं विदधुः । ते हि
तं मथुरां निन्युस्तत्रैव च, ऋणं वर्धयामासुर्जयपुरे च राजद्वारेऽनुपस्थितिकृत-
मपराधं (तफावत) च । मन्त्रिणा वसति(वसई)ग्रामवास्येन वंशीधरेण
वस्त्र-पात्र-पुस्तकादिसंपत्तिः, अपनीता । मन्त्री संपदं वर्धयति, एष तु तां
हरतीत्यद्भुतम् । मंडनकवीन्द्रस्य सुकीर्तेः कृते । कालः अन्तरः ॥ ३५ ॥

दो०—व्ययोपि लघुरायो महास्तदपि ऋणं प्रायोजि ।

ग्रामे बुन्दिनियोजिते विन्दुरेव समयोजि ॥ ३६ ॥

विन्दुः शून्यम् । ग्रामो हारित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वसतिग्रामे वस्तुचयमनयन्मन्त्री न्यस्य ।

एकं द्वे त्रीण्ययमधाद् गृहे गणनमेतस्य ॥ ३७ ॥

मङ्गामत्त एष 'एक दो तीन' इत्यादि गणयति स्म, तत्रोपेक्षेयम् ॥ ३७ ॥

व्यसनखण्डपतितस्ततः सोर्यं सुवहु दिदेव ।

मण्डनकुलमण्डनकरिं कीर्तिमखण्डयदेव ॥ ३८ ॥

एवं किल देवर्षिकुलभानौ घनपिहिते हि ।

तैलङ्गाङ्गणमिदमभूत्किञ्चित्तिमिरविलेहि ॥ ३९ ॥

देवर्षीणां कुलरूपे भानौ । ग्रन्थकर्तुरयदंकोयम् । विपत्तिरूपेण घनेन पिहिते ।
एतद्व्यान्तीयतैलङ्गाङ्गणं तिमिराश्रान्तमभूत् । प्रायो मथुरादिवासिनस्तैलङ्गभद्राः
शुष्काभिमानमूलिकामव्यवस्थां जातौ प्रवर्तयामासुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

मथुरामण्डलवासिनः सन्धिमिमं समवाप्य ।

व्यजृम्भन्त जात्यङ्गणे नेत्रभावमास्याप्य ॥ ४० ॥

मथुराप्राग्वासाः सजातीया इममन्धकाराचसरं प्राप्य, नेत्रस्य आस्याप्य,
श्रुत एव कल्पयित्वा न तु तस्यसंमत्या । जात्यङ्गणे व्यजृम्भन्त स्वकीयं मा-
हात्म्यं प्रकटयामासुः । भाषाप्रसिद्धं 'पञ्चायं' विशेषेण प्राप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

एवं सुबहु विचेष्ट्य स हि मुनिशरफणिविधुनाम्नि ।

वर्षे, ननु नाधिकवयाः प्रयाति स सुरघाम्नि ॥ ४१ ॥

१९५० तमे विक्रमसंवत्सरे । नाधिकवयाश्चत्वारिंशद्दशपांणामासद्यः ॥ ४१ ॥

मथुरानाथः (एतद्ग्रन्थकर्ता)

असंततौ तस्मिन् गते मतेन सकलकुलस्य ।

पौत्रः प्रभुरभवत्पदे श्रीलक्ष्मीनाथस्य ॥ ४२ ॥

तस्मिन् सुन्दरलाले, असंततिके गृते, श्रीलक्ष्मीनाथपौत्रः तस्य पदे
प्रभुरधिकारी अभवत् ॥ ४२ ॥

परं श्यामलालस्तदा सुन्दरलालपदाय ।

लोकानां दुर्मन्त्रणात्सज्जोऽभूदहाय ॥ ४३ ॥

सुन्दरलालपदं ग्रहीतुम् । भ्रष्टाय इदिति, सज्जः सप्तदशोऽभवत् ॥ ४३ ॥

क०—श्रीमञ्जुनीलालतनयेषु छोटेलाल इति
 तनयो द्वितीयोऽभवत्पूजाजपभाजनम्
 तस्मात्संभूय सुतः प्राक्तनकवित्वगृहं
 श्रीबालमुकुन्द इति, योऽधात्पितृशासनम् ।
 तसाद्दुदभृतां रामकृष्णश्यामलालौ सुतौ
 विनयान्वितौ यौ विदधाते नयपालनं
 ज्यायानेनयोर्वे श्रीमद्रामकृष्णनामाऽधुना
 कामान्कृष्णकथयैव वहति विवाधनम् ॥ ४४ ॥

श्यामलालस्य वंशक्रममाह—श्रीमञ्जुनीलालस्य (ब्रजपादस्य) तनयेषु ।
 देवपूजायां जपेप्येवासक्तः । प्राक्तनानां कवित्वच्छन्दसां गृहम् धाकरः । बहूनि
 कवित्वानि तस्य कण्ठस्थान्यासन्नित्यर्थः । यः पितृशासनम् अधात्, अर्थात्सोपि
 पितृवत् केवलं पूजाजपभाजनमेव समूयेत्यर्थः । एतयोः पूर्वोक्तयोः रामकृष्ण-
 श्यामलालयोर्मध्ये ज्यायान् । विवाधनं निर्वाधम् । कृष्णकथयैव कामान्
 पूरयति । पौराणिक इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

दो०—मदनमोहनस्तत्सुतो विनयभूमिरभिभाति ।

तस्य हि राधेश्याम इति तनयो मुदं ददाति ॥ ४५ ॥

तस्य रामकृष्णस्य सुतो मदनमोहनः । तस्य मदनमोहनस्य तनयो
 राधेश्यामः ॥ ४५ ॥

रामकृष्णतो लघुतरः श्यामलाल इति नाम ।

काममगुष्मिन्नवसरे वाममतिं प्रजगाम ॥ ४६ ॥

कामं यथेच्छं वाममुदिं जगाम ॥ ४६ ॥

सोयं सामसद्भुक्तिभिर्दामदर्शनेनापि ।

वंशिना हि शुभशंसिना तूर्णान्भावमवापि ॥ ४७ ॥

सोयं श्यामलालः सामोपायैः सदुक्तिभिश्च । दाशो बन्धनस्य दर्शनेन,
अर्थात् एवंविधाम् ऋणयद्गुलां जीविकानधिकृत्य किं परित्यजसीति बन्धन-
भयप्रदर्शनेन । लोकरप्रतिज्ञानां 'दामानां' मुद्राणां दर्शनेन च किञ्चिद् द्रव्यं
दावेत्यर्थः । अहं तव शुभानुभवायी भवामीति शंतिना वंशीधरेण तूर्णोभावं
प्रापितः, दामित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अन्ततस्तु सुसमन्ततः सकलसंमतेनैव ।

लक्ष्मीनाथमहात्मनां पाँत्रोऽध्यासिष्टैव ॥ ४८ ॥

सुसमन्ततः परितः । अध्यासिष्टैव, सुन्दरलालस्थानेऽधिकृतो षभूयैपेति
भावः ॥ ४८ ॥

सो०—बुधद्वारकानाथ,—तनुजो हनुजो नतशिराः ।

सोयं मधुरानाथ उपनयते रचनामिमाम् ॥ ४९ ॥

अनुजो लघुः, बुधद्वारकानाथस्य तनुजः । गुणिनां सेषायां नतशिर
सोयं मधुरानाथ इमां रचनामुपनयते ॥ ४९ ॥

क०—श्रीमद्भजपालतनयेषु यस्तृतीयोऽभव-

चातुर्येऽद्वितीयो वासुदेव इत्यथारख्यया

काव्यमार्मिकस्य यस्य कोविदेषु ख्यातिरभू-

दामोदरमन्दिरे हि भागवतव्याख्यया ।

तस्य त्रिषु पुत्रेष्वभूज्येष्ठो रघुनाथ इति

पुत्रस्तु कनिष्ठोऽभवत्कल्याणेत्युपाह्वया

मध्यमः सुतोयमभून्मान्यजनमध्यमणि-

लक्ष्मीनाथनामा कीर्तिवामादयितः श्रिया ॥ ५० ॥

मधुरानाथस्य वंशक्रमं प्रकटयति—अथ भजपालतनयेषु आख्यया वासु-
देव इति यस्तृतीयोभवत् । काव्यविषये मार्मिकस्य यस्य दामोदरमन्दिरे
भागवतस्य व्याख्यया (कथया) कोविदेषु ख्यातिरभूत् । एष हि समाह-

जयसिंहदेवस्य (वृतीयस्य) समये, सवाईरामसिंहदेवस्य च (द्वितीयस्य) समये वर्तमान आसीत् । अस्य हि 'राधारूपचरित्रचन्द्रिका, दादू-दयालचरित्रचन्द्रिका, नरसिंहरवर्णनम्, मुक्तककवित्वानि च प्राप्यन्ते । प्रभू-तविस्तरेपि तद्वचनादर्शभूतमेकं कविरत्नमधस्तादुद्ध्रियते—

“विहरत राधारूप चंद्र निजमन्दिरमें
कोटिरतिकामसुधराई सुभ सरसैं
अरस परस नैन मधुष मुखारविंद,
लायनि अपार मकरंदकन परसैं ।
रतिरसवारी कलाकलित करोरनसों
'वासुदेव' सुंदर अनोखे रंग दरसैं
चंचला चपल, चार सुधाचन आपसमें
आनँदसो नेहके अछेह मेह बरसैं ॥७॥”

तस्य वासुदेवस्य । मान्यजनानां मध्ये मध्यमणिः (तरलः), श्रिया लक्ष्म्या, कीर्तिरूपाया वामाया दयितः, लक्ष्मीनाथनामाभूत् ॥ ५० ॥

नैपुणनिबद्धा येषामेकलयबद्धा कथा
रोचते स श्रद्धाघतां मनसि मनोज्ञेयम्
सौष्ठवनिबद्धसर्वकार्याणामुदारहृदां
येषां दिनचर्या लोकचातुर्यानुकूलेयम् ।
भूरिपरिवारपुयां प्रवलप्रभावजुषां
जातिरपि येषां नता नानृता प्रशंसेयं
बहुलकलागृहान् कवीन्द्रकुलकीर्तिवहान्
लक्ष्मीनाथप्रथितपितामहान् प्रशंसेयम् ॥ ५१ ॥

एकलयेन एकस्वरक्रमेण बद्धा । सौष्ठवनिबद्ध०—येषां प्रत्येककार्याणि सौष्ठ-ययुक्तान्यासन् । तथैव चात्मनो धालान् शिक्षयन्ति सः । द्रव्यभ्यये येषां हृदयमत्युदारमासीत् । अत एव आत्मनो विस्तृतस्य कुटुम्बस्य, भ्रातुः कुटु-

न्यस्य च, बहवो विवाहादयः प्रस्तावाः श्लाघ्यरीत्या कृताः । आत्मनो निजपु-
त्रीणां च भूरिपरिवारं पुष्पन्ति तेषाम् । येषां स्वाभाविकगौरवेण जातिरपि
येषां येभ्यो नता । संप्रदानस्य शेषत्वेन पृष्टी । अत एव ते आत्मनो जीवन-
काले मधुरादिमण्डलवास्तव्येभ्यः सजातीयेभ्यो न कदाचिदपि वैगुण्येपि संकु-
चन्ति स्म । जात्यां प्रसिद्धा तेषां 'सपादहस्तमिता उपानव' । इति इयं प्रशंसा
न अनृता । चित्र-गान-स्वापत्न-भूर्तिनिर्माणादिवहुलरुलायुक्तान् । अहं
प्रशंसेयम् । लिङ् ॥ ५१ ॥

सो०-धुधवरचिंमनलाल-सुत-जगदीशकवेः सुतौ ।

श्रीमन्मोतीलाल इह हि लडैँतीलाल इति ॥ ५२ ॥

देवर्षिवासुदेवस्य वंशक्रममाह—चिंमनलालसुतस्य कविवरजगदीशस्य
(पूर्वप्रोक्तस्य) मोतीलाल-लडैँतीलाल इति द्वौ सुतौ ॥ ५२ ॥

तत्र हि मोतीलाल, -सुतः केशवः समभवत् ।

अथ च लडैँतीलाल, -सुतः श्यामलालोऽभवत् ॥ ५३ ॥

मोतीलालस्य स्थाने केशवो दत्तकोऽभवदिति पूर्वमुक्तमेव ॥ ५३ ॥

दो०-असुते तस्मिन् स्वर्गते श्रीमद्रघुनाथो हि ।

वासुदेवतनयोऽश्रयत्पदं ततो ज्येष्ठो हि ॥ ५४ ॥

तस्मिन् श्यामलाले । ततश्चदनन्तरं ज्येष्ठो वासुदेवतनयो रघुनाथः श्याम-
लालस्थानमध्वयत् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नप्यसुते गते श्रीमत्कल्याणो हि ।

ज्येष्ठपदेऽतिष्ठन्मनो यस्यासीदतिरोहि ॥ ५५ ॥

तस्मिन् रघुनाथेऽप्यसुते गते । ज्येष्ठस्य भ्रातुः पदे कल्याणोऽतिष्ठत् । यस्य
कल्याणस्य मनः अतिरोहि अत्यारूढम् (अत्युन्नतम्) आसीत् । स शेष-
विधो विद्यास्ती आसीद् षडयमुपानहोर्मध्ये पुष्पस्तारसौरभं (इयं) ददाति
स्योति ध्रुयते । आसीत्स हि रामसिंहदेवानाम् (अर्वाचीनानाम्) समये ।
पुष्पकुटुम्बस्यापि भारो बहुकालं छद्मीनाथमहाभागैरेव निर्युहः ॥ ५५ ॥

सो०—तत्तनया राजन्ति, विनतविनोदीलाल इति ।

कवितां ये कलयन्ति, विद्यान्तरविज्ञा अपि हि ॥५६॥

विद्यान्तरे इङ्गलिश-पारसीकादिभाषासाहित्ये विज्ञा अपि प्रजभाषाकवितां कुर्वन्ति । श्रीमते मानसिंहमहाराजस्य शैवराज्यावसरे रायसाहयमुंशीना-नगरामजीमहोदयवितीर्णं सुवर्णपदकं 'कविमण्डल' द्वारा तैरधिगतम् (उत्त-मसमस्यापूर्तिकृते) ॥ ५६ ॥

दो०—मनमोहन-ब्रजमोहनौ तत्तनयौ लसतोऽद्य ।

यौ विद्याध्ययने रतौ श्रमायासमपनोद्य ॥ ५७ ॥

श्रमजनितम्, आयासं खेदमपनोद्य अविगणय्य ॥ ५७ ॥

क०—मध्यमोपि सर्वोत्तमो लक्ष्मीनाथविज्ञोऽभव-

द्यं हि गुणाभिज्ञो जनोऽजस्रं समुपाश्रयत्

श्रीद्वारकानाथ-बदरीनाथौ वरिष्ठौ सुतौ

तस्य हि केदारनाथ इति चरमोऽभवत् ।

यस्य हि केदारनाथसुकवेः श्रीनाथः सुतो

दामोदरमन्दिरे प्रवक्ति कथां पूर्ववत्

तस्य स्वरबन्धसुप्रशस्यकथाप्रक्रमस्य

गोपी-गोड्डुलादि भाति पुत्रवृन्दमर्थवत् ॥ ५८ ॥

गुणाभिज्ञः—कथा-दाक्षिण्यादिगुणगौरववेदी जनोऽहर्निशं सेवते स । सुक-विरिति विशेषणेन तेषां भाषाकविखपाटवं सूचितम् । जयपुरशिक्षाविभागा-दुपलब्धसाहित्यशास्त्रियदका इमे प्रजभाषायाः कवितायामपि निपुणा आसन् । पूर्ववत्-यथा पूर्वं पूर्वजाः कथयन्ति स तथा, अनेन अस्याः कथायाः पारम्परिकीत्वं सूचितम् । स्वरबन्धेन एकलयेन सुप्रशस्यः कथाप्रक्रमः कथाबन्धो यस्य तस्य । गोपीनाथ-गोड्डुलनाथ-सीताराम-राजेन्द्र इत्यादि । अर्थवत् अनुगतार्थम् ॥ ५८ ॥

सो०-श्रीमल्लक्ष्मीनाथ,-मध्यमतनयो विनयवान् ।

श्रीमद्वदरीनाथ,-नामा नन्दति नीतिमान् ॥ ५९ ॥

श्रीमल्लक्ष्मीनाथस्य कनिष्ठपुत्रस्य वंशमुक्त्वा आद्ययोः पुत्रयोर्विषये आह—
श्रीमल्लक्ष्मीनाथस्य मध्यमस्तनय इति । नीतिमान् आचारनीतौ व्ययहारे च
कुशलः ॥ ५९ ॥

परवैचन्दः—

शास्त्रमार्भिकान् कुशलान् बहुलकलासु ।

वदरीनाथपितृव्यान् स्तौमि तदाशु ॥ ६० ॥

ज्योतिषशास्त्रे शिरोमणिसूर्यसिद्धान्तपर्यन्ताध्ययनान्, काव्यसाहित्ययो-
निसंगमार्भिकान् । चित्र-स्थापत्य-संगीत-मूर्ति-निर्माणादिवहुषु कलासु ६०

सो०-ज्यायान् सुत उदियाय, चुधो द्वारकानाथ इति ।

यस्य विपुलविनयाय, विद्यादिकमभवत्सदा ॥ ६१ ॥

लक्ष्मीनाथस्य ज्येष्ठसुतो द्वारकानाथ इत्युदियाय । यस्य विद्यादिकं विपु-
लविनयायाभवत् ॥ ६१ ॥

क०-शान्तिचर्ययैव येषां जीवनं व्यतीतमभूद्—

दुःखं न प्रतीतमभूद् भूयो भूरिविभ्रामि

वयसि वियाति शनैस्तावान् शम आसीद्यतः

संपदि विपदि तुल्यभावान् वरिवस्यामि ।

श्रीभागवतादिचर्चाव्ययितसमस्तायुषो

निर्भरनिरस्ताखिलवाञ्छानिहाध्यस्यामि

निखिलनरेषु निरुपाधिनिर्मलाचरणान्

श्रीद्वारकानाथतातचरणान् नमस्यामि ॥ ६२ ॥

भूरि विभ्रमयति संसारे घूर्णयति तादृशं दुःखं येन प्रतीतम् । उपाजेन-
रक्षणध्ययादिविषयिणी घनचिन्ता वासना च जगति भ्रामयति, पृतरसर्व

नासीत्तेषाम् । पूर्वं पितुरधीनमासीद् गृहम्, अनन्तरं तु पुत्रसात्कृतमिति
सांसारिकप्रपञ्चस्तैर्नानुभूत इत्यर्थः । शनैरेयसि गच्छति सति । मृतावती
शान्तिरासीत्, यद् प्रामादीनां धनं गृहे आयाति स्म, तस्य सुखमपि नाम-
वदेवं यदि गृहे भोजनस्याप्यभावोऽभवत्तत्कृतकेशोपि नासीत्, इत्यादिना
स्थालीपुलाकन्यायेन संपद्विपदोस्तुल्यभावान् तान् वरिवस्यामि पूजयामि ।
श्रीभागवतं प्रतिदिनपाठेन कण्ठस्थप्रारयमभवत् । अभ्यस्यामि, उत्तमगृह-
निवासे उत्तमवस्त्रपरिधाने भोजनादिषु च तेषां या वाञ्छा नाभवत्तामिदानीं
सूक्ष्मविचारेण स्थिरीकरोमि, निरीहत्वात्तेषाम् ॥ ६२ ॥

दो०—ज्येष्ठस्तत्तनयो हि यो रमानाथ इति भाति ।

ज्येष्ठः स हि मे सोदरो वर्णनमिदमुपयाति ॥ ६३ ॥

संप्रदायसिद्धान्तानुसारं श्रीमद्भागवत-

गीतादिकथां तामवधार्य परं प्रीयतां

यन्निर्मितशुद्धाद्वैतदर्शनादिग्रन्थान् वीक्ष्य

वेदान्तविमर्शनादिवैदुष्यं प्रतीयताम् ।

स्वाभाविकसरसकवित्वात्क्रमनीयः सतां

भाषणैः सभासु स्तवनीयः सोयमीयतां

मोहमयीमण्डितमहिममहनीयतमः

पण्डितश्रीरमानाथशास्त्री परिचीयताम् ॥ ६४ ॥

विशिष्टाद्वैतवादिनामिदमत्र मतम्, अद्वैतवादिनः शाङ्करास्त्वेवमभिप्रयन्ति
शुद्धाद्वैतवादिनो बालुभास्त्वेवं साधयन्तीत्यादि पृथक् पृथक् संप्रदाय-सिद्धान्तानामनुसारम् श्रीमद्भागवतस्य गीताया अन्येषां च भक्तिविषयपोषकाणां,
धर्मग्रन्थानां कथाम् । यथा इत्र जयपुरे श्रीभागवतस्य गीतायाश्च कथा
पूर्वविदोपणविशिष्टा आविता । इमे ग्रन्था भयावधि प्रकाशिताः—

शुद्धाद्वैतदर्शनम् (भागवतम्, हिन्दीभाषायां यत्र संप्रदायसिद्धान्ताः
प्रकाशिताः), श्रीमद्ब्रह्मसंहितायां योऽहंश्रुत्यानां हिन्दी भाषानुवादः, सेवा-

कौमुदी-गीतातात्पर्यं-न्यासादेशादिभाषान्तरम्, छान्दोग्योपनिषदाख्यम् (संस्कृते), स्तुतिपारिजातः, दर्शनादर्शः, रासलीलाकाव्यम्, दुःखिनी याछा (संस्कृतोपन्यासः) । शुद्धाद्वैतसिद्धान्तसारः, श्रीमद्ब्रह्मभाष्यः (जीवन-परितम्), राधाकृष्णतरङ्गम्, ब्रह्मसंबन्धः, भादयो ग्रन्था हिन्दीभाषायाम् । शुद्धाद्वैतदर्शन-छान्दोग्योपनिषदाख्यप्रभृतिभि-ग्रन्थैर्वेदान्तविचारे तस्य पाण्डित्यं पुष्यताम् ।

तेषां कविता स्वाभाविकी एव विलोक्यते । यदा हि ग्रन्थानां यथावदध्य-यनं न कृतं तदैव कवितायां साधीयसी प्रवृत्तिरासीरसा च कविता सरसा भवति । विना हि पूर्वप्रतिभां न भवत्यनुपहसनीया कवितेति स्वाभाविकस-रसकवितासतामभिलषणीयः । एतन्निर्मितं रासविलासः, दुःखिनी याछा चेति पद्यगद्यमयं काव्यद्वयं जयपुरापुरा प्रचारिते संस्कृतरसाकरंशतः प्रकाशितम् । अन्यान्यानि च समये समये 'मङ्गलादासन' प्रभृति लघुपुस्त-केषु तदीयकाव्यानि प्रकाशितानि । मोहमयीनगरे स्वपाण्डित्यवैभवेन मण्डितो यो महिमा तेन श्लाघनीयतमः । मोहमयीतटसे सुदूरदेशेपि स्वगु-णगारिण्या स्यात्ततम इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

दो०-तत्तनुजो व्रजनाथ इति स्मरिसरणिमनुयाति ।

इंग्लिशसंस्कृतकृतमुखो लेखपटुः प्रतिभाति ॥ ६५ ॥

तस्य रमानाथशास्त्रिणः पुत्रः । कृतमुखः कुशलः । लेखेषु सामायिकहि-न्दीपत्रेषु प्रकाशनीयेषु निबन्धेषु पटुः । 'व्रजनाथरमानाथशास्त्री' इति नाम्ना 'माधुरी'प्रभृतिपत्रेषु प्रकाशयन्ते तलेसाः । 'श्रीमद्ब्रह्मभाष्यं और उनके सिद्धान्त'नामको विशिष्टो ग्रन्थो ज्ञानेन निर्माय पुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालय-प्रकाशितः । धर्मं हि वेत्तुःशारीयविद्यालयेन पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितः ॥ ६५ ॥

लघुद्वारकानाथबुधतनयो ननु योज्जल्यि ।

मण्डनरूपिकुलमन्दिरे स हि सकलैः समकल्पि ॥ ६६ ॥

अञ्जल्यि कथितः । मण्डनकविगृहे समकल्पि, दत्तकार्येन नियमितः ॥ ६६ ॥

लुण्ठकलोकविलुण्ठिते केवलनिलये नाम ।

पितामहोद्योगादहो स्वत्वं सोधिजगाम ॥ ६७ ॥

केवलनिलये वस्त्रभाण्डादिसामग्रीशून्ये गृहे । तत्र हि समाजंन्यपि
क्रीत्वा स्थापिताभूदित्यत्र नातिशयोक्ति ॥ ६७ ॥

यद् गृहभंशीकृतमभृद्वंशीरुकरुमलेन ।

तस्मिन् तृणमपि संभवेदिति मान्यं वत् केन ॥ ६८ ॥

अंशीकृत स्वभागभुक्त वेन निर्धारितम् । वशी वसतिवास्त्रभ्यो वशीघर
॥ ६८ ॥

केशवकेशविपाटकं वंशिनमिममनुमात् ।

‘सत्तृणमत्ति’ दृष्टान्तमिव मूर्तिमन्तमत्रयात् ॥ ६९ ॥

केशानामपि लुब्धक सर्वस्वापहारकमित्यर्थ । कौमुदीस्यस्य ‘तृणमप्यप-
रित्यज्य सत्तृणमत्ति’ इत्यस्य मूर्तिमन्त दृष्टान्तमिव भवयात् ज्ञानीत् ॥ ६९ ॥

अप्रवन्धनिर्वन्धमथ ऋणदृढवन्धमत्राप्य ।

पङ्कमत्रतां सर्वथा ग्रामगणः समत्राप ॥ ७० ॥

निर्वन्धम् प्रतिवन्धम् । ऋणकृतम् उन्नते दृढ प्रतिवन्धन च प्राप्य ॥ ७० ॥

निःसंकोचं सर्वतोप्युत्कोचं परिगृह्य ।

द्विगुणं त्रिगुणं कृतमृणं सचिन्मैमियो विगृह्य ॥ ७१ ॥

मिथ कुटुम्बसन्धनिधि साक, तथा परस्पर क्लृप्तश्च ॥ ७१ ॥

अर्द्धाधिकहीनो ह्यभूदायो, व्ययस्त्वमर्द्धि ।

लुण्ठाकाधिष्ठितमभृद् गेहं विपिनस्पद्धि ॥ ७२ ॥

एवमायमुत्समर्द्धने व्ययविवर्द्धनेऽहेतु ।

उपविंशतिसाहस्रकं किमृणं सहजमर्पतु ? ॥ ७३ ॥

आयस्य मुत्ताना द्वाराणा मर्द्धने प्रनिरोधने सति । अहेतु (क्रियाविशेष
णम्) । विंशतिसहस्रसनिहितम् ॥ ७३ ॥

यानि राजमुद्राङ्कितान्यवनीशैरार्षन्त ।

तानि दानपत्राप्यपि न्यासीकृतानि हन्त ॥ ७४ ॥

दानपत्रानि ग्रामदानपत्रानि (पहा) । आर्षन्त अर्पयन्त ॥ ७४ ॥

मण्डनकुलनौका प्रकटमेवं भ्रमिमुखमाप ।

पितामहं मातुलमयं कर्णधारमध्याप ॥ ७५ ॥

भ्रमिमुखं आवर्तंमुखम् (भँवर) । अयं पितामहं तत्तुलं च कर्णधारं प्राप ॥ ७५ ॥

पितामहैराश्वास्य स हि विद्यायां समयोजि ।

निजमृणमनुपादाय वत तद्वृणशोधनेऽयोजि ॥ ७६ ॥

अभियोगादिद्वारा संजातं सुन्दरलालोपरिभवं स्वीयमृणम् संपूर्णम् अगृहीत्वा (किंचिदंशतो गृहीत्वा) । तस्य मञ्जुनाथस्य ऋणशोधने । अयोजि युज्यते स्म ॥ ७६ ॥

क०-काशीनाथशास्त्रिभिः प्रदर्शितप्रथमपथो

वर्द्धितमनोरथोऽनुमेने तत्प्रशासनं

कौमुदीं मनोरमां सरत्नमथ शेखरं च

श्रीमद्हरिदत्तेभ्यः पपाठ दृढितासनम् ।

मञ्जुनाथ एव लक्ष्मीनाथशास्त्रिसविधतोपि

शेखरेथ कौमुद्यां विवेद वादशासनम्

एवं लक्ष्मीनाथशास्त्रिचरणानुकम्पावला-

द्भाष्यावधि संपादयामास शब्दशासनम् ॥ ७७ ॥

काशीनाथशास्त्रिणां परिचयो जयपुरपण्डितवर्णने द्रष्टव्यः । प्रदर्शितः प्रथमः पन्था मार्गो यस्मै सः । सिद्धान्तकौमुदीम्, वादुरलसहितां मनोरमां च । शेखरं परिभाषेन्दुशेखरम् । धीहरिदत्तसामाणो मैथिलो जयपुरराजगुरवः एवं राजकीयसंस्कारकालेने व्याकरणद्वितीयाध्यापका अभूयन् । व्याकरणा-

तिरिक्त काव्यसाहित्यादिष्वपि कृतमुखाना येषामनुजाश्च द्रुतशर्मणं
साम्प्रत व्याकरणाध्यापनप्रधानपदमधितिष्ठन्ति, यपरिचय पूर्व दत्त ।
दृढित भासन यस्मिन् कर्मणि यथा भवति तथा । द्वादशासन शास्त्राथप्रक्रिया
जटाजूटादिटीकाप्रथपरिष्कारमित्यथ । सपाद्यामास अधिजगे । श्रीमह
क्ष्मीनाथशास्त्रिचरणाना श्रीकृष्णशास्त्रिणा च परिचय पूर्व द्रष्टव्य ॥ ७७ ॥

सो०-व्यनयन् गोपीनाथ,-दाधीचाः काव्येष्वमुम् ।

समधिकसदयदृशाऽथ, काव्यमर्म समबोधयन् ॥ ७८ ॥

व्यनयन शिक्षितमकुर्वन् । नौगल्योपरहा श्रीगोपीनाथदाधीचा पूर्व
राजकीयसस्कृतकालेजे साहित्यशास्त्रस्य द्वितीयाध्यापका अभूवन् । एतेषाम
न्वययोजनपाठ्य काव्यमर्मपरिज्ञान च सुप्रसिद्ध जयपुरविद्वत्सु । 'स्वानुभ
वसार' 'उपदेशामृतवटी प्रभृतयस्तद्ग्रन्था प्रकाशिता, माधवविजय'
प्रभृतीनि कानिचित्पुस्तकान्यप्रकाशितान्यपि सन्ति । एतेषा तनया श्रील
क्ष्मीनाथदाधीचास्तस्थाने सप्रति पाठशाळायामध्यापयन्ति, यपरिचय
पूर्व दत्त । समधिकसदयदृशा-अन्यविद्यार्थिनामपेक्षया अधिककरणाद्रंया
दृष्ट्या ॥ ७८ ॥

विद्यावाक्पति मान्य-,मधुसूदनकरुणादृशा ।

सकलतुधीसंमान्य,-साख्यतत्त्वमयमधिजगे ॥ ७९ ॥

श्रीमन्मधुसूदनचरणाना परिचयोपि पूर्व दत्त । सकलतुधीभि समान्य
यसाख्यशास्त्र तत्त्वम् ॥ ७९ ॥

दो०-कृष्णशास्त्रिसविधे सविधि साहित्यं स शिशील ।

श्रुताभ्यासप्रतिभायुता कविता समुन्मिल ॥ ८० ॥

श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन-अभ्यासेन कवितानिर्माणपरिश्रमेण, प्रतिभा च
युता । समुन्मिल अभिव्यक्ताऽभवत् ॥ ८० ॥

वाल्यादेव कवित्वपथपरिचयमयमानायि ।

मातुलैः स महिमाऽतुलैः, तत्त्वमस्य समदायि ॥ ८१ ॥

अथ कवित्वपरिचयम् आनायि प्रापित । महिम्ना अतुलेरनुपमे । अस्य
काव्यनिर्माणस्य, तद्य समदायि दत्त प्रयोधितमित्यर्थ ॥ ८१ ॥

क०-भारतमार्तण्डशिष्यवर्यान् प्राच्यचर्याचणान्
वेत्ति बहुविज्ञान् पुष्टिमार्गेऽधुना धन्येऽहं
शीघ्रकव्युपाधिमाननीयान् शब्दशय्याशालि-
श्रौढरचनायामद्वितीयानद्य मन्येऽहम् ।
मञ्जुनाथमातुलानमायवत्सलानपि तान्
जाने नयनिस्तुलान् निमन्धे जातिजन्येऽहं
मर्यादानुसारि-सांप्रदायिकसपर्यान् सदा
श्रीनन्दकिशोरशास्त्रिवर्यान् बहु मन्येहम् ॥ ८२ ॥

सहस्रावधानिप्रवर-भारतमार्तण्डपञ्चनदीधीगोवर्द्धनशर्माण (५ गहू
लालाजीति प्रसिद्धा) तैलङ्गा कच्छप्रान्ते (१९०१ तमे विक्रमाब्दे) जन्म
लेभिरे । एते हि जन्मान्धा अपि अतिपुद्धिमन्तोऽलौकिकविद्यानिधयोऽभू-
वन् । शतावधौ साधयित्वा प्रमेण सहस्रावधानपर्यन्तमिमे चकिरे । एते
पामलौकिकपाण्डित्यसन्तुष्टै कारीकलकत्तादिनागरपण्डितै वेदान्तभट्टाचार्य-
भारतमार्तण्ड शीघ्रकवि प्रभृतय उपाधयो ददिरे । एतेपामघावधिप्रकाशिता
ग्रन्था — भारतशक्ति (प्राभजनस्य टीका) सत्सिद्धान्तमार्तण्ड -वेदान्त
चिन्तामणि, कृष्णाभिसार । अप्रकाशितास्तु उपनिषद्भाष्याणि शुद्धाद्वैत-
चन्द्रोदयप्रभृतय । एतेपामेव महाभागानामिमे प्रधानशिष्या । भक्ति
नौका प्रदाय जीवाना ससारसागरतारकतया धन्ये, पुष्टिमार्गे बहुभाचार्य-
प्रचारितयैष्णवसंप्रदाये । एतेषा रचना, प्रतिपण्मास नाथद्वारस्यतिलका-
पित्तगोस्वामिनां तामुतानां च जन्मोत्सवसमये मार्मिकाणा विदुषा हृदयमा-
नन्दयति । प्रचार्येते धेभि (टिप्पणी) ति प्रसिद्धसुरस्यदिवससूचक पञ्चाङ्ग
नाथद्वारात् । इमे तत्रत्यगोस्वामितिलकतायानपाठयन्, साप्रत तत्र 'विद्या
विभागे'ऽधिष्ठिता सन्ति । अमाय निर्व्याज वासलान् । जातिजनिते निमन्धे

(द्वैविध्ये 'तड') नयनिरस्तुलान् नीतौ निरुपमान् । बह्वमसंप्रदायप्रसिद्धा
या मर्यादा धार्मिकपद्धतिस्तदनुसारिणी सपर्यां सेवा येषां तान् । तथा च
मथुरायां 'श्रीनाथजीकीं वैठक' इति प्रसिद्धं श्रीनाथमन्दिरं, तत्रत्या सेवा
घानेन सूच्यते । इमेऽपि विंशतिपरिमितान्यवधानानि चक्रुः । तत्कालं सम-
स्यादिपूर्त्या 'श्रीप्रकविः' इत्युपाधिमिमे प्रत्यक्षयन्ति ॥ ८२ ॥

सो०—तत्साहाय्यमवाप्य, विद्यायामिव बहुविधे ।

व्यवहारेऽप्ययमाप, लब्धुं परिचयमवसरम् ॥ ८३ ॥

तेषां नन्दकिशोरशास्त्रिणां साहाय्यं प्राप्य, विद्यायामिव बहुविधे व्यव-
हारेपि परिचयं लब्धुमवसरं प्रापेति योजना ॥ ८३ ॥

दो०—भाग्यं बुद्धिमथावसरमासाद्य प्रयतेन ।

शनैः शनैः खण्डितमहो ऋणजालं तदनेन ॥ ८४ ॥

अवसरं अनुकूलं कालम् । प्रयतेन प्रयत्नतत्परेण । तद् ऋणजालम्,
अनेन (मथुरानाथेन) खण्डितम् समापितम् ॥ ८४ ॥

मातुलादिसंबन्धिनामन्येषां च ऋणानि ।

पितामहानुग्रहवशात्सर्वाण्यपि दलितानि ॥ ८५ ॥

यथाक्रमं निजमतिबलादायसमृद्धिरकारि ।

स्वजनेष्वेव कोविदगणे गौरवमपि समचारि ॥ ८६ ॥

आयस्य समृद्धिः कृता । स्वजनेषु जातिसमाजे, कोविदगणे विद्वन्मण्डले
च, गौरवं प्रतिष्ठा समचारि स्थापिता ॥ ८६ ॥

पारम्परिकं जीर्णगृहमामूलाभिरमायि ।

परःसहस्रै रूष्यकैरन्यद् गृहमक्रायि ॥ ८७ ॥

अन्यद् 'नागरपादास्यं गृहम्' क्रीतम् ॥ ८७ ॥

एवं शनकैरात्मपद-गौरवगुणोचितानि ।

साधनानि सर्वाण्यहो सम्यक् संघटितानि ॥ ८८ ॥

आत्मनः स्थानस्य, प्रतिष्ठायाश्चोचितानि । संघटितानि आयोजितानि ॥८८॥

सम्प्रति गुणगौरवविदो विज्ञाः स्नेहमयन्ति ।

उचराजकीया जना विनयाद्वरिवस्यन्ति ॥ ८९ ॥

राजकीया उच्चपदाधिकारिणः । वरिवस्यन्ति सखुर्यन्ति ॥ ८९ ॥

कुटिलोपि च बहिरभिनयन्विनयं संमुखमेति ।

ध्रुवमिदमनुकूले विधौ सर्वं सहजमुदेति ॥ ९० ॥

अन्तः कुटिलोपि बहिर्विनयमभिनयन् नाट्यसंमुखमेति । अनेन विधे-
रानुपूर्व्यं सूच्यते ॥ ९० ॥

सहृदयसुजनसहायताभाष्य मतिं स दधार ।

नवहिन्दीसाहित्यवरविद्यालयं चभार ॥ ९१ ॥

आ-भाष्य, आरूपपूर्वकादामोतेर्ल्यप् । नवहिन्दीसाहित्य०—‘हिन्दीसाहि-
त्यरात्रिपाठशाला’नामको हिन्दीविद्यालय आरूपविद्यालयस्य समीप एव
पर्यति । अत्र हि हिन्दीसाहित्यसंमेलनतो नियमितानां ‘प्रथमा-मध्यमा-
उत्तमा-’परीक्षाणां ग्रन्था नियमानुसारं पाठ्यन्ते । दशाधिका अध्यापका
अत्र प्रेरणाऽध्यापयन्ति । तेषु बहव एवाध्यापिकाः । वर्षद्वयाज्यपुरराज्यतो-
प्यस्य शिक्षाविभागद्वारा चलारिंशन्मुद्राः प्रतिमासमार्थिकसाहाय्यं सम्प-
न्नम् । एतद्ग्रन्थकर्त्रा परिचालितेन ‘कविमण्डलेन’ सोयं विद्यालयः पूर्वं
प्रतिष्ठापित इति दिक् ॥ ९१ ॥

सो०-प्राकृतलोकसुखाय, यस्या रसपाकोऽभवत् ।

संस्कृतपथं निनाय, गाथासप्तशतीं स ताम् ॥ ९२ ॥

प्राकृतभाषानुरागिणां लोकानां सुखाय यस्या रसपाकोऽभवत्तां हालकृतां
गाथासप्तशतीं संस्कृतपथं संस्कृताया भाषायाः मार्गं प्रापयामास । समञ्जो-
पानुवादेन तां संस्कृतमार्गं आनिनायेति भावः । अत्र प्राकृतानां साधार-
णानां जनानां रसगीयां सप्तशतीं, संस्कारसंस्कृतानां नागरिकाणामुपभोग्यां

चक्रे इदमपि शब्दशक्त्या सूच्यते, तेन च सस्कृतभाषाया अपूर्वोत्कण्ठाय-
धारवमभिव्यज्यते ॥ ९२ ॥

स हि संस्कृतभाषागहनतत्राविष्करणाय ।

यद्यत् किञ्चन चरति तद्विदितं स्यादक्षय ॥ ९३ ॥

अथवा कृतवान् किं न किं, ? करुणां योऽधिजगाम ।

मण्डनकुलतन्तुः स किल जगन्नियन्तुर्नाम ॥ ९४ ॥

यो मण्डनकुलतन्तु जगन्नियन्तु करुणामधिजगाम, स किं किं वा न
कृतवानिति योजना । तद्विस्तारस्वप्ने ॥ ९४ ॥

क०-पञ्चनदविश्वविद्यापीठे सर्वमूर्द्धपदं

चरमपरीक्षार्थिषु सोयं समवाप्तवान्

जयपुरराजकीयशिक्षाप्रविभागादथो

व्याकरणे शास्त्रिपदमेव परिलब्धवान् ।

साहित्येपि लेभे क्रमादेव किलाचार्यपदं

रत्नाकरशुत्रमदं सोयं संप्रथितवान्

शास्त्रमर्म शीलितवान्, वाग्मिनः प्रकीलितवान्,

वाचमथोन्मीलितवान्, किं वा न कलितवान् ९५

पञ्चनदविश्वविद्यालये चरमपरीक्षार्थिषु (शास्त्रिपरीक्षार्थिषु) सर्वप्रथम
स्थानम् (First in whole University) । 'सस्कृतरत्नाकर'नामक
सस्कृतभाषासिकपत्र महामहोपाध्याय प गिरिधरमर्मचतुर्देन पतद्ग्रन्थकर्त्रो
चोभाभ्यां दशवर्षपर्यन्त सम्पक् सपाचते ख जयपुरात् । तद्विदानीं कति
पयवर्षेभ्य प्रतिरुद्धम् । उग्रमद् यथा स्वात्तया प्रकाशितवान् । वाच
कवितामयीं धार्गीं प्रकटितवान् ॥ ९५ ॥

दो०-राजाङ्गलविद्यालयाध्यापकपदमयाप्य ।

माद्यति मानमहीपतेऽङ्गच्छायमवाप्य ॥ ९६ ॥

जयपुरराजकीय 'महाराजास्र कॉलेज' इत्यस्य संस्कृतप्रोफेसरपदम्
आ-भाष्य । छत्रस्य छाया इति छत्रच्छायम् 'विभाषा सेनासुरेति'
लुपित्यम् । माद्यति, संतोषेण प्रसीदति । 'मौज' इति भाषायाम् ॥ ९६ ॥

यः किल मण्डनकुलगृहं व्यभजद्विलसद्भवति ।

मञ्जुनाथनामा सपदि सोयं संमुखमस्ति ॥ ९७ ॥

विलसन् हस्ती यस्मिन् तत्, ईदृशं मण्डनकुलगृहमाधयत् । अनेन मण्डन-
कवीन्द्रस्य तादृहमहिमशालित्वमारमनश्च तत्स्थाने स्थितस्यापि अताद-
शत्वं सूच्यते ॥ ९७ ॥

कविजनरङ्गाग्निर्भरं मनस्तरङ्गाद्वापि ।

अपटु प्रथितं यत्किमपि, तद्वोऽभिमुखमवापि ॥ ९८ ॥

कविजनानां रङ्गात् अनुरागजनितादभ्यासात् । अपटु अमौढमसुन्दरमिति
यावत् । प्रथितं यथाकथञ्चिद् शुम्भितम् (गांठना इति भाषायाम् । अने-
नात्मनोऽशक्तिं प्रकाश्य विनयः सूच्यते ।) पः युष्माकम् । अवापि प्रापि-
तम् ॥ ९८ ॥

मध्यममुत्तममधममिति सन्तस्तद्विमृशन्तु ।

मनोमात्रवेद्येष्वपि च के वाचं नटयन्तु ॥ ९९ ॥

विमृशन्तु समीक्षन्ताम् । मानसमाग्रेकवेद्येषु कवित्वगुणपरीक्षादिषु
विषयेष्वपि, वाचं के नटीं कुर्वन्तु ? यं विषयं मन एव योद्धुं पारयेत्तत्र
वाचा कथनेन किं गौरवमिति भावः । 'न हि वरतूरिकाऽऽमोदः शपथेन
विभाष्यते' ॥ ९९ ॥

सत्सु किमहमाग्नेडये गिरं कालिदासस्य ? ।

'वह्नौ सिध्यति शुद्धता श्यामिकापि कनकस्य' ॥१००॥

आग्नेडये द्विवारमावर्तयामि । 'देवः संलक्ष्यते एतौ विभुद्धिः श्यामि
कापि वा' ॥ १०० ॥